VESTALA • SAECULUM I.O.

4

Ovidiu Drimba

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

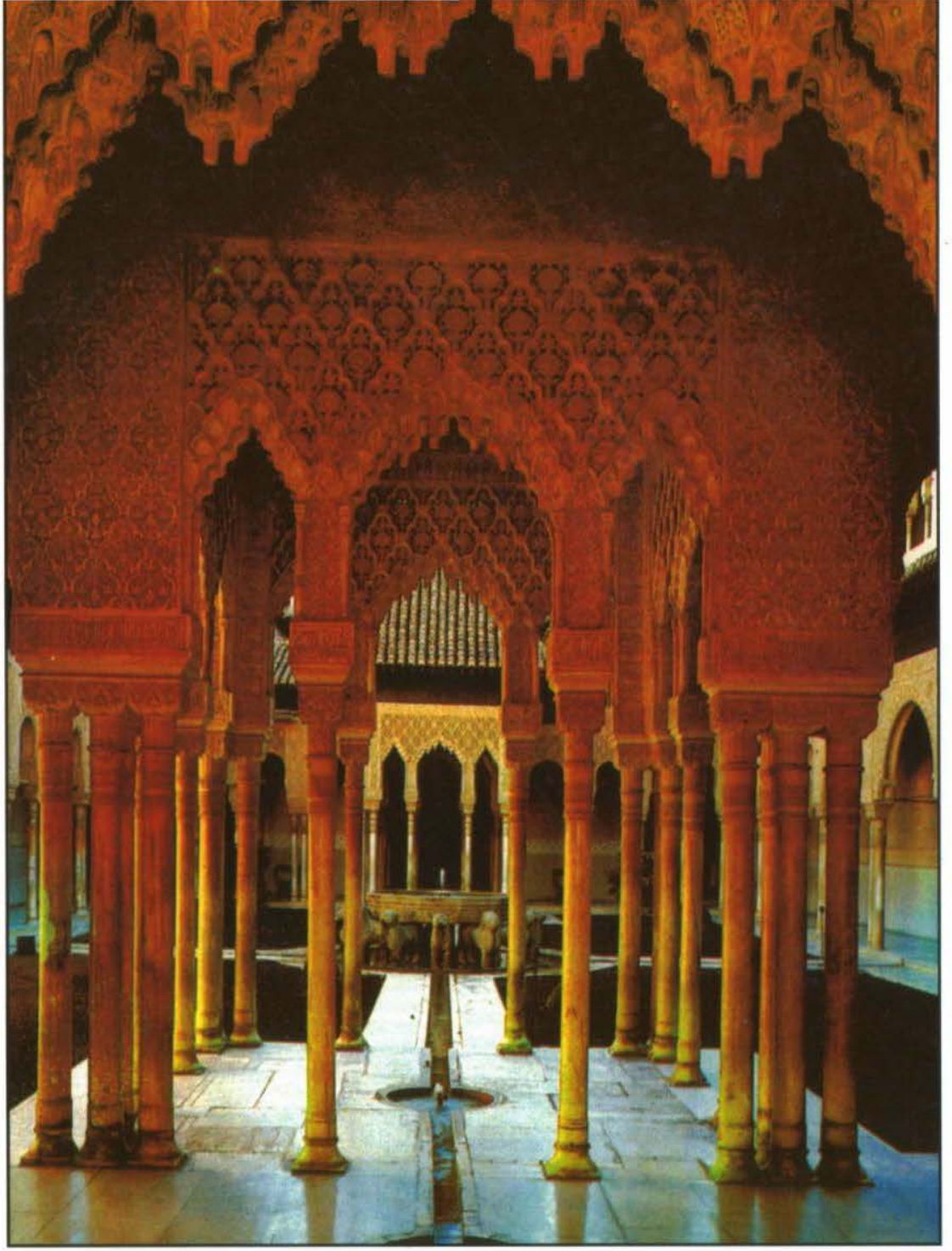

Din sumar:

- Cultura și civilizația celților
- Cultura și civilizația popoarelor germanice
- Cultura și civilizația bizantină
- Cultura și civilizația arabă

NOUTĂȚI EDITORIALE

- *Hans Biedermann*, **Dicționar de simboluri**, I–II, 304+272 p.;
- *Leon Casso*, **Rusia și Bazinul Dunărean**, 240 p.;
- *Al. Ciordnescu*, **Dicționarul etimologic al limbii române**, format 17 x 24 cm, 1056 p.;
- *Nic. Densușianu*, **Istoria militară a poporului român**, 464 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Dicționar de autori, opere și personaje**, 240 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Istoria culturii și civilizației**, vol. XI, 464 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Rabelais și Renașterea europeană**, 224 p.;
- *M. Eminescu*, **Traduceri literare**, 320 p.;
- *M. Eminescu*, **Viața culturală românească. 1870–1889**, 304 p.;
- *W. Froehner*, **Columna lui Traian**, 160 p.;
- *Moses Gaster*, **Studii de folclor comparat**, 432 p.;
- *Pierre Grimal*, **Dicționar de mitologie greacă și romană**, 392 p.;
- *B. P. Iasdeu*, **Folcloristica**, vol. I–II, 464+320 p.;
- *B. P. Hasdeu*, **Soarele și Luna**, folclor tradițional în versuri, ediție critică, I–II, 480+400 p.;
- *Iulia Hasdeu*, **Jurnal fantezist**, 320 p.;
- *Stephan A. Hoeller*, **Gnosticismul**, 208 p.;
- *Hans–Christian Huf*, **Clipe de istorie**, 448 p.;
- *Teodor Iordănescu*, **Viața privată în imperiul roman**, 160 p.;
- *Leo P. Kendall*, **Diamante faimoase și fatale**, 240 p.;
- *Claude Lecouteaux*, **Vampiri și vampirism**, 160 p.;
- *Fosco Maraini*, **Tibetul secret**, 416 p.;
- *I. M. Marinescu*, **Figuri din antichitatea clasică**, 336 p.;
- *I. Mușlea*, **Bibliografia folclorului românesc. 1930–1955**, format 13 x 24 cm, 288 p.;
- *I. Oprișan*, **Basme fantastice românești**, I–III, 352+336+368 p.;
- *I. Oprișan*, **B. P. Hasdeu sau Setea de absolut. Tumultul și misterul vieții**, 592 p. + 16 planșe hors text;
- *I. Oprișan*, **Troițe românești. O tipologie**, 30 x 22 cm, integral color, 240 p.;
- *Victoria le Page*, **Shambhala**, 304 p.;
- *Maria Păun*, **Dicționar integral de sinonime**, 512 p.;
- *Nicolae Petrescu*, **Primitivii**, 480 p.;
- *Florentin Popescu*, **Viața lui V. Voiculescu**, 336 p.;
- *Simion Florea Marian – Tudor Pamfile – Mihai Lupescu*, **Cromatica poporului român**, 368 p.;
- *Pamfil Șeicaru*, **Scrieri din exil**, I–II, 416+576 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Inițiere și mari inițiați**, 273 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Magia neagră**, 176 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Mari scandaluri financiare**, 176 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **„Nebunii" istoriei**, 352 p.;
- *G. Dem. Teodorescu*, **Istoria limbii și literaturii române**, 464 p.;
- *Liviu Vălenaș*, **Memorialul Apocalipsei**, 352 p.;
- *Liviu Vălenaș*, **Memorialul stalinismului**, 496 p.;
- **Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu. Sec. XIX**, vol. I–III, 400+432+448 p.

ÎN CURS DE APARIȚIE

- *Giuseppe Cochiara*, **Istoria folclorului european**, 464 p.;
- *Iulia Hasdeu*, **Cugetări**, 128 p.

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

IV

Coperta de DONE STAN

Coperta I

- Coif de gală al unui rege celt.
- Împărăteasa Teodora. Mozaic din bazilica San Vitale – Ravenna (fragment).

Coperta IV

- Coloane din „Curtea Leilor". Palatul Alhambra – Granada.

Editura SAECULUM I.O.
ISBN 973-9211-70-4
ISBN 973-9211-77-4
Editura VESTALA
ISBN 973-9200-56-7
ISBN 973-9200-62-1

© Toate drepturile sunt rezervate Editurii SAECULUM I.O.

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

IV

Ediție definitivă

Editura SAECULUM I.O .

Editura VESTALA

București, 2004

fed print sa
O societate Butan Gas
B dul Tudor Vladimirescu, nr 31,
sector 5, Bucureşti, ROMÂNIA
Telefon: 335.93.18; 335.97.47
Fax: 337.33.77

PROBLEMATICA EVULUI MEDIU

Termenul „Ev Mediu" – vag definit și ca perioadă de timp și ca apelativ – este o etichetă utilizată în mod curent ca o subdiviziune a istoriei universale; o etichetă scolastic necesară, dar inexactă. „Orice epocă poate fi numită un «ev mediu», o tranzație între trecut și viitor" (R.S. Lopez). Dar o perioadă istorică atât de lungă – de un mileniu! – mai poate fi considerată o simplă epocă „de tranziție"?

Dealtminteri, s-a remarcat că o diviziune operată în acest mod este nu numai greșită, dar nici nu are un sens decât raportată la Europa (și, în structura sa complexă și caracteristică, la Europa occidentală). În schimb, nu poate fi aplicată nici Imperiului bizantin, unde tradițiile antice s-au menținut viguroase cel puțin până în sec. VII (dispărând apoi cu mult înainte de cucerirea Constantinopolului din 1453); nici Orientului Apropiat, unde, începând din sec. VII se formează și se extinde o nouă civilizație care durează și azi; și cu atât mai puțin îndepărtatei Asii, unde formele unei vieți „medievale" – ideologie, mentalitate, instituții, – s-au prelungit până în secolul trecut. – „Istoria nu cunoaște diviziuni, și suprapunerile cronologice sunt totdeauna inevitabile. Adoptăm date și denumiri tradiționale; dar esențială este continuitatea istoriei, absența hiatului" (Ed. Perroy).

Termenul „Ev Mediu" a fost creat în sec. XV de către umaniștii Renașterii – istorici, filosofi și oameni de litere. În viziunea acestora, între eleganțele limbii lui Cicero pe care o cultivau și latina medievală coruptă de termeni vulgari și germanici, între puritatea de linii a artei pe care atât de mult o admirau și arta barbară, „gotică" (în special arhitectura) a secolelor imediat anterioare, se plasa un lung *intermezzo*: o epocă „de mijloc", un *medium aevum*, care trebuia respins, ca fiind o epocă opacă și sterilă, o perioadă de

decadență generală și de barbarie. – Conținutul negativ al conceptului de „Ev Mediu" va fi preluat și relevat de astă dată pe plan religios de Reforma protestantă: în acel „ev de mijloc" se constituise blocul monolitic al Bisericii catolice, cu ierarhia sa mondenă, autoritară, pe care Luther și Calvin o vor refuza și combate cu vehemență.

Etapa următoare a polemicii în jurul Evului Mediu, reluată peste două secole, și-a găsit protagonistul ideal în persoana lui Voltaire (cf. Raoul Manselli). Pentru el, pentru „Secolul Luminilor", pentru acest „Ev al Rațiunii", perioada de triumf a puterii papale, a exaltării misticismului, a cruciadelor, a persecutării „ereticilor", a Inchiziției, nu putea fi considerată altfel decât marea perioadă de crime ale clericalismului și obscurantismului împotriva Rațiunii și a Progresului. Edward Gibbon, în magnifica sa *Istorie a decadenței și prăbușirii Imperiului roman*, este în cea mai mare parte tributar gândirii lui Voltaire.

De asemenea, și Johann Gottfried Herder – care însă subliniază și importanța istorică a Evului Mediu pentru viitorul Europei, relevând în acest sens momente decisive, ca: intrarea popoarelor germanice din perioada migrațiilor în noua comunitate europeană, replica dată de cruciade expansiunii musulmane, și opera culturală și civilizatorică a Bisericii creștine.

„Secolul Luminilor", așadar, scotea în evidență și importanța Evului Mediu în istoria progresului omenirii. Un istoric elvețian din acest secol al XVIII-lea, Johann von Müller, afirma chiar rolul pozitiv, într-adevăr eficient, al papalității, care se afirmase în Evul Mediu ca o forță morală și socială capabilă, în bună măsură, să opună o rezistență violenței și exceselor puterii politice imperiale. Dealtminteri, și Voltaire însuși, relevând procesul de formare a orașelor medievale, voința lor de autonomie, constituirea și evoluția noii clase burgheze, sau creația unor noi valori economice, sociale și morale, nu făcea altceva decât să recunoască implicit Evului Mediu un rol important în evoluția istoriei civilizației. O civilizație dominată de obscurantismul religios – afirma Voltaire; dar o civilizație care a dat naștere vieții orășenești și burgheziei.

Răsturnarea totală a vechilor prejudecăți privind Evul Mediu a fost desăvârșită în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În cercul teoreticienilor germani ai romantismului în fruntea cărora se aflau frații Schlegel și Ludwig Tieck, poetul Novalis scrie (în 1799), un

opuscul, intitulat *Creștinism sau Europa*, în care expune temele esențiale ce vor fi dezbătute în anii următori de scriitorii și de istoricii care vor proceda la o revizuire și o combatere a tezelor anterioare, de denigrare a civilizației și culturii medievale.

Ideile romanticilor germani vor fi difuzate de Doamna de Staël în Franța – unde Chateaubriand, în *Geniul creștinismului* și în romanul său *Martirii*, va exalta componenta religioasă a lumii Evului Mediu. În schimb, utopicul Saint-Simon va căuta în studiul societății medievale elemente pentru sistemul economico-social pe care îl preconiza. Iar istorici de prestigiul unor Augustin Thierry, François Guizot și Jules Michelet, vor studia cu metodă Evul Mediu, subliniind rolul său în evoluția istorică a Franței și a întregii civilizații europene.

Cu această operație de revalorificare a Evului Mediu – și paralel cu studiile de orientalistică, cultivate mai ales în Germania, – problema culturii și civilizației europene plasată în perspectiva istoriei universale a căpătat un plus de prestigiu.

„Descoperirea" Evului Mediu a provocat și o rapidă idealizare a lui, reflectată în entuziasmul necritic, în aprecierile pozitive excesive, în judecățile apologetice emise asupra epocii medievale de către romantici.

Dar pe la jumătatea secolului al XIX-lea problematica Evului Mediu a fost readusă în planul cercetării strict științifice de către Karl Marx – care, pentru a-și susține teoria privind evoluția societății, a găsit în realitățile istorice medievale (în evenimente politice și sociale, în instituții, în diverse aspecte ideologice) exemple dintre cele mai valabile de suprastructuri ale structurii economice determinante. Cu aceasta, definirea Evului Mediu a căpătat un element de interpretare esențială, fără pretenția simplificatoare de a-l considera exclusiv și absolut. În continuare, complexitatea fenomenului culturii și civilizației medievale în toate aspectele și articulațiile lui, a reținut în cea mai mare măsură atenția cercetătorilor din multiple domenii.

S-a ajuns în felul acesta la concluzii ferme. Azi, nici un cercetător serios nu mai poate admite imaginea globală a unui Ev Mediu definit ca o epocă a decadenței, ignoranței, obscurantismului și barbariei. (Asemenea realități, care desigur că n-au lipsit nici în Evul Mediu, nu îi sunt însă definitorii, – din moment ce se mai pot întâlni chiar și în secolul nostru!). Ceea ce în secolele Evului Mediu

timpuriu – mai ales – apăreau, la o privire superficială, ca fiind perioade de stagnare sau, în anumite privinţe, chiar de regres, în realitate au fost perioadele de gestaţie a unor forme noi de civilizaţie şi de cultură.

Atât în părţile sale pozitive cât şi în cele negative, epoca modernă este moştenitoarea, nu numai a Antichităţii, ci şi a Evului Mediu. Cultura şi civilizaţia modernă îşi au îndepărtatele origini în acea lungă şi neînchipuit de fertilă perioadă care a fost Evul Mediu. Forme fundamentale ale vieţii economice, evoluţia iobăgiei şi constituirea clasei burgheze, statele şi naţiunile, formarea unei civilizaţii general europene, germenii capitalismului, instituţii sociale şi politice, apariţia oraşelor cu o nouă structură a vieţii citadine, şcolile profesionale şi universităţile, efervescenţa cercetării ştiinţifice, marile dispute din câmpul gândirii filosofice, definitivarea limbilor şi formarea literaturilor naţionale, două dintre stilurile cele mai importante din istoria artei, romanic şi gotic, – sunt tot atâtea fapte epocale generate în timpul frământărilor, dramaticelor şi totodată extrem de fecundelor secole ale Evului Mediu.

Istoricul italian citat mai sus compara Europa secolelor V–X cu o cetate asediată, în care vechile popoare ale Imperiului roman şi noile popoare germanice – unite printr–o religie comună, guvernate de instituţii politice similare şi cultivând tradiţiile civilizaţiei greco–latine – erau presate din afară de alte popoare, care înaintau dinspre bazinul Mediteranei (musulmanii) şi din stepele Asiei. Este epoca în care „asediaţii", în condiţii extrem de dificile, operează cu forţe mereu noi şi diverse pe planul economiei, al politicii, al vieţii sociale şi religioase, cu o capacitate inventivă şi o rapiditate neegalate în nici o altă epocă istorică de până atunci.

Apoi, în jurul anului 1000, Europa respinge „asediul" – şi, fără a–şi întrerupe nici un moment creativitatea cultural–civilizatorică, începe o fază de expansiune. În comunitatea europeană (deocamdată, redusă la cea vest–europeană), îşi fac intrarea popoare de la periferia Imperiului corolingian – anglo–saxonii, italienii din sudul Peninsulei, spaniolii castilieni şi catalani; în timp ce popoarele din centrul, sud–estul şi răsăritul continentului rămân apărătorii Europei împotriva invaziilor mongole şi turceşti. „Istoria Europei, prin urmare, nu este istoria unui continent adunat într–un stat unic sau într–o federaţie de state, ci este esenţialmente istoria unei civilizaţii.

Iar istoria formării statelor europene este istoria acestei civilizaţii" (R. Morghen)[1].

„Dacă asupra forţei creative şi a importanţei perioadei medievale în istoria universală a culturii şi civilizaţiei nu mai persistă nici un dubiu, în schimb istoricii continuă să fie în dezacord asupra datei la care începe şi aceea la care se termină epoca pe care, convenţional, o numim Evul Mediu. Criza politică declarată în sânul Imperiului roman către mijlocul secolului al III-lea, fondarea Constantinopolului în anul 330, perioada pătrunderii masive a elementelor germanice în teritoriul Imperiului, căderea Imperiului roman de Apus în 476, începutul influenţei islamice în bazinul mediteranian, sunt principalele date *ab quo* care au fost propuse (şi nici una nu poate fi respinsă *de plano*); iar ca date *ad quem* - anul cuceririi Constantinopolului de către turci (1453), cel al descoperirii Americii (1492), sau cel al Reformei (1520).

Pentru expunerea noastră, discuţia este irelevantă. O epocă de cultură şi civilizaţie nu începe la o dată anumită şi nu se termină la o altă anumită dată. Aspectele sale cele mai caracteristice germinează în epoca anterioară şi supravieţuiesc în cea care urmează, – fără a se putea vorbi de un „de când?" şi de un „până când?". Cunoaştem doar faze în evoluţia ei; dar şi acestea, putând fi determinate doar cu aproximaţie, şi variind în funcţie de condiţiile locale, regionale.

În linii esenţiale, diviziunile general acceptate - şi pe care le-am adoptat aici - sunt cele de Ev Mediu „timpuriu" (sec. VI-X), „dezvoltat" (sec. XI-XIII) şi „târziu" (sec. XIV-XV)[2].

În mod obişnuit, cultura şi civilizaţia Evului Mediu este considerată a fi o rezultantă a trei factori: elementul greco-latin (tradiţia gândirii greceşti şi cea politico-juridică romană), aportul popoarelor germanice, şi ideologia creştină instituţionalizată.

Date fiind însă complexitatea acestei culturi şi civilizaţii, excepţionala forţă creativă demonstrată, bogăţia şi varietatea aspectelor

1 Acelaşi istoric precizează că, în Evul Mediu, conceptul de „Europa" se confundă cu cel de *christianitas*, şi coincide aproximativ cu Imperiul carolingian şi cu cel ottonian. „Numai odată cu Machiavelli conceptul se precizează, indicând o comunitate de mai multe state cu caractere specifice, de acum încolo nu numai religioase, ci şi laice, corespunzătoare unei forme particulare de organizare politică".

2 În general, istoricii germani împart Evul Mediu în: „timpuriu" (sec. V-XI), „dezvoltat" (sec. XII până către jumătatea sec. XIV) şi „târziu" (până la sfârşitul sec. XV). În schimb, ceilalţi istorici preferă bi-partiţia „Ev-Mediu timpuriu" (de la începuturi până în jurul anului 1000 - sau chiar 1150) şi „târziu". Diviziunea adoptată de noi face posibilă o mai precisă situare în timp a faptelor.

sale, propunem aici o lărgire a viziunii; o viziune în care se integrează și alte componente ale culturii și civilizației medievale europene – și anume: aportul celtic, germanic, bizantin și arab.

Exprim pe această cale sentimentele mele de aleasă stimă și vie gratitudine pentru judicioasele lor observații și sugestii specialiștilor noștri de reputată competență, profesorilor universitari și cercetătorilor științifici: Alexandru Elian, Vlad Zirra, Șerban Papacostea, Mihai Isbășescu, Carol Göllner, N. Șerban Tanașoca, Nadia Anghelescu, Ilie Bădicuț și Sergiu Selian, care au binevoit să citească manuscrisul acestui volum.

O. D.

LE PROBLÈME DU MOYEN ÂGE

L'expression „le Moyen Âge" est une étiquette couramment employée en tant que subdivision de l'histoire universelle – bien que trop vaguement précisée du double point de vue chronologique et sémantique. C'est une étiquette scolastique nécessaire, et pourtant inexacte. „Toute époque peut être nommée «moyen âge», en tant que transition entre le passé et l'avenir" (R.S. Lopez). Mais, est-il permis de considérer une si longue période historique – presque un millénaire! – comme une période „de transition"?

On a remarqué d'ailleurs qu'une division définie de cette manière est non seulement fausse, mais qu'en outre son sens se limite à la réalité européenne (et, dans le cadre de cette structure complexe et caractéristique, à celle de l'Europe Occidentale). En échange, on ne peut employer cette division ni dans le cas de l'Empire byzantin, où les traditions ont gardé leur vigueur tout au moins jusqu'au VIIe siècle de notre ère (pour disparaître bien avant la conquête de Constantinople, en 1453); ni dans le cas du Proche-Orient, où, dès le VIIe siècle de notre ère, prend naissance et expansion une nouvelle civilisation, de nos jours encore vivante; et cette division est encore plus difficile à appliquer à la lointaine Asie, où les formes d'une vie „médiévale" – du point de vue idéologique, mental et institutionnel – ont survécu jusqu'au siècle passé. – „Il n'y a pas de coupures en histoire (...) et les chevauchements temporels demeurent inévitables. Nous adoptons des dates et des noms traditionnels; mais l'essence est la continuité de l'histoire, l'absence d'un hiatus" (Ed. Perroy).

L'expression de „Moyen Âge" a été forgée au XXe siècle par les humanistes de la Renaissance – des historiens, des philosophes et des gens de lettres. De leur point de vue, entre l'élégance de la langue de Cicéron qu'ils cultivaient et le latin moyenâgeux cor-

rompu par des mots vulgaires et germaniques, entre les lignes pures de l'art antique qu'ils admiraient tant et l'art barbare, „gothique" (architectural surtout) des siècles immédiatement antérieurs, se plaçait un long *intermède*: une époque „de milieu", un *medius aevum* qu'on devait repousser comme étant une époque opaque et stèrile, une période de décadence générale et de barbarie. Le contenu négatif du concept de Moyen Âge sera perpétué – et transposé cette fois–ci sur le plan religieux – par la Réforme protestante: c'est pendant cette „époque de milieu" que s'est constitué le monolithisme de l'Église catholique, avec sa hiérarchie mondaine et autoritaire, que Luther ou Calvin condamneront et combattront avec véhémence.

L'étape suivante de la polémique portant sur le Moyen Âge a trouvé, deux siècle plus tard, un protagoniste idéal dans la personne de Voltaire (cf. Raoul Manselli). Pour lui, pour le „Siècle des Lumières", pour cet „Âge de la Raison", la période du triomphe de la papautè, d'exaltation du mysticisme, des Croisades, de la persécution des „hérétiques", de l'Inquisition, ne pouvait être que l'Âge des crimes perpétrés par le cléricalisme et l'obscurantisme contre la Raison et le Progrès. Edward Gibbon, dans sa magnifique *Histoire de la décadence et de la chute de l'Empire romain*, est fortement influencé par la pensée de Voltaire.

Dans la même situation se trouve Johann Gottfried Herder – qui souligne pourtant l'importance historique du Moyen Âge du point de vue de l'avenir de l'Europe, en présentant en ce sens quelques moments décisifs, tels: l'entrée des peuples germaniques dans la nouvelle communauté européenne à l'époque des migrations, la réponse donnée par les Croisades à l'expansion musulmane, l'oeuvre culturelle et civilisatrice de l'Eglise chrétienne.

Le „Siècle des Lumières" soulignait donc l'importance du Moyen Âge dans l'histoire du progrès de l'Humanité. Un historien suisse de ce XVIIIe siècle, Johann von Müller, reconnaissait même le rôle positif et efficace de la papauté, devenue pendant le Moyen Âge une force morale et sociale capable, sur bien des points, d'opposer une résistance à la violence des féodaux et aux excès du pouvoir politique imperial. D'ailleurs Voltaire lui–même reconnaît implicitement au Moyen Âge un rôle important dans l'évolution historique de la civilisation, lorsqu'il parle de la formation des villes, de leur volonté d'autonomie, de la constitution et de l'évolution de la nouvelle classe bourgeoise, ou de la création de nouvelles valeurs

économiques, sociales ou morales. C'est une civilisation dominée par l'obscurantisme religieux – affirmait Voltaire; mais cette civilisation-là a donné naissance à la vie citadine et à la bourgeoisie.

Le renversement total des anciens préjugés portant sur le Moyen Âge a été accompli dans la première moitié du XIXe siècle. C'est dans le cercle des théoriciens allemands du romantism, à la tête desquels se trouvaient les frères Schlegel et Ludwig Tieck, que le poète Novalis rédige (en 1799) un ouvrage intitulé *Le Christianisme ou l'Europe*, dans lequel il expose les thèmes essentiels qui seront débattus tout au long des années suivantes par les écrivains et les historiens, période critique qui aboutira à la révision offensive des thèses antérieures dénigrant la civilisation et la culture du Moyen Âge.

Les idées des romantiques allemands seront diffusées par Mme de Staël en France – où Chateaubriand, dans le *Génie du christianisme* et dans son roman *Les Martyrs*, exalte la composante religieuse du monde au Moyen Âge. En échange, l'utopiste Saint-Simon cherchera dans l'étude de la société médiévale des éléments pour le système économique et social qu'il préconisait. Des historiens de renom de la taille de François Guizot, Augustin Thierry ou Jules Michelet étudieront méthodiquement le Moyen Âge, en soulignant son rôle dans l'évolution historique de la France et de toute la civilisation européenne.

Par cette remise en valeur du Moyen Âge – et par les études orientales cultivées surtout en Allemagne – le problème de la culture et de la civilisation européennes placées dans la perspective de l'histoire universelle acquiert un prestige supplémentaire.

La „découverte" du Moyen Âge a aussi provoqué sa rapide idéalisation, manifestée par un enthousiasme inconditionnel, par des appréciations excessivement positives et des jugements apologétiques sur l'époque médiévale, si chers aux romantiques.

Mais vers la moitié du XIXe siècle le problème du Moyen Âge a été une fois de plus ramené dans le cadre strict de la recherche scientifique par Karl Marx – qui, pour soutenir sa théorie sur l'évolution de la société, a trouvé dans les réalités historiques du Moyen Âge les exemples des plus convaincants de superstructures de la structure économique déterminante (tels les événements politiques et sociaux, les institutions, les différents aspects idéologiques). Par son oeuvre, la définition du Moyen Âge a acquis un

élément d'interprétation essentiel, sans qu'on ait la prétention de le considérer, par simplification, exclusif et absolu. Par la suite, la complexité du phénomène de la culture et civilisation médiévales sous tous ses aspects, dans toutes ses articulations, a retenu l'attention soutenue des chercheurs de multiples domaines.

De cette manière nous disposons aujourd'hui de conclusions fermes. De nos jours aucun chercheur sérieux ne peut plus admettre l'image globale d'un Moyen Âge défini en tant qu'époque de la décadence, de l'obscurantisme et de la barbarie. (De telles réalités, bien qu'ayant existé au Moyen Âge, ne lui sont pas spécifiques – puisqu'on peut même les déceler à notre époque!). Ce qui, durant le Haut Moyen Âge surtout, semblait être une suite de périodes de marasme ou même de régression, n'est en réalité que la période de gestation de nouvelles formes de civilisation et de culture.

Tant dans ses aspects positifis que négatifs, l'Époque moderne est l'héritière non seulement de l'Antiquité, mais aussi du Moyen Âge. La culture et la civilisation modernes ont leurs lointaines origines dans cette longue et insoupçonnée période de fertilité que fut le Moyen Âge. Les formes fondamentales de la vie économique, l'évolution du servage et la constitution de la bourgeoisie, des États et des nations, la formation d'une civilisation à l'échelle de l'Europe tout entière, les germes du capitalisme, les institutions sociales et politiques, la formation de villes ayant une nouvelle structure de la vie citadine, les écoles professionnelles et les Universités, l'effervescence de la recherche scientifique, les grandes disputes philosophiques, la formation des langues et des littératures nationales, deux des plus importants styles artistiques – le roman et le gothique – voilà quelques-unes des réalités nées durant les siècles mouvementés, dramatiques mais féconds du Moyen Âge.

L'historien italien qu'on vient de citer comparait l'Europe des Ve–Xe siècles à une cité assiégée, où les anciens peuples de l'Empire romain et les nouveaux peuples germaniques – unis par une religion commune, gouvernés par des institutions politiques semblables et cultivant les traditions de la civilisations gréco-latine – avaient été contraints de se réfugier face à d'autres peuples, qui avançaient vers le monde méditerranéen (les Musulmans) ou qui venaient des steppes de l'Asie. C'est l'époque où les „assiégés", dans des conditions extrêmement difficiles, font preuve d'initiatives vigoureuses et originalles sur les plans économique, politique, social

et religieux, d'une faculté d'invention et d'une rapidité jamais vues jusqu'alors.

Plus tard, vers l'an 1000, l'Europe rompt le „siège" – et, sans interrompre ne fut–ce qu'un instant sa créativité culturelle et civilisatrice, elle connaît une étape d'expansion. Dans la communauté européenne (pour le moment réduite à l'Ouest européen) pénètrent des peuples de la périphérie de l'Empire carolingien – Anglo–Saxons, Italiens du Sud de la Péninsule, Espagnols de Castille et Catalans; pendant que les peuples du Centre, du Sud–Est et de l'Est du continent restent les défenseurs de l'Europe face aux invasions mongoles et turques. „L'histoire de l'Europe n'est donc pas l'histoire d'un continent organisé en un État unique ou en une fédération d'États, mais essentiellement l'histoire d'une civilisation. Et l'histoire de la formations des États européens est l'histoire de cette civilisation" (R. Morghen)[1].

Si aucun doute ne subsiste quant à la force créative et à l'importance du Moyen Âge dans l'histoire universelle de la culture, en échange les historiens ne sont pas encore tombés d'accord sur les dates où commence et où se termine l'époque conventionnellement nommée „Moyen Âge". La crise politique déclarée au sein de l'Empire romain vers le milieu du IIIe siècle, la fondation de Constantinople en 330, la période de la pénétration masive des éléments germaniques sur le territoire de l'Empire, la chute de l'Empire romain d'Occident en 476, le début de l'influence islamique dans le bassin méditerranéen sont les principales dates *ab quo* ayant été proposées (et aucune d'entre elles ne peut être rejetée *de plano*); en ce qui concerne la date *ad quem*, on a proposé l'année de la conquête de Constantinople par les Turcs (1453), celle de la découverte de l'Amérique (1492) ou de la Réforme (1520).

Mais cette discussion est dépourvue d'importance du point de vue de notre exposé. Une époque de culture et de civilisation ne commence pas à une certaine date et ne se termine pas à une autre. Ses aspects les plus caractéristiques germent pendant l'époque antérieure et survivent en se perpétuant dans l'époque qui suit – sans

1 Le même historien précise qu'au Moyen Âge la notion d'Europe se confond avec celle de *christianitas*, et coïncide approximativement avec l'Empire carolingien ou ottonien. „Ce n'est qu'avec Machiavel que cette notion se précise, en désignant une communauté d'États à caractères spécifiques, qui dorénavant ne sont plus uniquement religieux, mais aussi laïcs, correspondant à une forme particulière d'organisation politique".

qu'on puisse parler d'un „depuis quand?" et d'un „jusqu'a quand?" On ne connaît que les phases d'évolution d'une époque; celles-ci mêmes ne peuvent être déterminées qu'avec approximation, en fonction des conditions locales et régionales.

Grosso modo, les divisions généralement acceptées – et que nous avons adoptées – sont celles de „Haut" Moyen Âge (VIe–Xe siècles), Moyen-Âge „développé" (XIe–XIIIe siècles) et „Bas" Moyen Âge (XIVe–XVe siècles)[1].

Habituellement, on considère que la culture et la civilisation du Moyen Âge ont trois sources: l'élément gréco-latin (la tradition de la pensée grecque et la tradition politique et juridique romaine), la contribution des peuples germaniques, et l'idéologie chrétienne institutionnalisée.

Mais, étant donné la complexité de cette culture et de cette civilisation, l'exceptionelle force créatrice qu'elles ont manifestée, la richesse et la variété de leurs aspects, nous proposons un élargissement de ce point de vue: une conception qui rende aussi compte des autres composantes de la culture et de la civilisation du Moyen-Âge européen: -celtique, germanique, byzantine et arabe.

J'exprime ici ma vie gratitude, pour leur judicieuses observations et suggestions, à nos spécialistes les plus réputés, les professeurs universitaires et les chercheurs scientifiques: Alexandru Elian, Vlad Zirra, Șerban Papacostea, Mihai Isbășescu, Carol Göllner, N. Șerban Tanașoca, Nadia Anghelescu, Ilie Bădicuț et Sergiu Selian, qui ont bient voulu lire le manuscrit.

O. D.

1 En général, les historiens allemands divisent le Moyen Âge en „Haut" Moyen Âge (V^{e} – XIe) s.), Moyen Âge „développé" (du XIIe scècle à la 1ère moitié du XIVe) et „Bas" Moyen Âge (jusqu'à la fin du XVe). En échange, les autres historiens préfèrent la dichotomie „Haut Moyen Âge" (des origines jusque vers l'an 1000, ou même 1150) et „Bas Moyen Âge". La division que nous avons employée rend possible une situation plus précise dans le temps des événements.

THE PROBLEMS OF THE MIDDLE AGES

The term „Middle Ages" – vaguely defined both from point of view period and appellative – is a label currently used as a subdivision of universal history; a necessary but inaccurate scholastic label. „Any epoch may be called ' Middle Ages', a transition between past and future" (R.S.Lopez). Yet, such a long historical period – of a thousand years! – can it still be considered a simple epoch of „transition"?

Besides, it has been remarked that a division made in this way is not only improper, but is devoid of all meaning except when refering to Europe (and, in its complex and characteristic structure, especially to Western Europe). In exchange, it can neither be applied to the Byzantine Empire, where the ancient traditions maintained themselves vigorously at least till the VIIth century (then disappearing long before the conquest of Constantinople in 1453); nor can it be applied to the Near East, where, from the VIIth century on a new civilization is beginning to form and extend itself and which still continues to this day; so much the less can it be applied to distant Asia, where the forms of a „medieval" life – ideology, mentality, institutions, – reached far into the last century. „History knows of no divisions, and chronologic superpositions are always inevitable. We adopt dates and traditional denominations; essential, however, is the continuity of history, the absence of hiatus" (Éd. Perroy).

The term „Middle Ages" was created in the XVth century by the humanists of the Renaissance – historians, philosophers and men of letters. In their vision, between the elegance of Cicero's language, which they cultivated, and the medieval Latin corrupted by vulgar and germanic terms, between the purity of lines of the ancient art they so much admired and the Barbarian art, the „Gothic" (espe-

cially its architecture) of the immediately preceding centuries, there was a long *intermezzo*: an epoch of the „middle", a *medium aevum*, which had to be rejected as being an opaque and sterile epoch, a period of general decline and barbarism. – The negative content of the concept of Middle Ages will be taken up – this time emphasized on a religious level – by the Protestant Reformation: it is that „middle age" that the monolithic block of the catholic church was constituted with its wordly, authoritative, cupid, corrupt hierarchy which Luther and Calvin will refuse and fight vehemently.

The next stage of controversy around the Middle Ages, taken up two centuries later, found its ideal protagonist in the person of Voltaire (cf. Raoul Manselli). To him, to the „Century of Englightenment", to that „Age of Rationalism", the period of triumph of the papal power, of the exaltation of mysticism, of the crusades, of the persecution of „heretics", of the Inquisition, could not appear otherwise but like the great period of crime brought about by clericalism and obscurantism, against Reason and Progress. Edward Gibbon, in his magnificent *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, is, to a great extent, tributary to Voltaire's thought.

And so, Johann Gottfried Herder – who, however, stresses also the historical importance of the Middle Ages for Europe's future, pointing out to his effect decisive moments, as: the time when the Germanic peoples of the migration period joined the new European Community, the response given by the crusades to Moslem expansion, and the cultural and civilizing works of the Christian Church.

Accordingly, the „Englightenment Century" set off also the importance of the Middle Ages in the history of humanity's progress. A Swiss historian of that XVIIIth century, Johann von Müller, even recognized the positive, undeniable efficient role of the papacy which, during the Middle Ages, had proved to be a moral and social force capable, to a great extent, to oppose resistance to feudal violence and to the excesses of the political imperial power. Besides, Voltaire himself, emphasizing the process of the founding of the medieval towns, their will toward self-government, the constitution and evolution of the new bourgeois class, or the creation of new economic, social and moral values, did but recognize implicitly the important role the Middle Ages held along the evolution of the history of civilization. A civilization dominated by religious obscurantism – affirms Voltaire; yet a civilization which gave birth to urban life and the bourgeoisie.

The total overthrow of the old prejudices regarding the Middle Ages was completed in the first half of the XIXth century. In the circle of the German theoreticians of romanticism, among whom the brothers Schlegel and Ludwig Tieck occupied a dominant position, the poet Novalis writes (in 1799) an opuscule entitled *Christianity or Europe*, in which he expounds the essential themes which will be deliberated upon in the years to follow by the writers and historians who will proceed to a re-examination of and start a fight against the anterior theses denigrating the medieval civilization and culture.

The ideas of the German romanticists will be diffused in France by Madame de Staël - where Chateaubriand in *The Genius of Christianity* and in his novel *The Martyrs* exalts the religious structure of the world of the Middle Ages. In exchange, the utopic Saint-Simon will search in his study of the medieval society for elements suitable to the economic-social system he was planning. And historians of high reputation such as Augustin Thierry, François Guizot and Jules Michelet will study methodicaly the Middle Ages emphasizing their role in the historical evolution of France and of the whole European civilization.

Due to this operation purposed to restore the true worth of the Middle Ages - and parallelly to the studies on Eastern culture, cultivated especially in Germany - the problems of the European culture and civilization placed in the perspective of universal history has gained a plus of prestige.

The „discovery" of the Middle Ages provoked also a rapid idealization of it, reflected in the non-critical enthusiasm, in the excessive positive appreciations, in the apologetic judgments of the medieval epoch, expressed by the romanticists.

By the middle of the XIXth century, however, the problems of the Middle Ages was once again brought up for consideration within a strictly scientific research plan by Karl Marx, who, in order to support his theory concerning the evolution of society, found in the medieval historical realities (in the political and social events, institutions, in the various ideologic aspects) most authentic examples of superstructures of the determinant economic pattern. With this, the definition of the Middle Ages received an essential interpretation element, without the simplifying pretention to consider it exclusive and absolute. In addition, the complexity of the phenomenon of medieval culture and civilization in all its aspects and

articulations arrested chiefly the attention of researchers from multiple fields.

In this way, ferm conclusions have been reached. Today, no serious researcher can accept any longer the global image of the Middle Ages showing them as an epoch of decay, ignorance, obscurantism and barbarity. (Such realities, which undoubtedly existed also in the Middle Ages, are not, however, characteristic of that period, – considering that they can still be met in our century!). What in the centuries, especially of the Early Middle Ages, appeared to be, at first sight, periods of stagnation or, in certain respects, even periods of regress, were in reality periods of gestation of some new forms of civilization and culture.

Both in its positive and negative aspects, the modern epoch is heir not only to Antiquity, but also to the Middle Ages. Modern culture and civilization have their remote origins in that long and inconceivably fruitful period which were the Middle Ages. The fundamental patterns of economic life, the evolution of serfdom and the constitution of the bourgeois class, the states and nations, the forming of a general European civilization, the germs of capitalism, the social and political institutes, the appearance of cities with a new structure of city life, vocational schools and the Universities, the effervescence in scientific research, the great controversies in the field of philosophical thinking, the perfection of the languages and the formation of the national literatures, two of the greatest artistic styles, the Roman and the Gothic, – are all facts generated by the tormented, dramatic and at the same time most fruitful centuries of the Middle Ages.

The aforementioned Italian historian compared Europe of the Vth–X^{th} centuries to a besieged stronghold, within which the ancient peoples of the Roman Empire and the new Germanic peoples – united under a common religion, governed by similar political institutions and cultivating the traditions of the Greco-Latin civilization – found themselves pressed from outside by other peoples, advancing from the Mediterranean Basin (the Moslems) and from Asia's steppes. It is the epoch throughout which the „besieged", under extremely difficult conditions, act with ever new and diverse forces in the field of economy, politics, social and religious life, with an inventive ability and rapidity unparallelled by any other historical epoch until then.

Then, around the year 1000, Europe repells the „siege" and – without interrupting even for a moment its cultural and civilizing creativeness – begins a phase of expansion. Peoples of the periphery of the Carolingian Empire – the Anglo–Saxons, the Italians from the South of the Peninsula, the Castilian and Catalan Spaniards, – make their entrance into the European Community (at that time limited only to the West European one), while the peoples of the centre, from the south–eastern and the eastern part of the Continent remain the defenders of Europe against the Mongolian and Turkish invasions. „Consequently, the history of Europe is not the history of a continent concentrated in a single state or in a federations of states, but it is essentially the history of a civilization. And the history of the formation of the European states is the history of this civilization" (R. Morghen)[1].

If concerning the creative power and the importance of the medieval period in the universal history of culture and civilization there persists no doubt any longer, in exchange, historians continue to disagree as to the date when it started and the one when the epoch we conventionnlay call „The Middle Ages" ended. The political crisis which broke out within the heart of the Roman Empire about the middle of the IIIrd century, the fondation of Constantinople in the year 330, the period when Germanic elements massively invaded the Empire, the fall of the Western Roman Empire in 476, the beginning of Islamic influence in the Mediterranian Basin, all these are the principal dates *ab quo* which have been proposed (and not one can be rejected *de plano*); and as *ad quem* dates – the year Constantinople was conquered by the Turks (1453), that of America's discovery (1492), or that of the Reformation (1520).

For our exposition, the debate is irrelevant. An epoch of culture and civilization does not begin on a certain date, neither does it end on some precise date. Its most characteristic aspects germinate in the preceding epoch and survive in that that follows; one cannot speak of a „since when?" and of an „until when?". It has only phases in its

1 The same historian specifies that, in the Middle Ages, the concept of Europe was mistaken for that of *Christianitas*, and approximately coincides with the Carolingian and Ottonian Empire. „It is only with Machiavelli that the concept is more accurately defined, indicating a community of several states with specific characteristics, from now onward not only religious, but also laic, congruent with a particular form of political organization".

evolution; but even these can be determined only approximately and they are varying according to local, regional circumstances.

In essential lines, the divisions generally accepted, and which I have adopted here, are the following: the „early" Middle Ages (VIth – Xth c.), the „developed" (XIth – XIIIth c.) and the „late" Middle Ages (XIVth–XVth c.)[1].

Commonly, the culture and civilization of the Middle Ages is considered to be a resultant of three factors: the Greco–Latin element (the tradition of Greek thought and that of the Roman politico–juridic one), the contribution of the Germanic peoples, and the institutionalized Christian ideology.

Considering, however, the complexity of this culture and civilization, the exceptional creative power it has given proof of, the richness and variety of its aspects, we here propose a widening of the vision; a vision wich integrates also other components of the European medieval culture and civilization: the Celtic, Germanic, Byzantine and Arab contribution.

I wish to return my cordial thanks for the judicious remarks and suggestions made by our specialists of reputed proficiency, the professors of the University and the scientific researchers: Alexandru Elian, Vlad Zirra, Șerban Papacostea, Mihai Isbășescu, Carol Göllner, N. Șerban Tanașoca, Nadia Anghelescu, Ilie Bădicuț and Sergiu Selian, who were kind enough to read the manuscript.

O. D.

1 În general, the German historians divide the Middle Ages into: „early" (Vth–XIth c.), „developed" (XIIth till about the middle of the XIVth c.) and „late" (till end of the XVth c.) In exchange, the others historians prefer the bipartition: the „Early Middle Ages" (from their beginnings until about the year 1000 – or even 1150) and the „Late Middle Ages". The division adopted by us allows a more precise placing in time of the facts.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA CELȚILOR

Expansiunea celtică • Caracterul războinicilor celți • Viața economică. Meșteșugurile. Comerțul • Organizarea socială • Dreptul și justiția • Familia. Situația femeii celte • Cadrul vieții cotidiene • Credințele religioase. Panteonul celților • Cultul • Druizii. Filizii și barzii • Arta celților • Literatura • Celții și Evul Mediu european • Celții în Dacia.

EXPANSIUNEA CELTICĂ

Pe lângă moștenirea greco-romană și completând-o, civilizația și cultura celților a constituit una din componentele principale ale Evului Mediu european, alături de contribuția popoarelor germanice, a lumii bizantine și, mai târziu, a arabilor stabiliți în Spania.

Dintre popoarele indo-europene care și-au făcut apariția pe teritoriul Europei actuale în jurul anului 2000 î.e.n., poporul celt ale cărui elemente proprii de cultură și civilizație pot fi percepute încă de pe la jumătatea mileniului al doilea î.e.n. – se afirmă mai clar, cu trăsăturile culturale bine individualizate ale unei etnii distincte, către anul 800 î.e.n.[1]. Data aceasta marchează, în Europa Occidentală, aproximativ începutul primei perioade a fierului (Hallstatt). A doua perioadă a fierului, La Tène (cca 500 î.e.n. – cca 100 e.n.) este marcată aproape în întregime de contribuția celtă[2]. Celții creează acum și impun multor popoare cu care vin în contact prima civilizație proto-istorică „barbară" din Europa Centrală și Occidentală. Ei au fost „primul popor devenit poporul clasic al lumii barbare"; care „a adus Europa Centrală într-un contact strâns cu lumea mediteraniană și care, grație forțelor sale creatoare, a dus la culme dezvoltarea civilizației proto-istorice din teritoriile de la nord de Alpi" (Jan Filip). În perioada cuprinsă între secolele VIII–V î.e.n. celții erau în curs de a-și crea o formă de artă și o civilizație proprie, constituindu-și un fond de tradiții care vor persista până în epoca romană (cf. J.-J. Hatt). Așezările lor fortificate se întindeau din Iugoslavia până în nordul Scoției. Belgradul, Budapesta, Parisul, sunt fundații celtice.

În scrierile autorilor antici, celții apar începând de la sfârșitul secolului al VI-lea î.e.n., la geograful Hecateu din Milet, care citează țara *Keltiké*, situând-o între izvoarele Dunării și nord-vestul Peninsulei Iberice (regiunea centrală a „câmpurilor de urne"), într-o zonă neprecizată, probabil în vecinătatea Pirineilor. În secolul ur-

1 „Se consideră în general că în geneza celților a avut un rol de o importanță deosebită o etnie de la sfârșitul epocii bronzului, definită ca oamenii „câmpurilor de urne"; agricultori, dolicocefali, locuind în sate fortificate, buni metalurgiști cărora avântul industriei bronzului le datorează mult. Morții lor erau incinerați, iar cenușa adunată în urne pe care le grupau în vaste necropole pe câmpie, de unde, denumirea dată de arheologi" (J. Harmand).

2 „Termenii Hallstatt și La Tène nu implică grupuri etnice diferite. Dimpotrivă, este foarte probabil că toate comunitățile care sunt incluse în această clasificare erau celți" (Barry Cunliffe).

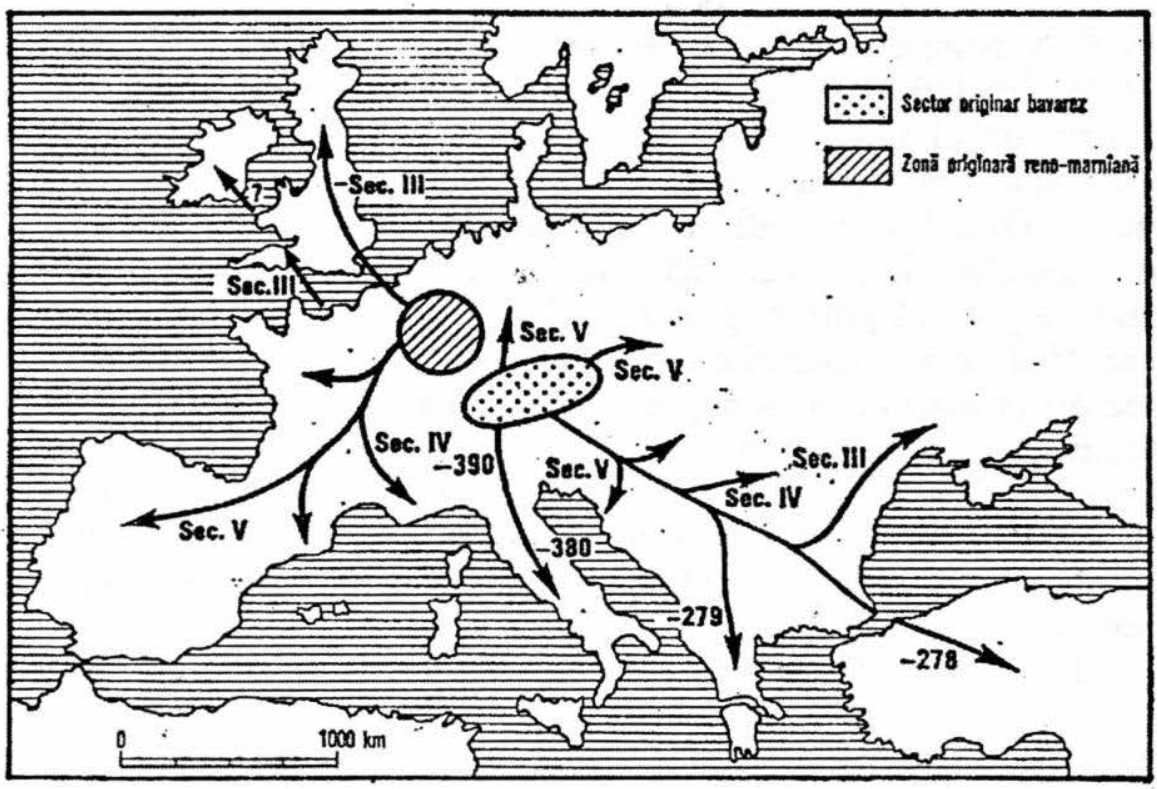

Expansiunea celților.

mător, Herodot îi menționează de două ori, cu numele de *keltoi*[1]. Înainte de a se afirma pe scena istoriei celții asimilaseră populațiile preistorice locale, continuând să conviețuiască cu creatorii civilizației megalitice din Gallia, Spania, Britania, preluând de la aceștia anumite elemente de cultură arhaică. În curând celții s-au separat în două mari grupuri (fapt care a dus și la o diferențiere lingvistică), și anume: grupul goidelic – instalat în Scoția, insula Man și îndeosebi în Irlanda – și grupul britonic, stabilit în Gallia și Britania (Cornwall și Wales).

„Timp de două secole celții au fost cel mai mare popor din Europa" (A. Grenier). Puterea lor ajunge la apogeu către începutul sec. III î.e.n. Într-un timp relativ scurt s-au extins pe o arie geografică imensă, ale cărei puncte extreme se situau în Irlanda și în Frigia, în Asia Mică. Dar „această răspândire a celților n-a avut

1 *Istorii*, II, 33 și IV, 49. Îi mai citează în treacăt și Platon, Aristotel, Xenofan, Avianus, ș.a. Iar Cacsar notează că gallii se numeau pe ei înșiși *celtae* (ceea ce însemna – după A. D'Arbois de Jubainville – „cei ce pun stăpânire pe bunurile inamicului"). Dar „cuvântul *celti* poate să fi fost numele unui trib deosebit de puternic, ori chiar al unei familii domnitoare; sau, poate să fi fost un termen generic pe care unele grupuri disparate din Europa Centrală și Vestică și-l luaseră pentru a se deosebi de vecinii lor mai îndepărtați" (Barry Cunliffe).

mobiluri imperialiste, ci demografice și economice" – după opinia lui G.A. Manselli. Din zona Europei Centrale (se admite în general că leagănul celților se afla cuprins între Rhinul superior și valea superioară a Dunării), migrațiile lor – precedate de infiltrări sporadice încă înainte de sfârșitul epocii bronzului – au luat mai multe direcții. Încă din sec. V î.e.n. Gallia devenise o adevărată metropolă celtică. În Catalonia, în Spania centrală și occidentală, în Portugalia, – regiuni unde se pare că primele grupuri răzlețe pătrunseseră chiar înainte de sec. VIII î.e.n. – așezările lor sunt mai masiv atestate începând din sec. VI î.e.n. Celtiberii – popor rezultat din amestecul celților cu iberii băștinași, care au continuat să-și păstreze supremația – au opus mai târziu romanilor o rezistență dârză timp de două secole. (Însuși numele eroului acestei rezistențe, Viriatus, este un nume celt). În conflictele care vor urma între Roma și Cartagina, mercenarii celți și celtiberi vor da un ajutor substanțial cartagine-zilor.

Tot în direcția sudică, în jurul anului 500 î.e.n. celții au început să pătrundă – angajați, se pare, de etrusci ca mercenari – în nordul Italiei. Un secol mai târziu, valuri repetate migratoare celte vor învinge pe etrusci și se vor stabili în câmpia Padului, întemeind orașul Mediolanum (Milano), și vor continua să conviețuiască pașnic cu ligurii localnici. Câteva triburi celte vor coborî spre sud, jefuind și incendiind Roma (la o dată incertă: între 390–385 î.e.n.). O epidemie îi va sili să se retragă; dar în 367 î.e.n. vor reveni și vor asedia Roma. De astă dată, însă, vor fi învinși. Din Apulia (sau Puglia, – în sudul Italiei) vor trece în Grecia, unde, în 279 î.e.n., vor jefui templul din Delfi. Din regiunea Padului (numită de romani Gallia Cisalpină) vor fi alungați definitiv în anul 283 î.e.n.

Infiltrările celților – inițiate la începutul epocii La Tène – în teritoriile Iliriei, Austriei și Daciei, s-au transformat în migrații din ce în ce mai masive. Triburile celte stabilite pe coasta Adriaticei trimit ambasade la Alexandru Macedon (335 î.e.n.). Mai târziu, invadând Peninsula Balcanică, o armată celtă va învinge trupele macedonene; la Delfi, însuși regele macedonean cade în luptă (279 î.e.n.). Scordiscii – o populație celtică – au întemeiat orașul Singidunum (azi, Belgrad). Câteva grupuri compacte de celți s-au întâlnit (spre a duce tratative în vederea asigurării unui spațiu de influență în Balcani) pe teritoriul Bulgariei de azi; aici, au întemeiat regatul Tylis (270–213 î.e.n.), căruia Bizanțul îi plătea sume importante pentru a se pune la adăpost de incursiunile de jaf ale celților. Un grup masiv de aproximativ 20.000 de războinici celți, cunoscuți sub numele de *galati* (în limba celtă: „războinici viteji"), au ajuns

Zeul Cernunnos - „Domnul Animalelor". - Scenă din interiorul „Cazanului din Gundestrup", sec. II sau I. î.e.n. Muzeul Național, Copenhaga.

până prin părțile Frigiei, de unde porneau dese expediții de jaf, prădând orașe din Asia Mică, - Efes, Milet, Troia, ș.a. Înfrânți de regele Pergamului (către 230 î.e.n.) s-au stabilit în centrul Asiei Mici[1] întemeind un regat, Galatia; după care, celții au continuat să se angajeze ca mercenari în serviciul micilor regi elenistici din jur, precum și al Ptolemeilor din Egipt. După o existență de două secole și jumătate, statul celt Galatia a devenit provincie romană (25 e.n.).

În expansiunea lor spre răsărit, grupuri mai mici de celți au ajuns probabil și prin părțile Mării Negre, până în Crimeea, unde vor fi intrat în contact și cu sciții din stepe. - După anul 500 î.e.n. celții, creatorii civilizației La Tène, dominau teritoriile Austriei (sec. V-IV), Boemiei (sec. V), Panoniei (sec. IV) și Transilvaniei (sec. IV); în unele zone ale Transilvaniei vor rămâne timp de aproape două secole. Dar marile deplasări ale celților - care au avut cele mai importante consecințe pentru progresul lor social și cultural, și în general pentru tot ceea ce vor transmite culturii Europei medievale - au fost migrațiile în Insulele Britaniei.

Aici, cele dintâi pătrunderi și colonizări ale unor proto-celți au avut loc probabil chiar către anul 1800 î.e.n. (după opinia lui Myles Dillon și Nora Chadwick). Dar primul val migrator de celți s-a stabilit definitiv în Britania și Irlanda nu la mult timp după anul 600 î.e.n. - urmat de alte valuri migratoare în secolele următoare (cf. C.F.C. Hawkes). În nordul Britaniei celții i-au găsit pe băștinașii

1 Pe un teritoriu de aproximativ 400 km lungime pe 180 km lățime, care includea și orașul Ancyra, azi Ankara.

O războinică nudă. De pe o monedă a celților *redones*.
O altă războinică nudă, alergând. De pe o monedă armoricană.
Călărcață celtă. De pe o monedă a celților *unelli*.

caledonieni, cunoscuți și sub numele de picți (nume derivat din obiceiul acestora de a-și picta corpul), care în epoca preistorică ocupaseră și Irlanda Septentrională. Cetelor de războinici celți care din Irlanda pătrunseseră în Caledonia (nume dat de antici nordului Britaniei) li s-au dat în limba latină numele de scoți[1]. În sec. I e.n. Britania a căzut sub stăpânirea romană; în Irlanda însă romanii n-au pătruns - și n-au reușit să cucerească nici regatul nordic al picților (Highlands), nici insulele din nordul Scoției[2]. După retragerea legiunilor romane din Britania (la începutul sec. V e.n.) și după o îndelungată luptă împotriva tendințelor anexioniste ale Angliei, regatul Scoției s-a unit în 1707 cu cel al Angliei; pentru ca, după revolta înăbușită de englezi din 1746, istoria Scoției să se integreze în cea a Angliei.

Celții britoni din sudul Angliei, din regiunea Cornwall, au ajuns în sec. V e.n. în orbita triburilor germanice invadatoare ale saxonilor și anglilor. Vechea limbă și străvechile tradiții celte s-au păstrat cel mai bine în sud-vestul Britaniei, în Țara Galilor (Wales), care a rămas independentă până în 1282 - când noul rege al Angliei, Eduard I, a rezervat titlul (păstrat până azi) de „Principe de Wales" fiului său moștenitor al tronului.

Puritatea etnică celtă, spiritualitatea, limba, cultura, obiceiurile, s-au menținut până către sfârșitul Evului Mediu, în cea mai mare

1 Numele de Scoția a fost dat mai întâi Irlandei. Numai începând din sec. XI acest nume a rămas să indice actuala Scoție, după ce regatul Scoției se unise demult (din 843) cu cel al picților, sub Kenneth MacAlpin. - Britania, pe care ligurii o numeau Albion, a fost numită de celți Qritanis (devenit Pritanis), iar de călătorul grec Pytheas (sec. IV î.e.n.) Pritannia.

2 Până în 1172 celții din Irlanda - *gaidelii* sau *gaelii* - n-au suferit nici o invazie; „fapt care le-a creat un complex de superioritate, de aroganță, de fanfaronadă" (A. Rivoallan).

măsură în Irlanda. De aici, au iradiat foarte intens și pe continent. Îndeosebi în Irlanda s-a creat – din cele mai vechi timpuri și până târziu în Evul Mediu – o foarte bogată literatură celtă în limba gaelică[1]. – Irlanda și-a pierdut independența în 1494, când Henric VIII a impus Parlamentului din Dublin să-l proclame și rege al Irlandei, țară care apoi, în 1650, a devenit colonie a Angliei[2].

În sfârșit, ultima mișcare migratoare masivă a celților a avut loc în perioada cuprinsă între secolele V–VII, când, sub presiunea anglo-saxonilor, triburile britone din sudul Angliei s-au instalat pe coasta apuseană a Galliei, în Peninsula Armorica (azi, Bretagne). (Sau invers: s-a emis și ipoteza că din Armorica ar fi migrat un val celtic în sudul Angliei) – Încât, după cucerirea și romanizarea Galliei, celții și-au putut menține mult timp (într-un fel, chiar până azi) ființa culturală – sub raportul limbii, al culturii și al tradițiilor – în patru mari arii geografice: Irlanda, Scoția, Wales (și Cornwall), iar pe continent, în Bretagne.

După anul 200 î.e.n. migrațiile celtice s-au oprit. Celții și-au îndreptat acum eforturile spre un mod de viață sedentară mai bine organizată, dezvoltând totodată și o economie urbană.

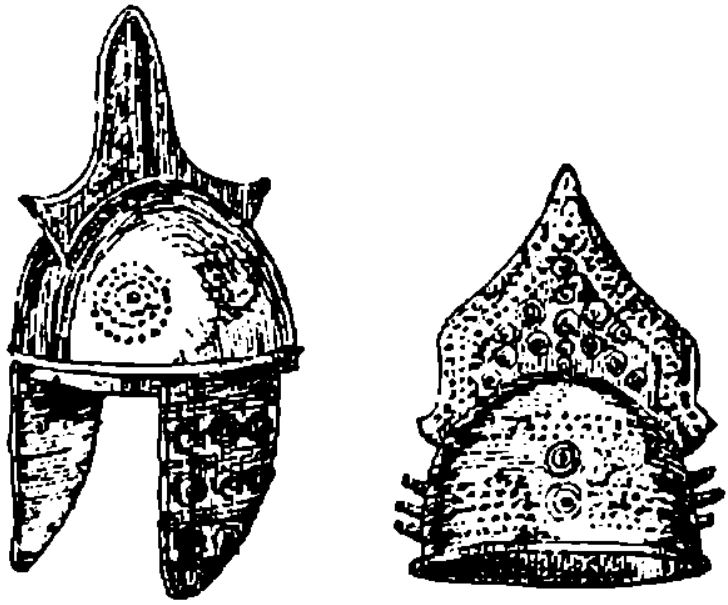

Coifuri gallice, provenind din morminte ale unor căpetenii celte (Muzeul antichităților, Saint-Germain-en-Laye).

1 Cuvânt derivat din *goidel* (numele pe care și-l dădeau lor înșiși vechii locuitori celți ai Irlandei). Limba vorbită de celții din Țara Galilor (Wales) este galeza.

2 În 1937 Irlanda s-a proclamat stat independent (cu denumirea gaelică *Eiré*). Irlanda de Nord (*Ulster*, cu vechiul său nume celt) a continuat să rămână până azi în componența regatului Marii Britanii.

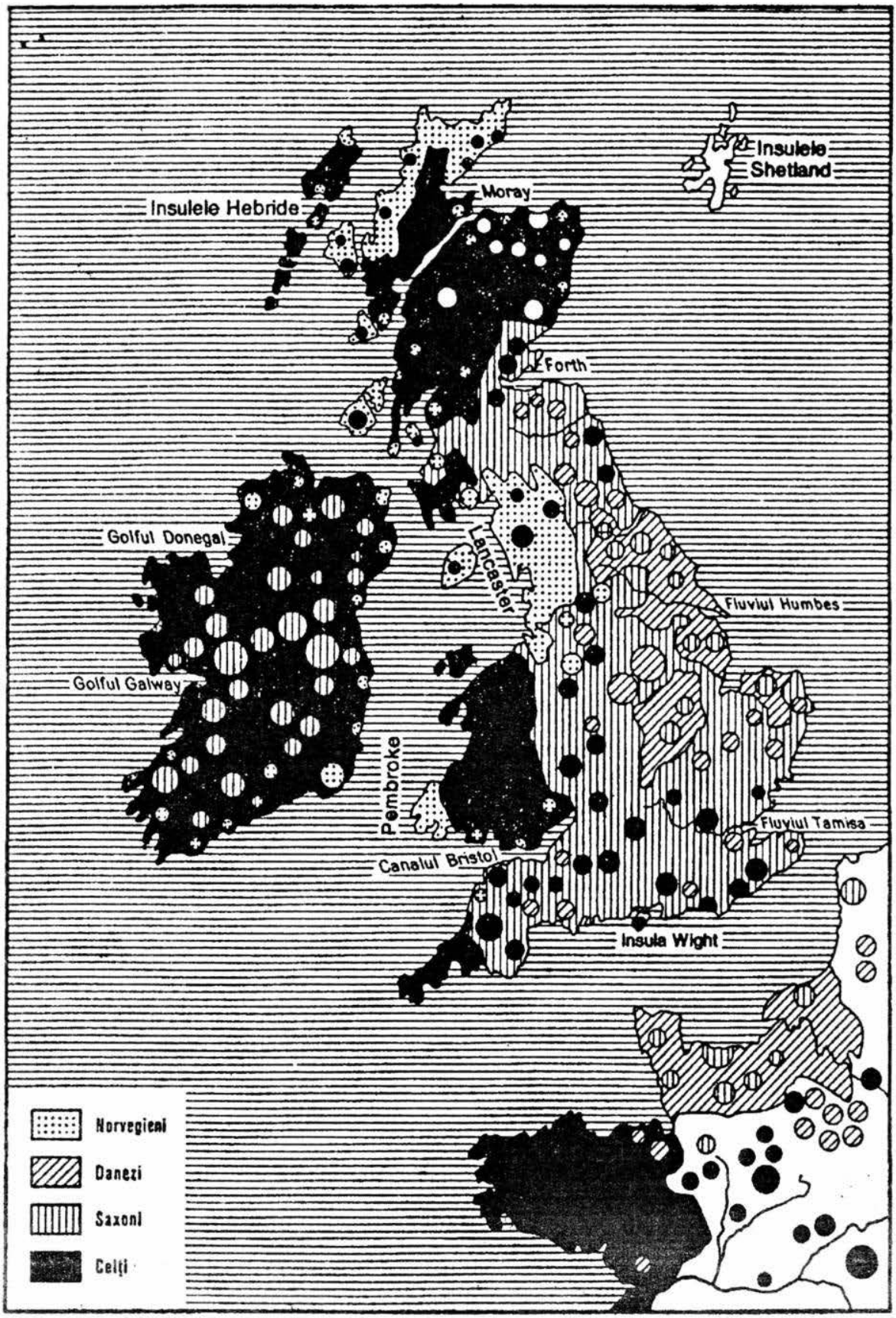

Celți și britanici în Insulele Britanice și în Irlanda.

CARACTERUL RĂZBOINICILOR CELȚI

Prin înfățișarea lor exterioară, prin obiceiurile, prin caracterul și temperamentul lor, celții au făcut o impresie puternică asupra autorilor antici care i-au prezentat în relatările lor. Acești autori s-au referit îndeosebi la galli, cu care romanii au intrat mai întâi în contact și cu care au avut conflicte mai îndelungate. Această împrejurare explică și lipsa de obiectivitate uneori a autorilor latini, împinsă până la exagerări intenționat denigratoare[1].

„Gallii sunt oameni înalți la trup" – scria Diodor din Sicilia. „Carnea lor e moale, iar pielea, albă. Părul lor este de la natură blond și ei îl fac încă și mai bălai îngrijindu-l într-un anume fel. Și-l spală mereu, frecându-l cu apă de var și îl piaptănă peste cap /.../ încât ajunge să semene cu coama unui cal. Unii își rad barba, iar alții o lasă să crească potrivit. Nobilii își rad obrajii, dar lasă mustățile să ajungă atât de lungi, încât le acoperă gura /.../ Gallii poartă veșminte care te uluiesc: au tunici colorate în fel și chip și pantaloni largi, cărora le spun *bracae*. Pe deasupra poartă mantale scurte, în dungi, prinse cu o fibulă; pentru iarnă, ele sunt făcute dintr-o stofă groasă, iar pentru vară dintr-una subțire, cu pătrățele multicolore (...) Sunt atât de ahtiați după vin, încât (...) în pofta lor pătimașă, beau până amețesc /.../ Adesea, la ospețele lor, se întâmplă că dintr-o discuție să se ajungă la ceartă, iar de la ceartă la lupte în doi; ei nu se feresc de moarte! /.../ Femeile gallilor au aceeași statură ca bărbații și sunt vânjoase de parc-ar fi bărbați /.../ Înfățișarea gallilor trezește spaimă. Glasul le e răsunător și foarte aspru. Când vorbesc nu spun multe cuvinte și felul lor de exprimare este foarte învăluit; de cele mai multe ori trebuie să ghicești ce vor să zică /.../ Amenință ușor; te iau de sus și rostesc cuvintele tărăgănat /.../ Au mintea foarte pătrunzătoare și sunt bine hărăziți pentru a deprinde învățătura".

Și relatarea lui Diodor continuă – de astă dată insistând asupra unor aspecte de viață care nu sunt atestate nici arheologic, nici de alți autori antici:

„Despre unii se spune chiar că se hrănesc cu carne de om; astfel – zice-se – ar fi britanii, așezați în locurile denumite Iris (Irlanda – n.n. O.D.). Fiind sălbatici, chiar când aduc jertfe le aduc potrivit firii

1 Pe de altă parte, între numeroasele ramuri celtice erau desigur și oarecari deosebiri, sub raportul caracterului, obiceiurilor sau al organizării lor sociale, economice, juridice etc.

lor, săvârșind îngrozitoare sacrilegii. Pe răufăcători îi țin închiși vreme de cinci ani, iar apoi îi trag în țeapă și îi ard – împreună cu multe alte jertfe – pe uriașe ruguri. Pe prinșii de război îi înjunghie, în cinstea zeilor, ca pe animalele de jertfă. Unii dintre ei ucid odată cu oamenii și animalele luate ca pradă; câteodată le ard și le omoară în chinuri îngrozitoare"[1].

Dar Caesar, care i-a cunoscut mai bine pe galli, nu pomenește de astfel de cruzimi. Vorbește despre organizarea lor politică, socială, juridică, despre educație, credințe religioase, înmormântări, despre druizi, ș.a.m.d.; precum și despre sacrificii umane – dar ca despre un fapt obișnuit atunci la multe alte popoare: „Întregul neam al gallilor este foarte superstițios. De aceea, cei atinși de boli prea grave sau cei care trăiesc în mijlocul luptelor și al primejdiilor jertfesc sau promit că vor jertfi oameni /.../ și cred că nu pot îndupleca voința zeilor decât dacă oferă o viață omenească în schimbul altei vieți omenești /.../. Gallii socotesc că zeilor nemuritori le este mai plăcută sacrificarea de oameni care au fost prinși cu vreun furt, cu vreo tâlhărie sau alt delict"[2].

Trei secole mai târziu, istoricii romani – ca Ammianus Marcellinus – continuau să-i prezinte pe galli ca pe niște oameni „cu priviri agere și înfiorătoare, puși pe gâlceavă /.../ Toți sunt curați și îngrijiți /.../ merg la luptă disprețuind orice primejdie"; dar sunt și „stăpâniți de patima vinului, încât umblă mereu beți". Iar despre scordisci – că aduceau ca jertfă prizonieri de război „și beau cu lăcomie sânge omenesc din cranii făcute cupe"[3].

Detaliate și precise sunt informațiile pe care le comunică Diodor referitor la armamentul și echipamentul gallilor: „Scuturi înalte cât un om și care sunt pictate în tot felul", sau sunt „împodobite cu reliefuri din bronz, reprezentând animale"; de asemenea, ciudate „coifuri de metal cu mari proeminențe /.../ La unele coifuri sunt fixate coarne, la altele capete – în relief – de păsări sau de dobitoace". – Mai departe: „Mulți își acoperă pieptul cu zale de fier. Alții, drept platoșă au doar pielea lor și se luptă goi /.../ au săbii foarte lungi care atârnă de lanțuri de fier sau de bronz /.../ Aruncă

1 Diodor, *Biblioteca istorică*, cartea V, XXVIII, 1–5; XXX–XXXII; v. *ibid.*, XXXIII–XXXIV, despre celtiberi. Cu privire la moravurile lor Diodor vorbește despre pederastie (XXXII, 7); la fel Strabon (*Geografia*, IV, 4, 6) și – cel dintâi – Aristotel (*Politica*, II, 6, 6).

2 *Războiul gallic*, VI, 16.

3 Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XV, 12, 1–4; XXVII, 4, 4.

Coif celtic de paradă, cu calota de fier și o pasăre de bronz, descoperit la Ciumești (Maramureș). Sec. III–II î.e.n. – Muzeul regional, Baia Mare.

sulițe al căror fier e lung de un cot, iar lemnul și mai lung /.../ Aceste sulițe sunt când drepte, când răsucite pe întreaga lor lungime /.../ pentru ca omul, atunci când lovește cu sulița, nu numai să taie carnea, dar s–o și sfâșie" (*loc. cit.*, c. V, XXX, 2–4).

Originală și foarte eficientă era tehnica de luptă a gallilor, despre care vorbește Diodor[1], dar care în realitate era comună și altor neamuri celte. Fortificațiile erau atacate cu ajutorul scărilor de lemn. În atac, luptătorii înaintau unul lângă altul cu scuturi din care făceau o pavăză comună. Urmăreau să–și demoralizeze adversarii scoțând urlete și aruncând asupra lor păcură sau făclii aprinse. „În luptă ei se folosesc de carul tras de doi cai, pe care, în afară de vizitiu se mai află un luptător. Dacă în cursul luptei se întâlnesc cu un călăreț îi aruncă mai multe sulițe, iar apoi sar jos și încing lupta cu sabia. Unii dintre ei disprețuiesc atât de mult moartea, încât se avântă cu totul goi în luptă[2], /.../ Când se află în linia de bătaie, obișnuiesc să iasă din rând și să cheme la lupte în doi pe cei mai viteji dintre dușmani. Ridică armele și le agită în fața lor, ca să–i sperie /.../ totodată zvârl

1 Uneori însă Diodor nu rezistă – precum se știe – tentației pentru amănuntul anecdotic și chiar senzațional. Astfel, unele orori pe care le relatează nu sunt, în realitate, decât simple acte rituale având un sens magic, asemenea celor pe care le întâlnim și la alte popoare neevoluate.

2 Nuditatea unora dintre războinicii celți avea un caracter ritual, din motive ce țineau de magie, inserându–se deci în domeniul religios (cf. J. de Vries).

ocări dușmanului, spre a-l înjosi și pentru a-l face să fie cuprins de teamă". – La acest mod de comportare în luptă se adaugă și ciudatul obicei al tăierii și îmbălsămării capetelor inamicilor: „Dușmanilor căzuți în luptă le taie capul, pe care îl atârnă de grumazul cailor /.../ Cât privește trofeele, după ce le-au dus acasă le atârnă pe pereți /.../ Capetele celor mai de seamă vrăjmași le îmbălsămează cu ulei de cedru și le păstrează cu multă grijă într-o ladă; când ei arată scăfârliile acestea vreunui străin, își fac o mare falâ, și se laudă că nici pentru atâta aur cât cântărește un cap nu l-ar vinde cuiva" (*loc. cit.*, c. V, V, 29).

Și Strabon vorbește despre acest obicei, socotindu-l „de o cruzime barbară". În același timp însă recunoaște că galli sunt un popor „pasionat de război, mândru și gata oricând de luptă, dar în rest sunt un popor sincer, leal și n-au o fire rea /.../ Dacă îi lămurești cu vorba bună, îi convingi numaidecât să-și consacre bucuros propriile energii unor ocupații folositoare, și chiar își însușesc o educație literară /.../ Datorită acestui element sincer, curat, integru al caracterului lor, ei se unesc între ei la cea mai mică provocare, fiind totdeauna gata să vină în ajutorul vecinului lor /.../ Pe lângă firea lor sinceră, curată și mândră, trebuie adăugat că au și anumite însușiri copilărești, precum lăudăroșenia și dragostea lor pentru podoabe.

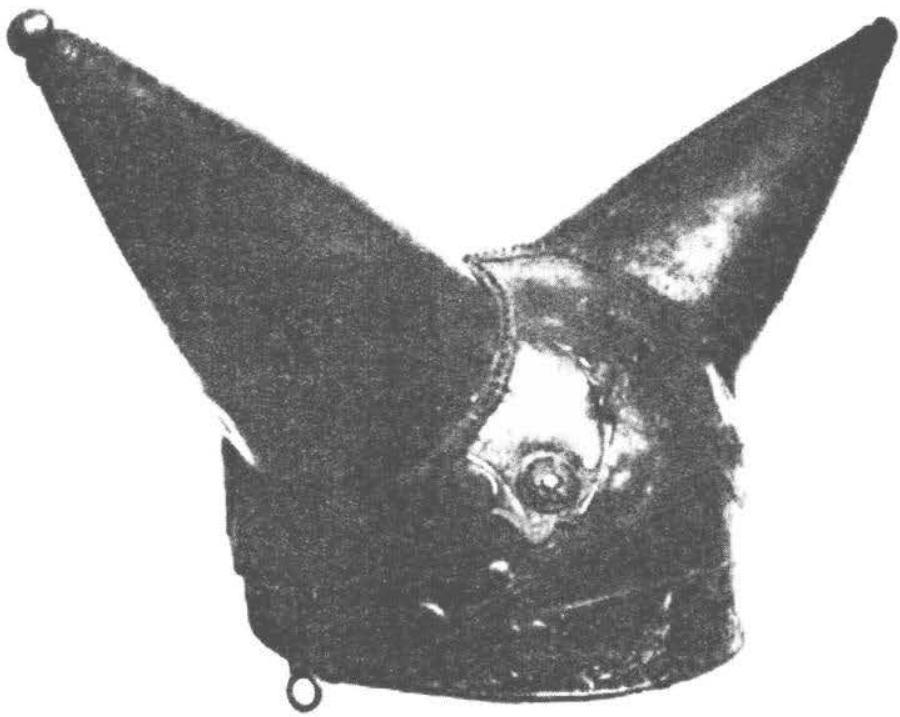

Coif celtic de bronz, cu incrustații de email. Sec. I î.e.n.
British Museum, Londra.

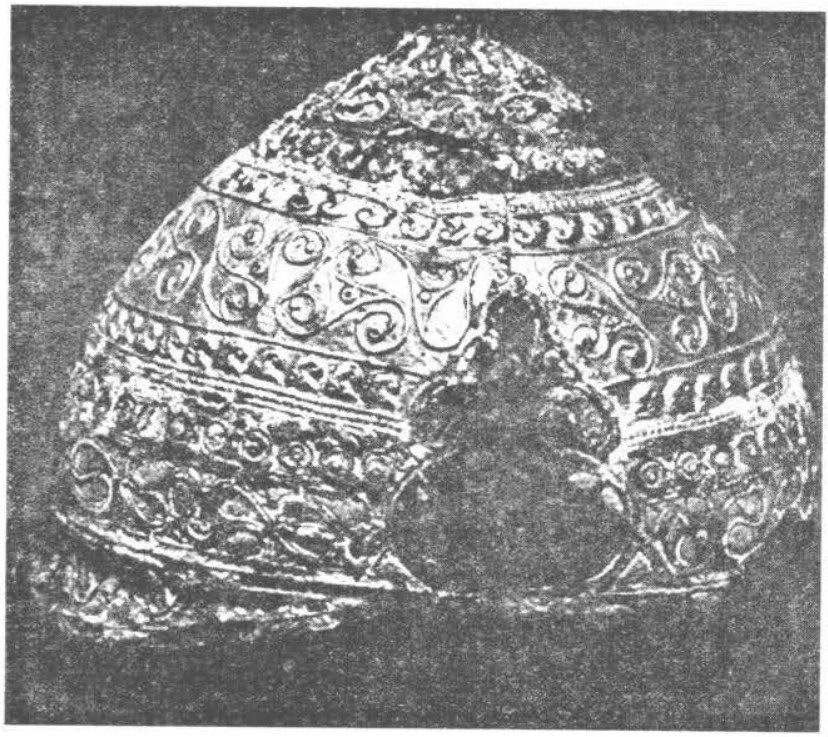

Coif celtic de bronz, cu ornamente de aur şi email. Sec. IV î.e.n. - Muzeul St. Germain-en-Laye.

Toţi bărbaţii poartă lanţuri de aur, coliere şi brăţări, în timp ce persoanele de rang înalt îmbracă veşminte colorate şi aurite /.../ La toate triburile se găsesc trei categorii de oameni ţinuţi în mare cinste: barzii, profeţii şi druizii. Barzii sunt cântăreţi şi poeţi; profeţii interpretează sacrificiile şi studiază fizica (fenomenele naturale - n.n. O.D.); în timp ce druizii, pe lângă ştiinţele naturii studiază şi etica /.../ Aceşti oameni, ca dealtfel şi alţi învăţaţi, au explicat că sufletul omului şi universul sunt nepieritoare" (*op. cit.*, IV, 2; IV, 5).

Caracteristică pentru tactica celţilor era deci folosirea carului de luptă cu două roţi, cu un luptător înarmat cu lance, suliţă, sabie (sau un cuţit de luptă) şi scut. În dotarea sa luptătorul gall avea şi praştia. Arcul cu săgeţi nu era folosit de celţi; dar în timpul luptelor pentru cucerirea Galliei legiunile romane au fost atacate şi de grupuri de arcaşi. Cu timpul, tactica de luptă a suferit modificări; în Gallia, *equites* luptau călări, nu în care. Dar această tactică era practicată încă din 279 î.e.n., când celţii au atacat Delfi cu 52.000 de pedestraşi şi 24.400 de călăreţi. Pausanias mai relatează că fiecare călăreţ era însoţit de doi scutieri călări; ceea ce înseamnă că numărul total al călăreţilor, în grupuri de câte trei, se ridica la 61.200 de călăreţi[1]. În luptele din Italia, gallii de obicei nu făceau uz de care de luptă - la

1 Nu trebuie însă să se uite că cifrele pe care le dau autorii antici privind potenţialul militar sunt uneori exagerate.

care au renunțat complet în timpul războaielor cu Caesar (58–50 î.e.n.) În Insulele Britanice însă carele de luptă au fost folosite până în sec. III e.n. – În fine, se vorbește și despre obiceiul gallilor de a folosi în lupte și câini de război[1].

Ceea ce era comun tuturor grupurilor celtice era disponibilitatea lor de a se angaja ca mercenari. Mercenariatul a avut pentru statele celtice un rol nefast, de hemoragie demografică" (J. Moreau).

De fapt, de-a lungul istoriei lor celții au dovedit nu numai aptitudini deosebite de războinici[2], ci și de excelenți meșteșugari; și mai presus de celelalte popoare „barbare" ale Europei acelor timpuri – o adevărată vocație pentru cultură.

VIAȚA ECONOMICĂ. MEȘTEȘUGURILE. COMERȚUL

Economia celților varia de la o regiune la alta, în funcție de condițiile geografice și de resursele naturale locale: o economie prevalent agrară la galli, la belgi și la celții din nordul Italiei; sau, prevalent pastorală în Irlanda, în Britania și la celții din Peninsula Iberică.

În societatea pastorală din Irlanda pământul aparținea tribului. Delimitarea terenurilor pe familii este un fapt care va interveni mai târziu, – și când pământurile aparținând unei familii vor fi împrejmuite cu șanțuri, garduri sau valuri de pământ. Sate propriu-zise nu existau, decât grupuri mici de câteva case adunate la răscrucea drumurilor. În schimb, în sistemul economiei agrare terenurile erau împărțite – ca în Gallia – pe familii, ca bunuri de familie (o familie fiind constituită din membrii a patru generații). În epoca medievală unei asemenea familii îi revenea un lot (numit *baile*) căruia îi

1 Cf. H. D'Arbois de Jubainville. Celții prețuiau mult acest animal, care adeseori era sacrificat pe mormântul stăpânului său spre a-l însoți și sluji în lumea cealaltă. Numele câinelui (în irlandeză *cù*) se întâlnește – folosit cu demnitate – în antroponomastica celtă: cel mai stimat erou al vechii literaturi celte irlandeze este Cúchulain („Câinele lui Culann").

2 O vocație contestată însă de unii cercetători irlandezi moderni, de autoritate: „Popoarele celte nu erau războinice din fire, și – după cum rezultă din întreaga lor istorie – obiectivele militare erau totdeauna secundare; ele recurgeau la arme mai ales, și, poate exclusiv, numai când nu era posibilă o penetrație pacifică. E firesc ca documentele romane să denatureze cadrul, dat fiind faptul că romanii au cunoscut popoarele celte aproape numai ca pe niște adversari militari neînduplecați" (Myles Dillon, Nora Chadwick).

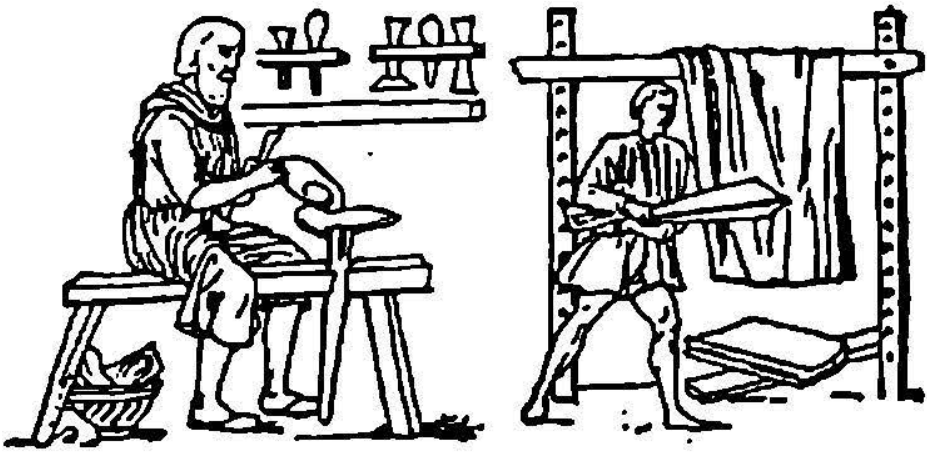

Un cizmar și un postăvar, după basoreliefuri gallice (Musée de Sens).

corespundea de obicei un șeptel de 300 de vaci și 1000–1400 hectare de teren. Un trib însuma 30 de familii, posedând deci 30 de *baile* – care cu timpul vor tinde să devină tot atâtea unități administrative. În lumea celtică au apărut (dar mai târziu) și sate mari ca în nordul și estul Galliei. Adeseori casele căpeteniilor marilor familii erau fortificate; sau, un grup de mai multe case erau înconjurate și apărate de o incintă de piatră.

Când o generație întreagă se stingea, se proceda la o reîmpărțire echitabilă a pământului, – în așa fel încât, în Gallia de pildă, fiecărui bărbat, fiecărui tânăr ajuns la vârsta maturității (care era stabilită la 17 ani) să-i revină aproximativ 2 ha. La celții din sudul Britaniei, din Țara Galilor (Wales) acest obicei s-a păstrat până în sec. XIV; dar schimbările intervenite între timp – prin acapararea pământurilor rămase nedistribuite, prin creșterea averii mobiliare, prin acordarea de apanaje unor șefi de familii – au dus la transformarea proprietății funciare colective în proprietăți individuale ale membrilor aristocrației tribale (cf. H. Hubert).

Bogăția unui celt era socotită după numărul de vaci și de boi, proprietatea sa. Incursiunile de pradă, raziile de vite, formează subiectul multor producții epice irlandeze. Nobilul-proprietar împrumuta un anumit număr de vite, pe un termen stabilit și în condiții ce lezau libertatea debitorului – care devenea astfel „clientul", într-un fel servul nobilului. În acest mod s-a format, în dauna vechiului regim tribal, un regim, nu propriu-zis „feudal", dar în tot cazul pre-feudal sub anumite aspecte.

Agricultura a făcut progrese remarcabile. În Gallia se cultivau toate cerealele – orzul, grâul, secara, ovăzul. În Irlanda – în principal

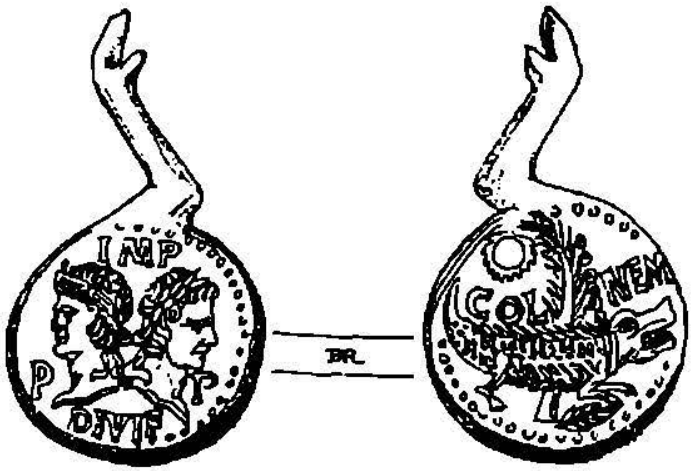

Monedă gallică de bronz, găsită la Nîmes, având forma unui picior de mistreț (Cabinet des Médailles, Paris).

orzul. De asemenea, napul (în mod deosebit), apoi ceapa și usturoiul; iar ca plante textile, cânepa și inul.

Celții au practicat asolamentul și îngrășarea pământului cu marnă. Au inventat plugul mare cu două roți, tras de boi, cu brăzdar de fier triunghiular și reglabil (preluat mai târziu și de germani) – o unealtă superioară ca randament plugului romanilor din acel timp. Și coasa lor – asemănătoare coasei de azi – avea un randament superior. De asemenea moara de măcinat, compusă din două pietre, dintre care cea mobilă era manevrată printr-un braț de lemn care îi imprima o mișcare circulară. Celții au inventat și un fel de „mașină de secerat": secerătoarea montată pe patru roți, trasă de boi. Cerealele (cf. D. Berciu) erau depozitate în gropi foarte adânci, săpate în stâncă, gropi care comunicau între ele prin galerii. Mai târziu, cerealele erau păstrate în chiupuri mari.

Meșteșugurile deținеau un loc foarte important în economia celților. Celții erau renumiți ca meșteri foarte pricepuți în tratarea minereurilor, în pregătirea diferitelor aliaje și în confecționarea uneltelor, armelor și a obiectelor de podoabă din bronz, fier, aramă, aur, argint și electrum. S-au găsit mari cantități de obiecte de fier, produse de ateliere care le trimiteau în punctele cele mai îndepărtate. Se exporta fier și sub formă de bare de 6 kg. Celții erau foarte pricepuți dogari[1] și renumiți meșteri căldărari. Au inventat și un tip de car de luptă, precum și mai multe tipuri de căruțe (de pildă, carul mare pentru călătorii mai lungi; sau cabrioleta cu două roți), pe care

1 O invenție a celților este și butoiul de lemn în care păstrau lichidele (spre deosebire de popoarele mediteraniene, care le păstrau în amfore de lut ars).

le-au adoptat apoi şi romanii. Obiecte de bronz se lucrau mai puţin; în schimb procedeul argintării vaselor de bronz a fost inventat de galli. Celţii au folosit roata olarului încă de la începutul secolului al V-lea î.e.n. Vasele lor erau pictate cu motive geometrice sau figurative. Din sticlă făceau diferite obiecte de podoabă. Alte tehnici în care au excelat au fost tăbăcăria, cizmăria şi arta emailului. Celţii erau mari meşteri în obţinerea smalţului roşu, în special, pentru confecţionarea podoabelor şi pentru ornamentarea armelor.

Meşteşugurile erau în bună parte efectuate de sclavi, dar mai cu seamă de oameni liberi. În Irlanda meşteşugarii (care dealtminteri plăteau impozite pe produsele lor) erau grupaţi în asociaţii profesionale, fiecare având-şi zeul său protector, – asociaţii asemănătoare corporaţiilor meşteşugăreşti din Evul Mediu european.

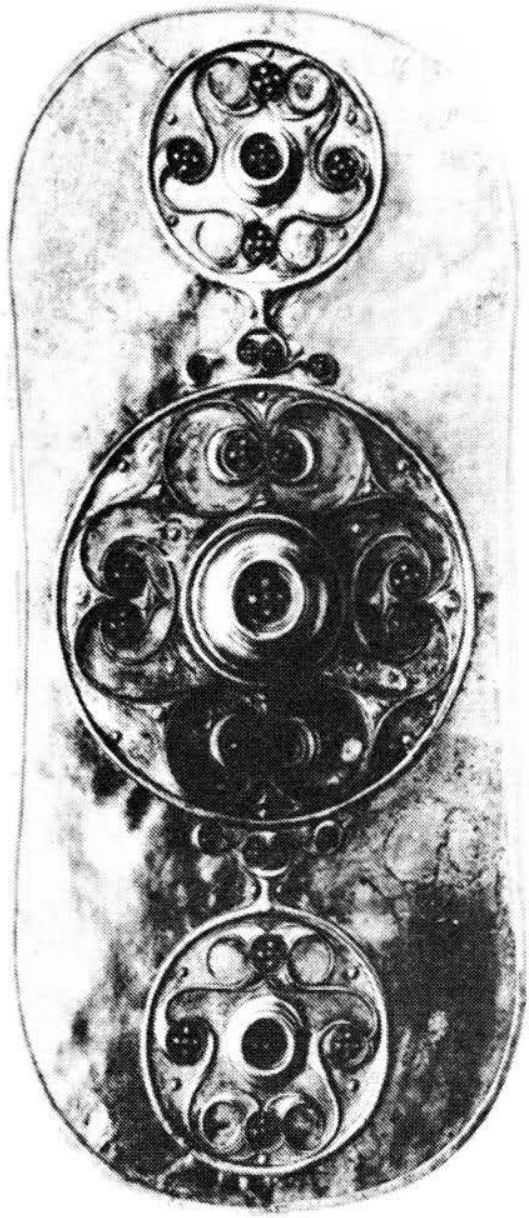

Scutul de paradă al unei căpetenii celte. Către 75 î.e.n.

Comerţul celţilor era foarte activ şi se desfăşura pe scară mare, atât pe uscat cât şi pe marile fluvii (Dunăre, Rhin, Elba, Vistula, Oder). Navigaţia maritimă nu era practicată decât în regiunile atlantice de coastă. Pe uscat, drumurile – pe care caravanele aduceau cositor din Britania până în Marsilia – erau bune, de obicei pietruite, încât vor fi folosite mai târziu şi de romani. Aveau şi staţii de popas, hanuri, precum şi puncte vamale. Gallii şi celtiberii, făcând şi comerţ de tranzit, aduceau minereuri brute, metale semifinite, cositor din Insulele Britanice şi chihlimbar de prin părţile Balticei. Din Grecia şi Italia importau obiecte de lux, vase de bronz, vase de ceramică pictate, oglinzi ornamentate de bronz, coroane de aur, etc.

În schimb galii trimiteau în Italia șuncă și slănină sărată, în Britania și Irlanda măsline și vin; în general exportau mai ales stofe de lână, unelte, arme și obiecte de fier, sclavi, cai și aur – în special helveții, celți din zona Elveției actuale. Dar sursele de metal, în special cele de aur, au constituit forța economică celtică pe plan internațional.

Schimburile interne, în târguri și piețe, se făceau în natură; unitatea de măsură în timpurile mai vechi era stabilită în capete de comute mari. Mai târziu au fost adoptate și alte unități valorice. În timpul lui Caesar celții din Britania mai foloseau încă bare și inele de aramă sau de aur, cu greutate precis stabilită. Existau însă și alte unități valorice-standard în procesul schimburilor comerciale: inele, fibule și coliere de aur, de greutate determinată. Așa erau, de pildă, acele cu gămălie, sau broșele de aur cu greutatea de o uncie (2 gr.).

Începând din sec. III î.e.n. celții au bătut și monedă proprie, imitând monedele grecești dar și denaturându-le, creând de fapt un alt stil. Moneda de argint era de uz intern, servea în schimburile intertribale; cea de aur, pentru cumpărarea de mărfuri din exterior. Celții din Europa Centrală și Occidentală au fost primii „barbari" care au bătut monedă, purtând numele unor neamuri celtice sau efigii ale conducătorilor celți, – în inscripții folosindu-se de obicei alfabetul roman. În schimb, în Irlanda, în Scoția și în alte câteva regiuni din Britania nu s-a bătut monedă niciodată. În general, moneda servea, cum spuneam, în schimburile cu negustorii străini veniți pe teritoriu celt, sau în plățile efectuate în țări străine. În interior, îndeosebi în mediul rural, se folosea în continuare vechea formă de schimb în natură, etalonul constituindu-l capetele de bovine; iar mai târziu, după stabilirea contactelor cu lumea romană, și sclave.

ORGANIZAREA SOCIALĂ

Structura societății celte, relativ omogenă, prezintă totuși ușoare variații – la populațiile din Gallia, la cele din Britania sau la cele din Irlanda.

În Gallia, diferențierea socială pare să se fi produs în perioada cuprinsă între secolele VIII–VI î.e.n., în funcție de poziția predominantă a nobilimii (cavaleri, *equites* – cum îi numește Caesar). În această perioadă apare și sabia lungă de fier, arma prin excelență a nobililor (cf. J.-J. Hatt). Calul devine acum privilegiul și marca distinctivă a războinicului nobil, fie că acesta luptă din carul având

Statuie (probabil a unei divinități). Bronz și email. Sec. III–II î.e.n. – Muzeul St. Germain-en-Laye.

două sau patru roți, fie că luptă călare. Alături de aristocrație – și de casta druizilor – exista țărănimea înstărită și meșteșugarii: era clasa despre care Caesar, referindu-se la celții galli, spune: „Poporul este ținut aproape în rândul sclavilor; el nu îndrăznește să întreprindă nimic și nu este chemat la nici o adunare. Cei mai mulți, când sunt apăsați fie de datorii, fie de impozitele prea mari sau de nedreptatea celor puternici, se declară sclavii nobililor, care au față de ei absolut aceleași drepturi pe care le au stăpânii față de sclavi"[1].

Mult mai bogate sunt informațiile asupra celților din Irlanda – și pentru motivul că aici unele structuri s-au păstrat până târziu în Evul Mediu.

Unitatea socială de bază, autosuficientă economic și aproape total independentă, era tribul (în irlandeză *tuath*). Clanul, în înțelesul obișnuit de clan totemic, nu exista la celți. Membrii tribului pretindeau că descind din aceiași strămoși, erau uniți printr-un puternic sentiment de solidaritate și conviețuiau pe același teritoriu; de aceea,

1 *Războiul gallic*, VI, 13.

în Irlanda cuvântul *tuath* indica și unitatea teritorială și administrativă a tribului respectiv. Tribul se compunea din „familii mici" (*derbfine*), fiecare reunind patru generații – acestea având drepturi și obligații diferite, stabilite cu precizie – și din „familii mari" sau ginți (*fine*), compuse din mai multe „familii mici". Căpetenia unei *fine*, ales pe baza bogăției și a popularității de care se bucura, era un nobil, învestit cu atribuții de ordin politic, juridic și militar. Căsătoriile se contractau numai în afara gintei; iar în cazul nobililor, în afara tribului lor. Fiecare *tuath* era condus de un rege (*ri*). În cadrul unui *tuath* unitatea importantă era familia, nu individul. Proprietară a pământului era familia compusă din patru generații.

Prima clasă socială ca importanță era cea a druizilor. Urma clasa nobililor (*flaithi*), războinici dar în același timp și protectori ai poeților, cronicarilor, medicilor și meșteșugarilor. A treia clasă o constituiau oamenii liberi. Categoria sclavilor – proveniți din rândurile prizonierilor de război și ale celor declasați, criminali, tâlhari, datornici insolvabili, ș.a. – era numeric redusă și fără un rol însemnat în viața economică și socială. Oameni liberi erau cei care creșteau vite sau cultivau pământul, care plăteau regelui unui *tuath* o dare sub formă de alimente, și care în mod obișnuit deveneau „clienții" unui nobil. Acesta concedea unui om liber, pe timp de 7 ani, un număr de comute mari, în schimbul unor anumite servicii, sau al unei rente echivalente cu o treime din numărul de vite primite. – „Se pare că

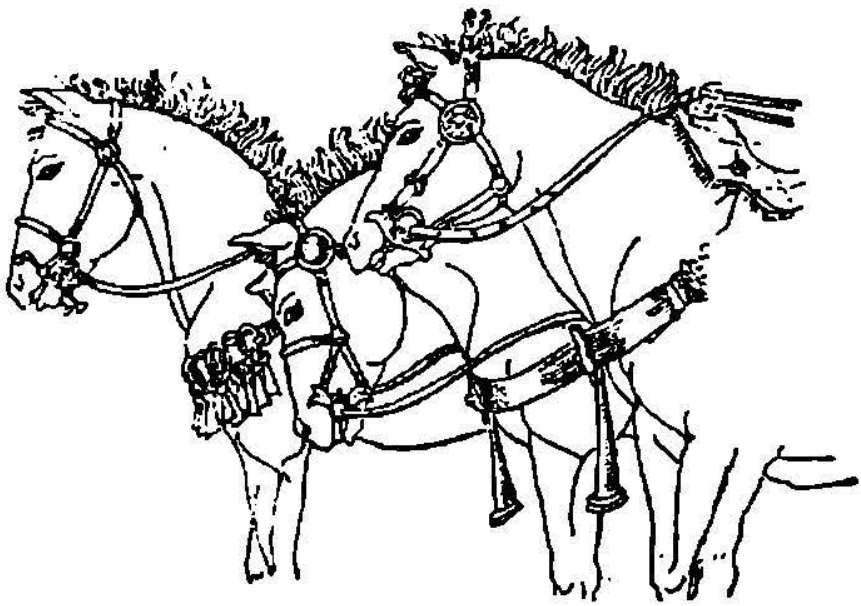

Piese de harnașament folosite de celți.
Reconstituire pe baza documentației arheologice.

Vasul de cult din Gundestrup (Danemarca).
Argint, cu ornamentaţia *au repoussé*. Sec. II–I î.e.n.
– Muzeul Naţional, Copenhaga.

această instituţie a clientelei a stat la baza prosperităţii economice şi a poziţiei sociale a nobililor" (M. Dylon, N. Chadwick).

În afara acestor trei clase, o categorie socială deosebită o formau învăţaţii şi meşteşugarii tâmplari şi fierari, judecătorii, medicii şi – cei mai de prestigiu între toţi – poeţii (*filid*).

Instituţia regalităţii n–a constituit un element de agregare, de reală coeziune politică a societăţii celte – societate în care statul a rămas totdeauna la un nivel rudimentar.

Regele nu era decât şeful direct – dar cu puteri limitate – al unei unităţi sociale; iar în timp de război (situaţie aproape endemică în lumea celţilor) era comandantul militar suprem. În primele timpuri regele era considerat un personaj sacru, înzestrat cu puteri mistice; ca atare, de virtuţile lui morale şi fizice personale depindea – pe durata domniei lui – fertilitatea solului şi fecunditatea turmelor, securitatea şi prosperitatea tribului. (Considerându–se răspunzător de soarta supuşilor săi, în caz de înfrângere militară de regulă regele se sinucidea). Un prim semn al acestor virtuţi regale trebuia să fie integritatea sa fizică perfectă; dacă, de pildă, regele îşi pierdea – în luptă sau în timp de pace – un braţ sau un ochi, era scos din domnie. De asemenea, el era supus permanent anumitor tabuuri: regele nu trebuia să se ocupe de agricultură, să facă vreo muncă fizică, să–şi supravegheze staulele şi grajdurile, sau... să crească porci! Uneori aceste tabuuri (*geissi*) – care variau de la un *tuath* la altul – erau de–a dreptul stranii.

Regele era ales de nobili dintre membrii familiei predecesorului său; dar nu era ales neapărat fiul fostului rege. (Nu arareori actul electiunii dădea loc unor conflicte sângeroase între nobili). În tradiția celtă regalitatea era văzută ca o căsătorie sacră, simbolică, a regelui cu legendara regină Medb, personificarea ideii de suveranitate. Alegerea noului rege era consfințită de o ceremonie de divinație: după consumarea cărnii iepei aduse ca sacrificiu, Marele Druid cădea într-un somn adânc în timpul căruia „visa" dacă persoana aleasă de nobili era cea agreată sau nu de zei[1]. Urma ceremonia de înscăunare: noul rege, șezând pe un tron sau stând în picioare pe o lespede rituală de piatră, fără arme și ținând în mână o nuia de alun, asculta recitarea de către Marele Druid a legilor străvechi; după care, depunea jurământul.

În afară de faptul că regele era șeful tribului în timp de pace și de război, o altă prerogativă a sa era aceea de a prezida adunările anuale ale tribului (numite *oenach*). Aceste adunări – care au contribuit și la menținerea relativei unități a limbii celte – nu aveau însă un caracter politic, judiciar sau administrativ, ci erau legate doar de o sărbătoare religioasă, cu care ocazie se țineau și mari târguri[2]. Asemenea nobililor și oamenilor liberi, nici regele nu se considera deasupra legii, nu era deloc un autocrat; dimpotrivă, era obligat să ceară sfatul oamenilor liberi și să respecte hotărârile lor. Pentru aceasta, regele îi convoca (într-o adunare numită *airecht*) la reședința sa pe nobilii și pe oamenii liberi ai tribului său. Când anumite drepturi regale erau aduse în discuție, cauza era judecată de un judecător special – „judecătorul regal" (*brithem rig*) – la care puteau recurge, dacă doreau, și alte familii ale tribului. În Irlanda, regele putea acorda terenuri unui nobil – dar fără să-i impună prin aceasta vreun serviciu sau vreo redevență (ca în sistemul medieval al suzeranității de pe continent). Semnificația acestui dar era aceea de recompensă pentru serviciile aduse tribului, iar nu personal regelui.

Demnitatea regală – care, asemenea altor instituții celte, poate fi cunoscută mai bine în Irlanda – era de trei grade. Primul, era deținut

1 În ținuturile celților septentrionali ceremonia comporta sacrificiul unei iepe, cu care regele nou ales săvârșea o unire simbolică; după care, se scălda în fiertura pregătită cu carnea animalului ritual sacrificat.

2 În Gallia – unde în timpul lui Caesar numai tribul senonilor (dintre cele aproximativ 50 de triburi existente) era condus de un rege – funcționau și consilii restrânse, cu atribuții administrative. Aceste consilii (compuse probabil din căpetenii tribale) erau considerate de romani analoge Senatului din Roma.

de regele unui trib *(ri)*, care era legat de obligația unei fidelități personale față de un „rege superior" (*ruiri*), regele unei provincii – compusă din aproximativ 30 de triburi; și care, la rândul său, era credincios „regelui regilor superiori" (*ri ruirech*), regele Irlandei. (Această demnitate regală supremă pare să fi fost instituită abia în sec. X). Fiecare din regii de primul sau de al doilea grad încredința regelui său imediat superior un anumit număr de ostateci, drept garanție a fidelității lor; îi plătea, se pare, un tribut în alimente și îi asigura trupe în caz de război. În schimb, regele superior era obligat să-i dea ajutor în anumite situații. Dar în esență, aceste relații – cu semnificația lor de fidelitate personală – erau pur simbolice. Nici chiar în teorie (și cu atât mai puțin în practică) „regele superior" sau „regele regilor superiori", nu exercitau efectiv o autoritate reală asupra teritoriului și a subordonaților lor.

Monedă de argint a celților *turones*.

Din cele mai vechi timpuri și până în sec. X e.n. în Irlanda existau cinci provincii, fiecare guvernată de un „rege superior"[1]. Încă din primele secole ale erei noastre unul din aceștia și-a arogat titlul de rege suprem al Irlandei (fapt care s-a petrecut în anul 1002). Titlul a rămas însă pur onorific. Popoarele celte n-au avut niciodată simțul coeziunii și al unei organizări politice centralizate[2].

1 Țara Galilor (Wales) era împărțită în trei triburi (*cantref*), fiecare cu respectivul rege. Fiecare *cantref* își avea tribunalul său – o adunare a oamenilor de condiție liberi care avea atribuții juridice, putându-se pronunța chiar și asupra condiției regelui.

2 Regatul Galatici era constituit din trei neamuri celte (trocmirii, tolistoboii și tectosagii), fiecare împărțit în 4 triburi, cu câte un rege, un judecător, un comandant militar suprem și doi locțiitori ai acestuia. Un consiliu unic – compus din 300 de judecători care se întruneau să judece procesele pentru omor – constituia organul unificator al celor trei neamuri din Galatia.

DREPTUL ȘI JUSTIȚIA

Sistemul judiciar la celți nu constituia o competență a statului. În principiu, cel lezat avea dreptul să-și facă singur dreptate. Chiar și omuciderea era considerată o chestiune de natură privată.

Zeul Taranis ținând în mână roata sacră, simbolul său.
Detaliu de pe vasul de cult din Gundestrup.

În cazul unei neînțelegeri sau al unui conflict oricât de grav între membrii unui *tuath*, părțile în cauză cădeau de acord să se prezinte în fața unui judecător. În primele secole, acesta era un druid; mai târziu, un *fili*, care îndeplinea – contra unui onorar – funcția de arbitru. În casa arbitrului-judecător părțile veneau însoțite fiecare de un apărător, de un „avocat". Onorarul cuvenit judecătorului echivala cu a 12-a parte din cuantumul în litigiu. În Irlanda (dar poate că și în alte regiuni celte) era un lucru firesc, statornicit de tradiție ca oricine era chemat în cauză de un reclamant să se supună acestui arbitraj. Procedura implica și prezența unor martori. În caz că imputatul nu se prezenta în termen de 40 de zile, reclamantul avea dreptul să-i confiște bunurile mobile, în speță vitele; sau – în primele timpuri – să îi ocupe pământurile. Ambele părți trebuiau să găsească persoane care să garanteze îndeplinirea hotărârilor judecătorului. Garanția asigurată de acești giranți era de trei feluri. În primul caz, girantul garanta prin cuvântul său de onoare; în al doilea, prin libertatea sa personală; în fine, prin obligația de a-l constrânge el pe debitor să plătească – sau să plătească el în locul acestuia ceea ce hotărâse arbitrul-judecător.

Pentru a se e vita răzbunările, *faida*, vărsarea de sânge, dreptul penal cutumiar al celţilor prevedea plata unei despăgubiri, al cărui cuantum era stabilit în capete de vite sau în sclave, şi totdeauna ţinându-se seamă de rangul social al persoanei lezate. La această despăgubire se mai adăuga – când victima aparţinea unei clase superioare – şi o amendă: „Preţul onoarei", fixat în raport cu poziţia socială a celui care fusese lezat[1]. Erau stabilite tarife precise pentru despăgubirile cuvenite oamenilor liberi pentru diverse cazuri. În Gallia, în caz că acuzatul şi membrii familiei lui erau insolvabili era prevăzut supliciul, – fapt care făcea ca aceştia, pentru a scăpa, să

Zeiţa Sequana. Bronz. – Muzeul Arheologic, Dijon.

1 În Irlanda, până în sec. XVI, în cazul unui omor arbitrul-judecător îl obliga pe ucigaş să plătească familiei victimei şi o îndemnizaţie suplimentară, a cărei raţiune era să elimine pentru viitor dorinţa de răzbunare a omicidului săvârşit.

părăsească tribul plecând în surghiun[1]. În Irlanda, unde existau adevărate școli de legi, normele de drept consuetudinar adunate în adevărate tratate de drept redactate în versuri, datează din secolele VI–VII. „Prețul onoarei" fixat pentru regele unui *tuath* era de 7 sclave sau 21 de vaci; iar pentru „regele suprem",de 28 de femei sclave sau 83 de vaci. – Existau norme juridice de drept matrimonial și de dreptul familiei; norme privitoare la regimul apelor, al albinăritului, etc. Sau, norme referitoare la „întreținerea bolnavului": cel care rănise o persoană, pe lângă amenda prescrisă mai trebuia să îi asigure victimei și tratamentul, cura și alimentația (cu indicația precisă și detaliată a cantităților și felurilor de alimente) până la vindecarea sa completă[2].

În Țara Galilor cadrul juridic era diferit. Se pare că aici normele juridice au fost fixate în scris pentru prima dată în sec. X, – dar cele mai vechi manuscrise rămase datează din jurul anului 1200. Capitolele speciale sunt dedicate omicidului, incendiilor provocate intenționat, furtului, ș.a. Dacă despăgubirea stabilită pentru omucidere – plus „prețul onoarei"– nu fuseseră achitate integral, ucigașul putea să fie ucis. – Dar în Țara Galilor, violarea legilor era considerată – spre deosebire de alte regiuni ale celților – și un delict contra statului (a tribului). Ca urmare, regele aplica vinovatului (pe lângă respectiva despăgubire și pe lângă „prețul onoarei", plătite victimei sau părinților ei) și o amendă de 12 vaci în cazul unei crime grave, sau de 3 vaci în cazul unei infracțiuni.

FAMILIA. SITUAȚIA FEMEII CELTE

Dreptul matrimonial al celților prezintă aspecte neîntâlnite la vreun alt popor din Europa acelor timpuri. În cadrul acestui drept, în mod deosebit reține atenția poziția socială și juridică a femeii.

În principiu, femeia avea dreptul să-și aleagă în mod liber soțul. În Gallia, la contractarea căsătoriei fiecare din soți trebuia să-și aducă partea sa de dotă. În caz de deces al unuia din soți, cel rămas

1 Caesar vorbește de supliciile criminalilor care erau arși de vii în manechine de răchită (*Războiul gallic*, VI, 16); iar Strabon, despre obiceiul cimbrilor – popor germanic celtizat – la care preotesele sacrificau prizonieri de război (*Geografia*), VII, 3).

2 Un obicei ciudat era acela al refuzului unui reclamant de a mânca un timp – o adevărată „grevă a foamei", prin care acesta își manifesta protestul contra actului prin care fusese lezat. Era un mijloc prin care reclamantului îi erau recunoscute în mod legal pretențiile...

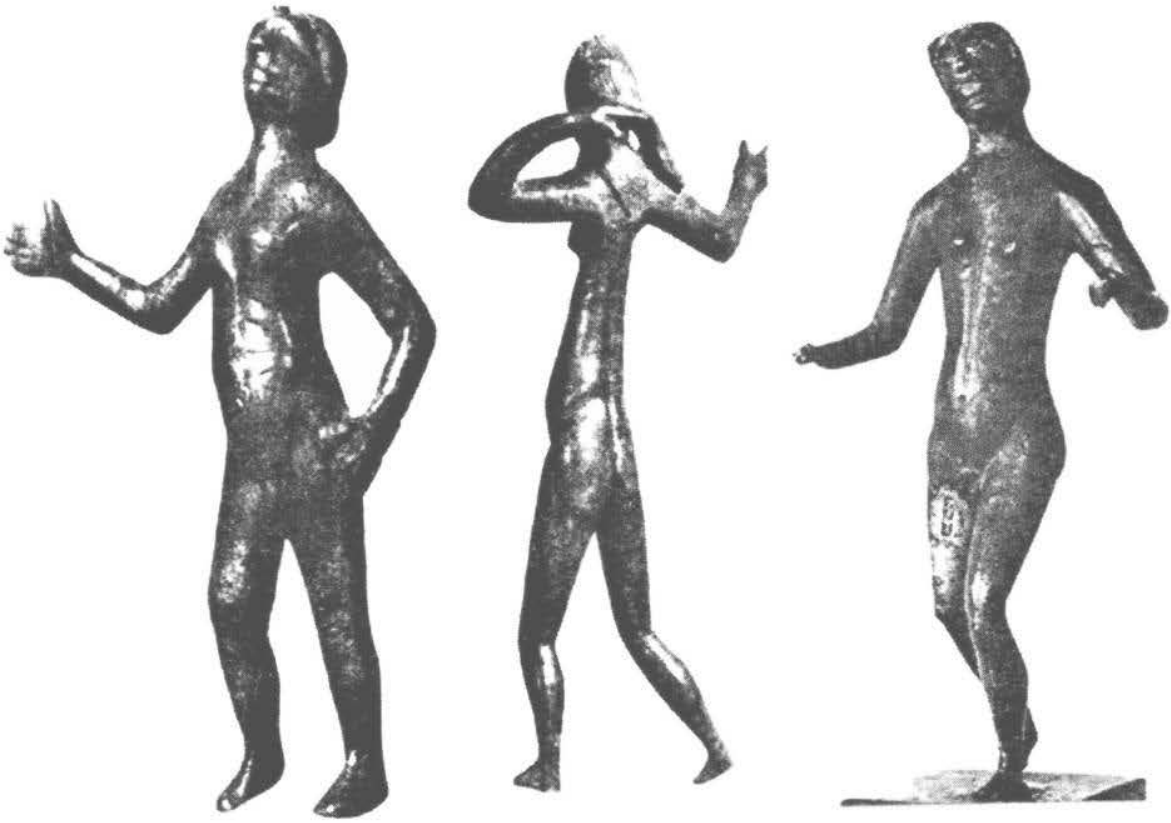

Figurine de bronz, probabil rituale, reprezentând un dans sacru. Sec. I e.n. – Musée Historique, Orléans.

în viață nu-l moștenea pe cel decedat, ci rămânea doar cu partea sa de dotă (restul trecând asupra copiilor, sau a familiei decedatului). În Irlanda, unde situația femeii era mai privilegiată decât în alte regiuni celte[1], viitorul soț trebuia să verse tatălui fetei un „drept de cumpărare" (*coibche*). Dacă femeia se mărita pentru a doua oară tatăl lua două treimi din acest „drept", iar ei îi rămânea o treime; dacă era la a treia căsătorie ea lua o jumătate din *coibche*, tatălui rămânându-i cealaltă jumătate[2]. Dacă femeia era orfană de tată, „dreptul de cumpărare" îi revenea fratelui ei mai mare.

În Țara Galilor, părintele transmitea regelui său „dreptul de cumpărare" primit pentru fiica lui; era o formă de răscumpărare a acelui drept al stăpânului asupra supuselor sale, acel *jus primae noctis* care se pare că în Irlanda s-a menținut cel puțin până în sec. I

1 Dar într-o epocă foarte îndepărtată exista în Irlanda o formă generală de comunitate a femeilor între frații soțului; obicei care în timpul lui Caesar se mai păstra și în Britania – unde „Câte 10 sau 12 bărbați au soții comune între ei, mai ales frații cu frații și părinții cu fiii. Copiii care se nasc aparțin primului soț" (*Războiul gallic*, V, 14).

2 Cuantumul „dreptului de cumpărare" cuvenit tatălui și fiicei sale era riguros stabilit și în cazul când femeia se căsătorea a patra oară, a cincea oară, ș.a.m.d. – până la a douăzecișiuna oară, când tatălui nu i se mai cuvenea nimic.

e.n. (iar în Scoția a fost abolit abia în sec. XI)[1]. Tot în Țara Galilor, viitorul soț mai trebuia să plătească familiei ei și „prețul fecioriei" (*cowyll*) înaintea primei nopți. (La romani și la popoarele germanice acest preț era plătit după noaptea nunții).

La celții irlandezi existau nu mai puțin de 10 forme de căsătorie. Primele trei erau forme de căsătorie obișnuită, deosebindu-se una de alta doar prin raportul diferit în situația economică a celor doi; celelalte 7 cazuri erau diverse forme de conviețuire temporală sau de căsătorie neregulată (încheiată prin răpire, prin viol, în secret fără consimțământul părinților, ș.a.).

După căsătorie, femeia irlandeză nu era integrată în familia soțului – ca la romani, – ci continua să posede bunurile ei personale și să dispună liber de zestrea ei. Zestrea era constituită din ceea ce primea de la părinți, rude și prieteni, și care, în caz că divorța sau dacă rămânea văduvă, și-o păstra în întregime. Dar în cazul că soțul ei fusese ucis, despăgubirea plătită de ucigaș revenea familiei soțului. – Ceremonia căsătoriei (în care nu intervenea nici un act religios) se rezuma la un ospăț. Căsătoria rămânea un simplu act contractual, având la bază „dreptul de cumpărare" și libertatea deplină a celor doi soți de a conviețui – sau de a divorța.

În funcție de precise considerente de ordin economic dreptul irlandez deosebea trei cazuri distincte într-o situație matrimonială. Astfel, în cadrul unei familii egalitatea în drepturi dintre soți era deplină când amândoi aveau aceeași situație economică și aceeași poziție socială. Dacă soția era mai săracă și de condiție socială inferioară bărbatului, drepturile ei în familie erau mult reduse. În schimb dacă situația era inversă, autoritatea soțului în viața familială era aproape nulă (cf. J. Markale)[2].

Căsătoria era deci considerată o unire liber consimțită care putea fi oricând anulată. Desfacerea unei căsătorii n-avea însă deloc caracterul de repudiere a soției. Divorțul se obținea foarte simplu. În Gallia și în Irlanda consimțământul mutual era suficient. În Gallia soțul putea obține imediat divorțul dacă soția îi adresase cuvinte de gravă jignire; dar și ea obținea numaidecât desfacerea căsătoriei

1 Unii seniori din Spania își revendicau acest *jus primae noctis* până în sec. XV. Un manuscris din același secol confirmă că acest drept figura și în legiferările normande din Franța. (Cf. H. D'Arbois de Jubainville).

2 Din asemenea considerente, și azi în familiile țăranilor din Bretagne sunt cazuri când poziția de șef al familiei o deține femeia, nu bărbatul.

dacă soțul se făcuse vinovat de adulter[1]. Dacă soția nu îi dăduse soțului nici un motiv legitim de divorț și nu consimțea la desfacerea căsătoriei, dar soțul totuși o părăsea și se căsătorea cu altă femeie, „dreptul de cumpărare" pe care el urma să-l plătească acum nu revenea noii sale soții sau familiei acesteia, ci îl primea prima soție, soția abandonată. Pe de altă parte, dacă soțul care divorța dorea să se împace și să conviețuiască din nou cu fosta soție trebuia să plătească din nou acel *coibche*.

Poligamia era admisă; sau, mai precis: concubinajul era recunoscut oficial. Orice bărbat, căsătorit sau nu, putea avea o concubină – sau chiar mai multe. Concubina nu era deloc rău privită sau disprețuită de societate, iar poziția ei în familie, drepturile ei formau obiectul unei legiferări cutumiare amănunțite. Concubinele se cumpărau, pe o durată fixă de un an, la marile târguri anuale. Se întocmea un contract în regulă, care la expirarea termenului stabilit putea fi prelungit. Probabil că justificarea concubinajului legal (nespecificată însă în textele juridice) era ca soțul să aibă copii în caz

Recipient și suport de bronz. Artă celtică, sec. VII–VI î.e.n. Naturhistorisches Museum, Viena.

1 Ceea ce nici legislația modernă nu prevedea totdeauna: *Codul lui Napoleon*, de pildă, prevede pedepsirea soției infidele, dar nu prevede în schimb nici o sancțiune împotriva soțului adulter (cf. J. Markale).

că soţia era sterilă: din acelaşi motiv, era admis ca soţul să-şi ia o a doua soţie legitimă când prima suferea de o boală incurabilă. La galli exista şi forma „căsătoriei de probă", care putea deveni definitivă dacă din această convieţuire se năştea un copil. – Prezenţa concubinei în familie nu leza cu nimic drepturile soţiei legitime. Dealtminteri, soţia se putea împotrivi să i se aducă o concubină în casă; iar dacă soţul totuşi insista, însemna că soţia avea un motiv legal de a divorţa.

Femeia celtă era avantajată (într-o anumită măsură) şi în privinţa drepturilor succesorale. La Roma, *Legea celor XII Table* (sec. V î.e.n.) admitea beneficiul fetelor la succesiunea paternă; în Irlanda erau excluse de la acest beneficiu. Fiica putea moşteni averea tatălui său dacă n-avea fraţi, – fără să poată transmite însă în mod liber această moştenire urmaşilor ei; ci bunurile moştenite trebuiau să se reîntoarcă, după moartea ei, la rudele paterne pe linie masculină. Acest drept la moştenire al fetei era condiţionat de obligaţia pe care ea trebuia să şi-o asume de a face „serviciul de război"; în caz că refuza, moştenirea cuvenită se reducea la jumătate (cf. H. D'Arbois de Jubainville).

Poziţia socială şi juridică a femeii celte, de egalitate cu bărbatul[1], lua şi alte forme, neobişnuite la alte popoare din epoca respectivă. Astfel, – căsătorite sau nu, femeile aveau acces la anumite funcţii: unele dintre ele erau profete, altele aveau un rol în educaţia tinerilor. În nordul Britaniei, îndeosebi în regiunea picţilor, exista şi o categorie de femei războinice, un fel de amazoane care îi iniţiau pe tineri într-ale războiului. Nu este exclus ca asemenea războinice să fi existat şi în alte regiuni celtice, – dat fiind, de exemplu, temperamentul femeilor gallilor[2]. Mai târziu, fémeia celtă va fi admisă de biserica creştină şi în cadrul unor forme ale cultului religios. Mănăstirea din Kildare, fondată de Sf. Brigitte, era o mănăstire de călugăriţe (probabil prima din Europa). În sec. I e.n. triburile celţilor briganţi din Britania aveau în fruntea lor o regină, Cartimandua. Iar legile gallilor rezervau reginei o treime din prada de război şi o jumătate din totalul amenzilor penale aplicate supuşilor ei.

1 Afirmaţiile lui Caesar vorbind despre galli („Bărbaţii au drept de viaţă şi de moarte asupra femeilor, ca şi asupra copiilor" – *Războiul gallic*, VI, 19) trebuie primite cu rezervă. În orice caz, în Britania şi în Irlanda situaţia femeii era radical diferită. De asemenea, în Bretagne – unde şi azi femeia de la ţară se bucură de o mare autoritate morală, (Vd. *supra*).

2 Vd. Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XV, 12, 1.

O practică exclusiv celtică, specifică societății celte era și obiceiul adopțiunii (*fosterage*).

Copiii de la o anumită vârstă – și nu numai copiii nobililor – erau încredințați unor părinți adoptivi, rude sau străini, în familia cărora rămâneau până împlineau vârsta de 17 ani băieții, sau 14 ani fetele, – vârstă la care apoi tinerii se puteau căsători. De obicei, părinții plăteau anual întreținerea fiilor: familia care îi adopta primea anual 2 vaci pentru fiul sau fiica unui om liber de condiție modestă, sau 15 vaci pentru fiul unui rege. În familia care îi adopta băieții învățau bine călăria, înotul, mânuirea armelor, felurite jocuri, apoi obișnuitele treburi gospodărești. La fel și fetele. Pe toată durata adopțiunii tatăl renunța la drepturile sau la obligațiile sale de părinte, în favoarea tatălui adoptiv. După expirarea perioadei de adopțiune tinerii se întorceau la familiile lor, dar continuau să rămână în relații strânse cu părinții lor adoptivi, asumându-și și obligația de a-i întreține la bătrânețe.

În Irlanda, acest obicei al adopțiunii s-a păstrat până în secolul al XVIII-lea.

CADRUL VIEȚII COTIDIENE

Cadrul familial și tabloul vieții de fiecare zi a celților apare, sub multe aspecte, chiar din relatările autorilor antici citați mai sus (deși informațiile mai detaliate și mai colorate le furnizează vechea literatură irlandeză și galeză).

Din aceste izvoare știm că celții erau foarte curați și îngrijiți, că săpunul este o invenție a lor (cuvântul latin *sapo* este de origine celtă-galică) și că își decolorau părul sau și-l vopseau (cu o culoare albastră – scrie Caesar); că britonii se tatuau sau își pictau corpul (mai ales picții); că și femeile lor își vopseau corpul cu ocazia unor ceremonii religioase – spune Plinius; că toți celții erau mari iubitori de fast, de podoabe, de veșminte în culori vii.

Îmbrăcămintea lor varia de la o regiune la alta și, firește, după poziția socială a fiecăruia. Piesele vestimentare tipice erau: cămașa de lână, tunica scurtă peste care purtau o manta pătrată de lână, închisă în dreptul gâtului cu o agrafă – de obicei un ornament prețios. Femeile purtau rochie lungă, cloșată și o centură lată de piele, frumos ornamentată. Dar cea mai caracteristică piesă vestimentară a celților erau pantalonii – asemănători celor purtați în

vechime de medo-perși, sciți și traco-daci. De o mare varietate - ca forme, dimensiuni și materialele din care erau lucrate - erau brățările, purtate (la brațe, antebrațe și la glezne) atât de femei cât și, mai ales, de bărbați. De asemenea - fibulele de bronz, fier, argint sau aur, încrustate cu coral sau cu email; apoi foarte numeroasele ca tip fibule, agrafele lucrate cu o inepuizabilă fantezie. Caracteristic și exclusiv celt, original ca formă și lucrat cu cea mai mare grijă - un adevărat obiect de artă - este *torques*, colanul format dintr-o singură piesă metalică, neîncheiat, cu cele două capete atent decorate în relief; o piesă ornamentală pe care o purtau de obicei bărbații și care avea probabil pentru acești războinici și o semnificație fie magică fie onorifică[1].

Mai puține informații avem cu privire la alimentație. Masa principală a celților era masa de seară. Pâinea, fiertura de ovăz (*porridge*), peștele și vânatul constituiau hrana obișnuită a celor mulți; alimente la care cei mai bogați adăugau carnea de vită sau de porc. Băuturile curente erau berea și hidromelul. La ospețe se bea și vin, băutură rară, fiind importată. (Chiar și în Gallia vița de vie va fi cultivată târziu). La ospețele nobililor bucatele și locurile la masă erau distribuite potrivit rangului invitaților; fapt care uneori ducea la conflicte chiar sângeroase între comeseni.

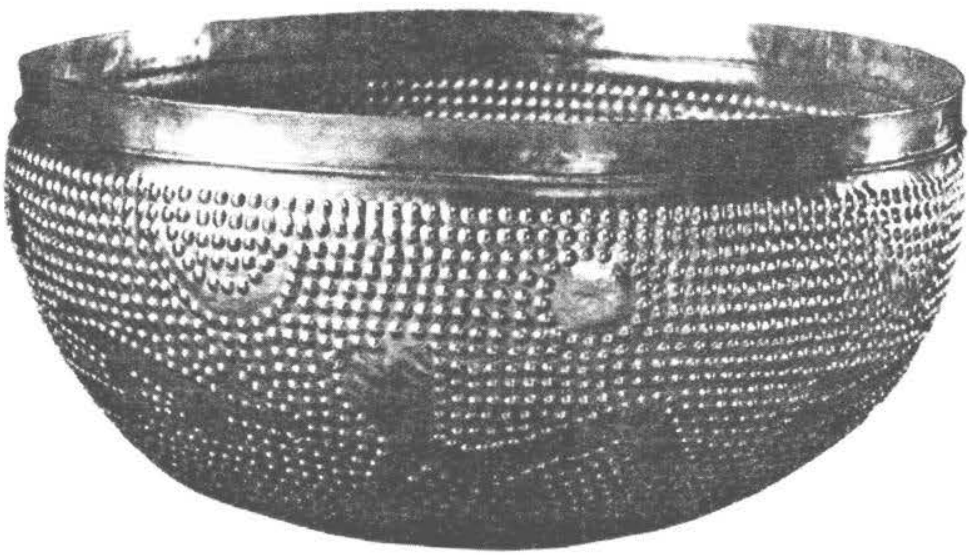

Vas de aur decorat în tehnica *au repoussé*.
Sec. VI î.e.n. - Schweiz. Landesmuseum, Zürich.

1 Colanul (*torques*) era dăruit unui tânăr la o vârstă fragedă, și nu mai era scos de la gât. Când nu erau purtate, ornamentele bărbaților erau atârnate pe pereți, alături de arme.

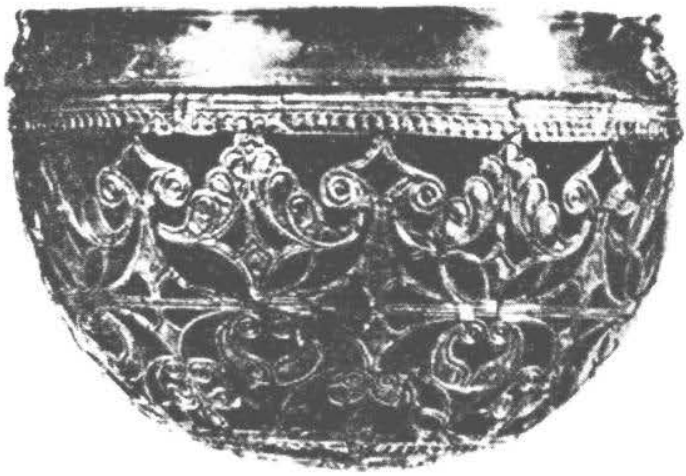

Vas celtic de bronz, cu ornamentaţia exterioară de aur.
Sec. V î.e.n. – Staatliche Museen, Berlin.

Casele celţilor erau de formă rotundă sau rectangulară; dar forma comună (în Britania, Irlanda sau la celtiberi) era cea dintâi[1]. Construite din lemn şi acoperite cu stuf, cu grinzile prinse între ele cu piroane de fier, cu uşi care se încuiau cu chei tot de fier, casele erau – în regulă generală – compuse dintr-o singură încăpere. În centrul acesteia era vatra, deasupra căreia atârna căldarea pentru fiertură, iar alături, suportul de fier pentru frigări. Ca mobilă – cel mult câteva bănci de-a lungul pereţilor, pentru dormit; dar gallii dormeau pe jos şi mâncau aşezaţi pe un mănunchi de paie.

În Britania şi Irlanda casele erau mai mult risipite, la distanţă unele de altele, izolate, – un fel de ferme cu terenuri întinse de păşunat. În Gallia şi în zonele celţilor din Europa Centrală casele erau grupate în sate, cu respectivele terenuri agricole în jurul lor. În regiunile mlăştinoase (de pildă la helveţi, sau în Gallia Cisalpină) casele erau grupate în palafite. Satele erau înconjurate, protejate de o palisadă şi un val de pământ. În Irlanda se întâlneau foarte des fortăreţe de dimensiuni mici, construite pe înălţimi, refugii care erau ocupate temporar; în Gallia însă asemenea aşezări întărite erau locuite permanent. Regii şi nobilii locuiau în case fortificate (numite *broch*, în nordul Britaniei); case care aveau – asemenea întrucâtva *nuraghilor* din Sardinia acelor timpuri – forme de turn, cu pereţi

1 Gallii preferau ca material de construcţie lemnul, chiar şi în zonele unde piatra era din abundenţă. Tipul de construcţii varia după regiuni, dar principiul era acelaşi; temelia de piatră, pereţii de lemn sau împletitură acoperită cu lut, iar acoperişul din paie de secară, în centru cu un orificiu pentru fum. (În Occident, coşurile zidite vor apărea abia în sec. XI).

groși de piatră (celții nu cunoșteau tehnica zidirii cu cărămizi), cu încăperile boltite, pe două sau chiar trei nivele, cu galerii și scări interioare de lemn.

Reconstrucția unui templu gallo-roman.
- Römermuseum, Schwarzenacker.

În Gallia și în Europa Centrală satele mai mari erau fortificate cu palisade și valuri de pământ, cu șanțuri și adeseori ziduri cu osatura de lemn și paramente de piatră neecarisată (așezări numite de romani *oppida*). Pe teritoriul ocupat de tribul celt al helveților, de pildă, erau aproximativ 400 de sate mai slab fortificate și 12 *oppida*; iar în Gallia - peste 200 de *oppida*. Unele din acestea erau de foarte mari dimensiuni și erau apărate de fortificații redutabile, în care nu lipseau bastioanele. Astfel, Alessia se întindea pe o lungime de 2 km; Bibracte ocupa 135 ha; suprafața ocupată de Manching (sec. II î.e.n.) în actuala Bavarie, era de 380 ha, cu fortificații înalte de 7 m și groase de 12 m. Alte *oppida* importante erau: cel din Kelheim (pe 600 ha), cel din Michelsberg (pe 650 ha), sau - cel mai mare *oppidum* cunoscut din lumea celtă - cel din Heidengraben, ale cărui fortificații apărau (inclusiv anexele exterioare) o suprafață de 1400 ha, cu o circumferință de aproximativ 30 km. (Incinta interioară ocupa 150 ha).

CREDINŢELE RELIGIOASE. PANTEONUL CELŢILOR

În religia celţilor supravieţuiau elemente şi credinţe ancestrale (totemism, animism, cultul naturii, al zeiţei-mame, ş.a.), – unele preluate de la populaţiile neolitice aborigene, altele moştenite din nucleul originar de credinţe religioase indo-europene. În acest stadiu religios primitiv celţii venerau unele animale totemice ca pe adevăraţi zei. Astfel, zeiţa Epona, adorată îndeosebi în Gallia, „n-ar fi decât forma umanizată a unui primitiv cult al calului" (P. Lambrechts).

În seria acestor credinţe străvechi se inserează şi cea care a determinat obiceiul proto-celţilor de a-şi incinera morţii şi a le depune cenuşa în urne, îngropate apoi într-un cimitir, într-un „câmp de urne"[1]. Sau, obiceiul celţilor – mai ales din Irlanda – de a depune ofrandele în puţuri funerare adânci de 2-3 m, – puţuri rituale presupuse că ar comunica cu divinităţile subpământene. Sau, ritul

O divinitate reprezentată pe partea exterioară a aceluiaşi „cazan din Gundestrup".

1 Cultura preistorică aşa-numită „a câmpurilor de urne" a apărut şi a predominat în Europa Centrală şi Occidentală în epoca bronzului, aproximativ între anii 1300-700 î.e.n., după regiuni.

„alianței prin sânge", constând din a bea câteva picături din sângele altuia, pentru ca astfel amestecându-se, același sânge să-i unească pe cei doi pentru totdeauna. Sau, mai straniul „cult al craniilor" dușmanilor uciși în luptă - cult răspândit în toată lumea celtă, - craniile fiind întâi atârnate de gâtul cailor, apoi îmbălsămate și păstrate într-o nișă din casă, sau adunate și depuse în sanctuare. Unele triburi celte (scordiscii, de pildă), le foloseau drept cupe din care beau la ospețe. - Acest obicei, curent până în sec. XIX, la unele popoare asiatice, avea pentru celți o semnificație specială: „Craniul constituia receptacolul unei forțe sacre, de origine divină, care îl proteja pe proprietar împotriva primejdiilor și în același timp îi asigura sănătate, bogăție și victorie" (Mircea Eliade).

Pe de altă parte, moșteniri indo-europene sunt la celți reprezentările simbolice ale roții (imagine stilizată a soarelui) și coloanei (simbolizând „axa lumii"). De asemenea, instituția druidismului, analog sub unele aspecte brahmanismului, precum și panteonul însuși al celților.

Legate de divinitățile celților supraviețuiesc reminiscențe totemiste sau urmele unor străvechi mituri naturiste. La celții din Gallia se întâlnesc zei reprezentați în chip de cal, de șarpe cu cap de berbec[1], ș.a.; sau reprezentări antropomorfe ale unor zei cărora li se adăuga un element animal (de ex., zeul Cernunnos, înfățișat cu coarne de cerb); sau, unele divinități care apar având alături un animal: zeița Epona - cu un cal, zeița Artia - cu un urs, zeița Arduina - cu un mistreț, zeul Moccus - cu un porc, zeul Segomuus - cu un catâr, ș.a.m.d. („În numeroase cazuri însă animalul nu este decât un atribut explicativ" - J. de Vries). Alături de divinități celții adorau și unele animale considerate sacre: în vechea literatură irlandeză este frecvent atestat cultul cerbului - ale cărui acțiuni binefăcătoare se credea că se manifestă în domeniile cele mai variate. Taurul era un animal sacru în toate țările celte; numele lui s-a menținut în nume de triburi și de fluvii. Calul, care figura foarte des pe monedele gallice, deținea un loc important pentru aristocrația celtă în cultul morților. Mistrețul era simbolul vitejiei și furiei războinice. Câinele era animalul sacru în calitatea sa de paznic fidel al morților. În vechea literatură celtă-irlandeză apar mulți eroi având anumite afinități cu unele animale.

1 Asemănător reprezentării descoperite în tezaurul de sculpturi de la Constanța. - Înseși numele unor zei celți legate de anumite animale indică astfel de reminiscențe: Lug (=linx, râs), Tarros Trigarannos (=cel cu coarne de cerb), Deiotaros (=taurul divin), etc.

Zeiţa celtă „din Kerguilly". – Musée de Bretagne, Rennes.

Frecvente sunt apoi urmele unor străvechi credinţe religioase naturiste. Pentru celţi, întreaga natură era pătrunsă de forţe miraculoase. De aici credinţa în Marile Mume (de obicei asociate în triade), forţe originare feminine evocând timpurile vechi ale matriarhatului şi cărora le era dedicat un cult al fecundităţii şi fertilităţii. Sau credinţa în puterea magică a unor elemente sau fenomene ale naturii – a aştrilor, a fulgerului (personificat de zeul Leuzetios), a tunetului (simbolizat de zeul Taranis), a Lunii (simbolizând fecunditatea), a cursurilor de apă, a unor arbori, a unor stânci izolate, sau a unor menhiri[1], a unor crânguri sacre, ş.a.m.d. – personificate de zânele munţilor şi colinelor, de ondinele lacurilor, de delfii mărilor şi ai insulelor fermecate[2]. Fiecare trib îşi avea arborele său sacru, plantat pe locul unde se făcea alegerea regelui tribului. Asemenea „Arborelui Lumii" – *axis mundi* – comun în credinţele multor popoare, şi acest arbore al tribului „se considera că este plasat în centrul respectivului teritoriu tribal, garantându-i securitatea şi integritatea" (Proinsias Mac Cana). – Astfel de credinţe cu atrăgătoare valenţe poetice – la

1 Primul loc îl deţinea stejarul, arborele divinaţiei, a cărui ghindă era consumată de druizii ghicitori ca un drog spre a-i „inspira". De fapt, arborele sacru al druizilor era scorușul. Fagul era adorat mai ales în zona Pirineilor. În Irlanda, şi azi sunt consideraţi în popor arbori sacri scorușul, tisa, porumbarul, socul şi alunul. Cultul unor stânci sau „pietre sacre" – păstrate cu sfinţenie până azi în câteva biserici din Austria şi Boemia – este de asemenea o amintire celtică. În catedrala din Mans este expus un menhir. Creştinismul a continuat acest cult, gravând semnul crucii pe menhiri (cf. J. de Vries).

2 Cultul arborilor a lăsat urme în numele unor triburi celte: *Lemovices* – „războinicii puşi sub protecţia ulmului" (în irlandeză *lem*); sau de persoane: *Mac Cuill* – „fiul alunului". *Mac Dara* – „fiul stejarului", etc; sau al ciudatului cult al unor unelte: *Mac Cecht* – „fiul plugului". *Mac Tail* – „fiul rindelei", *Ordovices* – „războinicii ciocanului" (în ir., *gord*), etc.

care s-a mai adăugat bogatul fond de tradiții referitoare la „lumea de dincolo de mare", la „insulele fericiților", la „tărâmul luminii", la „țara tinereții" – au alimentat vasta literatură veche irlandeză, trecând apoi și în literatura medievală europeană.

În inscripțiile găsite pe teritoriile ocupate de popoarele celte s-au păstrat peste 400 de nume de divinități (dintre care mai bine de 300 apar o singură dată). „Probabil că e vorba de divinități locale, întrucât fiecare trib sau grup de triburi își avea cultul său special" (M. Dillon, N. Chadwick). Poetul latin Lucanus vorbește (vd. *Pharsalia*, I, 444 sqq.) despre trei zei ai gallilor (probabil triada supremă a panteonului celt – Teutates, Esus și Taranis). Acestor zei li se aduceau sacrificii umane: celui dintâi prin înecarea victimei, celui de-al doilea prin spânzurarea ei de un copac, iar lui Taranis (sau Tanaros, sau Taranucus), prin arderea de viu a celui sacrificat. – Divinitățile celte din Gallia ne sunt cunoscute prin forma latinizată a adevăratelor lor nume și prin asimilarea atributelor lor cu cele ale unor divinități ale romanilor. Această *interpretatio romana* rămâne deci o mască ce nu lasă să se întrevadă decât ipotetic și cu totul vag adevărata fizionomie a zeilor celți.

Astfel, vorbind despre divinitățile gallilor Caesar ne dă doar echivalentele lor romane. Atributele lui Teutates – „pe care gallii îl cinsteau cel mai mult" – ar fi fost identice cu cele ale lui Mercur: era „descoperitorul tuturor artelor, zeul care îi însoțește pe călători și le arată drumul și care ajută cel mai mult pe oameni la câștiguri bănești și la negustorie"[1]. Apoi: Apollo – cel care „alungă bolile" (zeul gallic al medicinii era Belenos, care apare în inscripții și cu epitetele Borvo, Bormanus, ș.a.); Mars – care „are în seama sa războaiele" (identificat de unii autori cu Esus, și alții cu Teutates); Iupiter – „stăpânul cerului" (la galli numele zeului cerului, al soarelui și al tunetului era Taranis sau Taranucus); în fine, Minerva care „dă oamenilor primele cunoștințe în domeniul artelor și al meșteșugurilor" (în inscripțiile gallice cu epitetele: Sulis, Solimara, Sulivien, Belisama)[2].

Vagi indicații avem despre Sucellus, zeul bogăției și al fertilității ogoarelor, protectorul oamenilor și al locuințelor, zeul vieții și al morții; despre Cernunnos – „stăpânul fiarelor", și zeu al fertilității și

1 Se pare însă că numele celt al acestui zeu era Lug, păstrat în numele a 14 localități de pe teritorii celte: Lyon (Lugdunum), Laon, Leiden, etc.

2 Caesar, *Războiul gallic*, VI, 17, – Vd. și notele ediției (J. Vilan-Unguru).

Zeița Artio cu ursul. Bronz (descoperit la Muri, Elveția).
– Historisches Museum, Berna.

fecundității, dar și stăpân al lumii subpământene; despre Ogmios – marele maestru al elocinței și inventatorul scrierii meșteșugarilor, despre Brigante (sau Brigitte) – protectoarea poeților, a artelor și a meșteșugarilor; despre Lugus – adorat în toate țările celte, protectorul războinicilor, al poeților și al vracilor. Altor reprezentări de divinități dintr-o epocă mai târzie (zeul cu trei capete, zeul cu șarpe, zeul ghemuit, zeul cu roata ce simboliza soarele, ș.a.) nu li se cunoaște nici măcar numele. – Numeroase sunt apoi la celții insulari divinitățile legate de configurația fizică a regiunii respective: de câmpul cultivat (Ialonus), de stânci (Alisanos), de locul fortificat (Dunatis), de confluența unor râuri (Condatis), ș.a.m.d. Obiect al unei intense veneraţii erau zeițele izvoarelor termale curative.

La celții irlandezi divinitatea supremă era Dagda, „zeul bun și drept" care veghea asupra îndeplinirii jurămintelor. Fiica lui Brigantia era patroana poeților, a fierarilor și a medicilor. Dar zeul „titular" al medicinii era Diaucecht, iar Grobniu era zeul-fierar, echivalent într-un fel al lui Hefaistos. Zeul morții era Donn (la galli Dis Pater, după Caesar). În Irlanda, Ogmios, având și atribute analoge celor ale lui Hercule, se numea Ogma; Lugus – Lug[1]; iar Belenos – Beli.

1 Cel mai mare dintre vechii zei ai Irlandei și zeul cel mai venerat în Gallia, Lug este inventatorul și patronul tuturor meșteșugurilor. Pe lângă virtuțile sale războinice: la un popor care s-a dovedit a fi excepțional de dotat în atâtea domenii ale tehnicii, preeminența acordată unui zeu protector al meșteșugurilor este semnificativă.

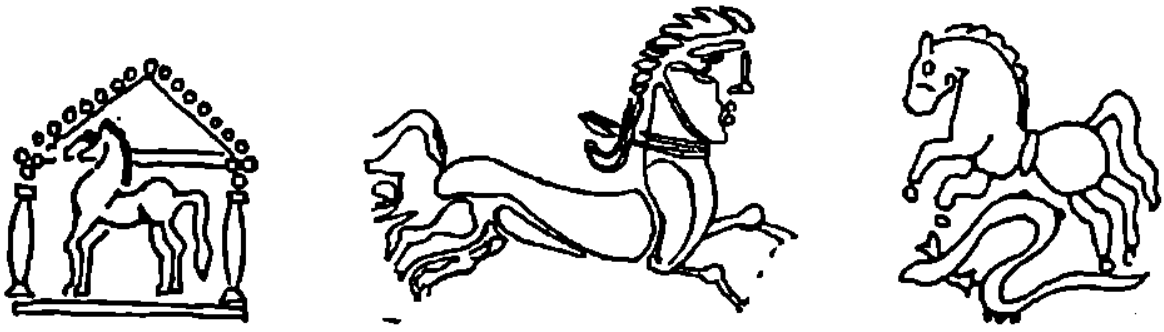

Imagini ilustrând cultul calului.
Cal în faţa unui templu, de pe o monedă din valea Senei.
Cal cu cap de om, de pe o monedă armoricană.
Cal şi şarpe cu coarne, de pe o monedă a celţilor *sequani*.

Mama tuturor zeilor, a pământului şi a fecundităţii era Ana-Dana (omoloagele lor erau Rosmerta în Gallia şi Medbh în Wales); iar zeiţa războiului, „Marea Regină", era Morigana - care împreună cu Nemain şi Macha formau triada divinităţilor războinice feminine. Numărul zeiţelor-mame era neobişnuit de mare: aceasta, pentru că în lumea celţilor insulari, unde mai stăruiau încă amintiri ale matriarhatului, poziţia deţinută de femeie continua să fie respectată. În schimb celţii n-aveau o zeiţă a dragostei. De asemenea, interesant de remarcat este şi lipsa aproape totală a reprezentărilor figurative în plastica celţilor din epoca anterioară cuceririi romane a tuturor acestor divinităţi. Se pare că celţii n-au cunoscut divinităţi antropomorfe, că druizii au interzis reprezentarea divinităţii sub formă umană. Un cult antropomorfic intens al divinităţilor a apărut la celţi abia sub influenţa lumii romane.

Puţinele date de care dispunem privind religia celţilor permit totuşi să constatăm existenţa unui neam de zei - „care, prin plenitudinea, varietatea, realismul atributelor lor, prin bogăţia de poezie şi de legende care le-au fost consacrate, seamănă mult mai mult cu zeii Olimpului grec decât cu divinităţile incolore şi aproape lipsite de viaţă ale cultului formalist al vechilor romani" (John Mac Neill). O dovadă în acest sens o constituie concepţia celţilor din Wales cu privire la „lumea cealaltă"[1], concepţie mult diferită de felul în care

1 „Doctrina celtă asupra originii lumii nu conţine nici o învăţătură despre originea materiei, ci îşi reprezintă pământul luând forma sa actuală încetul cu încetul şi sub ochii diferitelor neamuri de oameni care s-au succedat aici" (H. D'Arbois de Jubainville). Potrivit acestei doctrine, strămoşul prim al omenirii este Zeul Morţii, care sălăşluieşte „într-o regiune depărtată dincolo de ocean, în «insulele extreme», de unde, după învăţătura druidică, o parte din locuitorii Galliei au venit direct" (*Idem*).

alte popoare vechi şi moderne şi-au imaginat sau îşi imaginează „Lumea de dincolo".

Mai întâi: „cealaltă lume" a celţilor nu era situată în afara Universului, ci era localizată pe pământ, se afla alături de lumea oamenilor; mai precis: era o lume care transcende definiţiile spaţiale. O lume în care se ajungea străbătând cu barca un fluviu sau o porţiune de mare; o lume în care se intra scufundându-te în apele unui lac, sau bând o băutură magică, sau trecând prin poarta unei peşteri fermecate, sau pătrunzând într-un palat minunat care apare şi dispare într-o clipă. Era lumea unor zei pe care imaginaţia celţilor îi concepea ca fiind, nu atât făpturi supranaturale, cât fiinţe supraumane, pe care muritorii le puteau vizita. O lume închipuită ca un tărâm care comunica într-un fel ciudat cu lumea adevărată. Micile insule din vestul Irlandei erau lăcaşul sufletelor celor morţi, în timp ce dincolo de ocean se afla o altă lume - care purta nume diferite: „Ţara Tinereţii", „Ţara Fericiţilor", etc. - unde cei aleşi pătrundeau pentru un timp sau puteau rămâne definitiv după moarte; căci nu era de fapt o tristă lume a morţilor, ci un loc de pace, de armonie, de petreceri, de plăceri, cu mese permanent întinse, cu jocuri (inclusiv amoroase), şi - fapt firesc pentru nişte războinici - cu întreceri şi lupte între viteji. Un adevărat paradis în care zeii petreceau, un timp, împreună cu muritorii aleşi de ei: motiv pentru care „cealaltă lume" a constituit o temă frecventă a literaturii celţilor insulari.

O divinitate tricefală de pe un vas celtic de bronz. Sec. I. î.e.n. - Bibl. Nationale, Paris.

CULTUL

Ritualurile religioase aveau o importanţă deosebită pentru celţi. Caesar relatează că gallii care nu respectau îndatoririle religioase erau excluşi de la actele de cult –ceea ce era, moralmente, sancţiunea cea mai gravă.

Ceremoniile aveau loc sub cerul liber, într–un loc consacrat (*nemeton*), în crânguri sacre sau în jurul unor altare, împrejmuite, pe care se aduceau ofrande sau se efectuau sacrificiile. Vorbind de celţii din Galatia, Strabon ne informează că aceştia se adunau într–un sanctuar numit „Pădurea sacră de stejari" (*loc. cit.*, XII, 5,1). Mai târziu, după cucerirea şi sub influenţa romană au apărut şi sanctuare construite. Unele erau izolate pe câmp (ca în Normandia), altele erau grupate în incinte sacre (ca în Renania), altele în fine erau concentrate în adevărate cartiere religioase (ca la Trèves sau la Altbachtal). Se sacrificau animale, dar se făceau şi sacrificii umane – victimele fiind alese dintre tâlhari şi criminali, mai rar din rândurile prizonierilor de război. În Gallia sacrificiile umane au fost abolite sub Augustus şi, definitiv, printr–un decret al împăratului Claudius[1]. În Irlanda nu se practicau sacrificii umane. – În sanctuarele lor celţii depuneau *ex–voto*–uri (statuete de piatră, bronz sau teracotă ale divinităţilor – dar în epoca romană); uneori şi obiecte de preţ jefuite după o victorie militară; apoi, drept ofrande – cereale şi fructe, precum şi diferite obiecte; dar şi chei, coloane (*torques*), monezi, oase de animale, mai ales cranii de cai, coarne de tauri şi de cerbi, colţi de mistreţi, ş.a.

Cu privire la sărbătorile celţilor, informaţiile pe care le avem se referă doar la cele din Irlanda. Sărbătorile aveau un caracter agrar. Respectivele rituri şi ceremonii se organizau în diferite locuri ale insulei (marea sărbătoare generală se celebra la Tara), data fiecăreia din cele patru sărbători ale anului însemnând începerea unui anotimp. Cea de la începutul lunii noiembrie era legată şi de cultul morţilor; ceremonia sărbătorii care avea loc la începutul lui august se desfăşura în preajma tumulului zeiţei fertilităţii.

„Faţă de gradul de civilizaţie al galilor – scrie Caesar – înmormântările sunt măreţe şi luxoase; ei aruncă în foc toate lucrurile la

1 La Roma, ultimele sacrificii umane au avut loc pe Câmpul lui Marte, pe la mijlocul sec. I e.n. Cf. Dio Cassius, *Istorie romană* (cartea XLIII, cap. 24).

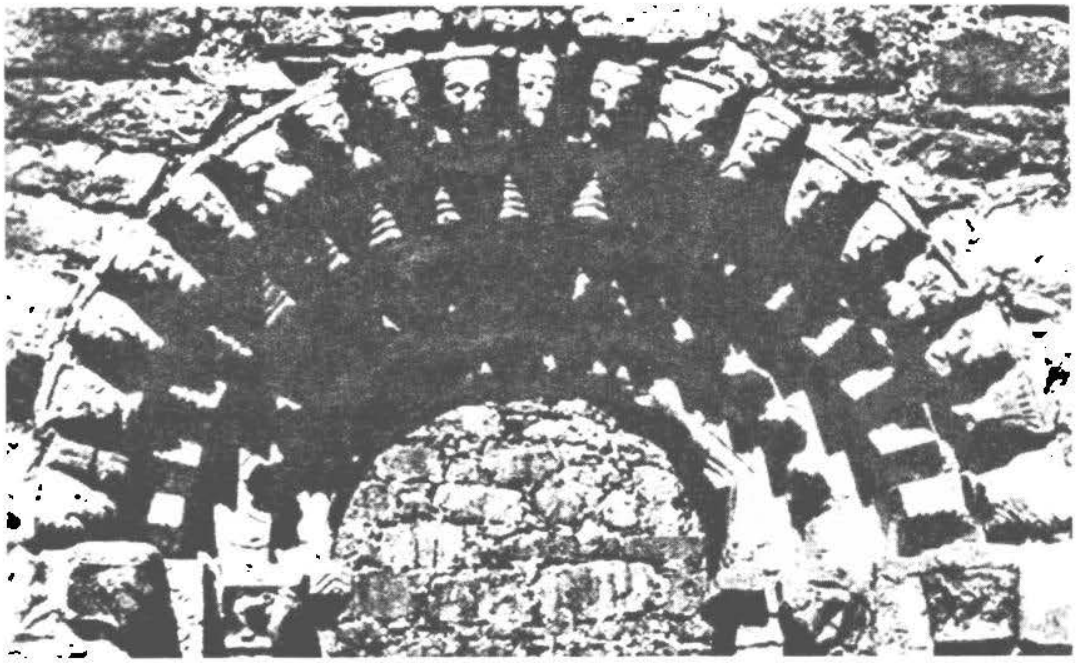

Cultul celtic al capetelor a rămas un motiv decorativ frecvent și în epoca creștină. Portalul bisericii din Dysert O'Dea (Irlanda). Sec. XI–XII.

care cred că au ținut defuncții în timpul vieții, chiar și ființe, până nu demult sclavii și clienții despre care se știa că fuseseră dragi celor morți erau arși împreună cu ei după săvârșirea ceremoniei funebre obișnuite" (*loc. cit.*, VI, 19).

În mod prioritar, celții își înhumau morții – spre deosebire de popoarele germanice care îi incinerau. (Sub influența acestora, începând din sec. II î.e.n. incinerarea – fie direct în groapă, fie îngropând urna cu cenușa – s-a răspândit și printre celții din nordul Galliei). Căpeteniile triburilor sau războinicii de rang înalt erau adeseori înhumați în costum și echipament militar (spadă, lance, suliță, scut), precum și cu carul lor de luptă. Li se puneau în mormânt și bucăți de carne (sau animale întregi îndeosebi câini de vânătoare) și chiar un simulacru de combustibil. Morții, adeseori în sicrie de lemn, erau înmormântați de obicei cu fața spre răsărit. La unele popoare celte era obiceiul de a înmormânta capul defunctului separat de corp[1].

Cultul morților includea și jocuri funebre, întreceri, serbări, care aveau loc anual (sau din trei în trei ani, în unele regiuni) în preajma cimitirului principal al tribului. Această mare sărbătoare (*oenach*

1 Obicei care (cf. J de Vries) s-a menținut, prin misionarii irlandezi, în unele părți ale Austriei, până în sec. VII. Astfel, sub altarul bisericii din Neukirchen am Erknach s-au găsit îngropate 200 de cranii; iar în nartexul bisericii gotice din Bilgenberg, aproximativ 400.

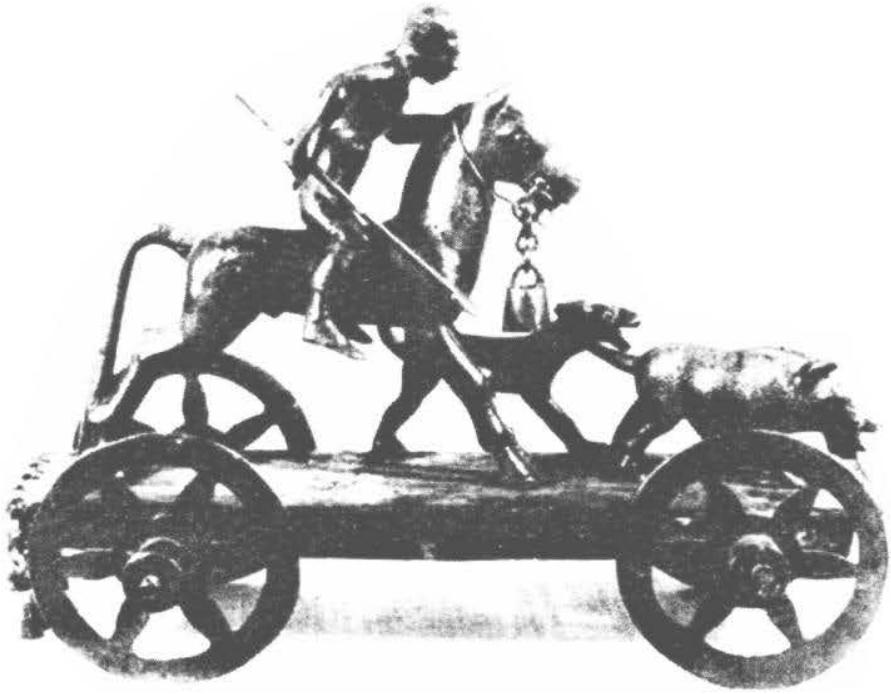

Călăreț, vânând un mistreț. Bronz. Sec. II–I î.e.n. (Descoperit în Spania). - Musée de St. Germain-en-Laye.

carman) la care se adunau toți membrii tribului dura 7 zile. Prima zi era închinată cultului zeilor; următoarele erau consacrate cinstirii memoriei morților, apoi regilor triburilor din acea regiune,femeilor, triburilor învecinate, familiei regelui provinciei, și în sfârșit mulțimii „oamenilor liberi". La această mare adunare periodică se judecau anumite procese mai importante, se stabileau taxele și toate dările, se ținea un mare târg, de grâne, de felurite alte alimente, de vite și articole de lux aduse de negustorii străini. Tot cu această ocazie se organizau și curse de care și concursuri muzicale, se reprezentau un fel de farse populare, iar barzii recitau tradiționalele legende ale popoarelor celte.

DRUIZII. FILIZII ȘI BARZII

În organizarea și oficierea actelor de cult rolul principal îl aveau druizii – cuvânt care după una din etimologiile propuse ar însemna „prea-înțelepții", cei care stăpânesc întreaga știință; după alta (mai puțin acceptată azi) – „preoții stejarului"[1].

1 Într-adevăr, druizii din Gallia practicau un cult al stejarului, a cărui ghindă o consumau spre a le spori puterile divinatorii. Dar în Irlanda, locul stejarului îl dețineau alunul și scorușul; în timpul celebrării actelor de cult druizii irlandezi purtau ca semn al autorității lor spirituale o nuia de alun sau de scorus (cf. H. Hubert).

Druizii – care aveau statutul suprem,bucurânduse de o influenţă considerabilă chiar şi asupra regilor – constituiau un ordin preoţesc, o corporaţie sacerdotată, o castă (nu închisă însă, ca a brahmanilor). În fruntea ordinului era sacerdotul suprem, Marele Druid, ales pe viaţă. Erau organizaţi în colegii – care cooptau noi membri (îndeosebi dintre nobili) pe baza unei pregătiri corespunzătoare, recunoscută de întregul colegiu. Pregătirea unui druid dura 20 de ani, timp în care trebuia să înveţe pe de rost manuale întregi, redactate în versuri, de istorie, geografie, cosmografie, astronomie, filosofie, morală, teologie, apoi tratate despre natura lucrurilor şi despre imortalitatea sufletului. În sarcina şi de competenţa druizilor era şi întocmirea calendarului[1]. Druizii din Gallia şi cei din Irlanda se întruneau o dată pe an pentru a judeca anumite cauze între particulari şi a arbitra în diferendele dintre triburi; cei care nu se supuneau deciziilor lor erau sancţionaţi prin excluderea de la actul religios al sacrificiilor. Druizii erau scutiţi de dări şi de obligaţia serviciului militar (dar dacă acceptau, puteau deţine chiar funcţii militare de comandă). Erau ţinuţi în mare cinste şi se bucurau de importante alte privilegii. În Irlanda fiecare rege avea drept consilier un druid – fără avizul căruia regele nu putea lua nici o hotărâre şi nici n–avea dreptul să ia cuvântul înaintea lui.

Prerogativele lor legate de cult erau fundamentale. Asistau în mod obligator la sacrificiile publice (probabil că unii din ei erau chiar sacrificatorii), la „Sacrificiul calului", la cel al „Taurului alb" şi în special la sacrificiile umane. Compuneau imnuri închinate zeilor şi cânturi ce însoţeau ritualul sacrificial. Dar funcţia lor religioasă principală era profeţia: observând mişcările astrelor, cercetând zborul păsărilor şi măruntaiele animalelor sacrificate, ei preziceau viitorul şi stabileau zilele faste şi nefaste. Învăţământul druidic era secret, rezervat iniţiaţilor, iar gradul de pregătire a unui druid era clasificat la nivele distincte.

Druizii aveau anumite idei (pe care nu le cunoaştem în mod clar) privind astrele şi mişcările lor, dimensiunile globului pământesc şi ale Universului, ş.a. Propăvăduiau credinţa că oamenii descind din Zeul Morţii – cum am spus mai sus – şi că lumea va sfârşi prin foc şi apă. Doctrina lor consta în primul rând în credinţa

1 Cum este „Calendarul din Coligny",descoperit în 1897. Fragmente de tablete de bronz găsite conţin circa 60 de cuvinte diferite. Lunile au 29 sau 30 de zile, primele fiind calificate nefaste, celelalte faste. Anul lunar de 12 luni a fost adaptat de druizi la anul solar intercalându–se la fiecare 3 ani o lună suplimentară de 30 de zile. În felul acesta, „Calendarul din Coligny" – datând probabil din sec. I e.n. – face „dovada unui remarcabil grad de competenţă în materie de astronomie" (M. Dillon, N. Chadwich).

în nemurirea sufletului și în metempsihoză[1]. Dar legendele celte relative la acest subiect revelează o deosebire netă de doctrina pitagoreică. „Departe de a afirma că procesul reîncarnării succesive afectează toate făpturile însuflețite, aceste legende îl restrâng la un număr de cazuri relativ mic, toate acestea privind fie zeități, fie personaje mitice" (Proinsias Mac Cana). Pe de altă parte, în timp ce pentru Pitagora, a renaște înseamnă o pedeapsă prin care cei răi își expiază păcatele, în doctrina druidică a renaște în această lume înseamnă o favoare, un privilegiu rezervat unor eroi mitici. „Înalta idee de justiție care domină doctrina lui Pitagora este absentă aici". (D. H. A. de Jubainville).

Druidismul a fost o instituție unică în antichitate și prin faptul că druizii alcătuiau și un corp didactic. Dacă în antichitatea greco-romană clerul nu avea asemenea atribuții, în schimb druizilor le revenea și sarcina educării și instruirii tinerilor, cărora le predau noțiuni de geografie, de astronomie, de medicină, ș.a. În Gallia druizii au asigurat, până la întoarcerea sistemului roman, un învățământ de nivel superior; iar în Irlanda, urmașii druizilor – *filizii* – au fondat școli care au continuat să funcționeze de-a lungul întregului Ev Mediu.

În Gallia, în timpul lui Augustus druizii erau tolerați cu condiția să nu fie cetățeni romani, – dar sub Tiberius și sub Claudius au fost persecutați. După ce în epoca de criză a Imperiului roman au susținut – după mărturia lui Tacitus – rezistența populară contra romanilor, druizii au reapărut oficial în societatea gallică în sec. IV e.n., odată cu zeii galli înșiși în umbra sanctuarelor cărora ei au putut menține vechile tradiții galice. Principalele centre ale rezistenței religiei gallilor erau templele lui Apollo – situate totdeauna lângă un izvor – în care druizii practicau, cu aprobarea autorităților romane, riturile medicinei magice, ale divinației și profeției (cf. J.-J. Hatt)[2].

---

1 „S-a înrădăcinat la ei credința pe care o avea Pitagora despre nemurirea sufletului omenesc- care după un anumit număr de ani ar intra într-un alt trup și ar începe o viață nouă" (Strabon, *Geografia*, V, 28, 6), – „După ei, această credință este un foarte bun stimulent pentru curaj, deoarece înlătură teama de moarte" (Caesar, *Războiul gallic*, VI, 14).

2 Ierarhia druidică includea și o categorie de sacerdoți care în Gallia sunt numiți de autorii latini *vates*. Între funcțiile deținute de druizi și de *vates* nu se poate face o distincție rigidă. După unii autori, *vates* n-ar fi constituit o categorie separată, ci una subordonată druizilor. Textele și tradițiile îi prezintă ca fiind experți în divinație și însărcinați cu efectuarea actelor sacrificiale. Totodată, *vates* se ocupau și de întocmirea unor acte civile (vânzări, contracte, procese, etc.), dedicându-se și practicii medicinii.

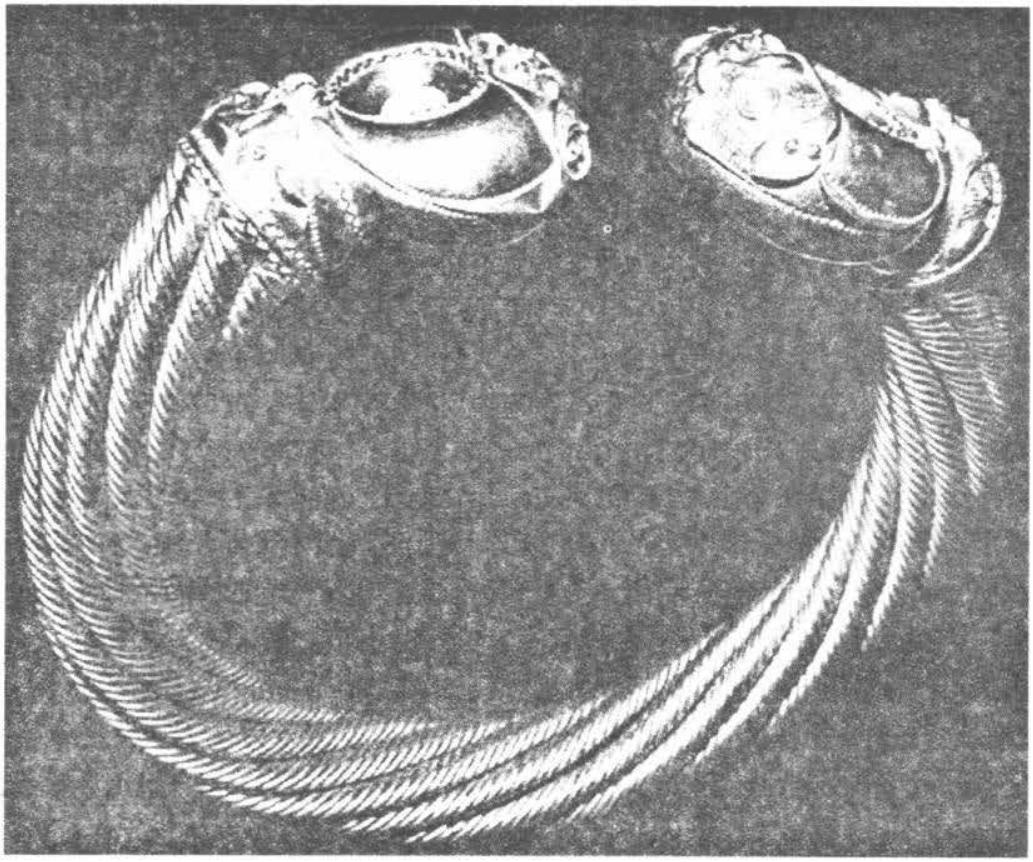

Un superb *torques* (colan) de aur. Sec. I i.c.n.
– British Museum, Londra.

În Irlanda, instituția druidismului a continuat până în epoca creștină. Dar încă din sec. VII e.n. locul druizilor a fost luat de filizi (*filidh*), deveniți singurii urmași și moștenitori ai funcțiilor și privilegiilor druizilor. Având o formație culturală multilaterală, asemănătoare în mare măsură druizilor, filizii au rezistat presiunilor perioadei următoare, „stabilind un *modus vivendi* cu autoritățile ecleziastice creștine, cu care și-au împărțit sfera de autoritate, fapt care le-a permis să-și continue multe din vechile funcții și prerogative, inclusiv unele din cele care înainte aparținuseră druizilor" (Proinsias Mac Cana). Privați în epoca creștină de funcțiile lor sacerdotale, filizii au rămas profeți, ghicitori, învățători, consilieri și poeți ai căpeteniilor tribale, martori la încheierea contractelor, ș.a. Totodată și poeți satirici; încât, „până în sec. XVII, când ordinul filizilor s-a stins sub presiunile guvernului englez, forța satirei lor a rămas efectiv o sancțiune socială" (*Idem*).

Influentei caste sacerdotale îi aparțineau și barzii, poeți și cântăreți în serviciul nobililor și regilor. Funcția lor consta în principal

în a celebra în compoziţiile lor fapte de vitejie ale căpeteniilor tribale (şi ale strămoşilor lor) în subzistenţa cărora se aflau. Cum în Gallia romană aristrocaţia şi-a pierdut în curând şi limba ei naţională, barzii au dispărut chiar pe la începutul sec. II e.n.

În Irlanda şi Britania barzii au supravieţuit cuceririi romane şi chiar invaziei saxone. Recitindu-şi poeziile lor encomiastice (dar scriau şi compoziţii satirice) se acompaniau cu melodii la o specie de liră (*cruth*), instrument care, cu uşoare modificări, s-a păstrat şi în Evul Mediu. În Irlanda barzii erau mai puţin preţuiţi (în istoriile literare irlandeze sunt prezentaţi adeseori ca o categorie inferioară de versificatori facili, care recitau compoziţii distractive); în timp ce în Ţara Gallilor termenul, curent mult timp, indica tipul de poet doct, erudit, rafinat, corespunzător irlandezului *fili* (care însă compunea şi texte encomiastice şi satirice, substituindu-se astfel ulterior barzilor). Întreaga literatură poetică celtă din Ţara Gallilor este opera vechilor barzi din secolele VI şi VII; cei mai celebri sunt Aneurin, Taliesin şi Llywarch Hen, - cărora li se atribuie însă şi multe poeme apocrife.

După cucerirea Ţării Gallilor de englezi (1283) barzii au fost persecutaţi de cuceritori; dar se pare că reuniunile lor poetice (*eisteddfynn*) s-au menţinut până în sec. XVI. Şi în Armorica (Bretagne) au existat barzii, - dar din producţiile lor poetice nu s-a păstrat nimic. - În zilele noastre, instituţia barzilor şi reuniunile-concursuri poetice au fost reînviate de literaţii cultivatori ai străvechilor tradiţii.

ARTA CELŢILOR

Începuturile artei celte pot fi descoperite chiar în timpul primelor secole ale mileniului I î.e.n.; dar perioada ei de afirmare categorică şi având caractere bine individualizate, coincide cu perioada La Tène (cca 500 î.e.n. - începutul e.n.). Deplina ei înflorire are loc în Irlanda, unde cuceritorii romani n-au pătruns niciodată, şi continuă până în Evul Mediu târziu. Nu i se pot stabili clar originile. Urmele unor influenţe neolitice transmise de populaţiile băştinaşe nu pot fi negate, şi nici unele influenţe din regiuni mai îndepărtate. În orice caz, arta celtă - singura din artele neclasice din Europa Antichităţii care „a avut un viitor şi o misiune europeană", arta celtă

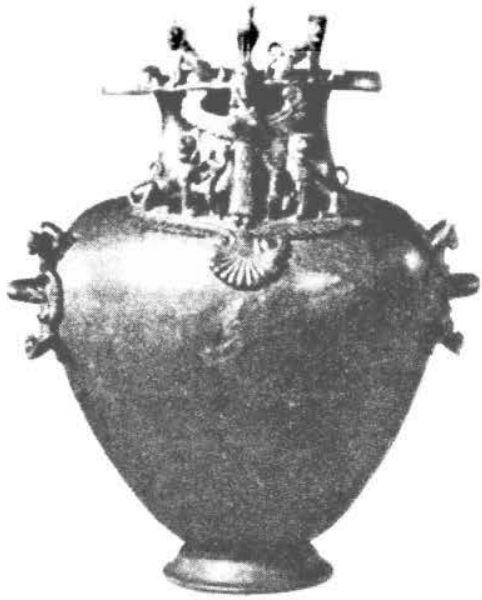

O *hydria* greacească de bronz (din sec. VI î.e.n.), găsită într-un mormânt din Elveţia al unui şef celt. - Historisches Museum, Berna.

reprezintă „prima mare contribuţie a popoarelor barbare la arta europeană" (P. Jacobsthal)[1].

Privită în diversele ei manifestări, arta celtică abundă în contraste: este o artă în acelaşi timp raţională şi iraţională, figurativă şi simbolică, primitivă şi rafinată, simplă şi elaborată, - şi o artă a cărei libertate de invenţie nu poate fi comparată în lumea antică decât cu arta cretano-miceniană. (cf. P.-M. Duval). Notele proprii artei celtice sunt: „alegerea şi combinarea motivelor, luate mai ales din lumea naturii, animală şi vegetală; cele câteva elemente umane intervin numai ocazional şi întâmplător, - şi totul dând viaţă unei creaţii fantastice a imaginaţiei, departe de realitate. Un element invariabil al acestor creaţii este spiritul rafinat care inspiră compoziţiile. Este o artă esenţialmente imaginativă, mai mult decât de reprezentare; o artă de stilizare, mai mult decât o reproducere directă. Rezultatul artistic este atingerea unei perfecţiuni şi a unei graţii de natură abstractă" (M. Dillon, N. Chadwick). O caracteristică a artei irlandeze este (cf. J. Déchelette) şi abundenţa de motive ezoterice şi enigmatice. Operele vechilor celţi sunt de-a dreptul

1 Pentru a putea aprecia corect şi pe deplin arta celtică trebuie să avem în vedere că, după perioada mezoliticului, Europa extra-mediteraniană a intrat - mai ales în domeniul imaginii - într-o perioadă de absenţă totală a artei. „În această fază, singura cheşă de arhitectură, megalitismul epocii bronzului, ne izbeşte prin lipsa oricărui sentiment al formei". Monumentele megalitice sunt, sub raport tehnic, impresionante; dar valoarea lor estetică este nulă. Or, - „celţii au luptat împotriva unei atonii estetice de nouă ori milenare" (J. Harmand).

acoperite de semne tradiţionale, de simboluri, de combinaţii ternare, de tripla repetiţie a aceluiaşi motiv (predilecţie care se explică prin proprietăţile mistice pe care celţii le atribuiau cifrei 3).

Aşezările urbane ale celţilor (chiar şi ale celor din Gallia după romanizare) au rămas într-un stadiu rudimentar, proto-urban, lipsite de un plan urbanistic. Construcţiile fiind din lemn, material perisabil, documentaţia arheologică lipseşte pentru a putea vorbi despre o artă arhitectonică. Templele de piatră sau din zid din perioada pre-romană, lipsesc. Arhitectura funerară se reducea la forma arhaică a tumulului.

Nici sculptura în piatră (vd. exemplele la P. Jacobsthal) nu i-a interesat pe celţi în mod deosebit. (Sau mai degrabă, n-au reuşit – asemenea altor popoare barbare – să realizeze modelul unui corp omenesc). „Celtul în general nu este nici sculptor, nici modelator" (René Joffroy). Puţinele opere rămase din perioada antică şi până chiar în sec. VII e.n. sunt – cu excepţia celor ce trădează o vizibilă influenţă străină – destul de grosolan lucrate: rare figuri de animale[1], foarte puţine reprezentări umane (de eroi sau de şefi de trib, redaţi uneori în mărime naturală), multe capete de bărbaţi lipsite de o expresie individualizată, cu o marcată tendinţă spre geometrism şi abstract, capete lucrate separat sau ornamentând o coloană; în fine, obeliscuri de calcar cu motive caracteristice celtice, în relief.

Sculptura celtică în piatră este prezentă îndeosebi în zonele Germaniei şi Provenţei; dar cele mai vechi opere, începând cu cele ale proto-celţilor de la sfârşitul epocii neolitice, se găsesc în Irlanda. Aici precum şi în Bretania – datând însă dintr-o perioadă târzie, sec. X-XII – abundă lespezile sculptate şi crucile de piatră montate pe socluri masive şi decorate pe întreaga lor suprafaţă cu figuri umane, cu capete de animale, cu păsări, cu scene biblice, cu călăreţi şi scene de vânătoare, şi – fără a lăsa un spaţiu cât de mic liber – cu o adevărată dantelărie de simboluri, de motive vegetale, de linii geometrice în care domină curbele, ş.a.m.d. Aceste cruci şi lespezi de piatră sculptate sunt – prin marele lor număr, prin genul şi

1 Dar în alte domenii ale artei gustul celţilor pentru reprezentarea de animale se manifestă insistent şi original: „Dacă ştiu să le reprezinte cu fineţe şi exactitate, le place însă mai ales să folosească în scopuri decorative formele lor suple, nu se pot opri să nu deformeze sau să amestece trăsăturile lor într-un fel imaginar; dar nu le arată în mişcare, nici în atitudini de viguros elan sau de forţă concentrată, nici în scene de violenţă sau de carnagiu" (P.-M. Duval).

Cerb de bronz. Artă celtică.
Musée Historique et Archéologique, Orléans.

calitatea artistică a ornamentației – monumente unice în Europa acelor timpuri.

La celții din Gallia, sculptura din lemn a atins un nivel remarcabil în sec. I î.e.n. Cele mai realizate lucrări de acest gen sunt cele reprezentând capete umane, depuse apoi în sanctuare[1]. – Celții ornau în culori lemnul, ceramica, pereții caselor, pietrele sculptate, poate și unele obiecte de piele; dar pictura lor (în afara urmelor rămase pe fragmente de ceramică) a dispărut total.

În istoria artei, contribuția celților este marcată de cantitatea, fantezia și varietatea obiectelor de artă decorativă; în mulțimea de timpuri și execuția desăvârșită a monedelor bătute în ateliere proprii, și – după creștinarea lor – îndeosebi în miniaturile manuscriselor.

Arta epocii La Tène este, cum am spus, reprezentată aproape în întregime de creația celților continentali și, începând din sec. II î.e.n.,

1 În 1957 săpăturile arheologice efectuate pe locul unui sanctuar gallo-roman au scos la iveală nu mai puțin de 150 de piese, dintre care 27 de statui înalte de 50 cm. până la 1,25 m; apoi 40 de capete umane reprezentate în mărime naturală (încă o dovadă a „cultului craniilor"), 14 busturi nuduri, 12 imagini de diferite animale, ș.a.

a celor din Irlanda. Rezultate demne de admirat au obținut celții mai ales în obiecte mici lucrate artistic, în bronz, aur și argint: mânere și teci de spade și pumnale, scuturi, coifuri, piese de harnașament, obiecte de toaletă (îndeosebi oglinzi de bronz), ornamente vestimentare, fibule, inele, brățări, cercei; precum și acel tipic celtic, colan numit *torques* cu tampoane terminale figurând de obicei capete de animale, de bronz sau de aur, adeseori incrustat cu coral, email, pietre semipreţioase, etc.[1] De proveniență desigur orientală – podoabă purtată de bărbați în Persia și Sciția – *torques* a apărut la celți în sec. V î.e.n. Prin varietatea, numărul și arta cu care sunt lucrate piesele de podoabă din aur ale celților întrec toate producțiile similare occidentale din perioada proto-istorică.

Materialul artistic prin excelență al celților era metalul. Tehnica obișnuită cu care erau lucrate plăcile din aur sau de argint, era cea *au repoussé*; tehnică ilustrată la cel mai înalt nivel artistic de capodopera artei celte a genului care este „cazanul din Gundestrup" (Muzeul din Copenhaga). Plăcile care decorează atât interiorul cât și exteriorul acestui recipient de argint reprezintă figuri și scene din mitologia celtă[2]. Mai caracteristică, sub raportul tehnicii folosite de celți, este introducerea policromei în ornamentarea obiectelor de artă decorative. La început, elementul coloristic era coralul, înlocuit mai târziu – și în mare cantitate – cu emailul roșu (element ornamental de origine probabil persană).

În enumerarea lui P.-M. Duval, caracteristicile și tendințele artei celte sunt: „facultatea de asimilare dublată de o forță instinctivă de transformare a imaginii; receptivitatea față de jocul de linii și propensiunea spre fuziunea formelor și subiectelor; predilecția pen-

1 O piesă de o valoare artistică excepțională este *torques*-ul de aur (diam. 20 cm, greutatea aprox. 6 kg), găsit la Senetisham, Norfolk, păstrat la British Museum și datând din a doua jumătate a sec. I î.e.n.

2 Este un vas de argint circular, cu diametrul de 69 cm, înălțime de 42 cm, cântărind 8,885 kg, Decorația exterioară și interioară constă din personaje și scene mitice sau rituale; fundul vasului este decorat cu motive îndeosebi animale. Ornamentația „abundă în elemente orientale atât prin subiecte (elefanți, lei, grifoni, vulturi hieratici) cât și prin modul lor de tratare, în care arta stepelor se combină cu elemente mai îndepărtate, din Orientul Apropiat, singurul mediu în care a putut fi realizată această formă este cel al câmpiilor din nord-vestul Mării Negre" (J. Harmand). Dar acest vas, în care componentele ne-celtice abundă, a fost totuși executat, fără îndoială, pentru celți; divinitățile reprezentate, detaliile vestimentare, armele, echipamentul, sunt celtice.

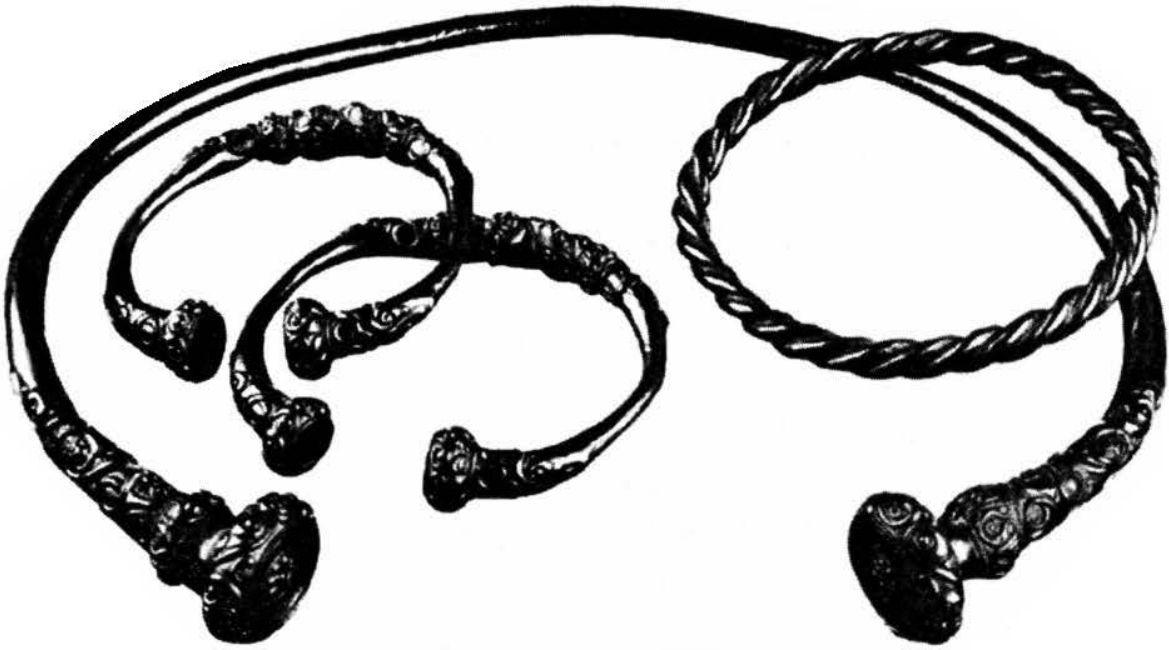

Trei brăţări şi un *torques*, de aur. Artă celtică, sec. IV î.e.n. Rhein. Landesmuseum, Bonn.

tru supleţile dinamice şi elementele vegetale; gustul creaţiilor hibride, a figurilor evazive, incomplete – deci sugestive, – a curbelor antrenante şi a confuziilor sugerate; căutarea imaginilor care se pierd în depărtare, a alunecărilor de la real spre ireal". În acelaşi timp însă şi „o subiacentă rigoare, o organizare disimulată în combinaţii abstracte, o simetrie profundă ascunsă sub o disimetrie de suprafaţă; un anumit calcul şi anumite procedee care conferă o tensiune unor compoziţii aparent libere şi gratuite".

Acelaşi istoric al artei celte remarcă şi „atracţia fantasticului şi familiaritatea cu supranaturalul; gustul visului, nevoia de a contraria şi deruta; o anumită predilecţie pentru magia metamorfozei şi a vrajei"; tot atâtea „proiecţii instinctive asupra lumii sensibile a unei viziuni formate în adâncurile cele mai ascunse ale fiinţei celtului". – „Din momentul în care scapă de obligaţia unei reprezentări realiste – observă R. Joffroy – arta celtă înfloreşte, capătă o virtuozitate fără egal în savanta înlănţuire a curbelor şi contracurbelor. Ceea ce ne pare la început eleganţă spontană, în realitate este rezultatul unei laborioase compoziţii geometrice, în care modelele sunt absorbite de o exuberanţă ce constitue caracteristica proprie artei celte".

O consecinţă a acestei viziuni interioare, a acestei tendinţe de a scăpa de tentaţia imitaţiei obiectului real reprodus, de a se depărta de lumea exterioară, este „dezintegrarea oricărei imagini figurative într-un decorativism simbolic şi abstract" (Al. Nicolli). Ornamen-

tarea interiorului și exteriorului „cazanului din Gundestrup"[1] - cu făpturi divine și scene rituale, cu animale reale și fantastice, cu păsări, șerpi, măști umane, războinici în procesiune, - oferă o adevărată sinteză a motivelor artei celte și a aplicației sale constante spre o tratare stilizată, spre geometrismul abstractizant.

Această notă este vizibilă - după introducerea creștinismului în Irlanda, în anul 432, - și în domeniul argintăriei și al miniaturii manuscriselor; genuri care se vor dezvolta între secolele VI-XI, atingând apogeul în secolele VIII-IX. Celebru este „Crucifixul din Athlone" (Muzeul Național din Dublin), - placă de bronz aurit executată în sec. VIII, cu acel gust decorativ tipic celtic pentru spirale și linii legate și înlănțuite; și în care figura umană apare reprezentată în cinci variante, toate într-o foarte originală stilizare.

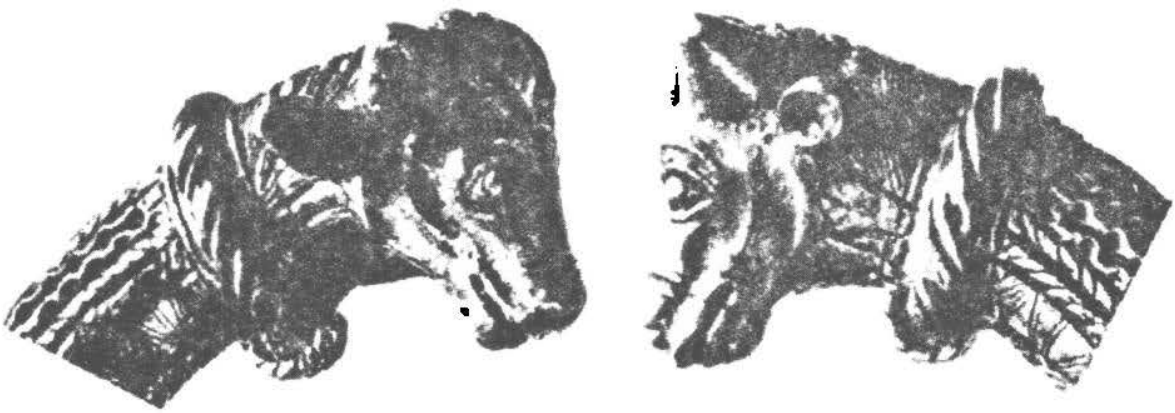

Capetele-tampoane ale marelui *torques* (peste 6 kg) din Würtemberg. Argint, miezul de fier, Würt. Landesmuseum, Stuttgart.

Dar genul prin care celții au influențat în mod cu totul evident arta respectivă a începuturilor Evului Mediu european a fost miniatura manuscriselor. În mănăstirile Irlandei (mănăstirea din Bangor avea 3000 de călugări!) au fost create în secolele VII-VIII acele mici capodopere care sunt *Cartea din Durow, Cartea din Lindisfarne* și *Cartea din Kells*. Aceste manuscrise (texte în general religioase, evangheliare și psaltiri, în limba latină, precum și în limba irlandeză), pe pergament, uneori cu litere inițiale ocupând aproape întreaga pagină; cu desenele trasate în prealabil prin înțepare (cf. V. Cartianu), cu motive geometrice de spirale și împletituri umplând spațiile goale, cu păsări și animale fantastice; cu figuri umane și de

1 După unii autori, „Cazanul din Gundestrup" s-ar putea să fi fost lucrat într-un atelier celt de pe teritoriul României sau al Bulgariei (cf. W. Bray, D. Trump).

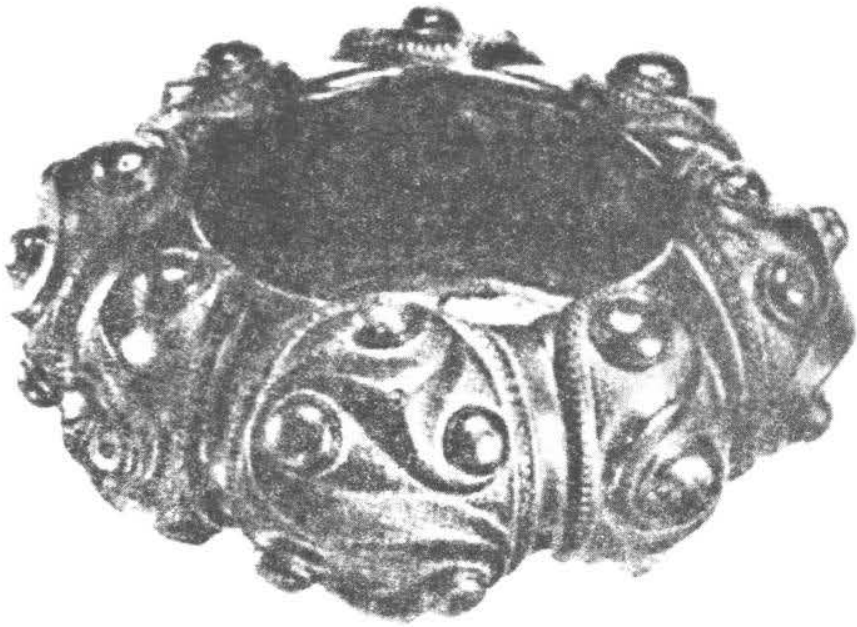

Brățară celtică de bronz. Sec. III î.e.n.
Muzeul antichităților naționale, St. Germain-en-Laye (Paris).

animale mult stilizate și schematizate, cu un amalgam de simboluri indescifrabile, – totul cu o fantezie inepuizabilă. Sunt faimoasele miniaturi irlandeze – în care „vei distinge un labirint atât de delicat și de subtil, atât de precis și de dens, cu împletituri bogate în culori atât de proaspete și de vii, încât ai putea spune că este opera unui înger, nu a unui om ..."[1].

LITERATURA

Limba celților – elemente ale căreia s-au păstrat până azi în dialectele din Irlanda, Scoția, insula Man, Țara Galilor, Cornwall și Bretagne – aparține familiei limbilor indo-europene. Îndeosebi irlandeza veche, sursa cea mai importantă pentru studiul limbii celte, prezintă multe asemănări cu sanscrita. Primele documente irlandeze – aproximativ 300 de inscripții cunoscute până în prezent, unele datând chiar din sec. IV e.n., deci din epoca pre-creștină – sunt redactate într-un ciudat alfabet numit *ogamic*[2], sistem de scriere ceremonială folosit în inscripțiile de pe pietrele comemorative (și

1 Giraldus Cambrensis (1146–1220), cronicar din Țara Gallilor.

2 Inventat în Irlanda, alfabetul ogamic constă din 5 vocale transcrise prin 1–5 puncte și 15 consoane împărțite în 3 grupe de câte 5. Fiecare consoană este reprezentată prin 1–5 linii scurte drepte marcate pe o linie verticală – fie în dreapta, fie în stânga ei, fie intersectând-o, perpendicular sau oblic.

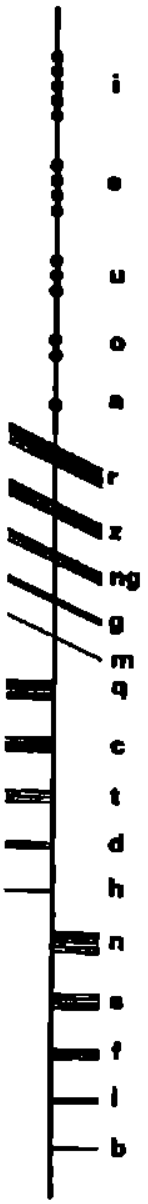

Alfabetul celtic *ogam*. (Dar se scria pe linii orizontale)

care conţin aproape numai nume proprii). Până în sec. VI e.n. – data primelor manuscrise dintre cele care ni s-au păstrat, străvechile tradiţii celte (legende mitologice, genealogii, tratate de drept redactate în versuri, poeme, povestiri în proză) s-au transmis de-a lungul generaţiilor pe cale orală.

Din întreaga literatură (propriu-zisă) a celţilor s-au păstrat până azi producţiile transcrise în Ţara Galilor şi în Irlanda.

Cele mai vechi texte literare galeze (din Ţara Galilor, Wales), transcrise de călugări celţi, sunt cuprinse în *Cele patru cărţi vechi* – o culegere de poezii lirice cu caracter fie eroic (în primul rând poemul *Goddodin*, de peste 1250 de versuri), fie laudativ, fie de elegie funebră. Cronologic, primele datează din sec. VI e.n. (deşi manuscrisul este din sec. XII), atribuite faimoşilor barzi din acest secol, Aneurin, Taliesin şi Llywarch Hen. Majoritatea poeziilor au între 25–50 de versuri lungi de 6 până la 10 silabe şi totdeauna cu rimă. Momentele eroice, profilurile personajelor, atmosfera evocată, sentimentele de apăsătoare tristeţe ale poetului sunt exprimate pe un ton elagiac. Într-un poem din sec. VII, Heledd, sora viteazului războinic Cynddylan, plânge moartea fratelui său în astfel de versuri, din finalul poemului:

Vulturul din Eli croncăne astă-noapte.
S-a săturat din plin de sânge,
de sângele inimii lui Cynddylan cel Blond.

Vulturul din Eli, îl aud astă-noapte.
E mânjit tot de sânge;
nu-ndrăznesc să m-apropriu.
E acolo-n pădure. Grea durere m-apasă!

Vulturul sur cu ciuf din Pengwern, astă-noapte
cu-nfrigurare aşteaptă să se-nfrupte
din carnea trupului fratelui meu drag.

Miniatură din *Cartea de la Kells*. Sec. VIII e.n. – Trinity College, Dublin.

Vulturul sur cu ciuf din Pengwern, astă-noapte
i-aud croncănitul fioros; așteaptă cu-nfrigurare
să se-nfrupte din carnea trupului lui Cynddylan.

Vulturul sur cu ciuf din Pengwern, astă-noapte
și-a scos ghiarele nesățioase,
lacome de carnea trupului fratelui meu drag.

Vulturul din Pengwern va croncăni în depărtare,
astă-noapte se va adăpa cu sânge de oameni:
va merge-n lume vestea nenorocirii cetății din Trend.

Vulturul din Pengwern croncăne-n depărtare,
astă-noapte se-adapă cu sânge de oameni;
se va răspândi-n lume faima cetății din Trend!

(trad. O. D.)

Și din literatura irlandeză, poeziile care ne-au rămas datează tot din sec. VI. Tematica lor este însă mai variată. Pe lângă lamentații funebre, poeme encomiastice închinate unor regi sau nobili războinici, barzii irlandezi cultivau – încă din sec. VIII – și satira.

Dar faptul cel mai semnificativ este apariția unei poezii lirice ale cărei teme sunt dragostea de natură, sentimentul de singurătate, precum și ideea că natura este un reflex al frumuseții divine. În poezia naturii bardul irlandez arată o surprinzătoare sensibilitate pentru forme, sunete și culori. Iată o strofă din sec. IX, în care poetul folosea rima finală, rime interioare și aliterația:

Șiruri dese de arbori mă-nconjoară;
Cântul mierlei, mărturisesc, e-o muzică pentru mine.
Peste rândurile paginei pe care-o citesc
Trilul păsărilor parcă plutește ca o muzică!

Sau, o altă strofă din aceeași perioadă:

Cât de veselă ești tu mierlă! În frunzișul pomilor
Unde ți-ai ascuns cuibul,
Ești ca un pustnic care n-aude bătând nici un clopot;
Dar cât de dulce, de gingaș și blând e cântul tău!

(trad. O. D.)

„Aceste poezii – notează Kuno Meyer – ocupă o poziție fără egal în literatura întregii lumi. Nici unui popor nu i-a fost dat să descopere, să observe și să iubească natura, în fenomenele ei cele mai neînsemnate ca și în cele mai grandioase, atât de timpuriu și atât de deplin ca celților".

Unică în genul ei în întreaga literatură europeană a epocii, poezia irlandeză a naturii a fost cultivată în Țara Galilor. Aici însă, marea poezie este opera poeților de curte (*gogynfeirdd*) din sec. XII. Poezia lor, supusă unor rigide norme metrice, avea în general ca temă lauda curajului, a faimei, a generozității protectorului și strămoșilor săi. – O altă asemănătoare desfătare de natură o ofereau publicului povestitorii (*cyfarwydd*) – calificați ca atare în urma unui examen în care dovedeau că știu pe de rost cel puțin 200 de povestiri. Povestirile recitate de aceștia la curtea regilor sau în casele nobililor (iar de către povestitorii populari, în mediu rustic) – cunoscute sub numele generic de *Mabinogion*, candidatul la titlul de povestitor numindu-se *mabinog* – narau cu vivacitate, grație și într-un stil elegant, o materie epică, istorică sau legendară, cu referințe la tradiții care îi erau familiare autorului. În cinci din aceste

Inițială din celebra *Carte de la Kells*. Sec. VIII-IX.
Trinity Colledge, Dublin.

povestiri (cea mai interesantă este *Culhwch și Olwen*) apare figura regelui Artú, precum și alți eroi – Gereint, Owein și Peredur – care vor reveni în literatura medievală franceză și germană.

În Irlanda, în perioada cuprinsă între secolele VIII–XII povestirile eroice exaltă curajul, lealitatea, onoarea și ospitalitatea, – virtuți atribuite acestui auditor alcătuit de nobili războinici. În aceste povestiri sunt frecvent prezentate momente miraculoase, acte de vrăjitorie, viziuni ale tărâmurilor imaginare, etc. „Un motiv foarte important care reprezintă marea contribuție irlandeză la literatura europeană este conceptul de dragoste, neașteptată, debordantă, fatală, care durează până la moarte și cauzează grea suferință îndrăgostiților. Exemplul cel mai faimos este cel al istoriei lui Tristan și Isoldei, care derivă din surse irlandeze" (M. Dillon, N. Chadwick).

Povestirile irlandeze (în proză, cu numeroase intercalări de versuri) se grupează în patru cicluri. Primul, ciclul mitologic, narează despre originea zeilor, a oamenilor și a lumii. Tradițiile vechi respective, reelaborate mereu, constitue materia *Cărții cuceririi Irlandei* (*Leabhar gabhala Eireann*), care povestește venirea și stabilirea diferitelor neamuri de zei și de oameni pe pământul Irlandei și cum sub ochii lor s-au transformat încet-încet câmpiile, lacurile și râurile. Alte povestiri sunt dedicate celor două potopuri, geloziilor, duelurilor, luptelor dintre zei; apoi aventurilor (*echtrai*) și călătoriilor (*immrama*) în lumea cealaltă. Aceste ultime două grupuri de povestiri vor fi prelucrate mai târziu de călugării-copiști în spirit creștin.

„Ciclul Regilor" reconstituia – prin personajele și faptele povestite, reale sau imaginare – un fel de istorie, de anale poetice ale Irlandei între secolele III–VI. Povestirile acestui ciclu trasează în ansamblul lor un tablou viu al vieții epocii în raporturile sociale și familiale: intrigi, gelozii, trădări, conflicte sângeroase – dar și afecte nobile, transcrise prin cuvinte de un pătrunzător adevăr uman și de o emoționantă sinceritate. Aici se regăsește și motivul nefericitei iubiri a lui Tristan, și motivul dragostei pentru o persoană cunoscută doar prin faima ei.

Barzi de la curțile unor regi celți din Irlanda.

„Crucifixul din Athlone". Bronz aurit. Artă celtică din regiunea Irlandei. Mijlocul sec. VII. Muzeul național al Irlandei, Dublin.

Al treilea ciclu de povestiri celte-irlandeze este dedicat războinicilor din provincia Ulster (azi Irlanda de Nord). Personajele, obiceiurile, faptele povestite în „Ciclul din Ulster" au un caracter mai mult sau mai puțin istoric. Tabloul unor epoci îndepărtate are o reală forță epică, un sugestiv colorit al cadrului și un cald lirism al sentimentelor gingașe: într-una din aceste povestiri (*Surghiunul fiilor lui Uislin*) se întâlnește „cel mai vechi exemplu de iubire tragică din literatura europeană" (M. Dillon, N. Chadwick). Alte povestiri prezintă alte variațiuni pe tema iubirii. Nu lipsesc nici subiecte, motive, scene intens dramatice, nici cele grațioase, nici cele de un savuros umor popular. Protagoniștii povestirilor din „Ciclul din Ulster", regele Conchobar și în primul rând viteazul Cúchulainn (personaje istorice, se pare, despre care analele irlandeze spun că ar fi trăit la începutul sec. I e.n.) domină voluminoasa

povestire centrală a întregului ciclu „Furtul vitelor din Cooley" (*Táin Bo Cualnge*) – capodopera prozei irlandeze și totodată o operă de valoare documentară excepțională, adevărată epopee a celților și poate prima capodoperă a genului din literatura începuturilor Evului Mediu european. (Versiunea care ne-a parvenit, compilată în sec. VII, are aproximativ 5000 de rânduri).

Ultimul ciclu are ca figură centrală pe zeul-vânător Finn, în jurul căruia sunt adunate tradiții eroice și mitologice, încă vii la data redactării manuscrisului care ne-a parvenit (sec. XII). În sec. V e.n. apare în Irlanda și specia epico-lirică a baladei; personajele ei sunt Ossin, bardul-soldat, și – cu un relief mai pronunțat – tatăl său Finn Mac Cool (figură nedegajată complet din mit, ultimul mare șef al armatei de mercenari în serviciul regilor contra nobililor rebeli).

Transcrierea vechii literaturi celte, irlandeze și galeze a fost opera călugărilor, – mulți din ei foști *filidh* convertiți la creștinism. Continuând tradiția creației excepțional de bogate a barzilor, filizilor și povestitorilor (*cyfarwydd*), acești celți creștinați sunt și autorii unei copioase producții lirice. În mănăstirile irlandeze s-au scris, între secolele IX-XII, poeme mai scurte sau mai ample, de inspirație și laică, cu o tematică variată și cu o tehnică poetică de un rafinat efect estetic: în strofe regulate, cu scheme metrice diferite, cu rimă finală, rimă interioară, aliterație, asonanțe, leit-motive.

În mediul monastic s-a compus, în proză, și o literatură de „viziuni" ale „lumii de dincolo", – gen inspirat de străvechile *echtrai*, care va prolifera în literatura medievală europeană. Exemplul faimos este *Viziunea lui Adamnan* (manuscrisul existent datează din sec. X), ale cărei descrieri ale Cerului și ale Infernului vor rămâne neîntrecute până la Dante. – Pe de altă parte, vechile *immrama* irlandeze au inspirat și o literatură de călătorii în tărâmurile imaginare. Capodopera acestui gen este *Călătoria corăbiei lui Mael Duin* (sec. X) – care se pare a fi sursa celebrei *Navigatio Sanctis Brendani*[1]. Fragmentar, până în zilele noastre legenda circulă printre bătrânii pescari din Liguria; așa după cum numeroase alte povestiri celte continuă să fie povestite și azi prin unele părți ale Irlandei.

1 Operă a unui autor anonim (sec.XI), care a cunoscut o foarte largă difuziune în Evul Mediu. Episcopul-abate Brendan (sec. V-VI) a fondat mai multe mănăstiri în Irlanda. Imaginara „Insulă a lui Brendan", care figura pe hărțile maritime medievale, plasată fiind în zona insulelor Canare, a fost revendicată drept o posesiune a Portugaliei și cedată apoi regelui Castiliei – care a și organizat o expediție în căutarea ei!

CELȚII ȘI EVUL MEDIU EUROPEAN

Aportul celților în istoria culturii și civilizației - și, în mod direct, rolul lor în procesul de constituire a coordonatelor Evului Mediu european - a fost subliniat în paginile de mai sus. Prin numărul și întinderea teritoriilor ocupate de ei, celții erau - în secolele IV-III î.e.n. - poporul cel mai numeros din Europa. Urme ale civilizației lor (nu lipsită uneori și de contribuția popoarelor din teritoriile ocupate) s-au păstrat pe aproape toată această vastă arie. Totodată ei au fost și intermediarii procesului de difuzare a civilizației și culturii greco-romane în Europa Centrală. „Profesorii galli formați la școlile druizilor au fost cei care au dat Galliei cultura sa clasică, în același timp fiind apreciați ca profesori și la Roma" (H. Hubert). Apreciați pentru elocința lor, cât și pentru talentul lor ca poeți. Galli ca retorul și poetul Ausonius, sau ca omul politic Sidonius Apollinaris, episcop creștin și poet, ocupă un loc de cinste în literatura și cultura latină a sec. IV, respectiv a sec. V. În primele secole ale Evului Mediu călugării irlandezi au impus Europei în formare cultul literaturii și filosofiei grecești și latine. Contribuția culturală a celților după creștinarea lor s-a transmis Europei medievale și prin canalele monahismului, care a dat un mare impuls

Figurină de bronz. Artă celtă, sec. II î.e.n.
- Musée des Antiquités. St. Germain-en-Laye.

creativității celtice în domeniul culturii. Începând din sec. VI (data fondării primelor mănăstiri din Irlanda), când creștinismul irlandez se situa pe primul loc în Occidentul european – cultura religioasă și laică, învățământul, activitatea de conservare și difuzare a literaturii antichității clasice, de transcriere a tradițiilor celte (mitologice, juridice, literare), de cultivare a artelor, a basoreliefului comemorativ și decorativ, a imaginilor sacre, a miniaturii manuscriselor, toate acestea au fost opera călugărilor celți, a atelierelor și școlilor de pe lângă mănăstirile fondate și conduse de irlandezi[1]. În secolul al VII-lea numărul acestor adevărate focare de cultură, răspândite din Irlanda până în Elveția (Saint-Gall) și în Lombardia (Bobbio), trecea de cincizeci.

În Gallia, celții au fost marii meșteri metalurgiști ai protoistoriei centro- și vest-europene. Meșterii bijutieri au fost neîntrecuți în folosirea ornamentală a coralului și îndeosebi a emailului. Manuscrisele miniate irlandeze au pus temeliile miniaturisticii medievale din Occident. Simțul decorativ al celților s-a manifestat permanent cu o fantezie debordantă. Iar cât privește stilul romanic – stil care marchează începuturile artei medievale europene, – H. Hubert recunoaște că „arta romanică amintește des arta gallilor". – Sub dominația francilor, cunoașterea limbii grecești va deveni un monopol al învățaților irlandezi. În sec. IX, când exercitau cu autoritate o influență profundă și de durată asupra culturii europene, cărturarii irlandezi și cei din Țara Galilor erau cinstiți mai presus de alții la curtea lui Carol cel Pleșuv. Savantul și poetul Sedulius Scotus, autorul unor opere de mare erudiție clasică, fondează la Liège o colonie irlandeză. Iar Scotus Eriugena, elenist de mare clasă, chemat de rege la școala palatină din Paris, este considerat cel mai mare filosof al Evului Mediu timpuriu european.

Vechile instituții celte, normele și practicile juridice și administrative, au supraviețuit în unele regiuni din nord-vestul Europei până în secolul al XVI-lea. Amintirea lor stăruie și azi și în unele principii și aspecte de viață familială. – Credințele, obiceiurile, practicile superstițioase celte s-au menținut, în timp, depășind chiar limitele Evului Mediu. După ce unii împărați romani veneraseră ei înșiși anumite divinități gallice (Caracalla pe zeul izvoarelor, Dioclețian și

1 Pe la începutul sec. VI, când școlile mănăstirești preiau locul celor druidice iar numărul școlarilor crește continuu, un călugăr creștin celt de origine, Mugint – mai târziu beatificat – fondează, în Scoția, chiar o școală în care erau admiși la un loc și băieți și fete: fapt unic la acea dată în Europa.

Maximian pe zeul Belenus, etc.), credinţele celte au continuat să rămână vii, – din vremurile când episcopii creştini trebuiau să lupte cu multă stăruinţă şi greutate împotriva cultului stâncii, arborilor, izvoarelor, zeităţilor câmpurilor şi ale pădurilor, şi până azi în folclorul popoarelor din unele zone vest-europene.

„Până la sfârşitul secolului al XII-lea literatura irlandeză este cea mai mare literatură indigenă din Europa" (M. Dillon, N. Chadwick). Tradiţiile literare au inspirat şi fertilizat creaţia literară şi medievală. Legenda arthuriană şi ciclul Graalului au alimentat timp de două secole literaturile engleză, franceză şi germană, – în care eroii din *Mobinogion* (Gerlint, Owein, Peredur) vor reapare la Chrétien de Troyes şi la Wolfram von Eschenbach sub numele lor definitive de Erec, Yvain (Twein) şi Perceval (Parzival). Lohengrin însuşi – Li Ioheren Gerin, „Gérin di Lorena" – este un erou de o structură morală eminamente celtică.

Cruce de piatră din Clonmacnoise. Irlanda. – Sec. X.

La originile poeziei europene stau importante izvoare tematice celte – natura, dragostea, aventura în tărâmuri miraculoase. Legenda lui Tristan şi Isoldei a impus o nouă concepţie despre iubire, care va pătrunde şi în lirica trubadurilor provensali. Fascinaţia istoriei şi legendei celtice a acţionat constant şi asupra lui Shakespeare, care îşi alege personajele din acea lume – Lear, Macbeth, Cymbeline, Glendover, – în timp ce *Visul unei nopţi de vară, Cum vă place, Poveste de iarnă, Furtuna* sunt impregnate de o poezie a aspiraţiei, a nostalgiei, a visului, şi a tainei, teme de evidentă origine şi marcă celtă; iar Mab şi Puck descind în acest teatru direct din folclorul irlandez.

Fermecătorul, tulburătorul bard Ossian a reînviat în geniala mistificare a lui Macpherson pentru a satisface valențele noii sensibilități a publicului secolului al XVIII-lea și a se situa astfel la originile curentului preromanic european. Teme și motive poetice lansate de vechea poezie celtă au fost reluate de Spenser și Coleridge, de Shelley și Keats. Spiritualitatea celtă este apoi sensibilă, sub fațete diverse, la scriitori descendenți direcți din neamul celților: la Sheridan și Swift, la Robert Burns și Oliver Goldsmith, la James Macpherson și la cel care în secolul trecut a revărsat o ploaie de miresme celtice asupra întregii lumi: Walter Scott. Iar în secolul nostru, un alt grup celebru de celți – irlandezi și scoțieni – o altă serie ilustră de nume ale literaturii engleze și universale: W. B. Yeats, J. M. Synge, E. O'Neill, R. Frost, G. Meredith, O. Wilde, J. Joyce, G. B. Shaw, A. J. Cronin, Ch. Morgan, S. Beckett, Sean

Monede de aur ale unor triburi celte independente din Gallia.

Cataramă de bronz celtică.
Începutul sec. IV î.e.n.
Prähist. Staatssammlung, München.

O'Casey, au îmbogăţit literatura lumii cu creaţii ale căror cele mai adânci rădăcini îşi trag sevele de înţelesuri şi frumuseţi din cultura, din spiritualitatea, din geniul celtic.

CELŢII ÎN DACIA

Celţii au pătruns şi s-au aşezat, sub formă de enclave, pe teritoriul Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al IV- lea î.e.n. Două secole mai târziu, întâmpină o rezistenţă hotărâtă [1].

După care, între celţi şi băştinaşi s-au stabilit raporturi paşnice; încât, „în urma unei convieţuiri cu influenţe reciproce, multiple, celţii din Transilvania au fost integraţi, asimilaţi, au dispărut ca etnie în masa autohtonilor daci" (I. H. Crişan). Acest proces s-a încheiat în cursul secolului al II-lea î.e.n.

Din a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n. datează cimitire celte cu respectivul inventar funerar descoperite în nordul şi sudul Crişanei, în depresiunea Bistriţei şi în podişul Transilvaniei[2]. Vasile Pârvan afirma că „geţii

1 Iar mai târziu, Burebista - „pe celţii câţi trăiau printre traci şi printre iliri i-a sfărâmat, iar pe boii de sub regele Cristasiros şi pe taurisci i-a stârpit chiar cu totul" (Strabon, *Geografia*, VII, 3, 11). - Deşi pe celţi îi întâlnim în continuare în Dacia: afirmaţia lui Strabon este, evident, exagerată.

2 Cf. Vlad Zirra, - Acelaşi cercetător precizează că sunt cunoscute în Transilvania peste 140 de localităţi unde s-au găsit aşezări, cimitire şi materiale izolate de tip La Tène. De la începutul aşezării lor în Transilvania, celţii au folosit ambele rituri funerare - inhumaţia şi, în mod prevalent, incinerarea în groapă, - însoţite de un inventar funerar specific: ofrande (porci întregi, mistreţi, oi, capre, păsări), podoabe, arme, vase de lut de obicei lucrate pe roată, piese de car de luptă şi de tracţiune, şi foarte rar căşti, cămăşi de zale, cnemide. În afara lanţului carpatic, „doar extremitatea sud-vestică a Olteniei a suferit o implantare trecătoare a celţilor scordisci". În restul teritoriului României, obiectele celtice găsite au rezultat din contactele comerciale (de ex., cu regiunea Moldovei).

au învățat metalurgia de la celți"; că roata olarului a fost introdusă pentru prima oară în Dacia în urma influenței celte (influență care s-a manifestat și prin tipurile principale de vase); și că „geții epocii La Tène s-au inspirat, pentru majoritatea podoabelor lor – coliere, brățări, fibule, inele, lănțișoare, etc. – de la celți". Tezaurul de argint de la Blaj (mai multe cupe și un vas biconic), cu figuri lucrate *au repoussé*, reproduc imagini asemănătoare celor de pe cazanul din Gundestrup. – Pe de altă parte, „și celții din Transilvania au preluat în schimb un număr de elemente de civilizație de la daco-geți"; în general, o producție de factură locală „dirijată mai mult spre făuritul uneltelor și obiectelor de podoabă, decât spre confecționarea de arme și olărie" (Vlad Zirra).

Manifestările artistice ale celților de pe teritoriul României „au un caracter periferic și fragmentar, fără să se închege în serii continui din punct de vedere stilistic sau teritorial (...) În enclavele celtice sunt frecvente piesele de artă aplicată din bronz și fier (...) Cele mai importante piese de artă celtică sunt coiful de fier cu decor în *niello*, zis de la Silivaș, cel de fier purtând o pasăre de pradă din bronz cu cioc și ochi din geme, descoperit la Ciumești, și statueta din bronz reprezentând un mistreț, de la Luncani (...) În epoca romană se manifestă unele influențe izolate de artă provincială celto-romană, de ex. Zeus Cernunnos, zeul cu ciocan, apărând sub forma unui relief de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa" (Vlad Zirra, R. Florescu).

Se crede chiar că, peste veacuri, s-ar fi păstrat și „urme celtice în spiritualitatea și cultura românească", cum este intitulată lucrarea Virginiei Cartianu, – autoare care reține drept corespondențe celtice în ornamentica românească motivul crucii cu brațe egale, înscrisă – la jumătatea brațelor – într-un cerc; sau motivul spiralelor înlănțuite (în olărie, țesături și miniaturile manuscriselor); sau, în literatura populară, asimilări de motive, sentimentul naturii etc. Autoarea amintește că anumite concordanțe cu tradițiile celtice din Irlanda și Anglia privind ceremoniile nunții, portul, unele dansuri populare și modul de construcție a caselor, au fost mai demult remarcate de Andrei Rădulescu (în 1931).

În același context conjectural, Virgiliu Ștefănescu-Drăgănești (vd. „Steaua", nr. 6/1984) atribuie o origine celtică unor toponime, ca: Argeș, Arieș, Gogan, Porțile de Fier (calc lingvistic celt). Unanim admis de lingviști ca fiind de origine celtic este toponimul Galați, numele a patru localități (dintre care, trei din Ardeal).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA POPOARELOR GERMANICE

Popoarele germanice • Goții • Vandalii • Longobarzii • Francii • Normanzii • Economia • Agricultura și meșteșugurile • Comerțul, transporturile și comunicațiile • Societatea și organizarea statului • Dreptul și justiția • Organizarea militară • Alimentația, locuințele și îmbrăcămintea • Viața familiei • Credințele religioase • Cultul • Arta • Viața intelectuală • Scrierea runică • Literatura • *Völuspa* • Evul Mediu și componenta germanică.

POPOARELE GERMANICE

Locul de origine al celui mai vechi dintre popoarele germanice – constituit din fuziunea populației neolitice locale cu elemente etnice indo-europene – se situează în zona din sudul Suediei, Peninsula Iutlanda și teritoriul Germaniei Septentrionale cuprins între gurile fluviilor Weser și Oder. Aceasta – între anii 1200–1000 î.e.n. O mie de ani mai târziu, germanii ajunseseră până la Vistula în est, până la Rhin în vest, în sud atinseseră linia Dunării superioare (dincolo de care expansiunea lor era blocată de romani), iar în nord ocupau aproape jumătate din Peninsula Scandinavă.

Numele de germani, care era cel al unui singur grup de populații[1], n-a fost adoptat de germanii înșiși ca o denumire generică (denumire însă pe care romanii au dat-o[2] germanilor occidentali), chiar dacă ei erau conștienți de omogenitatea lor în ceea ce privește limba, obiceiurile și credințele religioase. Această omogenitate și-au păstrat-o și în epoca lor de expansiune – când cele trei mari grupuri s-au diversificat în mai multe triburi sau confederații de triburi, fiecare cu istoria sa. Astfel din marele grup al germanilor din nord au derivat actualii danezi, suedezi și norvegieni, – ultimii ocupând și insulele din Marea Nordului și Islanda (în 870 e.n.). Germanii din răsărit – care au stăpânit regiunea Vistulei timp de aproape 1300 de ani (cca 800 î.e.n. – 500 e.n.) – s-au constituit în grupul tribal cel mai important, al goților. Germanii din vest – care s-au extins ocupând și teritorii ale celților și ilirilor – s-au împărțit în: ingevoni – dintre care triburile saxonilor și ale anglilor au trecut marea, fondând în Bretania un regat nou; ermioni, al căror trib mai puternic era cel al suevilor, stabilit între Elba și Oder, în timp ce triburile bavarilor și alamanilor vor ocupa sudul actualei Germanii; și istevonii – cu principalul trib, cel al francilor, apăruți pe scena istoriei târziu, abia în secolul al IV-lea e.n.; dar – „singurii a căror

1 „Numele de Germania ar fi nou și dat de puțin timp"; un trib germanic de pe teritoriul Belgiei actuale, tungrii, „s-ar fi chemat atunci germanii; numele acesta însă, numai al unei semințiii, nu al neamului întreg, s-a răspândit încetul cu încetul" (Tacitus, *Germania*, II, 3). – Asemenea transpoziții de nume sunt frecvente: francezii îi numesc pe germani *allemands*, după tribul germanic al alamanilor; germanii îi numeau pe celți *Walchen*, de la numele tribului celt *volcae*; iar istoricii bizantini (îndeosebi Procopius), prin numele de germani îi indică pe franci (cf. Emil Nack).

2 Pentru prima dată în literatura istorică, de Posidonios (secolul I î.e.n.) – dar popularizat de Caesar.

operă, continuată de-a lungul întregului Ev Mediu timpuriu, va exercita o influență profundă și durabilă asupra istoriei Occidentului" (L. Musset). În general, marele grup al germanilor occidentali a fost cel care a creat state importante și de durată.

Basorelief de pe piatra funerară a unui călăreț turingian sau alaman.
Sec. VII sau VIII.
Prähistorisches Museum, Halle.

Cu toate acestea, triburile germanice cu care romanii au intrat mai întâi în conflict – către sfârșitul secolului al II-lea î.e.n. – au fost cimbrii, originari din nordul Iutlandei, și teutonii, din regiunea aproximativ centrală a Germaniei de azi. În cursul migrației lor spre sud – determinată de foamete, de lipsa unor terenuri cultivabile, iar nu de un spirit de cucerire, – cimbrii s-au ciocnit de trupele romane, pe care le-au învins (la Noreia, în 113 î.e.n.). Unindu-se cu triburile teutonilor, au continuat migrația traversând Gallia; și după refuzul consulului roman de a le acorda pământuri armata romană a fost din nou învinsă. După primele victorii ale romanilor asupra teutonilor (la Aquae Sextiae, azi Aix-en-Provence, în 102 î.e.n.) și asupra cimbrilor (la Vercelli, în Piemont, în 101 î.e.n.) războaiele contra popoarelor germanice duse pe teritoriul lor au continuat – până când legiunile lui Varus vor fi învinse de Arminius în Pădurea Teutoburgică (9 e.n.) și când Augustus va renunța la cucerirea Germaniei. În schimb romanii var avea de înfruntat, pe teritoriul Imperiului lor, redutabile invazii, masive și organizate, ale marilor confederații de triburi germanice, în secolele IV-VIII; după care, în secolele VIII-XI, vor urma invaziile și migrațiile germanicilor normanzi.

GOȚII

Dintre toate popoarele germanice, cel al goților este „singurul care a străbătut Europa de la un capăt la altul, primul care a fundat state

durabile și a reușit o sinteză a elementelor germanice și romane, singurul în sfârșit care s-a bucurat de o cultură intelectuală autohtonă. Până la Iustinian, goții și-au asumat rolul de conducători ai lumii barbare, iar prestigiul pe care l-au avut pe lângă ceilalți germani s-a exprimat timp de un mileniu în tradiția epică" (L. Musset).

Porniți din regiunea Suediei Meridionale, stabilindu-se apoi un timp în zona țărmului drept al Vistulei de jos, către anul 150 e.n. goții au început să migreze în direcția sud-est, ajungând până în stepele din nordul Mării Negre – unde se aflau deja proto-slavii. Un secol mai târziu, călăreții goți seminomazi au întemeiat un stat care se întindea între Carpați, Vistula, Don și Marea de Azov. Pe la jumătatea secolului al II-lea goții erau divizați în două regate sau uniuni tribale: al celor așezați de-a lungul Bugului și Prutului (vizigoții), și al celor care ocupau regiunea dintre Nistru și Don (ostrogoții). Primele contacte, de bună vecinătate la început, cu romanii, au avut loc în Dacia. Sub regele Ermanaric (cca 350-375) regatul ostrogoților – a căror amenințătoare înaintare spre sud fusese oprită abia de împăratul Constantin cel Mare – se întindea de la Marea de Azov până la Marea Baltică.

Vizigoții erau conduși, nu de regi, ci de duci. Cel mai important dintre aceștia, contemporan cu Ermanaric, a fost Athanaric (secolul al IV-lea). Raporturile, în general pașnice, cu Imperiul roman – căruia goții îi furnizau trupe de mercenari – le-au adus vizigoților anumite beneficii de ordinul civilizației și culturii. Astfel, în secolul al IV-lea goții primesc creștinismul arian[1]; primul episcop got, consacrat în anul 341, a fost Wulfila, – o personalitate de mare cultură, care a creat o scriere gotică și o limbă literară gotică, în care a tradus *Biblia*.

Invazia hunilor (375) a însemnat un dezastru pentru goți. Ostrogoții au fost siliți să se supună și să le dea ajutor militar. Vizigoții au cerut azil împăratului roman de răsărit, Valentius; circa 200.000 de războinici au fost primiți și așezați în Tracia. Majoritatea ostrogoților s-au stabilit în zona Carpaților și în Moldova, sub protectorat hun.

1 Doctrina lui Aric (preot din Alexandria, excomunicat în 323) care nega divinitatea Verbului, identitatea de substanță dintre Hristos și Dumnezeu-Tatăl; pentru Aric, Hristos nu întruchipa decât o divinitate secundară sau subordonată; nu era cu adevărat Dumnezeu, etern, infinit și atotputernic. Arianismul, condamnat ca erezie de primul Conciliu ecumenic din Niceea din 325, a fost adoptat de goți, apoi de vandali, burgunzi, suevi și longobarzi.

Regele vizigot Recared, cu un grup de episcopi.
Miniatură din *Codex Vigilanus*. Sec. X. Biblioteca mănăstirii Escorial (Spania).

Cu asentimentul Imperiului roman vizigoţii au continuat să-şi păstreze conducătorii şi să se conducă după propriile lor legi – cu obligaţia de a presta serviciu militar în armata romană.

În faţa atacurilor hunilor ostrogoţii s-au fortificat în Carpaţii Orientali, în regiunea Buzăului, unde ducele lor (probabil Athanaric) şi-a ascuns tezaurul[1]. Apoi Athanaric s-a refugiat în Bizanţ, unde a obţinut protecţia împăratului Theodosius. După moartea lui Athanaric (în 381) vizigoţii au rămas integraţi în Imperiul roman – dar numai pentru o scurtă perioadă de 15 ani; după care poporul l-a ales rege pe Alaric I (395–410).

Format la şcoala armatei romane, Alaric a fost primul german care a conceput şi care a urmărit practic o politică de întemeiere a unui stat germanic pe teritoriul Imperiului roman. Favorizate de rivalitatea care se declarase între Imperiul de Răsărit şi cel de Apus – şi profitând de slăbiciunea acestuia din urmă – hoardele lui Alaric I devastează Grecia; după care, ţinta invaziei lor este Imperiul de Apus. În 401 vizigoţii se află în regiunea Veneţiei, cuceresc Aquileia, Verona şi se îndreaptă spre Milano – fastuoasa reşedinţă a împăratului Honorius, care se refugiază la Ravenna. În 410 Alaric I jefuieşte Roma – care nu mai fusese atacată din timpul lui Hannibal,

1 Celebrul „Tezaur de la Pietroasa". – „Toate triburile germanice aveau un tezaur, care reprezenta nu doar bogăţia personală a unui suveran, ci patrimoniul întregii comunităţi etnice" (E. Nack) – aşa-numitul Gottenhort, analog legendarului Nibelungenhort.

– cruțând însă bisericile și luând ca ostatecă pe sora împăratului Galla Placidia (pe care o va da ca soție cumnatului său, viitorul rege vizigot Ataulf).

După moartea lui Alaric (avea 34 de ani), urmașul său Ataulf intră în solda împăratului roman, trece în Gallia, ocupă orașele Toulouse, Bordeaux și Narbonne, unde vizigoții vor rămâne încă trei secole. Din însărcinarea împăratului, masa armatelor vizigote trece Pirineii, cucerește Barcelona (unde Ataulf este asasinat în 415, victimă a unei conspirații), îi învinge pe vandali, îi supune pe alani și pe suevi, și – cu asentimentul lui Honorius – fondează primul stat germanic independent pe teritoriul Imperiului roman, în Gallia romană, cu capitala la Toulouse. În conflictele cu francii, vizigoții vor fi învinși (lângă Poitiers, în 507), pierzând majoritatea teritoriilor din sudul Franței.

Regatul vizigot s-a consolidat în Peninsula Iberică, creând și dezvoltând instituții durabile. Romanii din Peninsulă erau obligați să presteze serviciul militar în armata vizigotă. Fiecare popor, hispano-romanii și vizigoții, se conduceau după propriul lor cod de legi. Toleranți în materie de religie, vizigoții ariani au lăsat catolicilor libertatea cultului – dar au impus principiul supremației statului asupra Bisericii, rezervându-și dreptul de a-i numi pe episcopi. Regele Leovigild (mort în 586) bate monedă cu numele său, îmbracă haina de purpură, poartă coroană de aur și sceptru (după modelul romano-oriental); dar luptă cu energie contra bizantinilor din Peninsulă, cucerește Cordoba și Malaga, își stabilește capitala la Toledo, impune suevilor din Galicia autoritatea sa, încorporându-le teritoriul în regatul vizigot; încât, practic, în anul 583 întreaga Spanie era în mâna vizigoților.

Fiul său Recared I (586–601) este botezat catolic – și în felul acesta obține un sprijin din partea Bisericii împotriva nobilimii laice vizigote, de religie creștină ariană. Astfel, statul vizigot va câștiga – la fel ca statul francilor – o unitate, de ordin religios, fuzionând cu Biserica. Autoritatea regalității asupra nobilimii se impune acum pe deplin. Puterea legislativă, competența judiciară și conducerea treburilor militare sunt privilegii ale regelui (puterea regelui fiind însă constituțională, deci limitată). Cu timpul, regatul vizigot din Spania, deși păstrând adeseori forme exterioare germanice, în esență devine un fel de stat roman aflat în declin.

O reacție germanică față de această romanizare a regatului vizigot o reprezintă scurta domnie a regelui Wamba (672–680). Dar

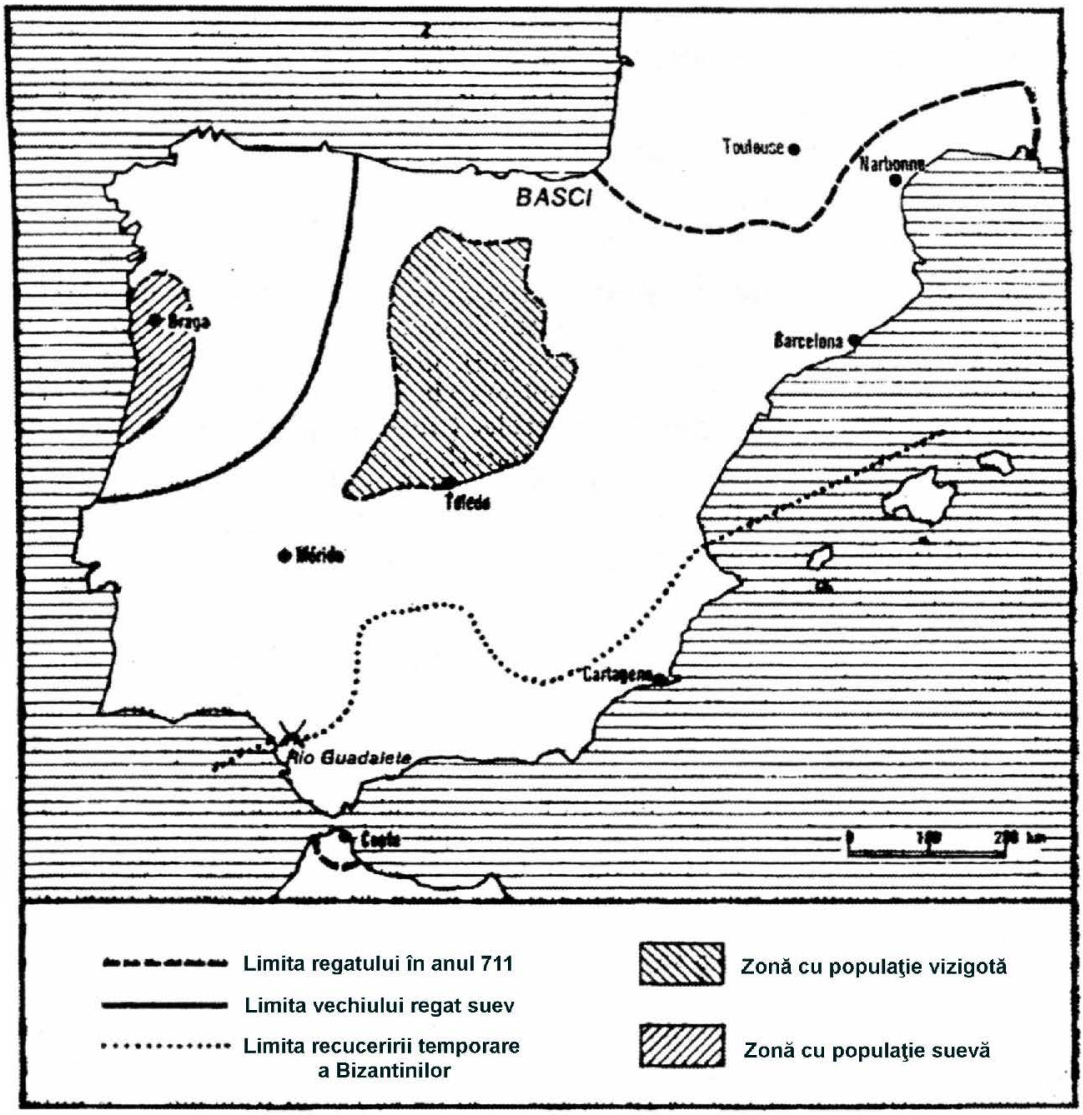

Spania vizigotă

conflictele interne, reducerea efectivului militar, creșterea puterii arhiepiscopilor de Toledo și a familiilor aristocrate, sporirea numărului latifundiilor, concentrarea bogățiilor în mâna celor puțini, abisul tot mai accentuat dintre aristocrație și poporul sărac, – toate aceste fapte au slăbit puterea regatului vizigot. Încât, în anul 711, cei 90.000 de războinici ai regelui Roderic nu pot ține piept celor 7000 de berberi care trec strâmtoarea Gibraltarului – și regatul vizigot se prăbușește definitiv, lăsând însă în istorie o contribuție deloc neglijabilă în domeniul civilizației și al culturii.

Istoria ostrogoților a fost de o mai scurtă durată, dar de o importanță nu inferioară celei a vizigoților.

Grupul ostrogoților din câmpia Panoniei a rămas supus hunilor – pe care i-a însoțit în expedițiile militare și de jaf din Gallia și Italia

– până la moartea lui Attila, care a marcat sfârșitul hunilor (453). Al doilea grup al ostrogoților, stabilit în Peninsula Balcanică și aflat în serviciul Imperiului de Răsărit, a cunoscut momente de glorie, începând cu cel legat de numele lui Theoderic cel Mare (475–526).

Crescut și educat la curtea din Bizanț (unde a rămas ca ostatec timp de nouă ani), Theoderic sau Theodoric a învățat aici arta războiului și a guvernării, cunoscând și cultura greco-romană, căreia îi va rămâne constant și devotat admirator. Trecând în Italia, îl va învinge la Aquileia și la Verona pe Odoacru – care devenise primul rege barbar al Italiei, după ce în 476 îl înlăturase pe Romulus Augustulus, ultimul împărat al Romei – și intră în Ravenna. Abia peste cinci ani, după ce regele ostrogot îl asasinează pe Odoacru, apare în locul Imperiului roman un adevărat stat germanic, sub conducerea lui Theoderic.

Ideea care l-a urmărit permanent pe Theoderic a fost să întemeieze în Italia un stat got cu o structură romană. Mai precis: pe o bază dualistă, – vizigoții și romanii urmând să aibă două administrații paralele și separate, în schimb să fie conduși de un singur rege. La Roma, Theoderic locuia în palatul imperial de pe Palatin – dar reședința sa predilectă era la Verona; de asemenea, la Ravenna – unde dealtminteri a ținut să fie înmormântat, în mausoleul pe care și l-a construit, bine păstrat până azi.

Personalitate superioară tuturor celorlalți regi barbari, „Theoderic a fost animat puternic de sentimentul unei solidarități necesare între popoarele germanice și a știut să practice o diplomație la scară europeană" (L. Musset). Conștient de faptul că este conducătorul celui mai prestigios regat germanic, a întreținut relații bune cu Bizanțul, al cărui reprezentant, unic și cel mai puternic în Occident, era; și-a luat titlul de *rex*, nu s-a considerat împărat, ci vicar imperial; a emis ordonanțe dar nu legi; iar când a bătut monede, acestea purtau efigia împăratului (la care a adăugat doar monograma sa). Prin legături strânse de familie voia, se pare, să creeze un sistem de state germanice solidare în zona mediteraniană. În același timp, a dovedit un clar atașament față de instituțiile Romei[1]. N-a schimbat nimic, nici în sistemul administrativ roman,

1 În proclamația sa din anul 500 dată la Roma, regele vizigot declara: „Ne bucurăm că trăim sub regimul dreptului roman, pe care dorim să-l apărăm cu armele în mâini /.../ La ce bun că am înlăturat dezordinea barbară, dacă nu pentru a ne trage din legi regulile de viață? Ambiția noastră este să obținem, cu ajutorul lui Dumnezeu, asemenea victorii încât supușii noștri să regrete că n-au trecut mai devreme sub stăpânirea noastră" (Cassiodorus, *Variae*, III, 43).

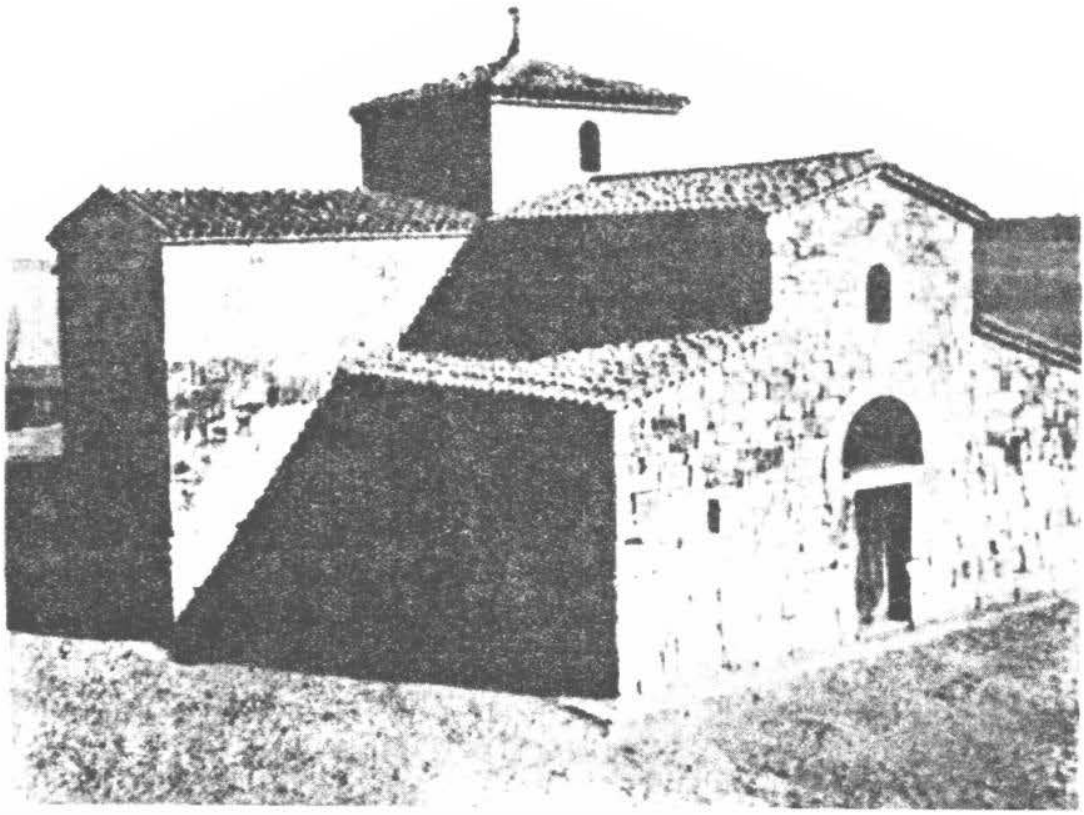

Biserica vizigotă San Pedro de la Nave. Sec. VII.
El Campanillo (provincia Zamora, Spania).

nici în cel juridic, şi nici n-a revocat din posturi pe vechii funcţionari romani. În cei 36 de ani de domnie (din care 30 au fost ani de pace), pământurile părăsite au fost cultivate, terenurile mlăştinoase au fost asanate, s-au construit drumuri şi canale. Viaţa culturală a căpătat un impuls deosebit, datorită învăţaţilor celor mai vestiţi din Italia, pe care Theoderic i-a chemat la curtea sa - în fruntea cărora se aflau Boethius şi Cassiodorus; splendorile artei bizantine din Ravenna - unde regele a ridicat biserici, palate, baptistere, mausoleul său şi propria-i statuie ecvestră - se datorează lui Theoderic.

Amalasunta, fiica şi succesoarea lui (dar în calitatea de regentă a fiului ei minor), a strâns mai mult legăturile cu Bizanţul. A căutat, în mai mare măsură decât părintele său, să elimine neînţelegerile dintre goţi şi romani - reducându-le acestora din urmă impozitele şi conferindu-le titluri şi demnităţi; iar fiului său i-a dat o educaţie pur romană.

Amalasuntei i-au urmat doi regi incapabili. După care armatele bizantine sub conducerea generalului Belizarie ocupă Roma (536) şi oraşul de reşedinţă a regelui ostrogot, Ravenna (539). După reîntoarcerea lui Belizarie la Constantinopol ostrogoţii îl aleg rege pe

inteligentul și energicul Totila (Badwila), care după un lung asediu ocupă Roma (546). Armatele bizantine intervin, și după câteva victorii Italia redevine (în 555) provincie a Imperiului de Răsărit, care creează un exarhat la Ravenna.

Până la apariția longobarzilor, o parte din ostrogoții care au supraviețuit războaielor cu bizantinii s-au refugiat pe teritoriile germanice transalpine; marea majoritate însă, fie că s-au angajat ca soldați în armata imperială bizantină, fie că au rămas și au fost absorbiți în masa populației romane italice.

Un alt mare trib din grupul goților au fost gepizii. Separându-se de goți încă în secolul al III-lea, au rămas un timp în Delta Vistulei, i-au împins pe burgunzi spre vest și au ajuns în bazinul nord-dunărean în secolul al V-lea. De aici, s-au alăturat hunilor împreună cu care au fost învinși pe Câmpiile Catalaunice; după care, s-au retras și s-au stabilit în Dacia (în special în Transilvania).

După ce vizigoții au părăsit teritoriul dacic, gepizii au ocupat regiunea dintre Tisa, Dunăre, Olt și Carpați. În 567 au fost nimiciți de longobarzi și avari, - nu fără a fi lăsat însă în urmă grupuri răzlețe, ale căror urme au fost atestate arheologic până cel puțin în secolul al IX-lea. (De pe urma acestei conviețuiri de câteva secole cu populația locală, ne-au rămas de la gepizi câteva cuvinte, ca: *nasture, strugure*, ș.a.).

VANDALII

Pe la mijlocul secolului al III-lea, vandalii[1], originari din nordul Iutlandei și din regiunea de coastă a Mării Baltice cuprinsă între Oder și Vistula, au coborât spre centrul Germaniei. (De aici, între anii 332-337 grupul tribal vandal al hasdingilor a făcut incursiuni în Dacia apuseană, unde s-a ciocnit cu goții în zona Mureș-Criș). În 406, însoțiți de grupuri compacte de alani și de suevi, vandalii au traversat Rhinul și, timp de aproape doi ani, au jefuit Gallia. La sfârșitul anului 409 trec Pirineii. În Peninsula Iberică romanii îi recunosc ca federați; triburile alanilor se așează în Lusitania (Portugalia de azi); cele ale suevilor rămân în regiunea nord-vestică, în Galicia; iar triburile vandale ocupă regiunea sudică, Betica romană, devenită acum Vandalusia (actuala Andaluzie).

1 Menționați de Plinius (*Hist. Nat.*, IV, 14-99) și de Tacitus (*Germania*, II și XLIII). Ambii autori dau numele de vandali nu unui anumit popor, ci unui grup de popoare barbare germanice.

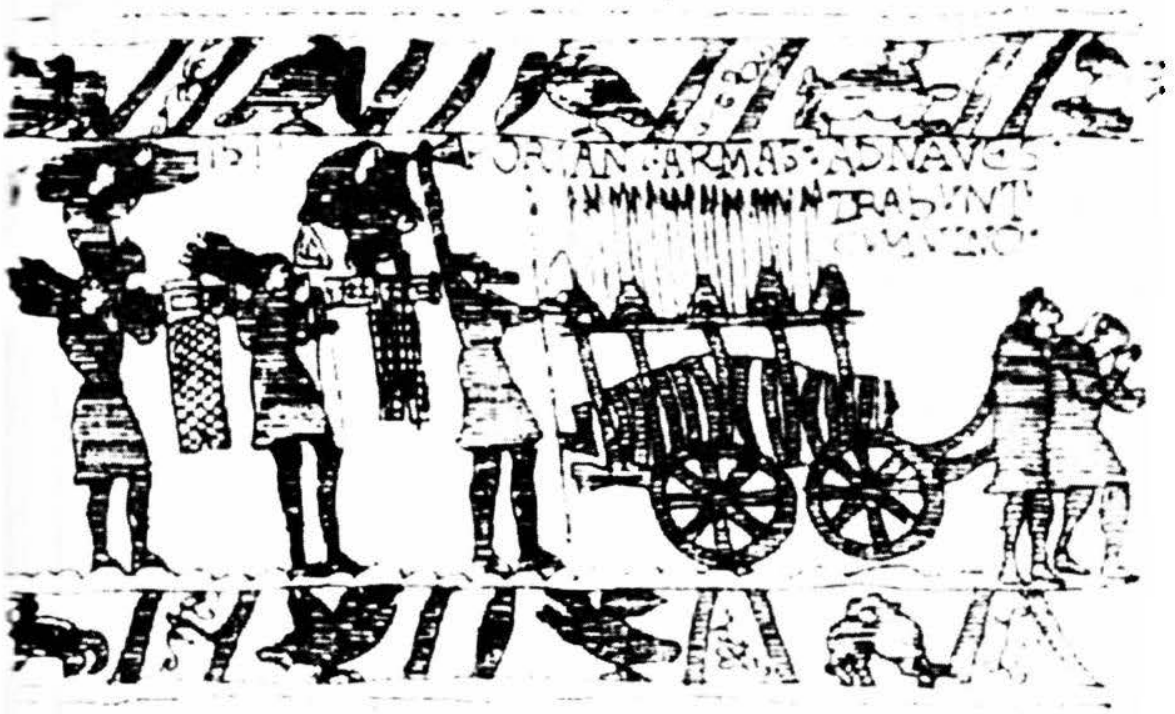

Îmbarcarea armamentului și a proviziilor în expediția pentru cucerirea Angliei de către normanzi (1066). Scenă de pe tapiseria (din epocă) din Bayeux.

În 429, sub conducerea regelui Geiseric (sau Genseric, 389–477) vandalii, în număr de 15–20.000 de luptători, trec Gibraltarul și, fără să întâmpine rezistență armată, se stabilesc de-a lungul coastei nord-africane, unde întemeiază un regat vandal cu capitala Cartagina. Băștinașii berberi, nemulțumiți de stăpânirea romană, i-au primit ca pe eliberatori, – în timp ce romanii au încheiat cu ei o alianță (*foedus*), în schimbul unui tribut. Până la această dată vandalii nu și-au creat un „stat". Noțiunea însăși le era funciarmente străină; nu erau, până la așezarea lor în Africa, decât un ansamblu de triburi, o grupare instabilă și temporală. Aici au devenit sedentari; majoritatea latifundiilor romane au fost transformate în mici gospodării individuale. S-au creștinat, convertindu-se la arianism și organizându-și – la fel ca și ceilalți barbari ariani – o biserică autonomă, cu preoți și episcopi recrutați atât din mediul vandal cât și din cel roman.

Față de romani, Geiseric s-a comportat ca un rege independent. A pus stăpânire pe Cartagina – fără să distrugă nimic, – pe arsenale, șantierele navale și pe numeroase corăbii ale romanilor. În felul acesta și-a echipat o flotă de război și a cucerit Corsica și Sardinia, terorizând Mediterana prin acțiunile sale piratерești. Excelent or-

ganizator[1], Geiseric a eliberat populaţiile locale de sub autoritatea romană, a luat în mâinile sale întreaga putere de stat, a întreţinut construcţiile de interes public din capitală, şi-a construit baze de sprijin pentru flota sa din Sicilia sau din alte puncte ale Mediteranei, şi în ciocnirile cu flota romană (din 461 şi 468) a învins-o. În acelaşi timp a încheiat acorduri ferme cu Roma şi Bizanţul.

Dar în 455 armatele lui Geiseric, prin surprindere, şi-au făcut apariţia la porţile Romei. Fără a întâmpina rezistenţă, au ocupat oraşul. Timp de 14 zile Roma a fost jefuită de opere de artă, de o mare cantitate de aur, precum şi bogate prăzi de război luate anterior de romani (printre care, şi tezaurul Templului din Ierusalim, adus la Roma cu patru secole în urmă de împăratul Titus).Vandalii au adus în Africa mii de prizonieri, vânzându-i apoi ca sclavi. Au luat ca ostatece pe însăşi văduva împăratului Valentinian III, împreună cu cele două fiice ale ei; dar fără să verse sânge, fără să distrugă monumente sau clădiri publice şi fără să dea foc caselor[2].

Incapacitatea urmaşilor lui Geiseric (Hundrich, Guntharnund, Thrasamund[3], Hildirich[4]), clima africană greu de suportat de oamenii veniţi din ţinuturile Mării Baltice, desele epidemii, şi, în fine, victoria armatelor bizantine ale lui Belizaire din 534 - când ultimul rege vandal Gelimer a fost luat prizonier - au pus capăt puterii regatului vandal. Nordul Africii a redevenit (pentru un timp) provincie romană, iar vandalii au dispărut din istorie.

1 Istoricul Procopius din Cezareea, care l-a însoţit pe Belizarie în campania contra vandalilor, îl consideră pe Geiseric unul din cei mai mari regi barbari, al cărui prestigiu a rămas viu în memoria poporului său (*Ist. războaielor*, II, 2, 22 şi III, 1, 4).

2 Nu la fel au procedat romanii în 146 î.e.n. împotriva Cartaginei - când după o oribilă baie de sânge au jefuit tot ce au găsit, au incendiat splendidul oraş punic şi l-au ras de pe faţa pământului, ducând în sclavie întreaga populaţie rămasă în viaţă. - Termenul de „vandalism", prin care populaţia va stigmatiza acest popor, a fost creat în 1794 de episcopul francez Grégoire de Blois. Germanii au protestat contra acestei „injurii aduse strămoşilor". Pentru Schiller, adevăraţii „vandali"au fost francezii, care au jefuit din Grecia operele de artă. Atrocităţile n-au constituit un monopol al vandalilor. Firesţe că romanii i-au zugrăvit în culorile cele mai negre; la fel şi cronicarii creştini catolici - pentru că vandalii erau ariani. Dar pentru teologul şi istoricul spaniol contemporan Orosius (mort în 418), invazia vandalilor a fost mai puţin brutală decât tirania romană (Cf. Chr. Courtois).

3 Incapabil ca rege, arian fanatic, dar un om foarte cultivat şi inteligent, „Thrasamund este fără îndoială cel mai simpatic dintre regii vandali, singurul pentru care valorile umane n-au fost nici indiferente nici de disprețuit" (Chr. Courtois).

4 Care se considera mai mult roman decât barbar. De fapt, roman după mamă, Hildirich a stat câtva timp la Constantinopol, unde a fost oaspetele împăratului Iustinian.

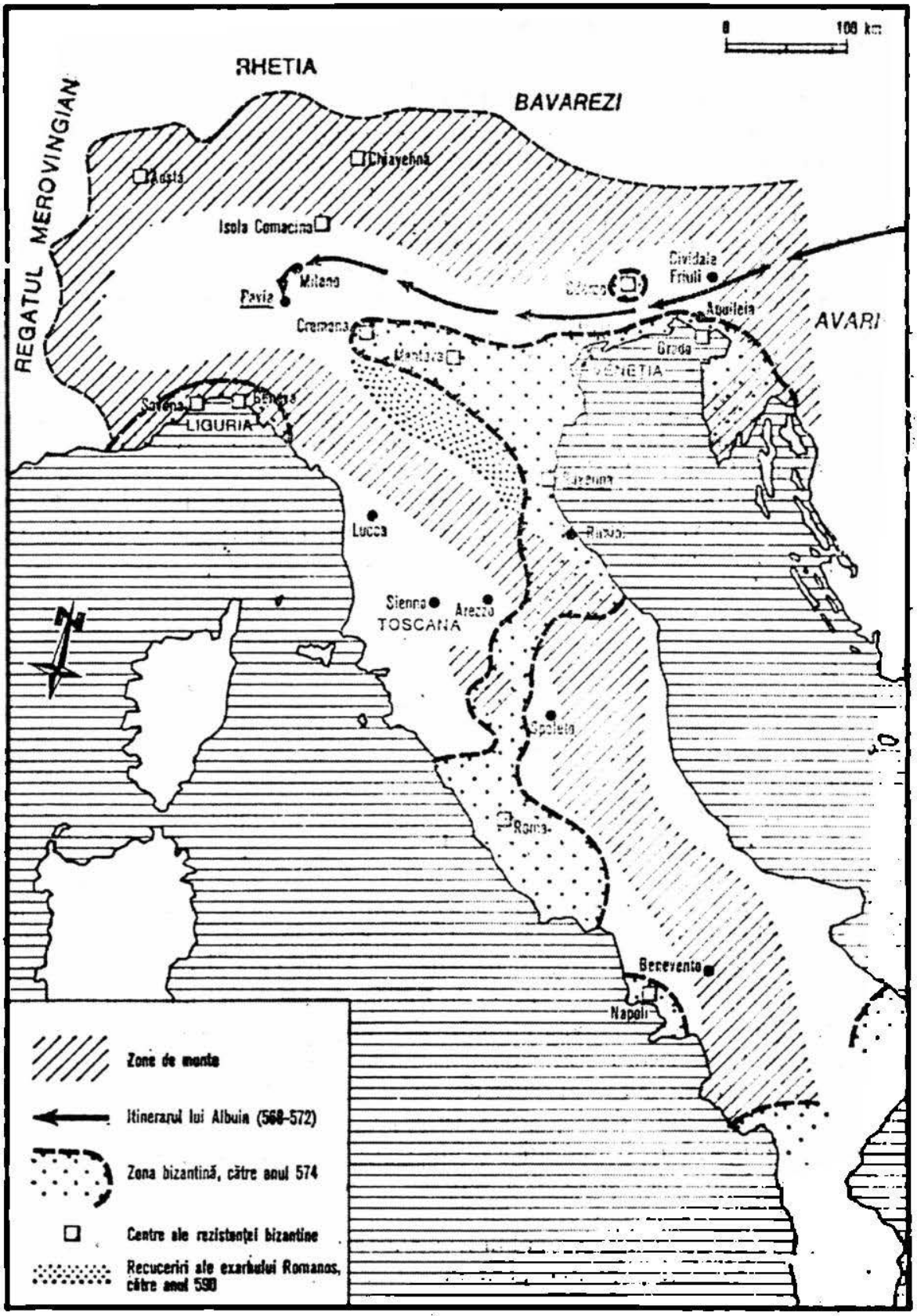

Italia longobardă la sfârșitul secolului VI.

LONGOBARZII

Distrugerea de către bizantini a regatului ostrogot a deschis calea ultimei invazii germanice, a longobarzilor, – „poporul germanic cel mai feroce, renumit prin sălbăticia sa", cum îl caracteriza, în sec. I î.e.n., istoricul Velleius Paterculus.

Originari din insula suedeză Gotland, longobarzii s-au stabilit mai întâi în zona cursului inferior al Elbei, unde au fost învinși de legiunile lui Tiberius (5 î.e.n.). Migrând în secolele următoare spre sud, au ajuns (în 489) în sudul Austriei actuale, pentru ca la începutul secolului al VI-lea să treacă în Panonia, unde au fondat primul regat longobard sub regele Wacho (cca 510–540). Acesta s-a aliat cu francii (căsătorindu-și fiicele cu trei regi merovingieni), a întreținut relații strânse cu Bizanțul[1], a ridicat nivelul de civilizație al poporului său seminomad și a adoptat religia creștină arianã. – Regele longobard Alboin, după ce îi învinge și îi risipește pe gepizii din Panonia, în anul 568 coboară în Italia cu întregul său popor (aproximativ 130.000 de suflete), cucerind ușor câmpia Padului – care, după numele cuceritorilor, se va numi până azi Lombardia. Cucerește orașul Milano și, după un asediu de trei ani Pavia (572) – care din 626 va rămâne capitala regatului longobard din Italia.

La scurt timp după asasinarea lui Alboin, longobarzii decid să fie conduși timp de zece ani, de 36 de duci confederați, – perioadă în care vor avea loc expediții militare ale francilor, aliați cu bizantinii. (De fapt caracterul pe care l-a luat la început ocupația longobardă din Italia a fost acela de colonizare militară). Regalitatea va fi reîntronată în 584, cu Authari. Acesta stabilește ordinea (dar în sud bandele continuau să jefuiască) și caută să ajungă la un acord cu francii, cu bizantinii și cu populația romană – pe care longobarzii o trataseră foarte brutal, nu cum procedaseră ostrogoții sau vizigoții. Când fiul său, regele Agilulf consolidează statul longobard (care însă n-a avut niciodată coerența celui al francilor sau al vizigoților) și reia politica de expansiune, el se va lovi de opoziția unui element nou, care – alături de longobarzi și de bizantini – aspira la suveranitatea asupra Italiei: papalitatea.

Cum exarhul bizantin din Ravenna era slab și incapabil, papa devenise unicul reprezentant al Italiei romane. Papei Grigorie cel

1 În alc cărui armatc s-au înrolat numeroși longobarzi. Bizanțul le va acorda subsidii pentru a lupta contra francilor și goților.

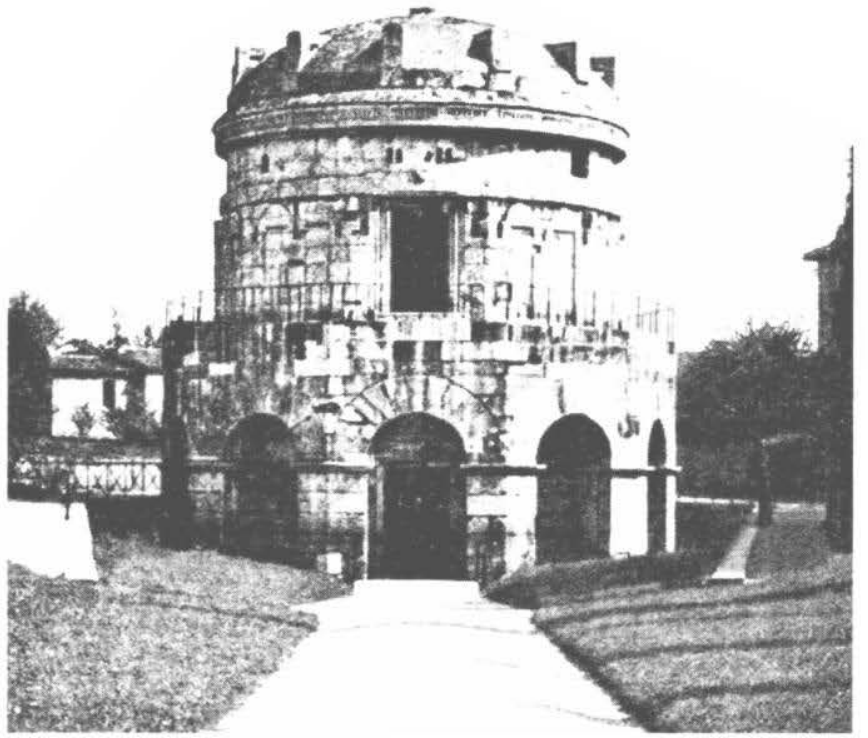

Mausoleul lui Theoderic, construit în 520.
Cupola, dintr-un singur bloc de calcar, are diametrul de 11 m. – Ravenna.

Mare (590–604) i se va datora apărarea şi salvarea Romei asediată de Agilulf[1]. Pe de altă parte, catolicismul roman se va impune progresiv asupra arianismului longobarzilor – încât unitatea religioasă va fi realizată în curând. Bariera religioasă căzând, fuziunea celor două popoare – roman şi longobard – va fi considerabil uşurată. Începând din secolul al VIII-lea vor fi obligaţi să presteze serviciul militar nu numai longobarzii, ci şi romanii – cărora le vor deveni acum accesibile şi demnităţiile şi funcţiile publice. În felul acesta se va realiza o nouă stratificare socială.

Sub regele Liutprand (712–744) regatul longobard atinge apogeul. Regalitatea se consolidează, în pofida tendinţelor centrifuge ale ducilor. Liutprand a promulgat şi un înţelept cod de legi; totodată a urmărit şi să cucerească noi teritorii, atât bizantine cât şi pontificale, ajungând chiar să asedieze Roma (739). Dar sentimentele sale de

1 Ineficienţa, în Italia, a puterii şi suveranităţii bizantine a făcut ca papa să-şi asume îndatoriri şi responsabilităţii politice faţă de romani, – şi în felul acesta să devină, *de facto* dacă nu *de jure*, adevăratul suveran al Romei. De la această dată, în astfel de împrejurări şi din asemenea motive, au început acum să se pună temeliile vitorului stat al Bisericii (cf. E. Nack).

ordin religios l-au determinat să se retragă; fapt care, implicit, a însemnat un moment de consolidare a puterii temporale a papalității. – Regele Astolf (749–756) ocupă Ravenna, Pentapolis[1], și asediază Roma. Papa cere în două rânduri ajutorul francilor – care intră în Italia. Pepin cel Scurt emite actul simbolic de donație către papă a mormântului Sf. Petru (*Patrimonium Petri*, 755), act prin care se întemeiază formal statul Bisericii, iar papa este recunoscut și ca suveran laic – plasându-se, din punct de vedere politic, sub autoritatea și supremația regilor franci (iar mai târziu, a împăratului german).

O nouă etapă în istoria longobarzilor – marcând în același timp și sfârșitul lor – începe odată cu domnia regelui Desideriu. În conflictul dintre rege și papă (primul îi susținea pe ducii longobarzi rebeli), papa Adrian I cere ajutorul regelui franc. Carol cel Mare intră în Italia (în 773), cucerește Pavia – și odată cu capitala cade întregul regat longobard. Desideriu este detronat, Carol se încoronează la Pavia ca rege al longobarzilor – și Italia Septentrională devine o provincie a regatului francilor. Un timp, forma de guvernare longobardă a continuat, longobarzii s-au menținut – nominal – la putere până în sec. XI. De fapt însă, după anul 776 au dispărut de pe scena istoriei.

În domeniul civilizației urbane, contribuția longobarzilor a fost notabilă. De asemenea, în artă – îndeosebi în arhitectură, sculptură și mozaic, – deși aici au rămas esențialmente debitori Bizanțului. Longobarzii au cultivat o limbă latină corectă. Au lăsat din limba lor o sumă de termeni militari și juridici, sau cuvinte relative la organizarea administrativă și la viața socială. Iar aportul lor la „renașterea carolingiană" va fi marcat prin personalitatea lombardului Warnefrid, rămas pentru posteritate cu numele de Paul Diaconul.

FRANCII

„Francii sunt unul din popoarele germanice care apar cel mai târziu, unul dintre cele ale căror origini sunt mai obscure; cu toate acestea, ei vor fi principalii beneficiari ai migrațiilor, singurii ai căror operă, continuată de-a lungul întregului Ev Mediu timpuriu, va exercita o influență profundă și durabilă asupra istoriei Occidentului" (L. Musset).

1 Teritoriile celor „cinci orașe" (*pentapolis*) – Rimini, Pesaro, Fano, Senigallia și Ancona (cu numele lor actuale).

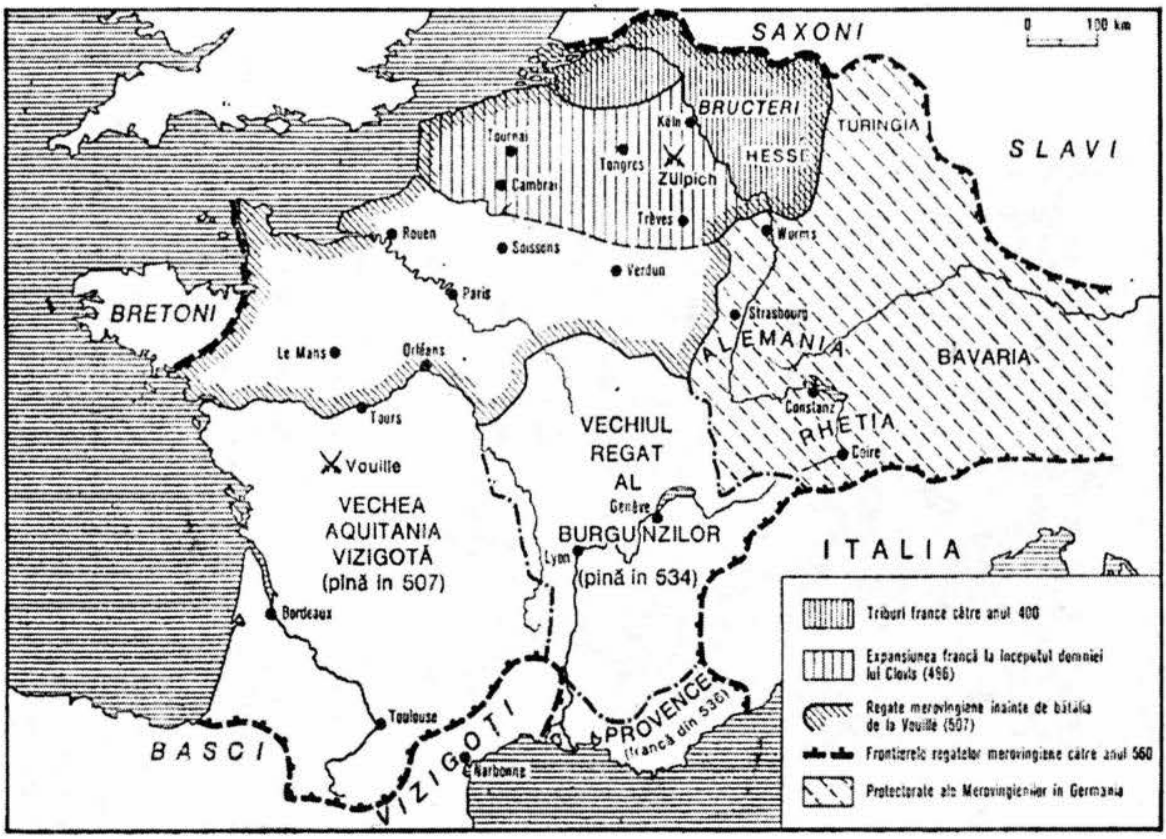

Expansiunea francilor

Francii – popor puţin numeros – s-au constituit ca entitate politico-militară în sec. III, prin fuzionarea a numeroase triburi din zona văii inferioare a Rhinului. Dar organizaţi într-o unitate politică eficientă îi găsim abia în sec. V, când sunt aşezaţi într-o zonă geografică ce corespunde Belgiei de azi, unei părţi a Olandei, Germaniei din Renania de Jos, văii Mosellei şi Franţei Nord-Orientale. Grupurile tribale mai importante erau cel al salienilor – din

Portretul lui Carol cel Pleșuv. După o miniatură din *Ceaslovul* care aparținusc acestui monarh. Biblioteca Națională, Paris.

actuala Belgie și valea Loarei – și, mai puțin coerent, cel al ripuarilor din valea Rhinului. Relațiile cu gallo-romanii învecinați erau mai mult decât pașnice. În 287 un rege franc, Gennobaudes, încheie un *foedus* cu Roma, francii sunt adică primiți ca aliați ai romanilor. La această dată contingente de franci serveau în armata romană, ca soldați și ca ofițeri. Ofițerul franc Silvanus a comandat chiar trupele lui Constantius al II-lea în luptele contra francilor de pe Rhin. În sec. IV, trei nobili franci de origine au deținut chiar demnitatea de consuli. Dintre toate popoarele germanice francii au fost cei mai mult influențați de civilizația romană.

Grupurile de triburi france căutau, în mod independent, să-și creeze fiecare propria sa arie de expansiune și de așezare, lăsând populația gallo-romană din regiunile ocupate să-și mențină proprietățile, legile, obiceiurile și chiar unele funcții. În secolele IV și V, între aceste grupuri rolul preponderent revine francilor salieni. Între anii 448–457 în ținutul Tournai rege tribal este Merowech, întemeie-

torul dinastiei merovingiene care va domni timp de trei secole. (În acest timp, în alte ținuturi france domneau alți patru regi tribali). Îi urmează fiul său Childeric, care cooperează cu generalul roman Aegidius comandând un corp de auxiliari în lupta contra vizigoților. Fiul său Chlodwig (Chlodowech, sau Clovis, 511–469) unifică triburile france din nord creând un regat solid. În 496 îl atacă și îl învinge pe Synagrius, ultimul guvernator al Galliei, întinzându-și regatul până la Loara. În urma altor victorii, contra alamanilor (496), a lui Alaric II și a ocupării celor două capitale vizigote Bordeaux și Toulouse (507) – după care vizigoții vor emigra în Spania – teritoriul regatului franc se dublează. Împăratul Bizanțului Anastasius I îi trimite insignele consulare – primul rege barbar cinstit cu titlu de consul onorific al Imperiului; după care Chlodwig, imitând gestul lui Theoderic, îmbracă hlamida de purpură și diadema de aur.

Chlodwig se convertește la creștinism (probabil în 496); Remigius, episcop de Reims, îl botează, totodată dându-i și sfaturi de moderație. Și într-adevăr, el a împiedicat convertirile forțate, legile și impozitele erau egale pentru franci și pentru supușii gallo-romani – care s-au amestecat printre ei prin căsătorii, – în timp ce latina a devenit limba oficială a francilor[1]. Poporul franc l-a urmat pe rege – și astfel francii devin primul popor barbar care adoptă creștinismul roman (în timp ce goții, longobarzii, vandali, ș.a. erau ariani). Chlodwig – care și-a ales ca sediu al curții sale Parisul (Lutetia Parisiorum) – și-a dat seama de importanța forței spirituale a Bisericii și a organizării administrative a statului său, pe care n-o putea încredința decât unor funcționari gallo-romani. De aceea, Chlodwig i-a sprijinit și i-a protejat pe episcopi, arătând respect și papei Gelasius[2].

Urmașii lui Chlodwig au continuat să extindă regatul franc, ocupând Aquitania vizigotă, anexând (537) și regatul burgunzilor

---

1 „Nu este deci locul să se vorbească de o cucerire, nici de subjugarea gallilor de către franci, ci mai degrabă de un protectorat și de o alianță, urmate de o fuziune rapidă" (Jacques Bainville).

2 Căruia i se datorește formularea principiului fundamental de drept canonic (la care Biserica a făcut apel tot timpul Evului Mediu, și chiar mai târziu), potrivit căruia *auctoritas sacerdotalis* și *potestas regia* sunt din punct de vedere juridic la paritate, căci ambele vin de la Dumnezeu; dar prima are o responsabilitate mai mare, căci preoții răspund în fața lui Dumnezeu și de sufletul regilor; prin urmare, ei le puteau face imputări sau îi puteau pedepsi (dacă se făceau vinovați) pe cei ce conduc lumea; deși în respectivele sfere de acțiune fiecare din cele două puteri rămânea suverană: (Cf. Paolo Brezzi).

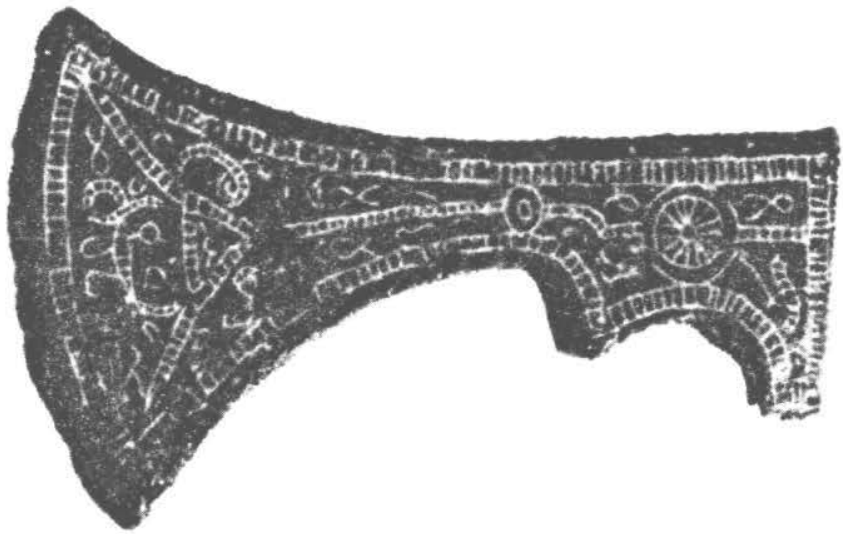

Secure de război francă, de fier cu incrustație de argint. Sec. VII. British Museum, Londra.

(534): iar în est instalându-și protectoratul asupra Turingiei, (531), Bavariei, Rhetiei și Alemaniei; încât, către anul 560 singurele popoare germanice dintre Alpi și Marea Nordului rămase independente sunt frisonii și saxonii. Gallia este acum aproape în întregime reunită sub autoritatea francilor – creatorii celui mai rapid constituit și mai durabil dintre statele barbare din Occident.

Dar, chiar după moartea lui Chlodwig regatul a fost împărțit de urmașii săi; astfel a luat ființă Austrasia sau țara de est, cu populație în întregime germanică și cu capitala la Metz (cu Turingia, Alemania, Bavaria, Frisia, etc.) și Neustria sau țara de vest în întregime gallo-romană, cu capitala Paris. A urmat o perioadă de două secole de dezordini, războaie civile, violențe, lupte, uzurpări, vendete personale între regii Neustriei și Austrasiei, – la un moment dat reunificate într-un singur regat, apoi din nou dezmembrat.

În locul regilor– incapabili sau minori – apare o autoritate politică nouă: „primarul palatului" – un fel de vicerege sau prim-ministru, adevărat stăpân al palatului. În Austrasia, unul din acești majordomi sau „primari ai palatului", Pepin de Heristal (635–714), reușește să reunească cele două regate, fondând o nouă dinastie, dinastia carolingiană. Stăpân al Austrasiei, Pepin însă nu era rege, – nici el nici fiul și urmașul său Carol Martel (715–741), faimosul învingător de la Poitiers al arabilor (732). Dar unul din fiii lui Carol Martel, Pepin supranumit „cel Scurt" (714–748), căruia i-a lăsat stăpânirea Neustriei, Burgundiei, Provenței (celuilalt, Carloman, i-a lăsat Austrasia), după ce l-a înlăturat pe ultimul preten-

dent merovingian Childeric III, a fost uns rege al tuturor francilor de către însuși papa Ștefan II (752). Pepin cucerește de la longobarzi exarhatul Ravennei, dăruindu-l papei: dinastia și Biserica se sprijină reciproc – prin Pepin și prin fiul său, viitorul împărat Carol cel Mare, care va domni 45 de ani.

NORMANZII

Migrațiile maritime ale germanilor nordici sunt inițiate de heruli, care – anticipându-i pe wikingi – în sec. III ajung la Marea de Azov, în zona Bosforului, în Asia Mică, pustiind și coastele Mării Egee. În vest, invaziile lor sunt notate în Gallia și pe coasta Cantabrică – pentru ca apoi chiar în sec. VI numele lor să dispară din istorie.

Mult mai importante, și de asemenea prefigurând acțiunile vikingilor, debutând tot prin acțiuni piratерești, dar terminând apoi prin a se stabili în teritoriile cucerite, au fost mișcările germanicilor din regiunea cuprinsă între Iutlanda și Rhin. Aceștia au fost juții, anglii și saxonii, – ultimele două popoare stabilindu-se în sec. V în Britania (după ce îi jefuiseră coastele nordice timp de trei secole). Aici, unde migrațiile lor vor continua până spre sfârșitul sec. XII, se vor amesteca cu populația locală, asimilând-o (cu excepția celei celtice) și întemeind regate[1]. Efectele colonizării germanice în Britania au fost mai radicale și mai durabile ca în alte părți.

Germanii nordici care, pornind din părțile Centro-Meridionale ale Peninsulei Scandinave, și-au afirmat prezența timp de trei secole (cca 780–1070) pe o arie imensă – de la Marea Nordică la Gibraltar, de la Capul Nord până la malurile Volgăi inferioare, din zona Bizanțului până la peninsula canadiană Terra Nova, – au fost normanzii[2] sau vikingii.

Incursiunile vikingilor, efectuate în general pe mare și prin gurile fluviilor, au fost posibile la o asemenea scară datorită perfecționării construcției corăbiilor lor, rapide, sigure și de mari dimensiuni, cu o tehnică al cărei nivel n-a fost atins, timp de trei

1 Despre acestea se va vorbi în vol. V, în capitolul consacrat civilizației medievale engleze.

2 Cronicarii franci îi numesc *Nordmenn* – „oamenii nordului", – pornind din golfurile (*wik*) Norvegiei: de unde numele de „vikingi" (*vikingar*); dar în izvoarele vremii termenul *vikingar* înseamnă și „pirat". Îndată după 872, vikingii norvegieni au colonizat îndepărtata insulă Islanda, unde se refugiaseră –singurii locuitori – câțiva călugări pustnici irlandezi.

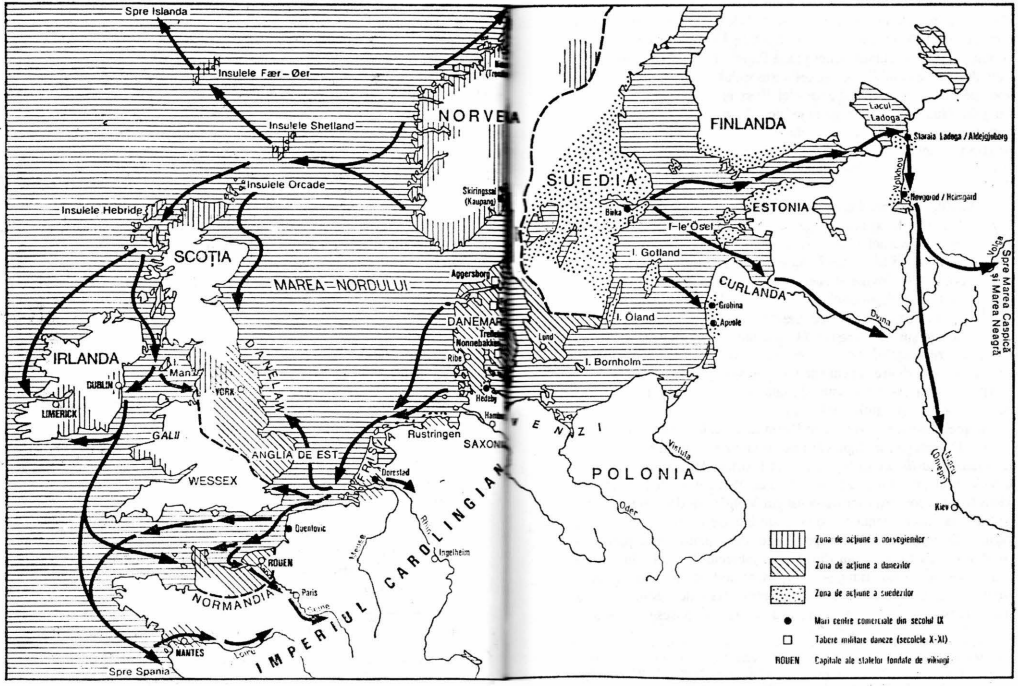

Expansiunea popoarelor scandinave

secole, de nici un alt popor din Evul Mediu. În scopuri de jaf, în căutare de pământuri pe care să se stabilească, sau pentru a face comerț, vikingii au atins coastele Scoției, Irlandei și Britaniei. Pe continent, urcând cursul Senei pradă Parisul (845). În aceiași ani, o flotă de 150 de corăbii vikinge jefuiește sudul Galliei. Vikingii ajung apoi pe coasta vestică a Peninsulei Iberice; pătrunzând prin apele fluviului Guadalquivir ocupă și jefuiesc Sevilla, ucid bărbații, iar pe femei și pe copii îi iau ca să-i vândă ca sclavi. Se retrag spre nord, prădând orașele Chartres și Bordeaux, Toulouse și Orléans, Tours și Rouen.

Invaziile în direcția estică au fost opera vikingilor din Suedia – care în sec. VIII ajunsese un stat unitar, puternic și bogat, – cunoscuți sub numele de varegi. Bogățiile regiunilor din jurul Golfului Finlandei le-au dat îndemn să-și continue marșul spre sud – și, coborând pe fluviile Rusiei, să ajungă la Marea Neagră, Marea Caspică și la Constantinopol.

Încă din sec. VII varegii practicau foarte intense schimburi comerciale, pașnice, în regiunea țărilor baltice. Tradițiile lor afirmau că fondatorii orașelor-state sau cnezate Novgorod și Kiev (862) au fost scandinavi dintre cei care se numeau varegi sau *rus*[1], conduși de Rurik. (Teoria „normandistă" bazată pe aceste tradiții nu a fost acceptată de istoriografia sovietică).

Urmele așezărilor varege în Rusia datează îndeosebi din sec. X. În sec. IX varegii *rus* („pe care noi îi chemăm cu un alt nume, de normanzi, *Nordmannos*"– cum scria istoricul longobard Liutprand din Cremona, mort în 972) ajunseseră un element foarte important în viața Rusiei: comerțul lor de-a lungul Volgăi era deosebit de activ, varegii stabiliseră contacte comerciale intense cu bulgarii, arabii și bizantinii, traficau mărfuri provenite din ținuturi îndepărtate – mătăsuri din China, argint din Arabia, obiecte de sticlă din Persia, articole exotice din India, – dând în schimb sclavi, arme, ceară, miere și blănuri. La Kiev dețineau supremația – deși erau mult mai puțin numeroși decât populația slavă căreia îi impusese un tribut în

1 Cuvânt care derivă din numele dat varegilor (*vaeringjar* – „oameni care s-au legat prin jurământ, confederați") din Rusia, de finlandezi (*ruotsi*) și estonieni (*rootsi*), și care s-ar traduce „navigatori". Cu timpul, cuvântul *rus* s-a extins asupra tuturor celor ce trăiau sub suveranitatea acestor varegi, inclusiv a supușilor slavi. Solii greci bizantini trimiși la curtea împăratului francilor Ludovic cel Pios (în 839) erau însoțiți de oameni „care spuneau că ei se numesc *rhos*" (cf. Gwyn Jones).

Piatra runică din Jelling (Danemarca).

bani şi în natură (mai ales blănuri), afirmându-se ca elementul dinamic, factor important de progres. Aici se stabilise şi sediul principal al autorităţii lor, sub Oleg (882-922), succesorul lui Rurik din Novgorod.

Cronicarii arabi (îndeosebi Ibn Rustan, din prima jumătate a sec. X) îi descriu pe varegi ca fiind foarte îngrijiţi în îmbrăcăminte, gâlcevitori între ei, dar foarte ospitalieri cu străinii. Aveau preoţii lor şi sacrificau zeilor nu numai animale, ci şi bărbaţi sau femei[1]. Deţineau controlul absolut de-a lungul regiunii Niprului, regiune ameninţată continuu de atacurile pecenegilor. Ţinta celor mai multe corăbii ale negustorilor varegi era Constantinopolul, unde erau bine primiţi, - deşi raporturile lor cu Bizanţul n-au fost totdeauna paşnice. În cele din urmă, conflictele s-au terminat prin încheierea

1 Sacrificiul uman se făcea prin spânzurătoare. Când murea un şef vareg i se construia un mormânt mare cât o casă, în care i se puneau alături brăţările lui de aur, hrană şi băutură din belşug, monede, precum şi - înmormântată de vie - soţia sau concubina sa favorită. Aceste obiceiuri funerare, relatate de cronicarii arabi, au fost confirmate de descoperiri arheologice. - Asupra obiceiurilor *rus*-ilor ne informează şi împăratul Constantin VII Porphyrogenetul, într-o operă datând din jurul anului 950.

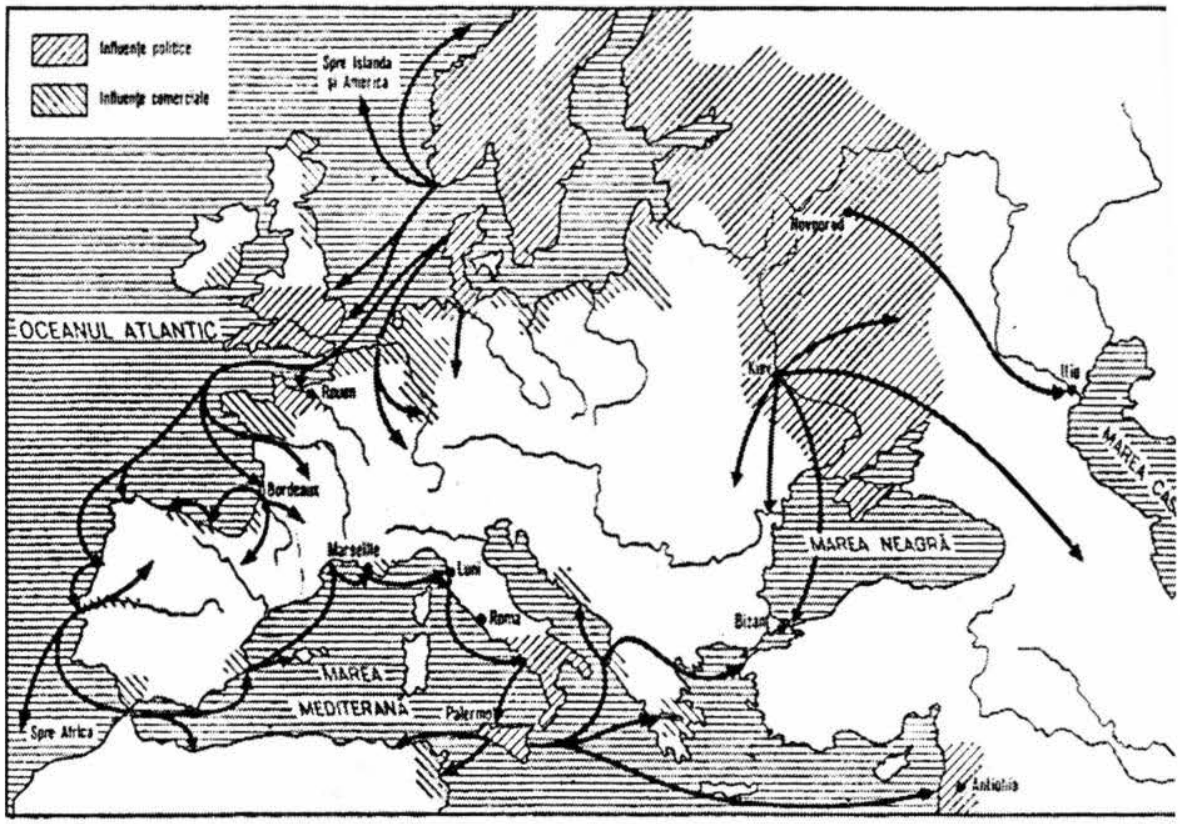

Normanzii în Europa (sec. X–XI).

unui tratat comercial (în 911). Expedițiile cneazului Kievului Igor (912–945) împotriva Constantinopolului fiind respinse (în 941 și 944), acesta încheie un nou și avantajos tratat comercial cu bizantinii.

Cnezii din Novgorod și Kiev întreținеau raporturi foarte strânse cu regii vikingi din Suedia. Timp de aproape două secole, pe teritoriul Rusiei s-a desfășurat procesul continuu de asimilare a varegilor de către populația locală, – prin căsătorii mixte, concubinaj, adoptarea limbii, credințelor religioase și a obiceiurilor slavilor. În procesul complex de întemeiere a statului rus, varegii au avut un rol de prim-plan. Din jurul anului 1000 și până la începutul sec. XIII luptătorii varegi au servit în garda imperială a Bizanțului; mercenarii varegi au luat parte la luptele bizantinilor din Creta, Italia Meridională, Dalmația, de pe țărmurile Mării Caspice, etc.

În vest, singura acțiune de colonizare durabilă a normanzilor din Norvegia a fost cea din Islanda, insulă pe care ei o descoperă în sec.

IX. Către 930, întregul teritoriu locuibil al Islandei este ocupat. Normanzii organizează numaidecât noul stat, dându-i o structură cu totul originală.

Puterea legislativă şi judecătorească era deţinută de 36 de *godhar* - sacerdoţi seculari, guvernatori efectivi, constituind clasa celor bogaţi şi puternici. Este promulgat un cod de legi - ţinând loc de adevărata constituţie - şi se întemeiază Adunarea Naţională (*Althing*) care îşi alege un preşedinte, sau „proclamator de legi" (*logsogumadr*), pe un termen de trei ani şi reeligibil. Acesta reprezenta constituţia - dar fără să aibă nici o funcţie efectivă de guvernare şi nici o autoritate asupra tribunalelor. (Un *logsogumadr* a fost şi autorul celebrei *Edda* în proză, Snorri Sturlusson). Puterea efectivă în stat era rezervată *godhar*-ilor. *Althing*-ul era o adunare

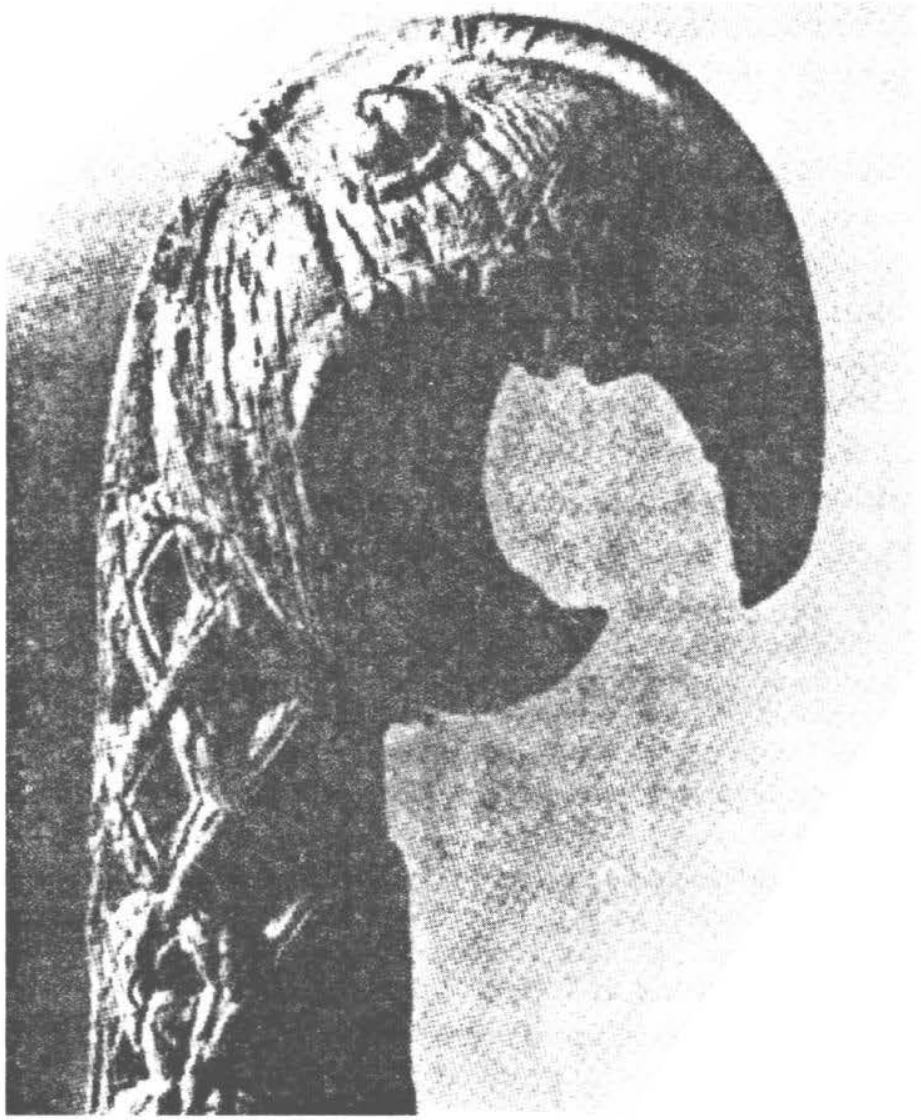

Unicul exemplar existent de cap zoomorfic care ornamenta prova unei nave vikinge. Stejar sculptat (cca 800). British Museum, Londra.

legislativă - primul parlament din Europa - controlată de *godhar*; funcțiile judiciare cădeau în atribuția unui comitet reprezentativ (*Lögretta*) de 144 de membri, din care numai 48 aveau drept de vot. Din anul 964, când țara a fost împărțită în patru districte, fiecare district își avea tribunalul propriu. În 1004 s-a instituit o curte de apel, cu funcție de tribunal suprem, ai cărei 48 de judecători erau numiți de *godhar*. Redactarea scrisă a *corpus*-ului de legi - considerat cea mai veche constituție politică europeană - a avut loc[1] între 1250-1260.

Dat fiind faptul că acești *godhar* îl alegeau pe „proclamatorul legii", controlau *Lögretta*, administrau *thing*-urile districtelor, îi numeau pe judecătorii tribunalelor și curții supreme - pe lângă autoritatea lor de sacerdoți și privilegiile care le-au creat bogății personale, posesiuni de terenuri întinse, - poziția lor de clasă conducătoare a rămas permanentă, până la sfârșitul epocii republicane[2], în 1262.

Vikingii din Islanda și Norvegia și-au continuat explorările în direcția vestică, descoperind și colonizând Groenlanda, traversând Atlanticul și debarcând pe coasta orientală a Americii de Nord[3].

Vikingii groenlandezi s-au organizat urmând (în limite reduse, evident) modelul lor islandez - cu o Adunare Națională, un cod de legi, construindu-și biserici creștine și o catedrală. - După ce înainte cu câțiva ani o furtună îl aruncase pe vikingul Björni pe coasta Labradorului, expediția de cercetare organizată și condusă de Leif Eiriksson ajunge (în jurul anului 1000) într-o regiune populată de

1 În anul 1000, *Althing*-ul a hotărât ca religia creștină să fie adoptată ca religie de stat; primii episcopi creștini erau fii de *godhar*. Titularii celor două episcopii din Islanda au intrat în *Lögretta* ca membri de drept. Creștinismul islandez n-a fost nici exclusivist, nici intolerant; încât tradițiile păgâne au putut fi conservate și scrise pe pergamente, constituind o prețioasă sursă documentară asupra istoriei și culturii vechilor germani.

2 Intervenind în disputele dintre *godhar*-i, în 1264 regele Norvegiei Haakon IV va impune să fie recunoscut rege și al Islandei - unde numește un guvernator (*jarl*), pentru a menține ordinea; islandezii continuând să plătească regelui un mic tribut. Tribunalele vor fi desființate - iar în 1800 va fi abolit și *Althing*-ul.

3 Faptele relatate mai jos sunt luate din surse literare (din *saga*) - care se cer primite cu multe rezerve. Cercetările arheologice recente au ajuns la concluzia că urme certe de așezări vikinge sunt atestate de obiectele și ruinele de clădiri descoperite în golful Ungava din nordul Labradorului și în Golful Meadows din Terra Nova (Newfoundland).

eschimoși, numită de el Vinland. Într-o altă expediție de explroarc, condusă de fratele său Thorvald, acesta piere ucis în cursul unor atacuri ale băștinașilor. În expediția de colonizare organizată de Thorfinn Karlsefni, acesta pornește cu 60 de oameni împreună cu soțiile lor, luând cu ei și diferite animale (după o altă sursă – cu 3 corăbii și 160 de oameni). Contactele cu indigenii au început prin schimburi comerciale și s-au terminat cu ostilități. După ce au rămas aici trei ierni, coloniștii au renunțat și s-au reîntors în Groenlanda. O altă saga vorbește de o altă expediție, terminată în mod dramatic, – încât apoi vikingii au renunțat la alte încercări. – Se pare că toate aceste încercări de colonizare în regiunile Labradorului au încetat cu totul cel mai târziu în anul 1020.

După 1350, vikingii au rămas în Groenlanda numai în câteva așezări din zona răsăriteană – care dispar și acestea către anul 1500 (din cauze neprecizate; între acestea fiind desigur și ostilitatea băștinașilor eschimoși). În felul acesta se încheie capitolul colonizărilor – opera ultimului dintre vechile popoare germanice. Urmele vikingilor au dispărut spre sfârșitul secolului al XI-lea (cu excepția țărilor scandinave și Islandei), după ce însă au înscris un capitol important sub multe aspecte, în istoria civilizației și culturii europene.

ECONOMIA. AGRICULTURA ȘI MEȘTEȘUGURILE

Vorbind despre Germania, Tacitus constată că este „O țară urâtă, cu firea cerului aspră, pustie și tristă la vedere (...), ori numai pădure plină de groază, ori numai baltă urâtă." Apoi – mai atenuând: țara germanilor, „pe ici pe colo se mai schimbă (...) în grâne rodnică, pomilor neprielnică, îmbelșugată în vite (...), aceasta-i singura lor și cea mai mare avuție". În ce privește agricultura – „ei nu se luptă din greu cu rodnicia și cu întinderea pământului"[1]. Cu un secol și jumătate înaintea lui Tacitus, Caesar constatase și el: „Cu agricultura se ocupă puțin"; iar vorbind despre regimul proprietății funciare al germanilor: „Nimeni nu are o întindere de pământ determinată, nici proprietăți personale, ci în fiecare an magistrații și șefii triburilor împart ginților și grupurilor de oameni înrudiți, care trăiesc în

1 *Germania*, II. 1, V. 1, – Iar vitele, „sunt de obicei mici la trup".

comun, atâta pământ cât socotesc necesar și în ținutul în care cred de cuviință. Peste un an, îi silesc să se ducă în altă parte"[1].

În sec. I î.e.n. germanii din estul Rhinului erau în mod prevalent crescători de vite – dar nu păstori nomazi, nu practicau transhumanța. Creșteau animale – vaci, porci, oi, capre, – adăpostite în timpul iernii sub același acoperământ cu oamenii. Calul era folosit mai mult la călărit decât ca animal de tracțiune. Împreună cu vânatul, turmele de vite constituiau mijlocul principal de subzistență. – Dar și agricultura germanilor era destul de dezvoltată (chiar dacă autorii antici citați mai sus nu sunt de aceeași părere) – din moment ce satisfăcea nevoile unei populații de 5–6 milioane de oameni, la cât era apreciată populația Germaniei în timpul lui Caesar.

Pământurile erau desțelenite în comun de colectivitatea satului sau a grupului de familii, – cu ajutorul plugului tras de boi, montat pe două roți, prevăzut cu brăzdar și coarne (model preluat și de romani de la germani), și care ara nu numai despicând pământul, ci și întorcând brazda. Printre uneltele agricole mai figurau grapa, secera și coasa. Îmblătitul grânelor se făcea cu ajutorul bețelor; dar mai târziu germanii au împrumutat de la romani îmblăciul. – După desțelenire, terenul era împărțit în loturi spre a fi lucrat de familii, în funcție de meritele și de numărul membrilor familiei. (Nu știm dacă loturile erau acordate pe un anumit timp, sau definitiv). La început, se practica rotația agrară: un an terenul era cultivat, iar în anul următor era lăsat pentru pășunat. Mai târziu, odată cu creșterea populației pământul cultivabil a trebuit să fie exploatat mai cu măsură, întrebuințându-se și îngrășământul cu un fel de marnă, – fapt care și el a dus la constituirea proprietății agricole private. Spre sfârșitul secolului I e.n. situația se prezenta radical diferită: acum pământurile „le împart între ei după cinstea fiecăruia" (Tacitus, *op.cit.*, XXVI, 2). Deci, nu unei familii, ci unor indivizi: căpetenia tribului și războinicii de prestigiu și mai bogați primeau o bucată de teren mai fertilă și mai mare decât ceilalți.

În același timp membrii colectivității sătești exploatau în comun bunurile comunității – pădurile, pășunile și apele. „Putem presupune

1 „Germanii motivează acest obicei în mai multe feluri: obișnuindu-se cu o locuință fixă, oamenii ar putea să schimbe dragostea de război cu cea pentru agricultură (...); s-ar putea strădui să-și întindă proprietățile, și astfel cei mai puternici să-i alunge pe cei mai slabi (...); să nu se nască pofta de bani, care provoacă dezbinări și neînțelegeri (...), în sfârșit, urmăresc să țină poporul în cumpătare" (*Războiul gallic*, VI, 22).

existența unei agriculturi comunitare cu proprietate comună numai pentru triburile migratoare în stare de război" (E. Nack).

Germanii cultivau orz, grâu, mai târziu și secară, ovăz, mei, in, cânepă, precum și zarzavaturi – îndeosebi sfeclă, fasole și mazăre. N-au cultivat însă pomi fructiferi – cu excepția mărului – decât începând (probabil) de pe la jumătatea secolului I e.n., sub influența romanilor – care au introdus în Germania zarzavaturi, precum și vița de vie.

Pentru celelalte popoare germanice informațiile de care dispunem sunt sau puține, sau lipsesc cu desăvârșire. Ostrogoții din teritoriile Ucrainei actuale erau desigur agricultori sedentari – care vor cere împăratului Valens să le permită să se așeze în Tracia, pentru că această țară „are pământul foarte fertil"[1]. Vizigoții sunt citați de autorii din sec. IV ca fiind, nu păstori, ci plugari; dar despre viața și modul lor de a lucra pământul nu știm nimic. Germanicii erau în principal agricultori și crescători de vite – pentru care extrem de importantă era asigurarea furajului. Alte ocupații ale omului liber (*bondi*) normand erau marinăritul, comerțul, vânătoarea și pescuitul (și practicarea unor meșteșuguri) – de obicei concomitent cu agricultura: căci simțul proprietății funciare era foarte puternic la ei[2]. Normanzii cultivau îndeosebi orzul – cereala tipic scandinavă, – precum și secara și ovăzul; iar în regiunile de miazăzi (și în cantitatea mai mică) grâul. În fine, ca zarzavaturi cultivau fasolea, mazărea, sfecla, varza și usturoiul.

Germanilor, „argint și aur, zeii nu le-au dat"; în țara lor – „nici fierul nu se găsește din belșug", spune Tacitus (*op. cit.*, V, 2; VI, 1).

Într-adevăr, fierul – deși cunoscut de germani cu multe secole mai înainte – era puțin folosit. Orice fel de metal era considerat de ei un material de lux. Vasele și diferitele unelte casnice erau de obicei

1 Amm. Marcellinus, *Istorie romană*, XXXI, 3, 8.

2 Un proprietar își putea vinde pământul; dar în acest caz era obligat să împartă prețul obținut cu moștenitorii săi. Pământul era în proprietate absolută, fără a fi supus unor impozite sau obligații față de un nobil (decât dacă proprietarul accepta, în mod liber, protecția acestuia pe timp de război, în dispute legale sau în „dreptul de răzbunare"). La moartea tatălui, moștenitor rămânea numai fiul mai mare – care însă trebuia să plătească fraților mai mici o despăgubire. „Un astfel de sistem îi încuraja pe frații mai mici să-și caute norocul în altă parte: sau, să se unească mai mulți la un loc și să pornească într-o acțiune de colonizare" (J. Lindsay).

din lemn, din piele, din argilă arsă. Cele de metal erau în majoritate din bronz; fierul era rezervat armelor. (Vasele metalice, cupele, etc., erau importate de la celți sau de la romani). Bărbații lucrau obiectele de lemn; femeile, torceau, țeseau și confecționau veșmintele și încălțămintea pentru întreaga familie. Și olăritul – efectuat de femei – era un meșteșug casnic; foarte rare erau atelierele de olărit – în care produsele erau de asemenea lucrate în cea mai mare parte cu mâna[1]. Cu timpul, din industria casnică s-au separat anumite meșteșuguri, practicate în ateliere (de olărie, de țesătorie, ș.a.). Printre cele apărute mai devreme va fi fost desigur cel al fierarilor, care aveau nevoie de utilaje speciale. Fierarii, potcovarii, meșterii care lucrau unelte și obiecte casnice de metal, arme, instrumente muzicale de suflat – și de asemenea obiecte de podoabă din aur sau argint – erau foarte prețuiți și cinstiți: se credea că produsele muncii lor posedau și anumite virtuți magice. Așa erau socotite, de pildă, armele – întrucât de calitatea lor depindea adeseori viața acelor care le mânuiau.

Vizigoții dezvoltaseră la un nivel ridicat felurite meșteșuguri. În vocabularul traducerii sale în limba gotică a *Bibliei*, Wulfila introduce numeroși termeni în legătură cu dulgherii, olarii, pescarii, fierarii, etc. Mulți olari foloseau roata. Din fier, meșterii lucrau arme, vârfuri de săgeți, precum și alte obiecte. În 74 de morminte din cimitirul vizigot descoperit la Sântana de Mureș s-au găsit multe obiecte de ceramică fină; apoi cuțite de fier, catarame, broșe, inele de bronz (uneori de argint), cercei de argint, podoabe de ambră sau perle de sticlă colorată. Înalta măiestrie a meșterilor care lucrau metalele nobile este ilustrată de Tezaurul de la Pietroasa[2], în piesele de aur lucrate *au repoussé*, cu pietre prețioase sau semiprețioase în montură, aduse din Siria și Persia (tehnică ce va fi reluată în arta germanică); piese lucrate cu o finețe care dovedește capacitatea meșterilor vizigoți de a asimila stilurile artistice ale popoarelor de veche cultură – grec și iranian – cu care au venit în contact (cf. E. A. Thomson).

Normanzii din perioada migrațiilor erau și ei excelenți meșteri în metal. Lucrau cu multă măiestrie și bun gust arme ornamentate cu

1 Deși germanii au cunoscut (prin intermediul celților) roata olarului, dar n-au folosit-o decât la sfârșitul sec. al III-lea sau chiar al IV-lea; și nici atunci folosirea ei n-a fost generalizată (cf. Rolf Hachmann).

2 Operă vizigotă din sec. IV; după alți autori, operă ostrogotă din sec. V e.n.

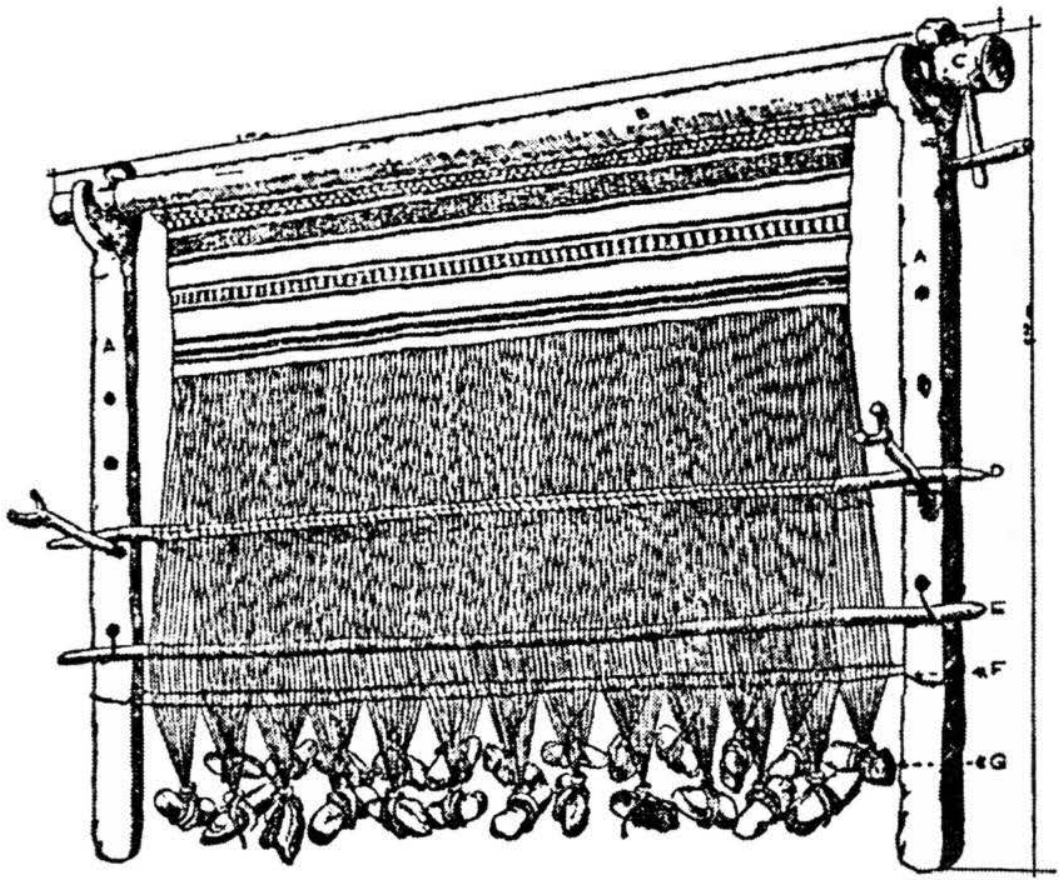

Război de țesut vertical cu greutăți
A=picioare de susținere; B=sulul pe care se înfășoară țesătura;
C=manivela (cocârla); D=ița; E=vergeaua despărțitoare;
F=despărțitorul firelor urzelei; G=greutăți.

multă frantezie, piese de harnașament incizate de bronz aurit, articole de podoabă felurite pentru bărbați și femei. În primul rând, erau neegalați – de nici un alt popor din Europa timpului lor – constructori de corăbii: fapt care a condiționat în principal spectacularele lor expediții pe mare și pe ocean.

Astfel, corabia cu pânze descoperită în 1901 la Gokstad (conservată în Muzeul Universității din Oslo), datând din jurul anului 800, are o lungime de 28,30 m, lărgimea de 5,25 m și înălțimea de 1,75 m. Chila, lungă de 25 m, este dintr-un singur trunchi de brad. Nava, care putea transporta o încărcătură de 9 tone, avea o greutate (cu toate accesoriile de la bord) de peste 20 de tone și era construită în întregime din lemn de stejar. Cele 16 perechi de vâsle lungi de 5 m erau din lemn de pin; scândurile erau prinse cu cuie și cu plăci mici de fier, ancora era de fier și era legată cu o funie de cânepă. Timona era plasată lateral. Catargul era din lemn de pin și avea înălțimea de 11 m; cu o mare velă pătrată dintr-o țesătură groasă de in întărită și

a cărei suprafață, prin manevre adecvate, putea fi redusă în funcție de intensitatea vântului.

Unele corăbii ale vikingilor aveau vela din piei cusute împreună și erau acoperite cu o enormă pânză groasă; încât noaptea se transformau în dormitoare. Vikingii aveau și nave tip cargo, lungi de 13–16 m, care transportau mărfuri și vite mici și mari. Vechile povestiri scandinave vorbesc de tipurile de corăbii de război – *skúta, snekkja, skeid, dreki, karfi*, – între care era și *langskip* („nava lungă"), cu 20 de vâslași pe o latură și dotată cu șalupe, fie remorcate, fie la bord. Alte tipuri de corăbii serveau la transportul trupelor de războinici (*leidangrsskip*); sau la apărarea coastelor (*landrarnaskip*) – cum era cea construită în jurul anului 1000 de regele Norvegiei Olav Tryggvasson, botezată „Șarpele lung", lungă de 50 m, cu 35 de vâslași pe o latură, și care putea transporta (după mărturia lui Snorri Sturluson) peste 200 de oameni[1].

COMERȚUL, TRANSPORTURILE ȘI COMUNICAȚIILE

Unul din cele mai vechi drumuri comerciale care străbăteau Germania – folosit de negustori încă în prima jumătate a mileniului I î.e.n. – pornea din portul coloniei grecești Massilia (azi Marseille), urca valea Rhonului și ajungea la gurile Rhinului și alte puncte ale Mării Nordului. Al doilea, pornind din portul Aquileiei, ajungea pe țărmul sud-estic al Mării Baltice. Al treilea – din nordul Adriaticei, traversa Dunărea în apropiere de actualul oraș Linz, de unde se bifurca: un drum atingea Marea Nordului prin Boemia, celălalt ajungea în aceeași regiune străbătând Bavaria.

La vechii germani, schimburile comerciale se făceau sub formă de troc. Moneda, de proveniență romană (căci vechii germani n-au bătut monedă proprie), nu era folosită pentru plăți, ci era căutată doar pentru conținutul ei de metal prețios (cf. R. Hachmann). – Ocaziile obișnuite pentru a schimba mărfuri le ofereau marile sărbători, la care se adunau toți locuitorii din regiunea respectivă. În apropierea sanctuarelor se țineau și târgurile. Mărfurile cele mai căutate la schimb erau cremenea, mai târziu metalele (arama, cosi-

1 Această navă și altele de aceleași dimensiuni (corabia regelui Knud se spune că avea o lungime de 70 m și 60 de perechi de vâslași) erau improprii pentru luptă, și chiar pentru navigația în larg. – Corăbiile de ceremonie aveau pupa și prova ornamentate cu sculpturi în lemn căruia i se atribuiau puteri magice protectoare.

tor, argint, aur) și ambra, chihlimbarul galben-brun sau brun-cenușiu. Ultimul era articolul principal - foarte căutat - în schimburile comerciale: încă în a doua jumătate a mileniului II î.e.n. ambra ajunsese din regiunile Balticei până în Grecia micenianâ. Pe lângă ambră, vechii germani mai exportau articole alimentare, metale, pielărie, blănuri și sclavi; aduceau în schimb fier din Noricum (în nord-estul Italiei) sau din Europa Centrală; vin, articole de lux lucrate de meșterii romani, vase și piedestale de bronz pentru măsuțe, cupe de argint, obiecte de sticlă, podoabe, etc. - În operațiile comerciale ale germanilor un loc foarte important îl dețineau negustorii celți și îndeosebi romani.

Mai târziu, în perioada migrațiilor, produsele manufacturiere ale vizigoților erau căutate și în lumea romană. Cantitatea și varietatea obiectelor găsite în mormintele vizigote din Sântana de Mureș (despre care am vorbit mai sus) arată atât nivelul lor artizanal ridicat, cât și relațiile comerciale intense cu negustorii romani. Aceștia își duceau mărfurile în lumea goților până dincolo de Nipru și Bug - de unde aduceau în schimb mai cu seamă sclavi[1]. Comerțul vizigoților a căpătat un impuls mai mare în urma intrării în cadrul operațiunilor sale a unei importante cantități de monedă romană - primită din partea guvernului roman fie ca subsidii, fie ca soldă a mercenarilor vizigoți angajați în armata romană.

Deosebit de intensă și dezvoltată pe o scară foarte largă a fost activitatea comercială a normanzilor - mai cu seamă într-o epocă în care acțiunile negustorești erau susținute și alimentate de practica pirateriei.

Aria comerțului normanzilor era extrem de vastă. Varegii de pe teritoriul Rusiei aveau legături strânse cu negustorii greci din Bizanț, în timp ce prin negustorii arabi aduceau articole din India și China. Pe cursul fluviilor corăbiile lor aduceau din Europa Centrală și Meridională aramă și cositor, aur, argint și vase fine de ceramică, stofe de preț, obiecte de sticlă, bijuterii și vin. Bizanțul și țările sud-europene cereau blănuri de urs, de zibelină, de jder, de veveriță,

1 Când, în anul 362, împăratul Iulian pregătea campania contra perșilor - cu care ocazie a fost sfătuit să îi atace mai întâi pe vizigoți, - împăratul „a răspuns că vrea dușmani mai onorabili, că pentru aceasta sunt de ajuns negustorii celți din Galatia care să-i cumpere pe toți /vizigoții - n.n. O. D./, fără deosebire de condiție socială" (Amm. Marcellinus, *op. cit.*, XXII, 7,8). - Un autor al timpului afirma că, la acea dată, puține erau regiunile Imperiului roman în care să nu se afle sclavi goți, în majoritate vizigoți de naștere.

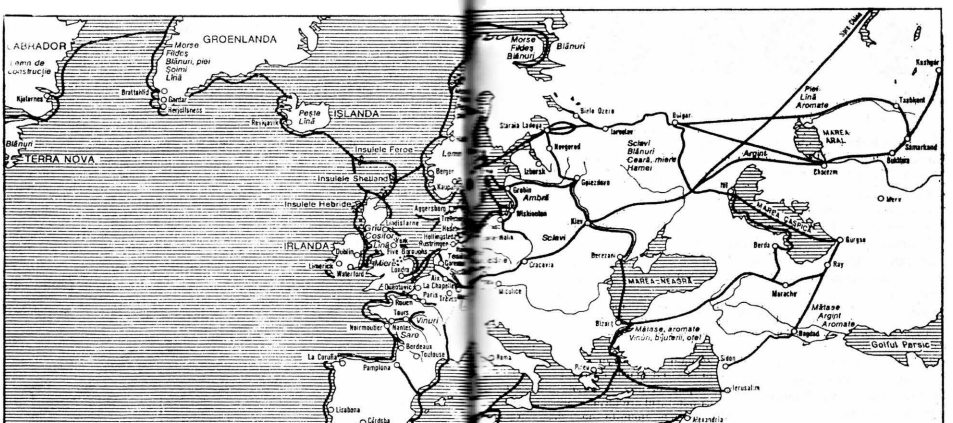

Drumurile comerciale ale vikingilor

pici de focă şi colţi de morsă, coarne de ren, ceară, funii pentru corăbii, sclavi, – şi mult-preţuita ambră, despre care se credea că este dotată cu virtuţi magice şi profilactice. În Islanda şi Groenlanda negustorii normanzi duceau în primul rând grâne, vite şi lemn de construcţie din Norvegia, schimbându-le cu lână şi cu piei brute. În Irlanda corăbiile lor duceau blănuri, piei, unt şi ulei de balenă, aducând în schimb miere, orz, cai şi sclavi. – Şi alte articole intrau în inventarul comercial al normanzilor – şi dintre cele mai variate: vite cornute, ovine, minerale fieroase, mătăsuri din Bizanţ şi din Orient, arme, peşte sărat şi afumat, nuci, sare şi mori de piatră pentru măcinat grânele, veşminte, piepteni, unguente, – şi monede greceşti sau romane. În sec. X negustorii arabi din Cordoba cumpărau de la normanzi, cai, săgeţi, şoimi de vânătoare, colţi de morsă, blănuri de zibelină, castor şi hermelină, de vulpi roşii şi albe, – pe lângă alte articole de uz comun: miere, ceară, ghindă şi coajă de mesteacăn, săgeţi şi spade, vite, piei de capră şi de cal. Ceea ce aceşti arabi le puteau oferi în schimb era articolul esenţial pentru comerţul vikingilor: sclavii.

Vikingii practicau într-o foarte mică măsură comerţul pe bază de schimb în natură – şi în acest caz, numai ca o operaţie interme-

Monede de argint cu chipul lui Athalaric şiTheoderic.
Cabinetul medaliilor, Paris.

diară. În secolele IX–XI, cele mai importante centre comerciale pe teritoriu scandinav erau oraşele Birka (situat pe o insulă la 30 km de Stockholm) şi Hedeby – sau Haitabu – din nordul Danemarcei. Aici, negustorii veniţi din ţinuturi îndepărtate (anglo-saxoni, frizoni, slavi, greci sau arabi) schimbau articolele cele mai variate: mătăsuri din Orient şi brocarturi bizantine, obiecte de sticlă din Renania şi argintărie arabă, postavuri frizone şi arme lucrate de franci, precum şi nenumărate produse din regiunile nordice. În timp ce, înainte, schimburile comerciale la scară continentală se efectuau esenţialmente pe drumuri de uscat şi pe o axă nord-sud, acum comerţul viking operează pe mări sau pe marile fluvii şi, prevalent, pe direcţia est sau vest[1].

Această reţea comercială atât de vastă era deservită, cum am spus, în principal de corăbiile lor foarte perfecţionate.

Din Norvegia până în Islanda – o distanţă de aproape 1000 km – navigaţia dura numai 7 zile; iar din nordul insulei până în Groenlanda Occidentală, alte 3 zile. Construcţia corăbiei vikingilor, forma şi dotarea ei îi asigurau o viteză excepţională, mult superioară corăbilor lui Cristofor Columb: 11 mile marine pe oră cu vântul în pupa, sau peste 120 de mile în 24 de ore (cf. Gwyn Jones). – Ceea ce e de reţinut este faptul că în sec. X, când au efectuat marile călătorii transatlantice de descoperiri şi colonizări, vikingii nu dispuneau nici de busolă nici de hărţi. Cunoşteau însă bine cursul astrelor, ştiau că pământul are formă sferică, se orientau observând păsările şi vietăţile marine specifice unor anumite zone, observau modul de formare a norilor şi culoarea apei oceanului, reverberaţiile

1 Această revoluţie economică – cu asemenea caracteristici şi pe bază de operaţii monetare – efectuată de vikingi (şi devenită înfloritoare începând din secolele IX–X) a înlocuit etalonul-aur cu moneda de argint. Numai pe teritoriul Suediei Meridionale s-au găsit peste 200 kg de monezi de argint. Abundenţa acestui metal se datora intenselor relaţii comerciale cu Orientul: la începutul sec. IX califatul din Bagdad producea 1220 tone de argint extras din minele din Afghanistan.

gheţarilor, direcţia vânturilor, lemnele şi iarba aduse de curenţii marini. În porturi, în timpul nopţii erau aprinse în permanenţă faruri.

Dar pentru călătoriile mai lungi era necesar ca navigatorii să ştie stabili latitudinea la care se află. Şi o stabileau cu ajutorul unor tabele care dădeau pentru fiecare săptămână a anului înălţimea meridională a soarelui la amiază, precum şi indicaţii asupra azimutului său în zorii zilei (tabele elaborate de Oddi Helgasson din Islanda, încă înainte de anul 1000). Dispuneau şi de cadrane direcţionale – de un tip simplu, dar eficace – de felul micului cadran solar portabil, datând din jurul anului 1000, foarte ingenios (descoperit în 1971, în apropierea catedralei din Canterbury). – În fine, navigatorii vikingi ştiau stabili poziţia soarelui şi când acesta era acoperit de nori, folosindu-se de proprietatea calcitei transparente şi birefringente de a polariza lumina – „piatra solară" sau „spatul de Islanda"[1].

În timpul iernii corăbiile erau trase pe uscat, puse la adăpost şi călăfătuite. În incursiunile lor (pe care norvegienii le-au început în sec. VIII, înaintea danezilor), vikingii intrau prin gurile fluviilor – Sena, Tamisa, Loara, Gironda, etc.; înaintau în susul apei, debarcau, luau caii găsiţi în regiune şi continuau incursiunea, străbătând cu repeziciune ţara. Uneori îşi transportau corăbiile pe uscat, trăgându-le cu frânghiile pe cilindri de lemn, pentru a ocoli un promontoriu sau pentru a evita o cascadă. Căpitan era proprietarul corăbiei; dar căpitanul unei nave de război era numit de rege. Corăbiile erau botezate cu nume poetice: „Buiestrul înaripat", „Corbul vântului", „Renul regelui mării", „Calul pornit pe cărarea pescărușilor" ...

Normanzii făceau, firește, călătorii lungi şi pe uscat, folosind ca animal de tracţiune calul. Vara, mărfurile erau transportate cu care şi căruţe de diferite tipuri; iarna, de tipuri variate de sănii (dar sania era întrebuinţată nu numai iarna). Unei căruţe i se puteau monta tălpi de sanie în locul roţilor, iar unei sănii, roţi. Normanzii cunoşteau şi skiurile şi patinele (în diferite puncte arheologice s-au găsit patine confecţionate din tibii de porc).

1 „Principiul ştiinţific al polarizării luminii cu spatul de Islanda a fost formulat pentru prima oară de Erasmus Bartholinus (în 1669) şi a dus, pe cale indirectă, la invenţia busolei cereşti a lui Kollsman, sau busola crepusculară, folosită azi de liniile aeriene militare pe rutele polare" (E. Nack). – Vikingii nu cunoşteau, bineînţeles, principiul polarizării luminii; cu toate acestea foloseau încă din primele decenii ale sec. XI, spatul de Islanda pentru a observa poziţia soarelui.

Podurile și drumurile erau construite cu grijă – mai ales drumurile înălțate, în rambleu, din zonele mlăștinoase. Inscripțiile runice de pe pietrele comemorative dedicate unor persoane care construiseră un pod sau un drum în memoria unui membru al familiei sale, subliniau importanța unei asemenea acțiuni în folosul comunității.

SOCIETATEA ȘI ORGANIZAREA STATULUI

Ca la majoritatea popoarelor din vechime, și la germani celula întregii vieți sociale o forma familia patriarhală, compusă din părinți și fiii necăsătoriți. După căsătoria acestora, familia se lărgea incluzând în componența ei și pe servitorii sau sclavii familiei. Adăugându-se familiei și rudele de sânge lua naștere ginta (stirpea, neamul, – *Sippe*), ai cărei membri alcătuiau comunitatea unui sat.

Gintei îi reveneau anumite îndatoriri precise: trebuia să-i ajute pe membrii săi nevoiași, desemna din rândurile ei pe jurații care judecau un proces, stabilea condițiile și aplica măsurile de protejare cuvenite persoanei și patrimoniului minorilor; în fine, toți membrii gintei luau parte la celebrarea căsătoriilor din cadrul gintei. Membrii unei *Sippe* trebuiau să-l apere, chiar cu armele, pe unul de ai lor dacă acesta era atacat; iar dacă era rănit sau ucis, ginta trebuia să-l răzbune: până la apariția unei puteri statale organizate, vendeta a rămas la vechii germani singura formă de protecție eficientă a individului. Cu timpul, pentru a se evita interminabilele vărsări de

Figuri de germani, reproduse după columna lui Marc Aureliu din Roma.

sânge, obligaţia răzbunării – *vendeta* – a fost înlocuită cu plata unei amenzi şi a unei despăgubiri. – În timp de război, membrii unei *Sippe* luptau împreună în unitatea lor separată; sentimentul solidarităţii de gintă le sporea vitejia şi spiritul de sacrificiu. Mai multe ginţi se constituiau, pe baza unităţii teritoriale, într-un trib – care era unitatea social-politică supremă, independentă şi având o structură simili-statală. Eventual, două sau mai multe triburi se puteau asocia într-o confederaţie.

Poporul germanilor era format, în imensa lui majoritate, din oameni total liberi. Aceştia se bucurau de toate drepturile, puteau să poarte arme, să participe la adunarea generală a oamenilor liberi (*thing*) şi aveau de asemenea dreptul la „răzbunarea sângelui". Un om liber putea să decadă din această poziţie în cazul că era condamnat pentru o vină gravă, sau dacă era luat prizonier în război, sau dacă nu îşi putea plăti datoriile contractate, sau dacă nu i le plătea ginta sa. Între oamenii liberi nu exista nici o barieră de clasă; nici chiar regele nu avea mai multe drepturi decât ceilalţi: era doar un *primus inter pares*. Nu exista, de drept, nici o interdicţie ca – de pildă – fiul unui ţăran să se poată căsători cu fiica unui rege, sau ca fiul regelui să ia în căsătorie o fiică de ţăran. – Cu timpul însă a avut loc un proces de stratificare socială: unii membri ai comunităţii care se remarcaseră în mod deosebit prin faptele lor vitejeşti au ajuns să se bucure de o consideraţie specială din partea tribului şi să li se acorde funcţii de răspundere, de prestigiu, de conducere în anumite momente din viaţa tribului, sau în anumite sectoare de viaţă socială. Din familiile acestora se va forma clasa nobililor.

A doua clasă era cea a liberţilor – devenită importantă numeric ceva mai târziu, pe măsură ce acţiunile militare s-au intensificat. Căci liberţii erau – în majoritate – membrii triburilor învinse şi supuse. Dintre cei învinşi şi supuşi, un anumit număr deveneau sclavi ai învingătorilor, desigur; cei mai mulţi însă rămâneau liberi, şi li se acordau pământuri spre a le cultiva. În schimbul libertăţii şi al pământurilor primite, aceşti liberţi trebuiau să plătească noilor lor stăpâni anumite dări în natură – grâne, vite, veşminte. Liberţii vor fi cei care vor constitui categoria cea mai numeroasă de ţărani: liberi, dar fără dreptul de a lua parte la treburile statului (ale tribului), la adunarea populară, la *thing*. – Situaţia liberţilor varia de la o regiune a Germaniei la alta: în sudul ţării, unde liberţii erau şi ei înrolaţi în armatele triburilor care aveau de dus războaie grele cu marele

inamic – cu romanii – diferența de clasă dintre liberți și oamenii liberi s-a șters.

Ultima clasă era cea a sclavilor. Numărul lor era relativ mic – cu excepția zonelor limitrofe cu Imperiul roman, care cerea mereu cât mai mulți sclavi (în majoritate însă nu de origine germanică). De drept, poziția sclavilor era deplorabilă, întrucât stăpânul avea asupra lor – ca la romani, până în timpul împăratului Hadrian – drept de viață și de moarte; dar de fapt, viața lor nu era atât de grea. „A bate sau a pune la muncă silnică un sclav (la germani – n.n. O.D.) e un lucru rar"– constata Tacitus. Adeseori unui sclav i se dădea o bucată de pământ pe care să-l cultive singur; încât, din ceea ce câștiga își putea răscumpăra libertatea. „Dealtminteri, de sclavi (germanii – n.n. O.D.) nu se slujesc ca noi, să le rânduiască treburile în cuprinsul gospodăriei (stăpânului – n.n. O.D.): fiecare sclav își chiverniseşte casa și căminul. Stăpânul îl îndatorează să-i dea zeciuială, ca un șerb: grâne, vite și postav, și aceasta-i toată supunerea sclavului"[1].

În timpul lui Caesar gințile germanilor nu erau unite sub autoritatea unui organism central, unic de guvernare în timp de pace. Trăiau independente una de alta în ce privește viața lor internă.

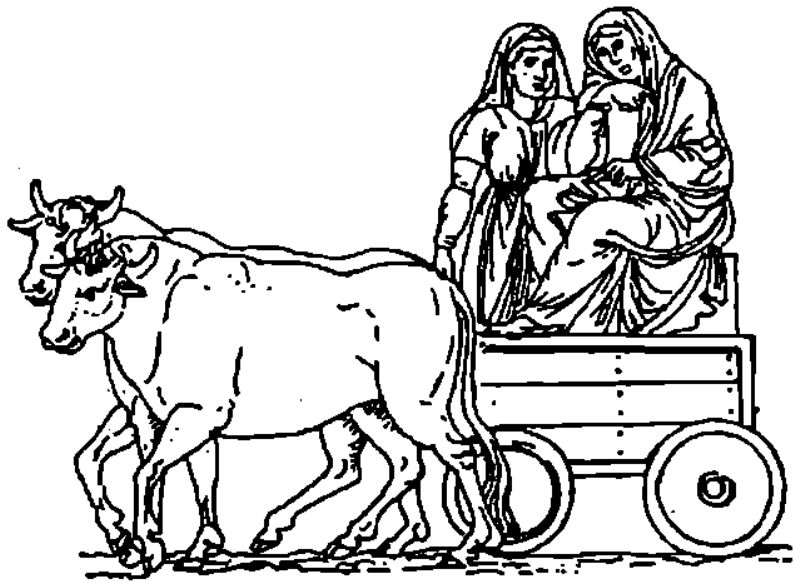

Femei germane într-un car tras de boi.
Imagine de pe Columna lui Marc Aureliu, Roma.

1 Tacitus, *op. cit.*, XXV, 1– Se pare că sclavia domestică era limitată doar la femei, și că unele triburi germanice își ucideau prizonierii adulți de sex masculin (cf. E.A. Thompson).

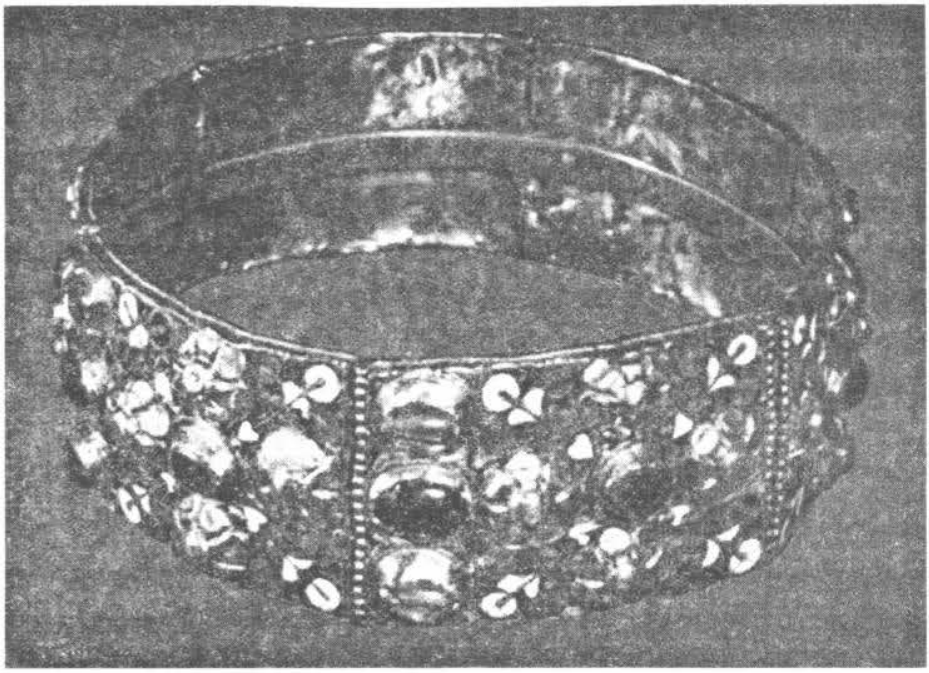

„Coroana de fier" (astfel numită după cercul interior de fier) cu care erau încoronați regii din Evul Mediu și, mai târziu, regii Italici.
- Aur și pietre prețioase. Sec. IX. Tezaurul Domului din Monza (reg. Milano).

În lipsa unei puteri publice centralizate, rezolvarea treburilor obștești – distribuirea terenurilor cultivabile și administrarea justiției – rămânea, după toate probabilitățile, de competența căpeteniei ginții ori tribului, sau a unui sfat de bătrâni. Acest sfat se întrunea într–o adunare tribală (alta decât adunarea tuturor războinicilor) unde comunica hotărârile luate în privința distribuirii pământurilor. Mai târziu, tribul sau uniunea tribală avea ca organism central de decizie adunarea generală a tuturor războinicilor (*thing*) – care „se aduna laolaltă (afară numai de nu se întâmpla ceva neprevăzut și fără veste) în zile hotărâte, ori când e lună nouă, ori când e lună plină"[1]. Întrunirea începea printr–un act de cult oficiat sub cerul liber, lângă un altar sau un loc rezervat sacrificiilor. Înainte de a fi aduse în fața întregii adunări, chestiunile erau discutate de un grup restrâns de căpetenii (*principes*). Adunarea își exprima acordul sau dezaprobarea, și tot ea stabilea și persoanele care urmau să conducă operațiile militare. (Despre competența acestei adunări în materie juridică se va vorbi mai jos).

La această dată (spre sfârșitul sec. I e.n.) consiliul format din grupul de *principes* funcționa și în timp de pace. Tacitus relatează că în adunarea războinicilor „pricinile cele mai mici le hotărăsc căpe-

1 Tacitus, *op. cit.*, XI, 1. – Dar, „din libertatea lor prea mare vine și răul acela că nu se strâng toți deodată, ca la poruncă: trec uneori și două, și trei zile cu tărăgăneala celor care se adună" (*ibidem*, XI, 1–2).

Sigiliile lui Ludovic cel Blând (814–840), al lui Lothar (814–855) și al lui Carol cel Simplu (898–923). Arhivele naționale, Paris.

teniile"; iar în chestiunile mai importante decidea adunarea războinicilor – „dar și acele care sunt lăsate poporului, întâi se cercetează de căpetenii" (*op. cit.*, XI, 1). Nu știm numărul celor ce compuneau sfatul acestor *principes*, nici dacă în acest sfat era reprezentat fiecare trib din respectiva confederație tribală. În orice caz, suveranitatea aparținea poporului. Cu toate acestea, influența căpeteniilor era considerabilă.

Tendința de centralizare a puterii n–a întârziat să apară. În timpul lui Tacitus germanii își alegeau un singur conducător militar în caz de război, un *dux* (iar nu mai mulți și cu puteri egale, ca înainte cu un secol și jumătate), ale cărui prerogative încetau odată cu terminarea războiului[1]. – Tot acum apare și un al doilea tip de conducător – pe care Tacitus îl numește *rex* – ales de popor și el, dintr–o anumită gintă regală (dar nu printr–un drept de succesiune ereditară). Acest rege – *kunic*, de unde *König* – era proclamat de războinici prin ridicarea lui pe scut. El însă nu se bucura la toate popoarele germanice de privilegiul de a–și putea impune războinicilor voința: „puterea regilor nu e fără margini ori lăsată la voia lor"–ne informează Tacitus (*ibidem*, VII, 1). Funcția sa pare să fi fost mai mult de ordin moral, influența putându–și–o impune prin calitățile lui. Drept de viață și de moarte asupra supușilor îl aveau numai preoții – care în timpul lui Caesar probabil că aveau o poziție politică inferioară, din moment ce Caesar – în mod cu totul eronat – le neagă de–a dreptul existența: germanii „n–au druizi" (*op. cit.*, VI,

1 La alți germani – la suevi, vandali, alamani, burgunzi, franci, ș.a. – în sec. IV în loc de un singur șef militar erau aleși doi, pentru a se înlătura eventualitatea autocratismului.

21). Electorii erau războinici toţi. Un rege arogant, ambiţios sau incapabil, putea fi detronat – şi chiar îndepărtat de pe teritoriul tribului său.

După sfatul căpeteniilor şi după conducătorul militar ales, a treia autoritate politică a germanilor era adunarea generală a războinicilor, din care nici un om liber nu era exclus – în afară de cei care părăseau câmpul de luptă aruncându-şi scuturile[1]. Această instituţie suverană a oamenilor liberi nu putea totuşi să facă propuneri; asemenea iniţiativă nu putea avea decât regele sau un nobil influent. În adunare nu aveau loc dezbateri sau critici, şi nici unul din războinici nu avea dreptul să ia cuvântul în numele său: nu putea decât să aprobe sau să respingă o propunere făcută de o căpetenie. De competenţa ei era să declare război sau să încheie pace, să decidă asupra negocierilor şi să aleagă solii negociatori; apoi, exercita funcţii judiciare de interes general, alegea judecătorii, şi alte câteva asemenea atribuţii.

Un fenomen social propriu popoarelor vechi germanice a fost apariţia unui grup de persoane constituind suita căpeteniei (grup numit de Tacitus *comitatus*). Cu un secol şi jumătate în urmă, în timpul lui Caesar, un membru influent al tribului îşi forma o ceată de voluntari cu care întreprindea o acţiune de pradă. În urma acestei acţiuni, îmbogăţindu-se din prada luată, ceata se va diferenţia economic (deci şi social) de ceilalţi; după care, raporturile dintre şeful incursiunii de jaf şi însoţitorii săi încetau. – Spre sfârşitul secolului I e.n. însă grupul ce formase acel *comitatus* va rămâne legat permanent de şeful său – care îi va asigura echipamentul militar (inclusiv calul) şi subzistenţa, atât în timp de război cât şi în perioada de pace[2]. Membrii acestui *comitatus* – care îşi aveau turmele lor, produsul câmpurilor pe care li-l asigurau sclavii lor, precum şi alte daruri primite – se vor transforma într-o clasă privilegiată, într-un fel de aristocraţie tribală. De asemenea, şeful unui *comitatus* îşi va câştiga o oarecare independenţă faţă de

1 „Lepădarea scutului este cea mai mare ruşine: celui înfierat cu pata aceasta nu-i este iertat nici să stea faţă la jertfe, nici să intre-n sfat, şi mulţi dintr-înşii, după ce-au scăpat teferi din războaie, cu ştreangul au pus capăt ruşinii lor" (Tacitus, *op. cit.*, VI, 4).

2 Aceştia erau luptătorii despre care Tacitus scria: „Când nu se duc la războaie, îşi petrec vremea şi cu vânatul, dar mai mult stau degeaba, dedaţi somnului şi mâncării; chiar cei mai viteji şi mai aprigi la luptă nu fac nimica; grija casei, a căminului şi a ogoarelor o lasă în seama femeilor, bătrânilor şi celor neputincioşi din casă, iar ei se tâmpesc de lene" (*op. cit.*, XI, 1).

adunarea generală a războinicilor; iar popoarele străine vor trata în primul rând nu cu cel împuternicit de această adunare, ci cu deținătorul independent al unei puteri militare, cu căpetenia unui *comitatus*.

Organizarea socială și politică a popoarelor germanice din perioada migrațiilor prezintă diferențe notabile.

Astfel, în sec. IV triburile **vizigote** s-au asociat temporar într-o confederație, sub conducerea lui Athanaric. Șeful unei confederații tribale era investit și cu funcții judiciare (poate și religioase), deși funcția sa principală era cea militară. Avea în schimb puteri politice limitate, fiind subordonat hotărârilor consiliului confederației, care decidea în toate chestiunile de importanță majoră. O adunare generală a războinicilor se pare că nu exista; aceștia se întruneau doar cu

Încoronarea unui principe franc. Miniatură dintr-un manuscris din sec. IX. Biblioteca Națională, Paris.

ocazia unor sărbători religioase, când discutau şi problemele de interes acomun. Faţă de condiţiile germanilor descrise de Tacitus, la vizigoţi se observă o evidentă scădere a controlului popular asupra treburilor societăţii.

La **vandali** (cf. L. Schmidt), crearea statului nord-african a schimbat fundamental vechiul sistem social. Atât poporul cât şi aristocraţia tribală au fost înlăturaţi de la conducerea statului. Toate drepturile şi întreaga putere erau concentrate în mâna regelui. Cei aflaţi în serviciul regelui (o situaţie accesibilă în principiu oricui, indiferent de condiţia sa socială) se vor constitui într-o clasă aristocratică.

Formarea unei categorii privilegiate s-a datorat regalităţii atotputernice, în faţa căreia şi poziţia oamenilor liberi şi-a pierdut importanţa. Toţi funcţionarii curţii şi ai statului, precum şi întreaga ierarhie bisericească, erau supuşi total puterii regale. Suita regelui, foarte numeroasă, era compusă din clerici şi laici, din vandali şi romani, din oameni liberi sau neliberi. Regele dispunea după bunul său plac de veniturile statului. Bunurile personale ale regelui proveneau din produsele moşiilor lor, din donaţiile ce i le făcea populaţia, din drepturile de judecată şi din prada de război. Veniturile statului proveneau din impozite, taxe vamale, amenzi, din produsele atelierelor şi ale minelor statului, şi în special din piraterie. De asemenea, episcopii la înscăunarea lor vărsau casieriei statului 500 de solizi (un solid = 2,40 gr aur).

Biserica ariană vandală - la fel ca cea catolică, a populaţiei romane, - era subordonată autorităţii regale. Ocuparea unui scaun episcopal depindea de aprobarea regelui. Sinoadele bisericilor, ariană sau catolică, erau convocate de rege - sau se ţineau numai cu aprobarea sa. - Vandalii, care n-au conceput necesitatea unui sistem instituţional corerent, n-au adus - în scurta lor istorie statală de numai un secol - nici o inovaţie în materie de guvernare şi nici o instituţie valabilă, - „în afară de o formă monarhică dezamăgitoare" (Chr. Courtois).

Şi statul **longobard** rezida pe o ordine monarhică bine consolidată. Teritoriile cucerite erau organizate în ducate (numărul lor a variat între 33 şi 36), dintre care unele foarte mici, dar altele foarte întinse şi puternice - cum erau ducatele de Spoleto, Friuli, Trento şi Beneventum.

Regele, ales de adunarea oamenilor liberi, deținea autoritatea supremă militară, administrativă și judiciară, chiar dacă în luarea unor măsuri mai importante consulta adunarea. Cu timpul, regele își va lărgi considerabil prerogativele: va acumula averi personale consistente, va deveni suveran ereditar, va pretinde poporului jurământ de supunere și va controla permanent puterea și activitatea ducilor, având grijă ca funcția lor să nu devină ereditară. În acest scop regele va numi pe lângă fiecare duce un reprezentant al său personal (*gastald*). Dar cu toate aceste măsuri regele nu va ajunge la o deplină concentrare a puterii în mâinile sale.

În palatul său rezidențial din Pavia regele **ostrogot** era înconjurat de o curte bine organizată și ierarhizată. În prima linie erau *gasindii*, garda personală fidelă care asigura controlul și buna funcționare a serviciilor palatului. Dintre *gasindii*, mareșalul (*marahscal*) era șeful gărzii palatului și persoana ce mai apropiată a regelui; majordomul (*major domus*), care supraveghea și dirija servitorimea, slujbașii și toate serviciile interne ale curții; și *referendarius*, șeful cancelariei formate din notarii regali care redactau actele de stat. Potrivit dreptului germanic, regele ostrogot era șeful suprem al administrației civile și militare. El numea în fiecare ducat câte un *gastald* (*gastaldius* – de la *gast–halt*, „oaspete") care administra bunurile regelui și exercita în numele acestuia anumite atribuții militare, judecătorești și de poliție; de asemenea, asigura ocrotirea unor persoane care erau protejate în mod special de rege (cf. Fed. Roncoroni).

Subordonați ducilor sau *gastaldilor* erau *sculdascii*, șefii grupurilor militare (asupra cărora aveau și puteri judiciare și fiscale) așezate în anumite puncte importante din punct de vedere strategic. La rândul lor, *sculdascii* aveau în subordine decanii, căpeteniile a

Sigiliul lui Pepin și al lui Carol cel Mare.

10–12 *fare* – grupuri rurale de războinici, fiecare cu comandantul său. Aceştia, în expediţiile militare se deplasau împreună cu familiile lor; iar după terminarea campaniei se stabileau în teritoriile cucerite, formând aici nucleul noii populaţii ostrogote cuceritoare.

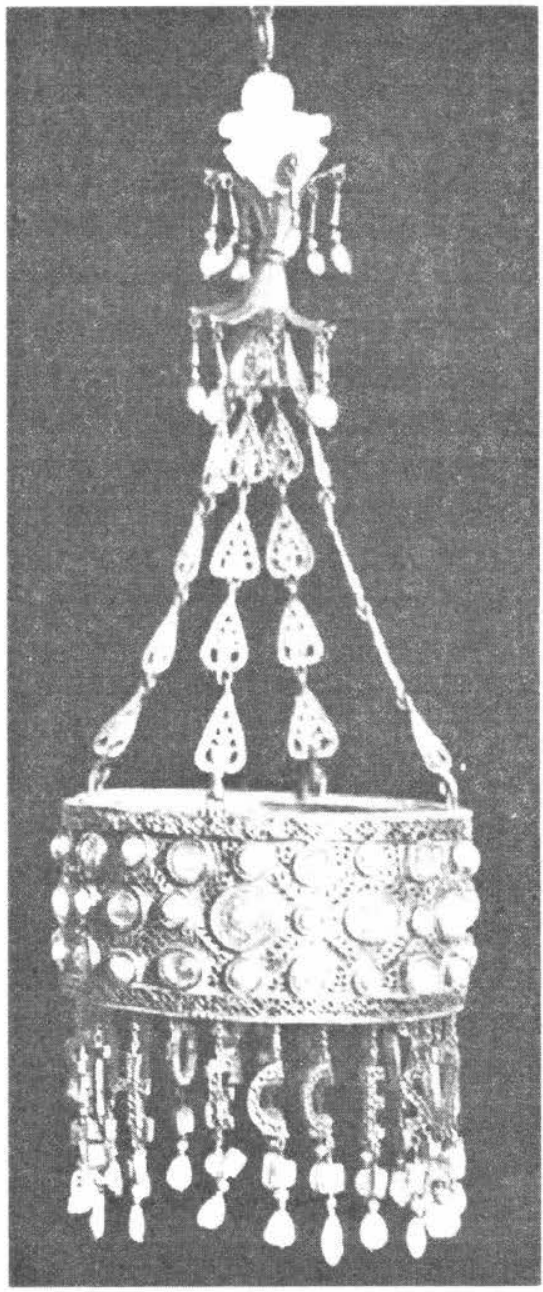

Coroana votivă a regelui vizigot Recesvint (653–672). Aur şi pietre preţioase. Sec. VII. – Musée de Cluny, Paris.

Societatea **normandă** (deci şi a vikingilor) era organizată în trei categorii ierarhice: una dominantă, o comunitate de oameni liberi şi o categorie formată din servi sau din sclavi. Servul sau sclavul era fie un fost debitor insolvabil, fie un condamnat la moarte căruia i s-a comutat pedeapsa în sclavie, fie un fiu de sclav (deci, proprietate de drept a stăpânului părinţilor săi).

Dar sursele principale care furnizau sclavi (*thraells*) erau războaiele, pirateria şi comerţul de sclavi[1]. Mulţi proveneau din Insulele Britanice; precum şi din ţările învecinate, supuse deselor razii ale vikingilor, – îndeosebi din regiunile slavilor din apropierea Balticei[2]. Cererile mari pentru această marfă umană veneau mai ales de la maurii din Spania şi anumite ţări musulmane. Sclavul putea fi vândut[3], dar nu

1 O mare piaţă de sclavi era la Ratisbona (azi Regensburg), în sudul Germaniei, pe Dunăre; un alt mare târg de sclavi se ţinea cu regularitate la Lyon.

2 De unde, numele latin al slavilor a ajuns în limba latină medievală să însemne „sclav".

3 Iar cel care ucidea un sclav trebuia să plătească stăpânului, în Anglia, preţul a opt vaci; în Islanda, opt uncii de argint (25 gr). – Cf. pentru normanzi Gwyn Jones (vd. *Bibliografia*).

putea fi nici ucis de stăpânul său, nici sacrificat – în special sclavele – pe mormântul stăpânului pentru a-l urma și sluji pe lumea cealaltă. – Începând din secolul VII–VIII – și sub influența moralei creștine – situația sclavului la normanzi s-a ameliorat mult. I se purta de grijă, i se lăsa un anumit timp liber, avea o mică proprietate privată, se putea căsători cu o femeie de condiție liberă (dar fiii lui rămâneau sclavi), și chiar putea spera să își răscumpere libertatea, sau să fie eliberat de stăpânul său drept recompensă pentru buna lui purtare. În realitate, sclavul eliberat – *leysing* – continua să depindă într-un fel de stăpânul său, care devenea în schimb protectorul lui.

Marea masă a normanzilor era formată din oameni liberi (*bondi* sau *karls*), țărani mici proprietari de pământ, crescători de vite, meșteșugari, negustori, ș.a. E adevărat că adeseori țăranii (cei mai tineri) erau legați de proprietatea funciară a părinților lor sau lucrau pe pământul unui mare proprietar; dar în oricare din aceste situații, ei aveau toate drepturile civile și politice, făceau parte din adunarea generală a oamenilor liberi (*thing*) și ca atare puteau să-și exprime acordul sau dezacordul în chestiunile importante (inclusiv în alegerea unui rege)[1].

A treia categorie socială era aristocrația: categorie dominantă, formată din proprietari de pământuri întinse, de vite și alte bogății. Membrii ei erau în majoritatea lor înrudiți cu regele[2]. Șefii unora din aceste familii nobile erau atât de independenți încât își luau titlul de *jarl*, de rege stăpân al unui anumit teritoriu. De natura raporturilor sale cu acești mici regi locali depindea autoritatea regelui Norvegiei sau al Danemarcei; precum și de supușii săi oameni liberi, care în adunările lor publice îl alegeau ca rege și îi aprobau (sau nu) hotărârile importante. Iar în secolele X–XI, regele vikingilor din Suedia trebuia să facă o călătorie oficială prin țară – o *eiriksgata* – pentru a se prezenta în fața tuturor adunărilor generale locale și să

1 Adunările oamenilor liberi erau conduse de șefii triburilor locale; regii danezi și norvegieni erau obligați să le consulte. În Islanda, unde colonizatorii au rezistat oricărei forme de guvernare centralizată, aceste adunări au guvernat singure, independente de autoritatea regală, începând din 930 până în sec. XIII. În restul teritoriilor normande, – „chiar dacă orice formă de democrație tribală va aparține de-acum trecutului, totuși aceste adunări vor fi încă foarte utile, pentru a ține mereu treaz spiritul de independență al vikingilor" (J. Lindsay).

2 Dramele istorice ale lui H. Ibsen prezintă – pe fundalul atitudinii de mândrie, demnitate și independență a țăranilor liberi – situația aristocrației norvegiene din sec. XI în declin; disputele dintre un nobil de un anumit rang (*höfdingi, hersir* sau *godi*) și un rege local (*jarl*); precum și conflictele dintre mai mulți *jarlar* și *konungr*, regele țării.

depună jurământ de fidelitate poporului său şi legilor ţării. – Regele se deplasa în această călătorie prin ţară, sau de la o proprietate a sa la alta (căci neexistând oraşe, nu exista nici o capitală stabilă a regatului) însoţit de o gardă personală (*hird*), care în timp de război forma nucleul armatei. Acestor favoriţi din suita sa regele le dăruia armele de luptă, podoabe, sclave, şi adeseori hrana şi băutura.

Autoritatea şi prestigiul regelui normand sau viking erau garantate de bogăţiile sale personale. Regele avea mari proprietăţi funciare, lui îi revenea o parte din bunurile confiscate de la cei condamnaţi, iar negustorii îi plăteau taxe pentru protecţia pe care le-o asigura. Despre un rege danez ştim că poseda chiar nave comerciale proprii. O sursă importantă de venituri o constituia şi dreptul regelui de a bate monedă şi a-i controla circulaţia. Iar după data creştinării normanzilor, puterea regelui era susţinută şi de Biserică, prin oamenii săi învăţaţi, foarte pricepuţi şi în treburile administrative, precum şi în cele diplomatice.

Considerată sub aspectele ei esenţiale, societatea vikingilor – remarcă J. Lindsay – prezenta multe asemănări cu societatea acelui timp din Occident; cu deosebirea că prima era mai fărămiţată, mai puţin centralizată, dispunând de mai multe posibilităţi de păstrare a independenţei lăsate ţărănimii libere, cât şi afirmării individuale a unui viking.

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA

La vechii germani – scrie Caesar – „în timp de pace nu exista un magistrat comun, ci şefii regiunilor şi ai cantoanelor împart dreptatea printre ai lor şi potolesc neînţelegerile“[1]. Nu ştim însă dacă părţile în cauză puteau fi constrânse să se prezinte în faţa acestor şefi şi să accepte hotărârile lor; în această privinţă, „se pare că nu existau alte mijloace în afară de presiunea opiniei publice“ (E.A. Thompson).

Dar un secol şi jumătate mai târziu s-a constituit o instanţă judiciară: adunarea populară a războinicilor alegea un număr de judecători care, însoţiţi fiecare de o sută de membri ai tribului, străbăteau satele, judecau cauzele private şi îl obligau pe vinovat să plătească o despăgubire, în cai sau în capete de vite, după gravitatea

1 Iar „furturile comise în afara graniţelor unui trib nu atrag după ele dezonoarea; ba, ceva mai mult, germanii pretind că aceste furturi sunt un fel de exerciţiu pentru tineret şi se practică pentru a înlătura trândăvia“ (*op. cit.*, VI, 23).

culpei. Despăgubirea – al cărei cuantum era stabilit fie de cutumă, fie de judecător, era plătită celui care câștigase cauza; sau în caz de omucidere, familiei victimei. O parte însă revenea, cu titlu de amendă (*Wergeld*), regelui sau comunității[1]. Cel care nu se prezenta la judecată, sau cel care nu plătea despăgubirea și amenda, era proscris și putea fi ucis de oricine. Adunarea generală, în plen, se ocupa numai de crimele sau de delictele grave, pronunțând sentința de pedeapsă capitală. „Pe trădători și pe fugarii de oaste îi spânzură de copaci; pe mișei, pe fricoși și pe sodomiți, îi înecă în nămolul bălților, zvârlind peste ei o leasă de nuiele" – relatează Tacitus (*op. cit.*, XII, 1).

Pedepsirea unui ucigaș în schimb nu era de competența statului. Dacă acuzatul se declara nevinovat trebuia să se disculpe în fața a 12 juraţi – membri ai gintei – care se pronunțau asupra conduitei lui din trecut, de când îl cunoșteau. Jurământul avea o mare importanță probatorie. În ultima instanță acuzatul putea apela la judecata zeilor, – la ordalii sau la duelul judiciar[2].În ce privește dreptul succesoral, în primele timpuri moștenirea revenea fiului mai mare; apoi, după constituirea comunităților familiale autonome, moștenirea se împărțea între fii în mod egal (femeile n–aveau drept de moștenire). Se pare însă că diviziunea moștenirii privea numai bunurile mobile – inclusiv armele defunctului; proprietatea agricolă rămânea integral fiului mai mare. Testament nu exista; la triburile germanice a fost introdus abia în secolele IV–V, sub influența dreptul roman.

În privința structurii juridice a altor regate sau triburi germanice informațiile sunt mai bogate și mai precise în cazul popoarelor care și–au consemnat în scris legile. – Ceea ce n–a fost, de pildă, cazul vandalilor.

La vandali, pronunțarea unei sentințe într–un delict politic era rezervată regelui, în calitatea sa de reprezentant al adunării poporului. Pentru supușii vandalilor de origine romană procedura judecătorească a rămas cea romană: cauzele mai neînsemnate erau judecate – în numele regelui vandal – de magistrații orașelor; cele

1 „Cu un număr hotărât de boi și de oi se răscumpără chiar și uciderea de om și despăgubirea o ia toată casa (= ginta sau tribul – n.n. O.D.), ceea ce este spre folosul obștesc" (Tacitus, *op. cit.*, XXI, 1; vd. de asemenea XII, 2–3).

2 Probă judiciară proprie vechilor germani, interzisă de Biserica creștină abia în 1215. Ludovic cel Sfânt a abolit ordaliile în 1238; iar în 1258, și duelul judiciar – care a continuat totuși să fie practicat (deși din ce în ce mai rar) până în sec. XVI.

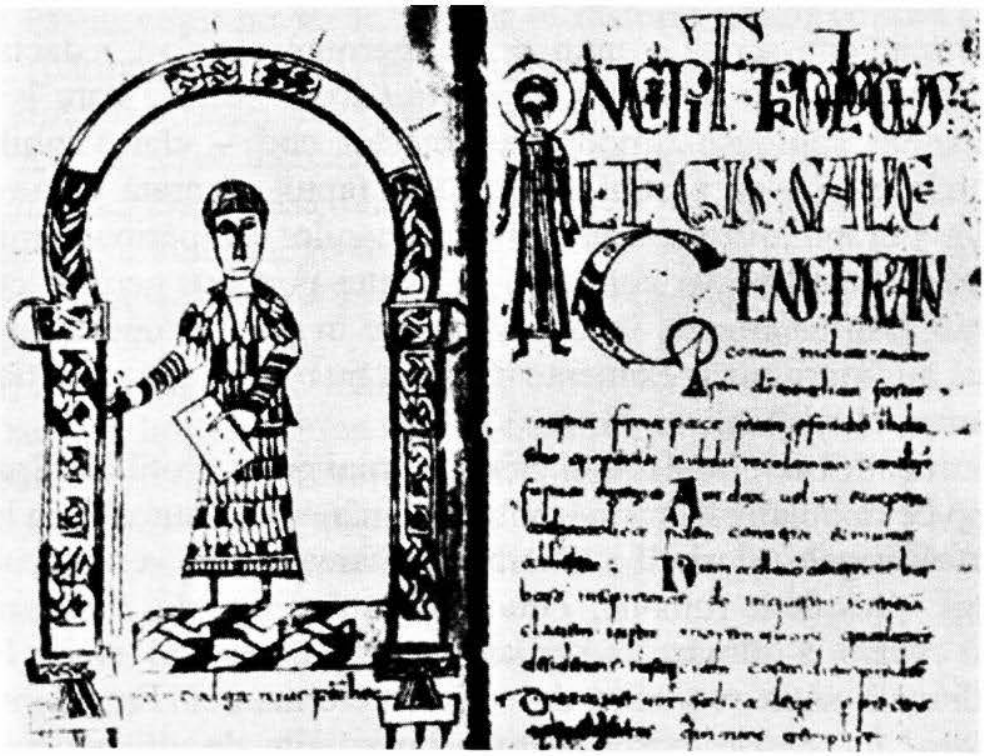

Introducere la *Lex Romana Visigothorum*, cu portretul legislatorului, regele Alaric. Sec. VIII. Stiftsbibliothek, St.-Gall (Elveția).

mai importante, de guvernatorii provinciilor (*judices provinciarum*). Diferendele dintre un roman și un vandal erau judecate potrivit normelor germanice. Sistemul de pedepse era un amestec de forme romane și vandale: amenzi, confiscarea averii, exilarea (în Sardinia, Corsica, Sicilia, sau în deșertul african).

Adulterul bărbatului nu era niciodată sancționat; în schimb femeia adulterină era expusă nudă în public. În unele cazuri, decădea din situația juridică de persoană liberă și era obligată să se căsătorească cu un colon sărac. Între pedepsele corporale prima era biciuirea, – rezervată îndeosebi sclavilor și catolicilor recalcitranți. O altă pedeapsă – aplicată vandalilor care intrau într–o biserică catolică – era rasul capului[1]. Pentru delictele mai grave – felurite mutilări: tăierea nasului, a urechilor, a mâinilor, a picioarelor, smulgerea limbii, sau orbirea; orori inspirate din procedura orientalilor, dar folosite în mod curent și în Bizanțul acelui timp (și chiar până mult mai târziu). În sfârșit, pentru crima de înaltă trădare era prevăzută pedeapsa capitală, – prin spânzurare, decapitare, ardere de viu, înecare, sau aruncarea la fiare sălbatice.

1 Peste opt secole acest fel de pedeapsă va reapare în sudul Franței, aplicată fiind celor care asistau la un rit al albigenzilor cretici; sau celor care stătuseră la o masă cu un cretic; sau celor care posedau o carte prohibită (cf. H. Schreiber).

Prima lege scrisă a unui popor germanic a fost redactată de vizigoți (către anii 470–480: *Codul lui Euric*, regele care își avea capitala la Toulouse. Importanța acestui cod – clar vizibilă din articolele care s-au păstrat – constă în faptul că arată pătrunderea masivă a dreptului roman în legile germanilor din perioada migrațiilor. Fenomenul se va confirma și la alte popoare germanice; dar goții au fost aceia care, venind devreme în contact cu romanii din Tracia, au împrumutat elemente de drept nu numai de la aceștia, ci și din lumea elenistică[1].

Întrucât *Codul lui Euric* îi privea numai pe vizigoții din Spania – în timp ce populația hispano-romană rămânea sub autoritatea legilor romane – regele Alaric II a hotărât adoptarea în 506, a unei culegeri de legi, prevalent romane, cunoscută sub titlul de *Breviarul lui Alaric*[2], care a rămas în vigoare până în sec. XI și în Franța Meridională și în regiunile de sud ale Germaniei. Fragmente din *Breviarul lui Alaric* există și în codurile date de alți regi vizigoți (Teudis, Leovigild, Sisebut, Recesvint, Recared), – ultimii ajungând la o unificare a legislației vizigote și hispano-romane. Această legislație includea și urme din dreptul bizantinilor – care la acea dată ocupau o bună parte din Peninsula Iberică.

Vizigoții sunt cei care ne-au lăsat o mai bogată documentație legislativă. Acceptând în bună parte principiile legislative ale hispano-romanilor – care în cele din urmă îi vor absorbi – vizigoții și-au păstrat în schimb cu hotărâre o serie de norme de drept cutumiar, nescrise. Astfel sunt normele privind obligațiile și drepturile din cadrul vieții municipale (*fueros*), dreptul familiei – privind prevederile patrimoniale, consimțământul la căsătorie, ș.a.

Tradițiile orale au stat și la baza legilor scrise ale regilor anglo-saxoni. Aceste legi, scrise de către preoți creștini în limba anglo-saxonă, dar cu alfabet latin, – includ desigur și norme ulterioare, referitoare la pretențiile, privilegiile și jurisdicția Bisericii în anumite probleme; este însă evident că ele înregistrează în principal cutume ale acestor triburi germanice, reglementând în special dezbaterile în instanțele de judecată. Astfel, în legile regelui saxon Ine din Wessex (aprox. 690) citim:

1 Și dreptul canonic arian (câteva articole din *Codul lui Euric* privesc și acest domeniu) are un caracter romano-oriental, – Cf. Mario Ruffini.

2 Cunoscut și sub alte nume – mai ales sub acela de *Lex Romana Visigothorum*, (Pentru detalii, vd. în volumul următor capitolul consacrat Spaniei medievale).

„Dacă un copil nu va fi botezat în răstimp de 30 de zile de la naştere, părintele va plăti 30 de şilingi compensaţie. Dacă însă moare fără a fi botezat, el va plăti drept compensaţie tot ce posedă".

„Dacă un sclav lucrează duminica din porunca stăpânului său, va fi eliberat. Dacă însă un om liber lucrează în ziua aceea, fără porunca stăpânului său, va fi adus în sclavie".

„Dacă cineva fură fără cunoştinţa soţiei şi copiilor săi, va plăti o amendă de 60 de şilingi. Dacă însă fură cu ştiinţa întregii sale familii, vor fi aduşi cu toţii în sclavie".

„Dacă un hoţ este prins asupra faptului, el va ispăşi cu moartea, sau viaţa îi va fi răscumpărată plătind *Wergeld*."

„Dacă cineva ucide un străin (deci nu un om din Wessex – n.n. O. D.) regele va primi două treimi din *Wergeld*, iar fiul şi rudele sale o treime"[1].

Pedepsele obişnuite în lumea anglo-saxonă erau: amenda, biciuirea, aducerea în stare de sclavie şi pedeapsa capitală. Nu era prevăzută în nici unul din cazuri întemniţarea.

Aspecte arhaice de drept cutumiar se întâlnesc şi în lumea francilor, la triburile salienilor. În forma sa cea mai veche, *Legea salică* ne este cunoscută din redactarea dată de Clovis între anii 486–496. Cea mai recentă redactare datează din timpul lui Carol cel Mare şi cuprinde 72 de articole („titluri") – de drept civil, de procedură şi mai ales de drept penal. Printre aceste norme figurează şi cea potrivt căreia femeia este exclusă de la dreptul de a moşteni pământuri. – Din *Legea salică* vor deriva legile (fixate în scris în perioada cuprinsă între secolele VII–IX) altor popoare germanice din centrul Europei – ripuarii, turingii, unele triburi france, etc.

În lumea celui mai puternic regat barbar al acelor timpuri din Occident, cel al ostrogoţilor din Italia, tendinţa dominantă a fost cea urmărită de regele Theoderic: de a menţine vechile instituţii romane, inclusiv legile acestora; dar cele derivând nu din dreptul clasic roman (codificat definitiv de Iustinian), ci din normele de drept elaborate în provinciile romane şi dominând practica juridică din aceste provincii.

---

1 La normanzi, *Wergeld*-ul obligator pentru o omucidere era plătit în părţi egale de ucigaş, de rudele lui paterne şi de cele materne. (Fiecare rudă de grad inferior plătea o jumătate din suma datorată de ruda sa de grad imediat superior). Prima ţară scandinavă care a abolit prin decret regal obligaţia rudelor la plata *Wergeld*-ului a fost Danemarca.

Așa-numitul *Edict al lui Theoderic*[1] nu este propriu-zis un cod de legi, ci – așa cum spune și titlul – o culegere de dispoziții urmărind restabilirea autorității unor legi romane căzute în desuetudine. *Edictul* conține 154 de capitole privind dreptul public, dreptul penal și – într-o măsură mai mică – dreptul privat. Iată câteva exemple:

„Părinții care împinși de foame își vând propriii lor copii ca să aibă cu ce se hrăni, să nu fie lipsiți de condiția lor de oameni liberi" (94).

„Creditorul care acceptă cu titlul de gaj copii ai unor oameni liberi, să fie trimis în surghiun" (95).

„E oprit ca servii sau liberții să depună în fața judecății ca martori ai stăpânilor lor; cei ce vor fi prinși că săvârșesc această faptă vor trebui să moară de spadă" (48).

„Bărbații adulteri și femeile adultere a căror vinovăție este dovedită la judecată, să fie pedepsiți cu moartea; cel care a fost unealta acelui delict, sau cel care a avut cunoștință despre adulter, să fie pedepsit în același fel" (38).

„Cine dă adăpost pentru a se comite adulterul, precum și cel care convinge o femeie să săvârșească acest delict, să fie pedepsit cu moartea" (39).

Asupra legislației longobarzilor ne informează amplu cele 388 de capitole ale *Edictului lui Rothari,* din 643. În pofida titlului, de astă dată este vorba de un adevărat cod de legi, iar nu de un edict.

Regele longobard Rothari ține să reafirme în acest cod autoritatea poporului învingător și prin consemnarea în scris a vechilor sale cutume păstrate până la această dată numai pe cale orală. (Dar încredințând redactarea lor unor scribi probabil romani, aceștia au strecurat și unele elemente de drept roman). După cum se menționează în încheiere, *Edictul* a fost promulgat „cu consimțământul principalilor demnitari și al întregii glorioase armate" –potrivit străvechiului obicei germanic de a supune o hotărâre importantă întregii adunări a războinicilor.

Edictul lui Rothari conține norme privind dreptul penal (cap. 1–152), dreptul familiei și moștenirile (153–226) și drepturile asupra bunurilor și obligațiilor (227–359); restul cuprinde prescripții de procedură judiciară. Se pare că legea longobardă avea autoritate

1 În care însă primele 120 de capitole sunt atribuite de mulți istorici recenți lui Odoacru (cca 434–493).

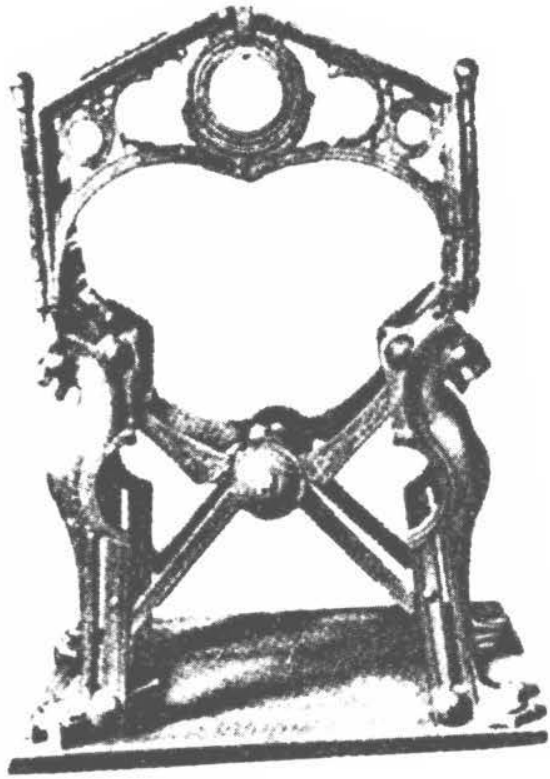

Tronul de bronz, zis al regelui merovingian Dagobert I (sec. VII), Muzeul Louvre, Paris.

numai în materie penală; în materie de drept privat longobarzii recunoșteau și legea romană.

Vechile tradiții și credințe religioase germanice se amestecă aici cu concepții mai noi. De pildă, legea îl condamnă pe cel ce crede în vrăjitoare, dar și pe războinicul care mai poartă asupra sa talismane sau ierburi aducătoare de rău (cap. 179). Un progres remarcabil marchează acest *Edict* înlocuind ordaliile cu duelul judiciar – când disputa s-a ivit între oameni liberi; sau cu „mărturie sub jurământ" – când e vorba de alte categorii sociale; sau prin înlocuirea „răzbunării sângelui" cu plata unei despăgubiri în bani (*Wergeld*), al cărei cuantum este stabilit în funcție de calitatea persoanei lezate.

Astfel, pentru uciderea unui țăran liber *Wergeld*-ul era 200 de solizi de aur; pentru un om semiliber – 60; pentru un serv de casă – 50; pentru un porcar – 50, dacă avea mai mult de două ajutoare, sau 25, dacă n-avea decât unu sau nici unul; pentru un păstor de capre sau de oi – 20; iar pentru un ajutor al său – 12.

După ce i se plătea despăgubirea, partea lezată trebuia să depună jurământ că nu va mai recurge la „răzbunarea sângelui"; dacă totuși se răzbuna ucigând, trebuia să plătească familiei (sau stăpânului) celui ucis dublul *Wergeld*-ului stabilit pentru un omor (cap. 143). O

tabelă foarte minuțioasă stabilea despăgubirile cuvenite pentru orice fel de mutilări[1]. – Pedeapsa cu moartea era prevăzută pentru uneltire contra vieții regelui, provocare de răzvrătire în armată, dezertare de pe câmpul de luptă, introducerea unui dușman în țară, uciderea stăpânului de către un serv al său, acordarea de ajutor unui condamnat la moarte, uciderea soțului de către soția sa, precum și pentru adulter. Falsificatorii de monede erau pedepsiți cu tăierea mâinii (cap. 242; pedeapsă necunoscută de alte legislații vechi germanice).

Regii care i-au urmat lui Rothari au amplificat acest *Edict*; îndeosebi Liutprand, care i-a adăugat 153 de capitole noi – „atenuând în diferite puncte părțile prea severe, înlocuind pedeapsa cu moartea prin întemnițare în închisori subterane, însemnare cu fierul roșu, biciuire și alte pedepse mai mici" (Fed. Roncoroni). (Printre altele, Liutprand a fost primul rege longobard care a dat o valoare legislativă decretelor conciliare și papale, în care se observă o influență puternică a dreptului roman).

Legile longobarde au fost pozitiv apreciate de istorici; Montesquieu chiar le-a elogiat. „Dreptul longobard a supraviețuit timp îndelungat și după renașterea dreptului roman în sec. XII. Aplicarea lui este atestată în Italia Septentrională până în sec. XV; iar în Italia Meridională, până la sfârșitul secolului al XVII-lea" (R. Romeo, G. Talamo).

La vikingi, legile care reglementau raporturile sociale variau de la un *thing* la altul. Dar, chiar în primele culegeri de texte juridice – copiate începând din sec. XII și adoptate numaidecât în Islanda – se observă o oarecare tendință de limitare progresivă a drepturilor individuale în beneficiul monarhiei (care în curând va deveni ereditară).

Povestirile islandeze, *sagur* (sing. *saga*), descriu amănunțit diferite cazuri judecate în sec. X, inclusiv procedura urmată. La început, cauzele erau judecate de *thing*-ul local; apoi, cauzele erau judecate în apel de adunările regionale. Nu existau „avocați"; recla-

1 Nu numai provocarea unei anumite răni (la cap, la față, la braț, etc.) era cu precizie prevăzută în acest tabel, ci până și mutilările fiecărui deget de la picior! *Wergeld*-ul era stabilit – ca totdeauna – după calitatea persoanei: mutilarea degetului mare – 16 solizi de aur pentru un războinic, 4 pentru un om liber, 2 pentru un serv: a degetului al doilea – 6, 2, respectiv 1 solid; a degetului al treilea – 3, 2 sau 1 solid, etc. – Pentru a ne face o idee de valoarea unui solid, iată câteva evaluări: o prăjină de pământ cu câțiva măslini – 8 solizi; doi cai – 50 de solizi; o casă – 18; o sclavă împreună cu copilul ei – 21 de solizi, (Cf. Enrico Maffezzoni).

mantul încredința expunerea cauzei sale unui prieten mai priceput într-ale legilor. După pronunțarea sentinței de condamnare, aplicarea ei îi revenea reclamantului, – fapt imposibil în practică dacă cel condamnat era mai puternic. De cele mai multe ori pedeapsa pronunțată lua aspectul unei reparații pentru daunele cauzate, – chiar în cazul unui omor; căci victima era considerată ca reprezentând o pierdere materială suferită de întreaga comunitate. Cu timpul, puterea personală a regelui va ajunge să se substituie autorității colective a unui *thing*: a fost și aceasta una din cauzele care au dus la destrămarea democrației patriarhale.

Pedeapsa cea mai gravă era surghiunirea; bunurile condamnatului puteau fi atunci confiscate de oricine. Adeseori celui surghiunit nu îi rămânea altceva decât să caute aventura în ținuturi îndepărtate; și nu puține au fost cazurile când descoperirea și colonizarea unor ținuturi s-a datorat unui surghiunit însoțit de ceata sa (*hird*). – Interesant de remarcat este și faptul că, mult timp, legile vikingilor n-au cunoscut pedepsele corporale. Tortura și mutilările n-au apărut în lumea scandinavă decât târziu, în timpul Evului Mediu creștin, – și întrucâtva ca un rezultat al raporturilor acestei lumi nordice cu Bizanțul și cu Occidentul Europei.

ORGANIZAREA MILITARĂ

Vechii germani i-au impresionat pe romani, ca războinici, în mai mare măsură decât gallii – care „nu se mai compară nici ei înșiși cu germanii în ce privește vitejia", scria Caesar (*op. cit.*, VI, 24).

La acea dată, când nu exista nici o deosebire între condiția de războinic, toți bărbații mergeau la luptă, nu încadrați într-o armată organizată unitară și disciplinată, ci în bande constituite din toți membrii bărbați ai unei familii mari sau unui grup de familii[1]. Fiecare asemenea grup militar opera din inițiativă proprie, spontan, fără a ține seama de schema unei tactici globale; însuși șeful grupului n-avea atât funcția de a-i conduce, cât de a-i încuraja și îndemna prin exemplul său personal. În acest stadiu tribal germanii nu cunoșteau noțiunea de disciplină în sensul în care aceasta exista

1 „... ceea ce este cel mai mare imbold la vitejie: ființele cele mai dragi lor chiar stau în apropiere, de unde se aud urletele femeilor și țipetele copiilor /.../ La mame, la soții se duc luptătorii să-și arate rănile, și ele nu se înfioară a le număra sau a le căuta, cu de-amănuntul, și tot ele duc de mâncare ostașilor și-i îmbărbătează" (Tacitus, *op. cit.*, VII, 2).

în armata romană; o vor cunoaște abia după sfârșitul secolului I e.n., când aristocrația tribală începe să se constituie ca forță politică independentă, nesubordonată adunării războinicilor.

Armamentul germanilor era – chiar în sec. I e.n. – mult mai rudimentar și mai puțin eficient, nu numai decât al romanilor, ci și decât cel al gallilor. Fierul în confecționarea armelor era folosit extrem de rar; bronzul era și mai puțin practic în acest scop, și foarte costisitor. Armele pe care și le putea procura oricine erau ghioaga, prașția, arcul cu săgeți și – din sec. III e.n. arma principală – lancea lungă de frasin, cu vârful ascuțit călit la foc, sau aplicându-i-se un vârf de cremene (mai rar, de fier). Pedestrașii aveau asupra lor și câteva sulițe, pe care le aruncau de la mare distanță asupra adversarilor. Cum n-aveau (cu foarte rare excepții) nici coif, nici platoșe, nici zale, iar scutul – singura armă defensivă – era dintr-o împletitură deasă de răchită, sau cel mult de lemn acoperit cu piele și eventual cu o foarte îngustă bordură de fier (și totdeauna pictat în culori vii), războinicul trebuia să se țină la distanță, să evite lupta corp la corp. Când fierul a devenit mai ușor de procurat s-a generalizat folosirea spadei lungi – devenită acum arma principală – cu un singur sau cu două tăișuri, ținută într-o teacă de lemn și atârnată la șold sau purtată în bandulieră. O spadă perfect ascuțită și frumos ornamentată – uneori chiar intarsiată cu aur sau cu argint –

Războinici din epoca lui Carol cel Mare.
Reconstituiri după miniaturi din manuscrise carolingiene. Muzeul Artileriei, Paris.

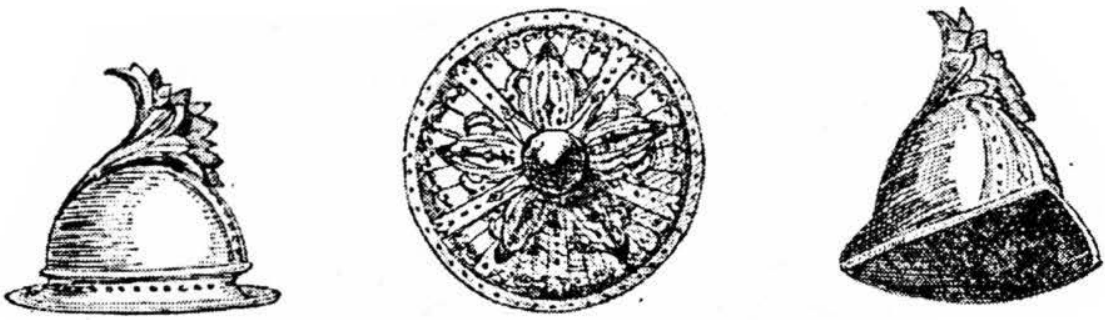

Coifuri şi un scut din perioada Evului Mediu timpuriu.
Reconstituiri după miniaturi din sec. IX. Muzeul Artileriei, Paris.

era ambiţia şi mândria războinicului; dar şi a meşterului armurier - care nu lucra niciodată două spade la fel.

Fiecare om trebuia să-şi procure singur armele, şi singur deprindea mânuirea armelor. (De fapt, fiecare tânăr era instruit de către un războinic cu experienţă). Chemarea la arme se făcea fie aprinzându-se focuri pe dealuri în locuri ştiute, fie sunându-se din corn, fie trimiţându-se crainici din sat în sat. Războinicii multor neamuri germanice luptau cu bustul gol, sau îmbrăcaţi doar cu o mantie scurtă. Nu aşteptau niciodată să fie atacaţi ei primii. Modul tipic de a lupta al germanilor era asaltul, rapid şi violent, azvârlind suliţe şi pietre cu praştiile, într-o formaţie alcătuită din pedestrime - având în frunte comandantul şi cei mai buni luptători. „Îndeobşte judecând, puterea lor este mai mult în pedestrime, şi de aceea se şi bat amestecaţi, cu lupta călăreţilor îmbinându-se deplin agerimea pedestraşilor /.../ A te da înapoi pentru a năvăli din nou, ei cred că este mai mult dovadă de judecată decât de frică" - relatează Tacitus (VI, 3-4). De fapt, cavaleria germanilor era foarte limitată ca număr; şi întrucât numai puţini îşi puteau procura un cal de luptă, cavaleria se identifica cu nobilimea. Eficienţa ei (chiar şi a cavaleriei ostrogoţilor şi vizigoţilor din sec. IV e.n.) era mai redusă decât a pedestrimii. Numai în sec. VI e.n. popoarele germanice au acordat cavaleriei un rol principal în luptă.

La popoarele germanice din perioada invaziilor armamentul şi tactica de luptă prezenta oarecare deosebiri.

Cavaleria ostrogoţilor era înarmată cu lănci lungi şi cu spade; iar pedestraşii, cu arcuri (în timp ce romanii dispuneau de arcaşi călări echipaţi cu cuirase). Cu platoşe nu era dotată decât nobilimea ostrogotă. Şi vandalii vor avea în prevalenţă corpuri de călăreţi înarmaţi cu lance şi spadă (dar nu atât de eficienţi ca ostrogoţii); în

schimb pedestrașii lor nu erau nici buni arcași, nici buni aruncători de suliţe. Și la vizigoţii din sec. VII forţa principală o constituiau călăreţii, înarmaţi cu lănci și suliţe; de foarte costisitoarele coifuri metalice nu dispuneau decât regele și nobilii. Încă din sec. VI toate aceste trei popoare foloseau mult în luptă arcul cu săgeţi, pe lângă lance și spadă.

Popoarele germanice din nord acordau mai puţină importanţă cavaleriei – care la anglo-saxoni era de-a dreptul inexistentă. După ce debarcau pe uscat vikingii se deplasau călări, folosind cai găsiţi la faţa locului, dar când începeau lupta, luptau pe jos. Armele normanzilor erau: spada, securea, măciuca, suliţa, lancea și arcul cu săgeţi; cu scut erau dotaţi toţi războinicii; dar cu coif și zale, numai regele și căpeteniile. Spada era simbolul demnităţii omului liber, considerată arma magică prin excelenţă; avea lama dreaptă cu vârf și două tăișuri. Vikingul purta la brâu și un cuţit, de care nu se despărţea niciodată. În luptă vikingii se comportau cu o cruzime rară – îndeosebi acel tip de luptător numit *berserkr*, care își provoca starea de furie războinică bând o băutură preparată cu un alcaloid toxic psihotrop, muscarina, cu efecte halucinogene (cf. R. Pörtner). În rândurile luptătorilor intrau uneori și femei – așa-numitele „fecioare cu scuturi". În fine, vikingii aveau și fortăreţe redutabile[1].

Francii, în sfârșit, aveau un stil de luptă propriu. Luptătorul franc tipic era pedestrașul, fără lance sau arc cu săgeţi, înarmat cu spadă și o secure cu două tăișuri și cu mânerul de lemn foarte scurt, pe care, la semnalul comandantului, o aruncau de la distanţă cu putere asupra inamicului, semănând groază în rândurile lui. Dintre popoarele germanice din epoca migraţiei cei mai brutali și mai temuţi erau francii și longobarzii.

ALIMENTAŢIA, LOCUINŢELE ȘI ÎMBRĂCĂMINTEA

Terciul din făina de grâu, orz sau secară și lipia coaptă pe pietrele încinse din vatră erau obișnuite în alimentaţia vechilor germani; după care, „hrana lor consta mai ales din lapte, brânză și

1 Fortăreaţa din Trelleborg (Danemarca) datând din sec. X, cu anexele ei acoperea la un loc o suprafaţă de 7 ha. Întăritura principală era înconjurată de o incintă circulară înaltă de 6 m și lată, la bază, de 17 m, cu patru ieșiri în direcţia celor patru puncte cardinale, care se închideau cu porţi masive de lemn, – și cu un șanţ de apărare lat de 18 m și adânc de 4 m. – Un plan asemănător avea fortăreaţa – dintre cele explorate de arheologi – din Aggersborg și Fyrkat (Iutlanda).

Casă vikingă (locuință pentru mai multe familii). Reconstituire fidelă. – Trelleborg, Danemarca.

carne" – ne informează Caesar. Iar Tacitus: „Mâncările lor nu-s de multe feluri: poame pădurețe, vânat proaspăt sau lapte acru; foamea și-o astâmpără fără multă gătire și fără dresuri"[1].

Posibilitățile locale erau, firește, cele care hotărau prevalența unora sau altor elemente în regimul alimentar. Vânatul bogat era asigurat de pădurile întinse, în timp ce pentru germanii care locuiau în regiunile de coastă hrana substanțială o furnizau pescuitul și ouăle păsărilor acvatice. Se consuma carnea păsărilor de curte, carnea de oaie și în special de porc (iar cea de cal, numai la ospețele sacrificiale), conservată pe timp de iarnă sărată sau afumată. Laptele de vacă sau de capră, băut de preferință acru, servea și la pregătirea brânzei și untului. Ouăle păsărilor de curte erau un aliment foarte prețuit. Zarzavaturile aveau puțină căutare. Fructe – doar mere mici, sălbatice (pomii fructiferi și vița de vie au fost introduși în Germania, cum am spus, de romani). Mierea – singura substanță zaharoasă în tot decursul Evului Mediu – era foarte căutată îndeosebi pentru pregătirea hidromelului.

Berea era pregătită din cereale, în primul rând din orz; în procesul de fermentație i se adăuga o plantă sălbatică, coada șoricelului, pentru a-i da un gust ușor amărui. (Hameiul va fi folosit mai târziu în pregătirea berii de către călugări din mănăstiri). Berea și hidromelul – amestec de miere și apă, fiert și pus la fermentat – erau băute numai la ocazii în familie, la adunările comunității sau la

1 Caesar, *loc. cit.*, IV, 1; VI, 22: Tacitus, *loc. cit.*, XXIII.

sărbători, după actul sacrificiului, în decursul ospeţelor care urmau. În aceste ocazii, cupele confecţionate din coarne de bou treceau de la un comesean la altul, după un anumit ritual. Aflăm de la Caesar că germanii nu erau deloc temperaţi la băutură; ospeţele se terminau adeseori cu certuri, încăierări şi chiar omucideri. Faptul nu trebuie totuşi exagerat. Adevărul este că aceste băuturi ameţitoare aveau – prin însăşi forma şi împrejurările în care erau consumate – şi un sens simbolic; de solidaritate a membrilor comunităţii. În viaţa de fiecare zi germanii erau destul de cumpătaţi, de sobri şi puţin pretenţioşi.

În timpul lui Caesar locuinţa tipică a vechilor germani se prezenta sub forma de colibă ovală, largă de 2–3 m, făcută din pari înfipţi în pământ şi cu acoperişul de trestie sau stuf, coborând până la pământ. Aceasta este forma cea mai primitivă de casă cunoscută pe continentul nostru (cf. E. Nack).

Nici spre sfârşitul sec. I e.n. casele germanilor nu vor fi nici din piatră, nici din cărămizi, ci numai din lemn nefasonat alcătuind pereţii, pe alocuri tencuiţi cu lut. Casa avea la început o singură încăpere, în care se afla şi vatra, în centru, iar cuptorul într-un colţ; mai târziu cuptorul a fost trecut într-o a doua încăpere, din faţă, devenită bucătărie. Ca mobilier – bănci de-a lungul pereţilor, pentru şezut şi dormit, o rudimentară masă demontabilă şi un scaun, rezervat numai persoanelor de vază care intrau în casă. Nu lipseau, bineînţeles, vasele de teracotă şi de lemn, moara de măcinat şi războiul vertical de ţesut. Proviziile pentru iarnă erau păstrate în gropi – „peste care pun gunoi mult“[1].

Casele erau risipite la o bună distanţă una de alta –pentru ca în felul acesta fiecare familie să-şi asigure o anumită suprafaţă de teren propriu. Romanii au fost surprinşi constatând că germanii „nu suferă nici casele să fie una lângă alta, ci stau despărţiţi şi risipiţi, după cum le-a plăcut un izvor, un câmp ori o pădurice. Satele nu le aşează ca noi, să-şi înşire casele şi să le lipească una de alta: fiecare îşi lasă loc împrejurul casei, ori ca pază împotriva primejdiei de foc, ori că nu se pricep a clădi“ – scrie Tacitus (*loc. cit.*, XV, 1). – Dar începând din secolele II–III germanii vor avea casele adunate apropiate în adevărate sate; case dislocate în mod neregulat, sau rânduite de-a lungul unui drum, sau concentrate circular în jurul unei pieţe. Oraşe însă, adevărate oraşe, nu existau.

1 „ ... căci asemenea locuri moaie asprimea gerului şi, când vine duşmanul, el pustieşte numai cele de-afară; dar cele ascunse şi îngropate ori nu le ştie, ori scapă de dânsul tocmai fiindcă trebuie să le caute“ (Tacitus, *loc. cit.*, XVI, 3).

Ca îmbrăcăminte, în sec. I e.n. germanii – cel puţin unele triburi – mai purtau încă „şi piei de fiare"; pe care „după ce le jupoaie, împestriţează blănurile cu bucăţi de piei de la alte dihănii" (Tacitus, *loc. cit.*, XVII, 1). Dar veşmintele lor obişnuite erau confecţionate din lâna numeroaselor turme de oi, toarsă, ţesută şi tratată în aşa fel încât stofa rezultată era extrem de rezistentă. S-au descoperit, în sicrie scobite în trunchiuri de copac, costume întregi, bărbăteşti şi femeieşti, – cele mai vechi costume din lume cunoscute până azi.

Bărbaţii purtau un fel de cazacă, de bluză de lână cu mâneci largi, închisă la gât, strânsă la mijloc cu o cingătoare şi lungă până la o palmă deasupra genunchilor. Peste aceasta – o manta pe umeri, fără mâneci şi prinsă în faţă cu o copcă sau o cataramă. Peste cap – o bonetă înaltă, un fel de căciulă; iar în picioare – încălţări făcute dintr-o bucată de piele înfăşurând laba piciorului şi legată cu o curea. În sec. II e.n. (dacă nu chiar înainte) germanii purtau – asemenea gallilor – şi pantaloni, lungi până sub genunchi; până la gleznă, gamba era îmbrăcată într-un ciorap de lână, sau era înfăşurată în moletiere de lână.

„Portul femeilor este la fel cu al bărbaţilor, numai că ele se-mbracă destul de des cu veşminte de in, pe care le învârstează cu roş" (Tacitus, *ibid.*, XVII, 2). Îmbrăcămintea femeii era simplă: o cămaşă cu mâneci scurte, strânsă la mijloc cu un cordon în dungi colorate şi cu capetele terminate cu ciucuri; şi o fustă largă în cute şi lungă până la glezne. Pe monumentele romane, unele femei germane sunt reprezentate purtând o cămaşă fără mâneci, prinsă cu câte

Femei anglo-saxone torcând şi ţesând.
După un manuscris anglo-saxon din sec. XI.

o agrafă pe fiecare umăr, și cu două cordoane – unul pe talie, celălalt sub sâni. Ansamblul era completat – la fel ca la bărbați – de o manta lungă de lână. – Țesăturile de in, vopsite în culori vii, erau preferate nu numai de femei, ci (mai târziu) și de bărbați.

În perioada migrațiilor cadrul vieții materiale este, evident, diferit; și de astă dată, informațiile cele mai ample – literare și arheologice – pe care le deținem sunt cele relative la germanii nordici, la vikingi.

În zona orașului Hedeby săpăturile arheologice au scos la iveală străzi pavate cu trunchiuri de copaci, de-a lungul cărora erau înșirate case rectangulare, lungi de 15–20 m, cu pereții din stâlpi înfipți în pământ și tencuiți cu lut. Printre aceste case mari, fiecare locuită de câte o familie întreagă cu servitorii ei, erau răspândite, în colibe pe jumătate în pământ, tot felul de mici ateliere casnice, depozite de alimente, etc. La marginea orașului, două clădiri lungi de 35 m serveau una de reședință a căpeteniei, cealaltă de sanctuar și totodată de adunare a locuitorilor orașului și, probabil, ai ținutului.

La țară, fermele (*skáli*) prezentau același tip de arhitectură: la capetele clădirii, pe o temelie solidă de lespezi de piatră, două creste triunghiulare susțineau acoperișul, făcut dintr-un strat de coji de mesteacăn acoperit cu turbă. În interior, acoperișul se sprijinea pe două rânduri de stâlpi de lemn; de jur-împrejurul pereților din trunchiuri de copaci erau băncile acoperite cu blănuri, pentru dormit; în mijloc, scaunele și mesele pliante erau așezate în jurul vetrei. În fața intrării, în fundul încăperii, într-un colț întunecat – în care nu pătrundea decât *godi*, șeful ginții și totodată sacerdot – era sanctuarul cu statuia idolului, sculptat în lemn. Iar în jurul casei erau felurite construcții anexe (bucătării, cămări pentru provizii, cuptoare de pâine, încăperi pentru îmbăiat, șura de fân, grajduri, staule).

Se pare că vikingii luau două mese pe zi, dimineața și seara. Resturile menajere descoperite la Hedeby dau indicații asupra regimului alimentar al vikingilor: cereale (orz, secară, grâu, hamei – după regiuni), carne (de păsări, de porc, de vită, de oaie, de cal) și fructe (nuci, alune, mere, cireșe, struguri sălbatici). Consumau mult fiertura din făină de orz și un fel de pâine din făină de secară necernută. Legumele erau coapte în spuză, învelite în frunze de copac; carnea era consumată fiartă, sau prăjită pe lespezi de piatră încinse. În zonele de pădure, vânatul – cerb, mistreț, urs, ren, bizon, iepure – furniza de asemenea o alimentație substanțială. Peștele era, în anumite regiuni, un aliment de bază, îndeosebi heringul, proaspăt sau uscat. Foarte obișnuită era conservarea cărnii prin sărare; iar

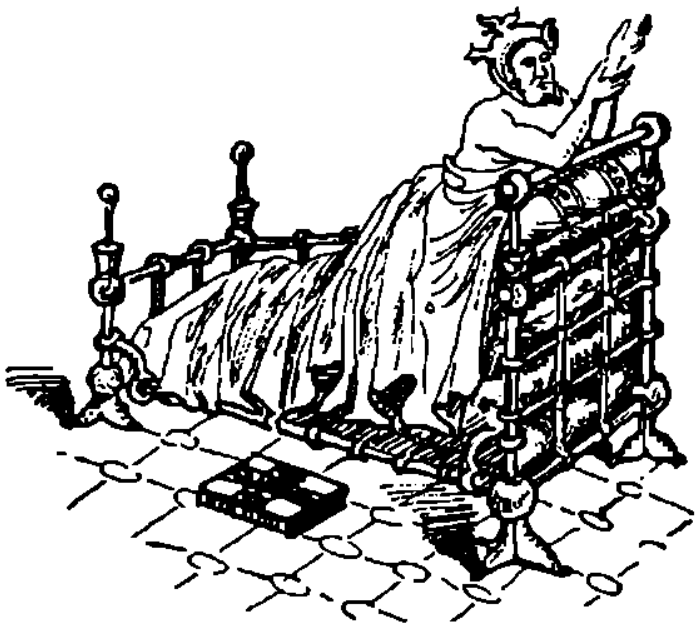

Pat din sec. X. După o miniatură din epocă.
Biblioteca Națională, Paris.

gropile în care din iarnă se depozita gheața și unde se păstra tot anul, erau bune „congelatoare".

În timpuri grele de foamete oamenii nordului se hrăneau și cu alge marine, cu licheni sau cu coaja uscată și pisată de mesteacăn din care făceau o pâine neagră. Vikingii erau și reputați băutori – de bere foarte ușoară (*ol*), sau, dimpotrivă, cu o gradație alcoolică ridicată (*bjorr*); de hidromel (*mjodr*) și de vin – care însă, fiind un produs rar de import, putea fi consumat numai la mari ocazii.

Pe lângă regimul alimentar variat și echilibrat, vigoarea rasei era asigurată și de atenția – neobișnuită pentru acele timpuri – pe care vikingii o acordau igienei corporale. Atât la oraș cât și la țară, aproape fiecare casă își avea amenajată o încăpere de îmbăiat, oricât de rudimentară. Vikingii se îmbăiau în fiecare sâmbătă, frecându-se cu frunze de mesteacăn (care conțin o substanță spumoasă). Purtau îmbrăcămintea totdeauna curată[1]. – Oameni ospitalieri și sociabili, vikingilor le plăcea să se întrunească în serile lungi de iarnă, să recite legende din *Edda*, sau să asculte povestirea unei saga. Practicau cu pasiune și sporturile – alergarea, înotul, skiul, luptele. Adunările de primăvară ale *thing*-ului erau și un prilej de competiții sportive, urmărite de toți cu viu interes (cf. Fr. Durand).

1 Pe care femeile lor o spălau, mai întâi, în lichidul bogat în amoniac al urinei de vacă. În Norvegia veche, ziua de sâmbătă era numită „ziua spălării cu leșie" (*laugardagr*).

VIAȚA FAMILIEI

În opiniile autorilor antici despre germani (în special la Caesar, Tacitus și Amm. Marcellinus), sentimentele de admirație se împletesc cu cele de dispreț, de îngrijorare și de-a dreptul de teamă. „Germanii sunt de statură foarte înaltă, iar curajul și îndemânarea lor în luptă sunt de necrezut"; gallii înșiși spuneau că „n-au putut înfrunta nici măcar înfățișarea lor înspăimântătoare și privirile lor străpungătoare",- scrie Caesar. Germanii sunt dedați „trândăviei și beției, certurilor și încăierărilor"; au „ochii fioroși și albaștri, plete roșcate, trupuri înalte și numai la năvală bune"- notează Tacitus; care, pe de altă parte, nu își ascunde prețuirea și admirația pentru vitejia, spiritul de solidaritate și de sacrificiu, precum și pentru alte calități morale: „Nici un alt popor nu se dedă cu mai multă patimă ospețelor și plăcerilor ospeției. A nu primi pe cineva în casă, oricine-ar fi acela, e-o fărădelege; fiecare, după cum îi dă mâna, își primește oaspetele cu masa-ntinsă" iar „a da bani cu dobândă și a lua camătă e ceva neștiut"[1].

Legăturile de familie și simțul onoarei familiei erau foarte puternice. La nașterea unui copil tatăl îl lua în brațe, îl înălța cu un gest solemn - semn că îl recunoștea ca fiul său, - îl stropea cu apă și îi dădea un nume. Acesta era un nume al unuia din membrii decedați

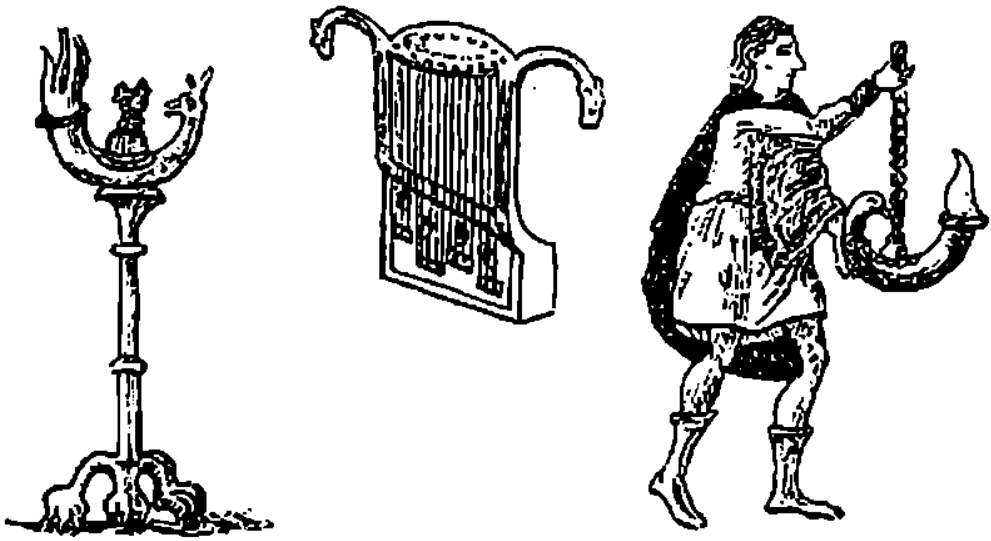

Piese de interior din sec. IX și X; candelabru, liră, un om ducând o lampă. Miniatură de epocă. Biblioteca Națională, Paris.

1 Caesar, *op. cit.*, cartea I, cap., 39; Tacitus, *op. cit.*, IV; XV, 1; XVIII, 1; XX, 2; XXI, 2; XXII, 1; XXVI, 1.

ai familiei, – prin ceea ce trecutul familiei se lega simbolic de prezentul și de viitorul ei. Copiii oamenilor liberi erau crescuți la un loc cu fiii nobililor, fără nici o discriminare de clasă. La vârsta de 15 ani tânărul era socotit apt pentru serviciul militar. În cadrul unei ceremonii, în fața adunării războinicilor el primea sulița și scutul. Educația tinerilor era foarte sobră. „De mici se deprind cu viața obositoare și anevoioasă. Cei care și-au păstrat castitatea mai multă vreme se bucură de mare stimă printre ai lor; germanii cred că din cauza aceasta unii cresc mai înalți, iar alții devin mai puternici și cu nervi mai tari"– remarcă Caesar (*loc. cit.*, VI, 21); și după el, Tacitus: „Dragostea tinerilor târziu începe și de aceea bărbăția lor nu se istovește" (*loc. cit.*, XX, 2).

În continuare, Tacitus – criticând implicit viața romanilor – îi elogiază pe germani pentru că „la dânșii căsniciile sunt aspre și în nici o altă privință n–ai putea să lauzi mai mult năravurile lor. Căci aproape numai ei dintre barbari se mulțumesc cu o femeie"[1].

Vechiul obicei al răpirii miresei – un mod simbolic de a marca eliberarea de legăturile cu familia ei și intrarea într–o nouă familie – mai persista; dar, păstrând același sens, sub forma contractului matrimonial: tânărul ducea tatălui fetei, din partea sa și a familiei lui, daruri care reprezentau „prețul de cumpărare" a miresei: de obicei o pereche de boi, un cal cu hamurile, apoi un scut, o suliță și o spadă. Fără plata acestui „preț de cumpărare", actul căsătoriei nu era valabil din punct de vedere juridic. Tânărul primea și el de la soția lui în dar un rând de arme. În felul acesta – interpretează cu admirație Tacitus[2] – soției „i se vestește prin chiar acest început sărbătoresc al căsătoriei, că ea vine soață ostenelilor și primejdiilor bărbatului, că e gata să rabde și să cuteze același lucru în timp de pace, același în timp de război".

După căsătorie, bunurile soților erau administrate împreună, dar ca proprietăți distincte; încât, în caz de desfacere a căsătoriei, bunurile patrimoniale reveneau familiilor celor doi soți. Femeia era prezentă uneori și pe câmpul de luptă, dar niciodată în viața politică a tribului. În schimb, ei îi reveneau toate sarcinile gospodăriei, inclusiv confecționarea îmbrăcămintei, a încălțămintei și a veselei de

1 *Loc. cit.*, XVIII, 1, iar mai departe: „Femeile trăiesc îngrădite–n curăția lor /.../ Preacurviile sunt foarte puține și pedcapsa lor, lăsată–n seama bărbatului, se dă pe loc: cu părul tăiat și–n pielea goală bărbatul o alungă pe femeie din casă, sub ochii rudelor. și–o poartă în bătăi prin tot satul" (XIX, 1).

2 *Loc. cit.*, XVIII, 3.

ceramică. Ea era cea care se îngrijea și de sănătatea membrilor familiei, cunoscând efectele plantelor medicinale. „Ba germanii mai cred că femeile au în ele ceva sfânt și profetic și nici le disprețuiesc sfaturile, nici le nesocotesc răspunsurile"– cum era, de pildă, „Veleda, care a fost multă vreme socotită zeiță la foarte mulți dintr-înșii"[1].

Dintre popoarele germanice din epoca migrațiilor și de mai târziu, mai bine informați suntem asupra vieții familiale a vikingilor. Aproape fiecare *saga* aduce câte un amănunt în această privință.

Călătorii arabi erau uimiți îndeosebi de felul în care era respectată femeia. Într-adevăr, femeia era tratată la egalitate cu bărbatul. Putea să posede pământuri proprii; putea să poarte arme – pumnal și arc cu săgeți, – iar la brâu avea atârnată o legătură cu chei, simbol al poziției de stăpână a casei. Multe femei vikinge s-au ilustrat ca poete talentate – și uneori chiar în posturi de conducere: regina Asa și-a guvernat țara singură timp de treizeci de ani.

Copiii erau legal socotiți adulți la 12 ani – dată de la care puteau lua parte la obișnuitele incursiuni alături de părinții lor[2]. Întrucât bărbații dispuneau în voie de sclavele lor, bastarzii erau foarte obișnuiți. Drepturile lor la moștenire sau la *Wergeld* erau mai mici; dar dacă erau adoptați, erau egale cu cele ale copiilor legali (cf. F. Durand).

Interesant de remarcat (vd. E. Nack) este felul în care spiritul războinic al popoarelor germanice s-a manifestat chiar și în atribuirea numelor de botez, – nume care evocau viața războinicilor sau anumite animale ori păsări sălbatice.[3]

---

1 Tacitus, *loc. cit.*, VIII, 2.

2 La această vârstă se îmbarcase și Olaf Haraldsson, care la 19 ani conducea el însuși asemenea expediții. (Olaf, rege al Norvegiei, mort în 1030, supranumit „cel sfânt" – deși n-a fost canonizat, – este considerat eroul național și patronul Norvegiei).

3 Iată câteva asemenea componente nominale: *gunt, hilt, wic* (= „bătălie"), în nume ca Gunther, Brunhild, Ludwig: *bert, mar,* – („strălucit, faimos"), în Adalbert, Waldemar; *hel, ger, ort* („vârful spadei") – în Helmbrecht, Gernot, Ortwin; *munt* („apărare") – în Siegmund; *rich* („puternic") – în Heinrich; *gisel* („prisonier") – în Giselher; *sign* („victorie") – în Siegfried; *fried, fred* („pace") – în Friedrich, Alfred; *ar* („acvilă")) – în Arnold; *ber, bern* („urs") – în Bernhard; *wolf, wulf* („lup") – în Wolfgang, Wulfila. (Istoricul citat observă că anumite prenume germanice supraviețuiesc și azi în limbile romanice. Astfel, în franceză – Arnold (Arnaud), Baldwin (Baudoin), Walther (Vautier și Gautier), Theobald (Thibaut), Dietrich (Thierry). Sau, în italiană: Gerbald (Garibaldi), Walther (Gaultiero), Humber (Umberto), Rudolf, Robert, Sigismund – în nume ca Rodolfo, Roberto, Sigismundo).

Piatra cu runc din Gotland.

Sau, un alt fapt pe care îl remarcă același istoric: „Încă din timpurile cele mai vechi, un obicei germanic era acela de a-i lega între ei pe membrii unei familii prin intermediul unei asonanțe inițiale a numelui de botez. Astfel, într-o familie cheruscă bărbații se numeau Segestes, Sigismundus, Segimerus. Sau, numele bărbaților dintr-o altă familie: Heribrand, Hildebrand, Hadubrand. Sau, un alt exemplu de nume ale bărbaților și femeilor dintr-o familie: Gutta (= Uta), Gernot, Giselher, Grimhild (= Kriemhild)."

CREDINȚELE RELIGIOASE

În afara unor date interesante consemnate de Tacitus (și, mult mai puțin, de Caesar), cele mai bogate informații asupra religiei vechilor popoare germanice ni le furnizează tradițiile literare păstrate nealterat în Islanda, unde creștinismul a pătruns târziu (în jurul anului 1000). Deși aceste informații – cuprinse în numeroasele *sagur* și în *Edda* – se referă direct la credințele religioase ale popoarelor scandinave, este totuși de presupus că elementele principale și spiritul lor erau în mare măsură comune tuturor popoarelor germanice, că exista prin urmare o unitate fundamentală a religiei acestor popoare.

Pentru epoca preistorică, în perioada neoliticului sunt atestate arheologic la vechii germani morminte individuale cuprinzând și vase, arme sau podoabe (îndeosebi de ambră), – căci se credea că morții își continuă într-un fel viața printre cei vii. Practicile magice sunt atestate de gravurile rupestre, precum și de amulete, mici piese de teracotă reprezentând diferite animale. Străvechii germani credeau și în existența unor ființe supranaturale, pentru captarea bunăvoinței cărora aduceau sacrificii rituale de animale. – În epoca bronzului apare un nou rit funerar, incinerarea în locul înhumării, corespunzând unei noi concepții despre raporturile dintre cei morți și cei vii Printre ofrandele din morminte se aflau și corăbii mici, de bronz sau chiar de aur, având gravate o imagine simbolică a soarelui – venerat acum de germani ca o divinitate căreia îi era rezervat respectivul cult. Figurile ordonate în scene, gravate pe stânci, reprezintă acte rituale. Iar în ce privește semnificația corăbiilor reprezentate în aceste gravuri – „probabil că se presupunea că sufletele morților ajungeau străbătând marea până la locul lor de odihnă; poate chiar că efectiv cadavrele unor războinici erau părăsite în voia valurilor, după ce fuseseră depuse în bărci asemănătoare celor care, în timpul vieții lor, le serviseră spre a întreprinde expediții îndepărtate" (Ernest Tonnelat).

În timpurile istorice se mențin obiceiurile privind înmormântarea[1], riturile de fecunditate, magia și adorarea obiectelor neînsufletite considerate sacre: meteoriți, soarele și astrele, izvoare și râuri, arbori și păduri întregi. De asemenea, anumite obiecte făcute de mâna omului, socotite a fi înzestrate cu puteri magice, îndeosebi securi și spade. Continuă credința în existența spiritelor protectoare și a demonilor răufăcători.

La acestă dată încep să fie venerate și anumite obiecte de cult și imagini ale unor zei, plasate la loc de cinste, în sanctuare și temple. S-au stabilit acum anumite sărbători comportând solemne ceremonii cultice. Alături de o castă sacerdotală există acum și numeroși vrăjitori, ghicitori și prezicători. S-au înmulțit și s-au complicat formele ritualurilor, și s-a constituit un *corpus* de precepte etice bazate pe anumite principii religioase. În sfârșit, s-au cristalizat și figurile panteonului germanic, – în timp ce în textul câte unei *saga* și în *Edda* se reconstituie în linii clare o cosmogonie și o escatologie.

1 „La îngropări nici o fală /.../, fiecăruia îi aruncă-n foc armele, unora dintre ei și calul /.../ Bocetele și lacrimile iute le lasă, durerea și mâhnirea târziu" (Tacitus, *loc. cit.*, XXVII, 1).

Închinarea magilor. Basorelief de pe altarului regelui longobard Ratchis. Sec. VIII. Muzeul arheologic, Cividale del Friuli.

Zeii popoarelor germanice ne sunt cunoscuţi în cea mai mare parte prin corespondenţii lor scandinavi – unde îi găsim împărţiţi în două grupuri distincte, venerate de o clasă socială sau de alta: Asii, zeii aristocraţiei războinicilor, şi Wanii, divinităţile agricultorilor şi păstorilor, ai fecundităţii, protectorii păcii şi ai bogăţiei. Existau însă desigur şi divinităţi venerate de toate categoriile sociale. În orice caz, Asii aparţin concepţiei religioase a clasei dominante germanice; în contrast cu aceştia, Wanii – care apar ca nişte divinităţi în general impersonale – „s-au născut din experienţele oamenilor în lupta lor constantă contra forţelor naturii" (E. Nack).

Zeul suprem al tuturor germanilor, regele Asilor, era Wodan (la scandinavi, Odin sau Odhinn); la origine zeul furtunilor, Wodan era în primul rând zeul furiei războinice, înconjurat de ceata sa formată din luptătorii cei mai aprigi (*bersekir*), şi era singura divinitate căreia i se aduceau sacrificii umane. Wodan, care în război se serveşte îndeosebi de puterile lui magice, decide care dintre războinici vor fi conduşi de servele sale, fecioarele războinice (*walkirii*) în Walhalla – reşedinţa celor căzuţi pe câmpul de luptă (*Einherier*). Este şi zeul

morților[1], care prin puterile lui magice îi apără pe eroi. Un alt aspect al său este cel de atotștiutor, de zeu al înțelepciunii; este însoțit de doi corbi, Hugin și Munin – „Cugetarea" și „Ținerea-de-minte"– care îi prevestesc viitorul și îl informează despre tot ce se petrece în lume. Wodan este descoperitorul scrierii cu ajutorul semnelor magice – *rune* – și tot el este și inspiratorul poeților, cărora le-a dăruit hidromelul îmbătător al poeziei, puterea extatică a creației artistice.

Al doilea zeu, foarte popular, era Donar (la scandinavi, Thor). Zeu al tunetului și al furtunii aducătoare de ploaie binefăcătoare recoltelor, apărător al oamenilor, împotriva uriașilor distrugători, personificare a forței și vitalității, Thor – asimilat de romani lui Hercule – este reprezentat înarmat cu o secure și cu un baros. În țările scandinave îi erau consacrate numeroase temple. – Tiwaz (la scandinavi – Tyr) era și el o divinitate a războiului, hotărând de partea cui să fie victoria și apoi împăcându-i pe adversari; dar în primul rând era zeul cerului și al luminii, păstrătorul dreptății, apărătorul legămintelor, cel care prezida adunările solemne ale triburilor când se luau hotărâri importante. – O figură luminoasă a panteonului germanic era Balder (sau Baldr), fiul lui Wodan, cel mai generos, mai înțelept, mai frumos și mai iubit dintre Asi; zeu pașnic, blând, dar la nevoie și curajos, a fost ucis mișelește de Loki. „Prin puritatea și noblețea sa, prin destinul său tragic, Balder este cel mai interesant dintre zei"– observă M. Eliade. „Mitul său este dealtminteri cel mai emoționant din întreaga mitologie germanică".– În fine, dintre Asii cei mai importanți Loki era zeul focului (în islandeză, *logi* înseamnă „foc"), sau al pământului, sau al vegetației (interpretările date acestei divinități sunt variate și contradictorii). Loki este personificarea vicleniei și a răutății; uneori este dușmanul demonilor și al uriașilor răufăcători, pe care îi combate; alteori aparține el însuși forțelor distrugătoare a ordinei cosmice.

Între divinitățile secundare ale germanilor Tacitus o amintește pe Nerthus, personificarea Pământului-mumă. La un trib din estul Germaniei figurau doi zei gemeni purtând un singur nume – Alcis. În regiunea gurilor Rhinului, zeița vegetației (sau mai degrabă protectoarea negustorilor?) era Nehalennia. Se cunosc apoi nu-

1 „El îi protejează prin mijloace magice pe marii eroi", pe luptătorii cei mai redutabili, pe care îi adună în jurul său „în vederea bătăliei escatologice, a sfârșitului lumii, *ragnarök*" (M. Eliade). – Vd. Descrierea acestui *ragnarök* la sfârșitul acestui capitol, în celebra *edda* intitulată „Prezicerile Profetei" (*Völuspa*).

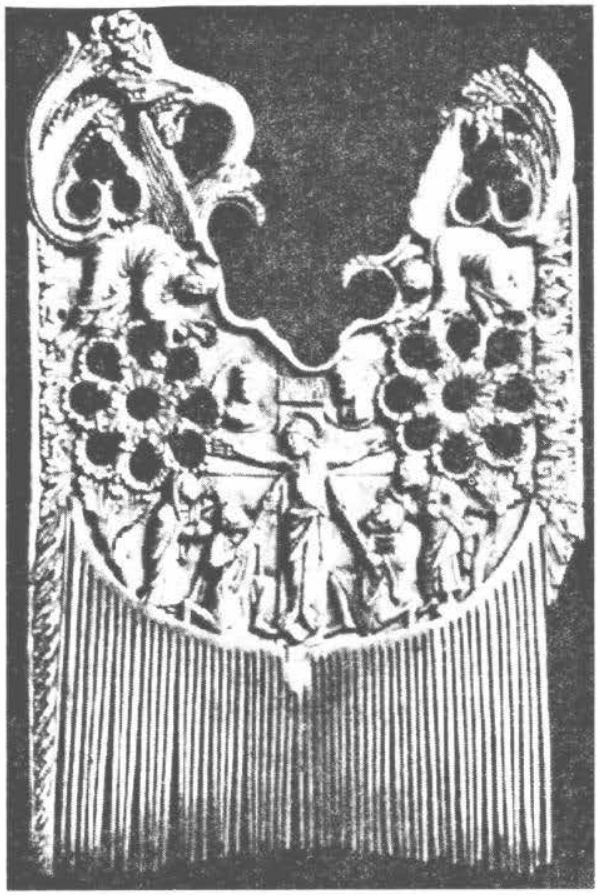

Pieptene liturgic de fildeș. Artă germanică de inspirație bizantină.
Sec. IX. - Schnutgenmuseum, Köln.

meroase nume de zeițe (Baduhenna, Tanfana, Hariasa, Harimella, menționate de Tacitus), al căror cult însă era limitat la anumite regiuni sau grupuri sociale.

Pe lângă divinitățile principale enumerate mai sus, la scandinavi se cunosc – fără atribuții clar definite – zei secundari: zeul iernii și al vânătoarei de iarnă, Ullr, înzestrat trăgător cu arcul, invocat și în dueluri; Heimdalr, paznicul celorlalți zei, cărora în timpul luptelor le vestește apropierea inamicului; Bragi, zeul poeziei și al poeților; sau Hoenir, despre ale cărui atribute nu se știe nimic precis. – În schimb popoarele germanice din nord distingeau net categoria Wanilor, zeii atacați de Asii conduși de Odhinn, cu care apoi au trăit în bună înțelegere. Cei trei Wani binefăcători, divinități ale fecundității și fertilității, erau: Njördr (venerat de germanii de pe continent sub chipul zeiței Nerthus), zeul vegetației, care dăruiește oamenilor bunăstare și bogății; Freyr – venerat îndeosebi la Uppsala – zeul păcii, al ploii, al timpului frumos, căruia îi erau consacrate la sacrificii calul și mistrețul; lui îi era închinată și o anumită perioadă a anului când orice război era suspendat; Freyja, zeița dragostei și a

fecundității, venerată de toate neamurile germanice. Numele altor zeițe, secundare, sunt doar menționate (Hlodyn, Fulla, Idunn; sau soțiile: Sigyn – a lui Loki, Sif – a lui Thor, Skadi – a lui Njördr).

La popoarele germanice din nordul Europei străvechile credințe și practici religioase s-au menținut până în sec. X[1]. Soarele, luna, astrele, pământul, anumite plante, arbori sau obiecte erau socotite că ar poseda o forță care îi protejează pe oameni; la fel cum îi protejau, printr-o acțiune magică, anumite semne cu care era marcat un obiect, în special inscripțiile runice, sau măcar o singură literă din acest alfabet.

În legendele mitologice scandinave un rol important îl dețin uriașii, stăpânitorii cei dintâi ai Pământului, ai căror primi urmași sunt zeii; prima ființă din lume, din al cărui corp a fost făurit Universul, este uriașul Ymir. Uriașii erau înzestrați cu darul înțelepciunii; de aceea erau adeseori consultați de zei – cu care, totuși, intrau uneori în conflict. Alte făpturi mitice erau piticii; trăiau în măruntaiele pământului, de unde extrăgeau metalele – din care știau lucra unelte și arme cu o iscusință deosebită. Apoi, monștrii gigantici – Șarpele Lumii, câinele Garmr, lupul Fenrir – care pun în primejdie soarele, provocând eclipsele; sau care, prin marile furtuni pe care le dezlănțuiesc, pun în primejdie viața marinarilor. În fine, elfii, – la origine spirite ale morților – care au o influență hotărâtoare asupra vegetației.

Vechile popoare germanice credeau că soarta oamenilor depindea de voința zeilor – și mai ales de o forță supremă, difuză, care conduce lumea întreagă și căreia le erau uneori supuși chiar și zeii. Personificarea acestei forțe o reprezentau trei femei numite Norne, care își aveau lăcașul sub rădăcinile arborelui lumii, Yggdrasill; de aici luau hotărâri privind viitorul oamenilor și al zeilor. Se pare că la origine Nornele erau niște spirite binefăcătoare, fiecare om având de la naștere Norna sa. În sfârșit, alte semidivinități asemănătoare Nornelor erau Walkiriile; acestea însă se îngrijeau numai de anumiți luptători mai viteji, pe care îi însoțeau în război. Ele hotărau care dintre luptători trebuia să cadă pe câmpul de luptă; ele îi însoțeau

1 Spre deosebire de popoarele germanice din epoca migrațiilor care adoptaseră creștinismul arian, la normanzi „nu există nici o organizație religioasă centrală, nici o doctrină stabilită, nici un sistem uniform de cult. Sacerdoții nu formau o castă aparte; și se pare că cei care celebrau în temple erau adeseori proprietarii locali ai pământurilor" (J. Lindsay).

apoi pe eroi în reşedinţa zeilor Walhalla, unde toţi aceşti *einherjar* (sau *einherier*, în număr de 540 de ori 800) îşi petreceau tot timpul zilei luptîndu-se între ei; iar seara se adunau în jurul lui Odhinn, ospătându-se cu cea mai bună carne de mistreţ şi bând bere şi hidromel ...[1].

Miturile popoarelor germanice referitoare la creaţia Universului şi a primilor oameni, precum şi la sfârşitul apocaliptic al lumii (*ragnarök*), au fost organizate pe teritoriu scandinav spre sfârşitul epocii păgâne, într-o coerentă cosmogonie şi o escatologie de o mare forţă dramatică[2].

La început nu era nici cer, nici pământ, nici mare, ci doar un nesfârşit abis; spre miazănoapte – ţinutul ceţei şi al gheţurilor, Niflheimr; spre miazăzi – Muspelsheimr, ţinutul luminii şi al focului. Din întâlnirea şi împreunarea frigului şi căldurii acestor două ţinuturi a apărut viaţa, s-a născut prima fiinţă, uriaşul Ymir; apoi au apărut zeii Odhinn, Eili şi We – adevăraţii creatori ai Universului. Ei au fost aceia care l-au ucis pe Ymir; din trupul lui au făcut pământul, din oasele lui munţii, din sângele lui marea, lacurile şi râurile, din ţeasta lui bolta cerească, din părul lui pădurile, iar din creierul său norii. Cei trei zei fraţi au creat soarele, luna şi stelele, le-au rânduit mişcările pe bolta cerului, au despărţit ziua de noapte şi au statornicit succesiunea anotimpurilor. La urmă, Odhinn, dând viaţă, inteligenţă şi chip omenesc frasinului Askr şi ulmului Embla, a creat primul cuplu uman, plasându-i în lumea oamenilor Midgardr, având în centru muntele sacru Asgardr şi deasupra căruia stă fericitul ţinut ceresc al Walhallei. Lumea întreagă este susţinută de arborele vieţii Yggdrasill; pe ramurile lui cele mai înalte se sprijină cerul, iar sub rădăcinile lui se află izvoarele înţelepciunii, păzite de cele trei Norne, zeiţele destinului oamenilor, Urd – trecutul, Werdandi – prezentul şi Skuld – viitorul.

„Ceea ce caracterizează religia germanică – notează M. Eliade – este faptul că sfârşitul lumii este anunţat deja în cosmogonie". Într-adevăr, partea a treia a poemului cosmogonic şi escatologic

1 „E verosimil ca la origine Walkiriile să fi fost nişte groaznici şi nemiloşi demoni ai războiului; dar cu timpul poeţii le-au atenuat sălbăticia primitivă, transformându-le într-un fel de nobile mesagere ale zeilor celor mai puternici" (E. Tonnelat).

2 Pentru acestea, sursa principală este poemul *Völuspa* (vd. traducerea integrală şi studiu de Ovidiu Drimba, în vol. *Eseuri de literatură străină*, ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1976).

Völuspa este o prezicere și o viziune a amurgului zeilor (*ragnarök*). Catastrofa universală este însă urmată de renașterea lumii, dar a unei lumi fondate pe principii morale, condusă de generosul zeu al dreptății și al păcii, Balder.

CULTUL

Ca acte de cult, germanii cunoșteau rugăciunile, formulele magice cântate (*galdr*), ofrandele și sacrificiile sângeroase, precum și procesiunile solemne cu ocazia sărbătorilor, însoțite de cântece și dansuri religioase. Practicau toate formele de magie; îndeosebi magia imitativă era la baza riturilor de fecunditate și fertilitate Apoi diferite feluri de oracole – prin aruncarea sorților[1], observarea nechezatului cailor și a zborului păsărilor, interpretarea viselor, precizările unor șamani (*seidr*).

Sacrificiile – aduse pentru a mulțumi zeilor, pentru a le cere o favoare, sau pentru a-i îndupleca – urmăreau în esență apropierea, stabilirea unei comuniuni cu divinitatea. Cu ocazia marilor sărbători sezoniere – mai ales de toamnă, precum și de primăvară și de Noul An – se sacrificau bovine, cai, oi sau porci. Cu sângele animalului sacrificat se stropeau cei prezenți, – gest presupus a-i apropia mai intim de divinitatea considerată că este prezentă la actul sacrificial. La urmă, o parte din animalul tăiat în bucăți era jertfit, iar restul era consumat de participanți, care își treceau apoi unul altuia – având același sens sacru, de împărtășire – și cornul-cupă cu hidromel. Ospățul ritual era momentul religios esențial al ceremoniei: „Toți cei care luau parte se credea că absorb și asimilează misterioasa influență divină de care era pătrunsă carnea animalului sacrificat începând din momentul când acest animal fusese consacrat divinității. A mânca această carne însemna cuminecătura cu substanța zeului însuși și însușirea unei părți din virtuțile supranaturale ale zeului" (E. Tonnelat). La vikingi, această ceremonie mai cuprindea și cânturi, dansuri rituale, acte de divinație și recitări de scene mitologice.

Uneori erau sacrificate și ființe umane – chiar și în epoca romană, îndeosebi zeului Wodan: prizonieri, sclavi, delincvenți

1 Tacitus descrie cu amănunte pitorești modul în care preotul sau capul familiei practica riturile divinatorii. Între acestea, era și înfruntarea armată dintre un prizonier și unul din neamul lor, înaintea începerii luptei: un mod „de a cerceta semnele, cu care ei ispitesc sfârșitul războaielor celor grele" (*Germania*, X, 1-3).

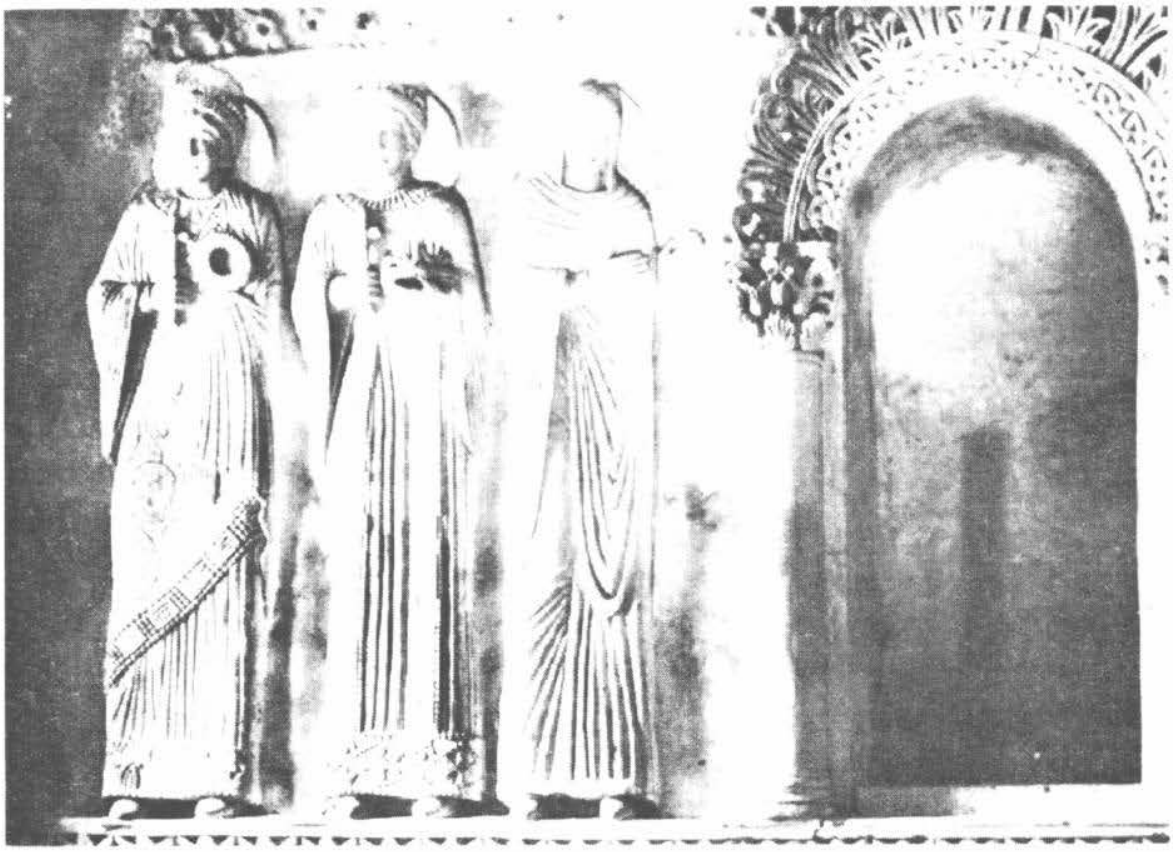

Statui de stuc în mărime naturală, din *Templul Longobard* din Cividale del Friuli (Italia). Sec. VIII.

condamnați, dar niciodată ființe din rândurile respectivului popor germanic[1]. După o luptă, o parte din pradă și toți prizonierii erau jertfiți zeului războiului – cum s-a întâmplat după victoria contra legiunilor lui Varus, când ofițerii superiori romani au fost sacrificați pe altare, iar soldații jertfiți prin spânzurătoare de crăcile copacilor. La faimosul templu din Uppsala se celebrau sacrificii – în timpul echinocțiului de primăvară – timp de nouă zile; în fiecare din aceste zile era sacrificat un om, plus șapte animale[2].

1 În zilele hotărâte, solii trimiși de toate popoarele de același sânge se adună într-o pădure sfințită /.../ și acolo, ucigând un om în numele obștii, împlinesc rânduielile îngrozitoare ale acestei ceremonii barbare". – Propriu religiei germanice era o teroare tainică și un sens de anihilare, de nimicire: „Ei își arată evlavia pentru această pădure sfântă și altfel: nimeni nu intră în ea decât numai legat cu lanțuri, ca un supus care mărturisește puterea dumnezeirii. Dacă pică jos, nu e voie să-l ridice alții, nici să se scoale singur: el iese din pădure rostogolindu-se pe pământ" (Tacitus, *op. cit.*, XXXIX, 1–2). – Un rit sacrificial asemănător, relatat de același istoric, este cel închinat zeiței Nerthus-Freyja (*op. cit.*, XL, 4).

2 Pentru sacrificiile umane la alte popoare germanice – heruli, vikingi, franci, suevi, – vd. și Procopius, *Războiul cu goții*, II, 14, 1; II, 15, 24–25 II, 25, 9–10. De asemenea, Tacitus, *loc. cit.*, XL, 3–4.

Locurile unde se oficiau actele de cult erau diferite: pe vârfuri de munți, pe culmi de dealuri, în dumbrăvi sau poiene, lângă un izvor, sau pe o arie sacră delimitată printr-o împrejmuire de gard sau de pietre nefasonate (*hörgr*), așezate în formă de altar, având în vârf o imagine protejată de un acoperiș. Tacitus afirmă că germanii din timpul său n-aveau temple. Această afirmație este primită azi în general cu rezerve. E adevărat că ceremoniile religioase se desfășurau de obicei sub cerul liber; aceasta nu exclude și existența unor cât de modeste sanctuare construite din lemn. În orice caz, cu câteva secole mai târziu la vikingi existau clădiri speciale consacrate actelor de cult, atestate și de *sagur* islandeze. Erau construcții rectangulare de lemn, asemănătoare locuințelor regilor sau șefilor de trib, de dimensiuni mari – unele chiar de 30 m lungime și 15 m lărgime, – în care se celebrau regulat reuniuni de cult, cu participarea unui număr de persoane superior celor ce puteau locui într-o asemenea casă.

Un asemenea templu se compunea dintr-o vastă încăpere având în centru o vatră imensă. Era încăperea unde aveau loc ospețele sacrificiale: animalul sacrificat pe altarul situat alături de vatră era pregătit și fiert în căldările atârnând deasupra vetrei. O încăpere mai mică, alăturată, era rezervată fie preotului sacrificator, fie statuilor zeităților. (Dacă existau sau nu reprezentări figurative antropomorfe ale zeilor – chestiunea este controversată. Este posibil ca germanii din timpul lui Tacitus să nu-și fi reprezentat divinitățile decât sub forma de simple simboluri; dar la o dată mai târzie, multe texte lasă să se înțeleagă că germanii nordici ar fi avut figurări antropomorfe ale zeilor lor, – probabil statui sau măcar statuete de lemn).

Germanii n-aveau nici o castă sacerdotală organizată și închisă de tipul celei a druizilor, și nici o doctrină secretă pe care după o perioadă de pregătire să și-o însușească viitorii preoți. Dealtminteri, nu știm – pentru perioada mai veche – nici dacă funcțiile lor sacerdotale erau permanente sau, ca la vikingi, doar ocazionale; și nici în ce fel se transmitea cunoașterea regulilor privind toate riturile, inclusiv efectuarea sacrificiilor. În cadrul familiei, funcțiile sacerdotale – ritualurile cu ocazia nașterii unui copil, sau a căsătoriilor, sau a sacrificiilor, sau a ghicirii viitorului – erau îndeplinte de capul familiei. Alte categorii de rituri, privind un grup social mai larg, erau de competența unor sacerdoți (sau sacerdotese), foarte respectați. De pildă, în adunările poporului preoții erau cei care vegheau asupra

Fibule gotice în formă de păsări și pești, lucrate în stilul artei scitice. Filigran și incrustații de email în diferite culori (Lindenschmidt).

ordinei; ei erau păstrătorii și apărătorii legii, în care sens limitau chiar și puterea regilor – cum ne informează Tacitus: „Dealtminteri, nici a pedepsi cu moartea, nici a pune-n lanțuri, nici chiar a bate n-au voie decât preoții" (*loc. cit.*, VII, 1).

Preoții erau supuși însă și unor anumite tabuuri – de pildă, interdicția de a purta arme, sau de a călări o iapă. Probabil că existau și categorii bine precizate, organizate și ierarhizate, de profeți și de magicieni. Dar atât ca sacrificator cât și ca ghicitor al viitorului, funcția sacerdotului era – în principiu – aceea de mediator între om și divinitate. La nivelul cel mai înalt, atribuțiile sacerdotale care priveau interesele statului sau ale întregului trib erau exercitate de rege sau de căpetenia tribului. Astfel, regele sviarilor (al normanzilor din Suedia) răspundea de organizarea ceremoniilor solemne care aveau loc la marele templu din Uppsala. La germani, femeile erau considerate ca fiind dotate în mod deosebit cu darul prezicerii viitorului, iar în funcțiile sacerdotale ale preoteselor se întâlnesc și anumite trăsături șamaniste (cf. F. Heiler). Se pare că sacerdotesele vikingilor (*hofgydhjur*) aveau un anumit rol îndeosebi în cultul zeilor Wani.

ARTA

Creaţia artistică a vechilor germani se limita la început la decorarea uneltelor şi a armelor. Ornamentarea simplă a vaselor de teracotă lucrate de mână – linii drepte, meandre, zig-zag, triunghiuri, – era în aşa fel condusă încât să sublinieze forma vasului. Mai târziu, pe vasele de bronz, pe agrafe şi pe alte obiecte de bronz au apărut motive decorative noi – linia ondulată, cercul, inele concentrice, spirala simplă şi multiplă, – care uneori figurau şi simboluri de cult, cu un real simţ al armoniei între ornament şi suprafaţa obiectului decorat. Dar odată cu epoca fierului – metal care se preta prea puţin la ornamentare – arta germanică suferă o stagnare, reluându-şi evoluţia în perioada migraţiilor.

Procesul de diferenţiere socială care a avut loc în secolele I–II e.n. a determinat o graduală creştere şi nuanţare a calităţii produselor, a pretenţiilor şi gustului. La aceasta a contribuit – pe lângă influenţa tradiţiilor celtice – şi contactele cu Imperiul roman şi cu arta provincială romană. Prin folosirea unor metale nobile – aurul şi argintul, – prin perfecţionarea continuă a procedeelor de turnare a bronzului şi prin introducerea unor tehnici noi s-au creat posibilităţile unor reprezentări artistice mai rafinate. Astfel a apărut decoraţia în filigran – cu firul de argint sau de aur, simplu sau împletit, – precum şi decoraţia cu granule, sudate (la fel ca firele filigranului) pe suprafaţa obiectului metalic în aşa fel încât să formeze figuri decorative geometrice.

Ceramica lucrată de mână şi-a păstrat vechile forme, precum şi stilul ornamental geometric, fără reprezentări figurative. I s-au mai adăugat la această dată şi motive decorative vegetale, de provenienţă romană, – lujere de acantă şi palmete; precum şi simboluri magice sau religioase (cruce, svastică, „arborele vieţii"). În sec. I şi mai ales în sec. II apare tot mai des, pe un grund negru lucios, o ornamentaţie „pozitivă" (prin incrustaţie sau relief).

O mare varietate de modele de fibule şi catarame, brăţări, brelocuri, piepteni, etc. de bronz şi chiar de argint sau de aur, denotă o influenţă celtică târzie (sau venită din spaţiul est-european), precum şi forme originale, cu o bogată ornamentaţie în filigran şi granule, sau cu perle de sticlă şi pietre semipreţioase.

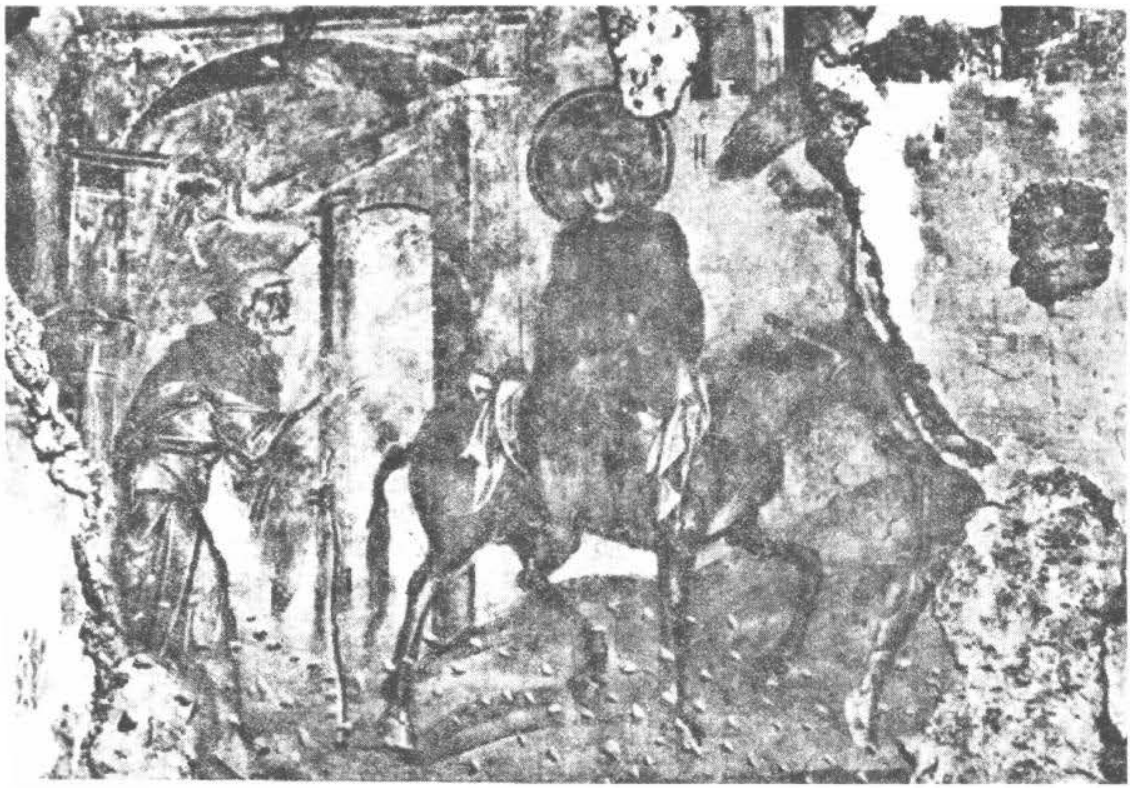

Frescă din biserica longobardă de la Castelseprio
(reg. Milano). Sec. VII–VIII.

La vechii germani dinaintea epocii migrațiilor arta plastică este slab reprezentată. Sculptura, de pildă, se reduce la foarte puține și rudimentare figurări antropomorfe de zei și idoli, lucrate în lemn. „Dealtminteri, germanii cred, că nici a-i închide pe zei între pereți, nici a-i plăsmui în chip de om nu se potrivește cu măreția Celor de sus"[1].

În schimb, variată și concludent reprezentată este arhitectura, sculptura și pictura popoarelor germanice din perioada invaziilor (sec. IV–VII) și a migrațiilor normanzilor. Contribuțiile lor însă în aceste domenii datează după așezarea lor definitivă în țara sau regiunea cucerită, și constau în împrumuturi consistente din tradițiile popoarelor locale cu care au stat într-un contact mai îndelungat. Acesta a fost cazul popoarelor germanice stabilite pe teritoriul Angliei, Germaniei, Lombardiei, ș.a., care au preluat de la celți și de la gallo-romani anumite forme arhaice de artă.

1 Tacitus, *loc. cit.*, IX, 2. – Despre muzică și dans ni s-au transmis foarte puține știri: cântece despre eroii renumiți – ca de ex. Arminius, – cântece de luptă și dansuri războinice, de felul celui despre care vorbește Tacitus: „Jocuri au numai un soi, care-i același în toate adunările lor: tineri în pielea goală saltă printre săbii și framee gata să-i străpungă, și aceasta numai de bună plăcerea lor" (*loc. cit.*, XXIV, 1).

În schimb, variată și concludent reprezentată este arhitectura, sculptura și pictura popoarelor germanice din perioada invaziilor (sec. IV–VII) și a migrațiilor normanzilor. Contribuțiile lor însă în aceste domenii datează după așezarea lor definitivă în țara sau regiunea cucerită, și constau în împrumuturi consistente din tradițiile popoarelor locale cu care au stat într–un contact mai îndelungat. Acesta a fost cazul popoarelor germanice stabilite pe teritoriul Angliei, Germaniei, Lombardiei, ș.a., care au preluat de la celți și de la gallo–romani anumite forme arhaice de artă.

„O altă componentă a artei vechi germanice este de origine orientală: în decursul migrațiilor lor spre Occident, măcar unele dintre triburile germanice au venit în contact cu civilizația de tip iranian a sciților și sarmaților, și chiar – mai ales goții – cu bizantinii, primind de la aceștia, într–o măsură mai mică sau mai mare, anumite sugestii; de pildă, de origine scitică ori sarmatică este predilecția germanilor pentru pietrele prețioase sau pentru paste de sticlă incastrate în bijuterii de aur sau de argint“ (A. Niccoli). – În fine, populațiile germanice din nord au manifestat după căderea Imperiului roman, o înclinație caracteristică pentru o artă non–figurativă, stilizată, abstractă și prevalent decorativă.

Această înclinație este evidentă la anglii și mai ales la saxonii care timp de cinci secole au dominat regiunile meridionale ale Angliei. Masivele cruci de piatră sculptate sunt considerate exemplele cele mai reprezentative de sculptură monumentală europeană din secolele de început ale Evului Mediu[1]. Mai degrabă însă decât opere ale unor maeștri anglo–saxoni – „se pare că sunt produse ale unor pietrari italieni sau bizantini, ajunși în Anglia odată cu primii misionari creștini“[2]. O contribuție mai modestă a anglo–saxonilor la arta Evului Mediu timpuriu sunt bisericile construite cu materiale provenind din monumente romane: dar majoritatea lor au fost distruse în timpul invaziilor daneze[3].

1 Faimoase sunt cele din Bewcastle (datând din 670) și Ruthwell (din 690), având și inscripții runice.

2 Cf. A. Niccoli. – Saxonii au fost creștinați de Sf. Augustin din Canterbury, trimis în Anglia de papa Grigorie cel Mare în 597; iar anglii, de o misiune irlandeză venită aici în anul 635.

3 Mai bine s–au păstrat până azi cea din Bradford–on–Avon, cu o singură navă centrală și cea din Brixworth, de formă bazilicală cu o navă și patru arcade; ambele de la sfârșitul sec. VII.

În schimb o mare importanță au dat anglo-saxonii lucrărilor de artă decorativă. De o factură artistică remarcabilă sunt fibulele de aur, cutiile de fildeș, plăcile decorative emailate și manuscrisele miniate. Toate acestea trădează, în stilul ornamentației adoptate, o influență puternică a artei celte și în general a culturii irlandeze asupra celei anglo-saxone.

În schimb o mare importanță au dat anglo-saxonii lucrărilor de artă decorativă. De o factură artistică remarcabilă sunt fibulele de aur, cutiile de fildeș, plăcile decorative emailate și manuscrisele miniate. Toate acestea trădează, în stilul ornamentației adoptate, o influență puternică a artei celte și în general a culturii irlandeze asupra celei anglo-saxone.

În cele trei secole (până în anul 711) de stăpânire asupra majorității teritoriului Spaniei vizigoții au creat monumente religioase în care elementele arhitecturale și sculpturile paleocreștine latine se îmbină cu cele bizantine[1]. Bisericile vizigote, datând aproape toate din sec. VII și construite din blocuri mari de piatră bine ecarisată au un plan fie bazilical (S. Juan de Baños, Quintanilla de las Viñas, ș.a.), fie cruciform (S. Pedro de la Nave, S. Comba de Bande, ș.a.). Arhitectura bisericilor vizigote de influență latină-paleocreștină[2] folosește șarpante de lemn care acoperă cele trei nave despărțite prin coloane cu arcade și având una sau trei abside. Planul celor de influență bizantină este în formă pătrată de cruce cu trei nave boltite – cea din mijloc mai ridicată – și cu trei abside pătrate. În multe cazuri au fost folosite coloane luate din edificii romane, cu capiteluri corintice. „Elementele originale vizigote sunt: arcul în formă de potcoavă de proveniență orientală, apariția ferestei gemene (adică formată din două arcuri alăturate și având o coloană la mijloc), ornamentația în lemn, precum și diverse forme de capiteluri vizigote" (A. Soria).

Sculptura vizigotă este reprezentată de basoreliefuri în piatră din bisericile menționate mai sus, cu elemente decorative geometrice, vegetale și animale. De asemenea și basoreliefuri cu caracter iconografic – cum sunt de pildă scenele biblice deosebit de interesante de pe capitelurile bisericii S. Pedro de la Nave (lângă Zamora);

1 Între anii 554–630 sudul și sud-estul Spaniei au rămas sub dominația bizantină.

2 Alte monumente arhitectonice vizigote păstrate până azi într-o stare de conservare relativ bună: Poarta Sevillei din Cordoba (sec. VII) și zidul dinspre vest al moscheei din același oraș – care ținuse de biserica S. Vicente din sec. VI, ulterior demolată.

sau cele de la Quintanilla de las Viñas (lângă Burgos). În aceste două biserici întâlnim tema decorativă (probabil de proveniență persană sassanidă) a celor două animale sau păsări față în față, separate de imaginea unui arbore. – Să mai menționăm la acest capitol și basoreliefurile sarcofagelor executate în perioada vizigotă (din Muzeul Arheologic din Madrid și din Muzeul din Burgos).

Artele secundare – orfevrerie, ceramică, sticlă, țesături – au fost mult cultivate de vizigoți. În orfevrerie vizigoții au preferat policromia exuberantă, folosind din abundență perlele, sticla colorată șlefuită și pietrele semiprețioase, montate în capsule minuscule sudate apoi pe lame de aur. Aurul îl lucrau fie prin procedeul fuziunii, fie laminat, prin martelare sau prin presare. Orfevrierii vizigoți cunoșteau și ornamentația în filigran de aur sau de argint, – aplicată de pildă pe mânerele pumnalelor și spadelor de paradă. De o factură artistică mai modestă – chiar când sunt de aur și cu pietre prețioase – sunt obiectele de podoabă: fibule colane, cercei, brățări, inele, găsite în morminte vizigote. Numeroasele obiecte de bronz găsite se remarcă prin fuziunea foarte atentă a metalului, printr–o mare varietate de modele și o superioară execuție tehnică – în ornamentarea prin incizie, în sudura capsulelor, în incrustațiile cu email.

Regii vizigoți dăruiau bisericilor cruci, coroane, candelabre, de argint sau de aur. Din această categorie de obiecte se compun tezaurele găsite la Guarrazar (azi în Musée de Cluny, din Paris) și Torredonjimeno (Muzeul Arheologic din Madrid). Între cele 12 coroane – de aur, cu perle, pietre prețioase, incrustații cu email – este și faimoasa coroană a regelui Suintilanus și îndeosebi cea dăruită de regele Recesvintus.

Pictura epocii vizigote este reprezentată de miniaturile care ornează celebrul manuscris cunoscut sub titlul de *Pentateuchul Ashburnsham* – care cuprinde și 19 pagini reprezentând, pe toată suprafața lor, scene biblice legate de textul acestor cinci cărți ale *Bibliei*.

Invazia longobarzilor din anul 568 în Italia și dominația lor asupra nordului și centrului Peninsulei (până în 774) a însemnat o perioadă – privată în general – de eclipsă culturală. Pe de altă parte, contactul lor cu cultura bizantină și, concret, cu Ravenna (cucerită de ei în 751), a avut ca rezultat creația unor deosebit de interesante și valoroase opere de arhitectură, sculptură, pictură și orfevrerie.

Așa-numitul Palat al lui Theoderic din Ravenna[1] poate fi considerat că anticipează arhitectura romanică. Austerul și impunătorul Mausoleu al lui Theoderic din același oraș, construit în 520 din blocuri mari de piatră ecarisată, are nivelul inferior pe un plan decagonal (fiecare latură cu o nișă terminată cu un arc în plin cintru); nivelul superior, poligonul, este acoperit de o gigantică cupolă dintr-un singur bloc de calcar, înaltă de 3,20 m și cu un diametru de 11 m. – În domeniul arhitecturii religioase longobarde s-au păstrat până azi două monumente, de mici dimensiuni, dar de un interes excepțional pentru istoria artei: biserica S. Maria in Valle (Cividale, în regiunea Friuli, – din sec. VIII) – așa-numitul *Tempietto Longobardo* – și biserica S. Maria Foris Portas (sec. VII – VIII, Castelseprio, în Lombardia).

Vas de aur, dintr-un mormânt princiar avar. Sec. VI. Kunsthistorisches Museum, Viena.

Tempietto Longobardo este un monument unic în genul său – prin coloanele cu capiteluri corintice de proveniență romană (sec. V), prin frescele absidei centrale, prin sarcofagul de marmură cu basoreliefuri al legendarei regine Piltrude, și în special prin delicata ornamentație de pe peretele din fund, adevărată dantelărie în stuc, iar în partea superioară cu cele șase statui tot în stuc, în mărime

1 În realitate, un edificiu din sec. VII destinat corpului de gardă; sau, după alți autori, palatul secretariatului exarhilor. S-a păstrat doar fațada clădirii, cu o mare poartă centrală flancată de două mari deschideri cu dublu arc; deasupra, o nișă cu două *loggette*, fiecare susținută de trei coloane subțiri de marmură, așezate pe o mensolă tot de marmură.

naturală, reprezentând șase grațioase personaje feminine (zise „cele șase sfinte", – două în veșminte monahale, patru în costume princiare. Stilul ansamblului, atitudinile personajelor, eleganța drapajului, minuțiozitatea execuției, – totul denotă o perfectă familiarizare a artistului anonim longobard cu pictura bizantină și cu sculptura în fildeș a maeștrilor elenistici. – S. Maria Foris Portas, construită în întregime din piatră de râu, are planul rectangular trilobat cu un atrium și trei abside. Dar importanța acestui monument – unic în Evul Mediu timpuriu – constă în frescele din interior: un ciclu pictural reprezentând, în trei zone orizontale, Bunavestire, Nașterea lui Hristos, Închinarea Magilor, Înfățișarea la Templu, Uciderea Pruncilor, etc. Valoarea excepțională a acestor singulare fresce – operă a unor meșteri locali în serviciul longobarzilor – rezidă în expresivitatea tușei, foarte sigure și viguroase, precum și în cel mai pur spirit de respect al canoanelor elenistico–romane.

În același orășel italian Cividale – care în timpul longobarzilor a cunoscut o epocă de mare strălucire prin palatele și bisericile sale – s–au păstrat până azi și alte opere caracteristice pentru stilul și nivelul artistic atins de aceștia în domeniul sculpturii. „Altarul ducelui Ratchis" (Museo Cristiano) este un paralelipiped de piatră compus din patru lespezi sculptate (și, la origine, pictate) înfățișând scene biblice încadrate într–o sobră și elegantă ornamentație care folosește și motive vegetale și florale. Modul în care sunt imaginate și reprezentate figurile poate fi considerat tipic pentru un adevărat „stil longobard". – O altă capodoperă longobardă este „Baptisteriul lui Callisto" (azi Museo Cristiano), cu cele opt grațioase coloane de marmură și capiteluri corintice care susțin pergola, decorată în basorelief, cu figuri de animale care se înfruntă și cu motive simbolice creștine. Vana baptisteriului are aplicate în exterior plăci de marmură sculptată de asemenea cu motive și simboluri religioase (așa–numitul „Pluteo di Sigualdo")[1].

Orfevreria longobardă este ilustrată de crucile (în forma crucii grecești) lucrate din plăci subțiri de aur, cu variate motive decorative *au repoussé* (Cele mai frumoase exemplare se păstrează în Muzeul Arheologic din Cividale și în Muzeul Domului din Monza). Pe lângă alte obiecte de orfevrerie de uz liturgic longobarde, Muzeul Domului din Monza posedă și coroana reginei Teodolinda (sec.

1 Alte opere figurative vizigote, basoreliefuri în marmură, sunt păstrate azi în biserica S. Maria del Castello (Udine), Domul din Gemona (provincia Udine) și în Museo Civico din Trieste.

Vânător călărind un leu înaripat cu cap de om.
Detaliu de pe vasul reprodus anterior.

VII); apoi faimoasa „Coroană de Fier"[1], precum şi delicatul grup „Cloşca cu cei şapte pui", din argint aurit (probabil din sec. VI).

Arta popoarelor scandinave – cu rădăcini în arta vechilor germani – a evoluat, începând din sec. IV, într–o direcţie proprie, de artă preponderent non–figurativă, abstractă, ornamentală. Pe de altă parte, în ornamentică scandinavii preferă motivele animale în locul complicatelor elemente vegetale sau florale.

În evoluţia artei vikingilor (cf. Gwyn Jones) se pot distinge diverse stiluri – deşi nu lipsesc elementele necesare cunoaşterii arhitecturii lor, a mobilierului, precum şi a aspectului originar pe care îl aveau basoreliefurile în piatră sau inciziile runice, care ştim că erau pictate în culori vii. S–a păstrat însă o documentaţie

1 Coroana Teodolindei – din aur, cu safire şi sidef. „Coroana de Fier" este o diademă compusă din şase segmente rectangulare de aur, în care sunt montate briliante, alte pietre preţioase şi emailuri. În interior diadema are un inel de fier (de unde, numele coroanei), confecţionat – potrivit legendei – dintr–un cui al crucii pe care a fost răstignit Hristos. A servit – potrivit tradiţiei – la încoronarea lui Carol cel Mare ca împărat al Sacrului Imperiu Roman, precum şi a mai multor regi ai Italiei, din Evul Mediu şi de mai târziu. (Însuşi Napoleon, intrând în Milano, s–a încoronat cu „Coroana de Fier"!).

arheologică concludentă privind obiectele de metal (arme și ornamente), sculptura decorativă în lemn și cea în piatră. Ornamentația carului, a celor trei sănii și a prorei corabiei funerare din mormântul princiar din Oseberg (Norvegia) dovedește o forță de expresie și o fantezie bogată; mai puțin în redarea figurilor umane, cât în reprezentarea păsărilor și șerpilor, sau a animalelor – lei, urși, câini, pisici, – surprinse în momente de atac sau de încleștare îndârjită, în care energia explozivă și expresia de ferocitate se îmbină cu grotescul și cu comicul. – În secolul următor (al IX–lea), în locul acestor figuri extravagante stilul din Jelling (în Iutlanda, Danemarca) preferă figurări stilizate redate în linii prelungite, sinuoase, adeseori încrucișate și ansamblurile compoziționale căutate, declamatoare, artificiale. Caracteristice pentru arta vikingilor sunt masivele blocuri de piatră sculptate din Jelling și cele pictate din insula baltică Gotland. Primele (păstrate în National Museet din Copenhaga) – cu reprezentări animaliere care vor fi mereu reluate,fidel sau stilizate, fie pe blocuri de piatră comemorative, fie pe variate obiecte de metal. Pietrele comemorative pictate din Gotland (foarte numeroase sunt cele datând din secolele VIII–IX) au și o deosebită valoare documentară – prin bogăția și exactitatea detaliilor din scenele mitologice sau războinice reprezentate[1]. În arta vechilor popoare germanice elementele figurative – chiar stilizate – apar mai frecvent la popoarele scandinave.

Privită în general, arta popoarelor germanice se prezintă ca o artă ornamentală, predominant zoomorfă și folosind mult decorativismul liniilor curbe. În preferința ei pentru motivul animalier se descifrează influența „artei stepelor", (care preluase și asimilase elemente ale artei sassanide), venită mai întâi de la sciți, apoi de la sarmați, cu care goții și varegii intraseră în contact în regiunile meridionale ale Rusiei[2].

Din aceeași sursă orientală scito–sarmatică derivă și predilecția pentru aur și pentru vivacitatea coloristică creată prin utilizarea pietrelor prețioase sau rare, a sticlei colorate sau a emailului în ornamentarea obiectelor de cult sau de podoabă. (Proprie, totuși spiritului germanic rămâne lipsa simțului de ordine și de simetrie).

1 Cele mai cunoscute și mai realizate sunt cele găsite la Ardre, Lärbro și Klinte Hunninge.

2 Ansamblul, totuși, nu apare haotic: „În dosul fastului somptuos al ghirlandelor de animale înlănțuite domnește economia și organizarea – spre a putea înscrie aceste imagini pe suprafețe mici" (R. Pörtner).

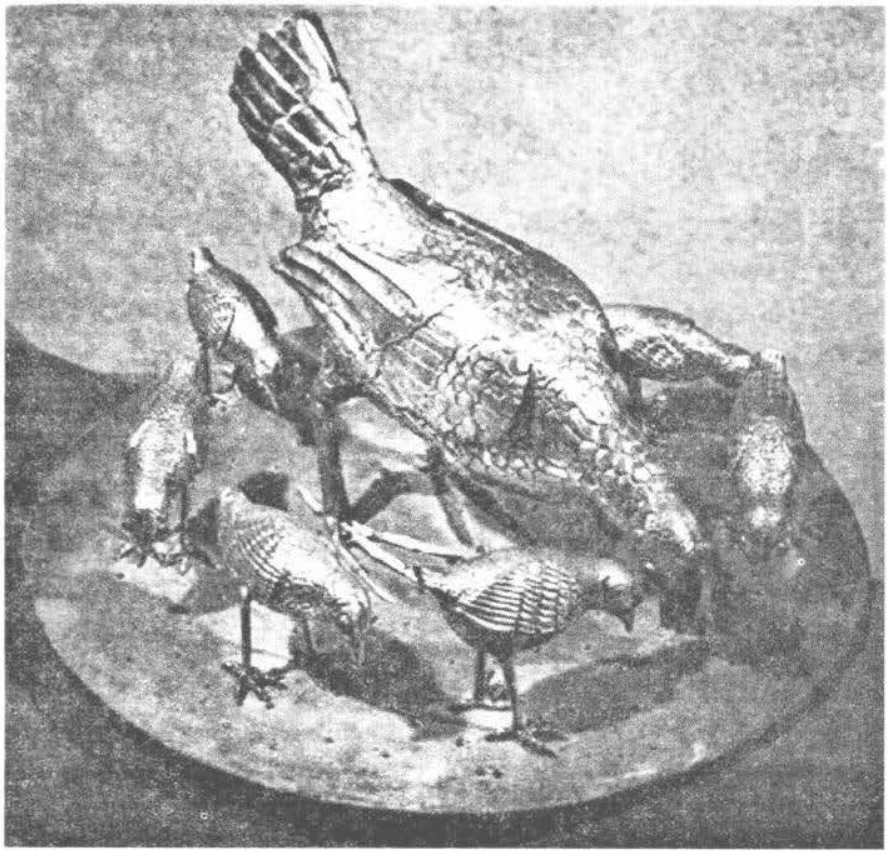

„Cloșca cu șapte pui". Argint aurit. Operă longobardă din sec. VI. (?). – Tezaurul Domului din Monza (reg. Milano).

O trăsătură comună întregii arte germanice este apoi refuzul de a reprezenta (în general) imagini din realitatea umană – îndeosebi scene. Imaginația inspiră această artă mai mult decât realitatea. Chiar și în cazurile (dealtminteri rare) în care apare figura umană – de obicei încorporată într-un decor complicat – aceasta este deformată, stilizată, aproape redusă la un simplu element ornamental. Figurările animaliere înseși suferă aceeași deformare: leul, de pildă, se transformă în grifon, iar șarpele, într-o foarte lungă panglică abstract-decorativă. Animalele sunt redate în paroxismul agitației, cu mișcări brutale, declanșând o impetuoasă forță ofensivă; mimica lor e crispată, torturată, derutantă. O robustă, violentă, elementară vitalitate, o impulsivitate interioară nestăpânită, un dinamism general coleric caracterizează reprezentările, nu numai cele figurative, ale artei popoarelor germanice. Acest efervescent dinamism este sugerat, este tradus și de exaltarea lineară a arabescurilor, a împletiturilor neprevăzute, complicate, contorsionate de linii, din abundenta ornamentație care ocupă o oricât de mică suprafață rămasă liberă. Un decorativism linear, capricios, bizar, frenetic – alimentat și de exemplul artei decorative celte – care ar putea fi pus în legătură și cu

Scene din *Tapiseria din Bayeux*, reprezentând debarcarea lui Wilhelm Cuceritorul și a armatei sale în Anglici și victoria din 1066 a lui Wilhelm asupra anglo-saxonilor. Musée de l'Évêché, Bayeux.

un model arab: fără să aibă însă armonia, calmul și seninătatea acestuia.

În faza a doua de evoluție a artei germanice – începând *grosso modo* din sec. VIII – se observă o orientare nouă (cf. L. Balzaretti). Odată cu procesul de creștinare a acestor popoare, odată cu asimilarea parțială a vechii culturi mediteraniene mediată de Biserică (vezi activitatea lui Theoderic la Ravenna) și odată cu crearea Sacrului Imperiu Roman, în arta germanică reapare figura umană. Se verifică acum – grație influenței izvoarelor clasice greco-romane – o nouă concepție despre om și, în consecință, o revalorizare a reprezentării figurii umane. Repertoriul motivelor decorative se va îmbogăți – prin sursă bizantină – cu motive iconografice și cu simboluri creștine (vița de vie, crucea, păuni, pești, etc.).

Odată cu această nouă orientare se poate vorbi de o contribuție a popoarelor germanice, de o prefigurare germanică a stilului romanic. În același timp, menținerea vechilor motive ale artei germanice[1] și preferința clară a acesteia pentru metalele nobile, pentru filigran, emailuri, sticlă și pietre semiprețioase policrome, atestă filonul de continuitate istoric-culturală și aportul artistic al popoarelor germanice la arta Evului Mediu european.

1 „Numeroase teme provenind din arta animalieră a barbarilor vor reapare, în secolul al XII-lea, în decorarea bisericilor din Franța Septentrională" (R. Lantier).

VIAȚA INTELECTUALĂ

După instalarea lor definitivă în țările cucerite, popoarele germanice au ajuns să creeze – în contact cu cultura latină și cu lumea creștină – și o ambianță socială în care au apărut manifestări de viață intelectuală de un apreciabil nivel. În acest sens, contribuțiile anglo-saxonilor din Britania, ale vizigoților din Spania, ale longobarzilor din Italia, ale francilor de pe teritoriul Franței și Germaniei, și ale scandinavilor – îndeosebi ale celor stabiliți în Islanda – se situează la originile vieții intelectuale ale Evului Mediu timpuriu[1].

Creștinați în masă de misionari irlandezi în jurul anului 600, anglo-saxonii au fondat în Northumbria – și mai puțin în sudul Angliei – numeroase mănăstiri, devenite tot atâtea focare de cultură. Aici, călugării instruiți irlandezi și anglo-saxoni, cunoscători ai limbii și (mai mult sau mai puțin) ai culturii latine, au transcris și au tradus texte antice; în scrierile lor în limba latină ne-au transmis informații asupra societății, obiceiurilor și moravurilor vremii. Totodată ei au cultivat și limba lor maternă, păstrând și transcriind producții literare transmise până atunci din generație în generație pe cale orală, și chiar au încercat ei înșiși să compună versuri – în irlandeză, respectiv în anglo-saxonă.

În provincia meridională Kent, saxonul de origine nobilă Aldhelm (cca 650–709), educat în ambianța mănăstirii din Canterbury, a fost cel dintâi scriitor

Pafta de aur.
Operă anglo-saxonă din sec. VII.
– British Museum, Londra.

1 Despre autorii citați în acest capitol se va vorbi mai pe larg în volumul următor.

anglo-saxon de limbă latină și primul mare erudit din Anglia. A scris și versuri în limba saxonă (care însă s-au pierdut), foarte prețuite de Alfred cel Mare. Episcop de Sherborne, Aldhelm s-a ocupat și de muzică și de arhitectură (biserica din Bradford-on-Avon este opera lui), - dar în primul rând a fost un renumit umanist, bun cunoscător al poeților clasici latini și ai celor mai noi. Autor al unei importante opere istoriografice (*Monumenta Germaniae Historica*), Aldhelm, ca poet și ca prozator de limbă latină a scris *Elogiul Fecioriei* și *Elogiul Fecioarelor* - scrieri dedicate călugărițelor, redactate într-un stil elegant și abundând în metafore.

Marele latinist al Northumbriei, discipol al învățaților călugări irlandezi, a fost Beda Venerabilul (672-735), considerat și cel mai mare erudit al Evului Mediu timpuriu. Școala sa din Jarrow se bucura de o faimă europeană. Curiozitatea sa intelectuală multilaterală a îmbrățișat toate domeniile cunoașterii. A scris numeroase opere filosofice, teologice, un tratat de metrică, o istorie naturală, o cronologie universală bazată pe serioase studii de astronomie, mai multe biografii, etc. *Istoria ecleziastică a popoarelor din Anglia* este o operă fundamentală pentru cunoașterea istoriei Angliei până în anul 731.

Din mediul anglilor din Northumbria a apărut și Alcuin (735-804). A condus celebra școală a mănăstirii din York. Cu ocazia celor două călătorii la Roma l-a cunoscut personal pe Carol cel Mare - căruia i-a dedicat versuri encomiastice. Invitat de împărat la Paris, a rămas acolo zece ani, timp în care a reorganizat *Schola Palatina*, unde a și predat „cele șapte arte". Reîntors în Anglia a fondat o școală-model de studii umaniste. Imensa operă a lui Alcuin cuprinde lucrări de gramatică, retorică, dialectică, muzică, matematică, astronomie, - domenii în care sunt rezumate toate cunoștințele epocii.

După invazia danezilor, care au devastat și distrus mănăstirile din Northumbria dând foc și splendidelor biblioteci, centrul intelectual se mută în sud, în Wesex, unde viața intelectuală cunoaște o nouă epocă de înflorire datorită luminatului rege saxon Alfred cel Mare (848-899). Războinic viteaz, excelent administrator și om de stat, în același timp și un om de mare cultură, Alfred cel Mare a urmărit ridicarea poporului (și în primul rând a nobililor săi) prin instrucție și prin promovarea unei intense vieți culturale. A reformat învățământul, invitând în acest scop mulți călugări eruditi străini.Sub

îndemnul și grija sa personală s-a compilat o vastă *Cronică din Wincester* (capitala regatului său), cuprinzând istoria popoarelor anglo-saxone. A pus să fie adunate și transcrise în dialectul saxon toate operele poetice anterioare existente în Northumbria. La o vârstă matură a învățat limba latină; după care, din intenția de culturalizare a poporului său, a tradus el însuși *Istoria universală*, celebra compilație a istoricului și teologului spaniol din sec. V, Orosius, - operă prin intermediul căreia Evul Mediu a cunoscut mai amănunțit istoria Antichității; apoi *Regula pastorală* a lui Grigorie cel Mare, *Istoria ecleziastică* a Venerabilului Beda și *Consolarea filosofiei* a lui Boethius (pe care, peste cinci secole, o va traduce din nou și Chaucer).

Limba gotică a fost salvată pentru știință grație traducerii *Bibliei* - cel mai vechi document de limbă gotică, primul monument lingvistic aparținând unei limbi germanice - de către Wulfila (310-383). Originar, se pare, din regiunea Dunării de Jos, dintr-o familie de goți creștinați, om de o vastă cultură, însărcinat cu misiuni diplomatice la curtea Bizanțului, Wulfila a fost consacrat la Constantinopol, în anul 340, episcop-misionar, - primul episcop al goților ariani din nordul Dunării.

După cum informează discipolul său Auxentius din Durostor, Wulfila - care își ținea predicile în limbile greacă, latină și gotică, limbi pe care le stăpânea perfect - a deținut scaunul episcopal timp de 40 de ani - „rămânând pe pământ roman, în mijlocul poporului său", în limba căruia s-a hotărât să traducă *Biblia*[1]. Se pare însă că n-a tradus-o în întregime - decât *Noul Trestament*; în orice caz, s-a păstrat textul Evangheliilor (în faimosul *Codex argenteus*, - pergament purpuriu, cu litere argintii și aurii, - azi în Biblioteca Universității din Uppsala); apoi epistolele apostolului Pavel, *Faptele Apostolilor* și câteva fragmente din *Vechiul Testament* (între care și *Cartea Regilor*).

Al doilea scriitor got ilustru este istoricul Jordanes (sec. VI), autor al unei *Istorii romane*, de la origini până la 551, și al operei

1 Pentru aceasta Wulfila a trebuit să inventeze un alfabet adecvat. Din cele 27 de semne ale acestui alfabet nou, gotic, circa 18 sunt luate din scrierea uncială greacă, altele din alfabetul latin, iar câteva au fost inventate de Wulfila. (A nu se confunda alfabetul gotic al lui Wulfila cu scrierea gotică din manuscrisele occidentale - deci nu numai germanice, - introdusă în secolele XII-XIII, ca un reflex sau o paralelă a arhitecturii gotice; scriere desființată oficial în 1943).

Despre originea și faptele goților, cunoscută și sub titlul de *Getica*[1]. În această operă – un compendiu, în cea mai mare parte, a operei omonime a lui Cassiodor, care s-a pierdut, – Jordanes recunoaște superioritatea civilizației romane, alături de care el crede că ar fi posibil și necesar să se dezvolte și civilizația goților. Admirator al Imperiului roman de Răsărit, autorul ține să se știe – „și să nu creadă nimeni că am adăugat ceva în favoarea poporului got din care mă trag". Opera lui – una din cele dintâi lucrări scrise de un barbar despre barbari – inaugurează un gen nou în istoriografia medievală: acela al monografiei istorice dedicate unui singur popor. Este unica sursă de informații privind aproape întreaga perioadă a istoriei poporului goților; operă în care autorul a inserat și câteva legende și cântece eroice străvechi gotice.

În lumea goților, a regatului vizigot din Spania s-a constituit o ambianță intelectuală; ceea ce presupunea desigur și existența unor biblioteci conținând manuscrise ale operelor latine clasice și mai noi, copiate nu numai de călugări, ci și de copiști aflați în serviciul unor înalți prelați sau al unor nobili. În școlile de pe lângă mănăstiri (unde învățau și tineri laici), pe lângă materiile necesare pregătirii monahale se studiau – mai mult sau mai puțin – și disciplinele prevăzute de *trivium* și *quadrivium*. Conciliul al II-lea din Toledo (527) prevedea înființarea de școli pe lângă fiecare episcopie. Sistemul scolastic s-a extins mult după proclamarea convertirii la creștinism a vizigoților (în 589). Cultura laică deci pătrundea și în straturile sociale laice, atât ale vizigoților cât și ale hispano-romanilor. Regii vizigoți din Toledo își procurau și ei manuscrise, și adeseori compuneau ei înșiși versuri în limba latină.

Printre personalitățile culturale formate și activând în acest mediu, care au scris lucrări într-o limbă latină adeseori chiar elegantă, lucrări care au cunoscut o mare circulație în secolele Evului Mediu timpuriu, se remarcă Martin din Bracara (sec. VI), autor de tratate de teologie, de morală, de drept canonic și de poezii în limba latină. –Vizigot de origine era și abatele Johannes, care a studiat în școlile din Constantinopol clasicii latini și greci. Reîntors

1 *De origine actibusque Getarum*, – întrucât Jordanes credea că goții se trag din geți. Istoricul apreciază faptul că Theoderic impusese notabililor săi „să iubească Senatul și poporul roman, și să facă în așa fel încât să-și păstreze prietenia și bunăvoința împăratului roman din Răsărit"– După unii autori Jordanes a fost călugăr în Tracia sau Moesia; după alții, episcop de Ravenna.

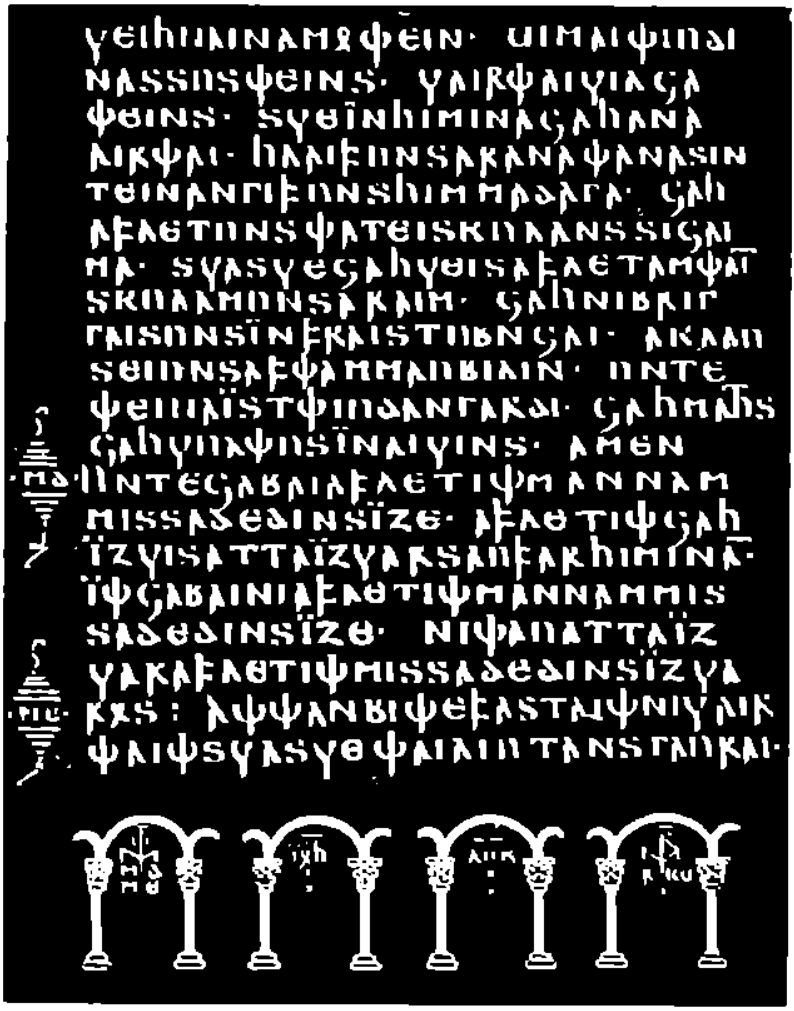

O pagină din „Biblia lui Wulfila"; una din cele 187 de file ce compun manuscrisul numit *Codex argenteus*, copiat în sec. V sau VI. – Biblioteca Universităţii din Uppsala (Suedia).

în Spania a fondat mănăstirea din Biclara şi a scris o *Cronică*, remarcabilă prin scrupulozitatea cercetării izvoarelor şi a detaliilor asupra vieţii lumii răsăritene în a cărei ambianţă autorul trăise aproape zece ani. *Johannis Biclarensis Chronica* rămâne un document de prim ordin privind istoria vizigoţilor din a doua jumătate a secolului al VI-lea (cf. Mario Ruffini).

Marea personalitate a culturii vizigote a fost Isidor, episcop de Sevilla (cca 560–636), care s-a bucurat de cea mai înaltă stimă şi preţuire, atât în timpul vieţii cât şi în secolele care au urmat. Faima lui – constantă de-a lungul Evului Mediu – s-a datorat impresionantei sale opere, alimentată de o cultură enciclopedică neegalată la acea dată decât, poate, de Boethius, Cassiodor şi Grigorie cel Mare. Scrierile lui dovedesc în primul rând o bună cunoaştere a poeţilor latini clasici şi creştini, a lui Cicero, Quintilian şi Seneca, a lui Pitagora, Ptolemeu, Plinius, ş.a.

Dintre scrierile lui Isidor – enciclopedice, istorice, științifice, teologice, de etică, de drept canonic, precum și erudite comentarii ale *Vechiului Testament* – primul loc îl ocupă *Etimologiile*, o monumentală compilație a tuturor cunoștințelor timpului[1]. Îndeosebi primele trei cărți au avut un foarte mare succes în Evul Mediu; dar întreaga operă, în ansamblul ei (deși lipsită de originalitatea de gândire a unui Aurelius Augustinus sau Grigorie cel Mare) constituie documentul prin excelență privind *summa* cunoștințelor pe care le aveau erudiții europeni din secolele VI–VII. Sistematizându-le cu metodă, Isidor a stimulat activitatea unei lungi serii de glosatori medievali care l-au luat ca model. – Dintre scrierile sale cu caracter istoric se remarcă *Despre bărbații iluștri* – biografiile a 46 de scriitori din secolele V–VI; apoi, într-o mai mare măsură, *Chronicon* – un compendiu de istorie universală, până în anul 616; în fine, *Istoria regilor goți, vandali și suevi* – opera sa istorică cea mai importantă, în special capitolele privind istoria vizigoților în sec. VI. Aceasta și multe alte opere ale lui Isidor din Sevilla au devenit texte obligatorii în școlile medievale din Occident, lăsând urme adânci în cultura Evului Mediu apusean.

Regele ostrogot Theoderic, întemeind în Italia cel mai puternic regat barbar din acel timp în Occident, a ținut să mențină structura statală și instituțiile romane, servindu-se în acest scop de experiența unor membri ai aristocrației romane dintre cei mai capabili.

Între aceștia, consilierul său mai apropiat și mai devotat a fost Cassiodor (Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator, cca 485–578) care în înaltele funcții pe care le-a deținut în stat a urmărit realizarea unei fuziuni între goți și romani. Eșecul acestei politici l-a determinat să se retragă din viața publică. Din mănăstirea pe care a fondat-o în Calabria a făcut un centru de studii, cu o bibliotecă renumită în timpul său, și unde sub îndrumarea sa au fost transcrise numeroase texte ale clasicilor antici, care au cunoscut o mare circulație în Evul Mediu. Astfel, marele său merit este de a fi salvat o parte considerabilă de opere antice și de a fi răspândit interesul

1 Opera, împărțită în 20 de cărți, tratează despre gramatică, retorică, dialectică (I–II), aritmetică, muzică, geometrie, astronomie (III), medicină (IV), istorie (V), liturghie și teologie (VI–VII), biserică și erezii (VIII), despre așezările omenești (IX), despre cuvinte (X), despre om și natura umană (XI), despre animale (XII), cosmologie (XIII), geografie fizică (XIV–XV), despre metale (XVI), cultivarea pământului (XVII), despre război (XVIII), edificii și îmbrăcăminte (XIX); în fine, despre pregătirea mâncărilor și despre diferite unelte casnice (XX).

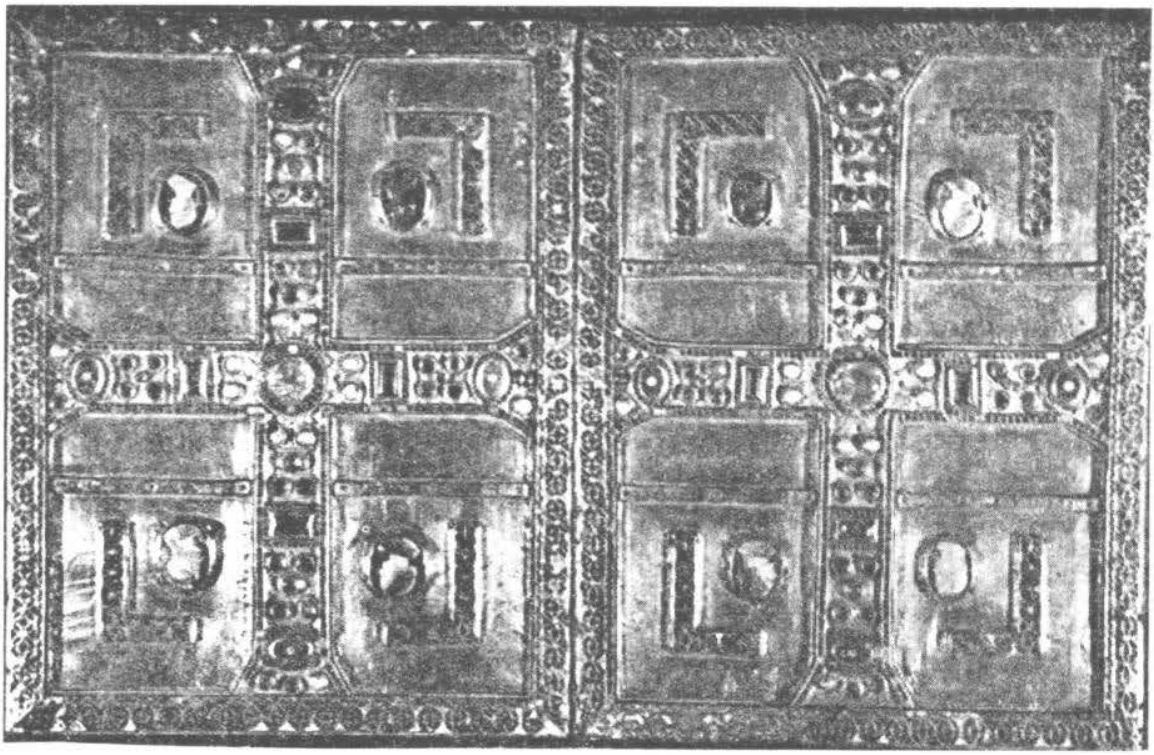

Legătura *Evangheliarului reginei Theodolinda*.
Sf. sec. VI. Tezaurul Domului din Monza.

pentru disciplinele umaniste. Cassiodor este autorul unei *Istorii a goților* (operă pierdută, dar care s-a transmis indirect)[1] și a unor opere de filosofie, literatură, politică, teologie, muzică, gramatică, scrise într-un stil ușor prețios, dar elegant.

Celălalt mare om de cultură de la curtea lui Theoderic, Boethius (Anicius Manlius Torquatus Severinus, 480–524), și el descinzând dintr-o familie ilustră romană, s-a bucurat de asemenea de încrederea și stima regelui got. Dar Boethius nu iubea deloc regimul ostrogoților invadatori; drept care, a fost întemnițat la Pavia și decapitat. În lucrările sale filosofice Boethius a căutat să concilieze gândirea lui Platon, Aristotel (pe care l-a tradus și comentat) și a stoicilor cu ideile creștinismului; motiv pentru care a fost considerat ultimul filosof latin și primul filosof scolastic. Operele lui, extrem de răspândite de-a lungul Evului Mediu, au transmis lumii moderne doctrinele filosofice și gândirea științifică a anticilor – în logică, aritmetică, geometrie, muzică etc. De înaltă considerație s-au bucurat și lucrările lui de teoria muzicii și a matematicii (*De institutione arithmetica*) – în care se întâlnesc pentru prima dată simboluri ale numerelor de la 1 la 9, asemănătoare cifrelor indiene (numite apoi

1 Opera pierdută a lui Cassidor a fost rezumată, cum am spus, de istoricul și episcopul got de Ravenna, Jordanes (sec. VI).

arabe). În *De institutione musica* sunt expuse teoriile muzicale ale pitagoreicilor. *De geometria* este o traducere aproape literară, a *Elementelor* lui Euclid. Boethius a scris și mai multe opere teologice. Dar opera lui cea mai importantă rămâne *Consolarea filosofiei*, scrisă sub formă de dialog, în proză alternând cu versuri, – o meditație filosofică de inspirație platonică și stoică, de astă dată însă fără ingrediente creștine. (Boethius imaginează aici un personaj alegoric. Filosofia, care îi apare în închisoare, consolându-l de nenorocirea care l-a lovit pe nedrept).

În cele două secole de ocupație a Italiei (583–773) longobarzii n-au creat o ambianță intelectuală, nici după creștinarea lor, – cu excepția unor reflexe ale tradiției juridice romane perceptibile în *Edictul lui Rothari*. În afara domeniului artei, urmele vreunei influențe a culturii latine sunt aproape inexistente.

Singura mare figură a vieții intelectuale longobarde este Warnfrid, mai cunoscut cu numele de Paulus Diaconus (cca 724–799). Aparținând unei nobile familii longobarde, educat la școala de pe lângă curtea regală din Pavia, a studiat aici și limba greacă – cu un interes foarte rar manifestat în timpul său, – precum și scriitorii latini, îndeosebi Plinius. De asemenea, operele lui Beda Venerabilul, Isidor din Sevilla și Grigorie cel Mare. Warnifrid a fost preceptorul uneia din fiicele regelui Desideriu, pentru care a compus poeme în limba latină[1].

La o vârstă înaintată își descoperă vocația monastică și intră (către anul 780) în faimoasa mănăstire din Montecassino, unde se retrăsese și regele longobard Ratchis. Cu ocazia unei călătorii în capitala lui Carol cel Mare, Aquisgrana (Aachen), acesta l-a invitat să rămână la curtea sa. Aici Warnfrid a predat limba greacă unei fiice a împăratului, a publicat diverse poezii ocazionale, manuale școlare, culegeri de predici, comentarii la unele scrieri ale lui Grigorie cel Mare, precum și o cronică a episcopilor din Metz – care a devenit în Evul Mediu modelul de cronică episcopală. După o absență de șase sau opt ani s-a reîntors la Montecassino, unde a scris o *Istorie romană* (de la Constantin la Iustinian) – devenită de asemenea un manual în toate marile școli medievale – și unde s-a

1 Dintr-un imn al său, Guido d'Arezzo, creatorul portativului, cheilor și a notației muzicale moderne, a luat denumirea silabică a sunetelor – UT, RE, MI, FA, SOL, LA, SI. Iată aceste, versuri ale lui Warnfrid: „Ut queant laxis REsonare fibris/ MIra gestorum FAmuli tuorum,/ SOLve pollutius LAbii reatum/ Sancte Iohannes". În traducere italiană: „Perché i fedeli sulla lenta lira/ possano cantare le tue grandi gesta,/ sciogli la colpa dell'impuro labbro,/ o san Giovanni".

Împăratul Lothar I. Miniatură din *Evangheliarul lui Lothar* (849-851). - Biblioteca Naţională, Paris.

dedicat în primul rând scrierii marei lui opere, *Istoria longobarzilor* (de la origini până în anul 744). Valoarea excepţională a acestei opere constă nu numai în importanţa sa documentară unică asupra longobarzilor - prin utilizarea unor surse contemporane care apoi s-au pierdut, prin informaţiile orale directe înregistrate şi prin imparţialitatea istoricului -, ci şi în calităţile captivante ale operei (portrete, descrieri de scene, naraţiuni de legende, inserarea de elemente poetice, miraculoase şi fantastice), calităţi care fac din Warnfrid unul din marii prozatori ai timpului său.

Şi în regatul vandalilor s-a manifestat un interes evident pentru activităţile culturale şi intelectuale. Cartagina, cu teatrele şi cu şcolile ei, continuă să rămână şi sub noii stăpânitori o metropolă a vieţii intelectuale - întreţinută desigur, în primul rând şi în mod preeminent, de funcţionarii administrativi şi de clerul catolic roman. Dar şi tinerii din a doua şi a treia generaţie de vandali stabiliţi în Africa

frecventează acum școlile de gramatică și de retorică, alături de tinerii romani.

Nobilii vandali, cărora poeții locali le dedică operelor lor, sunt pasionați de teatru – ne informează Procopius (*op. cit.*, II, 6, 7); ceea ce ne permite să bănuim că acești nobili acordau o oarecare atenție și literaturii latine sau grecești. Prestigiul limbii latine face ca aceasta să tindă a se substitui limbii vandale. Geiseric însuși învață limba latină – deși la o vârstă înaintată, – încât supușii săi romani îi pot prezenta petițiile lor în această limbă. Regii vandali care i-au urmat s-au arătat receptivi față de preocupările intelectuale (cf. H. Schreiber). Hinerich se familiarizase desigur întrucâtva cu cultura latină în timpul cât stătuse la Roma ca ostatec. Gundhamund se înconjura de erudiți și de poeți. De asemenea Thrasamund și soția sa Amalafrida – care fusese educată la curtea din Bizanț – căutau societatea învățaților și îi protejau pe poeți. Unii vandali nu întârziară să îi imite.

În timpul domniei lui Gundhamund își scrie poemele Blosius Aemilianus Dracontius, singurul poet cunoscut, de oarecare relief, care a trăit în Cartagina vandală. Poeții acestei perioade – și e foarte probabil că nu toți erau de origine romană – continuau să compună într-o latină clasică. În sec. VI a fost alcătuită aici o antologie de poezii (păstrată în așa-numitul *Codex Salmasianus*) care, prin diversitatea stilurilor și prin numărul mare al poeților antologați, constituie încă o dovadă a unei apreciabile activități intelectuale în timpul ultimilor regi vandali.

În ambianța intelectuală a epocii merovingiene, prima mare personalitate a fost Georgius Florentius Gregorius, episcop de Tours (538-594). Aparținând unei bogate familii din nobilimea francă, educat la școala episcopală din Clermont, devenit în 573 episcop de Tours, Gregorius a scris numeroase tratate de exegeză, dogmatică și liturgică, precum și o serie de biografii ale Părinților Bisericii, foarte prețioase prin informațiile istorice pe care le conțin.

Opera sa principală – fundamentală, indispensabilă pentru cunoașterea epocii merovingiene – este *Istoria francilor*, în 15 cărți. În primele patru, faptele istorice alternează cu legendele; dar începând cu cartea a cincea Gregorius relatează fapte și evenimente al căror martor a fost el însuși, dând amănunte foarte prețioase asupra moravurilor și mentalității contemporanilor săi. Comentariile și judecățile formulate se remarcă prin imparțialitate, iar narațiunea, prin simplitate, prospețime și spontaneitate, – oferind un tablou pătrunzător al epocii, într-o limbă latină apropiată de limba vorbită.

La o dată mult mai târzie, în mediul scandinav apare cronicarul Saxo Grammaticus (cca 1140–1206 sau 1216), călugăr, secretar al episcopului din Lund și înalt demnitar la curtea regelui danez Waldemar I. Primele nouă cărți ale operei sale *Istoria danezilor* (*Gesta Danorum*) narează legende alternând cu cântece străvechi, fapt care dă operei o valoare literară apreciabilă. Următoarele șapte cărți prezintă însă un real interes informativ istoric. Autorul se arată a fi un partizan hotărât al centralismului politic monarhic; iar ca scriitor autentic viking, manifestă o predilecție deosebită pentru descrierea detaliată și colorată a scenelor feroce de luptă. Stilul său are vervă, forță, plasticitate; totodată și o subtilă capacitate de înțelegere a psihologiei oamenilor. Saxo este „un spirit viu și un talent strălucit" – cum îl caracteriza Erasm; un scriitor al cărui stil are „o admirabilă varietate de figuri și de imagini".

SCRIEREA RUNICĂ

Vechile popoare germanice și cele din perioada migrațiilor foloseau o scriere alfabetică originală (îndeosebi pentru anumite inscripții) începând din sec. III e.n. – dacă nu chiar din sec. II – și continuând până în sec. XIV. Această scriere „runică" avea două variante principale (cf. L. Musset și F. Mossé). Cea mai veche, denumită „vechiul *futhark*"[1], constituită defintiv în jurul anului 200, avea 24 de semne (rune) și era răspândită în aproape întreaga lume germanică; este reprezentată de un număr foarte mic de texte, toate foarte scurte, dar de un particular interes lingvistic[2]. A doua variantă, „noul *futhark*" – întrebuințată numai în lumea scandinavă începând din sec. IX – se reduce la numai 16 rune. În această variantă au fost redactate câteva mii de texte cunoscute, importante și pentru amănuntele de ordin istoric pe care le furnizează. Ca grafie, scrierea runică seamănă întrucâtva cu unele alfabete etrusce, de care

1 Denumire dată după primele 6 semne ale alfabetului runic (F–U–TH–A–R–K). Cea mai veche inscripție runică cunoscută este cea de pe fibula găsită la Himlingöje, în Danemarca, – regiune în care s-a folosit mai întâi și mai mult „vechiul *futhark*".

2 Un exemplu este inscripția de pe inelul sau colierul din Pietroasa, găsit împreună cu celebrul tezaur. Datând din sec. IV, inscripția este formată din 15 rune, al căror sens este controversat: *gutaniowihailag*, interpretată de unii istorici ca o dedicație, inscripția este mai curând o afirmare de proprietate, dublată de o formulă magică: got: *wihailag*: resp. *wih–hailag* = lat. *sacro–sanctus* (cf. M. Isbășescu).

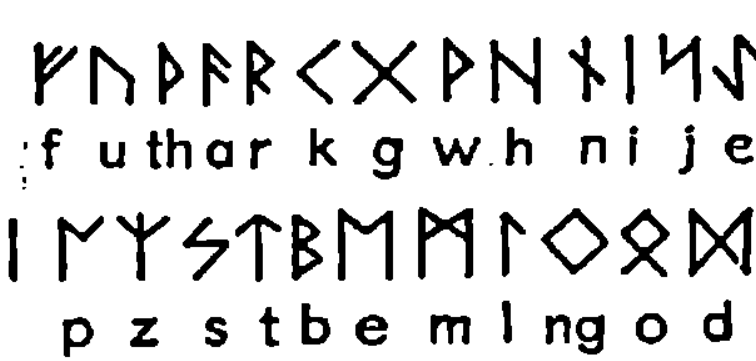

Scria caracterelor runice.

anumite populaţii germanice se serveau încă din primii ani ai erei noastre.

Cuvântul *runa* există în majoritatea vechilor limbi germanice (în gotică, islandeză, anglică, irlandeză, ş.a.), cu accepţii diferite dar în general implicând sensul de „secret", „mister", „taină" (cuvântul derivă de la *rûnen* > *raunen* = „a murmura tainic", „a descânta"). Se considera că scrierea runică avea o funcţie şi o putere magică. Toate textele sunt inscripţii – pe stânci, pietre comemorative, arme, unelte, monede, bijuterii; uneori şi pe obiecte de lemn. Scopul lor era deci practic, utilitar, mai ales magic. Dar scrierea cu rune mai putea indica şi o marcă de proprietate, semnătura unui meşteşugar, o donaţie, o dedicaţie, un eveniment, o formulă cuvioasă sau o inscripţie funerară. În „noul *futhark*" erau gravate şi „bastoanele cu mesaje" (*bodkefli*, în norvegiana veche), ale căror rune serveau – până în sec. XIV – ca înştiinţări, chemare la oaste, la adunări, la corvezi, etc. Uneori formula se amplifica – cum este cazul celor de pe piatra din Jelling, sau de pe monumentul din Rök; ultima, de 725 de rune – cea mai lungă inscripţie runică gravată vreodată (sec. IX). Dar în vechime, scrierea runică n-a servit decât unui număr foarte restrâns de persoane; abia din sec. IX a trezit un interes viu, care s-a menţinut timp de patru-cinci secole. În orice caz, scrierea runică – asemenea celei ogamice, a celţilor – n-a avut o influenţă profundă asupra civilizaţiei vechilor popoare germanice, care a rămas esenţialmente orală.

După introducerea alfabetului latin folosirea runelor încetează (în sec. XIV); în mediul ţărănesc din unele regiuni ale Suediei se mai întâlnesc însă şi în sec. XVII; iar în regiunea Möre (Norvegia), şi în secolul următor. Mai erau ţărani care le cunoşteau şi le foloseau pentru a însemna anumite date, nume sau formule pioase, până către începutul secolului nostru.

LITERATURA

Tacitus ne spune că triburile germanice erau dezbinate şi n-aveau conştiinţa originii lor comune; singurele elemente care le dădeau sentimentul unităţii de neam erau limba şi producţiile lor literare.

Acestea aveau un caracter foarte variat: tradiţii mitologice[1], cântece şi imnuri pentru ocaziile marilor sărbători sau ale procesiunilor solemne legate de riturile agrare, cântece comemorative[2], lamentaţii funebre care narau şi faptele vitejeşti ale defunctului; formule magice dezvoltate conţinând şi un nucleu narativ; foarte tumultuoase cântece de război[3]; apoi cântece de nuntă, de ospăţ, de

Fragment de castă, cu inscripţii runice.
Artă anglo-saxonă, sec. VIII. Muzeul naţional, Florenţa.

1 Aceste cântece vechi – singurul gen de istorie pe care îl cunoşteau germanii – îl glorificau pe strămoşul divin Tuisto; fiul său Mannus – primul om – a avut trei fii, din care descind cele trei ramuri, ale ingevonilor, herminonilor şi istevonilor (Cf. Tacitus, *op. cit.*, II, 2).

2 Gen de poezie genealogică; un exemplu sunt cântecele elogiindu-l pe Arminius, luptătorul pentru libertatea Germaniei, eroul care „este cântat de neamurile barbare până în ziua de azi" (Tacitus, *Anale*, II, 88).

3 Cântece în cinstea zeului războiului Thor – „cu a căror intonare, numită *bardit*, ei aprind inimile ... vără groază în duşmani, sau se cutremură chiar ei de frică ... Ei se silesc să scoată un sunet aspru şi un muget frânt, punând scuturile la gură, pentru ca glasul, mai plin şi mai tare, să se umfle şi mai mult răsfrângându-se" (Tacitus, *Germania*, III,1).

muncă, sentențe în care erau condensate norme juridice în formă versificată – spre a putea fi mai ușor memorate[1]; sau foarte mult răspânditul gen al ghicitorii, adeseori formulat într-o viziune poetică:

Zbură o pasăre fără pene,
se așeză pe un pom fără frunze;
veni o femeie – care n-avea picioare,
prinse pasărea – deși femeia mâini n-avea,
o prăji pe foc – deși foc nu era,
și o mâncă – deși femeia gură să mănânce n-avea.

(Soarele și zăpada)

Religiozitatea primitivă germanică se revelează îndeosebi în sortilegii, rugăciuni și descântece. În această din urmă categorie, un loc semnificativ îl ocupă cele două scurte *Descântece din Merseburg* (primul de numai patru versuri, al doilea de nouă), și care constituie „unicul monument de poezie păgână care a supraviețuit pe pământ germanic continental" (C. Grünanger). Primul descântec este o invocație pe care un prizonier o adresează războinicelor fecioare divine ale lui Wodhan; acestea îi dau formula cu ajutorul căreia scapă din robie. Al doilea, dezvoltând un nucleu narativ, este murmurat de un călăreț aflat într-o pădure, înconjurat de primejdii, calul său de luptă și-a scrântit un picior, Wodhan îi dăruiește formula magică vindecătoare a calului și călărețul e salvat.

Toate aceste genuri minore enumerate mai sus – forme arhaice ale literaturii germanice – „au un caracter esențialmente coral și colectiv ..., redând cu nealterată fidelitate credințele, sentimentele și aspirațiile unei întregi comunități etnice" (C. Grünanger). În schimb, figura cântărețului solist germanic va apare în perioada migrațiilor (secolele IV–VII). Odată cu aceasta, se creează un gen poetic nou: cântecul eroic, *Heldenlied*, cu caracter epic, narând fapte reale sau imaginare, cu personaje istorice sau legendare.

Cântecul eroic își ia materia tot din tradiții populare; dar această materie este prelucrată într-o formă îngrijită de către *skop* (la popoarele scandinave – *skald*), cântărețul de curte care își recită compozițiile acompaniindu-se cu lăuta sau cu o mică harpă. – Cel mai vechi cântec eroic germanic (datând din sec. V) este *Bătălia*

1 Şi în care se întâlnesc şi pasaje poetice, de descrieri de peisaje (ca în „jurămintele de credință" islandeze – *Thryggdhamat*), sau scurte intonații elegiace (ca în legile frizonilor).

contra hunilor, păstrat într-o redactare scandinavă ulterioară (cu titlul *Volundarkvidha*). Tot într-o redactare nordică târzie, cuprinsă în *Edda poetică*, s-a păstrat şi *Cântecul lui Wieland* (*Völundr*), care în 159 de versuri narează, cu amănunte monstruoase, istoria unei oribile vendete. Singurul monument literar al genului conservat în forma originară, în germana veche (*althochdeutsch*) este *Cântecul lui Hildebrand*, compus[1] în sec. VIII.

Proza popoarelor germanice începe, cum am mai spus, cu traducerea în limba gotică a *Bibliei* de către Wulfila[2]; am amintit de asemenea calităţile literare ale *Cronicii* vizigotului Johannes din Biclara, şi în special ale operelor cu caracter istoric ale lui Isidor din Sevilla. Tot în regatul vizigoţilor, un interes literar prezintă operele poetice în limba latină ale unor înalţi prelaţi – Martin din Bracara, Braulio episcopul din Zaragoza (al cărui *Hymnus de festivitate S. Aemiliani* s-a cântat în bisericile vizigote timp de cinci secole); sau episcopul Eugenio din Toledo (sec. VII) a cărui operă poetică, bogată şi variată ca teme, a avut o circulaţie europeană până în sec. XII.

La anglo-saxoni, primele scrieri datate apar la sfârşitul sec. VII. Datorate unor călugări (anglo-saxonii au fost creştinaţi în masă cu un secol înainte) aceste producţii sunt impregnate de idei creştine, şi prin urmare nu reflectă fidel fizionomia morală a acestor popoare. Prezintă însă calităţi literare certe cele redactate în limba latină – proza şi hexametrii lui Aldhelm, scrierile biografice ale Venerabilului Beda, versurile lui Alcuin – în care pătrund ecouri ale unor preferinţe şi procedee specific anglo-saxone[3].

Limba şi literatura anglo-saxonă îşi afirmă personalitatea bine conturată încă din sec. VIII, atât în proză cât şi în poezie – cu cântecele eroice („Bătălia din Maldon"), cu popularele enigme, cu

1 Vd. capitolul *Cultura şi civilizaţia medievală în Germania*, în volumul următor.

2 Pe teritoriul Germaniei, istoria prozei începe între anii 770–790, cu glosarul aşa-numit *Abroganus*, – urmat de o versiune în germană a *Evangheliei după Matei* şi texte catihetice.

3 Preferinţă pentru enigme, perifraze, stil metaforic, aliteratic, – ca în proza lui Alcuin: „–Ce sunt ochii? – Călăuzele trupului, corăbiile luminii, semnele doveditoare ale cugetării, – Ce este soarele? – Strălucirea lumii, frumuseţea cerului, farmecul naturii, cinstirea zilei, împărţitorul ceasurilor, – Ce este marea? – Cărarea îndrăznelii, piatra de hotar a pământului, despărţitoarea ţărâmurilor, locul de întâlnire al râurilor, fântâna ploilor torenţiale" – etc.

poemele lirice și elegiace, cu proza traducerilor lui Alfred cel Mare, cu poemele lui Caedmon și Cynewulf, și culminând cu *Beowulf*. Constituind primele monumente literare ale anglo-saxonilor - componenta fundamentală a etosului englez - ele vor fi tratate pe larg în capitolul rezervat culturii medievale engleze.

(Din același motiv, creațiile literare ale francilor - care se situează în perioada carolingiană - vor fi abordate în capitolul consacrat culturii Evului Mediu timpuriu din Franța).

Un loc aparte în literatura de început a popoarelor germanice îl dețin producțiile popoarelor scandinave, - singurele în care s-au păstrat masiv tradițiile comune tuturor germanilor de dinaintea creștinării lor.

Regiunea în care s-au conservat mai bine aceste tradiții a fost Islanda (datorită rolului cultural al mănăstirilor, care însă au strecurat în texte și concepții creștine, alterându-le - într-o mică măsură - caracterul originar). Această veche literatură islandeză-norvegiană însumează poeme mitologice, poezii eroice și legende de tip *saga*. Este o literatură care a înflorit, se pare, în perioada cuprinsă între secolele IX-XI (deși transcrierea ei în primele manuscrise cunoscute datează de după 1200); o literatură compusă folosind vechi tradiții păstrate pe cale orală, datând probabil chiar din perioada migrațiilor și efectuată, după o graduală reelaborare, de poeții de curte din sec. XIII (*skalzi*).

Poemele mitologice, gnomice și cu caracter eroic care s-au păstrat - în număr de 29 - sunt atribuite eruditului islandez Saemundr Sigfusson (1056-1133), dar în realitate sunt datorate unor autori necunoscuți. Codicele respectiv este cunoscut sub titlul de *Edda poetică* (sau *Saemundar Edda*). Vechi mituri și legende au fost apoi narate și de mitograful Snorri Sturlusson (1179-1241) în culegerea care se va intitula *Edda în proză* (sau *Snorra Edda*)[1].

Lui Snorri i se atribuie, printre alte opere, și voluminoasa *Saga regilor Norvegiei* (*Heimskrinla*). Principala sa operă, *Snorra Edda*, scrisă după 1220, a fost concepută inițial ca un manual pentru uzul poeților debutanți, - pentru a deveni pe parcurs un pretext pentru a

1 Majoritatea textelor din *Edda în proză* sunt conținute într-un manuscris islandez (*Codex Regius*, 45 de file reunite în 6 fascicole) descoperit în 1643 și păstrat azi în Biblioteca Regală din Copenhaga. Redactat probabil în 1325, *Codex Regius* este o copie a unui manuscris pierdut, mult mai vechi (poate chiar din sec. X - după opinia lui C.A. Manselli). Cel mai vechi manuscris al *Eddei lui Snorri*, redactat către 1300, se află în Biblioteca Universității din Uppsala (*Codex Uppsaliensis*).

Partea terminală a cârmei sanici funerare, găsită în nava-mormânt a reginei Asa. Sculptură în lemn. Către anul 850. Oseberg,

povesti mituri şi legende străvechi. Prima parte este în întregime o culegere de asemenea producţii. Partea a doua este un adevărat tratat de poetică, în care sunt inserate şi fragmente în versuri cu scopul de a exemplifica şi explica sensul unor expresii poetice, al unor metafore (*kenningar*). Partea a treia, aridă în totalitate, cuprinde exclusiv indicaţii tehnice ţinând de canoanele compoziţiei skaldice.

În ciclul de poeme mitologice din *Edda poetică*, celebru este poemul intitulat *Völuspa* („Prezicerile Profetei"), – text fundamental pentru cunoaşterea concepţiilor cosmogonice şi escatologice ale vechilor popoare germanice. Alte poeme au un caracter sapienţial, conţinând sentenţe şi sfaturi de viaţă practică (de ex. *Hávamál*); sau, cu un conţinut de străveche magie păgână (de ex. *Vafthródnismál*): sau, de dramă ritual-simbolică (de ex. *Skírnismàl*). În cadrul tuturor acestora apare ca protagonist Odhinn; în centrul altor cinci figurează zeul Thor. Altele au ca temă dragostea şi moartea rezultând din „răzbunarea sângelui". Cincisprezece poeme eroice sunt dedicate legendei lui Sigurdh (Sigfried) – în care apar de asemenea Gunnarr şi Hogni, Gudrun şi războinica Brynhilldr (Günther şi Hagen, Krimhilde şi Brunhilde din *Cântecul Nibelungilor*). În fine, în unele

ediții ale *Eddei* mai sunt incluse și alte poeme mitologice și eroice asemănătoare ca materie și formă. În timp ce poemele cu un conținut mitologic rămân documentul cel mai important pentru cunoașterea mitologiei germanice, cele cu conținut eroic – care, cum am spus, formează nucleul originar al ciclului Nibelungilor – reconstituie un autentic tablou de viață, concepții, moravuri, evenimente reale, moduri de a gândi, de a simți, de a reacționa proprii societății germanice din perioada migrațiilor și din cea a vikingilor.

Acest complex tablou apare în dimensiuni mult mai ample în *saga* (plural *sagur*) – povestiri în proză, asemănătoare poemelor eroice sub raportul conținutului, dar relatând într-un stil realist și familiar fapte întâmplate într-adevăr, și aproape exclusiv în Islanda[1], – conflicte sângeroase între familii și între indivizi, cauze judiciare, incursiuni și furturi de vite, jigniri, răzbunări, masacre, surghiunuri, ș.a.m.d. *Saga* – formă rudimentară de cronică, apărută în sec. X – a rămas mult timp o producție exclusiv orală, recitată de povestitori profesioniști (*sagnamenn*) în ocazii și la reuniuni importante. A fost fixată în scris pe pergament începând din sec. XIII – când în ansamblul acestei narațiuni realiste vor începe să apară și elemente romanești, fantastice sau miraculoase (ca în *Völsungasaga*). Ca dimensiuni, o *saga* poate ajunge până la proporțiile unui volum de 300 de pagini. Valoarea sa documentară este apreciabilă: mediul de viață cotidiană, caracterele (*Njalssaga* are 600 de personaje!), obiceiurile, concepțiile, sentimentele vechilor normanzi sunt redate în cele mai mici detalii și nuanțe. În formă de *saga* au fost redactate în islandeză (în sec. XIII–XIV) și opere curtene franceze faimoase – ca *Perceval*, sau *Tristan și Isolda*. Pe de altă parte, în alte opere de acest gen (îndeosebi norvegiene) se va accentua caracterul de cronică pură – ca în „Saga Regilor Norvegiei" (*Heimskringla*), al cărei autor este Snorri Sturlusson.

Cele mai cunoscute *sagur* – pe lângă cele menționate mai sus – sunt povestirile despre Njal (*Njalssaga*), despre regele Theoderic cel Mare (*Thidhrekssaga*), despre Snorri (*Sturlungasaga*), despre un faimos războinic (*Fridhthjojssaga*), despre locuitorii din Valea Somonilor (*Laxdoelasaga*) – toate compuse în sec. XIII – și îndeosebi *saga* despre familia, despre viața, faptele, aventurile celui mai mare

1 Primul autor de *sagur* cu conținut istoric este Saemundr, autor și al unei cronici a regilor Norvegiei (care s-a pierdut). Cel mai important reprezentant al genului este însă Ari Thorgilsson, autorul *Cărții islandezilor* (*Islendingabók*) și al *Cărții așezării* (sau *„a colonizării"* – *Landnámabók*).

Placă de os de balenă, cu două capete stilizate.
Operă scandinavă, sec. IX. British Museum, Londra.

skald, în același timp războinic și învățat vestit, foarte priceput în medicină și în magia runelor, Egil Skallagrimsson (900–982). Schițând în linii sumare dar precise portretul skaldului, *Egilssaga* face totodată și un elogiu al generozității, al curajului și al poeziei. Calitățile literare ale acestei povestiri – în care sunt inserate și două lungi poeme ale celebrului skald – au făcut ca *Egilssaga* să fie atribuită tot atât de celebrului Snorri Sturlusson.

Stilul epico-dramatic propriu atât unei *edda* cât și unei *saga*[1] este înlocuit în poezia skalzilor cu virtuozitatea formală urmărind efecte exterioare. Este o poezie care, asemenea poeziei eddelor, reflectă viața și idealurile eroice ale epocii vikingilor; dar, scrisă fiind de poeți de curte, celebrează faptele și virtuțile regelui sau

1 Erudiții islandezi – care, începând din secolul al XVII-lea au extins aplicarea titlului operei lui Snorri și la cea a lui Saemund, *Saemundar-Edda* – n-au vorbit niciodată despre *edde* ca denumire de specie literară, paralelă cu *saga*. *Edda* este un singular și nu cunoaște în nordică forma de plural; are o etimologie neprecizată (sensul cel mai probabil este de *Urgrossmütterchen* – „stră-străbunele"), reprezentând de fapt titlul primei culegeri – *Snorra-Edda* – în proză. „Se poate folosi în expresii ca: *stil eddic*, sau *influență eddică*; și cel mult, *cele două edde*, sau *eddele*, ca formă de plural, – dar cu înțeles de dual" (M. Isbășescu).

căpeteniei în slujba căruia se află, exaltându-i generozitatea, curajul, vitejia, puterea, bogăția. Aceste motive sunt tratate de skald cu o permanentă și atentă grijă pentru expresia artistică, elegantă, stilizată, prețioasă, cu intonații retorice, cu un vocabular rar, afectat, bogat în epitete poetice; cultivând un alambicat joc de metafore și o structură metrică și riguroasă, în care predominant este procedeul aliterației. Forma deci primează net asupra fondului. Metafora subtilă (*kenning*), urmărind și efecte sonore, poate fi și dublă, și triplă, - dar de obicei e simplă; bătălia e numită „glasul spadei"; sângele - „berea corbilor"; somnul - „adunarea viselor"; pacea - „odihna lancei"; spada - „flacăra lui Odhinn"; scutul - „norul bătăliei"; săgețile - „grindina arcurilor"; corabia - „calul valurilor"; aurul - „focul Rhinului", ș.a.m.d. Când skaldul ține, nu doar să cultive figurile tradiționale stereotipe, ci să fie și un inovator, lacrima devine „roua genelor" sau „ploaia cerului". De pildă, (vd. Mario Gabrielli), skaldul nu spune: „Regele mi-a dăruit o brățară de aur", ci „Vizitiul care mână calul valurilor (= corabia) în sens de: conducătorul poporului vikingilor), mi-a dat mie, arbore al bătăliilor (= războinicului), strălucirea dimineții fiordului (= aurul brățării)".

Primul skald al cărui nume este cunoscut, Bragi Bodasson, a trăit în prima jumătate a sec. IX; dar poezia skaldică - născută în Norvegia - se pare că avea o tradiție mai veche. Nu se știe dacă era cântată sau recitată (cu acompaniament de instrument - ca în alte regiuni germanice); se pare că existau totuși anumite reguli privind intonația recitării. Cel mai celebru skald este, cum am spus, norvegianul Egil Skallagrimsson. Capodopera sa *Sonatorrek* („Pierderea ireparabilă a fiilor"), o lamentație funebră în 25 de strofe de câte 8 versuri, impresionează prin sinceritatea și simplitatea tonului (cu totul neobișnuit în poezia skaldică), în decursul căreia intervin momente de amintiri, evocări, meditații asupra bătrâneții și a morții. Iată începutul acestei elegii:

Amarnică durere
mă strânge de gât;
și amorțită mi-e limba, -
cumpăna cântării.
Și e atât de greu
să scoți la lumină
din ascunzișurile inimii
comoara poeziei!

Căci, iată că cel mai bun
cârmaci al corăbiei mele,

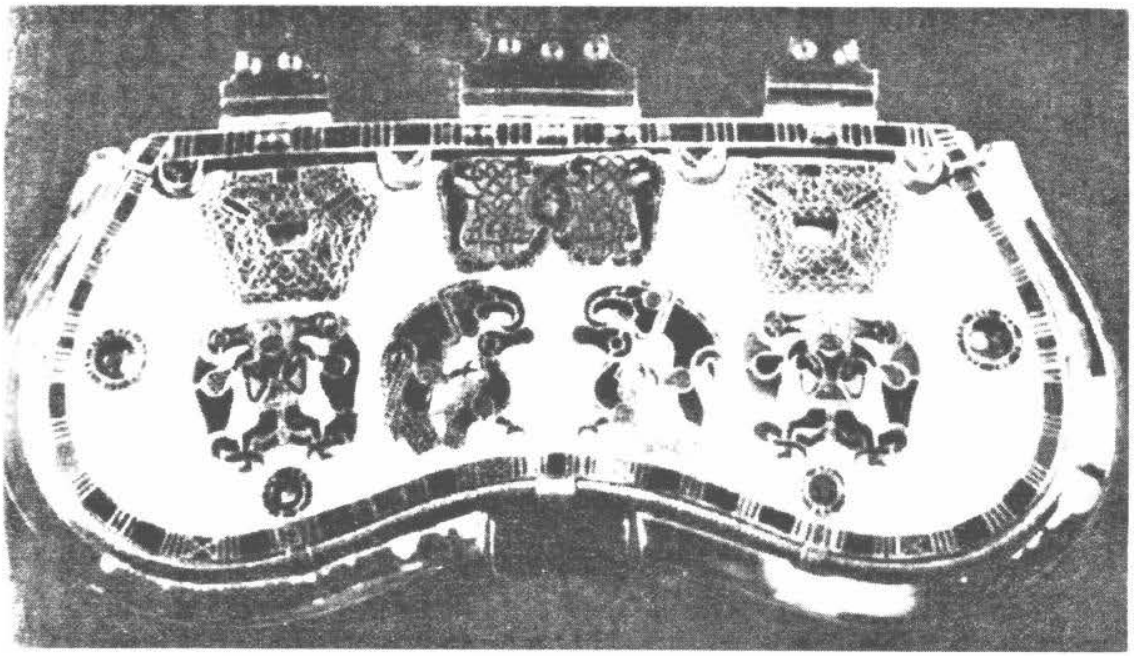

Pungă de aur, decorată cu email. Din tezaurul descoperit la Sutton Hoo. Sec. VII. Artă anglo-saxonă. British Muscum, Londra.

acum zace fără viaţă
pe stâncile goale
de pe ţărmul mării.
Aud cum urlă valurile
la picioarele tumulului
sub care se odihneşte fiul meu.

Iată că neamul meu
doborât a fost de soartă,
precum, lovit de trăsnet,
paltinul din pădure.
Doborât de durere este
cel care trupul fără viaţă
al unui fiu iubit
îl duce la groapă ...

(Trad. O.D.)

Un adevărat model de poezie skaldică – în acelaşi timp descântec şi cântec de război – este *Darrandharljód* („Cântecul lăncii"; în sensul de „Cântecul steagului de luptă"). Datând de la începutul sec. XI, (introdus şi în unele ediţii ale *Njálssaga*), poemul face apel şi la elemente mitologice; în ajunul unei bătălii, douăsprezece walkirii cântă şi ţes o pânză vrăjită menită să-i aducă regelui victoria; după ce o termină, o rup în douăsprezece bucăţi, fiecare walkirie ducând călare în direcţii diferite câte o bucată de pânză. – Chiar din primele

strofe se conturează o viziune sinistră, spectrală, apocaliptică, sugerând puternic gândirea mitică și duritatea străvechilor timpuri barbare:

Întinsă pe războiul de țesut
stă pânza, ca un nor prevestind
apropiatul măcel; și din ea
se preling șiroaie de sânge.
Pregătită este urzeala,
și asemănătoare este fierului;
aproape gata țesută
este pânza celor viteji;
fecioarele lui Odhinn
o țes, – o țes cu sânge.

Și pânza are în țesătură
mărunțaie omenești,
iar drept greutăți ale urzelii
sunt țestele morților.
Vergile războiului de țesut
sunt lănci muiate-n sânge;
lănci de fier țin loc de vergi
și săgeți țin loc de suveici.
Cu săbii de fier țesem noi
steagul nostru de bătălie.

(Trad. O.D.)

VÖLUSPA

Capodopera vechii poezii scandinave (poemul are 60 de strofe) – și o capodoperă a literaturii universale – este marea poemă eddică intitulată „Prezicerile Profetei" (*Völuspa*). Tradițiile mitologice adunate aici sunt ordonate într-o impresionantă dramă a răului, arhitecturată fantastic, desfășurându-se pe dimensiuni cosmice, și a cărei acțiuine se întinde pe o scară de timp ce începe cu creația lumii, a primilor zei, a primilor uriași și a primilor oameni:

Timpuri străvechi au fost acele în care Ymir a trăit.
Nu erau nici nisipuri, nici mări, nici valuri reci,
nici pământ nu era, nici cerul deasupra;
doar prăpăstii căscate, – iar iarbă nicăieri.

Până când, fiii lui Bur pământul l-au înălțat din ape
și au făurit mândrul lăcaș al oamenilor, Midgardr;

dinspre miazăzi, soarele lumina acum stâncile,
şi pe pământ crescură acum ierburile verzi.

Dinspre miazăzi, Soarele dărui lumină Lunii
care sta la marginea boltei, în dreapta armăsarului ceresc
Soarele nu ştia unde-şi avea lăcaşul,
stelele nu-şi ştiau nici ele locul lor,
şi nici Luna nu-şi cunoştea încă puterea sa.

În Sala Tronului se adunară zeii toţi,
marii domnitori se adunară şi ţinură sfat.
Au ales nume pentru Noapte şi pentru Lună,
au ales nume pentru Dimineaţă şi pentru Seară,
pentru Amurg şi Ziuă, ca vremea să o poată arăta.

Viziunea începuturilor impresionează printr-o grandoare neîntrecută nici de celebrul Imn vedic al Creaţiei, nici de mitul Genezei din *Biblie*.

– Înainte de a-l face pe om, zeii se adunară
să ridice altare, să clădească temple;
zeii aşezară făurarii, făcură giuvaeruri,
născociră cleştele şi făuriră celelalte unelte.

Urmează crearea bărbatului şi a femeii – prin însufleţirea unui ulm şi a unui frasin. Apoi zeii creară puterea minţii şi luminile chibzuinţei, personificate de cele trei fecioare născute din „izvorul înţelepciunii", care „izvodesc runele, crestate în şindrilă", cercetând prin mijlocirea lor tainele vieţii şi „hotărăsc apoi şi soarta oamenilor". – Poetul anonim al *Völuspei*, muncit de obsedanta întrebare asupra originii răului în lume, îi găseşte cauza în discordia dintre bunii zei Wani (divinităţile cele mai vechi) şi zeii răi Asi, divinităţi mai noi. Discordia este provocată de vrăjitoarea Gullweig-Heidur, personificarea puterii de corupţie a aurului şi a ambiţiilor nemăsurate de îmbogăţire: patimă „ce încă vieţuieşte" – observă poetul (ca şi cum ar intui laturile morale negative ale perioadei de expansiune a vikingilor şi a cupidităţii lor). Nenorocirea abătută asupra omenirii s-a declanşat din plin odată cu uciderea lui Baldr, cel mai bun dintre zei, şi cu aceasta, cu izbucnirea celui dintâi război din lume. După care, nenorocirile se succed de-a valma. Poetul renunţă la limbajul metaforic de până acum, expresia capătă pregnanţă şi forţa viziunii directe, apocaliptice, de o intensitate halucinantă, de-a dreptul dantescă:

Fiicele lui Mimir, apele oceanului, se învolburează.
Şuierul pătrunzător al cornului Giallar vesteşte sfârşitul;
suflă cu putere în corn paznicul zeilor, Heimdall,
şuierul cornului străbate depărtările, –
Odhinn se sfătuieşte cu tigva înţeleptului Mimir.

Se clatină trunchiul pomului lumii, Yggdrasil.
Trosneşte bătrânul copac. Uriaşul lup îşi sfarmă lanţurile.
Se cutremură de spaimă şi umbrele din iad –
până ce Surtar, uriaşul focului, mistuie copacul.

Urlă înfiorător câinele Garm în gura peşterii iadului,
îşi muşcă lanţurile, goneşte turbat lupul Fenrir.
– Multe ştiu eu, departe văd eu:
văd soarta cumplită ce-i pândeşte pe zei.

Se-apropie dinspre răsărit Hrym,
fiorosul corăbier îşi înalţă ameninţător scutul.
Şarpele lumii se rostogoleşte peste apele oceanului
turbând de furie. Croncăne răguşit vulturul sur Uar.
Corbul sfâşie hoiturile. Iată, îşi înalţă pânzele
Corabia făcută din unghiile morţilor, Naglfar.

Spectacolul distrugerii universale şi al „amurgului zeilor" – *Ragnarök* – continuă într-un ritm accelerat. Ceea ce îl impresionează şi azi pe cititorul *Völuspei* nu este atât grandoarea şi forţa viziunii mitice[1], şi poate că nici inspiraţia etică a poemului – originea răului şi a suferinţei, stigmatizarea setei de aur a războinicilor, a sperjurului, a vicleniei şi răutăţii, – ci forţa lirico-dramatică a unei profeţii; convingerea că un destin ineluctabil conduce lumea încă de la primele ei începuturi; puterea cu care sunt exprimate sentimentele de neîncredere în prezent şi, în schimb, de încredere şi de aşteptare a reînvierii lui Baldr, – deci a întronării omeniei, a dreptăţii şi a păcii, a unei lumi fondate pe asemenea principii morale. Această profeţie, această viziune, luminoasă şi calmă, încheie poemul:

Acum văd cum apare, cum se înalţă iarăşi
pământul nou din valuri, şi proaspăt înverzit,
şi peste spumegânde talazuri cum pluteşte
căutându-şi iarăşi hrana vulturul sur Uar (...)

1 Un comentator islandez, S. Nordal, „sublinia valoarea pe care ar fi putut să o fi avut, pentru această viziune a sfârşitului lumii, experienţa naturală a catastrofelor din insula vulcanică Islanda, în concomitenţă cu aşteptarea apocalipsului predicată de misionari creştini" (Cf. M. Gabrielli). – Interpretare plauzibilă.

Colonizarea anglo-saxonă a Anglici.

Pe-ogor ne-nsămânţat vor creşte acum grâne.
Tot ce-i rău se va şterge şi Baldr va renaşte.
Hödur şi Baldr trăi-vor în glorioasa cetate,
sălaşul vitejilor zei. – Voi oare ştiţi mai mult?

Şi-un palat văd apoi, strălucind ca un soare,
acoperit cu aur, pe muntele Gimllir;
trăi-vor pe-nălţimi acol'cete viteze,
vor trăi-n fericirea ce va dura-n vecie.

Din înălțimi coboară să țină judecată
stăpânul cel puternic, al lumii domnitor:
el potolește patimi, împacă ne-nțelegeri,
și dă lumii legi sfinte, ce nu vor fi călcate.

(Trad. O.D.)

EVUL MEDIU ȘI COMPONENTA GERMANICĂ

Aportul popoarelor germanice la cultura și civilizația Evului Mediu timpuriu a luat, în special după perioada migrațiilor, forme multiple.

În domeniul prelucrării metalelor prețioase aceste popoare au creat opere de adevărată virtuozitate artizanală. Și în metalurgia fierului aportul lor – în special în armurărie – a fost de o importanță fundamentală. Au cunoscut și au pus la punct tehnici ingenioase și de o eficacitate deosebită – de aliaje, de călire, de topire, de sudură, etc. „Ei au știut să facă, pentru tăișul săbiilor și topoarelor lor, oțeluri speciale care au rămas neegalate până în sec. XIX, infinit superioare celor produse în serie de manufacturile Imperiului roman târziu" – observă L. Musset; adăugând exemplul lamelor de spade din opt benzi martelate, torsadate, repliate, sudate între ele, cu tăișul adăugat apoi prin sudură, – lame care până la urmă nu depășeau în grosime 5 mm!

Oarecari inovații au adus popoarele germanice în organizarea aparatului de stat. La începutul epocii migrațiilor statele create au păstrat – cu excepția celor ale anglo-saxonilor – structuri instituționale romane; mai târziu, acestea au dispărut cu încetul, absorbite fiind de prerogativele și formele de organizare ale curții regelui și ale instituțiilor militare, concretizate în puterea și privilegiile conților și ducilor.

Un loc aparte îl deține aportul normanzilor în viața politică a Europei medievale. După ce în secolele IX și X au creat cele trei regate nordice (Norvegia, Danemarca și Suedia), precum și prima republică europeană, Islanda, normanzii au remodelat unele state deja existente (Normandia, Danelaw, Irlanda, Rusia apuseană), revitalizându-le structurile. Au fondat regatele Siciliei și Pugliei – devenite fortărețe contra expansiunii islamice; regate considerate (cf. R. Pörtner) primele state ce merită calificativul de „moderne" – sau,

cel puțin, care au pregătit apariția viitoarelor state moderne. În felul acesta, în a doua jumătate a secolului al XI-lea – „normanzii au modificat structura Europei" (David C. Douglas).

Original – în cea mai mare parte – este și cadrul juridic al societății popoarelor germanice. În acest sens, caracteristice și comune triburilor și popoarelor germanice sunt: personalitatea legilor, procedura exclusiv orală, solidaritatea familială, rolul ordaliilor și al jurământului ca probă juridică, compensația în bani (*Wergeld*) pentru crimele sau delictele comise. Dar și aici s-au infiltrat de multe ori idei romane – între altele însăși ideea de cod, de codificare, care era demult cunoscută și aplicată de juriștii romani.

Vikingii au fost cei care au inițiat Europa medievală în problemele navigației în larg și în soluționarea problemelor legate de aceasta. Mișcările lor spre răsărit, de scurtă durată dar foarte intense, au avut o mare importanță în stabilirea legăturilor dintre Europa Septentrională-Occidentală și Rusia; iar înspre Orient, cu bizantinii și musulmanii.

În viața economică, normanzii – varegii îndeosebi – au adus un dinamism nou, stimulând schimburile, impulsionând circulația de mărfuri. Istoricii moderni ai civilizației pun mai mult accent pe vocația lor de negustori, decât pe cea de războinici. Itinerarul expedițiilor lor s-a dovedit – și istoric și arheologic – că era jalonat nu de puncte militare, strategice, ci de magazii de mărfuri, de antrepozite, de centre comerciale, care toate vor avea un viitor înfloritor. Căci vikingii și varegii au fost cei care au creat premisele prosperității economice a unor orașe ca: York, Nottingham, Lincoln, Derby, Leicester, Rouen, Novgorod, Kiev, Smolensk și multe altele.

În domeniul lingvistic (în afara scrierii runice, apărută probabil în sec. II î.e.n., dar care n-a avut o importanță propriu-zis practică) marea contribuție germanică este marcată de opera și activitatea lui Wulfila. Am văzut -în linii mari – configurația vieții intelectuale în cadrul căreia au apărut erudiți, juriști, traducători, filosofi și scriitori, în regatele anglo-saxone, ostrogot, vizigot, longobard, – alimentați de o temeinică cultură clasică, dar cultivând (sau măcar lăsând să pătrundă) și tradiții, procedee, idei, gusturi, preferințe, proprii respectivelor popoare germanice.

În viața intelectuală desfășurată pe teritoriul Italiei Meridionale rolul regilor normanzi a fost cu totul remarcabil – ca protectori și mecenați; de pildă, ai mănăstirii Montecassino, marele centru de cultură în care se copiau manuscrise miniate, se cultivau literele,

cultura latină clasică, se crease o mare bibliotecă. În Sicilia normandă, Roger II patrona atât interesul pentru cultura latină și cea greacă, cât și cultivarea culturii arabe. Sub patronajul acelorași regi normanzi s-au construit aici și edificii grandioase, capodopere ale arhitecturii Evului Mediu timpuriu - catedralele din Salerno, Monreale, Cefalù, sau Capela Palatină din Palermo. Aici, ca și în Normandia și în Anglia, contribuția normanzilor a fost directă, pregătind explozia de grandioase construcții romanice din sec. XII. - Să mai reamintim edificiile longobarde din nordul Italiei și mai ales capodoperele de artă bizantină din Ravenna, ridicate în timpul dominației ostrogote.

În literatură, contribuțiile popoarelor germanice (îndeosebi ale francilor din perioada carolingiană) vor avea ca fundal original epopeea timpurilor marilor migrații. În lumea anglo-saxonă, tradițiile străvechi vor fi reînviate în arhaica atmosferă din *Beowulf*. În limba națională se vor mai scrie aici numeroase poeme, care vor sta la baza unei viitoare mari literaturi europene. Iar în Islanda și Norvegia normanzii au creat o bogată literatură, în versuri și proză, populară și cultă, consemnând credințe și obiceiuri, tradiții mitologice și fapte reale, care pe lângă valoarea lor estetică în sine, furnizează informații valabile despre civilizația și cultura epocii. - Musset nu ezită să afirme că, la data respectivă, „literatura islandeză a fost, fără îndoială, cea mai strălucită literatură din întreg Occidentul medieval".

În artă, aportul vizibil original germanic a fost în orfevrerie. Tehnicile preferate - preluate de goți de la sciți și sarmați, care la rândul lor le preluaseră de la popoare din Asia Mică - au fost: filigranul, granulele de aur sudate, incrustațiile cu aur și argint, montarea de perle și pietre prețioase, ornamentarea policromă cu emailuri prin tehnica *cloisonné*. Două sunt în principal orientările stilistice în arta, preponderent decorativă, a vechilor popoare germanice: „Un sens nou al mișcării, concepută ca un efort perpetuu repetat, umplând cadrele de decorat până la a le sparge, într-o manifestare de vitalitate elementară și de nestăpânit. În același timp, se operează o asimilare între valoarea estetică și valoarea intrinsecă a obiectului de artă: arta cea mai rafinată se exprimă prin metalul prețios, și artistul nu uită niciodată că el e mai întâi un meșteșugar; virtuozitatea lui se exprimă mai degrabă în domeniul tehnic propriu-zis, decât în căutarea de forme sau de expresii noi" (L. Musset).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA BIZANTINĂ

Etapele istorice • Organizarea politică • Împăratul. Senatul • Organizarea administrativă • Armata • Dreptul și justiția • Diplomația • Societatea bizantină • Economia agrară. Țăranii • Meșteșugurile și comerțul • Constantinopolul • Locuința. Alimentația. Îmbrăcămintea • Viața familială • Spectacole. Divertismente • Viața religioasă. Organizarea Bisericii • Monahismul, erezii și superstiții • Iconoclasmul și consecințele lui • Viața intelectuală. Învățământul • Științele și tehnica • Filosofia • Literatura • Genurile și speciile cultivate • Muzica și teatrul • Estetica artei bizantine • Arhitectura și sculptura • Pictura. Mozaicul și icoana • Difuziunea și influența artei bizantine • Bizanțul și Țările Române • Cultura și civilizația bizantină și Occidentul • La frontierele imperiului: cultura și civilizația armeană.

ETAPELE ISTORICE

Civilizația și cultura bizantină s-au constituit ca o „sinteză a tuturor elementelor politice, religioase, intelectuale ale lumii antice în declin: tradiție latină, elenism, creștinism, cultură orientală" (L. Bréhier). De-a lungul unei perioade de peste unsprezece secole, în timp ce Occidentul trăia o epocă de dezagregare, construindu-și apoi din greu o nouă cultură și civilizație, Imperiul bizantin și-a creat o monarhie absolută și o administrație puternic centralizată, a conservat tradițiile clasice – cultura greacă și dreptul roman – cărora le-a integrat elemente orientale, și și-a extins acțiunea civilizatoare și culturală în țările Europei sud-estice și răsăritene, devenind în felul acesta o componentă importantă a culturii medievale europene în totalitatea ei, și singurul stat civilizat din Europa Evului Mediu timpuriu.

În prima perioadă a istoriei sale (330–610) caracterul civilizației și culturii bizantine este prevalent latin[1]. Este o perioadă tipic de tranziție; în primele sale secole istoria Bizanțului[2] este de fapt istoria jumătății răsăritene (*Pars Orientalis*) a Imperiului roman, – după împărțirea hotărâtă de Theodosius I, în 395. În 330, Constantin cel Mare inaugurase noua capitală a Imperiului, mutată pe malul Bosforului: un oraș nou, construit pe locul anticului Byzantion[3], căruia în cinstea împăratului fondator i se va spune Constantinopol, dar al cărui nume oficial era Noua Romă. Alegerea locului era genială: prin poziția sa geografică, situată în centrul Imperiului roman, noua capitală prezenta cele mai mari avantaje economice și strategice, –

1 Cu necesara precizare că predominant latin era Imperiul, nu cultura. Este perioada așa-numitei diglosii greco-latine: latina era limba statului, a civilizației, în timp ce greaca era limba culturii (cf. G. Dagron).

2 Atât termenul de Bizanț (denumind fie Imperiul, fie capitala) cât și adjectivul derivat, bizantin, sau numele de bizantini dat locuitorilor Imperiului ori capitalei, sunt de origine modernă, datând din sec. XVII. În realitate, „*Romània* este una din denumirile medievale ale Imperiului pe care noi îl numim convențional bizantin. Oficial, acest Imperiu purta numele de *Basileia ton Romaion*, Împărăția Romanilor, iar supușii săi, deși de limbă greacă, erau numiți *romaioi*, *romani*, și niciodată *ellenes*, eleni, căci Imperiul bizantin nu este altceva decât continuatorul celui roman. Multă vreme în Bizanț, *elin* era sinonim cu *păgân*, desemnând pe adepții filosofiei antice sau ai diverselor doctrine mistice ale elenismului" (N. S. Tanașoca).

3 Fondat de coloniștii greci din Megara în sec. VI î.e.n.

controlând drumurile comerciale cu Orientul, dispunând de un mare port maritim și putând apăra în modul cel mai eficient granițele Imperiului contra atacurilor perșilor, ale popoarelor migratoare din stepele Rusiei și, mai târziu, ale arabilor.

Împărat bizantin din primele secole ale Imperiului, în costum de ceremonie. După *Historia Byzantina*, de Du Cange.

În succesiunea lor cronologică, evenimentele cele mai importante pe plan politic și militar au fost: primirea goților (332) și a vizigoților (382) ca federați; invaziile persane în Siria și Mesopotamia (337–363); apariția la granițe a hunilor (cca 375); domnia lui Arcadius ca împărat al Imperiului de Răsărit (395); construirea zidului lui Theodosius II care va apăra capitala dinspre uscat (în 413). După căderea Imperiului roman de Apus (476) împărații bizantini rămân singurii săi succesori legitimi; în Italia se constituie regatul ostrogot al lui Theoderic (493), în timp ce în Imperiul de Răsărit au loc repetate răscoale populare (491–518), iar slavii ajung amenințător până sub zidurile Constantinopolului (517). Cu anul 518 începe așa-numita „epocă a lui Iustinian“[1], a cărui lungă domnie (527–565) a însemnat

1 Ultimul mare împărat roman, al cărui vis era să reînvie trecutul glorios al Romei, era unul din cei mai culți oameni ai vremii sale; vorbea perfect limba greacă, a compus câteva opere teologice, precum și imnuri religioase – dintre care unele au rămas până azi în liturghia ortodoxă.

perioada de apogeu a Imperiului, atât pe plan economic cât mai ales cultural, politic și militar. Împăratul patronează marea operă legislativă care îi va purta numele – și intervine direct în problemele Bisericii, pe care o va dirija efectiv. Generalii săi Belizarie și Narses recuceresc teritoriile pierdute din Occident – din nordul Africii de la vandali (534), din Italia de la ostrogoți (555), din Spania de la vizigoți (554), – realizând pentru ultima oară (deși pentru scurt timp) unitatea mediteraniană a Imperiului roman; războaie care însă au costat sacrificii umane, financiare și militare imense, epuizând catastrofal resursele și forța Bizanțului. La aceasta au mai contribuit – după domnia lui Iustinian: pierderea treptată a regiunilor occidentale recent recucerite (începând din 568); un îndelungat conflict cu perșii (572–591); invazia avaro-slavilor coalizați (586–587) și respectivele războaie de apărare a granițelor (592–602); pătrunderea și stabilirea slavilor la sud de Dunăre (602); invaziile avarilor (604) și perșilor (605–609); regimul de teroare al lui Phocas (602–610) și, în fine, domnia lui Herakleios, proclamat împărat în anul 610.

În domeniul culturii și al vieții religioase s-au înregistrat de asemenea fapte și opere care, încă din această perioadă istorică de

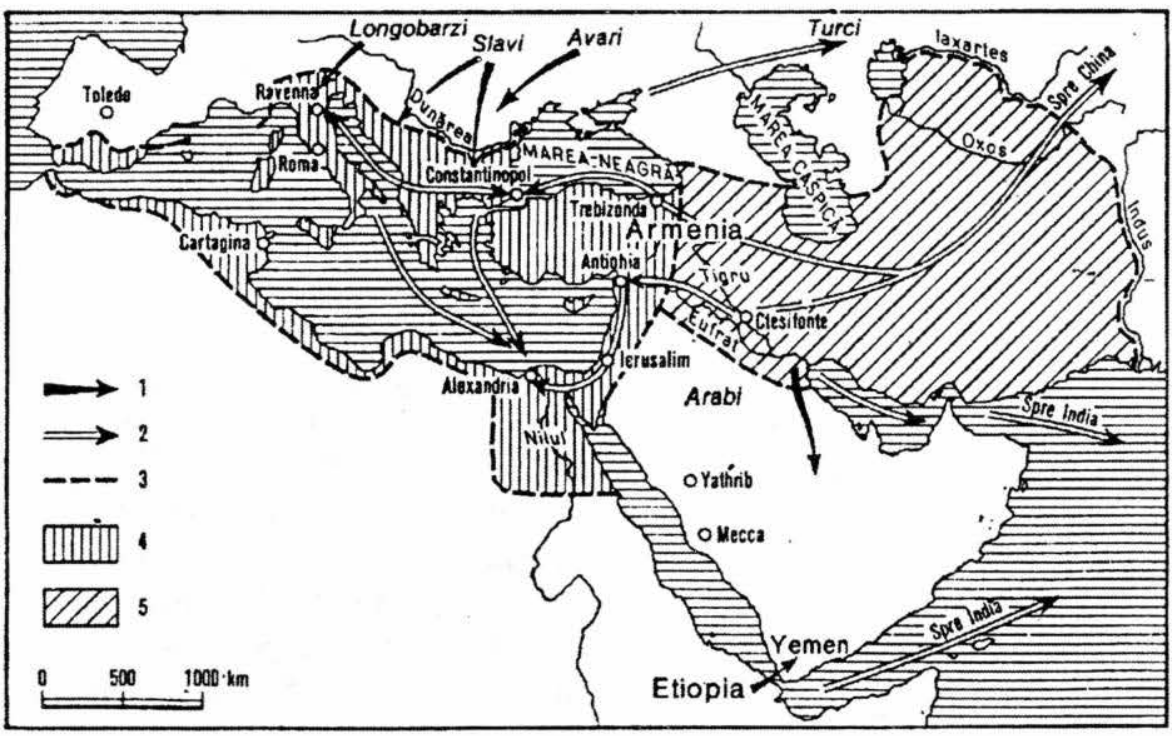

Imperiul bizantin și imperiul sassanid în sec. VI. 1. Expansiunea teritorială. 2. Căi comerciale. 3. Frontiere. 4. Imperiul bizantin. 5. Imperiul sassanid.

Medalie de aur cu efigia împăratului Constantin cel Mare.

tranziţie, vor conferi un profil original noii culturi a Bizanţului. Seria dezbaterilor teologice – intim legate de ideologia politică a Imperiului – începe cu primele două Concilii ecumenice (din Niceea, 325, şi Constantinopol, 381), în care arianismul este condamnat ca erezie. Aici se stabilesc dogme şi canoane ale ortodoxiei creştine, sistematizate în a doua jumătate a sec. IV de primii Părinţi ai Bisericii orientale: Vasile cel Mare, Grigorie din Nyssa, Grigorie din Nazianz şi Ioan Chrysostomul. În 381 creştinismul este proclamat, prin edict imperial, religie oficială de stat – pentru ca, zece ani mai târziu, toate cultele păgâne din Imperiu să fie interzise. Între 330–360 se construieşte marea biserică Sf. Sofia din Constantinopol – distrusă în timpul marii răscoale populare Nika şi reconstruită de Iustinian (532–537). În 425 se fondează Universitatea din Constantinopol, cu 31 de catedre, în care limba greacă are acum preeminenţa asupra celei latine. Al treilea Conciliu ecumenic (din Efes, 431) condamnă doctrina monofiziţilor. În 438 cei doi împăraţi romani (din Constantinopol şi din Ravenna) promulgă şi publică *Codul Theodosian*. La Ravenna se construieşte mausoleul Gallei Placidia (cca 450), iar în secolul următor – Baptisteriul Neonian şi cel Arian, bazilicele S.

Apollinare Nuovo și S. Apollinare in Classe, precum și biserica S. Vitale, decorate de meșterii bizantini cu splendide mozaicuri. La Constantinopol se publică monumentalul *Corpus juris civilis*, cuprinzând *Codul lui Iustinian, Institutele, Pandectele* și *Novellele* (529–565)[1].

A doua perioadă a istoriei bizantine (610–1081) este epoca clasică a acestei civilizații – care își câștigă acum pe deplin un caracter grecesc (incluzând importante contribuții orientale), un caracter original propriu-zis „bizantin". Perioada începe cu domnia lui Herakleios (610–641); în cele cinci secole care au urmat au avut

Împărat bizantin, călare. Desen de pe o stofă din sec. X găsită în mormântul unui episcop din Bamberg.

1 În această perioadă se înscriu primii reprezentanți de seamă ai literaturii bizantine: Eusebiu din Cezarea (cca 260 – cca 340), autor al unei cronografii, al unei istorii a Bisericii și al unei biografii a lui Constantin; Ammianus Marcellinus (cca 330 – cca 400), ultimul mare istoric roman; istoricul grec Zosimos (sec. V) și filosoful Proclos (cca 410 – 485); poetul Romanos Melodul (m. cca 550), considerat cel mai mare poet bizantin, autor de imnuri religioase; istoricul Procopius din Cezarea (cca 500 – cca 565), ș.a.

loc transformări profunde în toate domeniile vieţii statului. În timp ce politica externă a Imperiului i-a sporit prestigiul, victoriile sale militare – îndeosebi asupra arabilor – au contribuit considerabil la apărarea civilizaţiei europene, iar influenţa sa asupra vieţii culturale – din spaţiul răsăritean, sud-est european şi chiar occidental – a fost substanţială.

„Colosul din Barletta": statuia unui împărat roman (?-Valentinianus I). Sec. IV. Barletta (Puglia, Italia).

Acum se pun şi se consolidează bazele statului bizantin medieval cu accentuate tendinţe de dezvoltare în sens feudal. Este promovată mica proprietate a unei ţărănimi libere – care însă începând din sec. IX va fi progresiv aservită marilor proprietari funciari. Apare noua structură administrativă a *themei* – care va dura până la sfârşitul Imperiului; în organizarea armatei, locul mercenarilor va fi luat de ţăranii-soldaţi din *theme*. După pierderea teritoriilor din Occident, baza vitală a Imperiului rămâne Asia Mică – de unde vin şi impulsurile iconoclasmului care a agitat viaţa Imperiului timp de peste un secol (726–843). Herakleios învinge definitiv redutabilele forţe persane (622–628), expediţiile arabilor contra Constantinopolului sunt respinse (674–678, 717–718), – în timp ce în nord graniţele sunt mereu atacate de slavo-avari, ruşi şi îndeosebi de bulgari (începând din 679, când pătrund în Dobrogea bizantină). Supremaţia arabilor în Mediterană provoacă o decădere economică

de moment a orașelor bizantine, care în secolele IX și X vor înflori din nou. În aceste secole, pe plan politico-militar Imperiul trece la o politică expansionistă îndreptată în special spre regiunea Balcanilor, și la recucerirea Siriei, Armeniei și Mesopotamiei. - Spre sfârșitul acestei perioade (1025-1081) Imperiul trece printr-o gravă criză. Luptele pentru domnie aduc pe tron împărați care se dovedesc foarte slabi, uzurpările se țin lanț[1], țărănimea liberă este ruinată, statul încetează de a mai fi o putere mondială[2].

În schimb creația culturală marchează momente importante - cu marele poet profan Georgios Pisides (sec. VII) și cu patriarhul Photios (820 - cca 891), cel mai mare învățat al veacului său, autorul unei deosebit de prețioase opere enciclopedice. Apar acum (726) *Ecloga*, Codul de legi al lui Leon III și *Basilicalele* (887-893), cel mai mare monument juridic bizantin. În sec. VII trăiește marele teolog al secolului, Maximos Mărturisitorul, iar în cel următor, Ioan Damaschinul (cca 650 - cca 750), autorul unei imense opere teologice, care include și poezii. Este epoca unei adevărate renașteri artistice, în arhitectură, mozaic și în pictura monumentală; când se elaborează (sec. X-XII) capodopera literaturii bizantine, romanul în versuri *Dighenis Akritas*; și când viața intelectuală atinge momentul său de culme prin reorganizarea Universității din Constantinopol, având în fruntea ei marea personalitate a istoricului și omului de știință Mihail Psellos (1018-1078).

Ultima perioadă, de aproape patru secole (1081-1453), a însemnat o epocă de declin, progresiv și general.

Începând cu dinastia Comnenilor, inaugurată de domnia reprezentantului aristocrației Alexios I (1081-1118), structurile centralizate ale statului sunt continuu subminate de procesul rapid de feudalizare, care va duce la dispariția micii proprietăți a țăranilor liberi și la creșterea puterii economice și politice a nobilimii și a militarilor. Noua dinastie se sprijină pe aristocrația feudală. Concesiile și privilegiile acordate de Imperiu negustorilor venețieni și

1 Într-un răstimp de numai 24 de ani (1057-1081) au loc nu mai puțin de șapte revolte militare care aduc pe tron cinci împărați.

2 Împărații mai însemnați ai acestei perioade sunt: Herakleios (610-641), genial strateg și excelent organizator al administrației statului; Leon III (717-740), care inaugurează politica iconoclastă, dar și un program complex de reforme; talentatul strateg și om politic Constantin V (740-775); Teofil (829-842), un bun organizator al statului; Leon VI (886-913), legislator și strateg; cărturarul Constantin VII Porphyrogenetul (945-959), care s-a ilustrat prin activitatea sa culturală; și Vasile (Basilios) II (976-1025), a cărui domnie a însemnat apogeul puterii statului bizantin, prin extinderea considerabilă a teritoriului Imperiului în Orient și în Balcani.

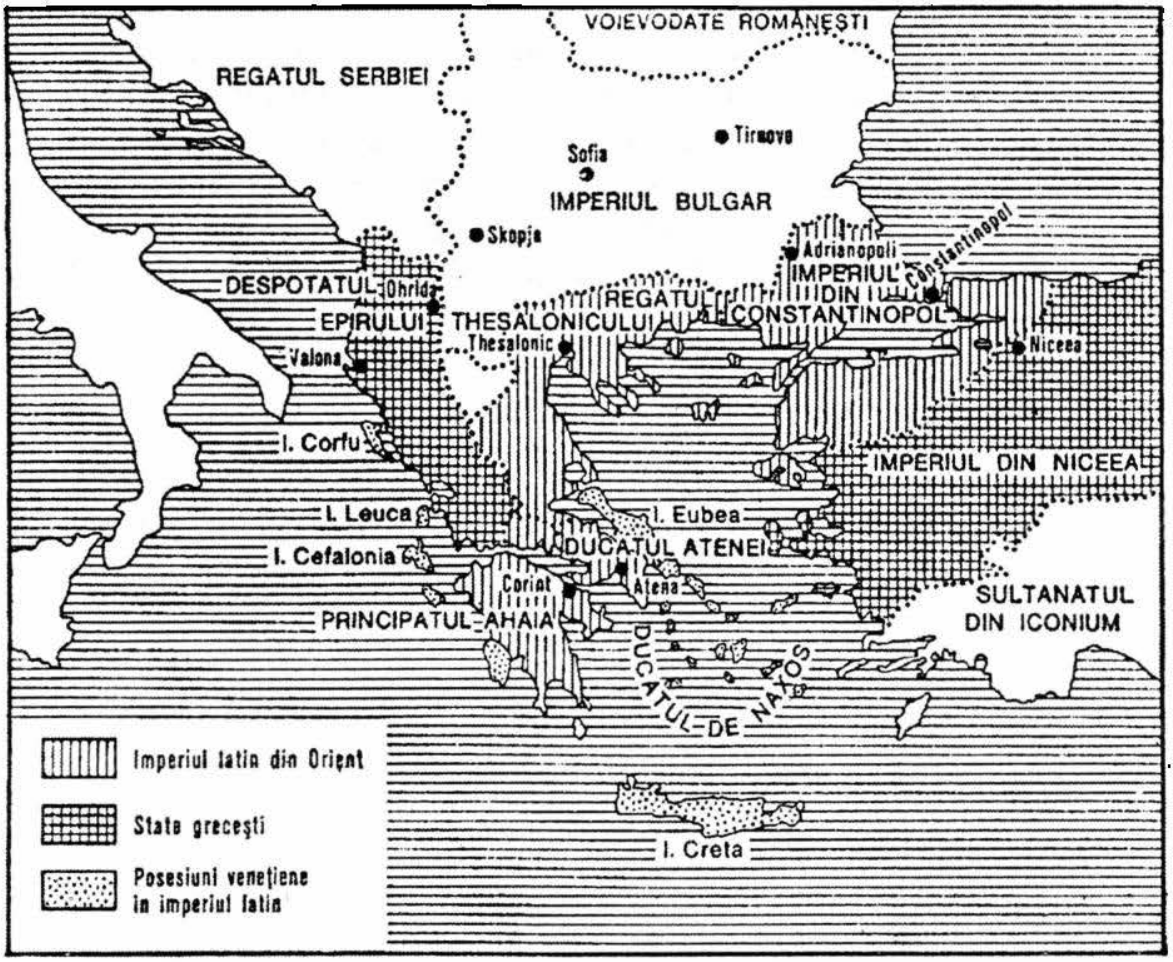

Imperiul latin din Orient la începutul sec. XIII.

genovezi diminuează considerabil resursele financiare ale statului. Dominaţia bizantină în Peninsula Balcanică primeşte acum o serioasă lovitură prin înfiinţarea statelor bulgar şi sârb. Cruciadele occidentalilor – şi în primul rând planurile regilor normanzi din Sicilia, precum şi ale împăraţilor romano-germani – vizau în fond cucerirea teritoriilor Imperiului, ameninţându-i grav existenţa politică.

În 1204 Constantinopolul este – pentru prima oară în decursul îndelungatei sale istorii – cucerit şi jefuit cumplit de creştinii cruciadei a IV-a[1]. Ia fiinţă „Imperiul latin al Constantinopolului"; Baudouin, conte de Flandra, este ales şi încoronat ca împărat; veneţienii impun ca patriarh latin al Constantinopolului un protejat al lor, Morosini, asigurându-şi astfel controlul asupra unei instituţii de însemnătate fundamentală în viaţa Imperiului cum era Biserica.

1 „De când există lumea n-a fost luată atâta pradă dintr-un oraş"– scrie cronicarul cruciadei a IV-a, Villehardouin. „Şi au fost date focului mai multe case decât câte se află în cele trei mai mari oraşe ale regatului Franţei, luate la un loc".

Din teritoriile cucerite de la bizantini, un sfert îi revine lui Baudouin, o parte – cea mai consistentă și mai importantă – Veneției, iar restul este împărțit și dat ca feude cavalerilor latini. Pe teritoriul rămas în afara sferei de autoritate directă a imperiului latin au luat ființă câteva formații politice grecești – dintre care mai importante au fost „imperiile" din Niceea (1205–1261), Thesalonic (1228–1241) și Trapezunt (1204–1465). În 1261 împăratul Niceei, Mihail VIII Paleologos, recucerește Constantinopolul, fondând dinastia care va domni până în 1453. – În secolele care au urmat cuceririi din 1204 agonia Imperiului a fost agravată de războaie civile, de pauperizarea populației în profitul aristocrației funciare, de ocuparea majorității posesiunilor din Peninsula Balcanică de către Serbia (sub Ștefan Dușan), de pierderea Asiei Mici în fața otomanilor (care în 1365 își vor muta capitala de la Brussa la Adrianopol), precum și de grava criză economică provocată de controlul exercitat de republicile marinare italiene.

Turcii, după ce distrug statul bulgar și cel sârb (în 1389) și îi învinge pe cruciații occidentali la Nicopole (1386) și Varna (1444); după ce în 1397 asediaseră Constantinopolul, iar în 1430 cuceriseră Thesalonicul, – se pregătesc acum să dea ultima lovitură Imperiului bizantin (care la acea dată se reducea la teritoriul capitalei și al împrejurimilor ei). Împărații fac apel la ajutorul puterilor din Occident – ale căror interese comerciale însă le făceau să dorească tocmai sfârșitul Bizanțului. În 1453, după o apărare disperată de 7 săptămâni Constantinopolul este ocupat și jefuit de uriașa armată a lui Mahomed al II-lea.

Această perioadă de declin a istoriei și civilizației bizantine a cunoscut însă momente de prestigioasă afirmare pe plan cultural. Eleganta și rafinata curte a Comnenilor era și un strălucit centru al vieții intelectuale și artistice. Faima școlilor superioare constantinopolitane atrăgea studenți și erudiți și din îndepărtate țări ale Apusului. În domeniul istoriografiei se scriu interesante opere de istorie contemporană – ca *Alexiada* Anei Comnena, în timp ce, în filosofie, un Ioan Italos „dă o interpretare raționalistă dogmei creștine, prin care, influențează nașterea scolasticii în Occident" (S. Brezeanu). Se dezvoltă în proporții considerabile pictura murală a frescei, care ia din ce în ce mai mult locul mozaicului, mult prea costisitor pentru posibilitățile bisericilor mai modeste. Sub influența artei bizantine – continuu activă în capitala Imperiului – se creează noi capodopere, până în îndepărtate orașe din Apus (Veneția, Palermo, etc.). În timpul așa-numitei „Renașteri a Paleologilor" este

în mare cinste cultul Antichității, al științei grecești, al spiritului enciclopedic, al unei gândiri libere. Între personalitățile mari ale timpului se numără filosoful neoplatonician Georgios Gemistos Plethon (cca 1360–cca 1452), sau cardinalul roman, născut la Trapezunt, Bessarion (1395–1472), – figuri impunătoare care au jucat un rol deosebit de important în fundamentarea umanismului italian.

ORGANIZAREA POLITICĂ. ÎMPĂRATUL. SENATUL.

„Imperiul bizantin s-a menținut timp de unsprezece secole aproape numai grație virtuților constituției sale imperiale și ale administrației sale" (S. Runciman). Derivate din instituțiile latine, instituțiile bizantine au evoluat adaptându-se mereu unor noi condiții. Primul mare stat care – asemenea Armeniei, înaintea lui – și-a fondat existența politică pe principii creștine, Bizanțul a susținut totdeauna ideea misiunii sale providențiale: Imperiul este o emanație a voinței divine, iar împăratul este alesul lui Dumnezeu, întrucât are un caracter divin.

Religia creștină a fost o componentă fundamentală a Imperiului roman de Răsărit. „Numai sinteza culturii elenistice și a religiei creștine cu structura statală romană a permis formarea acelui fenomen istoric pe care îl numim Imperiul bizantin" (G. Ostrogosky). Încă în sec. III Aurelian adusese din Siria „idealul oriental al unei monarhii sacre și instituise un fel de monoteism solar, religia lui *Sol invictus*, drept cult oficial al Imperiului" – observă Chr. Dawson. „Acest teism solar a fost religia casei lui Constantin și a pregătit calea acceptării creștinismului. Sfântul Imperiu Roman, *Sancta Respublica Romana*, n-a fost creația lui Carol cel Mare, ci a lui Constantin și Theodosius. Odată cu sec. V el devine o adevărată teocreație, iar împăratul, un fel de rege-sacerdot".

În sec. III, cu Dioclețian – care a dus până la ultimele consecințe principiul absolutismului monarhic – cultul imperial făcuse din împărat un personaj sacru, adorat după riturile curților orientale.

Constantin, adept al cultului oriental al Soarelui, creștinat și botezat în cultul arian abia în ultimele zile ale vieții, a dat în 313 „edictul din Milano"[1]. Edictele de toleranță a creștinilor, apoi

1 De fapt, Constantin doar cunoscuse și aprobase, în 313, ordonanța dată în Orient, la Nicomedia, de împăratul Licinius în 312, – care la rândul ei, repeta edictul de toleranță dat de Galerius (succesorul lui Dioclețian, în Occident) în 311.

adoptarea creștinismului ca religie de stat (de către Theodosius I, în 392), au fost măsuri dictate de rațiuni politice precise: în multitudinea eteroclită de popoare din Imperiu religia era un eficient factor unificator. La început această religie fusese cea a zeului Soare; dar când majoritatea populației din cele mai importante și mai bogate regiuni – Asia Mică, Siria, Egiptul, – trecuse la creștinism, era firesc ca această nouă religie să devină religie de stat, iar împăratul să fie în același timp șeful politic și religios al Imperiului[1].

Încoronarea împăratului era forma religioasă prin care se consfințea autoritatea sa de locțiitor pe pământ al lui Dumnezeu. Ca *imperator* roman, el rămâne legislator și comandant suprem al armatei; ca *basileu*, el este – asemenea monarhilor orientali – autocrat; iar în calitatea sa de șef al unui imperiu creștin, el este reprezentantul lui Dumnezeu, *isapostolos* (titlu cu care a fost învestit Constantin de Conciliul din Niceea), adică egal în rang cu apostolii. Juriștii bizantini au recunoscut autoritatea absolută a voinței împăratului. În conformitate cu această doctrină, orice jignire adusă împăratului era considerată un sacrilegiu; iar o răzvrătire împotriva autorității sale era pedepsită și cu excomunicarea.

În consecință, o lege care să reglementeze succesiunea la tron nu exista; și nici nu ar fi putut să existe – căci însăși voința Providenței, necesară și suficientă, o făcea absolut de prisos. Nici o familie regală în sânul căreia să fie limitat dreptul la succesiune nu exista. Puteau deveni împărați și candidații de cea mai umilă condiție socială[2]. Și cvhiar dacă era vorba de un uzurpator printr-un act de violență, singura condiție era ca un pretendent la tron să fie aclamat de Senat, de armată și de populația Constantinopolului; în care caz, și un uzurpator devenea „alesul lui Dumnezeu"– căci voința divinității se exprima tocmai prin această alegere, prin aceste aclamații[3].

1 Ca atare, reședința sa va fi „Palatul Sacru", când va deceda va fi înmormântat într-o biserică creștină, iar el și împărăteasa vor fi uneori declarați sfinți creștini – cum s-a întâmplat cu Constantin și mama sa Elena.

2 Împărații Iustin I și Vasile I fuseseră simplii țărani; Leon V și Mihail II – scutieri; Phocas – simplu soldat; iar Leon Isaurianul – un modest meseriaș.

3 Din cei 109 împărați pe care i-a avut Bizanțul, numai 42 au sfârșit cu bine; 12 au fost forțați să abdice, 20 au murit de moarte violentă, 12 au fost întemnițați sau închiși într-o mănăstire, 3 au fost lăsați să moară de foame, iar 18 au fost mutilați. (După L. Bréhier, 65 de împărați bizantini au fost detronați – dintre care 41 asasinați, 8 au căzut pe câmpul de luptă, și numai 39 au murit de moarte naturală).

Împărătcasa Teodora și curtea sa.
– Bazilica San Vitale, Ravenna. Sec. VI.

Împăratul putea să-și asocieze la domnie pe unul din fiii săi, căruia îi dădea titlul de co-imperator și succesor al său, încoronându-l cu coroana imperială – cum procedase Leon II, care își încoronase fiul (viitorul împărat Constantin V) când acesta avea vârsta de abia doi ani[1]. Grație acestui mecanism prin care se putea asigura o continuitate a succesiunii, Bizanțul a avut timp de cinci secole (IV–IX) numai patru dinastii. Imperiul putea avea, concomitent, chiar și cinci asociați la domnie: în sec. X, Roman II Lecapenos – care domnea împreună cu Constantin VII Porphyrogenetul – îi proclamă împărați pe trei din fiii săi (iar pe al patrulea, uzurpând autoritatea Bisericii în favorul puterii statului, îl numește patriarh al Constantinopolului). De notat însă că, totdeauna, predomina autoritatea unui împărat principal. Și o fiică, sau o soră, sau văduva unui împărat puteau să succeadă decedatului – și chiar să transmită dreptul la domnie soților lor. În sec. XI, împărăteasa Zoe, fiica lui Constantin VIII, după moartea tatălui ei, acordă coroana imperială fiecăruia din cei trei bărbați cu care se va căsători. În

1 Iar Ana Comnena scrie că, la câteva zile după ce s-a născut, „părinții mei m-au onorat și pe mine cu coroana și diadema imperială" (*Alexiada*, VI, 8, 4).

secolul VIII și în secolul IX, după moartea părinților lor, două prințese – Irena și Theodora – au ocupat tronul Imperiului fără să se mai căsătorească.

Ceremonia învestirii era primul act de recunoaștere oficială a noului împărat; consta în înălțarea celui ales pe scut (ținut, într–o perioadă mai târzie, nu de soldați, ci de patriarh și de înalți demnitari ai Imperiului); gest care amintea originea militară a instituției imperiale. Dar ceremonia esențială, care punea în evidență și proclama caracterul fundamental religios al autorității imperiale, era încoronarea religioasă: în catedrala Sf. Sofia, patriarhul Constantinopolului îi binecuvânta hlamida și încălțările de purpură – însemnele demnității imperiale, – îl miruia, îi punea pe cap coroana și îi da sfânta cuminecătură.

Soția împăratului era încoronată și ea, dar în cadrul unei ceremonii care avea loc la Palat, în prezența patriarhului și a înalților

Constantin cel Mare. Statuie de marmură din Bazilica lui Constantin. Sec. IV. Campidoglio, Palazzo dei Conservatori, Roma.

Împăratul Iustinian.
– San Vitale, Ravenna. (Detaliu). Sec. VI.

demnitari. Împărăteasa se bucura de cuvenitele onoruri: efigia sa figura pe monede, asista la ceremonii și procesiuni (dar numai începând din sec. XI), primea – alături de împărat – jurământul ierarhilor, al senatorilor și guvernatorilor provinciilor; primea pe ambasadori, pe senatori, și ținea și ea o corespondență oficială. În calitate de regentă a fiului său minor, împărăteasa își exercita efectiv și autocrat puterea. Începând din sec. X, căsătoriile cu prințese străine sunt tot mai frecvente – din motive politice; și din aceleași motive sunt frecvente acum și căsătoriile unor prințese bizantine cu împărați, regi sau prinți străini.

Cultul imperial a devenit în Bizanț o adevărată religie: cu un sanctuar propriu – în „Palatul Sacru", reședința principală a împăraților bizantini, cuprinzând și un ansamblu de capele și oratorii – și cu ceremonii având caracter de solemnități religioase. O tăcere profundă, gesturi rituale, rugăciuni, aclamații ritmate, prosternare obligatorie, sărutarea mâinii și încălțării împăratului – care nu călca

decât pe un covor de purpură, – mâna lui nu putea fi profanată prin contactul cu mâna unui muritor de rând, și în fața căruia cel primit în audiență era condus și susținut de doi demnitari ai curții. Ceremoniile de la Palat, codificate în tratate anumite, aveau aspectul unor liturghii, de slujbe religioase comportând veșminte somptuoase și diferite culori (variind după natura ceremoniei), mișcări și gesturi solemne, muzică și cântări, lumânări, cădelnițe, fum de tămâie, aclamații ritmate și dialogate al căror text glorifica victoriile și exalta măreția quasi–divină a împăratului: un ritual care a transmis numeroase elemente liturghiei Bisericii ortodoxe[1]. Exista și un calendar al sărbătorilor imperiale, analog calendarului religios, care însă nu se confundau cu sărbătorile stabilite de Biserică. Chiar sărbătorile religioase erau celebrate la Palat independent și înainte de a fi sărbătorite în biserici. Audiențele imperiale, primirea ambasadorilor străini, procesiunile cu întreg cortegiul de înalți demnitari, banchetele cu care se încheiau sărbătorile, funeraliile unui basileu, – totul era de un fast impresionant, urmărind apoteozarea împăratului.

Adorația imperială se referea și la efigiile împăratului, la portretele, busturile și statuile lui. În sec. XIV, printre icoanele sfinților purtate în procesiuni figura și portretul basileului. Aceasta avea și o semnificație juridică de autoritate: „prezența portretului împăratului dădea valoare legală actelor publice care trebuiau îndeplinite în mod obligator în fața lor: prestări de jurăminte, decizii administrative, hotărâri ale tribunalelor" (L. Bréhier). – Obligația de venerare a imaginilor împăratului impunea norme precise de reprezentare portretistică a persoanei sale sacre. Adeseori caracterul iconografiei imperiale – nimbul auriu, atitudinea maiestuoasă, figurile alegorice, cadrul triumfal, reprezentarea curții imperiale cu fastul ei, simbolurile creștine, semnul crucii în primul rând, figurând în portretele împăratului și în scenele solemne ale picturii de curte – sunt identice celor ale iconografiei religioase. Și în iconografie, Biserica orientală s–a inspirat din modelele fastului imperial.

Doctrina politică bizantină îl prezenta deci pe împărat ca pe o divinitate terestră; ca atare, prerogativele lui se extind – cum se va vedea mai jos – și în viața Bisericii. Dar funcția cea mai importantă a împăratului era cea administrativă, legislativă și judecătorească. Legislator și judecător suprem, voința sa avea valoare de lege. În

1 Biserica orientală a introdus în serviciul divin lumânările și fumul de tămâie abia în sec. IV; iar veșmintele liturgice, imitând hlamida imperială, au fost introduse tot sub influența ceremoniilor de la Palat, în secolele V și VI.

Împărăteasa Teodora.
– San Vitale, Ravenna (detaliu). Sec. VI.

exercitarea acestei funcții suveranul nu era limitat decât de o forță: conștiința tradiției, a respectării tradițiilor juridice, a dreptului roman.

Efectiv, începând chiar cu Constantin cel Mare împăratul guverna prin intermediul unui aparat politico-administrativ având competențe precise. În cadrul acestuia, personajul cel mai important după împărat era *praefectus praetori*, care avea facultatea de a controla și dispune în toate domeniile vieții economice. Comanda supremă a armatei o avea împăratul, în subordinea căruia era (până la începutul sec. VII) un *magister militum* pentru trupele din Occident și un altul, pentru cele din Orient. Sub conducerea împăratului, patru miniștri conduceau politica internă și externă. Poziția preeminentă o deținea *magister officiorum*, șeful protocolului, al relațiilor externe, al poliției politice și comandant al gărzii palatului. „Ministrul Justiției" – *quaestor sacri palatii* – se ocupa de pregătirea legilor

și ordonanțelor imperiale; un „ministru de finanțe" (*comes sacrarum largitionum*) administra tributurile în bani și regla îndatoririle Imperiului (plata soldei trupelor și a salariilor funcționarilor, vărsăminte externe pe baza acordurilor stipulate). Un al doilea „ministru de finanțe" (*comes rerum privatarum*) administra enormele venituri primite de împărat din bunurile și fondurile imperiale – din care plătea trupele private ale împăratului, activitatea edilitară, jocurile oferite poporului, primirile ambasadorilor străini, întreținerea personalului curții etc.; fonduri imense – pentru că „fiecare împărat era moștenitorul bunurilor private ale predecesorului său" (H.-W. Haussig).

O instituție de mare importanță era *cosistorium* – consiliul imperial. Spre deosebire de vechiul *consilium principis*, acesta ținea ședințe regulat, iar membrii săi (*comites*) rămâneau aceiași, numiți de împărat; era format din funcționari competenți, consilieri specialiști, fiecare ocupându-se de un anumit fel de probleme bine precizate. Propunerile aduse în fața *consistorium*-ului erau pregătite în prealabil de anumite comisii, care le studiau. Foarte curând aceste comisii s-au transformat în „Casa civilă", în cancelaria personală a împăratului, numită *cubiculum* – pentru că lucra într-un cabinet privat (în lat. *cubiculum*) din palatul imperial. (Membrii ei se numeau *cubicularii*). Cancelaria privată a devenit un organ mai important decât *consistorium*[1].

Senatul, în schimb, n-a avut niciodată autoritatea și prestigiul celui din Roma: atribuțiile sale rămâneseră în principiu aceleași, dar cu puteri adesea limitate. Ca organ consultativ, Senatul (*synkletos*) pregătea proiecte de legi și putea fi invitat de împărat să se pronunțe asupra unor probleme importante de stat; ca adunare politică, ratifica alegerea noului împărat de către armată și popor; se ocupa și de aprovizionarea capitalei – prezidat fiind în acest caz de prefect – și de învățământul public. În jurul anului 900 atribuțiile legislative și administrative i-au fost abolite.

Numărul membrilor Senatului a fost în continuă creștere. Cum după fondarea noii capitale puțini senatori părăsiseră Roma, împăratul Constantin a numit peste 300 de senatori din Răsăritul Imperiului; succesorul său a ridicat numărul lor la 2000. După răscoala Nika din 532, în care fuseseră amestecați și senatori (cărora

1 Ședințele *consistorium*-ului se țineau de membrii săi – chiar și cei mai înalți demnitari – stând în picioare (lat. *consistere* – „a sta în picioare"); căci împăratul pretindea venerație din partea tuturor.

li s-au confiscat bunurile). Iustinian a reformat Senatul: toţi cei ce deţineau înalte demnităţi în stat au devenit automat membri, precum şi bogaţi proprietari funciari. În sec. XI au intrat în Senat şi negustori şi meşteşugari – încât în timpul domniei lui Alexios I numărul membrilor ordinului senatorial trecea de 10.000. Pensiile şi gratificaţiile le erau acordate o dată pe an. Împăraţii promiteau să ţină seama de hotărârile Senatului – dar această promisiune n-a fost respectată niciodată. Devenită în curând anacronică, această instituţie a supravieţuit totuşi până la sfârşitul Imperiului.

Împărăteasa Irena. Sculptură în fildeş, sec. X. Muzeul Bargello, Florenţa.

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ

Statul bizantin se deosebea de celelalte state medievale prin puternica sa centralizare administrativă, fiind primul stat centralizat şi singurul până în sec. XIII.

Administraţia depindea direct de împărat – la fel ca justiţia, finanţele, armata şi Biserica. Toţi funcţionarii statului îi erau subordonaţi, întreaga activitate a Imperiului era propulsată de Palatul Sacru. Înalţii funcţionari civili şi militari erau distinşi de împărat cu titluri onorifice (care implicau şi anumite privilegii), pe lângă cele ale respectivelor lor funcţii şi precedându-le. În unele cazuri titlurile acordate nu comportau şi sarcini efective; chiar şi în acest caz titlul onorific dădea drept (cel puţin după sec. IX) la o pensie. Dar nici funcţiile efective nici titlurile onorifice nu erau ereditare, ci totdeauna conferite de împărat *ad personam*. Funcţiile erau retribuite cu salarii anuale şi cu cadouri din partea basileului, la anumite

ocazii. Îndatorirea principală a oricărui funcţionar era să execute hotărârile împăratului, sau să vegheze ca acestea să fie executate. Începând din sec. VI, în unele provincii înalţii demnitari deţineau în acelaşi timp şi autoritatea supremă civilă şi cea militară. Aceasta era situaţia strategului, în sistemul *themelor* instaurat în sec. VII; sau a exarhului – locţiitor cu depline puteri al împăratului – după înfiinţarea (la sfârşitul sec. VI) a celor două *exarhate*, din Italia (cu sediul la Ravenna) şi Africa (la Cartagina).

În „Palatul Sacru" împăratul încredinţase guvernarea Imperiului unor înalţi funcţionari – un fel de „miniştri", – în frunte cu cei patru *logotheţi*. Primul era logothetul dromului (*logothetes tou drómou*), şeful poştei, devenit (din sec. IX) şeful poliţiei, ministru de interne şi totodată de externe; iar din sec. XII – cu titlu de „mare logothet" – şeful cancelariei imperiale (prim-ministru). Urmau: logothetul tezaurului (*logothetes tou genikou*), – ministru de finanţe; logothetul militarilor – care se ocupa de administraţia armatei; în fine, „logothetul turmelor"–administratorul domeniilor, turmelor şi herghelilor Imperiului[1].

În mod cu totul deosebit erau favorizaţi – în viaţa Palatului, în administraţie, şi în general în funcţii de conducere – eunucii. Foarte puţine asemenea funcţii le erau interzise – de pildă, cea de prefect al capitalei, sau cea de strateg al unei *theme*. Mari comandanţi ai armatei bizantine (Narses, de pildă) şi ai marinei au fost eunuci; mulţi logotheţi şi un număr de patriarhi ai Constantinopolului au fost de asemenea eunuci. Un eunuc nu putea aspira la coroana Imperiului, şi – firesc – n-avea nici cum să transmită drepturi ereditare. „În realitate, folosirea eunucilor şi funcţiile de conducere care li se încredinţau a fost principala armă a Bizanţului împotriva tendinţei feudale de a concentra puterea în mâinile unei nobilimi ereditare, – tendinţă care a cauzat atâtea tulburări în Occident" (St. Runciman).

1 Alţi demnitari se ocupau de birourile administraţiei centrale (*sacellarii*), de patrimoniul personal al împăratului (*sakelion*), de administraţia financiară (*chartularios*), de manufacturi şi arsenale (*eidikos*). Comandantul-şef al armatei era *Domesticul Scholelor* – corpul gărzii personale a împăratului, – al cărui titlu, din sec. XI, este Marele domestic (*mégas doméstikos*). Amiralul-prim al marinei era, până în sec. XII, *Drongarul flotei* (înlocuit apoi de *megadux*). Ceilalţi înalţi demnitari erau: *protospatharios* – care la ceremonii purta spada împăratului; *protovestiarios*, administratorul garderobei personale şi al tezaurului privat al împăratului; *Protostratorios*, administratorul grajdurilor basilcului, *parakimomenos*, şeful eunucilor, paznicul nocturn şi adeseori confidentul împăratului; *eparchul*, prefectul capitalei, în sarcina căruia rămânea alimentarea populaţiei, conducerea poliţiei, supravegherea asociaţiilor de meşteşugari, etc.

Pe de altă parte, eunucii nu s-au dovedit niciodată a fi inferiori nici sub raport moral nici din punct de vedere intelectual colegilor lor necastrați. Iar castrarea nu era socotită o rușine; părinții aparținând familiilor celor mai nobile își mutilau copiii - știind că prin aceasta îi ajută să facă o carieră strălucită; și chiar unii împărați au recurs la asemenea act[1].

Împăratul Ioan VIII Palcolog.
Medalie de Pisanello.
Museo Nazionale, Firenze.

Toți funcționarii, de toate gradele, erau amovibili, numiți sau revocați de împărat, căruia trebuiau să-i depună jurământul de credință[2]. Sistemul de recrutare a funcționarilor, aproape neschimbat de-a lungul secolelor, era bazat pe un examen destul de greu; candidaților li se cerea, nu atât o pregătire de specialitate, cât cunoștințe generale de epistolografie, de retorică, de istorie, de literatură și filosofie, și mai ales de drept. Pregătirea lor era asigurată de școlile medii și superioare, de stat sau particulare. În principiu, oricine avea acces la cariera administrativă; în practică însă, încă din sec. VI familiile de mari proprietari au acaparat și funcțiile cele mai înalte; iar începând din sec. XII, posturile administrative înalte erau deținute de prietenii împăraților sau de membrii familiilor lor.

1 Nikctas, fiul lui Mihail I, a fost castrat - și totuși a ajuns patriarh al Constantinopolului. Romanos I și-a castrat nu numai fiul nelegitim care apoi, ca Marc Șambelan, a condus Imperiul timp de câteva decenii, ci și pe unul din fiii legitimi, devenit apoi patriarh: căci, în situații egale, eunucii aveau prioritatea. În clasele mijlocii mutilările erau mai rare; dar (cf. St. Runciman) un medic castrat putea să-și facă o clientelă mai mare, căci putea conversa și pe lângă mănăstirile de călugărițe, și în spitale de femei.

2 Această obligație era impusă și patriarhului și înalților prelați.

Împăratul Iustinian și curtea sa.
Detaliu din marele mozaic din bazilica S. Vitale, Ravenna – sec. VI.

Funcțiile puteau fi și cumpărate. Iustinian a suprimat asemenea incorectitudini, dar succesorii lui n-au reușit să le suprime.Pentru a le îngrădi, Leon VI a fixat un tarif în acest sens; venalitatea a devenit înfloritoare îndeosebi sub Paleologi. De altfel răul nici nu putea fi extirpat: incompetența devenise o normă, din moment ce o pregătire de specialitate nu li se cerea decât juriștilor, medicilor și profesorilor.

Structura administrativă de bază a Imperiului de-a lungul întregului Ev Mediu a fost regimul *themelor*.

În sec. VII, împăratul Herakleios și urmașii săi au creat în anumite provincii – spre a le apăra împotriva atacurilor perșilor, arabilor și ale bulgarilor –circumscripții militare (numite *theme*), puse sub comanda strategului respectiv învestit și cu toate puterile civile. Provinciile astfel organizate care au luat ele însele denumirea

de *theme* erau la început patru, în Asia Mică; în sec. IX numărul lor crescuse la 25, iar două secole mai târziu ajunsese la 31. În acest sistem de descentralizare militară și administrativă strategul, numit de împărat, era locțiitorul lui în respectiva *themă*. În subordinea sa erau șefii subdiviziunilor teritoriale ale *themei* (*thurmarchii* și *drungarii*), precum și – în regiunile de coastă – *centarchii*, comandanții navelor de război (*dromoane*).

Cadrul administrativ al *themelor* varia după fizionomia particulară a fiecăruia. În toate însă strategul exercita un control foarte strâns asupra administrației civile. Totuși judecătorii, protonotarii și funcționarii fiscului depindeau de respectivele „ministere"; iar unitatea militară respectivă (*tagma*) rămânea sub ordinele înaltului comandament din Constantinopol.

ARMATA

Problemele deosebit de grele pe care le punea Imperiului apărarea frontierelor atât de întinse și recucerirea teritoriilor pierdute au fost rezolvate grație marilor generali și admirabilei organizări a armatei. Atenția acordată organizării militare este confirmată de numeroasele tratate de tactică și de strategie apărute în Bizanț, de grija, beneficiile și privilegiile date de stat militarilor, și în general de considerația de care se bucura soldatul în societatea bizantină.

În primele trei secole ale Imperiului (cf. A. Guillou) armata era compusă din trupe de frontieră (*limitanei*), recrutate din rândurile populației locale; din trupe mobile (*comitatus*) de voluntari și de țărani liberi (sau – începând din sec. VI – de *buccellarii*, puși la dispoziție de marii proprietari și de comunitățile sătești); din trupe formate din barbari aliați (*foederati*), călăreți având o soldă și fiind sub comanda ofițerilor bizantini; din corpuri expediționare – cu comandanți proprii – furnizate de aliații barbari de la frontiere (*socii*) în condițiile stabilite cu Imperiul; în fine, din soldații gărzii palatului (*palatini*) formată din mercenari străini. Efectivele armatei erau inferioare nevoilor de apărare ale Imperiului: aproximativ 550.000 de soldați în sec. V; 150.000 în sec. VI – iar la sfârșitul secolului, între 15–30.000 de soldați.

Forța armatei bizantine rezida nu în efective, ci în excelenta sa organizare. În război, armata – comandată de un strateg numit de împărat – era împărțită în 3 divizii (*mere*); o divizie avea 3 regimente (*moirai*), fiecare cu batalioanele (*tagmata*) de câte 3–400 de

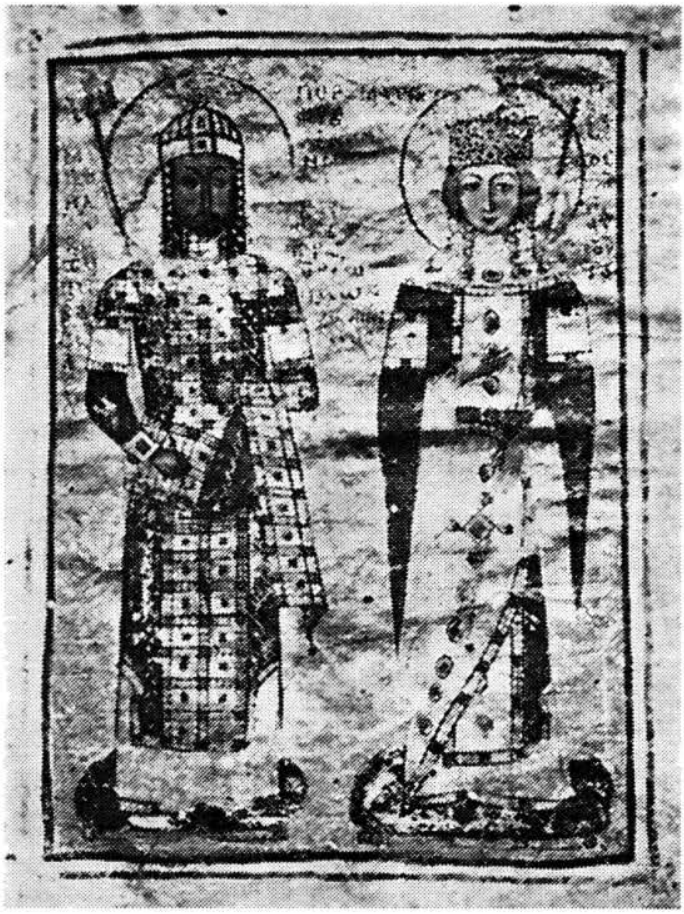

Împăratul Manuel Comnen și împărăteasa Maria. Miniatură din sec. XII. Biblioteca Vaticanului, Roma.

oameni; un batalion era divizat în unități de câte 100, 10 și 5 oameni, fiecare unitate cu comandantul său. Batalionul (*tagma*) își avea propriile servicii, de ambulanță, de furieri, de căruțe pentru hrană, etc. Și asistența religioasă era, bineînțeles, asigurată: soldații purtau cu ei cruci și moaște aduse de la Constantinopol, în fiecare seară și dimineață se rugau și cântau imnuri religioase, iar înainte de începerea unei bătălii se spovedeau și se cuminecau. – Echipamentul defensiv al infanteriei – platoșă, scut, jambiere, coif, – era foarte greu. Începând din sec. VI locul principal îl ocupă cavaleria, înarmată cu spade, arcuri cu săgeți și sulițe. Disciplina era foarte severă, pedepsele erau draconice, – ceea ce totuși n-a împiedicat frecventele cazuri de dezertare, revoltă sau trădare, explicabile într-o armată cu o compoziție atât de eterogenă.

În sec. VII a avut loc o reformă – cu consecințe deosebit de importante – în organizarea armatei, bazată pe sistemul fiefurilor militare. În schimbul concesionării pe viață a unui lot de pământ (care era apărat de lege, nu putea fi înstrăinat, dar putea fi lăsat

moștenire) beneficiarul era obligat să presteze serviciul militar. (Aceeași obligație îi revenea și moștenitorului lotului). În cazul când beneficiarul nu putea răspunde îndatoririlor militare, putea fi înlocuit de un fiu al său. Beneficiarul primea și o mică soldă pentru a-și putea procura armamentul, și era aproape complet scutit de impozite. Pământurile mai bune erau concesionate călăreților precum și marinarilor din *themele* mai importante); celelalte – pedestrașilor și celorlalți marinari. Soldații erau întreținuți și echipați de familiile lor sau de comunitatea sătească. Beneficiarii erau foști coloni, foști sclavi proveniți din latifundiile decăzute, sau țărani care se retrăseseră din fața inamicilor. – Acest sistem a dispensat statul de a-și recruta trupe de mercenari, totdeauna insuficiente, foarte costisitoare și pe a căror loialitate nu se putea conta (cf. J. Ferluga).

Armele principale ale pedestrașilor erau sulița și arcul cu săgeți; iar ale călăreților – un cuțit mare, o secure cu tăiș dublu, și arcul, care era mai greu și bătea mai departe decât cel al perșilor. Numeroase și eficiente au fost totdeauna mașinăriile de asediu ale bizantinilor; dar arma cea mai eficientă – inventată către anul 670 și

Soldați bizantini din sec. IX–X, resp. VI–VII.
După Hottenroth.

folosită atât la asedii cât mai ales în luptele navale – a fost faimosul „foc grecesc"[1].

Înfrângerile militare suferite de Imperiu în a doua jumătate a secolului al XI-lea dovedesc că sistemul militar bizantin intrase în criză. *Themele* slăbesc și se dezmembrează, mica proprietate rurală dispare în profitul marii proprietăți funciare – ceea ce face să decadă sistemul bazat pe recrutarea țăranilor liberi. Ponderea mercenariatului crește din nou[2]. Apare acum un nou sistem de recrutare a soldaților – devenit regulă în secolele XIII și XIV: ofițerilor și îndeosebi marilor proprietari li se conced de către stat mari ferme și chiar sate întregi, ai căror locuitori plătesc o arendă beneficiarului concesiunii. Aceștia vor asigura armatei imperiale un anumit contingent de călăreți, complet echipați. Beneficiarii se constituie într-o clasă de războinici aristocrați – care adeseori își răscumpărau cu bani obligațiile militare; sume cu care erau recrutați și plătiți mercenari străini.

Până în sec. VII, Imperiul bizantin n-avea o forță navală permanentă. Chiar și Belizarie a învins (în 534) flota vandalilor cu o flotă improvizată, formată din 500 de nave de transport și numai 92 de *dromoane*. După care însă Iustinian a echipat flote – în Mediterană, în Marea Neagră și în Marea Roșie. Tipul de navă de război prin excelență era acum *dromonul*, cu un singur rând de vâsle; o varietate era *liburna* – o navă de recunoaștere, ușoară și rapidă. Flota era comandată de ofițeri ai armatei de uscat.

Pe la mijlocul sec. VII, când în Mediterană își fac apariția piratii slavi și primele corăbii arabe, flota constantinopolitană se reorganizează, stabilindu-și unități de dromoane în anumite puncte strategice. (Împăratul și împărăteasa își aveau corăbiile lor personale). În sec. VIII iau ființă – pe lângă flota imperială – și flote regionale ale *themelor* maritime, echipate și armate (inclusiv cu „focul grecesc") de populațiile locale. Pe fiecare navă erau instalate câte trei tuburi (*siphona*) de propulsare a „focului grecesc". Navele

1 Un amestec de sulf, salpetru și țiței, lansat asupra obiectivelor – probabil cu ajutorul unei mixturi detonatoare ca propulsor – prin niște tuburi lungi de metal, sau prin grenade de mână.

2 O parte importantă a armatei bizantine era constituită, în toate epocile, din mercenari străini – de la goți, vandali, gepizi și mauri din Africa, până la anglo-saxoni, scandinavi, ruși, arabi, turci, precum și din condotieri venețieni sau genovezi. Din mercenari erau compuse forțele militare din capitală, dintre care corpul de elită îl constituia Garda Palatului.

de transport (*chelandia*), înarmate la fel ca dromoanele, erau galere mari, cu patru rânduri de vâslaşi[1]. Efectivul flotei care a recucerit în 900 insula Creta de la arabi – cea mai mare flotă din istoria Bizanţului – era de 3300 de vase, dintre care 2000 de transport.

Spre sfârşitul sec. XI flota bizantină îşi pierde supremaţia în Mediterană, în faţa forţelor navale ale normanzilor şi republicilor marinare italiene. În 1285, Mihail VIII, pentru a mai reface finanţele statului suprimă flota, închide şantierele navale şi dezarmează toate galerele (în timp ce echipajul licenţiat intră în serviciul turcilor, constituind primul nucleu al flotei otomane). Mai târziu, se mai fac eforturi sporadice de reconstituire a marinei militare, dar cu rezultate neînsemnate. În 1390, în apele Mediteranei Orientale apare prima flotă otomană de război. În 1453, la asediul Constantinopolului participă o escadră de 350 de corăbii turceşti. Escadra Imperiului se compunea din 5 corăbii – dintre care 4 erau ale genovezilor!

DREPTUL ŞI JUSTIŢIA

În Imperiul bizantin sursa dreptului era împăratul. El era judecătorul suprem iar judecătorii pronunţau sentinţe în numele său. În această calitate el judeca în cadrul consiliului suprem (*consistorium principis*) şi emitea rescripte, hotărâri sau răspunsuri la consultaţiile solicitate de judecători sau de cetăţenii statului. În afară de tribunalul imperial – care avea şi funcţie de curte de apel – şefii departamentelor exercitau o jurisdicţie fără drept de recurs asupra personalului în subordinea lor. Guvernatorii provinciilor, asistaţi de asesori, judecau în primă instanţă cauzele civile şi penale. (În faza instructorie putea fi aplicată şi tortura). În capitală – şi pe o rază de 100 de mile în jurul capitalei – jurisdicţia civilă şi militară o exercita eparhul. Iustinian crease tribunale de apel intermediare. Avocaţii – al căror număr era limitat – erau constituiţi într–o corporaţie; pentru a fi primit în corporaţie candidatul trebuia să dovedească a fi făcut studii de drept cu o durată de 4 ani (de la Iustinian începând, de 5). Nu putea pleda decât pe lângă un singur tribunal, şi nu putea exercita în acelaşi timp şi o altă profesiune. Poziţia socială a avocaţilor era foarte respectată şi onorată cu titluri şi privilegii.

1 Un dromon mijlociu putea îmbarca 130 de oameni, dintre care 100 erau vâslaşi; cele mai mari puteau avea până la 200 de oameni. La bătălia navală contra arabilor din 910 au luat parte 104 dromoane bizantine şi 75 de pamfile – fiecare dromon având 230 de vâslaşi şi 60 de luptători; un pamfil avea între 130–160 de oameni, inclusiv vâslaşii. Existau şi corăbii speciale pentru transportul cailor.

Pentru perioada cuprinsă între secolele VI–XI, informațiile în materie de organizare a justiției lipsesc. Începând din sec. IX eparhul devine judecătorul principal al Imperiului. Cele două corporații – a avocaților și a notarilor – din rândurile cărora se recrutau judecătorii – depindeau de eparh, care le și controla. Pentru judecarea unor anumite cauze, mai dificile, împăratul constituia tribunale speciale. În *theme*, jurisdicția criminală era administrată de strateg; acesta avea în subordine un judecător care se ocupa de cauzele administrative și de drept comun. Tribunalul imperial, compus din înalți demnitari, judeca în primă instanță cazurile de înaltă trădare – și continua să rămână înalta curte de apel pentru tot Imperiul.

Până în sec. XIV organizarea judecătorească – urmărind să pună capăt dezordinei, incoerenței, arbitrarului și venalității judecătorilor, a fost supusă mai multor reforme. Ultima (din 1329) a înlocuit tribunalul imperial – înlăturând confuzia de competențe și de proceduri complicate – cu o curte superioară de apel compusă din patru judecători generali (doi prelați și doi laici) care judecau deplasându-se în tot Imperiul, judecând apelurile tribunalelor provinciale și dând sentințe definitive. Procesele fiind prea multe, această curte a instituit la rândul său grupuri de câte patru judecători generali, subordonați ei. – Această reformă din 1329, introducând în aparatul judiciar la nivelul cel mai înalt prelați, a conferit în mod implicit Bisericii o posibilitate și un drept de supraveghere asupra administrării justiției. Încât, în 1453, când Mahomed II a încredințat patriarhului Constantinopolului jurisdicția civilă asupra întregii populații grecești, acesta era pregătit pentru o asemenea sarcină – deoarece, înainte, funcționase și el ca judecător general al curții supreme.

Sub influența doctrinelor stoice, neoplatonice și creștine, codul penal bizantin a căpătat – în raport cu cel roman – un caracter mai umanitar. Legislația penală a lui Constantin, menținută și în Codul lui Iustinian[1], limitează pedeapsa cu moartea la cazurile de adulter,

1 *Corpus juris civilis*, întocmit de o comisie prezidată de ilustrul jurist Trebonian și terminat în 534, cuprinde: *Institutiones* – un fel de introducere în principiile fundamentale ale dreptului; *Digestum seu Pandectae* – în 50 de cărți, selectând ceea ce era considerat mai bun din întreaga jurisprudență romană; *Codex* – în 12 cărți, o culegere de legi imperiale de dinaintea lui Iustinian; *Novellae Constitutiones* („Noile legi"), – conținând textul legilor emanate de către Iustinian după promulgarea *Codului*. – După cel al lui Iustinian, numeroase alte coduri și manuale au fost publicate, în timpul lui Leon III, Vasile I, Leon VI, etc.

Monedă de argint emisă de Heraklios, cu chipul Împăratului.
Cabinetul medaliilor, Paris.

omucidere şi practica vrăjitoriei; suprimă supliciul crucificării şi interzice însemnarea cu fierul roşu a condamnaţilor la munca în mine. În sec. VI pedepsele maxime obişnuite sunt: exilarea la marginea Imperiului (de obicei în Crimeea), confiscarea bunurilor, amenzile şi internarea într-o mănăstire. Dreptul de azil într-o mănăstire (de care abuzau hoţi, adulteri şi ucigaşi, dar pe care Biserica l-a apărat totdeauna) fusese limitat de Iustinian la cazul datornicilor insolvabili – dar nu şi la debitorii fiscului – şi la sclavii maltrataţi de stăpânii lor.

În sec. VIII se introduc pedepse corporale – biciuirea şi punerea în lanţuri. Pedeapsa capitală se aplica acum doar în caz de omucidere, trădare sau adulter. Dar adeseori pedeapsa cu moartea era înlocuită cu mutilarea (tăierea nasului, a limbii, a mâinilor, scoaterea ochilor) – acte de cruzime aplicate cele mai adeseori din răzbunări politice[1]. Mutilarea – pe care victimele o preferau pedepsei capitale – era o măsură adoptată în multe ţări din lumea orientală, unde asemenea orori erau, de secole, practici curente. Suplicii se aplicau chiar şi pentru simple contravenţii membrilor corporaţiilor constaninopolitane. Chiar şi demnitari dintre cei mai înalţi puteau fi biciuiţi în public[2]. Tortura se aplica rar – şi numai sclavilor, sau în unele cazuri de adulter, de fraude fiscale sau de crimă de les-majes-

1 Împărăteasa Irena (790–802) îşi orbise fiul; Constantin VI şi-a pedepsit unchiul scoţându-i ochii; Constantin VIII îi orbea pe cei ce i se părcau suspecţi; în 1014, Vasile II porunceşte să fie orbiţi 14.000 de prizonieri bulgari; în 1261, Mihail VIII îl orbeşte pe secretarul său (apoi pune să i se taie nasul şi buzele), pentru că acesta se înduioşase de soarta lui Ioan IV Lascaris pe care împăratul îl pedepsise cu orbirea ... Orori frecvente în Evul Mediu – dar nu în ţări cu o cultură şi o viaţă atât de rafinată cum era Bizanţul!

2 Cum s-a întâmplat, de pildă, cu eparhul Constantinopolului, biciuit (în 766) în piaţă din ordinul împăratului Constantin V.

tate. Închisorile nu erau propriu-zise niște penitenciare, ci locuri de detenţiune preventivă în aşteptarea procesului, sau – pentru condamnaţii la moarte – în aşteptarea execuţiei.

Adevăratele „închisori" erau în schimb mănăstirile[1]. Internarea şi detenţiunea într-o mănăstire sau într-o fortăreaţă erau aplicate din motive politice. (Era dealtminteri epoca în care Biserica voia să-şi impună jurisdicţia şi asupra celei a tribunalelor laice). Dar în sec. XII, prin reforma judiciară a lui Manuel Comneanul – reformă rămasă în vigoare până la sfârşitul Imperiului – se ajunge la un compromis: ucigaşii care se refugiaseră în Sf. Sofia, după ce erau supuşi unei penitenţe ecleziastice, erau relegaţi într-o provincie îndepărtată a Imperiului, unde puteau să intre în mănăstire, să se călugărească, – însă numai în cazul că nu comiseseră crima cu premeditare.

Furtul era pedepsit cu severitate. Hoţul prins în flagrant delict trebuia să plătească cuadruplul valorii obiectelor furate; iar dacă între timp le vânduse – numai jumătate. Celui care fura un cal aparţinând armatei i se tăia mâna, în caz de recidivă era spânzurat. Dacă pentru a fura dăduse foc casei, era ars de viu. Iar hoţul care opera în timpul nopţii armat, era condamnat la muncă silnică pe viaţă într-o mină a statului.

În ultimele două secole ale Imperiului au fost introduse şi în dreptul bizantin – după exemplul occidentalilor şi al unor popoare barbare – duelul judiciar şi oradliile; dar s-au aplicat numai în cazuri cu totul excepţionale.

DIPLOMAŢIA

Mai mult decât forţele sale militare, Imperiul bizantin şi-a datorat diplomaţiei îndelungata sa existenţă politică şi prestigiul său în lume. O diplomaţie realistă, manevrând o mare varietate de mijloace şi fundamentată pe principiul respectării înaltei poziţii spirituale a Imperiului şi a împăratului. Nu exista un „minister de externe" propriu-zis, firește; nici un serviciu central care să se ocupe

1 Totuşi închisori existau multe în Constantinopol (numai în „Palatul Sacru" erau nu mai puţin de 6). Cazuri abuzive – de asemenea. Un personaj influent se întâmpla să aibă o închisoare privată, unde îl ţinea pe cel judecat de el, fără să mai facă apel la justiţie. Femeile nu puteau fi deţinute în închisori, decât cel mult în mănăstiri. În aşteptarea judecăţii se putea acorda libertate provizorie unor deţinuţi – dar nu asasinilor. Iar evadările din închisori erau pedepsite cu moartea.

exclusiv de relațiile diplomatice, și nici diplomați de carieră nu existau. Negocierile importante erau purtate de demnitarii Imperiului (adeseori și de membri ai înaltului cler), aleși dintre persoanele al căror rang era cel cerut de nivelul la care se purtau tratativele.

În relațiile cu diferite popoare era stabilită o ierarhie protocolară foarte precisă. Titlurile care urmau să fie acordate căpeteniilor statelor străine și felul de a li se adresa erau stabilite cu exactitate. Singurele state cărora Imperiul li se adresa de la egal la egal erau regatul persan și, mai târziu, califatul arab; în protocolul epistolar numele regelui persan și cel al califului arab precedau pe cel al împăratului. În schimb, capetelor încoronate din Occident împăratul li se adresa pe un ton de superioritate (chiar dacă uneori se numea pe sine „fratele" lor), punându-și numele său înainte, numindu-i cel mult „regi", refuzându-le tuturor și totdeauna titlul de împărat"[1]. Altor state – ca de ex. Rusiei sau Ungariei – li se adresa ca unor vasali, și ca atare se considera, în termenii protocolari, „părintele" lor[2].

Începând din sec. IX, înaltul funcționar care alegea (cu avizul împăratului) și trimitea ambasadorii; cel care conducea serviciul de interpreți, cel în a cărui sarcină rămânea primirea și supravegherea ambasadorilor străini, era logothetul poștei (al „dromului" – *tou dromou*). El culegea informațiile furnizate de poliția de frontieră, de călătorii și negustorii bizantini asupra situației din țările străine, informații cu care îi punea la curent pe ambasadorii pe care îi trimitea în acele țări. Înaintede a pleca în misiune, ambasadorii erau supuși unui examen în care li se verificau cunoștințele privind țara în care erau trimiși, precum și problemele bine studiate ale misiunii lor. Întotdeauna duceau cu ei și daruri, sau obiecte prețioase pe care puteau să le valorifice acolo pentru a-și acoperi în felul acesta cheltuielile de reprezentare.

1 Titlul de basileu i-a fost recunoscut, în 812, lui Carol cel Mare; dar și țarul bulgar a fost onorat, la un moment dat, cu acest titlu. Iar în sec. XIV, când titlul se demonetizează ajungând aproape sinonim cu cel de rege (*rex, rigas*), în condițiile grabei slăbiri a Bizanțului în fața otomanilor, el este recunoscut cu multă ușurință unor dinastici balcanici, bulgari și sârbi. Dar, în principiu, numai împăratul bizantin era basileu în sensul deplin al cuvântului (cf. N.Ș. Tanașoca).

2 În sec. X, printre numeroșii vasali ai Imperiului se numărau căpeteniile armenilor și caucazienilor, ai croaților și sârbilor, prinți longobarzi, emiri musulmani – și chiar Veneția a păstrat mult timp forme de vasalitate față de Imperiu. Actul de vasalitate specifica cu exactitate obligațiile financiare și numărul de contigente militare ce urmau a fi puse la dispoziția Imperiului.

Ambasadorii străini erau primiți la frontieră, erau puși la adăpost de orice cheltuieli, se puteau folosi de serviciile poștei imperiale și erau conduși cu pompa de rigoare la Constantinopol. Aici erau întâmpinați de o gardă de onoare, erau găzduiți într-un palat rezervat ambasadorilor – împreună cu întreaga lor suită, uneori foarte numeroasă; erau însoțiți și conduși să viziteze orașul, asistau la spectacolele de la Hipodrom, la slujbele religioase de la Sf. Sofia și la ospețele date de împărat în cinstea lor – dar tot timpul erau supravegheați cu cea mai mare atenție. Pentru a-i impresiona li se arătau bogățiile și frumusețile orașului, dar și mașinile de război și puternicile fortificații ale capitalei. Observarea riguroasă și exactă a protocolului era absolut obligatorie și inderogabilă; dacă nu-l respecta cu strictețe, ambasadorul străin era tratat fără nici o curtoazie. Schimbul de daruri avea loc după recepția solemnă de la Palat – momentul cel mai important al vizitei ambasadorului – într-un cadru somptuos, de un fast impresionant, menit să-l uluiască de-a dreptul: ceea ce se și întâmpla, realmente.

Mijloacele folosite de diplomație bizantină erau, cum am spus, foarte variate. Mai întâi, era acțiunea de convertire la creștinism. Căpeteniile popoarelor păgâne, regii, prinții convertiți intrau – după ceremonialul ritual al botezului – în rândurile marii comunități al cărei șef laic recunoscut era împăratul bizantin; erau încărcați cu daruri și erau socotiți și numiți „prietenii" Imperiului. – Apoi, în scopul de a le câștiga prietenia sau ajutorul, împăratul acorda conducătorilor statelor străine – și chiar înalților săi demnitari – titluri onorifice pompoase[1]. – Alte mijloace diplomatice de mare efect erau: acordarea de coroane regale vasalilor, fapt prin care aceștia recunoșteau implicit autoritatea basileului; primirea solemnă la curtea imperială – marea ambiție a unui vasal străin; atragerea fiilor căpeteniilor de state și ai marilor demnitari străini în capitala Imperiului pentru a-și completa aici educația și a fi câștigați de măreția acestei civilizații.

Cel puțin tot atât de eficiente și de des practicate erau alte două mijloace folosite de diplomația bizantină: crearea în sânul unor state străine a unui corp de spioni și finanțarea unor facțiuni politice care să pregătească și să provoace răscoale în sensul intereselor statului

1 Cu astfel de înalte titluri aulice au fost distinși: Odoacru, primul rege barbar al Italiei; regele franc Clovis, regele normand Bohemond, regi caucazieni, un calif arab, în 1190 dogele Veneției, ș.a.

bizantin; în fine, crearea de legături matrimoniale între familia imperială și familiile domnitoare străine. – În această privință, foarte dese au fost căsătoriile unor împărați sau prinți bizantini cu principese străine. În schimb, Bizanțul evita căsătoria unei prințese imperiale bizantine cu un rege străin – ca nu cumva acesta să poată avansa astfel pretenții asupra tronului Imperiului.

SOCIETATEA BIZANTINĂ

În primul mare stat creștin din lume ordinea socială se considera că este stabilită de Dumnezeu; și nici Biserica nu credea că această ordine ar trebui modificată, deși susținea că toți oamenii sunt egali în fața lui Dumnezeu. O ordine în care exista clasa celor puternici (*dynatoi*) și a celor săraci (*penetes*). Un text de lege proclama că „cei pe care Dumnezeu i-a ales să guverneze, cei care prin glorie și bogăție stau deasupra oamenilor obișnuiți" sunt „cei onorați cu demnități civile și militare". Cu alte cuvinte, cei care comandau – *archontes*; aristocrația și înalții demnitari. Aceștia erau cei pe care statul îi socotea demni de încredere (*axiopistoi*) și de considerație (*axiologoi*).

Totuși, spre deosebire de ordinea ierarhică atât de rigidă din Europa apuseană, în lumea bizantină cadrul social era mai mobil, accesul la tron era deschis oricui (și într-adevăr, am văzut că mulți împărați au fost de origine socială foarte modestă); iar la demnitățile și la funcțiile cele mai înalte în stat se putea ajunge prin merite individuale, nu neapărat pe baza originii.

Existența permanentă a unei aristocrații puternice –forța dizolvantă a unității și puterii Imperiului – a cauzat mereu tulburări sociale grave. Multe familii aristocrate trăiau, nu în Constantinopol, ci în orașele de provincie; și nu pe moșiile lor, – ca nobilii occidentali din acele timpuri. Mai mult decât din veniturile proprietăților lor, ei trăiau din remunerația, din pensia, din darurile pe care le primeau de la împărat, și din ceea ce extorcau prin exercitarea incorectă și abuzivă a funcției lor. În sec. X, această aristocrație (îndeosebi în Asia Mică se constituiseră domenii imense) ajunsese foarte bogată și puternică, întreținând și trupe de soldați pe cheltuiala lor. Iar în secolele următoare, paralel cu procesul de feudalizare a statului, poziția ei se consolidează și mai mult – fie că e vorba de aristocrația provincială, cea din capitală sau cea militară.

O poziție importantă în societatea bizantină o deținеau, cum am văzut mai sus, eunucii[1]. Timp de mai multe secole eunucii vor fi atașați serviciului personal al împăratului și împărătesei, bucurându-se de încrederea lor și deci având o mare influență în viața Imperiului. – O categorie socială intermediară o formau medicii liberi profesioniști, chirurgii (care locuiau în spitale, erau salariați, dar nu puteau avea clientelă particulară),învățătorii și profesorii – laici sau clerici, – notarii, avocații, arhitecții, inginerii militari, retorii, scriitorii (literați sau istorici), caligrafii și copiștii. Toți aceștia aveau o situație economică nestabilă. O poziție mai sigură o aveau negustorii și meșteșugarii, încadrați obligator în corporații – care erau atât de rigid controlate de stat încât inițiativa particulară era înăbușită.

La orașe, populația săracă și lumea interlopă era în cea mai mare măsură la discreția generozității împăratului, a Bisericii și a celor bogați, care din când în când le distribuiau ajutoare și pomeni. Pe de altă parte, orășenii s-au constituit (după sec. VI) în comunități urbane, – cu un consiliu, uneori și cu o miliție proprie, și cu o adunare generală în care se discutau problemele economice și de apărare militară ale orașului. (Totdeauna însă aceste comunități au rămas dependente de puterea centrală; orașele bizantine au beneficiat de privilegii municipale într-o măsură incomparabil mai redusă decât cele din Occident; niciodată un oraș din Bizanț nu s-a constituit, ca în Occident – în Italia, de pildă, – într-o „comună" autonomă și liberă).

În sfârșit, ultima categorie socială era cea a sclavilor.

Aceștia proveneau din rândurile prizonierilor de război, ale familiilor de sclavi, ale copiilor abandonați, ale debitorilor insolvabili (până în sec. X), ale țăranilor în mare mizerie (care din cauza foamei se vindeau singuri ca sclavi, pe ei sau pe copiii lor); sau erau cumpărați din târgurile de sclavi, aprovizionate de pirați – ori chiar de cruciați. Sclavul era total la discreția stăpânului, care îl putea

1 Situația privilegiată a eunucilor data încă din timpul lui Constantin cel Mare, care încredințase unui eunuc înalta demnitate de șef al apartamentelor imperiale. Oficial, eviрația (castrarea) era prohibită (și de Biserică). Pentru cei care totuși o practicau, legislația lui Iustinian prevedea pedepse grele: confiscarea averii și condamnarea la muncă silnică în mine. Dar codul de legi al lui Vasile I (*Basilicalele*, – sfârșitul secolului al IX-lea) permite eviрația în scop terapeutic pentru maladiile grave ale aparatului genital); fapt care a deschis drum posibilităților de a continua această practică și fără o motivație medicală.

Un preot din sec. VI și un patriarh din sec. IX.
După o pictură pe lemn de la Muntele Athos, colecția F. Didot.

ceda, dărui sau vinde. Sclavul nu putea contracta legal o căsătorie (decât începând din sec. XII), nu putea fi chemat ca martor în justiție, iar copiii unei sclave deveneau de drept sclavii stăpânului ei. Sclavii puteau fi eliberați, fie în timpul vieții stăpânilor lor, fie printr-o dispoziție testamentară. Legislația lui Iustinian limita drepturile stăpânilor asupra sclavilor și condițiile în care puteau fi eliberați. În urma victoriilor militare din secolul al IX-lea, numărul sclavilor a crescut considerabil. Majoritatea lucrau pe moșiile bisericilor și ale mănăstirilor; sau, în întreprinderile statului – în mine, în cariere de piatră, în saline sau în manufacturile care fabricau arme.

În statul bizantin – în care influența Bisericii a fost totuși atât de profundă, – sclavia n-a dispărut niciodată. În primele secole, datorită intervenției Bisericii și a generozității unor creștini foarte bogați, au fost eliberați mii de sclavi; după care însă, Biserica s-a văzut obligată să susțină interesele statului[1]. „Creștinismul n-a căutat să

1 Chiar și Părinții Bisericii, deși admiteau că sclavia este împotriva voinței lui Dumnezeu și a naturii, o considerau totuși necesară societății – invocând în acest sens texte din *Epistolele* apostolului Pavel: „Tot sufletul să se supună înaltelor stăpâniri ..." (*Către Romani*, XIII, 1-2), „Fiecare în starea în care a fost chemat, în aceea să rămână..." (*Către Corinteni*, Ep. întâia, VII, 24); „Robilor, ascultați pe stăpânii voștri cei după trup, cu frică și cu cutremur ..." (*Către Efeseni*, VI, 5).

schimbe din temelii structura statului, ci doar să dirijeze conștiința oamenilor spre un ideal de egalitate și fraternitate" (A. Hadjinicolaou-Marava). În legile lor, împărații – de la Iustinian până la Alexios I – repetă mereu că sclavia este o instituție degradantă și contra firii; dar este o instituție necesară. Legile lui Iustinian prevedeau o serie de cazuri când un sclav putea fi eliberat[1]. În sec. XII asistăm chiar la o reacție oficială împotriva sclaviei. Alexios I și Manuel I Comnen iau măsuri hotărâte pentru reducerea sclaviei; ultimul, chiar îi eliberează pe toți sclavii din Constantinopol. Este adevărat că această măsură era dictată și de momentul critic – atât din punct de vedere economic cât și al necesităților militare – când statul avea mare nevoie de contribuabili și de soldați.

Caracterizând societatea bizantină – așa cum apare din relatările străinilor, din literatura sa și din întreaga documentație istorică a timpului – marele bizantinolog Ch. Diehl observă: „Oricărei categorii i-ar aparține, bizantinul apare în general ca un om nervos, impresionabil, pios, superstițios și pasionat. Are gustul plăcerii, al spectacolelor magnifice, pe care le găsește la jocurile din circ, în pompa ceremoniilor curții sau în strălucirea sărbătorilor bisericești". Întrucât este asemenea unora dintre orientali, „bizantinul are un fond sufletesc nu lipsit de cruzime; iubește luxul și plăcerile, dar este totodată nemilos și lipsit de scrupule. Biserica i-a inculcat și cultivat devoțiunea, credulitatea naivă și exaltarea mistică; iar curtea imperială – gustul intrigilor (necesare pentru a putea parveni), al flatării, calomniei și corupției".

Este adeseori un neliniștit, lipsit de ponderație și de echilibru. Dar întrucât este și grec, bizantinul este eminamente rațional, înzestrat cu o inteligență ascuțită, cu o permanentă curiozitate intelectuală și cu o rafinată subtilitate. Îi plac discuțiile aprinse, controversele și polemica, și chiar injuriile – când sunt inteligente și spirituale. Produs a două lumi cu tradiții și mentalități atât de diferite, caracterul bizantinului oferă un peisaj moral plin de contraste. „Moralitatea lui este mediocră și îndoielnică". Ambițios, egoist, inconstant

1 Prin testament, sau cu consimțământul moștenitorului; dac[illegible]pânul îl unește prin căsătorie cu o persoană de condiție liberă; dacă stăpânul sau [illegible] lui l-au botezat; dacă intră în mănăstire sau se înrolează în armată (cu consimț[illegible]ântul stăpânului); dacă este promovat într-o funcție de stat; sau dacă denunță pe asa[illegible]ui stăpânului său; sau dacă, bătrân și bolnav, este abandonat de stăpânul [illegible]u etc. (Cf. A. Hadjinicolaou-Marava).

în raporturile sale sociale, uneori părând a fi chiar amoral, bizantinul se arată totuşi a fi adeseori capabil de curaj, eroism, devotament şi generozitate. „Dacă inteligenţa lui este evidentă şi adeseori cu totul remarcabilă, în schimb caracterul său, luat în general, nu este deloc la înălţimea spiritului său“[1].

Desigura, că „de-a lungul celor unsprezece secole cât a durat imperiul, se întâlnesc aici caractere foarte diferite“. În orice caz, aceasta este imaginea pe care bizantinul şi-a lăsat-o posterităţii.

ECONOMIA AGRARĂ. ŢĂRANII

După ce în primele secole ale Imperiului dominase sistemul colonatului, în secolul al VII-lea au loc schimbări profunde: marea proprietate funciară este acum în declin, cultivarea pământurilor cu sclavi sau coloni de asemenea, în timp ce preponderentă devine mica proprietate a ţăranilor liberi. Reforma administrativă care a dus la înfiinţarea *themelor* n-a făcut decât să sporească numărul acestor ţărani. Prin acordarea de loturi din zona de frontieră soldaţilor – care de fapt erau ţărani obligaţi ca în schimbul lotului să presteze serviciu militar în caz de război, cu calul şi armele pe care şi le procurau singuri – statul a creat o clasă de mici proprietari ereditari.

Aceşti *stratiotes* (sau *akrites*, cum mai erau numiţi) îşi lucrau singuri, cu familia lor, parcela de pământ, la fel ca ţăranii liberi. Uneori, alături de aceştia, *stratiotes* aparţineau uneia şi aceleiaşi comunităţi ţărăneşti. Dar nu erau atât de împovăraţi de impozite ca ţăranii. Primeau chiar şi o mică soldă. Îşi puteau transmite în mod liber bunurile, chiar şi unor moştenitori străini de familie; moştenitorilor le reveneau însă aceleaşi îndatoriri militare.

1 Iar un alt bizantinolog, Alain Ducellier, completează: „În fiecare moment al vieţii bizantinul poate găsi pentru problema sa un răspuns mistic sau pragmatic, senin sau pătimaş, conformist sau uimitor de îndrăzneţ“. Şi totuşi, există un sistem mental coerent tipic bizantin – bazat pe un fond psihic (de care însuşi bizantinul era conştient) instabil şi excesiv: „o ilustrare a luptei permanente ce se da în sufletul lui, între ceea ce el concepea ca Bine şi ca Rău: curentele manihe'ste care traversează toată istoria Imperiului sunt, mai mult decât o simplă aberaţie, o extrapolare logică a atitudinii mentale obişnuite. Moştenirea mentală a Bizanţului este ceea ce îi explică pe Piotr Bezuhov, pe Mitia Karamazov, sau fascinanta figură a lui Iuda Golovliov din romanul lui Saltâkov-Scedrin“.

Cu toate acestea, servajul nu dispare. Încetul cu încetul reapar marile proprietăți funciare, laice și ecleziastice. Țăranii care nu pot îndeplini obligațiile față de fisc și de nevoile lor familiale lucrează pe pământul marelui proprietar, care va plăti el obligațiile lor față de fisc în schimbul muncii prestate. În felul acesta, țăranul devine dependent, serv, iobag, legat de pământul stăpânului pe care îl lucrează. Fiii lui vor rămâne și ei servi, legați de moșia stăpânului – dacă nu cumva acesta le va permite să exercite alte ocupații, sau să intre călugări într–o mănăstire. Zadarnic unii împărați au încercat să abolească servajul: sistemul a fost de fiecare dată restabilit și a rămas până la sfârșitul Imperiului.

Întrucât durata muncii obligate a țăranului dependent era prea scurtă (între 7–12 zile pe an), marii proprietari funciari au recurs la o altă soluție: terenuri întinse erau arendate de proprietari satelor de țărani liberi, care le plăteau arenda (renta funciară) în bani sau în produse. Situația acestor țărani nu era cu mult mai bună decât cea a servilor; căci, pe lângă că plăteau impozitele și efectuau corvezile, ei nu puteau părăsi satul aflat pe domeniul marelui proprietar – căci întreaga comunitate sătească era supusă unui impozit global; încât, dacă un membru al comunității părăsea satul, ceilalți trebuiau să suporte și îndatoririle care înainte îi reveniseră celui plecat. – Cu toate acestea, sate de țărani liberi au existat până în sec. XV. Dar numărul lor a scăzut progresiv din cauza creșterii continue a taxelor, impozitelor, corvezilor (pentru construcția de drumuri, poduri, fortărețe, corăbii. ș.a.), precum și a obligației de a găzdui și furniza hrană trupelor imperiale în timpul campaniilor militare. Marii proprietari, laici și ecleziastici – sau mănăstirile[1] – obțineau tot felul de scutiri și de privilegii; micii proprietari însă, țăranii liberi, nu.

În această situație, începând din secolele IX și X, Imperiul a recurs la *pronoia* – titlu dat concesiuni; de către împărat în schimbul obligației beneficiarului (*pronoiarului*) de a presta serviciul militar și de a asigura un număr – proporțional cu concesiunea primită – de soldați, inclusiv armamentul și echipamentul lor. *Pronoia* – la început concesiune temporară, devenită mai târziu ereditară, fără a

1 În sec. XII patrimoniul funciar al mănăstirii Lavra depășea 5000 ha. Alte mănăstiri de pe Muntele Athos posedau terenuri fertile în Macedonia: una, un domeniu de 1570 ha, alta, de 1150 ha. ș.a.m.d. – În același secol, inventarul zootehnic al marelui proprietar Ioan Cantacuzino cuprindea: 50.000 vaci, 1000 perechi de boi pentru aratul moșiei, 1500 cai, 200 cămile, 300 de catâri, 500 de asini, 50.000 porci și 70.000 capre.

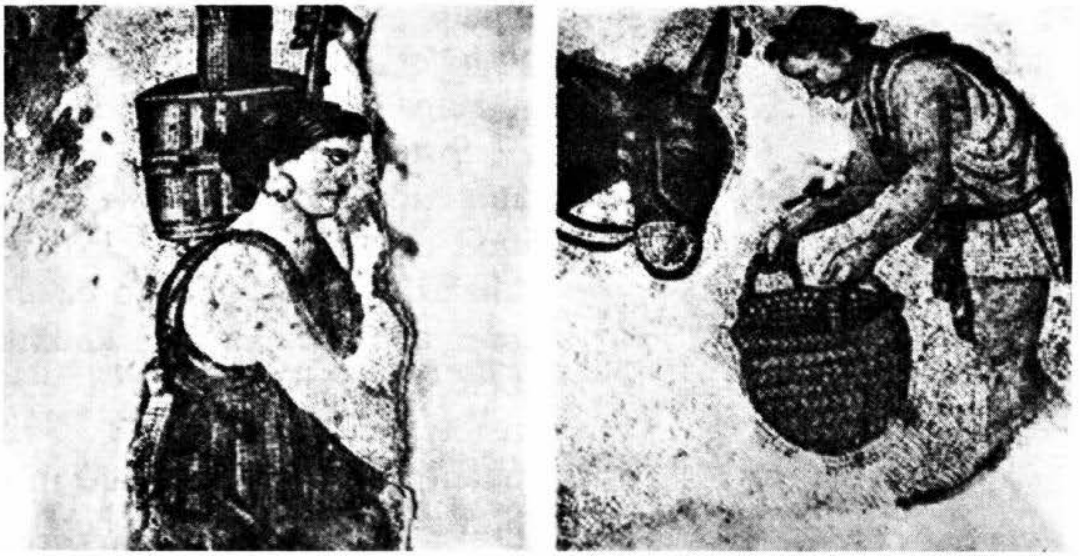

Două scene din mozaicul pavimental al Marelui Palat Imperial, din Constantinopol, sec. V.

putea fi însă nici alienată, nici divizată, – consta în cedarea veniturilor unui sat sau a mai multor sate din proprietatea statului unui nobil sau unui mare proprietar (care, cu timpul, va deveni independent de puterea centrală). *Pronoiarul* căpăta și dreptul de a percepe – o parte pentru fisc, o parte pentru el, – taxele și impozitele datorate de locuitorii satelor respective. Acești țărani dependenți numiți „pareci" (*paroikoi*) trăiau deci pe pământul care de fapt nu le aparținea (întrucât era concesionat ca *pronoia*), de care erau legați, pe care nu-l puteau părăsi și de pe care nici proprietarul nu îi putea alunga. Parecul datora *pronoiarului* o prestație în muncă, o rentă în natură și una în bani. (Mai târziu – și dări pe vite, porci, albine, pășuni, ș.a.).

Situația parecilor nu era mai grea decât cea a țăranilor liberi; dar ei au trecut de sub autoritatea statului în starea de dependență de marii proprietari feudali.[1] În ultimile secole ale Imperiului aspectul unui sat bizantin era foarte complex. În apropierea satului în care trăiau și care constituia o *pronoia*, parecii aveau și parcele de pământ proprii pe care le cultivau; dar acestea puteau fi eventual

1 Conceptul de proprietate funciară în lumea bizantină este diferit de sensul pe care i-l da dreptul roman. În Bizanț nu existau proprietari în adevăratul înțeles al cuvântului, ci posesori. Pământul aparținea statului – pentru care prezenta un interes pur fiscal. Cum tot pământul era supus administrației statului, adevăratul său proprietar rămânea fiscul. „Terenul aparține fiscului, adică statului"– decreta categoric Alexios I Comnen. Statului – deci împăratului. Căci împăratul putea sechestra sau dărui pământuri laicilor, Bisericii sau mănăstirilor.

Medalion de aur, cu portretul împăratului Iustinian I, sec. VI. Cabinetul medaliilor, Paris.

situate și în zona unei alte *pronoia*: în care caz, parecul avea obligația față de doi *pronoiari*.

Sistemul *pronoiei* în Bizanț a durat timp de patru secole, constituind un factor principal al feudalizării statului. În timp ce *stratiotes* aparțineau clasei țărănimii libere, *pronoiarii* aparțin clasei aristocrației feudale. Ei sunt „puternicii" (*dynatoi*), care în secolul al X-lea, aspiră la hegemonia economică și politică, înfruntând puterea centrală. Odată cu dinastia Comnenilor, această aristocrație a *pronoiarilor* se impune definitiv. Astfel, în timp ce *stratioții* „formau baza esențială a forțelor Imperiului bizantin, *pronoiarii* au constituit unul din elementele decadenței lui" (G. Ostrogorsky).

Densitatea populației rurale depindea, firește, de regiuni: dar în general era foarte mică. În sec. XI satele bizantine aveau în mod obișnuit între zece și treizeci de familii (cf. Al. Kazhdan). Unealta agricolă fundamentală era plugul arhaic de lemn tras de boi. Plugul greu – răspândit în câmpiile din nordul Dunării – era necunoscut de bizantini: dealtminteiri, nici solul în general pietros din Peninsula Balcanică și din Asia Mică nu se preta la folosirea acestui tip de plug[1]. Bizantinii cunoșteau – cel puțin din sec. X – hamul și potcoavele cailor, care însă nu erau întrebuințați la arat. Secerau cu coase și treierau grâul cu ajutorul unor sănii trase de boi sau de asini peste snopii așternuți pe arie.

Forma obișnuită a economiei rurale era producția casnică. „Întreaga economie bizantină era bazată pe o producție redusă și pe

1 Cu toate acestea, agricultura bizantinilor era prosperă. În secolele X și XI în Italia recolta era egală cu de patru ori cantitatea semănată – și chiar cu trei secole mai târziu o recoltă de zece ori mai mare decât cantitatea însămânțată era ceva excepțional; în timp ce, în Bizanț, pe unele loturi se obținea (încă din sec. XI – XII) o recoltă de 20 de ori mai mare decât cantitatea însămânțată (cf. Fr. Cognasso).

folosirea unor unelte tradiţionale şi simple. Şi cu toate acestea, economia bizantină tindea spre autarhie" (Al. Kazhdan). – La fel, dealtminteri, ca economia ţărilor din Occidentul acelui timp.

MEŞTEŞUGURILE ŞI COMERŢUL

Spre deosebire de Occident, unde perioada migraţiilor a fost catastrofală pentru viaţa urbană, în Imperiul bizantin marile oraşe au continuat să aibă o viaţă înfloritoare, cu o activitate artizanală şi comercială intensă. În fruntea lor se situa Constantinopolul.

Aici, activitatea artizanală cea mai importantă era consacrată articolelor de lux: mătasei şi veselei de aur sau argint, obiectelor emailate lucrate cu tehnica *cloisonné* şi celor sculptate în fildeş, mobilelor intarsiate, bijuteriilor de un gust rafinat, etc. Atât activitatea artizanală cât şi cea comercială erau foarte sever controlate de organele statului. Nu numai producţia armamentului sau baterea monedei erau monopol de stat, ci şi vopsitul cu purpură, ţesăturile cu urzeală din fire de aur, producţia bijuteriilor de mare lux sau a mătăsurilor mai scumpe. Cea mai importantă manufactură de mătase funcţiona chiar în incinta Palatului Sacru. Procesul de confecţionare în special a mătasei era organizat şi supravegheat cu cea mai mare atenţie. Ţesătorul nu putea cumpăra firele direct de la sericicultor, decât printr-un intermediar – căruia îi da banii printr-un oficiu al prefecturii, după obţinerea unor aprobări, înscrierea într-un registru de evidenţă, etc.[1]. Negustorul care cumpăra mătasea de la ţesător nu o putea vinde cu amănuntul decât la un preţ stabilit de corporaţie – şi numai printr-un intermediar autorizat (al cărui beneficiu era fixat la 8%). Stofele fine şi mătăsurile deosebite, interzise la export, nu puteau fi comercializate decât de foarte puţine persoane autorizate.

Ca toţi ceilalţi meşteşugari şi negustori, şi cei care lucrau în această ramură erau încadraţi în numeroase corporaţii specializate: torcătorii, ţesătorii, vopsitorii, creatorii de modele, negustorii de mătase brută, cei de ţesătură finisată, cei de mătase siriană, cei de veşminte de mătase, ş.a.m.d. La fel de strict organizată era şi

1 Nu era admis ca una şi aceeaşi persoană să efectueze două sau mai mai multe operaţii. Nici meşteşugarul nu-şi putea procura materia primă de oriunde, nici negustorul nu-şi putea lua spre vânzare marfa de la oricine; prefectul îi indica furnizorul, îi fixa cantitatea de marfă sau de materie primă şi îi stabilea beneficiul admis. Înainte de a le pune în vânzare mărfurile erau stampilate de un funcţionar al prefecturii. Controlorii vizitau periodic atelierele şi prăvăliile. (Pentru toate aceste detalii, cf. Gérard Walter, *op. cit.*, la *Bibliografie*).

activitatea producătorilor și a vânzătorilor de țesături de in sau de bumbac. (Stofele de lână, destinate de regulă celor mai săraci, erau confecționate în casă).

Nu există un singur sector de producție sau comercial care să nu fie încadrat într-o corporație - condusă de un președinte numit de prefectul capitalei, asistat de un adjunct, numit tot de prefect, dar dintre funcționarii administrației orașului: acesta era „ochiul" prefectului (și, de fapt, adevăratul șef al corporației). Corporațiile funcționau după norme precise, respectate cu cea mai mare strictețe; disciplina era severă, iar condițiile de admitere în breaslă erau amănunțit reglementate. Candidatul înainta o cerere prefectului, susținută de recomandarea a 5 membri ai corporației; după ce achita taxa stabilită, prefectul îi indica - în cartierul respectivei corporații - locul unde își putea deschide atelierul sau prăvălia.

Conducerea corporației stabilea și cantitatea de produse pe care membrii ei aveau voie să o realizeze, și regimul de lucru, și salariul muncitorilor, și situația ucenicilor. Activitatea artizanală sau comercială liberă, munca în regim propriu, inițiativa individuală, concurența, - erau excluse. Statul controla îndeaproape totul; prefectul capitalei, sub a cărui jurisdicție se aflau toate breslele, inspecta atelierele și magazinele, controla registrele, stabilea care articole nu puteau fi exportate. Dintr-o culegere de ordonanțe și dispoziții datând din sec. X (cunoscută sub titlul de *Cartea Prefectului*) avem informații privind reglementarea activității corporațiilor - dintre care: a agricultorilor și a giuvaergiilor (al căror beneficiu era limitat la 8%); a bancherilor și a notarilor (care erau obligați să verse a 12-a parte din câștig salariaților lor); a parfumierilor și a spițerilor (care vindeau nu numai doctorii ci și vopsele și mirodenii); a fabricanților de săpun, a vânzătorilor de pește, a tăbăcarilor, a măcelarilor, a brutarilor (care erau obligați să închidă la ora 8 seara), sau a negustorilor de aromate și coloniale, - singurii (împreună cu brutarii) care nu erau obligați să locuiască în cartierul breslei lor[1].

Constantinopolul - în care se concentrase masiv activitatea comercială a Imperiului, după pierderea Siriei, Egiptului și

1 Până și cerșetorii erau organizați într-o breaslă; „profesiunea" lor a fost de la început recunoscută (și, într-un fel, folosită) de autoritățile bisericești. Iar hoții - foarte numeroși, îndeosebi în capitala Imperiului, - erau organizați în mai multe „bresle", (firește, nerecunoscute) după genul și modul de furt în care se specializaseră...

Palestinei – era situat în punctul de intersecție a celor mai importante drumuri comerciale ale lumii antice și medievale.

Comerțul pe uscat și comerțul maritim îi aduceau Bizanțului produsele din Orient[1]; prin Peninsula Balcanică, drumurile comerciale fluviale legau Constantinopolul cu Europa Centrală; prin Marea Neagră și Marea Caspică îi erau aduse mărfuri din Rusia, din Caucaz și – traversând Turkestanul – din Asia Centrală; prin nordul Alexandriei și prin Marea Roșie capitala primea produse din Etiopia și Africa Centrală. Caravanele care străbăteau Siria și Persia, precum și corăbiile trecând prin Golful Persic, legau Imperiul de India, Ceylon și Extremul Orient. – Asia Mică furniza Imperiului mari cantități de grâne; Egiptul – îndeosebi bumbac, dar și grâu; Tracia – porci și bovine, miere și pește sărat; din Transilvania venea sarea, iar din Serbia, metale; din Extremul Orient – mătase brută și mirodenii; din India și Ceylon – perle, fildeș și pietre prețioase; din Siria se aduceau la Constantinopol vinuri alese și covoare de preț; din zona Balticei – ambră și pește uscat; din Rusia, – sclavi, blănuri și ceară; din Europa Centrală – vinuri, pânzeturi de cânepă, arme, cherestea și sclavi.

Din toate acestea, principalele articole pe care le importa Bizanțul rămâneau mătasea, fildeșul, pietrele prețioase, blănurile și mirodeniile. În schimb Bizanțul exporta (mai puțin decât cerea piața) în țările din Răsărit țesături de in și de bumbac, coloranți, sacâz, pietricele colorate cu oxizi metalici și cu aplicații de foi de argint sau de aur pentru mozaicuri; iar în Occident și în regiunile nordice, mătăsuri (nu din cele mai de preț însă), emailuri, bijuterii și obiecte din fildeș sculptat[2]. În general, volumul exportului era sub nivelul cererilor; dar Bizanțul realiza venituri considerabile din taxele impuse comerțului de tranzit. – O altă sursă importantă de venituri provenea de la caravanele și navele străine (căci bizantinii preferau să nu se servească de propriile lor nave comerciale);

1 „China, India, sudul Arabiei și Abisinia furnizau cele mai importante materii prime industriei produselor de lux, care îi aduceau câștiguri foarte mari. Din China venea mătasea, din India condimente ca piperul, scorțișoara, ghimbirul, sau, dintre materiile colorante, prețiosul indigo. Din India se mai importau și abanos, pietre prețioase și aur. Sudul Arabiei și Abisiniei furnizau tămâie, smirnă și fildeș african. Printre articolele de export ale Imperiului figurau, pe lângă produsele de ceramică, sticlărie, țesături și unelte de fier deosebit de apreciate" (H.-W. Haussig).

2 Exportul armelor – articol pentru producția căruia meșterii sirieni din Damasc erau renumiți – era interzis prin lege; lamele săbiilor însă erau exportate prin contrabandă, mai ales în Persia.

negustorii străini aveau la dispoziție cartiere speciale – cu locuințe, antrepozite, hanuri, grajduri pentru catârii și cămilele caravanelor lor, – pentru care plăteau sume serioase. Asemenea cartiere comerciale (*mitata*) aveau la Constantinopol negustorii venețieni, pisani, amalfitani, ș.a., în timp ce numeroși negustori persani le mai aveau și în multe alte orașe ale Imperiului[1].

Începând din sec. XI obiectele care prevalau în exportul bizantin de până atunci nu mai sunt articolele de lux, ci mai degrabă bunurile de consum (cereale) sau materiile prime pentru industria textilă (lână, in). Produsele exportate (cf. Al. Kazhdan) erau vândute mai ales prin intermediul agențiilor comerciale – în majoritate aflate în mâna evreilor bizantini[2].

Cu statele din care Bizanțul importa articole mai importante (Persia, India, Abisinia, statele din Asia Centrală și din sudul Arabiei) comerțul se desfășura în cadrul economiei monetare; cu negustorii din Rusia însă (inclusiv cu cei din Siberia) comerțul se făcea pe baza schimbului de mărfuri. Marfa bizantină de schimb erau obiectele de argint fin lucrate[3]. Pe piața internă, economia monetară coexista cu forma comercială a schimbului în natură. În afara circuitului fiscal, în interiorul Imperiului moneda de aur avea o circulație redusă. Pe piața internă se puteau găsi, la prețuri accesibile, articolele de uz curent; în schimb mărfurile și obiectele de valoare puteau fi obținute numai sub formă de dar, subvenție, recompensă, etc., acordată de stat în funcție de serviciile aduse și de poziția socială a celui care o primea.

La baza operațiilor comerciale cu alte țări sta *solidus aureus* (sau *nomisma*, sau *besantul* de aur, cum mai era numit), moneda de aur curat, de 4,48 gr, bătută pentru prima oară de împăratul Constantin în 312. Multiplul ei era livra – 72 de *nomismata* – în valoare de 326 gr aur. Timp de aproape opt secole, *solidus* (besantul, nomisma)

1 Imediat după sosirea în port negustorii străini trebuiau să prezinte vameșilor bizantini lista precisă a mărfurilor aduse; după care, primeau permisul de ședere, de obicei pentru 3 luni.

2 În special marile comunități ebraice din Constantinopol, Salonic, Corint și – în Italia – Bari; orașe în care evreii își aveau cartierele lor. După perioada persecuțiilor din sec. VIII, aceste cartiere au căpătat o oarecare autonomie. Spre deosebire de situația evreilor din Occident, în Imperiul bizantin nu le era interzis evreilor accesul la nici o profesiune. (*Idem*).

3 Negustorii ruși și siberieni preferau argintul – întrucât aur aveau din abundență.

a fost cea mai răspândită şi mai apreciată monedă din întreg bazinul mediteranian, menţinându-se stabilă[1] până la sfârşitul sec. XI.

Pentru o perioadă de aproape două secole invazia arabilor i-a smuls marinei bizantine supremaţia în Mediterana – încât comerţul Bizanţului cu Orientul şi cu Occidentul a fost paralizat aproape complet. Din sec. IX însă, după ce Bizanţul şi-a refăcut flota şi şi-a reluat activitatea comercială, Imperiul a cunosut o eră de mare prosperitate, timp de aproape trei secole. „Până către jumătatea secolului al XI-lea Bizanţul a fost cea mai mare putere economică din Europa" (A. Guillou). Imperiul întreţinea intense relaţii comerciale cu lumea arabă, cu marile centre din Asia Mică, cu Armenia şi Rusia, cu regiunile Mării Baltice; iar în Occident – în primul rând cu cele patru republici marinare italiene (Amalfi, Pisa, Veneţia, Genova).

Începând de la sfârşitul sec. XI, în schimbul ajutoarelor militare şi financiare pe care Imperiul le solicită oraşelor italiene, negustorii veneţieni – în primul rând – obţin reduceri şi chiar scutiri totale de orice taxe vamale; apoi, dreptul de a-şi construi în Constantinopol un cartier al lor, cu antrepozite, biserici şi palate proprii. (În mai puţin de un secol numărul veneţienilor instalaţi în capitala Imperiului trecuse de 10.000). Aceleaşi privilegii le obţine apoi Pisa şi, mai târziu, marea rivală a Veneţiei, – Genova. Până în ultimele sale zile Imperiul a continuat să acorde mereu negustorilor străini concesiuni şi privilegii. Astfel, întregul trafic comercial trece încetul cu încetul în mâinile acestora. Şi prosperitatea comercială a Bizanţului se termină odată cu declinul total şi defintiv al prestigiului politic şi al puterii sale militare.

CONSTANTINOPOLUL

Oraşul care timp de un mileniu i-a uimit pe vizitatorii străini prin bogăţia lui, prin grandoarea construcţiilor, prin splendoarea comorilor sale de artă, prin luxul bogaţilor săi cetăţeni şi prin fastul exorbitant al curţii imperiale, – Constantinopolul şi-a identificat propriul prestigiu cu cel al Imperiului bizantin.

1 Deşi de la 96% aur de 24 de carate, la sfârşitul sec. VII besantul scăzuse în compoziţia sa la 40% aur de 9 carate, 52% argint şi 8% aur pur; pentru ca în sec. XIII cantitatea de aur să fie redusă la 25% – şi în felul acesta *besantul* să-şi piardă reputaţia definitiv în faţa monedelor de aur din Occident (mai ales a *ducatului* veneţian). Alături de *nomisma*, alte monede erau: *miliaresio* (de argint, de 2,24 gr), *keration* (de aramă) şi *follis* (monedă divizionară de aramă). Începând din primele decenii ale sec. XV, în Bizanţ s-au bătut numai monede de argint şi de aramă.

Pe țărmul răsăritean al Bosforului, într-un golf strâmt numit Cornul de Aur, lung de 6 km, care în portul său natural putea adăposti un număr oricât de mare de corăbii, se înalță un promontoriu. Aici, coloniștii megarieni fondaseră în sec. VII î.e.n., un oraș numit Byzantion[1]. Intuind imediat excelenta poziție strategică a promontoriului, Constantin cel Mare îl va fortifica construind un zid de apărare, lung de 3 km; în spatele acestuia, la o distanță de aproximativ 1500 m, Theodosius II va construi, în 413, un alt zid, mai lung, de 7 km. Astfel fortificat dinspre uscat și apărat din trei părți de mare, Constantinopolul n-a putut fi cucerit timp de opt secole.

Alegerea locului noii capitale a Imperiului roman de către Constantin s-a dovedit a fi fericită. Roma se afla la o distanță prea mare de frontierele răsăritene ale Imperiului, cele mai amenințate, în primul rând de perși și de goți. Resursele vitale – economice și militare – ale Imperiului erau concentrate în bogatele ținuturi răsăritene, îndeosebi în Asia Mică. Noua capitală dispunea aici de un mare port maritim și comanda principalele drumuri comerciale care legau Occidentul cu lumea Orientului. În plus, orașul se afla în imediată apropiere de principalele focare de cultură elenistică. Cu patru secole în urmă (cf. Suetonius, I, 79) Caesar se gândise și el să mute capitala în partea estică a Imperiului – la Alexandria, sau pe locul anticei Troia, – ceea ce ar fi dus și la realizarea unei noi unități culturale: greco-romane. Dar Constantin nu s-a gândit să imprime noii capitale un caracter grecesc. Dimpotrivă, – prin amenajarea urbanistică și stilul monumentelor sale, prin administrația și prin limba sa oficială, noua capitală trebuia să fie pur romană. Și nici nu se putea numi altfel decât stabilise fondatorul ei: Noua Romă. (Până și satelor din jurul capitalei li se dăduseră nume romane). Împăratul putea fi măgulit de o denumire în care - ca omagiu adus fondatorului – îi era asociat propriul nume; dar poporul își numea noua capitală, – asemenea romanilor din Italia – simplu Orașul, *Urbs*; iar mai târziu, *Polis*[2].

1 După tradiție, nume format din cel al legendarului șef megarian Byzas și cel al prietenului său Antes. Distrus aproape complet de Septimius Severus în 196 e.n., reconstruit și înfrumusețat cu portice, terme, un teatru, un hipodrom și un palat imperial, orașul a fost grav devastat de Licinius, asociatul la domnie și rivalul lui Constantin. După înfrângerea acestuia (324), Byzantion și-a deschis porțile învingătorului: Constantin și-a făcut intrarea triumfală în oraș, l-a declarat capitala Imperiului, pe care a inaugurat-o solemn șase ani mai târziu (330).

2 Sau *Polin*; care – după mărturia unui geograf arab din sec. X – devenise *Bulin*, sau șo Stèn-Bulin – în lb. turcă *Istambul* (= „lângă oraș").

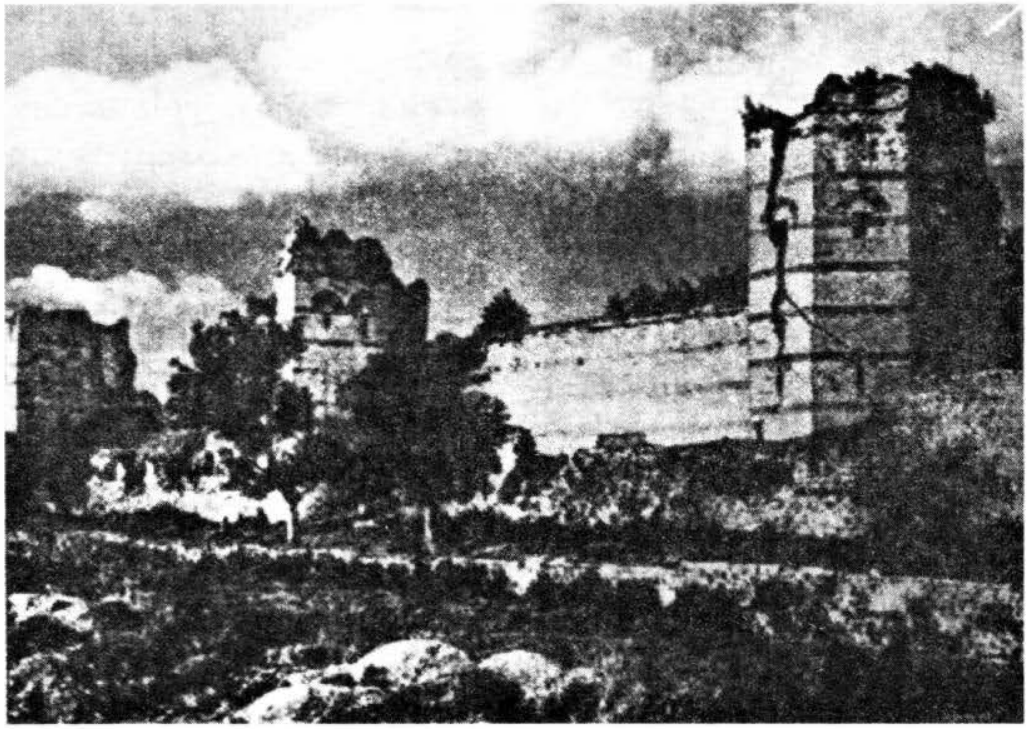

Ruinele zidului de incintă a Constantinopolului, construit de Theodosius II.

În aspectul general al orașului stăruia amintirea Romei. Asemenea Romei, Constantinopolul era situat tot pe 7 coline și era împărțit tot în 14 sectoare; asemenea Romei, și noua capitală fusese prevăzută și înfrumusețată de Constantin și urmașii săi cu patru piețe principale, cu forumuri, palate imperiale, apeducte, cisterne, terme, coloane cu statuile împăraților, arcuri de triumf, hipodrom și biblioteci. Nenumărate statui, busturi, capiteluri și coloane, frize și felurite basoreliefuri de marmură fuseseră aduse – din ordinul lui Constantin – din toate provinciile Imperiului. Din Ierusalim, împărăteasa-mamă Elena trimisese în marea capitală a celui dintâi stat creștin crucea pe care fusese răstignit Hristos – și în secolele următoare Constantinopolul va deveni un uriaș depozit de relicve, de toate felurile imaginabile.

Orașul se întindea pe o suprafață neobișnuit de mare – de aproximativ 13 km^2, cu un perimetru de 15 km. În timpul lui Iustinian se pare că populația sa depășise cifra de un milion de locuitori[1]. Mai târziu, epidemiile, foametea și distrugerile cruciaților (în 1204), au făcut ca populația să scadă considerabil. Predomina,

1 Cf. L. Bréhier. După alți autori (Andréadès, Guillou, Kazhdan, ș.a.), populația capitalei Imperiului nu depășea cifra de 500.000 de locuitori. În general, populația orașelor bizantine a crescut – într-o perioadă în care orașele din Occident fuseseră distruse de invaziile barbarilor. În sec. VI multe orașe bizantine atinseseră cifra de 100.000 de locuitori; Antiohia 300.000, iar Alexandria – aproape 600.000.

firește, elementul grec, considerat autohton; dintre străini, cei mai numeroși erau armenii și arabii. Începând din sec. IX s-au stabilit în oraș (construindu-și și lăcașuri de cult proprii) colonii de ruși, bulgari, georgieni, turci; apoi: varegi, anglo-saxoni, normanzi, francezi, italieni, – în marea lor majoritate veniți ca mercenari. La aceștia se mai adăugau multe alte națiii. Cea mai bine organizată, mai puternică și mai bogată era colonia italienilor – a negustorilor venețieni, pisani și genovezi.

Zidul lui Theodosius II – de care s-au sfărâmat atacurile hunilor, avarilor și bulgarilor, ale rușilor, pecenegilor, arabilor, și, pentru un timp, ale cruciaților –făcuse din Constantinopol o fortăreață inexpugnabilă. Sistemul defensiv era constituit din trei linii de apărare: un zid interior de piatră, gros de 4–5 m, înalt de 11 m, cu 96 de turnuri la distanță de 50 m între ele și înalte de 20 m; în fața acestui zid, dincolo de un șanț larg de 17 m se înălța un alt zid, înalt de 8,50 m, cu o grosime de 2 m și cu tot atâtea turnuri de apărare ca ale zidului interior dar mai mici; în fine, primul obstacol în fața atacatorilor: un șanț larg de 15–20 m și adânc de 7 m, cu malurile zidite în cărămidă. În zidul cel mare dinspre interior se deschideau 10 porți; cea prin care își făceau intrarea triumfală în capitală împărații după o victorie militară era Poarta de Aur.

Celelalte obiective importante de interes militar erau: marele arsenal, în care erau depozitate mașinăriile de război; afectată arsenalului era o bibliotecă cuprinzând lucrări de tehnică și inginerie militară; portul, în care staționa flota imperială; în fine, cazărmile celor 24 ooo de soldați din regimentele de gardă – care formau garnizoana permanentă a Constantinopolului.

Impresionante erau și construcțiile destinate alimentării cu apă a orașului. În sec. IV fusese construit un mare apeduct[1]. În apropierea lui fuseseră amenajate uriașe rezervoare de apă; unul din ele avea o suprafață de 25.000 m^2. Criza de spațiu a impus însă – chiar începând din sec. V – construirea mai multor cisterne subterane, ale căror bolți erau susținute de sute de coloane de piatră, cu frumoase capiteluri. Dintre acestea, singura plină cu apă și azi este cea numită (de turci) „Palatul scufundat", cu o suprafață de 10.300 m^2. Capodopera acestui gen de construcții este cisterna numită azi „O mie și una de coloane" cu o suprafață de 3500 m^2, acoperită cu masive cupole susținute de 212 coloane suprapuse, fiecare din coloanele

1 Din care se mai păstrează și azi – în funcțiune – o porțiune lungă de 625 m. Cele două rânduri de arcade suprapuse au o înălțime de 23 m.

celor două nivele având 4 m. Cisternele subterane impresionează şi azi prin tehnica şi îndrăzneala acestor arhitecţi bizantini – „care, sub solul Constantinopolului, au construit aproape tot atât de mult ca la suprafaţă" (Ch. Diehl).

Zona principală, centrul vieţii politice, economice, spirituale, artistice constantinopolitane, era situată în jurul pieţei Augusteon – un patrulater care avea în centru coloana de porfir cu statuia împăratului Iustinian. Pe latura nordică a pieţei era catedrala Sf. Sofia; pe cea din faţa ei, palatul imperial („Palatul Sacru"); spre răsărit era palatul Senatului; iar din partea opusă începea o stradă lungă canalizată şi largă – numită Mésé („Strada din mijloc") – care, pornind din forul Augusteon, îl lega cu celelalte trei foruri (al lui Constantin, al lui Theodosius II şi al lui Arcadius), fiecare având în centru o coloană cu statuia împăratului respectiv; cea a lui Constantin – numită azi „Coloana arsă – era de porfir, înaltă de 50 m.

Străzile erau largi de cel puţin 5 m – unele având chiar 8–10 m, – şi erau mărginite de portice, unele suprapuse. Aşa era mai întâi artera principală, Mésé; alte cel puţin 50 de străzi aveau şi ele portice. Peste o sută de scări legau străzile între ele – căci Constantinopolul, cu denivelările naturale mari ale terenului, era un oraş construit în mare parte în terase. Sub portice erau plasate sute de statui; aici erau instalate şi tarabele zarafilor, ale negustorilor de produse alimentare, de mirodenii, de parfumuri, etc. Antrepozitele din apropierea portului erau pline de tot felul de mărfuri aduse din ţările cele mai îndepărtate. În apropierea „Palatului Sacru" era centrul comercial – în primul rând al argintarilor şi bijutierilor.

Străzile oraşului erau pline de tot felul de negustori ambulanţi, de meşteşugari care îşi vindeau singuri produsele, de hamali, de astrologi, ghicitori şi vrăjitori, de cerşetori şi de foarte mulţi hoţi. Centrul era animat de „societatea bună" (tradiţia elenică îi făcuse pe constantinopolitani oameni foarte sociabili), care îşi da întâlnire sub porticele Mései, unde întârziau îndelung în conversaţii sau dispute pe teme de politică, de actualitate, de cultură, de bârfeală, sau – mai ales după conciliile ecumenice – de teologie. – În acest timp, pe străzile mizere de la periferie, sărăcimea şi lumea interlopă trăia o viaţă cenuşie, în condiţii sordide.

Oraşul dispunea şi de mari terme – dar nu ştim cum funcţionau; decât că termele puneau la dispoziţia vizitatorilor costume de baie anumite, şi că pentru femei erau stabilite zile şi ore speciale. Pentru a se evita riscul epidemiilor canalele de scurgere duceau în mare; şi tot

din același motiv, din secolul al V-lea fusese interzisă înhumarea în interiorul orașului – cu excepția împăraților, a membrilor familiilor lor și a persoanelor ilustre (cf. Fr. Cognasso). - Casele de raport aveau – asemenea *insulae*-lor din Roma – mai multe etaje. Rămăsese în vigoare din timpul lui Traian dispoziția potrivit căreia înălțimea lor maximă era fixată[1] la 17 m.

Casele celor bogați – din cărămidă, cu acoperiș de țigle și fațada dinspre stradă fără ferestre – aveau un etaj (în mod excepțional două), curți interioare, și erau grupate în cvartaluri în jurul unei piețe mai mici sau mai mari, în centrul căreia de obicei se înălța o biserică. Ceea ce dădea orașului nota sa generală, ceea ce îi impresiona extraordinar pe vizitatori erau piețele largi, împodobite cu statui antice; era măreția monumentelor publice, eleganța porticelor, luxul palatelor, splendoarea marelui număr de biserici, spațiile verzi atât de odihnitoare. La o dată când orașele medievale din Occident aveau încă un aspect trist provincial – dacă nu chiar mizer – Constantinopolul era capitala eleganței, a bogăției, a luxului, a rafinamentului; iar comorile de artă pe care le poseda, făceau din Constantinopol cel mai bogat muzeu al acelor timpuri[2].

Cele trei monumente, puncte în jurul cărora gravita viața capitalei, erau palatul imperial, biserica Sf. Sofia și Hipodromul.

„Palatul Sacru" – reședința împăratului și totodată centrul vieții politice, militare și administrative a Imperiului – era în realitate un mic oraș, un conglomerat eteroclit de edificii care, amplificat continuu de împărați de-a lungul a șapte secole, ocupa o suprafață de 40 ha. Zidul de incintă, construit în sec. X, închidea 8 curți interioare, 7 vestibule, 10 apartamente rezervate împăratului și familiei sale, 5 săli de recepție și de audiențe, 4 biserici, 9 capele, 9 oratorii, 3 săli de mese, o bibliotecă, o galerie de arme, o sală cu trofee, două băi, un manej, 3 terase, 8 pavilioane private și 6 închisori. Printre

1 O lege din 469 a lui Leon I autoriza construirea unor clădiri înalte până la 29 m – dar zece ani mai târziu legea fu abrogată. Totuși în Evul Mediu se construiau în continuare *insulae* de o înălțime considerabilă – la Constantinopol și în alte orașe mari.

2 Istoricul cruciadei a IV-a, Geoffroy de Villehardouin, scria că cei ce nu văzuseră încă Constantinopolul „nu își puteau imagina că în toată lumea poate exista un oraș atât de puternic" – cu zidurile lui de apărare, cu palatele mărețe și marile sale biserici; un oraș „care asupra tuturor celorlalte este suveran". – La fel de uimit este un alt cruciat, din sec. XI; acesta însă observă și notează și mizeria, murdăria, hoțiile, crimele și asasinatele din acest oraș – care „întrece aproape în toate privințele toate celelalte orașe: în bogăție ca și în vicii".

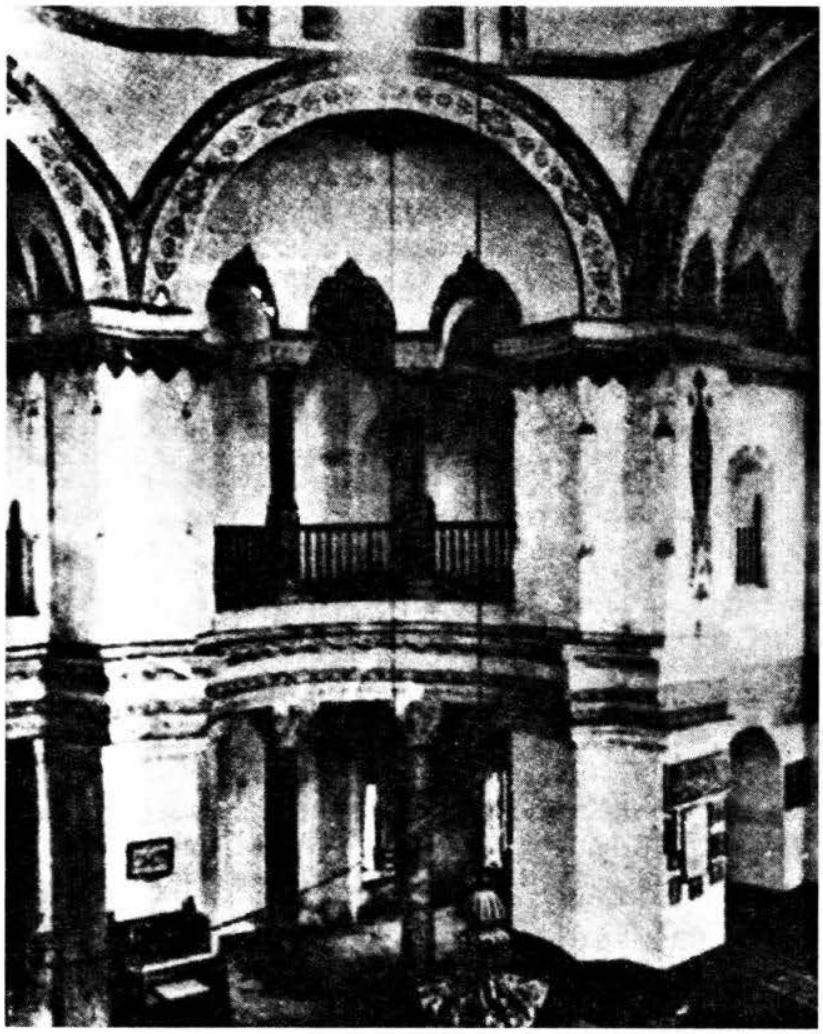

Interiorul bisericii Sfinților Sergius și Bachus din Constantinopol, construită de Iustinian între 527–536.

havuzuri, grădini și terase cu dale de marmură, 7 galerii acoperite puneau în comunicație diferitele părți ale palatului. Se aflau aici săli de recepție de un fast exorbitant; sala tronului, de formă octogonală, era acoperită cu o cupolă de 16 m diametru, decorată cu mozaicuri; o sală de audiențe avea 16 coloane de marmură și pereții acoperiți cu fresce, mozaicuri și marmuri policrome. Imensa sală de ospețe avea 19 canapele mari, pe care invitații – câte 12 pe o canapea – mâncau așezați în felul romanilor. De un fast extraordinar era palatul în care împăratul îi primea pe ambasadori și pe oaspeții iluștri. Tronul imperial, așezat pe o estradă înaltă, era umbrit de un platan de argint cu frunzele din aur, pe ramuri cu păsările din argint și aur, la picioarele tronului erau doi lei mari de aur, pe margini grifoni tot de aur, iar în față, o vitrină imensă în care, la recepțiile deosebite, erau expuse cele mai prețioase giuvaeruri ale casei imperiale. Când erau primiți ambasadorii străini, mecanisme ingenioase făceau ca păsările

să cânte iar leii să ragă, în timp ce tronul imperial se ridica până în plafon ...[1].

Constantinopolul mai avea și alte palate imperiale: Bucoleon, construit în sec. X pe țărmul Mării Marmara (din care s-a păstrat ruina fațadei dinspre mare a uneia din dependințe) despre care cavalerul cruciat Robert de Clari scria, în 1204, că „avea cinci sute de apartamente, toate cu mozaicuri de argint, și treizeci de capele"; „toate țâțânele și încuietorile ușilor erau de argint și toate coloanele numai de jasp și porfir" (VI, 82). Sau palatul Vlaherne, construit într-o zonă liniștită din nordul orașului, în sec. XII, când „Palatul Sacru" a fost lăsat în părăsire, - și despre care cruciatul Eudes de Deuil scria că „nimic nu egalează frumusețea lui exterioară: cât despre interior, depășește tot ce aș fi în stare să spun". Sau palatul numit azi Tekfur Serai (sec. XII), cu săli imense la parter și cele două etaje (una, de 23 pe 10 m): iar ca decorație exterioară - cărămidă roșie alternând cu marmură albă și verde, formând desene geometrice.

„Biserica cea Mare" - cum numea poporul Sf. Sofia („Înțelepciunea Divină")[2] adunase cea mai importantă colecție de artă religioasă din întreaga creștinătate: icoane pe lemn sau în mozaic, cruci sculptate în fildeș, ferecate artistic în aur și argint, și încrustate cu pietre prețioase; obiecte de uz liturgic din aur și argint, lucrate cu email sau tehnica *cloisonné*; veșminte bisericești de brocart ornate cu broderii din fir de aur și cu sute de perle; cărți liturgice cu splendide miniaturi și legături artistice de mare preț, ș.a. Altarul era

1 *Cartea Ceremoniilor*, scrisă în sec. X de împăratul Constantin VII, continuă descrierea și a altor edificii din complexul „Palatului Sacru". Astfel, a unei capele: „Splendoarea și strălucirea ei sunt de necrezut, atât e de mare cantitatea de aur, argint, pietre prețioase și perle, adunate aici. Pavimentul este din aur masiv /.../ Pereții sunt îmbrăcați în foi groase de argint damaschinat cu aur și sunt însuflețiți de strălucirea pietrelor prețioase /.../ Coloanele sunt de argint, arhitrava care se sprijină pe capiteluri este din aur curat", etc. Un lux într-adevăr extraordinar chiar dacă uneori ceea ce părea a fi „aur curat" în realitate putea să fi fost doar aramă sau bronz aurit.

2 După consacrare, împăratul i-a dăruit 365 de domenii, sate din jurul Constantinopolului și un personal de 500 de clerici. După 558, cupola care se prăbușise a fost înălțată cu 10 m, iar diametrul, redus la 31 m; iar după cutremurul din 989, a fost refăcută jumătatea de cupolă năruită. Devastată în perioada dezordinelor iconoclasmului, apoi profanată de cruciații din 1204 timp de aproape șase decenii; desfigurată în aspectul ei exterior de cele patru minarete adăugate de musulmani care au transformat-o în moscheie (acoperind cu var frescele și mozaicurile), Sf. Sofia a fost restaurată către mijlocul sec. XIX (de arhitectul italian Gasparo Fossati), iar în secolul următor au fost scoase la lumină mozaicurile. Biserica este azi muzeu.

Hristos între împărații Constantin IX Monomahul și Zoe.
Mozaic din biserica Sf. Sofia. Sec. XI.

din aur, împodobit cu pietre prețioase și emailuri. În fundul absidei se afla tronul de argint aurit al patriarhului. Impresia puternică a ansamblului era sporită de efectele luminii strecutate prin ferestre și ale miilor de plăci decorative de marmură policromă; ale metalelor prețioase și pietrelor scumpe, care – alături de mozaicuri – seara străluceau în lumina zecilor de candelabre masive de argint.

Grecii spuneau că două treimi din bogățiile lumii se află adunate la Constantinopol. Și același R. de Clari confirmă: „Cred că atâta bogăție nu se găsește în patruzeci din cele mai bogate orașe ale lumii, luate la un loc" (V, 81).

Centrul vieții populare constantinopolitane era Hipodromul.

În forma sa inițială fusese construit de Septimius Severus, modelul fiind Circus Maximus din Roma. În formă de patrulater alungit (arena, largă de 118 m, avea o lungime de aprox. 500 m), avea o capacitate de peste 30.000 de locuri. Era legat de „Palatul Sacru" printr-o lungă galerie prin care împăratul putea veni direct în

tribuna sa. Ansamblul de construcții era precedat de o capelă dedicată Fecioarei. Urma o curte; în dreapta și în stânga erau grajdurile în care caii erau aduși în ajunul curselor. În fața tribunei imperiale era un turn masiv, surmontat de patru cai de bronz aurit, înalți de aprox. trei metri; erau sculpturile antice, opera lui Lysip, aduse în sec. IV de Theodosius I din insula Chios[1]. În centrul și de-a lungul arenei era *spina* - platforma cu trei monumente: un obelisc egiptean înalt de 25 m (ridicat de Tuthmes III la Heliopolis în 1700 î.e.n.), adus de Theodosius I în 390, și pe al cărui piedestal sunt sculptate (vizibile și azi) scene legate de spectacole de circ în prezența împăratului; un alt obelisc, înalt de 32 m, acoperit cu plăci de bronz; iar în mijlocul *spinei*, o coloană de marmură (adusă din templul lui Apollo din Delfi) în formă de trei șerpi încolăciți, având în vârf un trepied de aur în amintirea victoriei de la Platea împotriva perșilor. În jurul arenei - patruzeci de rânduri de bănci de marmură; deasupra ultimului rând - o promenadă, cu zeci de statui de marmură, aduse din temple (*Hercule* de Lysip, *Lupoaica* alăptând pe Romulus și Remus, statui imperiale, ș.a.). - Toate aceste opere de artă au fost jefuite în 1204 de cruciați.

Cursele erau organizate de membri ai celor patru grupe de cartiere ale orașului, care aveau și funcție de poliție urbană. Luându-și numele după culorile distinctive pe care le purtau, cele patru facțiuni s-au contopit în două - Albaștrii și Verzii. În principiu asociații organizatorice sportive, facțiunile Albaștrilor și Verzilor au căpătat în curând un caracter politic; conflictele dintre ele au dat loc adeseori la grave dezordini și revolte în care erau antrenate mase largi ale populației[2]. - Din rândurile organizatorilor curselor (care își aveau locurile rezervate în dreapta și în stânga lojei imperiale, iar șefii lor erau invitați la recepțiile oficiale de la curte) se recrutau unii funcționari ai administrației Imperiului.

Capitala primului imperiu creștin avea, evident, și o foarte intensă viață religioasă, reflectată și în monumentele orașului.

Un cruciat francez ne informează că în 1204 existau în Constantinopol nu mai puțin de 500 de biserici. În timpul lui Constantin se

1 Aduși de venețieni în 1204, caii de bronz vor fi instalați (unde se află azi) pe terasa de deasupra portalului bisericii S. Marco din Veneția.

2 Cum a fost răscoala Nika din 532, când masele populare sub conducerea Verzilor - adversarii înalților demnitari abuzivi și ai aristocrației senatoriale, care, la rândul lor, îi manevrau pe Albaștri - au ocupat Hipodromul. Mișcarea a fost reprimată sângeros de generalii lui Iustinian, Narses și Belizarie.

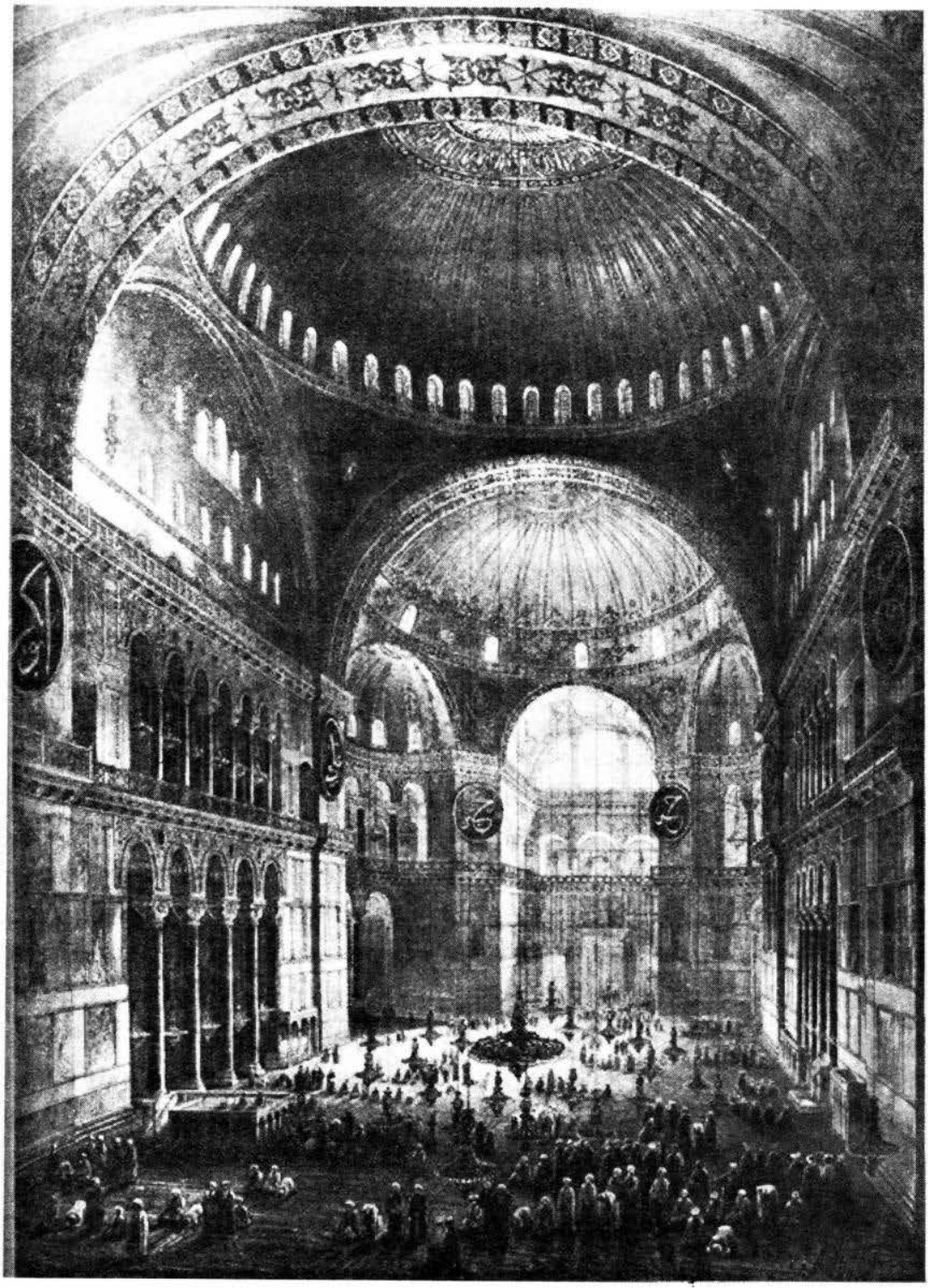

Interiorul bisericii Sf. Sofia din Constantinopol.
(După un desen de Fossati).

construiseră numeroase biserici de tip bazilical; dar cele de mai târziu au adoptat multe alte forme – de cruce greacă, în plan poligonal, de bazilici cu cupolă, etc. Transformate – cele mai multe – după 1453 în moschei, s-au păstrat până în zilele noastre, ca tipice opere de arhitectură bizantină; biserica Stoudios (cea mai veche, din

sec. V), somptuoasele biserici reconstruite în sec. VI de Iustinian, ca Sf. Sofia (cu o cupolă înaltă de 35 m) și Sfinții Sérgius și Bacchus (de tip bazilical cu cupolă). Biserica Chora din sec. XII (azi Kharié Djami) își mai păstrează splendidele mozaicuri – din sec. XIV – fiind ultima ca dată și, după Sf. Sofia, cea mai somptuoasă care poate fi admirată. În schimb, nu mai există o altă capodoperă a arhitecturii bizantine, biserica Sfinții Apostoli, modelul celebrei S. Marco din Veneția. Nu mai există nici Mănăstirea Nouă, care în sec. IX a inaugurat tipul clasic de biserică bizantină: cu plan în formă de cruce cu brațe egale, cu o cupolă centrală pusă pe tambur și alte patru cupole pe unghiurile pătratului.

Ceremoniile religioase care se desfășurau în aceste biserici, pompa procesiunilor solemne, parada cortegiilor imperiale, liturghia celebrată cu coruri înălțătoare și fum de tămâie, festivitățile cu ocazia încoronărilor și a conciliilor, strălucirea interioarelor decorate cu mozaicuri, fresce și icoane, iluminate de zecile de candelabre de argint, bogăția de obiecte liturgice din aur și argint, ornate cu perle, emailuri și pietre prețioase, – totul era de un lux și de un fast extraordinar.

Viața religioasă a Bizanțului era apoi dominată și de numeroasele mănăstiri, situate în cartiere liniștite, înconjurate de grădini întinse. Fiecare mănăstire prezenta de fapt un complex de clădiri: locuința egumenului, dormitoarele călugărilor, săli de mese, pivnițe și cămări de alimente, ateliere de lucru, locuințe pentru pelerini, un spital, un azil de bătrâni, o bibliotecă și o școală pentru novici; iar în centrul întregului ansamblu de clădiri – biserica mănăstirii. În viața socială a Bizanțului, mănăstirea – înzestrată și cu proprietăți considerabile – deținea un rol deosebit de important, exercitând o influență foarte puternică asupra întregii societăți.

Constantinopolul era, în sfârșit, și marele centru de cultură al timpului – și nu numai al Bizanțului. Viața intelectuală pulsa puternic în jurul Universității – fondată în sec. V și reorganizată în sec. IX –, la care veneau să studieze tineri din toate regiunile Imperiului, precum și din alte țări. Profesorii comentau textele poeților și istoricilor antici greci, precum și operele filosofice ale lui Aristotel și Platon. Școala bizantină de drept, vestită în timpul domniei lui Iustinian, a rămas renumită și după reorganizarea sa din sec. XI. În perioada secolelor IX–XIV, școlile constantinopolitane erau celebre în toată Europa – și influența lor binefăcătoare s-a făcut simțită atât asupra culturii arabe, cât și a culturii occidentale.

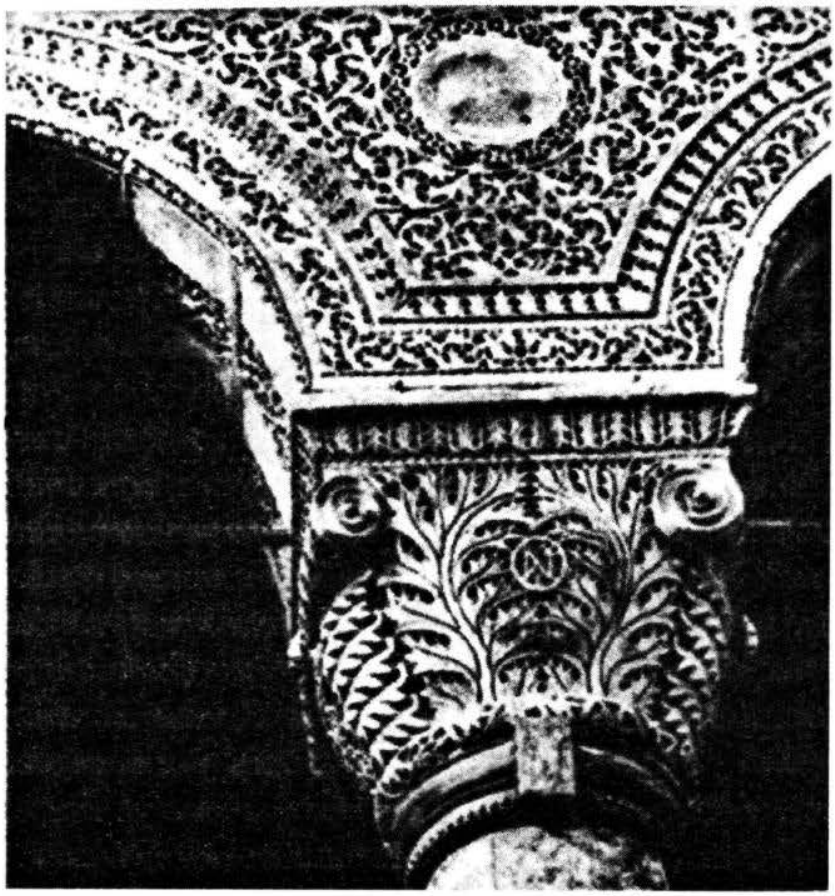

Capitel de marmură ajurat din biserica Sf. Sofia din Constantinopol.

LOCUINȚA. ALIMENTAȚIA. ÎMBRĂCĂMINTEA

În capitală, la fel ca în celelalte orașe din Imperiu, apăreau, firește, contraste marcate –, atât în ce privește aspectele de viață materială, cât și în nivelul de trai și în modul de viață al bizantinilor aparținând diferitelor straturi ale societății. Diferențele erau determinate și de condițiile materiale locale, și de tradițiile din diverse regiuni ale Imperiului. Informațiile ce ni s-au transmis se referă însă aproape exclusiv la straturile superioare ale societății urbane.

La început casele bizantine imitau somptuoasele case romane. În curând apar și locuințe de tip oriental: case cu două–trei etaje, fațade cu portice, construite din rânduri alternate de piatră albă și cărămidă roșie formând un desen geometric, uneori cu marmuri de diferite culori; cu acoperișul în două pante, cu ferestre zăbrelite, cu balcoane și cornișe ornamentate cu stuc policromat, cu scări exterioare de piatră sau marmură. La parter sau la primul etaj, era sala

mare de primire – rezervată exclusiv bărbaților; apartamentul femeilor era separat de al bărbaților. Pavilionul era decorat cu plăci de marmură sau cu mozaic, pereții de asemenea, iar plafonul – cu ornamente sculptate în lemn. Unele case aveau și o încăpere destinată încălzitului – prin tuburi de ceramică – a întregului interior; altele aveau lângă bucătărie și un cuptor de pâine. Toate casele aveau latrine. În curțile interioare, foarte spațioase, erau grajdurile, o mică grădină și o fântână.

Mobilierul era foarte variat ca forme: mese pătrate sau rectangulare (cele rotunde erau somptuos decorate), din lemn uneori incrustat cu ornamente de bronz, fildeș sau argint; scaune cu spătar înalt, cu cuverturi de lână sau piei de animale, cu perne colorate, – apoi banchete și taburete (începând din sec. X obiceiul roman de a mânca întins pe o canapea fusese abandonat). Dulapurile serveau numai pentru cărți; hainele, lenjeria și obiectele mai de preț erau ținute în lăzi și cufere, de obicei cu încuietori de fier. În timpul zilei lumina pătrundea prin ferestre înguste, care – la o dată mai târzie – aveau geamuri de sticlă. Seara, iluminatul era asigurat de lumânări sau opaițe (de regulă din teracotă) cu ulei de măsline – opaițe care puteau fi și fixate pe candelabre sau pe trepiede (o formă adoptată și în biserici).

Băi în locuințe nu existau, decât în palate și eventual în casele elor mai bogate familii; deși până în secolele VI–VII bizantinilor (chiar oamenilor Bisericii) le plăcea să facă baie uneori chiar de două ori pe zi – dar la terme. Acestea erau organizate, se pare, ca în epoca romană, cu felurite încăperi cu apă caldă, rece sau cu aburi, și unele chiar cu bazine pentru înot; existau în număr mare în orașe (chiar și în mănăstiri de multe ori), și puteau fi ornate cu coloane de marmură, statui și mozaicuri.

În schimb condițiile de locuit ale țăranilor sau ale celor săraci de la orașe erau infinit mai modeste. E suficient să amintim că locuințele acestora aveau în loc de pardoseală pământ bătut; că în loc de paturi oamenii dormeau pe jos, pe saltele umplute cu paie sau cu frunze uscate; că în regiunile septentrionale ale Asiei Mici locul caselor era ținut de colibe din împletituri de nuiele acoperite cu lut; sau că în Cappadocia (cf. Al. Kazhdan) și grotele serveau drept locuințe.

Se pare că, în general, alimentația bizantinilor nu era deloc frugală. Dar, și capitolul alimentației era, bineînțeles, în funcție de condițiile economice ale fiecăruia.

Bizantinii luau trei mese pe zi – cea de prânz fiind și cea mai copioasă. În casele înstărite se găseau fețe de masă, șervete, boluri cu apă pentru spălat mâinile înainte de masă. Furculița cu doi dinți era cunoscută – dar era folosită numai de aristocrați[1]. Vesela de uz curent (mai ales a acestora) sau pentru diferite ocazii era de o mare varietate ca forme și ca materiale: din ceramică obișnuită sau vernisată, de bronz sau de argint și, la Palat, chiar de aur. Splendide erau piesele din sticlă, lucrate în renumite ateliere din Siria.

Mesele celor bogați erau foarte copioase. Începeau cu aperitive: ouă moi, șuncă, anghinare cu sos alb. Urma pește prăjit cu făină de muștar, sos de nard și coriandru; friptură de rață, de căprioară împănată cu usturoi, ceapă și praz, cu multă saramură, – și pulpă de porc la grătar. La sfârșit, desertul: prăjitură din biscuiți cu cremă, mere, struguri, rodii, curmale și migdale[2]. Vinurile, aduse din Grecia în amfore cu interiorul smolit, nu puteau fi băute de occidentalii veniți în Bizanț. La mesele la care erau invitați străini femeile nu luau parte.

Mâncările erau în general foarte picante, pregătite cu tot felul de condimente în cantități mari – piper măcinat, sare, usturoi, oțet, nard, chimion, scorțișoară, cuișoare. Meniul putea fi – după posibilități – foarte bogat și variat; dar și zilele de post (în special din postul mare) erau foarte riguros respectate: în zilele de post erau interzise brânza și peștele. Pe de altă parte, medicii căutau să tempereze excesele gastronomice, „publicând calendare care indicau, pentru fiecare lună, care sunt mâncările prielnice și care cele dăunătoare" (L. Bréhier).

Îmbrăcămintea era în Bizanț (industria textilă fiind aici mult mai dezvoltată decât în Occident) mult mai puțin costisitoare decât capitolul alimentației; și era atât de rezistentă, încât nu arareori se transmitea de la o generație la alta.

1 Din Bizanț, furculița a trecut în Italia; de aici – în regiunile de dincolo de Alpi. – Bizantinii se serveau și de cratițe sau oale cu fundul dublu, în care se introduceau cărbunii aprinși pentru a păstra caldă mâncarea.

2 Amănunte nu lipsite de umor și de pitoresc privind acest capitol al alimentației – și în general al vieții cotidiene – se găsesc în paginile scrierilor poetului Theodor Prodromos (sec. XII).

În primele secole ale Imperiului, era asemănătoare celei a romanilor; tunica bărbaților, lungă și largă, era ornamentată cu dungi verticale aplicate din stofă de diferite culori – la fel ca mantia, purtată peste tunică. Tunicile femeilor aveau adeseori mânecile brodate; uneori femeile purtau peste tunică un văl. Țesăturile groase de mătase făceau ca drapajul să fie mai puțin suplu decât al celor de in; veșmântul cădea mai rigid, pliurile erau drepte, formele corpului nu erau puse în evidență, – după cum reiese și din iconografia timpului.

Începând din sec. VII, costumul devine mai strâmt și mai aderent pe corp. Bărbații au împrumutat de la barbari obiceiul de a purta pantaloni – mai ales din secolele XI–XII. Peste pantaloni purtau o cămașă (*chiton*) — pe care țăranii și meșteșugarii o aveau în diferite culori; era lungă până la genunchi, cu mâneci până la cot și strânsă la mijloc cu o cingătoare (iar pantalonii – strâmți și vârâți în cizme). Îmbrăcămintea femeilor nu se deosebea prea mult de cea a bărbaților (cel puțin, în societatea aristocrată) – cu absența, bineînțeles, a pantalonilor. Se pare că lenjeria intimă nu era cunoscută (?) în lumea bizantină – și nici lenjeria de pat.

Din lumea orientală provenea și atenția deosebită dată de bizantini coafurei și podoabelor capului. Formele și dimensiunile foarte variate ale bonetelor bărbaților, materialul din care erau confecționate, ocaziile la care se purtau, culoare și felul în care erau ornate – cu mătase, cu broderii, cu perle, cu pietre prețioase chiar, – totul era foarte precis reglementat, potrivit rangului funcționarilor sau a demnitarilor respectivi. – Portul bărbii și al mustăților – necunoscut romanilor – a apărut în lumea bizantină (constituind pentru occidentali obiect de deriziune) în sec. VII. De atunci, portul bărbii îndeosebi (pe care preoții și călugării ortodocși o cultivă până azi) a devenit pentru bărbații din Bizanț un semn al demnității, al onoarei – și al virtuții: distingându-i imediat de prea numeroșii eunuci, spâni. În coafura femeilor predomina moda buclelor lăsate să cadă pe tâmple, sau a părului tăiat pe frunte și cu cărare la mijloc. Uneori părul era prins într–o plasă din fire de aur sau de argint – ori ținut pe ceafă cu piepteni mari de fildeș. Parfumurile și fardurile erau foarte mult folosite. În toate epocile istoriei bizantine era obișnuit portul perucilor – nu numai de către femei, ci și de bărbați. Bijuteriile și ornamentele vestimentare prețioase erau, de asemenea, mult preferate de ambele sexe.

VIAŢA FAMILIALĂ

Sentimentul familiei şi relaţiile familiale erau mai intime, mai strânse, mai puternice în lumea bizantină decât fuseseră în lumea romană. Însuşi faptul că bizantinul era mult mai puţin implicat în angrenajul unei vieţi sociale şi politice active decât era cetăţeanul roman îl menţinea mai apropiat şi într-un mod mai afectuos de familia sa. La aceasta a contribuit desigur, cum vom vedea, şi sensul unor noi formalităţi matrimoniale, inexistente la romani.

La naşterea unui copil astrologii îi făceau horoscopul. După şapte zile de la naştere copilul era dus la biserică şi botezat (începând din sec. VI prin imersiune, apoi prin stropire). I se dădea numele pe care-l alesese naşul, nu părinţii copilului; de obicei, numele unui sfânt, al unei sărbători - dacă era fetiţă, - sau al unei virtuţi. Până la vârsta de 7 sau 8 ani - când erau daţi la şcoală - copiii erau educaţi în familie.

Legea stabilise că băieţii se puteau căsători de la vârsta de 14 ani; fetele - de la 12. Cum alegerea viitorului soţ sau viitoarei soţii era hotărâtă de părinţi[1], aceştia îşi puteau logodi copiii chiar înainte de a fi împlinit 7 ani. Actul logodnei - care la romani consta într-o simplă promisiune de contractarea căsătoriei - capătă, potrivit normelor dreptului bizantin, o valoare juridică, necunoscută în dreptul roman. Începând din timpul domniei lui Alexios I Comnen, logodna făcută cu binecuvântarea unui preot a fost practic echivalată cu căsătoria.

O căsătorie legitimă în Bizanţ prevedea - încă din Evul Mediu timpuriu, când în Occident era suficient consensul matrimonial - celebrarea religioasă: în biserică, preotul dădea mirilor binecuvântarea, le punea pe cap coroanele rituale de miri şi le schimba inelele de logodnă. Din biserică mirii erau conduşi spre casă de cortegiul de nuntaşi - cu toţii îmbrăcaţi în alb, - de muzicanţi şi cântăreţi, care cântau mai puţin cântece lumeşti de nuntă cât cântece religioase. La casa mirelui avea loc ospăţul nupţial, cu un dans ritual - „dansul tămâierii" - în jurul preotului care îi tămâia cu cădelniţa pe miri. Serbarea se încheia cu o plimbare nocturnă a nuntaşilor de-a lungul

1 O căsătorie celebrată contra voinţei părinţilor sau fără consimţământul lor era nulă şi neavenită. Cu toate acestea, „ca o reacţie contra tradiţiei despotice a celui *pater familias* roman, bizantinii considerau - ceea ce era un lucru rar în Evul Mediu - că fiii lor, la fel ca părinţii, au dreptul de a fi respectaţi ca persoane" (A. Ducellier).

străzilor – cu mireasa în frunte urmată de cântăreți și de grupul vesel de comedianți. Apoi, în fața notarului se întocmeau contractele, actele de căsătorie. Preotul nu lua parte. Zestrea miresei, constând din bunuri mobile și imobile, nu putea fi înstrăinată de soți, ci era transmisă copiilor lor. Soțul trebuia să facă și el un dar, cât mai consistent, soției.

Cum spuneam, ritualul religios da valoare legală actului căsătoriei. Dacă unul din soți părăsea în mod nejustificat căminul era pedepsit cu o amendă severă. Cu toate acestea, divorțurile erau destul de frecvente – pentru că legea admitea o serie întreagă de motive de divorț[1]. Legile bizantine admiteau – până în sec. VI – desfacerea căsătoriei prin simplul consimțământ mutual al soților; dar biserica s-a împotrivit de la început și, în cele din urmă, poziția bisericii a prevalat: numărul divorțurilor a scăzut atunci considerabil. Din secolul VIII poligamia a fost caregoric interzisă (când la Roma era încă posibilă). Relațiile extramatrimoniale au continuat să fie sancționate foarte sever[2]. De asemenea, cazurile de violentare a fetelor[3].

Sub influența Bisericii a fost întrucâtva ameliorată și poziția socială a femeii. Totuși, în lumea bizantină mai predominau concepțiile orientale: femeile nu se puteau bucura de o educație intelec-

1 Impotența bărbatului sau sterilitatea femeii; complot împotriva statului –pe care el (sau ea) nu l-au denunțat; atentat nedenunțat de o terță persoană, la viața lui (sau a ei); alienare mintală continuă timp de trei ani; absență de 5 ani, fără ca el (sau ea) să dea vești; captivitate a soțului timp de peste 5 ani; dacă el (sau ea) a aderat la o sectă eretică; sodomia soțului (nu însă și a soției); ură reciprocă sau injurii grave; dacă ea a petrecut o noapte în afara căminului (dar nu la părinți); dacă a fost prinsă în flagrant delict de adulter; dacă el trăiește în concubinaj cu o femeie și după două avertismente (din partea soției sau a unei terțe persoane) nu se corectează (Cf. Gérard Walter).

2 În sec. IX, o lege a împăratului Leon VI prevedea ca ambilor adulteri prinși în flagrant delict să li se taie nasul. Aceeași pedeapsă era prevăzută pentru soțul dovedit adulterin – soția însă fiind obligată să coabiteze cu el în continuare. Când din același motiv soția suferise această pedeapsă, ea era trimisă la mănăstire, iar soțul își însușea zestrea ei. – Dar din sec. XII, „adulterul și relațiile extramatrimoniale (cel puțin în mediul aristocratic) încep să fie privite cu indulgență, ba chiar erau aprobate; iar copiii neligitimi erau practic recunoscuți la fel ca cei ai soților oficial căsătoriți" (G. Walter).

3 Împărații din sec. VIII s-au arătat relativ indulgenți față de cazurile de viol; dar dacă apoi vinovatul sau familia fetei nu consimțeau să se căsătorească, el era obligat la despăgubiri față de victimă; dacă nu le putea achita, era biciuit, ras în cap și trimis în surghiun. În secolul următor Vasile I este mult mai sever: violatorul și complicii lui erau condamnați la moarte, iar bunurile le erau confiscate. Dacă tatăl fetei avusese cunoștință de delict, îl iertase pe seducător și consimțise să-i dea fiica de soție, era deportat. – Leon VI atenuează pedeapsa: vinovatului i se tăia o mână. (*Idem*).

tuală (decât începând din sec. XII – și numai cele din aristocrație); își duceau viața în apartamentul lor, în gineceu, servite și păzite de eunuci; nu ieșeau din casă neînsoțite decât foarte rar – și totdeauna cu fața acoperită. La ospețe nu puteau lua parte nici chiar prințesele imperiale.

Funeraliile mai păstrau încă obiceiuri păgâne. Bocitoarele de profesie cântau și recitau cânturi funebre; înainte de înmormântare asistența era chemată să-i dea mortului ultima sărutare; iar în Siria și în Armenia continua să fie jertfiți pe morminte berbeci și tauri. La împlinirea a 3 zile, apoi a 9 și în fine a 40 de zile de la înmormântare se făceau rugăciuni, se dădeau pomeni și se organizau ospețe în memoria defunctului.

Decedații din familiile bogate erau înmormântați în sarcofage de piatră, de marmură sau de porfir, de obicei frumos sculptate; împăratul, familia sa și înaltele personaje erau înmormântate în biserici, în morminte impunătoare. Dar și pe mormintele mai modeste se ridicau stele de piatră sau de marmură. – În primele secole ale istoriei Bizanțului înmormântările în incinta orașelor erau interzise; curând însă această interdicție a fost uitată – și în jurul celor mai multe biserici au apărut cimitire: din dorința defuncților de a rămâne în apropierea trupurilor sfinților care se odihneau pe veci în acele biserici ...

SPECTACOLE. DIVERTISMENTE

În viața cotidiană a bizantinului – cel puțin a celui din orașe, și în special a celui din capitală – intrau și diferitele ocazii de a petrece, – ceea ce contribuia să dea o coloratură în tonuri luminoase existenței de fieare zi.

Erau mai întâi petrecerile populare cu ocazia sărbătorilor legate de succesiunea anotimpurilor. Solstițiul de vară prilejuia, atât la oraș cât și la țară, serbări și jocuri în care supraviețuiau străvechi rituri păgâne. Toamna, sărbătoarea principală era cea ocazionată de culesul viilor. Serbarea – la care participa și împăratul, însoțit de patriarh – dădea loc la libații și orgii, pe care Biserica zadarnic încerca să le înfrâneze.

Dar cele mai dezlănțuite erau petrecerile de iarnă, care începeau în ziua de Crăciun și țineau până la 6 ianuarie. În casele aristocrate ospețele se desfășurau în limitele decenței; pe străzi, forfoteau

grupuri-grupuri de tineri și mai puțin tineri, veseli, zgomotoși, mascați și travestiți în animale sălbatice, în satiri, în călugări; printre ei, se aflau și prostituate îmbrăcate asemenea călugărițelor - ceea ce scandaliza enorm Biserica. Mai ales că la astfel de petreceri luau parte și fețe bisericești!

Apoi - spectacolele oferite de Hipodrom.

Spre deosebire de *Circus Maximus* din Roma, Hipodromul nu era destinat numai curselor de care. În Hipodrom aveau loc ceremonii solemne cu ocazia încoronării împăraților, sau a sărbătoririi unei victorii militare, cu defilarea prizonierilor și a carelor încărcate cu pradă; aici aveau loc uneori marile adunări populare, în prezența împăratului; și tot aici aveau loc și execuțiile capitale[1]. Destinația sa permanentă însă era întrecerea sportivă.

Cursele erau de două categorii: cele care se desfășurau la date fixe, stabilite de un calendar al lor, și cele organizate ocazional, cu prilejul anumitor evenimente mai deosebite (nașterea unui fiu al împăratului, căsătoria unei prințese imperiale, vizita unui suveran străin, etc.) Cursele erau anunțate prin arborarea unui steag la intrarea în Hipodrom; 30.000 de oameni se grăbeau atunci să-și ocupe locurile, să asiste la cele patru curse de dimineață și la cele patru de după-amiază, - la care asista și împăratul cu familia sa și cu toți înalții demnitari. Într-o liniște de mormânt împăratul își făcea intrarea, binecuvânta de trei ori mulțimea schițând în aer semnul crucii; înalții demnitari, îmbrăcați în veșmintele lor cele mai pompoase, treceau pe rând și se închinau în fața împăratului; după care, acesta arunca în arenă o bucată mică de stofă - semn că întrecerea putea începe. În acest timp, în grajduri, cailor li se legaseră de cozi și de copite panglici multicolore, în timp ce *auriges*, vizitiii concurenți, aprinseseră o lumânare la icoana Fecioarei, își îmbrăcaseră tunica și își puseseră pe cap chivăra îngustă de argint.

La fiecare din cele opt curse participau câte patru care, fiecare tras de patru cai (*cvadrige*), - trebuind să facă de șapte ori turul pistei. La prânz, după ultima cursă a dimineții, împăratul și curtea se retrăgeau la masă, avea loc un interludiu distractiv - cu acrobați. dansatori, jongleri, dresuri de animale exotice și pantomime comice, uneori și obscene. Celelalte patru curse se reluau după masă, cu prealabila repetiție a aceluiași ceremonial.

1 Cu aceste ocazii poporul își manifesta cu vehemență sentimentele de nemulțumire; ceea ce a făcut ca - între secolele V-VII în special - Hipodromul să devină teatrul unor revolte, sângeros înăbușite (cum a fost răscoala Nika, din anul 532).

Acest gen de spectacole a continuat până la dezastruoasa ocupaţie a Constantinopolului din 1204 – dar prevalând din ce în ce jongleriile şi luptele de fiare sălbatice. „Hipodromul este cel mai uluitor circ din câte există în lume" – scria geograful arab Edrisi. Apoi, Hipodromul a devenit locul de desfăşurare a „turnirelor" cavalereşti, – modă introdusă în Bizanţ de cruciaţi.

Din cele 179 de zile de sărbătoare câte se ţineau în Bizanţ, 101 comportau reprezentaţii teatrale, oferite de stat populaţiei capitalei. Dar despre acestea se va vorbi mai jos.

VIAŢA RELIGIOASĂ. ORGANIZAREA BISERICII

De-a lungul Evului Mediu instituţiile laice au colaborat cu cele bisericeşti, servindu-se reciproc; nicăieri însă ca în lumea bizantină relaţiile dintre ele n-au fost atât de strânse şi de puternice.

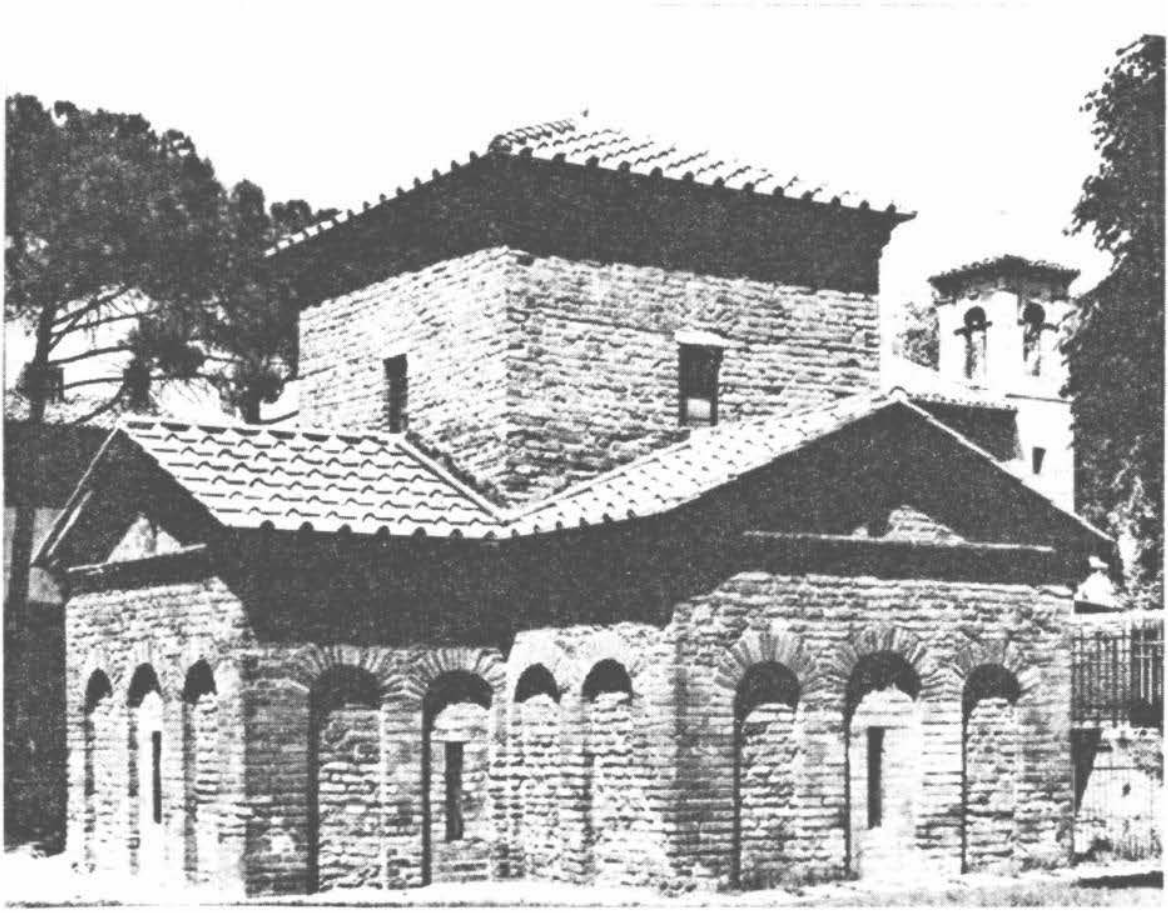

Mausoleul împărătesei Galla Placidia. Sec. V. – Ravenna.

Ca „ales al lui Dumnezeu", locțiitor și reprezentant pe pământ al lui Hristos, obiect al unui cult special[1], împăratul era protectorul Bisericii și apărătorul credinței; intervenea în disputele dogmatice, convoca și prezida conciliile[2], urmărind atent aplicarea hotărârilor acestora; creia din proprie inițiativă episcopate noi, stabilindu-le statutul și uneori chiar intervenea în calendarul liturgic[3]; veghea asupra respectării canoanelor, a ordinei și a îndatoririlor ierarhiei ecleziastice; era factorul decisiv în alegerea și în destituirea patriarhilor; într-un cuvânt - conducea legal și efectiv Biserica. „Puterea imperială ți-a fost dată nu numai să guvernezi lumea, ci mai ales ca să fii capul Bisericii" - îi scria, în 457, Leon I împăratului bizantin.

Dar Biserica bizantină își avea regimul său organizatoric, independent de al statului, - cu toate că de le început organizarea sa a fost modelată după cea a Imperiului. Biserica se afla sub autoritatea spirituală a patriarhului - deși conciliile din Constantinopol și cel din Calcedon (din 381, respectiv 451) plasau Biserica în subordinea statului.

În sec. V, Biserica creștină era organizată în cinci patriarhate. Primatul îl deținea cel din Roma. Locul al doilea îl ocupa Constantinopolul - capitala Imperiului de Răsărit, unde creștinii erau mult mai numeroși (în Occident, în sec. IV erau aproape numai în orașe). Urmau celelalte trei: patriarhatul din Alexandria - multă vreme și cel mai important, datorită imenselor bogății ale orașului, flotei sale

1 Exaltarea a tot ce era legat de persoana împăratului - portretul său, costumul ceremonial, conduita, cuvintele rostite de el - culmina cu solemnitatea ceremonialului de la Curte. Dealtminteri, cultul imperial nu era un lucru nou: sub influența Orientului împărații romani fuseseră divinizați cu mult înaintea lui Dioclețian.

2 Uneori decidea direct, legifera în materie bisericească fără a mai recurge la concilii și pretindea ca hotărârile lui să fie acceptate nu numai de supușii săi, ci de întreaga creștinătate. Aceste fapte abuzive au dus la schisme, persecuții și mișcări populare. N-au lipsit însă nici reacțiile Bisericii. În sec. VII Maximos Mărturisitorul și în sec. VIII Ioan Damaschinul și alți Părinți ai Bisericii au contestat dreptul împăratului de a interveni în treburile Bisericii. Foarte energică a fost reacția călugărilor renumitei mănăstiri Stoudios din Constantinopol. În 1054 patriarhul Mihail Kerularios și-a impus voința sa contra împăratului, provocând schisma definitivă dintre Biserica romană și cea orientală. În felul acesta, în Biserica orientală nu s-au impus dogme care să contravină ortodoxiei evanghelice.

3 Stabilind din inițiativa proprie anumite sărbători: împăratul Iustin II - ziua de 25 decembrie ca sărbătoarea nașterii lui Iisus; Iustinian - Întâmpinarea Domnului (2 februarie); Mauriciu - Adormirea Maicii Domnului (5 august), ș.a. - „Spre deosebire de Occident, unde reformele religioase au fost totdeauna opera Bisericii însăși, majoritatea reformelor bisericești din Bizanț s-au datorat inițiativei împăraților" (L. Bréhier).

puternice, tradiţiilor sale culturale de mare prestigiu, numărului mare de preoţi şi călugări, şi jurisdicţiei sale asupra a zece mitropolii şi a peste o sută de episcopate. (De aceea patriarhul Alexandriei îşi şi luase – dealtminteri, încă din sec. IV – numele de „papă").

Un teritoriu mai vast (şi cu 17 mitropoliţi şi 138 de episcopi) avea sub jurisdicţia sa patriarhul Siriei, cu sediul în Antiohia. Dar populaţia acestui teritoriu era foarte eterogenă din punct de vedere etnic, ca mentalitate şi tradiţii; încât, aici au şi putut apare mişcările cretice cele mai importante (îndeosebi maniheistă şi nestoriană). – De un teritoriu restrâns – şi cu numai 4 mitropoliţi şi 51 de episcopi – dispunea patriarhul Ierusalimului, al cărui mare prestigiu era legat

Detaliu decorativ în mozaic din prezbiteriul bisericii San Vitale (Ravenna, sec. VI).

de prezența Locurilor Sfinte, ținta numărului din ce în ce mai mare de pelerini. – Cei cinci patriarhi păstrau relații colegiale: fiecare își avea legatul său permanent la sediile celorlalte patriarhate; trimitea celorlalți patriarhi actele reuniunilor Sinodului său și pomenea în slujbele religioase numele celorlalți patriarhi, decedați sau în viață.

Dar în sec. VII, cucerirea Egipului, a Siriei și a Palestinei de către arabi a creat mari dificultăți respectivelor patriarhate. Însuși patriarhul din Roma (sub a cărui jurisdicție se aflau Italia, Illyricum și Creta, Spania și nordul Africii) va pierde în secolul următor Spania și Africa de Nord, – în timp ce Illyricum, Sicilia, Calabria și Creta vor trece sub jurisdicția constantinopolitană,. În felul acesta, cel mai important patriarhat rămâne cel bizantin, care își ia titlul (nerecunoscut niciodată de papă) de „ecumenic"; cu alte cuvinte, arogându-și pretenția de a-și extinde autoritatea asupra întregii Biserici creștine. – Patriarhatul din Constantinopol, care în sec. IV avusese 30 de mitropoliți și 450 de episcopi, în sec. X număra peste o mie de episcopi și mitropoliți; pentru ca, la începutul sec. XV, numărul acestora să ajungă la abia 67.

Patriarhatul din Constantinopol era condus de un colegiu de ierarhi (*Sinod*), prezidat de patriah[1] – în principiu, singurul apărător al dogmelor, răspunzător de păstrarea tradiției. La început, Sinodul era ales de întregul corp episcopal și preoțesc. Justinian a restrâns numărul membrilor corpului electoral – pe care îi numea el. Începând din sec. IX, împăratl intervine direct și legal, alegând el pe noul patriarh dintr-o listă de trei candidați prezentată de mitropoliți, și apoi conferindu-i el însuși învestitura, în cadrul unei ceremonii – asemănătoare celei a investiturii înalților demnitari laici – care avea loc la Palatul imperial[2]. Duminica următoare avea loc consacrarea la Sf. Sofia, în prezența împăratului. În unele cazuri împăratul putea indica el însuși Sinodului candidatul său; sau putea obliga Sinodul să destituie un patriarh[3].

1 La Sinod puteau participa și câțiva consultanți laici. După sec. VIII Sinodul devine un fel de consiliu de administrație, care se ocupa de gestiunea bunurilor Bisericii, de organizarea cultului, etc.

2 În sec. XIV formula învestiturii era: „Prin puterea ce ne-a fost conferită, Sf. Treime îți acordă înălțarea la rangul de arhiepiscop al Constantinopolului. Noua Romă, și ca patriarh ecumenic" (ap. A. Guillou).

3 Între anii 381– 1443, din cei 122 de patriarhi ai Constantinopolului, 53 au fost destituiți sau au abdicat (cel puțin 36 din voința împăratului). În a doua jumătate a sec. XII, într-o perioadă de numai 36 de ani au fost 10 patriarhi – din care 6 au abdicat sau au fost exilați. (Cf. L. Bréhier).

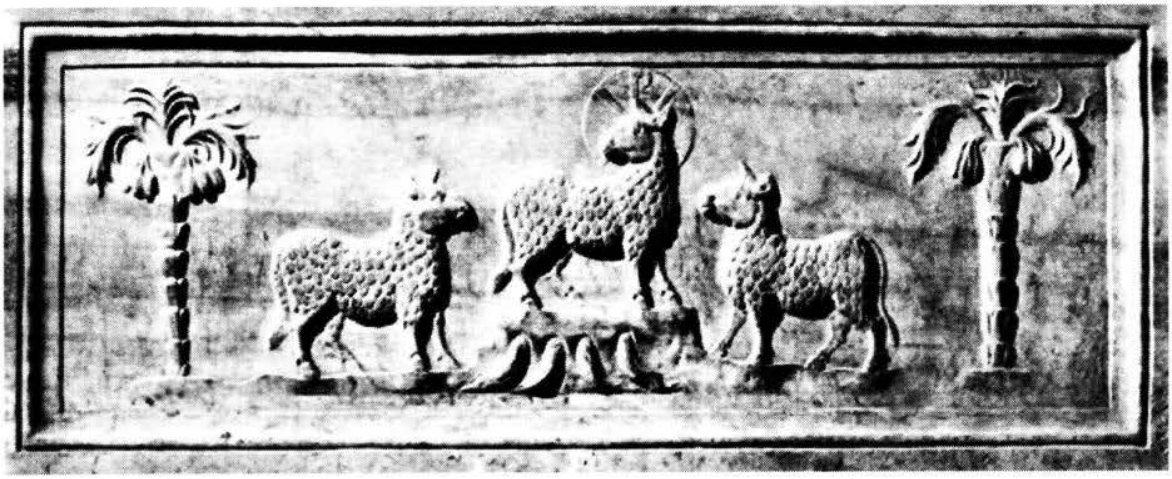

Detaliu de pe sarcofagul împăratului Constantius III.
Din mauzoleul Galiei Placidia (Ravenna, sec. V).

Până în sec. VIII patriarhii erau aleși aproape exclusiv din rândurile episcopilor; toți au fost persoane foarte cultivate, cu studii la școlile superioare din Constantinopol, Atena, Alexandria sau Antiohia, – teologi și umaniști renumiți, ca, de exemplu, Ioan Chrysostomul sau Grigorie din Nazianz. După care însă, marea majoritate a patriarhilor au provenit din rândurile călugărilor – sau chiar ale laicilor, – adeseori persoane cultural foarte mediocre. Patriarhul deținea și o autoritate politică. Datoria lui era să-l ajute pe împărat în guvernarea statului, amenințând cu excomunicarea pe cei ce nu ar fi respectat decretele imperiale. El era cel care îl încorona pe noul împărat; oficia actul religios al căsătoriei împăraților și moștenitorilor tronului, precum și actul botezului fiilor imperiali. Organizarea palatului patriarhal, a cancelariei, a ceremonialului și a înaltei ierahii patriarhale erau asemănătoare celor ale Palatului imperial.

Mitropoliții erau arhiepiscopii cu reședința în capitalele administrative ale provinciilor. Ei îi alegeau pe episcopi dintr-o listă de trei candidați întocmită de un colegiu de preoți și de notabilități ale orașului sediu episcopal. Noului episcop – care devenea personalitatea cea mai importantă a orașului său de reședință – i se cerea să aibă vârsta de cel puțin 35 de ani, să cunoască bine *Scriptura*, să nu fi fost recăsătorit, iar actuala soție să se retragă într-o mânăstire, la mare distanță de sediul episcopal al fostului său soț. Și un laic putea deveni episcop, după o prealabilă pregătire teologică (de 3 luni, în sec. IV, – dar în sec. IX, de 10 ani).

Clerul era organizat într-o ordine ierarhică, – începând cu „cititorul" (care trebuia să aibă cel puțin 20 de ani), continuând cu subdiaconul și diaconul (fiecare – să fie trecut de 25 de ani), preotul

(peste 30 de ani) și diaconesele (50 de ani cel puțin). Corpul diaconeselor, care în Occident a dispărut încă din sec. VI, în biserica bizantină s-a menținut până în sec. XIII; se bucurau de multă considerație, deși nu făceau parte din cler, dar îl ajutau; erau prezente la botezul femeilor, se ocupau de catechizarea lor, le supravegheau în timpul slujbei religioase și îngrijeau bolnavii. Trebuiau să fi fost necăsătorite – sau o singură dată văduve – și nu se mai puteau căsători; iar dacă după consacrare își călcau jurământul, sau se făceau vinovate de o conduită imorală, erau pasibile de pedeapsă grea. Preoții (a căror conduită lăsa adeseori mult de dorit) erau scutiți de serviciul militar, de impozite, corvezi și prestații în natură, – și nu puteau fi judecați decât de tribunalul episcopal. Puteau avea proprietăți, aveau dreptul de a moșteni, puteau să se căsătorească[1] – dar înainte de a fi hirotonisiți.

Biserica bizantină dispunea – încă din sec. VI – de averi considerabile. Legile lui Iustinian îi atribuise bunurile confiscate templelor și ereticilor, precum și veniturile rezultate din anumite amenzi – și mai ales donații substanțiale.

Biserica din Alexandria era unul din cei mai mari proprietari funciari ai Egiptului: iar cea din Constantinopol, pe lângă moșii mai poseda ateliere și magazine. Se bucura de multe și consistente privilegii, printre care figurau scutirile totale sau mari reduceri de taxe și impozite[2]. Printre fundațiile Bisericii figurau și foarte numeroasele instituții de binefacere, răspândite în tot Imperiul – spitale, orfelinate, aziluri de bătrâni, hanuri de popas pentru călători și pelerini, – toate acestea deservite și administrate de Biserică.

Cu o asemenea situație materială și cu o astfel de poziție socială clerul bizantin juca un rol activ, de prim-plan – și îndeosebi înaltul cler. Mitropoliții făceau parte de drept din Senatul Imperiului și uneori chiar din Consiliul Imperial. Membrii clerului aveau și atribuții de control asupra unor autorități laice – și împreună cu acestea participau la numirea anumitor funcționari. Episcopii se puteau opune unor măsuri abuzive, trebuiau să viziteze regulat pe

1 Însă nu cu văduve sau cu femei divorțate. – Celibatul preoților fusese denunțat, în Bizanț, ca fiind o inovație eretică datorită influenței manihеismului (cf. H. Grégoire).

2 Biserica Sf. Sofia, de pildă, deținea monopolul, extrem de rentabil, al serviciului de pompe funebre pentru toată capitala – ceea ce îi crea resurse financiare pentru întreținerea personalului său atât de numeros (60 de preoți, 100 diaconi, 40 diaconese, 90 subdiaconi, 110 cititori (*anagnostes*), 25 cântăreți și 100 portari).

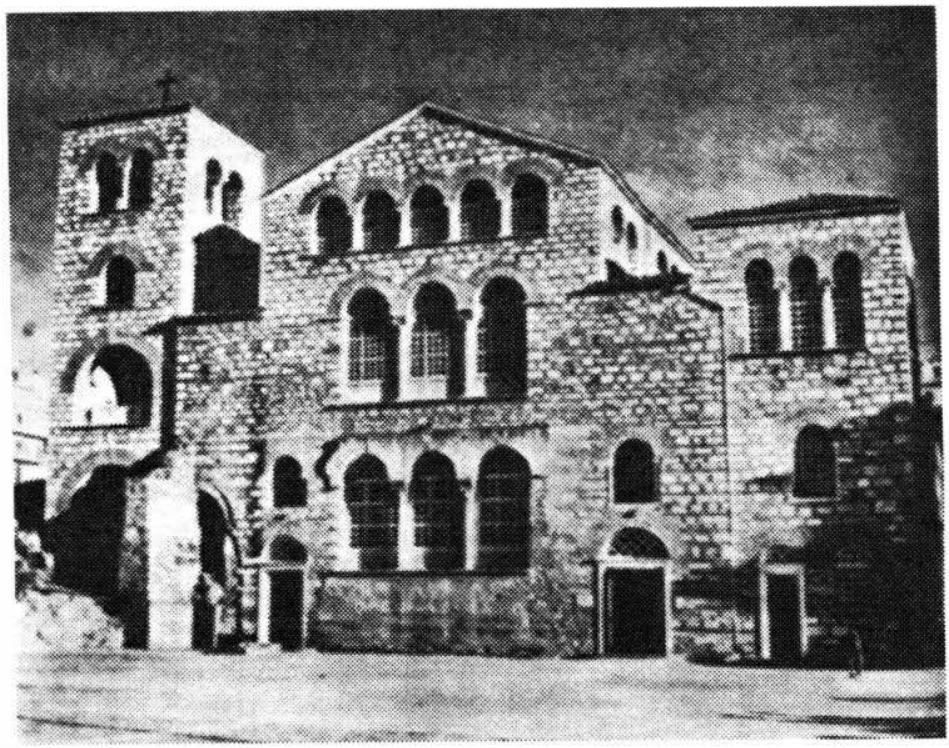

Biserica Sf. Demetrios (după restaurare). Sec. V. Salonic.

cei din închisori, să se informeze de ce au fost închiși, să-i supravegheze pe magistrați în aplicarea legilor, să controleze finanțele orașelor, întreținerea termelor, a depozitelor publice de grâne, a apeductelor, a podurilor – și chiar a valorii corecte a măsurilor și greutăților. – În felul acesta, în condițiile radical diferite create după căderea Constantinopolului, s-au putut vedea episcopi care au luat locul și au preluat atribuțiile autorităților civile.

MONAHISMUL. EREZII ȘI SUPERSTIȚII

Instituția monahismului – la început în afara ordinei clericale, apoi exercitând o influență din ce în ce mai puternică asupra Bisericii și a vieții statului bizantin, datorită marii sale popularități în rândurile maselor, precum și imenselor proprietăți ale mănăstirilor (de asemenea, și faptului că în curând patriarhii și mitropoliții vor fi recrutați aproape exclusiv dintre călugări) – a ajuns să conducă întreaga Biserică creștină din Orient și să contribuie la ruina statului bizantin. Căci numeroasele și foarte consistentele privilegii fiscale de care se bucurau proprietățile mănăstirilor reduceau considerabil veniturile statului; iar numărul enorm – și în continuă creștere – al

călugărilor reprezenta o sensibilă diminuare a forțelor de muncă și a efectivelor armatei[1].

Numărul, în continuă creștere, al mănăstirilor era considerabil: în anul 536, peste 70 numai în Constantinopol! Marele reformator al monahismului bizantin din sec. IX – X a fost Theodoros, egumenul mănăstirii Stoudios – ai cărei călugări ajunseseră în timpul său la cifra de o mie. Urmând „regulele" lui Theodoros călugării se ocupau cu opere de caritate, de misionarism, de servicii în spitale. Desfășurau și o activitate intelectuală – ca pictori, mozaiciști, copiști, autori de imnuri, de vieți ale sfinților, de opere teologice, hagiografice și chiar istorice. Cu toate acestea, viața călugărilor din Bizanț n-a fost niciodată supusă uneidiscipline riguroase sau unui control permanent și de nediscutat din partea unei autorități bisericești.

În Bizanț, monahismul[2] a cunoscut două forme – cea orientală și cea greacă. Prima – în care călugării (și anahoreții) se abțineau de la orice muncă manuală sau intelectuală, duceau o viață contemplativă practicând ascetismul cel mai riguros[3], trăiau izolați (în peșteri, în colibe, sau în chilii individuale), cel mult în „lavre" și reunindu-se doar duminica, pentru slujba religioasă și pentru a lua masa împreună. În cea de a doua formă de monahism, reglementată de Vasile cel Mare, munca – manuală, agricolă, intelectuală, sau practicând

1 Pe lângă opoziția pe care călugării – în mult mai mare măsură decât clerul – o manifestau adesori față de poziția autoritară a împăratului în problemele vieții religioase.

2 Apărut în forma primară a sihăstrici în sec. III, în Egipt (primul sihastru cunoscut fiind Paul din Theba, sau Eremitul), monahismul creștin a fost organizat în secolul următor de Antonie – care a grupat în deșertul Thebaidei un număr de 6000 de anahoreți și căruia i se atribuie 7 scrisori, câteva predici, o „regulă" de viață monahală și fondarea mai multor mănăstiri; și de Pahomie, care pentru prima dată i-a reunit pe anahoreți într-o mănăstire, fondată de el pe malul Nilului și care a elaborat și el o „regulă" monahicească. Viața comunitară a călugărilor a început odată cu înființarea „lavrelor" – un fel de cătune de anahoreți care se întruneau o dată pe săptămână pentru a oficia slujba religioasă și a lua masa în comun. (Prima „lavră" a fost înființată în sec. IV, în apropiere de Ierihon). Primul care a dat o „regulă" precisă – rămasă până azi valabilă în mănăstirile ortodoxe – a fost Vasile cel Mare (329–379), fost arhiepiscop al Cezareei din Cappadocia. Retrăgându-se pe un munte din nordul Asiei Mici a luat conducerea unei comunități de asceți – printre care era și vechiul său prieten și coleg de studii la Atena, Grigorie din Nazianz. A scris tratate de morală, omilii și o „regulă".

3 Asemenea membrilor sectei ebraice a esenienilor – precursorii îndepărtați ai sihaștrilor și călugărilor creștini.

Soldați călări. Miniatură, sf. sec. IX.
Stiftsbibliothek, San Gallo.

opere de caritate – era obligatorie pentru toți călugării[1], care urmau să trăiască în comun, în mănăstiri.

Legislația lui Iustinian, disciplinează – în mod riguros și precis – viața călugărilor și regimul mănăstirilor: toți călugării erau concentrați în mănăstiri (cu câteva neînsemnate excepții de anahoreți), sub autoritatea unui egumen („conducător") sau arhimandrit („căpetenia turmei"), ales de adunarea călugărilor și aprobat de episcopul sub a cărui autoritate deplină era pusă mănăstirea; interzicea mănăstirile mixte, de bărbați și femei (destul de numeroase până în sec. VI). Cei ce deveneau călugări – după 3 ani de noviciat – puteau dispune de

1 „Regula" lui Vasile cel Mare a fost urmată și de Benedict din Norcia (480–543), fondatorul celebrei mănăstiri Montecassino și primul legislator al vieții monahale din Occident.

bunurile lor[1]; dacă nu-şi respectau legământul şi părăseau mănăstirea trebuiau readuşi cu forţa; iar în caz de recidivă erau înrolaţi în rândurile armatei, fără să-şi mai poată recâştiga bunurile şi vechile drepturi.

În perioada iconoclastă, călugării - apărători fanatici ai cultului icoanelor - au fost persecutaţi. Mănăstirilor li s-a interzis să mai primească novici. Noile legi din acest timp - care însă n-au putut fi aplicate în tot Imperiul - îi obligau pe călugări şi pe călugăriţe să părăsească mănăstirile - multe transformate în cazărmi - şi să se căsătorească. Un mare număr de călugări recalcitranţi au fost întemniţaţi, foarte mulţi au emigrat în Occident, iar averile a numeroase mănăstiri au fost confiscate. Dar după perioada iconoclastă, reformele iniţiate în sec. IX de călugării mănăstirii Stoudios din Constantinopol au dus la o renaştere a monahismului, în spiritul unei respectări severe a vieţii de comunitate, a slujbelor religioase (cu o durată de cel puţin 6 ore pe zi), a supunerii absolute şi a muncii, - inclusiv a muncii de copiere a manuscriselor (activitate prin care s-a remarcat în mod deosebit această vestită mănăstire Stoudios).

Perioadă cuprinsă între secolele IX-XI a fost epoca de înflorire a vieţii monastice bizantine. Acum s-au fondat mănăstirile cele mai renumite - şi în primul rând complexul de mănăstiri şi biserici de pe muntele Athos (sec. X) care va căpăta o amploare din ce în ce mai mare în secolele următoare[2]. Împăraţi, membri ai familiilor lor, mari demnitari bogaţi au fondat numeroase mănăstiri, dotându-le cu averi, imunităţi şi privilegii considerabile[3]. Fiecare fondator elabora un *typicon*, un regulament de organizare şi de administrare a mănăstirii sale, stabilind clar normele şi condiţiile pe care fondatorul le socotea de cuviinţă. Numărul călugărilor dintr-o mănăstire stabilit în *typikon* era în general mic - de la 7 la maximum 80 de călugări. (Dar numărul călugărilor din mănăstirile de pe muntele Athos ajunsese, în sec. XI, la peste 700). Cu toată severitatea prescripţiilor de viaţă, începând din sec. XIII ordinea, disciplina şi moralitatea au scăzut mult în majoritatea mănăstirilor din Bizanţ.

1 Firesţe, în anumite limite: dacă în prealabil călugărul nu dispusese asupra lor, bunurile treceau în proprietatea mănăstirii; dacă era căsătorit şi avea copii, soţia şi copiii îl moştenau, în proporţii egale; îşi păstra dreptul de a moşteni şi de a testa - dar era obligat să-şi aranjeze drepturile de moştenitor înainte de a se călugări.

2 Asemenea colonii de mănăstiri federate - adevărate „republici mănăstireşti" - mai erau: cea din Cappadocia, cea de pe Muntele Sinai, cea din Thesalia, de pe Muntele Latros, etc.

3 Alexios I Comnen, de pildă, dăruise mănăstirii din Patmos mai multe insule din jur, veniturile câtorva mănăstiri, precum şi o flotă comercială, scutită de orice taxe.

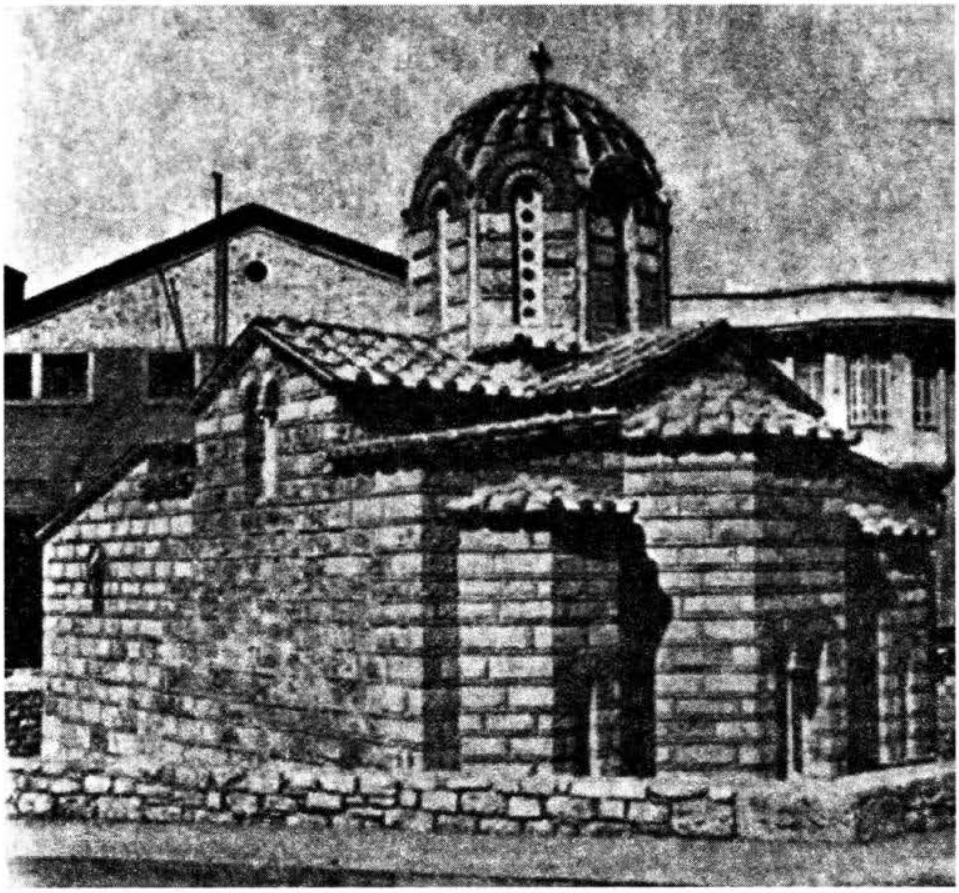

Biserica Sf. Apostoli, din Atena, sec. XI.

Viaţa religioasă a Bizanţului a fost agitată de lupta contra curentelor erctice – dintre care principalele au fost arianismul, nestorianismul şi monofizismul, erezia paulicienilor şi cea a bogomililor. Aproape toate aceste curente puneau în discuţie relaţia dintre Dumnezeu-Tatăl şi Fiul, dintre natura divină şi cea umană a lui Iisus, etc.

Încă în filosofia neoplatonică se vorbea mult despre un Logos[1] (Verb, Cuvânt, identificat în concepţia creştină cu Hristos: „Cuvântul s-a făcut trup şi s-a sălăşluit între noi" – *Evanghelia lui Ioan*, I, 14) care, după Plotin, este puterea ordonatoare a lumii, emanată direct din Intelectul divin; iar pentru Filon din Alexandria, mijlocitorul între Dumnezeu şi lume. Prin urmare, o Fiinţă intermediară, creată înaintea lumii, superioară tuturor creaturilor. În sensul acestei concepţii neoplatonice – pornind de la care el formulează o teorie completă – diaconul Arie din Alexandria (cca 280–336) neagă

1 La Heraclit, Logosul era principiul vital al realităţii (focul); pentru Platon, fiinţa este logos întrucât intră în ordinea dialectică a ideilor; iar stoicii denumeau *logos* suflul animator care pătrunde totul.

identitatea de substanță a lui Hristos cu cea a lui Dumnezeu-Tatăl, - deci neagă divinitatea lui Iisus. Pentru Arie, Logosul sau Verbul - conceput de el ca a doua persoană a Sf. Treimi, ca Fiul lui Dumnezeu, identic prin urmare cu Iisus Hristos - a fost creat de Dumnezeu din nimic și înaintea tuturor lucrurilor (căci la început nu exista nimic înafară de Dumnezeu). Ca atare, Verbul, Hristos, nu este Dumnezeu propriu-zis, Fiul este inferior Tatălui, nu sunt de aceeași natură; Fiul nu posedă decât o natură divină secundară, creată, subordonată; Hristos nu este cu adevărat Dumnezeu, etern, infinit și atotputernic[1].

Împăratul Coiistantin cel Mare convoacă primul Conciliu universal sau ecumenic (la Niceea, în 325) cu participarea a peste 300 de episcopi, care condamnă ca erezie arianismul și pe susținătorii săi; totodată formulează și „simbolul credinței" (*Crezul*), care afirmă divinitatea lui Hristos-Fiul identică cu cea a lui Dumnezeu-Tatăl. (Cu toate acestea, când Constantin s-a creștinat, spre sfârșitul vieții, el a primit botezul de la un ierarh arian). Urmașul său, Constanțiu, a fost favorabil arianismului - care devine religie oficială în lumea orientală, fiind impusă și în Occident, unde însă n-a fost acceptată. Ortodoxia credinței creștine, în sensul hotărât de Conciliul din Niceea, a fost restabilită, în Orient, sub împăratul Theodosius cel Mare (379-395). - Răspândit printre goți care, în sec. IV, primiseră creștinismul arian de la episcopul Wulfila (originar din Cappadocia), arianismul a supraviețuit până în sec. VIII la alte popoare germanice (vandali, burgunzi, suevi, longobarzi).

A doua erezie de mare răsunet în Imperiul bizantin a fost legat de numele lui Nestorius (cca 380–451), originar din Siria, preot în Antiohia, numit în 428 patriarh al Constantinopolului, apoi exilat după 431.

Nestorius susținea că Iisus a fost un om în care Cuvântul lui Dumnezeu a sălășluit „ca într-un templu"; n-a fost un Om-Dumnezeu, ci un „purtător de Dumnezeu" (*Theophoros*), în care se disting două naturi, umană și divină. „Maria nu este născătoare de Dumnezeu, ci ea a dat naștere unui om care este instrumentul divinității" - scrie Nestorius: ca atare, ea nefiind mamă a unei divinități, nu poate fi numită „Maica Domnului".

1 Arie își predică doctrina începând din anul 323; după care este scos din preoție și excomunicat. Pleacă în Siria, Palestina și Constantinopol. A scris un poem teologic în versuri, *Thalia*, ale cărui refrene se cântau la adunările religioase.

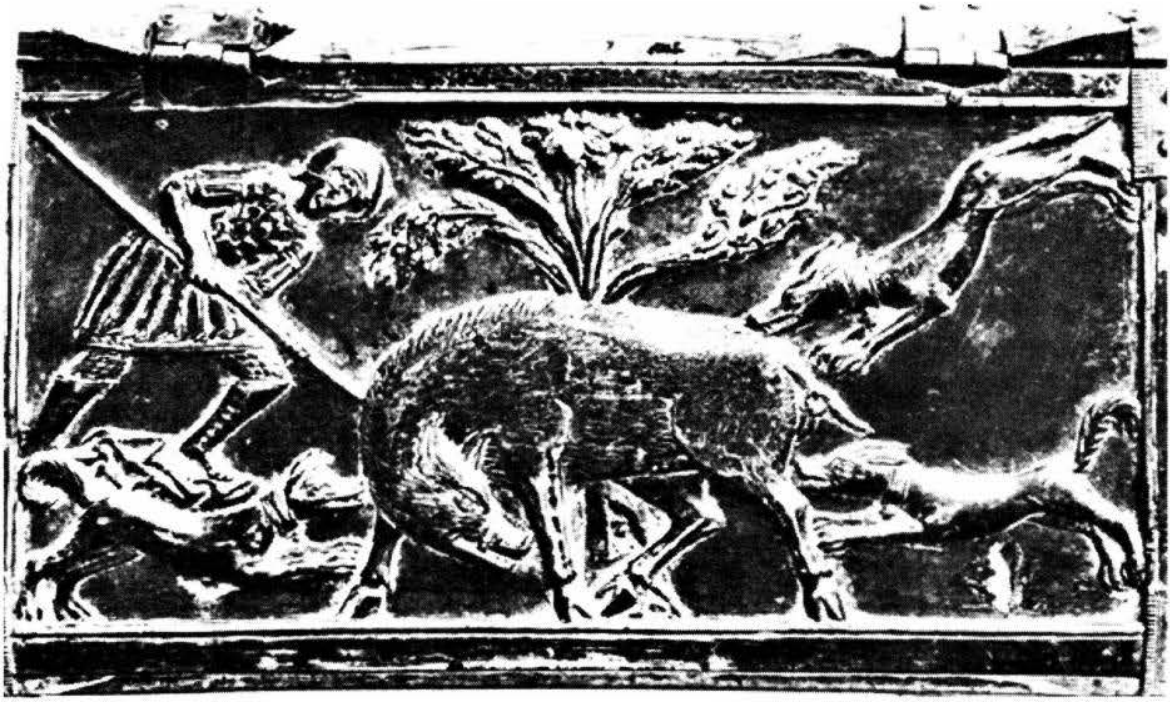

Scenă de vânătoare de pe o cutie de fildeș. Artă bizantină, începutul sec. XI. – Tezaurul catedralei din Troyes.

Nestorianismul a fost condamnat de Conciliul din Efes (431). Conciliul recunoștea cele două naturi ale lui Iisus în așa fel unite încât formează o singură persoană înzestrată cu atributele umanității și ale divinității; iar întrucât Maria este mama unei persoane divine, ea poate fi numită „Maica Domnului"[1].

Doctrina ereziei monofizite nu recunoaște în persoana lui Hristos decât o ingură natură, rezultată din unirea divinității cu umanitatea, natura divină absorbind-o pe cea umană Condamnat de Conciliul din Calcedon (451) – care vedea în Hristos două naturi (divină și umană) unite, fără însă a se confunda – monofizismul, condamnat și de edictul lui Iustin (din 519), dar protejat de împărăteasa Theodora, soția lui Iustinian, se reorganizează către mijlocul secolului în numeroase variante, care au supraviețuit în cadrul a patru biserici independente: armeană, etiopiană, siriacă și cea a coptilor din Egipt.

Paulicienii erau membri unei secte fondate în sec. VII în Siria și Armenia, care pretinzându-se deținătorii direcți ai învățăturii apostolului Pavel voiau să readucă creștinismul la simplitatea sa din

1 Spre sfârșitul secolului al V-lea, erezia nestoriană – care se răspândise și printre sirieni, în regiuni locuite de turci, huni și chiar chinezi – s-a constituit în Persia într-o Biserică independentă, cu un patriarh. Azi, grupuri de câteva mii de nestorieni mai există în Irak, Siria, Iran și India.

primele timpuri, refuzând să recunoască autoritatea Bisericii oficiale. Sub influența indirectă a manihеismului iranian paulicienii admiteau existența celor două principii, antagonice, a Binelui și a Răului, considerând lumea și trupul omului ca fiind opera Răului; drept care, practicau și anumite rituri mistice de purificare. Susținând și ei dubla natură a lui Hristos, paulicienii – foarte numeroși în regiunile Armeniei, dar extinzându-se până în Tracia – au avut o mare importanță în viața Bizanțului și ca partid politic și ca forță militară adeseori în conflict cu împăratul. Persecutați crunt în sec. IX au cedat; până în sec. XII însă propaganda paulicienilor îi îngrijora mult pe împărații Bizanțului și pe țarii bulgarilor. – Doctrina lor, care s-a răspândit și în Occident, a furnizat câteva elemente protestanților valdezi din nordul Italiei și a albigenzilor din sudul Franței.

Tot în doctrinele dualiste orientale își avea originea și erezia bogomililor. Fondatorul secției, apărut în sec. IX, a fost preotul Ieremia, supranumit Bogumil – „prietenul lui Dumnezeu".

Potrivit acestei doctrine, Dumnezeu este creatorul numai a ceea ce ține de ordinul spiritual, deci etern și în afara contingentului; tot ceea ce este de ordin material, temporal și contingent, este opera Diavolului – sub a cărui stăpânire a rămas întreaga lume până la venirea lui Hristos. Iisus este de natură divină; n-a luat formă umană decât în aparență. – Bogomilii resping o serie de taine bisericești: refuză spovedania, împărtășania; iar căsătoria n-o admit decât cu dreptul de repudiere, simplu și oricând, a soției de către soț (sau viceversa). Tinzând spre un ascetism riguros, extrem până la absurd, bogomilii sunt și adversari ai procreației – întrucât prin aceasta se perpetuează menținerea spiritului în închisoarea spurcată de păcate a trupului.

Când bulgarii au ajuns sub stăpânire bizantină, în secolele XI și XII, bogomilii au fost persecutați crunt (în secolele XIII și XIV), chiar de țarii bulgari), rezistând în Bosnia, unde erau și mai numeroși. Bogomilismul s-a răspândit și în Constantinopol, și chiar în unele mănăstiri de pe muntele Athos; iar din Peninsula Balcanică unele grupuri au ajuns până în Italia, Franța, Spania și Anglia. Prin superioritatea culturală a adepților săi, bogomilismul a exercitat influențe asupra literaturilor bulgară și sârbă (cu reflexe și în câteva momente ale literaturii române vechi).

„Maica Domnului din Vladimir" (Rusia). Icoană bizantină din sec. XII.

În sec. XIV, doctrina mistică a *hesyasmului* și controversele la care a dat loc au tulburat profund viața religioasă bizantină. Născută în mănăstirile de la muntele Athos și având-l ca principal apărător pe Grigorie Palamas, hesyasmul pretindea că asceții, rămânând în nemișcare și contemplându-și ombilicul (de unde, numele de *omphalopsychites* dat adepților săi), văd emanând din corpul lor o lumină tainică, asemănătoare celei în care a apărut Hristos pe muntele Tabor. Disputele în jurul acestei doctrine, purtate în trei concilii, s-au terminat cu victoria hesyasmului. – Mișcarea hesyastă, reacție antilatină, ortodoxă, contra învățăturilor eruditului călugăr (apoi episcop) calabrez Barlaam (care, declarat eretic, se bucurase și de aleasa prețuire a lui Boccaccio și Petrarca), integrată perfect ortodoxiei, a avut implicații și în Țările Românești[1], ca element important al influenței bizantine.

Pentru mentalitatea bizantinului dogmele și canoanele nu erau domenii separabile. De asemenea, religiozitatea sa prezintă adeseori alunecări în diverse forme de idolatrie sau de excentrice superstiții[2],

1 Monahismul românesc a fost modelat, prin Nicodim de la Tismana, de hesyasm; iar mișcarea paisiană de la mănăstirea Neamț (de la sfârșitul sec. XVIII) poate fi considerată ca un moment de renaștere a hesyasmului.

2 Unele de proveniență arhaică indeterminabilă, altele – reminiscențe din culte orientale antice.

– tot atâtea reînvieri ale păgânismului în sânul vieţii religioase creştine.

Prezicerile, astrologia, divinaţia, vrăjitoria, erau practici frecvente. Prestigiul diavolului – omniprezent, chiar şi în unele fenomene naturale – se afirma paralel cu apelul continuu la intervenţia forţelor divine. În Sf. Sofia era o coloană de care, se credea că, frecându-te, te vindecai de boala de rinichi; altele, de diverse alte maladii (cf. R. de Clari, VI, 84). Icoanele erau înzestrate cu miraculoase puteri protectoare – şi, în primul rând, vindecătoare. Aceleaşi virtuţi le aveau relicvele. „Bizantinii erau posedaţi de o adevărată sete de relicve" (A. Ducellier) – ale căror puteri miraculoase decurgeau din darurile supranaturale pe care le posedaseră respectivii sfinţi în timpul vieţii lor.

Constantinopolul era marele depozitar de relicve al lumii creştine – şi deci capitala superstiţiilor celor mai absurde legate de relicvele achiziţionate de biserici. (Căci fiecare relicvă, făcând „minuni", aducea ca urmare din partea credincioşilor daruri care îmbogăţeau bisericile). Aici se aflau cele mai stranii relicve: cămaşa, eşarfa, centura, sandalele lui Hristos, linţoliul în care fusese înfăşurat şi înmormântat (azi – păstrat într-o biserică din Torino); apoi, instrumentele cu care fusese supliciat: crucea pe care fusese răstignit, cuiele, cununa de spini, buretele cu oţet, lancea cu care fusese împus. Aici se aflau de asemenea ligheanul în care Iisus spălase picioarele apostolilor şi prosopul de care se servise atunci, – şi coşul celor cinci pâini cu care săturase cinci mii de oameni ... În 1032, o biserică achiziţionase chiar o scrisoare autografă a lui Hristos! Se mai păstrau ca relicve (reproducem pitoreasca listă dată de G. Walter) aparţinând lui Ioan Botezătorul: fragmente din craniul şi din coastele lui, un smoc de păr cu sânge, mâna dreaptă, un deget, un dinte ... În diferite biserici credincioşii venerau moaştele altor sfinţi: capetele lui Pavel şi Matei, un genunchi al lui Simion, o tibie a lui Petru, mâna dreaptă a lui Ştefan, braţul stâng al lui Iacob, câte un dinte al lui Filip, Timotei, Nicolae, Cristofor, – sau câte un deget al sfinţilor Toma, Nicolae, Margareta ... În biserica Sf. Mihail – îngerul tutelar al Bizanţului – se păstrau: toiagul cu care Moise despicase marea la ieşirea din Egipt, şi o viţă din via plantată de Noe după potop, şi ramura de măslin adusă de porumbel după încetarea potopului, şi trâmbiţele ale căror sunete puternice dărâmaseră zidurile Ierihonului ...

În fond, o asemenea religiozitate deviată nu caracteriza exclusiv Bizanţul, ci întregul Ev Mediu. Cu prelungiri, însă, până azi.

„Sf. Dumitru din Salonic". Icoană din sec. XII. Muzeul Pușkin, Moscova.

ICONOCLASMUL ȘI CONSECINȚELE LUI

În primele secole ale creștinismului adepții noii religii refuzau reprezentările figurative în cadrul cultului, respectând porunca a doua a Decalogului[1] – la fel ca evreii și, mai târziu, musulmanii[2]. În sec. IV însă călugării din Egipt, Siria și Peninsula Sinai încep să picteze pe lemn imagini sacre, în credința că aceste icoane (gr. *eikon*

1 „Să nu-ți faci ție chip cioplit (= sculpturi – n.n. O.D.) și nici un fel de asemănare (= picturi n.n. O.D.) cu cele ce sunt în cer /.../ Să nu te închini lor, nici să slujești lor" (*Ieșirea*, XX, 4–5; *Deuter.*, V, 8–9). – Această prescripție data cel mai târziu din sec., VII î.e.n.

2 Regele Solomon interpreta această poruncă în sens larg – de aceea admitea în noul Templu sculpturi (heruvimi, un șarpe de bronz, „viței de aur") – dar în sec. I e.n. evreii interziceau orice reprezentare a unei făpturi vii. După catastrofa din 135, interpretarea poruncii a doua de către rabini, din nou într-un sens larg, permite să se realizeze în pictura ebraică scene biblice; dar în sec. VI sau VII se revine la vechea rigoare – și aceste opere de artă ebraice au fost distruse. – În schimb, *Coranul* condamna numai idolatria propriu-zisă și reprezentarea figurii umane.

– „imagine, chip") pot acționa ca un fel de intermediar: personajul sacru reprezentat de icoană era invocat prin rugăciunea credinciosului să intervină pentru a-l ajuta. Aceasta nu însemna că ar fi confundat icoana cu un idol, – căci el nu se ruga la icoana în sine, ci la figura reprezentată. „Dar, cu timpul, poporul crezu că anumite icoane sunt înzestrate cu puteri miraculoase – și în acest caz distincția nu mai era atât de clară" (T. Talbot Rice). Încât, în sec. VII icoanele deveniseră demult obiecte de adorație fanatică[1], – ceea ce se asemăna mult cu practicile păgâne.

Împăratul Leon III, prin edictul[2] din ianuarie 730, interzice cultul icoanelor și reprezentarea figurii umane în arta sacră. Adversarii cultului icoanelor, iconoclaștii, erau în prevalență locuitorii și soldații recrutați din regiunile orientale ale Imperiului. (Însuși împăratul iconoclast Leon III era originar din Siria Septentrională). Aceste regiuni se aflau sub influența sectei paulicienilor, ostilă oricărei forme de cult, precum și a rigorismului ebraic și islamic care excludeau figura umană din arta sacră[3]. Închinătorii icoanelor, iconodulii, legați de tradițiile creștinismului elenizat și predominând în centrele occidentale ale Imperiului, erau acuzați de monofizism (întrucât icoana reprezenta împreună, amestecându-le, cele două naturi ale lui Hristos, divină și umană), precum și de erezie nestoriană – fiindcă se rugau la reprezentarea unei divinități ca Iisus, iar nu la Dumnezeu; și chiar de idolatrie, întrucât venerau un obiect (icoana) făcut de mâna omului.

Edictul din 730 întâmpină opoziția patriarhului din Constantinopol (destituit însă numaidecât de împărat și înlocuit cu un altul care redactă un edict sinodal în sens iconoclast; încât hotărârea împăratului era sprijinită de un act canonic), a celor din Antiohia și Alexandria, de către o căpetenie spirituală a mișcării monastice[4],

1 L. Bréhier amintește câteva asemenea excentricități: călugării aduceau icoanelor ca ofrandă părul pe care și-l tăiau înainte de a se călugări, preoții răzuiau icoanele și ce cădea adunau în potirul din care îi cuminecau pe credincioși, iar unii luau icoanele drept nași de botez când își botezau copiii ...

2 Edictul din 726 interzicea posesiunea imaginilor de sfinți, martiri și îngeri; prohibiția s-a extins însă implicit și asupra reprezentării lui Hristos și Maicii – căci cuvântul „sfânt" se referea la persoane sacre în general (cf. M. Anastos).

3 În 723, califul Yezid puse să fie scoase toate imaginile din bisericile și chiar din locuințele creștinilor: aceasta a fost „primul decret contra cultului creștin al icoanelor pe care istoria l-a înregistrat" (G. Ostrogorsky). După 7 ani, Leon III – considerat de dușmani prieten al culturii și religiei arabe – îl urmează pe Yezid.

4 Divinitatea fiind invizibilă, firește că nu poate fi reprezentată – spunea Ioan Damaschinul; dar întrucât Fiul lui Dumnezeu s-a făcut om, putea și chiar trebuia să fie reprezentat prin figura sa umană.

marele teolog Ioan Damaschinul (674–749), precum și a papilor Grigorie al II-lea și al III-lea[1]. Urmașul lui Leon III, Constantin V convoacă – după o pregătire prealabilă, inclusiv doctrinară[2] – un conciliu la care luară parte 338 de episcopi iconoclaști (între timp, episcopii iconoduli fuseseră înlocuiți), care condamnă cultul icoanelor ca erezie. Împăratul ordonă distrugerea relicvelor și a tuturor imaginilor religioase (păstrând doar crucea), înlocuindu-le cu motive decorative, cu scene de vânătoare, de război, de teatru, de curse de care, și îndeosebi cu portretul împăratului. Cultul Fecioarei și al sfinților fu de asemenea interzis, imensele averi mănăstirești confiscate, mănăstirile închise, trecute în proprietatea statului, transformate în cazărmi și alte edificii publice; călugării persecutați și mulți iconoduli închiși, exilați, torturați sau executați, iar averile lor, confiscate. – După o scurtă revenire în favoarea cultului icoanelor (787–815), perioada iconoclastă va lua sfârșit definitiv în 843, când cultul icoanelor va fi reîntronat, iar iconoclaștii declarați eretici[3].

Iconoclasmul a avut urmări importante. A agravat antagonismul dintre Roma și Constantinopol și a slăbit poziția Bizanțului în Italia. (Pierderea Ravennei, ocupată de longobarzi în 751, s-a datorat refuzului trupelor de apărare imperiale – formate din iconoduli – de a se supune ordinelor unui împărat iconoclast). Se afirmă chiar că „separarea Orientului de Occident, cea a Imperiului bizantin de teritoriile sale din Apus, și în fond chiar formarea unui adevărat Imperiu Occidental, au fost urmarea luptei iconoclaste". Pe lângă

1 Pe care Leon III i-a pedepsit confiscând proprietățile din Sicilia și Calabria, patrimoniu al bisericii din Roma. – Dar precedente în sensul iconoclasmului datează chiar din sec. IV, când un conciliu ținut în Spania decretase că „în biserici nu trebuie să se afle picturi". În secolele VI și VII se înregistrează și în Occident cazuri de distrugere a icoanelor. Iar la sfârșitul sec. VI papa Grigorie cel Mare îl laudă într-o scrisoare pe episcopul din Marsilia că ordonase să fie scoase toate icoanele din biserici (Cf. A.A. Vasiliev).

2 Constantin V scrisese nu mai puțin de 13 opere teologice „care vizau să pregătească linia de conduită a viitorului conciliu și care contribuiră la o substanțială aprofundare a doctrinei iconoclaste" (G. Ostrogorsky).

3 A.A. Vasiliev subliniază complexitatea extremă a problemei cauzelor iconoclasmului: predominante considerații politice și interese economice; o politică de stăvilire a creșterii proprietății funciare a mănăstirilor; de eliberarea poporului de autoritarismul și influența Bisericii; de eliminare a discordanțelor dintre bizantini și islamicii (și evreii) iconoclaști; reacție implicită a elitei intelectualității împotriva superstițiilor iconolatre, ș.a. Fapt este că perioada iconoclastă (care a durat 126 de ani) a însemnat un efort de laicizare a mentalității generale, de afirmare a autorității statului asupra Bisericii și asupra monahismului ca forță antistatală dizolvantă și anarhică.

aceasta, acum „regiunile de la periferie au câștigat o influență decisivă asupra dezvoltării ulterioare a culturii bizantine" (H.-W. Haussig). Monahismul și-a sporit prestigiul și puterea, dezvoltându-se considerabil mai ales în capitala Imperiului. Emigrarea a peste 50.000 de călugări în sudul Italiei a avut ca urmare fundarea de mănăstiri și de școli, creând aici noi focare de cultură greacă.

Înfrângerea iconoclasmului a fost un factor stimulator pentru intelectualitatea bizantină. „Operele lui Platon vor fi studiate acum cu mult interes, fiindcă din teoriile lui se puteau extrage argumente în favoarea unei filosofii mistice" (T. Talbot Rice). În cultura bizantină se va impune o artă religioasă prosperă, senină și delicată, fără urme de influențe romane; totodată - cum vom vedea mai jos - va fi stimulată și pictura de inspirație realistă. - „Falimentul iconoclasmului era falimentul spiritului asiatic. După un secol de fructuoasă frământare, Constantinopolul se va reîntoarce la izvoarele grecești ale culturii sale, pentru a da naștere celei mai strălucite epoci din istoria sa" (A. Guillou).

VIAȚA INTELECTUALĂ. ÎNVĂȚĂMÂNTUL

În Bizanț, pregătirea intelectuală a laicilor era mult mai apreciată și mai răspândită decât în Occident. În primul rând, pentru că putea asigura chiar și celor de origine modestă o carieră frumoasă și funcțiile cele mai înalte în stat și în ierarhia ecleziastică. În secolele în care Apusul rămânea încă într-o stare generală de ignoranță, viața intelectuală în Imperiul bizantin era intensă. Marile orașe aveau școli renumite și biblioteci bogate. Literatura și științele erau cultivate și de înalți demnitari ai statului, de mulți episcopi și patriarhi, de membri ai familiilor imperiale; și chiar de împărați, a căror ambiție era să sprijine cultura; unii din ei - ca Ioan Cantacuzino, sau Manuel Paleologul - și-a înscris numele în istoria literaturii bizantine.

Un moment important în viața intelectuală a Bizanțului l-a însemnat activitatea lui Photios (cca 826-895). Fost întâi ofițer în garda palatului, apoi demnitar imperial și profesor la Universitate, poate cel mai erudit om al veacului său, bibliofil pasionat (avea o bibliotecă foarte bogată), întreținând în palatul său un cerc de devotați ai culturii, a ajuns - în două rânduri - patriarh al Constantinopolului, permanent în conflict cu papa (ceea ce a dus la schisma din 867). Photios a lăsat numeroase scrieri; între acestea, un loc deosebit îl ocupă opera cu caracter enciclopedic intitulată *Myriobiblion* (cunoscută și ca *Biblioteca lui Photios*) în care, din dorința de a salva și face unoscute comorile științei antice, rezumă 279 de opere,

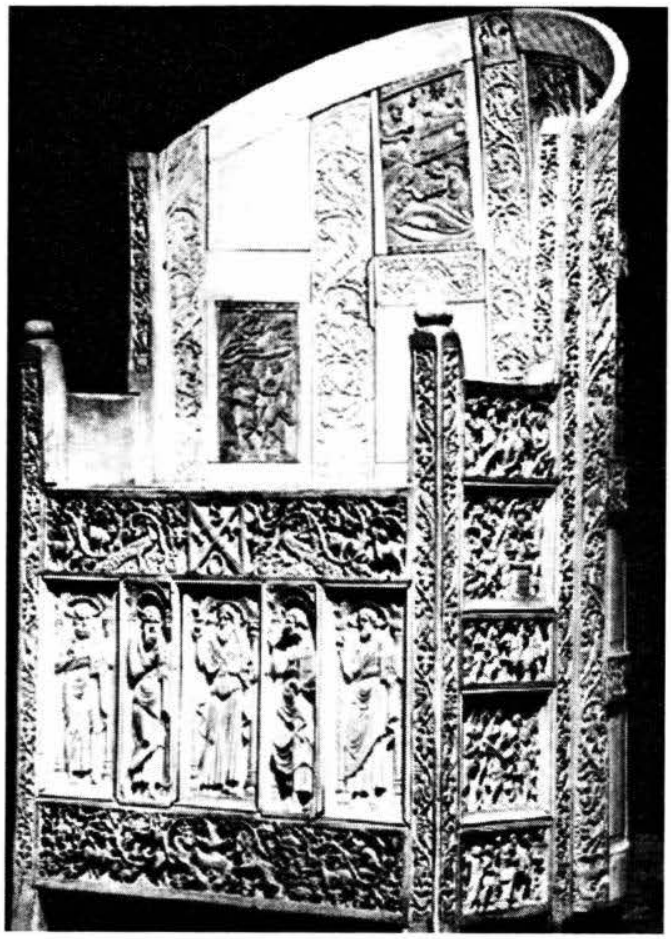

Tronul împăratului Maximian. Plăci de fildeş, sculptate. Sec. VI. – Museo Arcivescorile, Ravenna.

cu adnotaţii şi date biografice asupra autorilor lor, şi uneori aprecieri critice. Selecţia nu este reprezentativă (lipsesc total poeţii şi mulţi istorici şi filosofi importanţi), pentru că autorul ţine în primul rând să informeze asupra unor opere puţin sau deloc cunoscute de contemporanii săi. Photios este şi autorul unui *Lexicon*, în care explică termeni învechiţi, care nu mai erau înţeleşi.

Dispariţia unor lucrări cunoscute lui Photios face ca opera lui să rămână o preţioasă sursă de informaţie pentru noi despre literatura Antichităţii şi despre ceea ce se citea în mod curent în Bizanţul secolului al IX–lea.

În aceeaşi ordine, de informare culturală, se înscrie şi o operă de o valoare cu totul deosebită – *Lexiconul Su(i)da(s)*, nume atribuit autorului necunoscut al acestui dicţionar şi totodată enciclopedie. Compilat la Constantinopol către sfârşitul sec. X, Lexiconul înregistrează aprox. 30.000 de termeni, trataţi nu numai gramatical şi etimologic, ci şi istoric, ştiinţific, literar şi geografic, constituindu–se într–o nepreţuită mină de informaţii privind civilizaţia şi cultura greacă antică şi bizantină.

În principiu, învățământul elementar și mediu era accesibil tuturor (dar numai băieților); în practică însă era rezervat copiilor ai căror părinți îl puteau plăti pe învățător sau pe profesor, căci școlile – atât cele elementare cât și cele medii – erau private. – În școala primară (al cărei ciclu era de doi sau trei ani) copiii începând de la vârsta de 7 ani învățau să scrie, să citească (textul de bază erau psalmii biblici) și să socotească– pe degete, sau cu ajutorul unor pietricele. În școlile mănăstirești – unde elevii primeau gratuit hrană, locuință și îmbrăcăminte – se pregăteau numai viitorii călugări.

În școlile medii – aflate totdeauna sub controlul Bisericii – învățau fiii negustorilor sau ai meșteșugarilor bogați și ai marilor proprietari, ai funcționarilor civili, ai ofițerilor și ai clerului. Învățământul mediu urmărea formarea cadrelor necesare administrației Imperiului. Fetele vor avea acces în școli numai începând din sec. XII. Programa începea cu studiul gramaticii – cu alte cuvinte, lectură și comentarii de texte ale autorilor antici, îndeosebi Homer, în care elevii trebuiau să învețe pe dinafară cânturi întregi: renumitul învățat Mihail Psellos spunea că, elev fiind, învățase pe de rost toată *Iliada*! Totodată elevii își însușeau elemente de mitologie, de geografie și de istorie. Programa continua cu studierea a câte trei opere de Eschil, Sofocle, Euripide și Aristofan, precum și a operelor lui Hesiod, Pindar și Theocrit. Lectura comentată urmărea să scoată în evidență o lecție morală[1]. Textelor biblice, psalmilor și poemelor religioase ale lui Grigorie din Nazianz le era rezervat un spațiu destul de redus.

Urmau orele de retorică, – la care elevul învăța cum să compună frumos un discurs, o scrisoare sau un panegiric. Învățământul se completa cu elemente de aritmetică, geometrie, muzică, astronomie; în fine, cu noțiuni de „fiziologie" – cum era numit studiul științelor naturale. Durata studiilor medii era de 8–10 ani. Profesorul care preda într–o școală medie – subvenționată, dar într–o mică măsură, de Biserică – era un laic, retribuit în principal de părinții elevilor. Elevii locuiau și mâncau în casa profesorului. Un nou profesor era

1 Totuși, cu un corectiv: rareori cultura era dezinteresată, căutată pentru plăcerea intimă pe care o procura. Psellos însuși observa că în general educația intelectuală urmărea scopul precis al obținerii unui post lucrativ. „Intelectualii bizantini formează un cerc restrâns și foarte închis, constituindu-se într-o elită în același timp socială și intelectuală. În Bizanț cultura este piatra de încercare pentru promovarea socială. De aceea, nici nu e de mirare că nu se căuta să fie răspândită în cercuri largi" (Alain Ducellier).

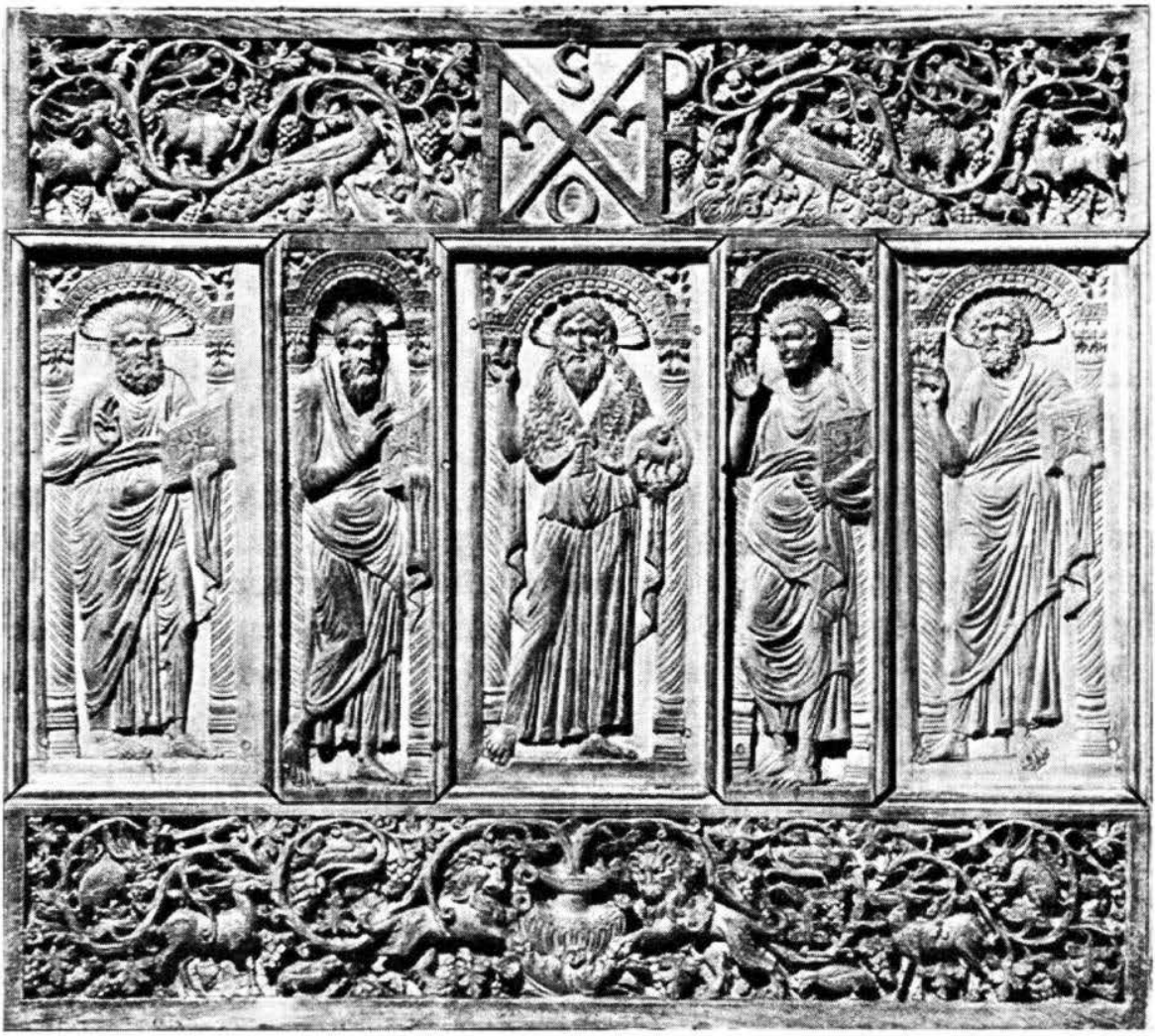

Tronul împăratului Maximian. Detaliu.

ales de colegii săi – sau, uneori, chiar de elevi (practic – de părinţii elevilor). Dar în unele şcoli medii mai importante profesorii erau numiţi de împărat.

Nu se preda nici o limbă şi nici o literatură străină –până în sec. XIII, când la Constantinopol încep să se facă traduceri de opere latine, persane şi arabe, îndeosebi de opere ştiinţifice. Limba latină, menţinută în şcoli de Iustinian, dispare în sec. VII. Limba în care se studiau toate materiile[1] era greaca lui Aristotel, a lui Plutarh şi a epocii elenistice, limba comună (*koiné*) care se formase independent de vechile dialecte ale epocii preclasice şi clasice, şi care va fi întrebuinţată până în sec. XV. Folosită de Biserică, la curte şi în administraţie, această *koiné* nu era înţeleasă de popor – şi nici chiar

1 În măsura în care se făceau interpretări din Homer, din tragici, din Xenofon, etc., trebuia cunoscut şi dialectul lui Homer, precum şi dialectul atic. Curentul aticist, începând din sec. I î.e.n., şi-a avut de asemenea influenţa lui în învăţământul superior bizantin (cf. Alexandru Elian).

intelectualii n-o vorbeau în conversaţia familiară cotidiană[1]. În schimb limba greacă înţeleasă şi vorbită de toţi (dar dispreţuită de intelectuali) va apare în producţiile literare de seamă abia începând din sec. XIII, – şi în mod cu totul excepţional, în cărţi de compilaţie medicale, sau în cântările bisericeşti. Cum de obicei intelectualii din provinciile ne-elenice ale Imperiului erau bilingvi, aceşti intelectuali (sirieni, georgieni, armeni, slavi, etc., care îşi compuneau operele în limba greacă) vor traduce în limbile lor naţionale o mare parte din literatura greacă – istorică, ştiinţifică, filosofică şi teologică (cf. F. Burgarella).

La vârsta de 20 de ani tinerii din orice provincie a Imperiului se puteau înscrie la Universitatea din Constantinopol, sau la o altă şcoală superioară dintr-un mare oraş de provincie. În sec. V funcţionau deja instituţii de învăţământ superior în centrele culturale importante – Antiohia, Gaza, Nisibis (azi Nusaybin, în Turcia), Cezarea (din Palestina), Siracuza, Roma. Universitatea din Alexandria era renumită pentru studiul filosofiei, medicinei, dreptului, geometriei şi astronomiei; cea din Beirut – pentru şcoala sa de drept; cea din Atena – pentru studiul dreptului, mai ales pentru al retoricii şi pentru cele patru catedre ale sale de filosofie. Ultima în timp – fondată fiind abia în sec. V – Universitatea din Constantinopol a ajuns să le eclipseze pe toate celelalte prin faima profesorilor şi prin înaltul nivel al învăţământului său.

De fapt, Constantin cel Mare fusese cel care în anul 330 fondase Universitatea din Constantinopol (la care predau şi profesori păgâni), reorganizată însă în 425 printr-un edict al lui Theodosius II. În noua sa formă, acest *Auditorium* – cum era numit – avea 31 de catedre, dintre care la 16 cursurile erau predate în limba greacă, iar la 15 în limba latină. Bilingvismul predării va rămâne până la sfârşitul sec. VII. Se preda gramatica (10 catedre greceşti, 10 latine), retorica (5 catedre greceşti, 3 latine). Înainte de a fi numiţi, viitorii profesori trebuiau să treacă un examen, susţinut în faţa Senatului Imperiului. Universitatea era de stat şi deţinea monopolul învăţământului superior public. Profesorii – care primeau un salariu anual – erau exclusiv creştini. Constituiau o corporaţie închisă, se bucurau de anumite privilegii, iar după 20 de ani de învăţământ deveneau înalţi demnitari ai Imperiului.

1 Încât, începând din sec. VII, copiii greci din Imperiu învăţau şi ei o altă greacă decât cea vorbită în familie. Situaţia aceasta durează şi azi în Grecia, unde limba literară (folosită în cărţi, reviste, ocazii oficiale, reuniuni ştiinţifice, radio şi televiziune) se deosebeşte mult de limba vorbită pe stradă sau în familie.

Basorelief din fildeș (detaliu din tronul lui Maximian) reprezentând o scenă biblică: Iosif dăruiește grâu fraților săi.

Evident că de-a lungul unui întreg mileniu învățământul superior al Bizanțului a cunoscut unele schimbări – organizatorice, didactice, perioade scurte de activitate mai redusă, etc. dar în linii esențiale structura sa a rămas aceeași până la sfârșitul Imperiului. Permanente au rămas de asemenea grija și ambiția împăraților de a-l susține, scopul său fiind, evident, de a pregăti cadrele superioare necesare vieții statului; și – fapt care trebuie subliniat – caracterul său separat și independent de Biserică. Astfel, spre deosebire de universitățile din Occident, care includeau și studiul teologiei, acest studiu în Universitatea imperială din Constantinopol era exclus[1].

În cadrul acestei evoluții este de menționat reorganizarea învățământului universitar de către Iustinian. El interzice accesul profesorilor eretici (și păgâni, bineînțeles) și ordonă, în 529, suprimarea Universității din Atena – unde predarea filosofiei neoplatoniciene luase o mare dezvoltare. În primul rând însă acordă o atenție deosebită învățământului juridic, ridicând durata studiilor de la 4 la 5 ani și menținând și alte două școli superioare de drept în

1 „Această supraviețuire a unei culturi laice – care distinge Imperiul de Răsărit de cel de Apus – se datorește faptului că Imperiul de Răsărit era guvernat nu de ecleziastici și de soldați inculți, ca în Occident, ci de o clasă oficială de «literați», care se mândrea cu erudiția lor" (Chr. Dawson).

afara celei din Constantinopol: la Roma și – cea mai importantă la acea dată – la Beirut (ambele dispărute, în 546 și respectiv, în 551). În perioada iconoclastă învățământul superior a cunoscut o perioadă critică. Dar în sec. IX, reorganizarea Universității constantinopolitane – legată de numele cezarului[1] Bardas, consilierul lui Mihail III – a dus la înființarea unor noi catedre: de filosofie, retorică, aritmetică, geometrie, astronomie și muzică; și –întrucât greaca devenise încă din sec. VII limba oficială a Imperiului – la suprimarea catedrelor de elocință și gramatica limbii latine[2]. – O lege din 1045, dată de Constantin IX Monomahul, a acordat preeminență școlii superioare de drept – unde cursurile erau predate gratuit tuturor studenților. De asemenea și facultății de filosofie, al cărei director – funcție de mare prestigiu, al cărui titular devenea de drept un înalt demnitar al Imperiului – a fost numit ilustrul istoric și filosof Mihail Psellos (cca 1018–1078).

În epoca Comnenilor (1081–1180), Bisericii i se acordă dreptul de a supraveghea programul de studii al Universității care cuprindea și studiul filosofiei antice, în mod deosebit a lui Aristotel. În prima jumătate a secolului al XV–lea învățământul universitar cunoaște o perioadă de mare înflorire. În programa învățământului filosofic –

1 Patricianul Bardas, fratele soției împăratului Theophilos, după moartea acestuia a profitat de incapacitatea împăratului minor Mihail III pentru a guverna el Imperiul, cu titlul de cezar. A reorganizat Universitatea din Constantinopol, l-a impus ca patriarh pe Photios, dar a fost asasinat în 866, din ordinul împăratului. Titlul (și totodată *cognomen*) de *Caesar* indica – începând de la Hadrian (17–138) – pe moștenitorul tronului. Obiceiul s-a perpetuat și în Bizanț. Cu timpul, titlul a suferit schimbări radicale: nu indica participarea la puterea imperială, și cu atât mai puțin la succesiune. Oricum, până în timpul domniei lui Alexios I Comnen era rezervat celui mai înalt demnitar al Imperiului. După care, titlul a decăzut progresiv, fiind de obicei atribuit ginerilor împăraților. (Cf. U. Albini, E.V. Maltese).

2 Sunt necesare câteva precizări. Legenda distrugerii învățământului superior de către iconoclaști a fost abandonată de cercetătorii mai noi – deși nu se contestă faptul că tulburările epocii au creat dificultăți dezvoltării vieții intelectuale. – Reforma lui Bardas nu viza atât fondul învățământului (catedrele create de el, de geometrie, astronomie sau gramatică nu erau o noutate), cât forma de organizare a predării disciplinelor clasice ale învățământului bizantin; reforma viza împrospătarea cadrelor de predare prin promovarea unor elemente de înaltă calificare. – Un rol important a avut și împăratul Leon VI în reorganizarea predării dreptului, premisă a reformei sale legislative. – Limba latină n-a fost scoasă din învățământ printr-un act de autoritate; ea căzuse acum în desuetudine, în cadrul procesului de elenizare a Imperiului. – În importanta operă de restaurare a învățământului superior sub Constantin IX Monomahul nu era vorba de o preeminență a dreptului, respectiv a filosofiei, ci de organizarea a două „facultăți" separate acordându-se o atenție egală fiecăreia (cf. N.Ș. Tanașoca).

acum mult lărgit – se remarcă o cultivare insistentă a platonismului. Învățământul literar tinde să capete un caracter laic, umanist, în sensul că nu mai este condiționat de studiul textelor biblice: autorii antici sunt acum studiați pentru valoarea lor în sine, literară, lingvistică, filosofică, morală, fără a se mai căuta să se pună neapărat în evidență o contradicție flagrantă între morala creștină și spiritul Antichității.

Un alt element nou intervenit în acest timp este marele aflux de studenți occidentali – în majoritate italieni – veniți să studieze aici limba greacă și autorii antici; este totodată contactul cu școlile superioare din Occident. Mulți intelectuali greci au ocazia să călătorească și să cunoască Apusul. Rectorul Universității imperiale Ioan Argyropoulos predase și la Universitatea din Padova. Manuel II Paleologul (1391–1425), care în timpul călătoriei sale în Italia și Franța purtase discuții teologice cu erudiții Sorbonei, întreține o intensă corespondență cu oameni de litere și cu învățați din Apus, căutând să-i atragă la curtea sa. Pe de altă parte, prestigiul în Occident al școlii superioare constantinopolitane sporește continuu. În sec. XV, a-ți desăvârși studiile la Universitatea Constantinopolului era o dovadă de înaltă calificare intelectuală. Ilustrul

Volcu din dipticul de fildeș al consulului Arcobindus, cca 506. Schweizerisches Landesmuseum, Zürich.

umanist Enea Silvio Piccolomini va scrie: *Nemo Latinorum satis videri doctus poterat nisi per tempus Constantinopoli studuisset.* Sicilianul Aurispa, care studiase la Constantinopol, va preda limba și literatura greacă la Universitatea din Florența și la cea din Bologna. – „Acești discipoli ai ultimilor profesori din Bizanț au fost cei care au predat la rândul lor, care au adus în Italia numeroase manuscrise și care au devenit adevărați inițiatori ai Renașterii" (L. Bréhier).

Școala superioară de teologie, sub autoritatea patriarhului, avea ca scop pregătirea preoților și teologilor. Fiecare diocezã își avea școala sa episcopală și fiecare mănăstire o școală rezervată viitorilor călugări. Din sec. VIII datează școala superioară patriarhală, la care accesul laicilor era interzis, iar profesorii erau toți diaconi ai bisericii Sf. Sofia.

Pe lângă materiile teologice se predau aici și noțiuni de gramatică și de retorică. Începând din sec. XII, unii profesori, umaniști desăvârșiți, au introdus în cursurile lor și elemente de filosofie, de matematică și de literatură antică; ceea ce a făcut ca planul de învățământ să se apropie de cel al Universității imperiale.

ȘTIINȚELE ȘI TEHNICA

Activitatea științifică s-a desfășurat în Bizanț în condiții organizatorice (școli, biblioteci, copieri de manuscrise, etc.), incomparabil mai bune, radical diferite de condițiile haotice din Occidentul Evului Mediu timpuriu, unde singurul loc de conservare și mai puțin de studiere a operelor antice erau mănăstirile.

Un interes major au manifestat bizantinii atât pentru istoriografie (vd. cap. *Literatura*) cât și pentru domeniul juridic. A Ducellier îi amintește pe Photios și împăratul Vasile I care, în sec. IX, recomandau să se țină seamă de tradițiile orale și de cutumele locale atunci când dreptul scris nu se dovedea capabil să satisfacă cerințele unei cauze. „Această concepție face din dreptul bizantin un ansamblu infinit mai suplu și mai adaptabil decât aparatul greoi al dreptului roman: fapt care permite să înțelegem de ce dreptul bizantin s-a răspândit atât de ușor în țările slave"; unde, într-adevăr, a devenit unul din elementele de bază ale dreptului sârb, bulgar și rus.

Cu toate acestea, aportul original al bizantinilor la progresul științelor n-a fost foarte însemnat. Diferite discipline erau studiate prin forma comentariilor la operele autorilor antici. Științele exacte

Bazilica S. Apollinare in Classe. Sec. VI. – Ravenna.

erau studiate în şcolile superioare în ciclul *Quadrivium*-ului, care, cum se ştie, cuprindea aritmetica, geometria, astronomia şi muzica teoretică; acestora li se adăuga (ceea ce în Occident lipsea) „fizica" – denumire generală pentru fizica propriu-zisă, chimie şi ştiinţele naturale. Studiul ştiinţelor exacte era conceput ca un stadiu pregătitor în vederea unei mai adecvate şi mai profunde receptări a filosofiei şi chiar a teologiei – conform învăţăturii lui Platon, care susţinea că matematicile au şi rolul de a duce la o purificare a spiritului.

În toate domeniile abordate contribuţiile originale ale bizantinilor au fost, cum spuneam, relative. În matematici şi astronomie – compilaţii şi comentarii la operele lui Euclid, Aristotel, Arhimede, Apollonios, Diofant, Ptolemeu. Preocuparea ştiinţifică (legată îndeosebi de activitatea didactică) a fost susţinută şi foarte intensă; s-au scris tratate diverse într-un număr apreciabil. Astfel (cf. J. Théodoridès) în lucrările sale de fizică Ioannes Philoponos (sec. VI), autor al unor lucrări de optică, de matematică, al unui *Tratat despre astrolab* şi al unei *Teorii a lumii* (al cărei prim element este monada), întrezăreşte oarecum – comentându-l pe Aristotel, teoriile

sale asupra mecanicii, a vidului și a mediului – conceptul de inerție; motiv pentru care a fost considerat de unii istorici ai științei un precursor al lui Galilei. Matematicianul, inginerul și arhitectul Anthemios din Tralles (sec. VI), însărcinat cu reconstrucția bisericii Sf. Sofia, a folosit calcule matematice în construirea cupolei acesteia. Se pare că el a fost primul care a demonstrat științific posibilitatea de a construi oglinzi incendiare (invenție atribuită de tradiție lui Arhimede) nu prin oglinzi sferice concave, ci printr-o ingenioasă combinație de oglinzi plane[1]. La Anthemios găsim și prima mențiune a oglinzilor parabolice.

Georgios Pachymeres (1242–cca 1310) rezolvă – printre cei dintâi – probleme nedeterminate de gradul întâi și formulează observații privind teorema pătratului ipotenuzei. Pentru prima oară în Bizanț, Maximos Planudes (1260–1310) folosește în calculele sale cifra zero și cifrele „arabe" (de fapt, împrumutate de la arabi de indieni). Filosofului și astronomului Theodoros Metochites (m. 1332) i se datorește introducerea la Constantinopol a astronomiei științifice, eliberată de fanteziile astrologiei. Nikephoros Gregoras (sec. XIV) a calculat data a două viitoare eclipse (calcul care s-a confirmat) și a elaborat un proiect de reformă a calendarului. Elevul său Isac Argyros (sec. XIV) a scris – utilizând surse persane – lucrări de astronomie; iar ca matematician, un tratat despre extragerea rădăcinii pătrate și un tabel de rădăcini pentru numerele de la 1 la 102, exprimate în fracții sexagesimale.

Preocupările învățaților bizantini privind domeniile fizicii, chimiei și științelor naturale n-au dus la rezultate care să se ridice mult deasupra nivelului de lexicoane, descrieri, compilații, extrase din autori antici, sau notații de observații directe, practice. Astfel de lucrări sunt cele compilate după *Istoria animalelor* a lui Aristotel; sau descrierea geografică a lumii în spirit teologic creștin, nu în spiritul ptolemeic al lui Kosmas Indikopleustes (sec. VI), conținând observații proprii privind agricultura, pomicultura, viticultura și zootehnia; sau numeroasele lexicoane conținând descrieri de plante medicinale; sau lucrările unor medici, care inventariază animalele veninoase și paraziții omului și ai animalelor.

Uneori descrierile de animale și păsări sunt redactate în versuri – ca în lucrarea lui Manuel Philes (1275–1345); alteori animalele sunt asociate cu anumite semnificații simbolice religioase, cu vicii sau

1 Rezultatul atribuit lui Arhimede va fi obținut – prin procedeul preconizat de Anthemias – în 1747 de Buffon, care a combinat 168 de oglinzi plane (cf. P. Brunet).

Detaliu de pe un sarcofag. - S. Apollinare in Classe, Ravenna.

virtuți; lucrări - de felul *Fiziologului* - foarte apreciate în mediul bizantin, de unde s-au răspândit și în Occident. - În general însă asemena lucrări de zoologie, botanică, mineralogie, prezintă un interes științific foarte redus.

Numeroase tratate de alchimie au fost redactate la Constantinopol - mai ales în secolele X și XI. (Se știe că, încă din sec. VII majoritatea alchimiștilor erau din lumea bizantină). Între acestea, primul loc îl ocupă *Chrysopea*, în care renumitul filosof și enciclopedist Mihail Psellos descrie metodele recomandate pentru a transforma metalele în aur. Alchimia era cultivată și de astrologi; iar astrologia - și de alchimiști.

Demne de menționat pentru contribuțiile lor originale, bazate pe observații și experiențe personale, sunt operele medicilor bizantini, - îndeosebi ale acelora care se formaseră la școala de medicină din Alexandria. În general, medicina bizantină folosește și surse orientale (siriene, arabe, armene, persane); dar în primul rând se inspiră din operele marilor medici antici - Hipocrat, Celsus, Rufus și Galenos. Practic, interesul său s-a concentrat în special asupra simptomatologiei, diagnosticului, igienei alimentare și tratamentului farmaceutic.

Primul medic important al Bizanțului, Oribasos din Pergam (325-400), a compus - compilând din lucrările lui Hipocrat și

Galenos – o vastă *Colecție medicală*, în 70 de cărți (din care ni s-a păstrat cam o treime). De un imens succes s-a bucurat lucrarea sa destinată marelui public, un manual de terapeutică și dietetică intitulat *Euporista*.

Marele medic bizantin al secolului al VI-lea a fost Alexandros din Tralles (fratele arhitectului Anthemios), – la care un simț viu al propriei experiențe clinice prevalează net asupra respectului exagerat față de tradiția galenică. Tratatul său de medicină generală (patologie și terapeutică) a cunoscut o difuziune excepțională – fiind tradus în latină, arabă, ebraică – și o faimă constantă în Occident de-a lungul Evului Mediu. Practician cu o vastă experiență (a făcut și multe călătorii practicând medicina, în Armenia, Tracia, nordul Africii, Italia, Gallia și Britania), Alexandros observă atent, descrie cu destulă precizie maladiile și indică tratamente ale bolilor sistemului nervos și ale celui respirator (descrierea pe care o face pleureziei este cu totul remarcabilă), ale tubului digestiv, gutei, paraziților intestinali (indicând vermifuge eficace), ș.a.

În vasta enciclopedie medicală a lui Aetios din Armida (502–575), medicul de curte al lui Iustinian, „găsim primele încercări de localizare cerebrală a maladiilor nervoase (...), un studiu oftalmologic destul de dezvoltat și un important tratat de ginecologie în cartea XVI, în care este descrisă printre altele și operația de cancer al sânului" (J. Théodoridès). – Remarcându-se printr-o independență de gândire față de medicii antici și punând la contribuție rezultatele experiențelor personale ale autorului lor, lucrările lui Paul din Egina (sec. VII) – foarte curând traduse în limba arabă și influențând medicina arabilor în domeniile chirurgiei și obstetricii – cuprind indicații aproape exacte cu privire la cancer, dând și o bună descriere a litotomiei. „Paul din Egina preconizează folosirea cauterului în tratamentul abcesului ficatului; tehnica operatorie recomandată de el în cazul herniei inghinale a rămas clasică până către sfârșitul secolului al XVIII-lea" (*idem*).

În Bizanț, studiul medicinei nu era rezervat doar viitorilor medici. De aceea, neprofesioniști ca Mihail Psellos sau Ana Comnena[1] nu se considerau a fi mai puțin cunoscători în ale medicinei decât medicii de profesie. Toți marii medici ai Bizanțului își bazau diagnosticul și tratamentul pe principiul justei proporții a celor patru umori ale corpului omenesc (sânge, flegmă, bilă galbenă și bilă

1 Care a putut într-adevăr să dea o descriere surprinzător de exactă a bolii și agoniei părintelui său (vd. *Alexiada*, cartea a XV-a, cap. XI, 3–19).

neagră) și a celor patru grade – de sec, umed, cald și rece. „Calendarul popular de regim alimentar, care ordona regimul după fiecare anotimp, a fost alcătuit potrivit unei interpretări grosolane a acestor principii. Rezultatul principal a fost o tendință generalizată pentru gută – boală foarte răspândită în Bizanț" (St. Runciman).

Medicii prescriau repaosul, efectele masajelor erau cunoscute, iar medicația pe bază de plante medicinale era atent studiată și recomandată[1]. Asistența medicală constituia o preocupare susținută; împărații și nobilii fondau spitale – totdeauna atașate pe lângă o mănăstire – în care și oamenii săraci aveau posibilitatea să se interneze. Armata avea un corp medical propriu, iar marile instituții de caritate aveau infirmieri pricepuți. Existau și femei-medici – care se pare că exercitau numai în spitale.

S-au păstrat statutele de organizare și funcționare ale unui mare spital – fondat de Ioan II Comnen în 1112, atașat mănăstirii *Pantocrator* – care ne permite să cunoaștem modul de funcționare al unui spital din Bizanț la această dată (căci desigur că spitalele mai mici erau organizate mai mult sau mai puțin la fel, chiar dacă la o scară mai mică). Spitalul avea 50 de paturi, plus o ambulanță pentru bolnavii dinafară. Era organizat în cinci secții: chirurgie (5 paturi), ginecologie (12), o secție de boli acute și foarte grave (13), și două secții pentru afecțiuni obișnuite (fiecare cu câte 10 paturi). Spitalul avea un personal de 10 medici bărbați și femei (câte 2 de fiecare secție), 8 asistenți și 8 asistente (călugărițe), 8 bărbați și 2 femei ca personal de serviciu, 3 chirurgi și 2 patologiști diagnosticieni în sala de consultații. Serviciul de noapte era asigurat de asistenți (probabil studenți care se pregăteau să devină medici). Pentru cazurile grave se făcea un consult de doi medici. Medicii făceau vizita zilnic și controlau mâncarea bolnavilor. Întreg personalul era salariat, iar la anumite sărbători primeau gratificații. La internare bolnavii primeau lenjerie și haine curate; efectele lor personale li se restituiau, spălate, când ieșeau din spital. Pe lângă spital funcționa o farmacie, condusă de un „farmacist-șef", secondat de 5 ajutoare; de asemenea, o etuvă, o baie, o brutărie și un azil pentru 24 de bătrâni incapabili de muncă. Personalul spitalului n-avea voie să părăsească Constantinopolul. Alături de spital funcționa și un fel de școală de medicină pentru fiii medicilor din spital – care se pregăteau să îmbrățișeze profesiunea

1 La țară, mortalitatea foarte ridicată era cauzată de denutriție. Carența de proteine și lipsa de igienă predispuneau la epidemii – ca glaucom, tifos, variolă, diferite forme de epilepsie, ș.a. Foarte răspândite erau pleuritele, angina, bolile reumatice și – mai ales la oraș – bolile venerice.

tatălui. În capitală erau mai multe spitale; Ana Comnena vorbește de un spital atât de mare încât pentru a-l putea vizita era necesară o zi întreagă (cf. D.C. Hesseling, St. Runciman).

S-a spus – și este adevărat – că geniul bizantinilor s-a manifestat mai mult în realizări practice decât în teorii. Numai că, informațiile noastre în acest sens sunt prea puține, întrucât bizantinii s-au ocupat în scrierile lor de strategie militară și numai rareori de chestiuni tehnice.

În orice caz, contribuția lor originală în tehnologie cea mai importantă este invenția (de către arhitectul sirian Kallinicos, în jurul anului 670) a „focului grecesc", compus pirotehnic cu aprindere spontană de var nestins, țiței, bitum și sulf, aruncat printr-un tub metalic, iar din sec. IX, și în grenade de mână. – Mașinăriile de asediu construite de bizantini sunt descrise în lucrările lor (din sec. X și XI) compilate după autori eleniști. Din sec. IV construiesc apeducte în stil roman, care aduc apa prin țevi de plumb. Lucrări de tehnică remarcabilă sunt cele vreo 40 de cisterne din Constantinopol (cea mai mare cu o capacitate de 82.400 m^3), în majoritate acoperite, de o perfectă etanșeitate, tencuite cu un mortar special (din var, praf de cărămidă, câlți de bumbac, totul acoperit cu un strat de var și ulei). În materie de textile, imprimeurile apar aici în sec. VI. Tehnica mozaicului atinge în Bizanț un nivel superior tehnicii romanilor, prin întrebuințarea cuburilor de dimensiuni și forme diferențiate; culorile sunt mai bogate, obținute prin întrebuințarea oxizilor și sărurilor metalice (de cupru pentru albastru, de crom pentru verde, etc.). Orfevreria bizantină atinge perfecțiunea. Majoritatea obiectelor de acest gen sunt incrustate cu pietre prețioase, cu email sau filigrane de aur și argint – tehnică împrumutată de la popoarele islamice, perfecționată în Bizanț, de unde se va transmite în Occident[1].

FILOSOFIA

Faptul că profesorii de filosofie ai Universității imperiale erau laici, iar nu proveniți – ca în Universitățile din Occident – dintr-o ambianță monahală, a favorizat cultivarea tradițiilor filosofice ale

1 Tipic pentru orfevreria bizantină este emailul *cloisonné*: „pe placa de fond (de obicei de aur) se sudează pe traseul unui desen lamele subțiri puse în muche, înalte de 1-2 mm, delimitând alveole în care se varsă emailul" (J. Théodoridès).

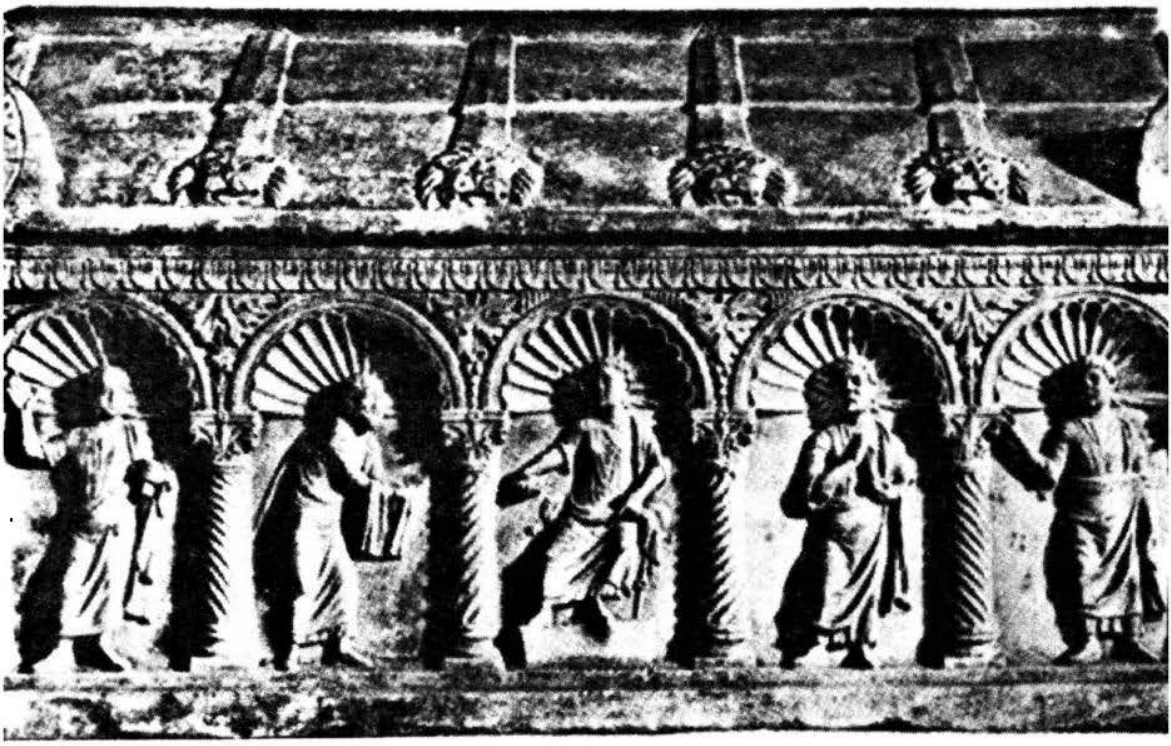

Basorelief de pe un sarcofag din sec. IV.
Bazilica S. Francesco, Ravenna.

antichității grecești. Dar mediul social și cultural bizantin era puternic dominat de inderogabila ideologie religioasă; încât, gândirea filosofică va aduce în dezbatere (și pentru a le da o argumentare, o bază filosofică), idei, probleme, concepții creștine, servindu-se din ce în ce mai mult de ajutorul filosofiei grecești.

În prima perioadă a filosofiei bizantine, cea dintâi remarcabilă personalitate este Ioannes Philoponos, profesor la Universitatea imperială și erudit comentator al lui Aristotel. În opera sa principală *Despre eternitatea lumii* Philoponos susține – cu argumente, nu teologice, ci împrumutate din filosofia lui Aristotel – că lumea nu este eternă, că creația este în întregime situată în afara substanței divine, că sufletul odată separat de corp își duce viața singur, că îngerii sunt substanțe fără corporalitate, că Dumnezeu se prezintă în trei ipostaze de natură comună, dar fiecare formând o persoană distinctă, etc. Gândirea sa este aceea a unui savant structural laic, nu lipsită de influențe platonice și stoice, dar nici de o atitudine critică față de Platon, Aristotel și Proclos.

Prin lucrările intitulate *Teologia mistică, Despre ierarhia cerească, Despre numele divine*, ș.a., atribuite episcopului atenian din sec. I, Dionisie Areopagitul (în realitate însă datând din sec. VI)

mistica creștină va fi impregnată de ideile neoplatonice ale lui Proclos. Operele acestui Pseudo-Dionisie constituie una din primele încercări de a construi un sistem filosofico-teologic, potrivit căruia Dumnezeu nu poate fi cunoscut decât prin Sf. Scripturi; dar acestea sunt interpretabile numai de intelectul nostru – care este imperfect. Ceea ce înseamnă că esența divinității este inaccesibilă inteligenței umane; că singurul mijloc de a te apropia de divinitate este să negi tot ce se poate spune despre ea; și că singura cale care conduce la Dumnezeu este extazul.

În această ordine de idei se situează doctrina mistică a lui Maximos, supranumit Mărturisitorul (cca 580–662), autor al unui imens număr de scrieri, de o mare varietate de subiecte. – Sufletul, susține Maximos, este nemuritor; simțurile ne înșeală; senzația nu duce la cunoaștere, ea nu este decât un organ (irațional) al sufletului; lucrurile sunt comprehensibile numai din momentul în care sunt percepute de inteligență, care este partea rațională a sufletului. Omul poate ajunge la comuniunea cu Dumnezeu nu prin rațiune (nous), ci numai pe calea inteligenței (*logos*); prin temperanță, asceză, iubire și rugăciune. – Prin Scotus Eriugena – care îl numește „filosoful divin", „atotștiutorul", etc. – Maximos Mărturisitorul a fost (împreună cu Pseudo-Dionisie) inițiatorul speculației mistice în Occident[1].

Fondatorul scolasticii bizantine, căruia *Logica* lui Aristotel i-a furnizat argumentația formală pentru susținerea și demonstrația unor teze dogmatice, a fost Leontios din Bizanț (485–543). Dar principalul reprezentant a fost Ioan Damaschinul (Ioannes Damaskenos, 675–749), marele teolog al Bizanțului epocii, pentru care singura sursă a adevărului este revelația divină. Căci tot ce există în lumea sensibilă și spirituală, precum și permanența, și ordinea, și armonia lumii, totul presupune existența unui Creator. Adevărurile teologice sunt dovedite de studiul naturii; prin urmare, nu există o opoziție ireductibilă între rațiune și credință. Opera majoră a lui Ioan Damaschinul, *Izvorul cunoașterii*, este o grandioasă sinteză a patristicii

1 Un succes extraordinar în mediul monahal – dar și înafara lui – l-a avut *Scara Paradisului* („*Klimax*"), opera unui autor cunoscut sub numele dat de titlul operei, Ioan Klimax (cca 525–605), – în românește: Scărarul – și care a fost tradusă în aproape toate limbile europene. „Scara Paradisului" este simbolul efortului continuu (însoțit de o permanentă meditație asupra morții) necesar pentru a ajunge la o anihilare a inteligenței și la o totală impasibilitate (*apatheia*), prin meditație.

bizantine, o amplă și metodică expunere a doctrinei oficiale creștine așa cum a fost formulată de concilii și de Părinții Bisericii[1].

Cu secolul al IX-lea începe cea de-a doua perioadă a filosofiei bizantine. Contactul îndelungat cu gândirea platonică și aristotelică (și îndeosebi cu neoplatonismul) a făcut ca preocuparea teologică de fundamentare filosofică, de argumentare și apărare a dogmei creștine, să nu mai dețină preeminența. Gândirea filosofică va câștiga acum o oarecare autonomie față de teologie. Astfel, chiar și teologul și viitorul patriarh Photios - care avea o predilecție deosebită pentru Aristotel, preocupat fiind în special de logică și dialectică - prezenta în cursurile sale de la Universitate și discuta cu multă libertate și îndrăzneală problemele categoriilor, nominalismului și realismului. (Cursurile sale erau frecventate și de studenți veniți din Egipt, Babilonia, Persia, și chiar din Occidentul latin).

Cel mai mare filosof bizantin, Mihail Psellos, profesor la Universitatea din Constantinopol, poligraf, om de stat, prim-ministru al Imperiului, a fost un om de o foarte vastă cultură. S-a ocupat de alchimie, de astronomie, medicină, literatură și istorie. A comentat *Categoriile* lui Aristotel - dar marea sa admirație mergea spre Platon, al cărui *Timaios* l-a comentat de asemenea. Pentru Psellos, studiul *Logicii* și *Fizicii* lui Aristotel reprezintă două stadii pregătitoare pentru studiul metafizicii - care pentru filosoful bizantin pornește de la principiul cauzalității și al determinismului universal: fiecare lucru, ființă sau fenomen își are cauza sa; cauza primă este Dumnezeu - care însă acționează prin intermediul fiecărei ființe sau fenomen. Dar nici divinitatea și nici una din cauze nu pot fi cunoscute cu ajutorul rațiunii. Deasupra acesteia stă intuiția - singura care poate duce la cunoașterea directă a lucrurilor; în timp ce de Dumnezeu te poți apropia prin asceză, prin extaz și prin „virtuți politeice" în raporturile cu semenii tăi. Cum însă viața contemplativă - atribut al laturii impasibile a sufletului - se referă la viața viitoare și este inaccesibilă rațiunii, în viața pământească este de

1 Prima parte, urmându-l pe Aristotel, conține definiții ale unor concepte (Ființă, Substanță, Ipostază) care filosofului îi sunt necesare ca postulate pentru construcția sistemului său teologic. A doua vorbește despre erezii, enumerând aproape o sută; a treia, intitulată *Despre credința ortodoxă*, este un adevărat și complet manual de dogmatică. - Logica lui Ioan Damaschinul (supranumit „Toma din Aquino al Orientului"), a fost tradusă și în românește, în 1826 (cf. O. Nistor).

preferat acea latură în stare de a simți a sufletului, care – împreună cu trupul – alcătuiește omul politic și social.

Aceste idei ale lui Psellos – tot atâtea încercări de mediere între opiniile anticilor și tezele credinței creștine – i-au fost inspirate de filosofia neoplatonicianului Proclos și îndeosebi de Plotin – pe care îl prefera tuturor celorlalți filosofi, „pentru că este cel mai mare filosof pe care l-a cunoscut lumea, singurul care a atins limitele extreme ale gândirii, singurul în care se poate vedea precursorul creștinismului, prin doctrina sa despre justiție și despre imortalitatea sufletului; și pentru că el a înțeles că nu totul depinde de raționament, ci că prin intuiție el s-a ridicat până la *Unicul*" (cf. Tatakis, *ap.* E. Bréhier). – În felul acesta opera lui Psellos a constituit „punctul de plecare al acelui curent de filosofie platoniciană care, prin Plethon și Bessarion, s-a propagat în Italia Renașterii și în restul Occidentului" (Emile Bréhier).

Ioannes Italos (sec. XI), discipolul și succesorul la catedră al lui Psellos, a dus și mai departe emanciparea filosofiei de sub tutela teologiei. Cunoscător desăvârșit al lui Platon, Aristotel și al neoplatonicienilor – ale căror doctrine le profesa de la catedră, preferându-le în mod declarat învățăturii Părinților Bisericii – a fost acuzat de erezie, condamnat de sinod, scos de la catedră, iar scrierile lui au fost anatemizate[1]. Din felul în care erau formulate acuzațiile care i s-au adus – și pe care el a avut curajul să le recunoască – reiese că Italos preda studenților săi doctrina metempsihozei, a imortalității sufletului și a vieții viitoare. Credea în eternitatea materiei și a ideilor; situa filosofia greacă și doctrinele ereticilor condamnați de cele șapte concilii deasupra învățăturii Părinților Bisericii. Nega minunile atribuite lui Hristos, ale Fecioarei și ale sfinților, dându-le o explicație personală; nega independența absolută a Creatorului, afirmând că materia subzistă prin ea însăși; considera scrierile profane nu ca simple elemente pentru formația intelectuală, ci ca adevărate depozitare ale adevărului, etc. – Italos „este primul care redă filosofiei autononomia sa într-o mișcare de gândire net raționalistă –nu numai în problemele soartei omului, ci și în cele privind augustele taine ale creștinismului". Cu el, „teologia devine acum dependentă de filosofie, care este depozitarea adevărului" (B. Tatakis).

1 Cu toate că însuși „împăratul Mihail VII îi era favorabil; iar patriarhul Eustratios, cel care l-a anchetat, a fost câștigat de ideile lui" (B. Tatakis).

Autoritatea lui Platon și a lui Aristotel domină gândirea filosofică bizantină în cea de-a treia sa perioadă (secolele XIII și XIV)[1]. Principalii exponenți ai acestei filosofii cu un pronunțat caracter umanist sunt Theodoros Metochites (1260–1332) și Nikephoros Gregoras (1295–1360); ambii, personalități de o vastă și multilaterală cultură, excelenți umaniști, totodată pasionați și de studiul științelor, – și fără să aibă ambiția de a construi neapărat un sistem filosofic.

Metochites – mare logothet sub Andronic II, filosof și retor, poet și astronom, – în principala sa operă, *Miscellanea* (un fel de enciclopedie filosofică), se arată a fi un admirator al lui Aristotel și Platon, dar fără să le accepte integral doctrina. Îl preferă pe cel din urmă pentru teoria lui asupra matematicii, conchizând că „matematica, știință exactă prin excelență, conduce la înțelegerea realității. Numărul este într-adevăr natura primordială a tuturor ființelor" (cf. Tatakis). Metochites s-a ocupat – cum am văzut mai sus – și de astronomie, combătând astrologia; a combătut de asemenea viața solitară și contemplativă. Psiholog fin, observă că omului îi este absolut imposibil să fie perfect imparțial în judecățile sale.

Nikephoros Gregoras – care a deținut și el funcții înalte la curte – este autorul unor erudite opere de gramatică și retorică, de teologie, astronomie și istorie (*Istoria romană* a sa este o istorie a Bizanțului între 1204–1359). Excelent cunoscător al lui Platon și Aristotel, Gregoras îl imită pe primul prin forma dialogurilor sale; în schimb respinge metoda silogistică a lui Aristotel. Pentru el, silogismele sunt refugiul spiritelor mediocre; exprimarea trebuie să fie controlată de rațiune. Deși – recunoaște el – nici rațiunea nu este infailibilă și nu poate pătrunde, exclusiv prin propriile sale forțe, realitatea lucrurilor. Totuși, știința este un prețios stadiu pregătitor pentru perfecționarea omului.

Ultimul reprezentant strălucit al gândirii filosofice bizantine – în acea primă jumătate a secolului al XV-lea care „a însemnat triumful umanismului și expansiunea sa în Italia și în tot Occidentul" (L.

1 Deși în mănăstiri se cultiva în continuare – pe linia lui Maximos Mărturisitorul – și din ce în ce mai intens misticismul, în forma stării de liniște, contemplație, extaz, iluminare (*hesychia*): metodă de rugăciune – introdusă de Grigorios Palamas – prin care călugărul obține o imediată unire cu Dumnezeu.

Bréhier) – a fost Georgios Gemistos Plethon (cca 1355–cca 1450). Platonician fervent[1], i-a combătut consecvent și energic pe partizanii lui Aristotel.

Pentru Gemistos, filosofia teologică creștină reprezintă o degradare și o decadență a tradiției filosofice grecești. Adevărul absolut trebuie căutat în opera lui Platon și a neoplatonicienilor: acesta este firul conducător al lucrărilor lui Gemistos (*Despre virtuți, Despre destin, Diferența între filosofia lui Platon și filosofia lui Aristotel*). Opera sa capitală *Despre Legi* – al cărei titlu însuși evocă *Legile* lui Platon – propune o serie de reforme sociale, politice, morale și religioase, care să asigure omului fericirea. Gândirea sa este puternic influențată de neoplatonism: Gemistos asimilează ideile platonice cu îngerii și exaltă divinitățile Olimpului, pe care le interpretează ca simboluri ale atributelor lui Dumnezeu. Universul întreg este o emanație a lui Zeus, primul principiu, a cărui voință conduce totul, dar potrivit determinismului; ceilalți zei prezidează întreaga creație, elementele, numerii, legile Universului, înmulțirea tuturor ființelor. După lumea zeilor urmează – în ordine – geniile, inteligențe pure, demonii, sufletele nemuritoare, și, în sfârșit, oamenii – care trebuie să tindă a deveni asemeni zeilor. – În felul acesta filosofia lui Gemistos devine și o teologie; dar nu una asemănătoare celei a „sofiștilor" – cum îi numește el pe creștini – ci o teologie care urmărește să creeze o legătură între creștinism și tradițiile filosofiei antice – ilustrate în modul suprem de Platon.

Platonismul lui Gemistos a reprezentat unul din momentele cele mai semnificative ale aportului filosofiei bizantine începuturilor filosofiei moderne din Occident: în timpul șederii sale la Florența[2], Gemistos îl convinsese pe Cosimo dei Medici să înființeze o Academie Platonică; proiect realizat – grație concursului cardinalului originar din Bizanț, Bessarion[3], – de entuziastul admirator al lui Platon, marele umanist Marsilio Ficino.

1 Și-a adăugat numele „Plethon", creat de el, pentru sugestiva sa asonanță cu numele lui Platon.

2 Gemistos îl însoțise pe Ioan VIII Paleologul, în calitate de consilier personal, la conciliul din Florența, întrunit în scopul reunificării bisericilor – apuseană și răsăriteană; reunificare la care el s-a opus, întrucât, după el, aceasta ar fi dus elenismul la o poziție de servitute față de Roma.

3 Bessarion îl considera pe Gemistos grecul cel mai înțelept de la Platon încoace: o adevărată reîncarnare a acestuia!

Apoteoza lui Alexandru Macedon, după un basorelief de stil bizantin din biserica San Marco din Veneția.

LITERATURA

Literatura bizantină[1] s-a format sub influența concomitent a creștinismului și a Antichității grecești. În școli, baza educației o formau autorii clasici și scrierile unor Părinți ai Bisericii. Contactul culturii bizantine cu literatura, istoriografia, știința, filosofia și arta antică greacă s-a menținut timp de o mie de ani – fapt unic în Europa Evului Mediu. Literatura bizantină n-a avut genii de talia unui Dante, e adevărat; dar a avut totdeauna o pleiadă de scriitori de o inteligență și de o cultură cu totul remarcabile.

Ca trăsături generale, este o literatură în care autorii – scriind și într-o limbă care caută să păstreze, dacă nu totdeauna tiparele elinei clasice, măcar ale celei elenistice, *koiné*, – și-au format un mod de a gândi și de a scrie mai apropiat de al modelelor clasice. Scriitorul va căuta deci să se exprime într-un limbaj cât mai frumos, acordând formei o netă preeminență asupra fondului – și nu arareori căzând din această cauză în artificios. Va manifesta o predilecție constantă pentru elocință și aluziile mitologice, pentru pedanteria expresiei și dialectica demonstației. Ca urmare, verbozitatea și abundența mij-

1 „Fără a fi o mare literatură, își păstrează semnificația sa ca oglindă a civilizației bizantine. Nu trebuie judecată după criterii pur estetice sau literare. Scriitorul bizantin știe că el este moștenitorul unui trecut care a creat modele literare, la care el trebuie să adere în modul cel mai loial și mai ingenios" (F.H. Marshall, in *Bizantium*, vd. *Bibliografia*).

loacelor stilistice îl fac uneori să rămână obscur. Cultul literaturii antice rămâne primordial; cu toate acestea, sursele de inspirație sunt bogate, variate, incluzând și subiecte, teme sau motive literare orientale (siriene, persane, arabe, indiene), precum și aspecte pitorești din realitatea vieții sociale bizantine a timpului. Bogăția genurilor cultivate este notabilă: opere de retorică (panegirice, oratii funebre, epistole), povestiri, biografii (mai mult sau mai puțin veridice), amintiri, epistole, satire, pamflete, romane, etc. Astfel, printre scriitorii care s-au dedicat genului satiric se numără volubilul, spiritualul, pitorescul Theodoros Prodromos (sec. XI), sau împăratul Theodoros II Lascaris (sec. XIII).

Caracteristica cea mai evidentă a literaturii bizantine este tradiționalismul său (aproape inflexibil), – ale cărui rădăcini pornesc din elenism. Literatura (în sensul cel mai larg) și activitatea literară au constituit garanția cea mai de preț a conștiinței de sine bizantine.

De rolul politic pe care îl juca literatura în societatea bizantină era strâns legată însăși poziția scriitorului în această societate. Este semnificativ faptul că autorii bizantini, departe de a forma o „castă", proveneau și pătrundeau cu o libertate absolută în toate straturile societății. Printre ei se întâlneau împărați (ca Leon VI, Constantin VII Porphyrogenetul sau Manuel II Paleologul), înalți demnitari imperiali (ca Mihail Psellos sau Theodoros Metochites), patriarhi (ca Photios sau Giorgios Cipriotul), mitropoliți (ca Eustațiu din Thesalonic), diaconi ai bisericii Sf. Sofia, numeroși călugări, funcționari modești sau simpli dascăli. Ceea ce îi lega, ceea ce le era comun este „o conștiință misionară comună. Ei se simt în primul rând obligați să mențină integral pentru urmași impunătoarea moștenire a anticilor, și tocmai prin această moștenire să se confirme ca urmași ai lor /.../ Cu toții sunt convinși că aduc astfel o contribuție politică, de a face ceva pentru prestigiul Imperiului față de o ambianță barbară, și consideră această activitate tot atât de importantă cum o sonsiderau oamenii de stat și oamenii politici pe a lor" (Hans-Georg Beck).

Dar omul de litere bizantin nu se adresa unui singur clasicism – cel antic, – ci și clasicismului *Bibliei* (de care se simțea mai strâns legat decât de clasicismul păgân al anticilor). „În felul acesta, el asocia misiunea sa culturală și politică cu propaganda pentru acea reelaborare a doctrinei creștine care s-ar putea numi ortodoxie politică /.../ Așa se explică și frecventa, surprinzătoarea universalitate a intelectualilor bizantini. Ca exemplu tipic poate fi citat Mihail Psellos: el nu numai că se entuziasmează pentru doctrina platonică,

ci şi compune versuri de pro-memoria pentru terminologia juridică latină, stilizează texte hagiografice, se ocupă de demonologie şi este în fine autorul unei voluminoase istorii a secolului său; ca să nu mai vorbim de numeroasele versuri encomiastice dedicate înalţilor demnitari, autorităţilor, ierarhilor Bisericii, profesorilor şi dascălilor" (*idem*).

Alături de impresionanta operă istoriografică, ceea ce îl preocupa în mod deosebit pe omul de litere bizantin era retorica. Nu este vorba numai de „retorica literară", adică o stilistică ce făcea uz de mijloacele formale ale discursului oral, ci şi de o masivă producţie de naraţiuni de tip ecleziastic sau laic. Aproape că nu exista în Bizanţ un teolog sau un predicator care să nu stăpânească toate regulile şi trucurile retoricii, pe care o studiase cu cea mai mare atenţie: arta oratoriei – al cărei element mai important era metafora – era pentru ei un instrument apologetic indispensabil, căci adversarii, sofiştii păgâni trebuiau combătuţi cu propriile lor arme. În rândurile laicilor, de asemenea: oratorul era un educator înnăscut, un om politic înnăscut şi un om de stat înnăscut. „Din aceasta deriva ideea armonioasă a unei triade în activitatea unui om de rang înalt: filosofia, retorica şi politica" (*idem*).

Caracteristică pentru literatura bizantină este şi cultivarea unor genuri şi specii literare minore, a unor compoziţii de factură fragilă, manieristică, miniaturală. În acest câmp se înscrie producţia epistolară – care intra în cadrul retoricii (căci adeseori scrisorile erau dintru început destinate publicării). Sau satira. Aici însă, bizantinii nu se arătau a fi prea dotaţi cu simţul umorului: aşa după cum nu erau atraşi nici de genul eroic (*Dighenis Akritas* este un hibrid de epopee şi roman). În schimb, spiritul lor acid făcea ca adeseori satira să alunece prea uşor în sarcasm şi invectivă, dacă nu de-a dreptul în injurie (îndeosebi când se aplica la politică). În acest sens, modelul preferat – şi potenţat la maximum – era Lucian din Samosata.

Bizantinii au cultivat şi o literatură prin excelenţă de delectare – în care primul exemplu îl dăduse *Istoria etiopică* (sau *Etiopicele*) a lui Heliodor. Scriitorul bizantin nu era obligat însă să recurgă la exemplele autorilor păgâni, din moment ce povestirile hagiografice conţineau toate elementele pe care fantezia putea să le folosească în construcţii epice romaneşti. Cu mult interes erau citite, nu numai romanele în proză inspirate din vieţile sfinţilor, ci şi producţiile în versuri, virulent realiste, ale lui Theodoros Prodromos. Chiar şi temele picante şi tonurile crude – chiar mai crude decât cele din

proza lui Boccaccio – se regăsesc în *Frumoasele povestiri ale filosofului Syntipas*, – o veche culegere de nuvele despre femei, redescoperită și tradusă din siriacă în sec. XII.

GENURILE ȘI SPECIILE CULTIVATE

În domeniul prozei, literatura bizantină și-a adus contribuțiile cele mai valoroase în scrieri cu caracter istoric, în opere hagiografice și câteva romane.

Titlul de onoare îi revine literaturii istorice – pasiunea cititorului bizantin, satisfăcută de un mare număr de autori: de-a lungul celor unsprezece secole ale istoriei sale, doar secolul al VIII-lea, paralizat de măsurile iconoclasmului, nu și-a avut marele său istoric. După perioada cronografiilor[1], seria marilor istorici include numele lui Procopius, Psellos și Ana Comnena.

Procopius din Cezarea (490–cca 555), secretarul lui Belizarie, pe care l-a însoțit în campaniile din Africa și sudul Italiei, este autorul a trei opere de o importanță excepțională pentru bogăția informațiilor, consemnate cu un talent autentic de scriitor. *Războaiele* relatează cu precizie și spirit obiectiv campaniile lui Belizarie, totodată furnizând și prețioase date geografice, politice, etnografice privind ținuturile (Africa de Nord, Italia, regiunile Dunării) și popoarele pe care le cunoscuse, precum și evenimentele contemporane din Bizanț[2]. *Despre edificii* este o prezentare a activității edilitare (civile, militare, religioase) a lui Iustinian. *Istoria secretă*, un tablou al realităților contemporane politice negative este în fond un virulent pamflet în care Belizarie, Iustinian și Teodora sunt prezentați în culori negre[3]. În *Istoria secretă* stăruie amintirea spiritului satiric al lui Lucian din Samosata; în celelalte două opere – a lecturii și influenței lui Herodot și Tucidide.

Georgios Pisides (sec. VII), diacon la Sf. Sofia și delelgat al patriarhului pe lângă împăratul Heraklios, a scris trei poeme, destinate lecturilor publice și având un caracter encomiastic: *Expediția contra perșilor, Înfrângerea avarilor* și – ca un poem-cadru –

1 Istorii universale, începând de la facerea lumii, abundând în inexactități și fantezii. Un mare succes a avut populara *Cronografie*, în care faptele reale alternează cu elemente fantastice și de un savuros pitoresc, a lui Ioannes Malalas (491–578).

2 Vd. de ex., descrierea răscoalei Nika (I, 24); sau a ciumei din 542 (II, 22–23); sau cutremurătoarele scene ale foametei (VI, 20).

3 *Istoria secretă*, 7–9, 13.

Heracliada (neterminată). A compus în versuri şi un mic tratat despre originea creaţiei, *Hexahemeron*, cu accente sincere de emoţie în faţa naturii. Ca istoric, Pisides are avantajul de a fi trăit direct evenimentele relatate, de a fi fost în contact cu împăratul şi curtea. – Istoricul se simte obligat să adopte un stil grandios şi emfatic, îmbinând miturile antice cu ideologia creştină; dar, tocmai aceste deficienţe au asigurat operei un succes atât de mare încât în sec. XI cititorii bizantini se întrebau dacă nu cumva Pisides este un poet mai mare decât Euripide?

Camee bizantină în jasp sangvin. Cabinet de France, Paris.

Mihail Psellos este autrul unei *Cronografii* cuprinzând perioada dintre 976–1078, dar interesându-se mai puţin de istoria militară, socială, politică a acestei perioade, cât de viaţa cotidiană din Bizanţ, şi în special de moravurile şi intrigile de la Curte. Opera este în primul rând o carte de memorii, în care, pe lângă preocuparea constantă a vanitosului istoric de a se plasa pe primul plan, se întâlnesc portrete de subtile notaţii psihologice[1]. Istoria lui Psellos „se înscrie într-o concepţie filosofico-religioasă. Refuzând orice fatalism pasiv, Psellos lasă să se înţeleagă (sau afirmă) că omul trebuie să conlucreze la construirea destinului, a marelui plan prescris şi formulat de Dumnezeu" (V. Albini, E.V. Maltese).

Mai mult decât o simplă menţiune ar merita şi alţi istorici importanţi, care, printre altele, dau şi preţioase informaţii despre români.

Astfel: împăratul Ioan VI Cantacuzino (1295–1383) este autorul a patru cărţi de *Istorii*; relatările cuprinse aici se referă la perioada dintre anii 1320–1356 şi se bazează pe experienţa perso-nală a autorului. În realitate, sunt memorii în care el vorbeşte despre sine la persoana a treia – şi în care se găsesc primele menţiuni despre valahii din nordul Dunării. – Critobulos din Imbros (n. 1400), fost –

1 Vd. Roman III (cap., 13–26), Mihail V (cap. 15–51), sau Mihail VI (cap. 13–34, 52–60).

se pare – secretar al lui Mahomed II, și-a trăit ultimii ani călugăr la Muntele Athos. *Istoria faptelor însemnate ale lui Mahomed II între anii 1451–1467* – scrisă într-un stil manierist, imitându-l pe Tucidide, – propune o perspectivă inedită: Imperiul otoman și marele său suveran devin punctul focal al expunerii. – Laonicos Chalcondylas (cca 1423–cca 1490), fost elev al lui Gemistos Plethon, analizează – în opera sa *Historiarum demonstrationes* – originea și expansiunea Imperiului otoman, prezentându-i pe turci ca pe un popor cu care se poate duce un dialog. Clasicismul limbii și al stilului evidențiază influența lui Herodot și Tucidide. – Dukas (probabil Mihail Dukas?), fost în serviciul unor mari și puternice familii genoveze, trimis în ambasadă la curtea lui Mahomed II, este autorul unei *Istorii epirotice*, bazată pe informații și amintiri personale de o remarcabilă valoare documentară. Emoționante sunt, printre altele, paginile patetice relative la căderea Constantinopolului.

Figura capitală a culturii bizantine din epoca dinastiei macedonene este Constantin VII (905–959), supranumit Porphyrogenetul[1], devenit împărat în 913 (dar efectiv din 944), a cărui domnie a însemnat din punct de vedere militar, politic și cultural o epocă glorioasă pentru Bizanț. Dotat cu calități artistice variate (a fost scriitor, pictor, sculptor, muzician), el însuși autor al unor lucrări de o importanță fundamentală, bazileul a încurajat ceea ce s-ar putea numi „enciclopedismul bizantin" din epoca cea mai strălucită a Imperiului. La îndemnul său, sau în cadrul unui curent inițiat și condus de el, s-au alcătuit colecții de extrase istorice, o antologie de epigrame, lexiconul cunoscut sub numele de *Su(i)da(s)*, compilații juridice, militare, agricole, medicale, hagiografice, – o vastă enciclopedie a cunoștințelor vremii proiectată în 53 de secțiuni, din care s-au păstrat câteva părți. Între operele sale personale (*Despre theme, Viața lui Vasile cel Mare, Cartea administrației*), un loc deosebit îl ocupă *Tratatul despre ceremonii*, în care sunt descrise scene și obiceiuri de la curte, stabilind totodată norme privind serbările, procesiunile, încoronările împăraților, primirile ambasadorilor, ceremoniile triumfale, etc.

O capodoperă a literaturii bizantine, mult răspândită în epocă, tradusă în toate limbile de cultură și citită cu un viu interes și azi este *Alexiada*. Autoarea Ana Comnena (1083–1153), fiica împăratului

1 Porfirogenet – „născut în Porphyra", care înseamnă „sala de marmură roșie" din Palatul Imperial; era sala de naștere pentru copiii împărăteselor, (Titlul era rezervat numai copiilor născuți după urcarea pe tron a împăratului). Uzanța data din timpul lui Vasile I (867–886), și se baza pe un pretins edict dat de Constantin cel Mare.

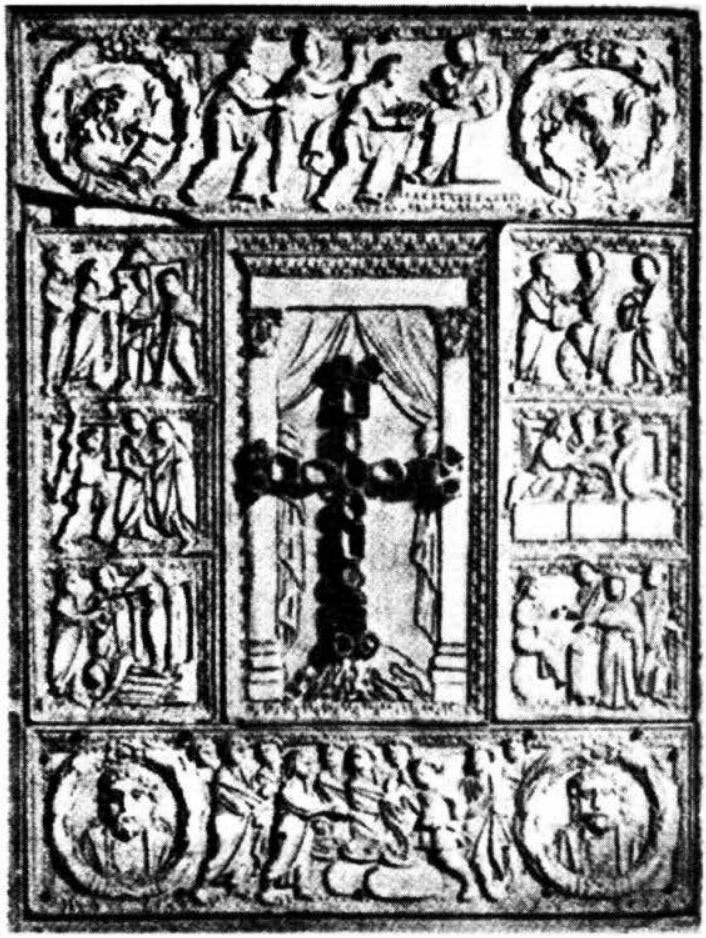

Coperta de fildeș a unui Evanghcliar. Sec. V.
Tezaurul Domului din Milano.

Alexios[1], face un elogiu neîntrerupt părintelui său, dar și un amplu tablou al epocii, pe baza unei vaste și variate documentații (cercetări de arhivă, decrete, acte diplomatice, scrisori particulare, informații orale, etc.), precum și a amintirilor personale. Vorbește despre chestiuni militare și economice, despre dispute filosofice și teologice, întotdeauna cu precizie și dezinvoltură. Talentul său literar sporește atractivitatea lecturii *Alexiadei* – care din operă istorică devine epopee, căpătând în unele momente virtuți de adevărat poem. Astfel, de ex., când autoarea evocă în cuvinte de cald lirism părinții (III, 13, 1–4), îndeosebi pe Alexios I în diferite situații[2]; sau când narează împrejurările începuturilor primei cru-

1 Poate cea mai cultă femeie din istoria Bizanțului – dar și excesiv de ambițioasă. Urzind un complot neizbutit contra fratelui său pentru a-i lua tronul, s-a retras într-o mănăstire unde și-a creat un cenaclu de cruditi și filosofi și unde și-a scris opera care se oprește îndelung asupra domniei lui Alexios I.

2 Vd. III, 5; V, 1, 1–2; VIII, 5–6; IX, 5–9; XIV, 8, 3–9; sau XV, 7, 1–7, cu descrierea ansamblului de construcții destinate operelor de asistență socială (spital, orfelinat, azil de bătrâni și săraci).

ciade (X, 5–6); când descrie scena pedepsirii bogomililor (XV, 9–10), sau în acel concis și perfect portret al normandului Bohemond (XIII, 10, 4–5). Adeziunea sa pasionată la faptele narate, la coloratele sale descrieri, la discuțiile politice și la disputele teologice, la amintiri, evocări, ajungând până la mărturisiri intime patetice de-a dreptul emoționante, – completează calitățile acestei capodopere.

Proza literară bizantină include și o bogată producție de „vieți de sfinți" – gen de biografii în care datele reale se împletesc cu cele imaginare (elementele miraculoase abundă). Observarea precisă a realității, finețea studiului psihologic, notația pitorească a vieții și moravurilor tuturor straturilor societății, alternează adeseori cu aventuri și povești fantastice. Scopul urmărit este în primul rând acela de edificare morală creștină.

Un alt gen epic cultivat în Bizanț este romanul în proză, producție stereotipă, urmând schema celebrelor romane ale lui Heliodor (*Istoria etiopică*) și Longos (*Daphnis și Chloe*): doi tineri îndrăgostiți întâmpină tot felul de dificultăți (pirați, briganzi, intrigi, războaie, naufragii, întemnițări ș.a.), până când intervin protectori generoși care îi ajută. Foarte gustat, genul a început din sec. V, cu romanul în versuri *Ciprian din Antiohia*.

Autoarea lui, fosta împărăteasă Eudoxia (repudiată de Theodosius II și exilată la Ierusalim) a scris – printre multe alte opere – și un poem în hexametri, *Patimile lui Hristos* (cf. Edyth Arnaldi). Romanul este o versiune poetică a unei legende siriene: magul Ciprian încearcă în zadar s-o seducă pe frumoasa Iustina. Magul este în posesia unor farmece care îi permit să domine forțele naturii și spiritele – datorită pactului făcut cu Diavolul, în schimbul sufletului pe care urma să i-l dăruiască după moarte; constatându-și – în fața rezistenței virtuoasei Iustina – înfrângerile, Ciprian își distruge cărțile și se sustrage pactului îndurând (odată cu Iustina) moarte de martir. (Romanul este deci prima versiune cultă a mitului faustic).

Cu totul diferit este celebrul roman *Varlaam și Ioasaf*, – o transpunere a unei legende indiene în care, în versiunea bizantină, în locul lui Budha Gautama apare figura sihastrului Varlaam. Subiectul este cunoscut și din binecunoscuta noastră carte populară cu acest titlu: unui rege indian, persecutor al creștinilor, astrologii îi prezic convertirea la creștinism a fiului său Ioasaf; pentru ca prezicerea să nu se împlinească, regele îl închide într-un palat minunat de frumos.

Dar ieşind odată la vânătoare prinţul întâlneşte un lepros, un orb şi un bătrân neputincos – şi mizeria omenească continuă să-l obsedeze zi şi noapte; până când un sihastru creştin, Varlaam, travestit în negustor, izbuteşte să ajungă în preajma lui, să-i expună învăţătura creştină şi să-l convertească la creştinism. Ioasaf, după ce îl va converti şi pe rege, părintele său, se va retrage în deşert – unde îl reîntâlneşte pe Varlaam – şi împreună vor duce o viaţă de sihaştri.

Camee bizantină în sardonix. Cabinet de France, Paris.

Nu se cunoaşte prima versiune (apărută cel mai târziu în sec. VII) a acestui roman[1] – tradus apoi în toate limbile europene, – nici data când a apărut pentru prima dată în limba greacă[2].

Numeroase genuri şi specii poetice au fost cultivate în Bizanţ – poeme didactice, versificări pe cele mai variate teme, epigrame[3], poezii ocazionale, encomiastice, satirice, parodii, poveşti şi legende, poezii „prodromice"[4]; mai târziu – după 1204 – poeme curtene, cavalereşti, de derivaţie occidentală. O producţie abundentă, dar de

1 Cel mai vechi manuscris cunoscut – o traducere în limba greacă după o versiune georgiană – datează din sec. XI. Multe amănunte pledează pentru difuzarea acestei legende indiene printr-o filieră persană.

2 Să mai menţionăm şi picantele, amuzantele povestiri (traduse în lb. greacă în sec. XI, după o versiune siriacă) din culegerea intitulată *Frumoasele poveşti ale filosofului Syntipas*, ajunsă şi la noi şi devenită o cunoscută carte populară – *Sindipa*.

3 Poeme scurte pe orice temă, de felul celor cultivate în epoca elenistică la Alexandria. Foarte gustate în mediul bizantin încă din sec. VI, de când datează şi prima antologie de epigrame, – căreia i-au urmat altele, până în sec. XIV. *Antologia palatină* (sec. X) conţine 3700 de epigrame, totalizând 22.000 de versuri.

4 Theodoros Prodromos (cca 1098–1170), un fel de Villon sau Rutebeuf bizantin, a trăit în mediul de curte până la vârsta de 70 de ani; după care, s-a retras într-o mănăstire. Este autorul a patru poeme umoristice şi satirice mai ample, despre neplăcerile vieţii familiale, a celei din mănăstire şi a vieţii strămtorate pe care o duc poeţii; în ansamblu, un document plin de savoare, vervă şi pitoresc al vieţii cotidiene bizantine, scris într-o limbă populară. Imitatorii săi au compus (dar într-o limbă savantă, cu procedee retorice) poeme ocazionale, rămase sub denumirea „prodromice".

o valoare literară foarte modestă; cu excepţia a două momente, de o absolută originalitate şi de o realizare artistică de înalt nivel.

Primul din aceste momente este cel al „poeziei ritmice“[1]. Este o poezie religioasă (ale cărei origini urcă până la imnurile de propagandă ale gnosticilor din sec. II), populară, născută în ca-drul cultului şi rămasă integrată liturghiei; un imn declamat şi cântat în biserică, compus – atât textul cât şi melodia – de un *melod*.

Reprezentantul ei ilustru, considerat cel mai mare poet al Bizanţului, Romanos Melodul (cca 490–cca 555) a compus un număr imens de imnuri şi rugăciuni[2], – „a căror formă este simplă, lipsită de orice retorică, dar exprimând o credinţă sinceră, profundă, care se traduce printr–o amploare a expresiei, prin caracterul dramatic al unor episoade, în care se introduc dialoguri emoţionante, ca cel dintre Maria şi Iisus pe cruce, şi, în sfârşit, prin imagini grandioase care adeseori sunt nişte parafraze ale unor pasaje din *Biblie*“ (L.Bréhier).

Iată un fragment:

Ca o mioară care–şi vede mielul
târât la moarte, Maria întristată îl urma,
împreună cu alte femei, strigând:
„Încotro mergi, fiule? Încotro te grăbeşti? /.../
Să te însoţesc, fiule, ori mai degrabă să te aştept?

Spune–mi un cuvânt, tu, Cuvântule: nu mă lăsa tăcerii,
tu, care mi–ai păzit curăţia,
tu, fiule şi Dumnezeul meu! /.../

Te îndrepţi, fiule, către o moarte nedreaptă
şi nimeni nu se alătură durerii tale; nu te însoţeşte
Petru, care–ţi spunea:
„Nu mă voi lepăda de tine niciodată, nici chiar de–ar fi să mor“.
/.../ Din toţi, nici unul! Tu, singur între toţi,
mori, singur, fiule, pentru toţi cei pe care i–ai mântuit,
pentru toţi cei pe care i–ai iubit,
tu, fiule şi Dumnezeul meu!

(trad. N. Ş. Tanaşoca)

1 Astfel numită pentru că în prozodie foloseşte accentul tonic, în locul celui dat de cantitatea vocalelor – ca în prozodia antică greacă, latină şi a celei bizantine savante, „Poezia ritmică“ nu respectă lungimea egală a versurilor, nici gruparea lor în strofe; rima este frecventă – precum şi acrostihul.

2 Tradiţia îi atribuia peste o mie. S–au păstrat 85 – dintre care însă critica de dată recentă consideră autentice doar 59.

Marea epocă a „poeziei ritmice" – care are și meritul de a fi căutat să exprime sentimente personale într-o formă personală – este cuprinsă între secolele VI–X; dar poezia „melozilor" a continuat până la sfârșitul Imperiului.

Al doilea moment este cel al amplului poem epic intitulat *Dighenis Akritas*, opera cea mai originală și mai importantă pe care ne-a lăsat-o Bizanțul; totodată, o bogată, colorată, vie sursă de amănunte asupra vieții statului și a nobililor feudali[1]. Este epopeea națională a Bizanțului, pentru că tema ei este lupta Imperiului cu arabii în secolele IX și X, susținută de trupele de frontieră (*akritai*); și pentru că inspirația poemului își are sursa pe de o parte în sentimentul popular, pe de altă parte în sentimentul creștin, coordonată fundamentală a spiritului culturii bizantine. Eroul poemului, Dighenis, „este probabil acel ofițer bizantin, din thema Anatolicelor care a căzut în 788 într-o luptă împotriva arabilor. Amintirea lui a fost glorificată într-un număr mare de cântece populare. A devenit unul dintre eroii favoriți ai armatelor bizantine"[2] (G. Grégoire).

Compusă în prima jumătate a sec. X și transcrisă în mai multe versiuni (cel mai vechi manuscris datează din sec. XIV), epopeea are trei părți. Prima, provine desigur din surse arabe: la fel ca bizantinii, arabii își aveau și ei cântăreții lor populari care elogiau vitejia emirilor împotriva bizantinilor; și faptele lor de arme sunt în repetate rânduri narate și în epopeea bizantină.

Emirul Edessei o răpește pe Irina, fiica strategului Andronic Dukas; cei șapte frați ai ei se luptă cu emirul pentru a le elibera sora; până la urmă se împacă, emirul se creștinează, iar mai târziu o va convinge și pe mama lui să treacă la creștinism (sentimentul religios este una din coordonatele poemului). Au un copil, pe Dighenis[3], care de copil (aici începe partea a doua) se dovedește a fi foarte

1 Cunoscută în 6 redactări diverse în lb. greacă și una în lb. rusă.

2 „Poemul lui Dighenis are un fond istoric. Eroul ei a fost identificat cu Pantherios, fiul unei prințese Dukas și al unui emir arab, devenit renegat din dragoste. Pantherios a fost un strateg vestit al lui Roman Lekapenos, care în 941 a respins o invazie a rușilor, iar în 944 l-a silit pe emirul Edessei să restituie Imperiului icoana lui Hristos" (L. Bréhier).

3 Nume care, potrivit etimologiei populare, înseamnă „născută din două neamuri" – mama fiind de neam grec, iar tatăl arab. Akritas (pl. *akritai*) este soldatul din trupele de apărare a frontierei.

viteaz – mai întâi la vânătoare, apoi împotriva *apelaților*[1], tâlharii care jefuiau la granițe. O întâlnește pe fiica strategului Dukas (?); tinerii se îndrăgostesc (cântul V este un delicat poem de dragoste), Dighenis o răpește – spre marea jale a mamei:

O, prea iubită fiică–a mea, o, dulce mângâiere,
De ce m–ai părăsit, de ce, când inima–mi te cere?
Tu m–ai orbit, copila mea, mi–ai luat lumina mie,
Și mi–ai secătuit pe veci a vieții bucurie;
Și hrană cine o să–i dea și bătrâneții mele,
Și cine mă va îmbrăca în ceasul morții grele?

Vitejiile eroului continuă – dar la un moment dat iau și un caracter de aventuri erotice: în timpul unei expediții contra arabilor Dighenis o salvează pe fiica unui emir pentru a o readuce soțului ei; pe drum însă o seduce. Altă dată, pornind contra *apelaților*, dă o luptă cu o amazoană, o învinge – și la urmă amazoana i se dăruiește. Apoi, Dighenis se retrage în minunatul său palat de pe Eufrat (al treilea nucleu al epopeei este rezervat descrierii palatului, precum și durerii pierderii părinților lui), unde va trăi alături de devotata sa soție. – Aici îl va ajunge, la o vârstă încă tânără, sfârșitul:

De boală Dighenis pierea, ca flacăra din sfeșnic,
Căci cu putință nu era să viețuiască veșnic /.../
Pe soața–i Eudokia la căpătâi o cere
Și îi grăiește: „Dulcea mea, viață îmi asfinte
Și cupa morții mi–a ajuns la gură, dinainte.
Vai, mânilor, unde sunteți să–i stați voi morții–n cale,
Și voi picioare, s–o călcați, în ciuda coasei sale?
Dar nu puteți, că moartea e mai tare decât mine;
Și la viteji, sălbatică, temuta moarte vine".
Acestea Dighenis spunea, și–a lui femeie iară
Nemângâiată tot plângea în jalea ei amară.
Își dete duhul Dighenius, în mâini la Domnul Sfântul,
În sfinte rugi, iar trupul său i l–a luat pământul.
Femeia sa, când l–a văzut că mort acolo zace,
Lipsit de duh, în patul său, pătruns de–a morții pace,
Căzu pe trupul mortului, și – vai, minune mare! –
În clipa–n care a căzut, și ea acolo moare.

(trad. N.I. Pintilie și Nikos Gaidagis)

1 *Apelatai* – trupe de pază a granițelor, dar alcătuite din arabi creștinați, din foști prizonieri, din tot felul de refugiați în Imperiu, – elemente turbulente care adeseori se dedau la acte de jaf. *Akritai* se bucurau de o relativă independență față de puterea centrală și de un regim privilegiat din punct de vedere economic (cf. N. Ș. Tanașoca).

Pe lângă forța descrierilor scenelor de luptă, sau a caracterului dur al războinicilor, epopeea lui Dighenis Akritas este bogată și în asemenea accente: de duioșie, de compasiune, de cordială înțelegere umană, de candoare a sentimentului iubirii, uneori chiar de un delicat sentiment al naturii. Inestimabil este interesul documentar pe care îl prezintă acest tablou atât de veridic al vieții și moravurilor marilor feudali, orgolioși, cu spiritul lor de independență și de aventură, de onoare și de eroism, dar și de brutalitate și de cruzime. Acești războinici violenți dau totuși uneori dovadă și de emoții gingașe, de sentimente delicate, de gusturi rafinate, de comportament cavaleresc. (Dighenis studiază timp de trei ani diferite științe, apreciază cultura, admiră operele de artă, compune cântece, cântă acompaniindu-se la liră). – „Toată lumea bizantină apare aici, cu contrastele ei neașteptate, cu amestecul ei de brutalitate și rafinament, cu pasiunile violente și delicatețea ei duioasă, – și de asemenea cu patriotismul, cu religia și cu luxul său" (Ch. Diehl).

MUZICA ȘI TEATRUL

Poezia lirică bizantină, poezia „ritmică" era, cum am văzut, esențialmente religioasă și cântată fără acompaniament instrumental. Poeții ei, „melozii", compuneau mai întâi melodia, apoi textul. Muzica bizantină cultă era în general strâns legată de Biserică, deținea un loc important în serviciul liturgic[1]. Or, tocmai această muzică religioasă, „cântul bizantin" (în care au pătruns și elemente de muzică populară), a constituit – alături de artele plastice – importanta contribuție adusă de Bizanț culturii occidentale. Transmiterea ei Apusului a fost posibilă datorită notației muzicale a melodiilor de care s-au servit – cei dintâi – bizantinii. (În timp ce muzica laică, de curte sau populară, n-a fost niciodată considerată demnă de a fi notată).

Primele cânturi liturgice creștine n-aveau o formă muzicală, ci erau doar recitate: episoadele biblice erau narate ritmat, scandat (la

1 „Primul împrumut făcut de creștinism din religiile anterioare a fost folosirea cântului în cultul divin". Unii creștini din primele timpuri au fost împotriva cântului – care însă s-a introdus în biserică datorită virtuților (un tratat din sec. XV îi atribuia 20 de virtuți) pe care le inspiră credincioșilor: cărora muzica le aduce o înaltă bucurie sufletească, îi ajută să rețină mai ușor și să simtă mai profund textele sacre, le inspiră un sentiment de iubire a aproapelui etc. (cf. J. Combarieu).

fel cum erau recitați psalmii în sinagogi). În sec. IV diaconul-eretic Arie din Alexandria a introdus antifoanele, în care textul era cântat alternativ de două coruri. Nu numai Sf. Sofia, din Constantinopol, avea două coruri (și două orgi), ci și S. Marco din Veneția: ceea ce arată că antifoanele s-au răspândit repede și în afara granițelor Bizanțului.

Muzica bizantină n-are nimic comun cu muzica grecilor antici. Raporturi mai strânse a avut cu cea ebraică – datorită legăturilor intime dintre ebraism și creștinismul primitiv – și derivând, în linie directă, din Antiohia[1]. – O altă notă fundamentală specifică muzicii ecleziastice bizantine este caracterul ei monodic (*cantus planus*). Cântată deci de o singură voce, sau de mai multe dar la unison, nu cunoaște armonia nici când (foarte târziu) în cântul liturgic vor apare și instrumente, care nu vor face altceva decât să susțină cântul, nu să-l acompanieze armonic. Cântul bizantin – care ca text preferă imnurile, în timp ce în Occident se cântau de obicei psalmii biblici, – „exploatează la maximum vocalitatea și cantabilitatea pentru a exprima cu o minunată simplitate și naturalețe rugăciunea liturgică" (Giulio Cattin). La origine de o mare simplitate, după sec. X însă cântul bizantin a adăugat melodiilor din ce în ce mai multe înfloriturii (sub influența muzicii arabe) și modulații care prelungeau durata silabelor textului. În sec. VIII, Ioan Damaschinul a stabilit un sistem organizat de intervaluri, „sistemul celor opt moduri", sau „glasuri"; ca structură tonală melodiile vor fi construite după opt tipuri de scară, după opt moduri (*échoi*), de proveniență siriacă. Imnurile se cântau la slujba de dimineață (*orthros*), de seară (*hesperinós*) și la liturghii care se oficiau numai duminicile și la sărbători.

Cele trei forme ale imnografiei sunt: troparul („adaos, interpolare"), apărut în secolele IV–V, – un imn scurt, de o singură strofă, având o structură metrică variată; condacul (*kontakion*), a cărui paternitate este atribuită lui Romanos Melodul (sec. VI), – constând din 15 până la 30 de tropare, având aceeași structură metrică și cântate pe aceeași melodie[2]; în fine, canonul (*kanon*), creat de Andrei Cretanul (cca 660–740), – o compoziție literar-muzicală foarte lungă, în nouă părți (numite *ode*), fiecare fiind formată din

1 Romanos Melodul, cel mai prolific compozitor de imnuri religioase (textele și melodiile) era un evreu din Siria, convertit la creștinism. – În liturghia creștină au intrat și termeni ebraici: „alleluia", „osana", „amin", ș.a.

2 Strofele erau legate între ele printr-un fel de refren; de asemenea, printr-un acrostih rezultat din prima literă a fiecărei strofe.

mai multe tropare şi referindu-se la cele nouă ode tradiţionale biblice[1].

Ca structură, compoziţiile puteau fi îmbogăţite cu note ornamentale[2] – dar de-a lungul atâtor secole ele nu vor prezenta schimbări substanţiale. Explicaţia poate fi găsită în concepţia lui Pseudo-Dionisie, pentru care armonia este un ecou al frumuseţii divine, revelată – prin intermediul sfinţilor – compozitorilor de imnuri liturgice. Ca atare, acestora nu le este îngăduită ambiţia originalităţii şi a inovaţiilor, ci – asemenea pictorilor de icoane – ei trebuie să lucreze pe aceleaşi arhetipuri, pe modelele revelate, transmise de tradiţie. – Întotdeauna însă, genurile cromatice (care, prin diezi sau bemoli, alterează cu un semiton ascendent sau descendent una sau mai multe note) şi cele enarmonice (care folosesc intervaluri de înălţime inferioare semitonului) au fost prohibite în cântul bizantin[3].

Muzica bizantină, arta, literatura populară (şi poezia cultă aproape în întregime) gravitau în jurul religiei, erau concentrate în biserică sau erau în dependenţă de serviciul liturgic.

Până în epoca lui Iustinian repertoriul era destul de restrâns, încât melodiile puteau fi memorizate. „Conducătorul corului puncta fraza muzicală indicând intervalele prin gesturile mâinii de jos în sus indicând ridicarea vocii, de sus în jos coborârea. Este sistemul zis *ekphonetic*" (L. Bréhier).

Dar după adevărata explozie de producţii muzicale – şi din ce în ce mai bogate în ornamentaţii – care a urmat perioadei iconoclaste, s-a simţit nevoia unui sistem de notaţie a melodiilor, de accente

1 În prima jumătate a sec. VII a fost compus acatistul (*akatisthos* – imn „care se cântă în picioare"), exprimând mulţumiri Fecioarei pentru că apărase Constantinopolul în timpul asediului perşilor, – „Genul muzical-poetic complex al 'canonului bizantin'– un tribut adus ceremonialului complicat al curţii Bizanţului – a dus mai târziu la separarea funcţiilor de poet şi compozitor" (R.I. Gruber).

2 În cântul bizantin se disting trei stiluri melofice: stilul silabic sau recitativ (melodiile sunt scurte, gravitând spre aceleaşi tonuri, şi fiecărei note îi corespunde o altă silabă); în al doilea se admit „melismele", executarea mai multor note pe o silabă a textului; în ultimul, ornamentaţia melodică expresivă este foarte bogată, prezentând pentru solist dificultăţi în execuţie. Primele două stiluri s-au păstrat neschimbate timp de cinci secole (IX–XIV), în timp ce ultimul a apărut în sec. XIII.

3 Din cauza caracterului lor „păgân", Clement din Alexandria spunea că „trebuie repudiate acordurile efeminate şi senzuale"; în locul acestor „armonii cromatice, folosite în orgiile impudice ale curtezanelor", creştinii trebuie să accepte numai genul diatonic, „modulaţiile grave, care inspiră temperanţă" (apud J. Combaricu).

destinate să ajute memoria executantului. În sec. IX apar *neumele*[1], semne convenționale (asemănătoare întrucâtva literelor alfabetului) notate fără portativ, deasupra cuvintelor imnului. Notele propriu-zise, sunetele muzicale, erau exprimate prin litere; apoi – când a apărut portativul din patru linii – prin pătrate pline (mai târziu, romburi) scrise pe linii sau în spațiile dintre linii. În secolele XII–XIII s-au folosit semne grafice (bare verticale pe diferite linii ale portativului) pentru a indica intervalele și interpretarea ritmică. Tipurile de neume utilizate, particularitățile lor grafice, variau după marile mănăstiri unde se copiau textele.

Creația muzicală bizantină nu se rezumă la cântul liturgic; și muzica laică a cunoscut o mare dezvoltare; dar lipsită fiind de privilegiul de a fi notată, informațiile relative pe care le avem sunt foarte sumare. Astfel erau aclamațiile ceremoniale cu care erau primiți împărații când apăreau la Hipodrom, sau generalii când se întorceau victorioși dintr-o campanie. Ni s-au păstrat câteva asemenea aclamații ritmate – care conțineau și elemente muzicale populare, și care erau cântate de soliști și de mulțime. Dar muzica era prezentată nu numai la procesiuni solemne sau la ceremoniile curții, ci și la serbările populare.

La început, instrumentele muzicale erau excluse din liturghie. Din sec. X împărații vor introduce la curte orga; organiștii erau clerici. În biserici orga[2] a apărut în sec. VIII. Bizantinii, care au perfecționat acest instrument[3], cunoșteau și un tip de orgă mică, portativă. Găsim în texte și figurate pe monumente bizantine și multe feluri de instrumente muzicale, cu coarde sau de suflat.

În Bizanț erau 179 de sărbători într-un an, – din care 101 comportau reprezentații teatrale ale căror cheltuieli erau suportate de

1 În lb. greacă: *neuma* – „semn"; *pneuma* – „respirație", emisie vocală, – „*Neuma* era un tip de notație bazat pe intervalele acustice și însemna grafic, nu tonul de cântat, ci intervalul inserat între un ton și altul" – explică Edvth Arnaldi. „*Trilurile* și *melismele* de origine arabă (înfloriturі cântate cu voce nazală și tremurată) aveau semne grafice proprii, – la fel ca tremolul (*omalon*), sau ca modul de a cânta cu gura închisă (*endophonon*)".

2 În 757 orga va apare și în Occident, în Gallia, trimisă în dar de împăratul bizantin Constantin V regelui francilor Pepin.

3 Strămoșii orgei sunt *syringa* („flautul lui Pan") și cimpoiul; invenția ei este atribuită lui Ctesibios din Alexandria (sec. III î.e.n.). Orga descrisă de Vitruvius era alimentată cu aer, comprimat printr-un sistem hidraulic, avea mai multe registre și o tastieră întinsă. Orga medievală era fără registre și de mică extensiune. În jurul anului 1300 se introduce pedala.

stat. În Constantinopol erau multe teatre (arheologic sunt atestate, până acum, patru) - unde însă nu se reprezentau piese din repertoriul clasic[1]; locul lor fusese luat de mim, gen de farsă realistă, bufonă, adeseori vulgară, nu lipsită de obscenități. Comedianții jucau fără măști, rolurile feminine erau jucate de femei (rău famate), subiectele erau luate din viața de fiecare zi, tema favorită era adulterul, acțiunea era foarte simplă, cupletele erau indecente, gesturile și mișcările lascive. Adeseori se introduceau intermedii coregrafice, dansuri bachice, tablouri vivante care făceau impresie asupra publicului simplu.

Actorii erau de o moralitate dubioasă (actrițele exercitau concomitent și profesiunea de curtezane), „dar deveneau celebri, câștigau mult, iar portretele lor erau expuse sub portice sau la terme" (G. Walter). Cheltuielile de montare și salariile actorilor erau plătite de prefectul orașului. Epoca de aur a acestui teatru vulgar a fost perioada iconoclastă; dar existența și succesul lui s-au prelungit până în sec. XV - supraviețuind și după această dată în teatrul turcesc de marionete, al cărui protagonist, Karagöz, este „succesorul autentic al personajelor mimului bizantin, ale cărui bufonerii și obscenități le-a păstrat" (L. Bréhier).

Bineînțeles că Biserica a fost de la început ostilă acestui teatru, care nu se jena să ridiculizeze clerul și să parodieze ceremoniile religioase. Cu toate acestea, și clerul frecventa teatrul (încât Iustinian a trebuit să emită o lege care interzicea accesul episcopilor și al preoților la spectacolele teatrale).

Biserica însă a înțeles că un divertisment atât de popular ar putea deveni - reelaborându-l fundamental - un atractiv instrument de propagandă religioasă în rândurile maselor. În acest scop, chiar Arie impusese preoților săi să adopte anumite gesturi rituale în timpul oficierii slujbei, iar imnurile cântate să introducă și melodii profane cântate pe străzi. Succesul s-a dovedit numaidecât. Apoi, în predici s-au introdus scurte digresiuni și parafraze ale unor citate din Evanghelii - și astfel predica a căpătat forma unei narațiuni dramatice. În sec. V, lectura acestor interpolări din predici a fost susținută de persoane diferite - și astfel au apărut dialogul (și cânturile dialogate), monologul și replicile dramatice ale corurilor alternate. După care, acestea au devenit independente de predică.

1 Dacă s-au mai continuat un timp să se scrie piese imitate după tragediile lui Sofocle sau Euripide, acestea n-aveau o reală valoare literară și nu erau destinate reprezentării scenice, ci doar lecturii.

Către sfârșitul secolului al IX-lea, cu ocazia anumitor sărbători în bisericile bizantine încep să se reprezinte episoade dramatice cu subiecte biblice – și această tradiție a continuat neîntrerupt. Acest teatru religios – care în Occident s-a reprezentat apoi afară din biserică, cu autori și actori laici – în Bizanț n-a cunoscut o asemenea evoluție, rămânând până la urmă să fie scris de clerici, jucat de diaconi, și numai în interiorul bisericilor.

ESTETICA ARTEI BIZANTINE

Prin monumentele pe care le-a creat și în spațiul Occidentului (în sudul Italiei, la Roma și în special la Ravenna), prin influența pe care a exercitat-o atât în Europa sud-estică și răsăriteană cât și în Apus, prin orizonturile pe care le-a deschis tematicii și diferitelor sale tehnici, arta bizantină nu poate fi cantonată într-un izolat spațiu oriental: ea este o importantă componentă a artei medievale europene, în totalitatea ei.

Începuturile artei bizantine – precedată în evoluția ei și pregătită de așa-numita „artă paleocreștină", – și totodată afirmarea ei în forme impunătoare, originale și caracteristice, se situează în sec. VI, în timpul domniei lui Iustinian, căruia i se datorează și difuziunea ei în toate provinciile Imperiului.

Aportul Orientului a fost esențial: în viziunea despre lume, în concepția estetică, în formele preferate și genurile de artă adoptate. Alexandria, marele centru de iradiere intelectuală și artistică, a transmis Bizanțului tehnica mozaicului și prototipul icoanelor – celebrele portrete din Fayum. Siria, Fenicia și Palestina – regiuni în care a fermentat gândirea teologică creștină determinantă pentru viața bizantină – i-au împrumutat tehnica arcului, a boltei și a cupolei. Persia sassanidă – al cărei cult imperial cu fastul său exorbitant au constituit modelul etichetei curții bizantine – i-au dat Bizanțului exemplul grandorii palatelor sale și gustul pentru luxul și rafinamentul tehnicilor și efectelor cromatice vii ale artelor sale decorative[1].

1 În secolele IV și V, „aceeași artă elenistică și orientalizantă domnea în întreaga lume romană ... Noua artă imperială era lipsită de originalitate" (L. Bréhier). Monumentele arhitectonice, basoreliefurile, și chiar sculptura în *ronde bosse*, reprezintă o degradare și o decadență a artei clasice: dovadă și grupul de porfir al *Tetrarhilor*, adus din Alexandria și plasat azi în piața S. Marco din Veneția.

Balustradă de marmură, ajurată. Sec. VI.
Biserica S. Apollinare Nuovo. Ravenna.

Din Orientul Apropiat vine o nouă concepție despre lume, radical diferită de cea a vechii lumi clasice – și care va termina prin a altera tradițiile cultural-artistice greco-romane. Mazdeismul iranian scindează universul între două puteri ireconciliabile – lumina și întunericul, Binele și Răul, Ormuzd și Ahriman. Mithraismul oferă omului soluția „mântuirii" și fericirea într-o lume viitoare. O altă doctrină dualistă, maniheismul, îi vorbește din nou despre „mântuire" și despre luminoasa viață de dincolo. Pe linia acelorași doctrine dualiste, creștinismul predică lupta spiritului împotriva ispitelor pământești, ale materiei, ale trupului. Gnosticii vorbesc – menținând acest antagonism dualist – despre sufletul omului întemnițat în această lume degradantă și a simțurilor.

Supusă atâtor asalturi, tradiția clasică se clatină: armonioasa unitate a ființei umane este despicată în două, natura nu mai este privită ca o temelie a frumuseții, lumea pământească a devenit acum sediu al răului. Corpului omenesc îi este preferat sufletul care visează eliberarea de trup și „mântuirea"; lumina este căutată într-un cer închipuit, iar nu în lumea materiei și a simțurilor; în locul bucuriei de viață oamenilor li se predică renunțarea, anahoreții se

retrag în pustietate, călugării se închid într-o viață de asceză și de contemplație ...

Pe de altă parte, în sec. III la Alexandria apare[1] o nouă școală filosofică al cărei imens prestigiu va dura trei secole: neoplatonismul. Potrivit doctrinei neoplatonice – care prin Pseudo-Dionisie va influența adânc filosofia creștină precum și cea ebraică – lumea simțurilor este doar o iluzie, un loc de pângărire a sufletului, care trebuie să se elibereze de ispitele materiei și să tindă spre apropierea de dumnezeire. După Plotin, Frumosul fizic este strâns legat de Bine și este o emanație a Frumosului absolut – care este o calitate și un dar al lui Dumnezeu. Omul trebuie să năzuiască să iasă din întunericul lumii sensibile și să se îndrepte spre lumina spiritului. După Pseudo-Dionisie, frumosul – identic cu binele – este un atribut și o emanație a lui Dumnezeu. Un alt frumos în afara celui divin nu există. Lumea nu poate fi și ea frumoasă, nu are o frumusețe proprie; nu pot fi frumoase decât unele lucruri din natură – cele care nu sunt altceva decât reflexe ale frumuseții divine[2].

Aceste curente de gândire filosofică – totodată cu profunde implicații religioase – n-au întârziat să opereze asupra creației artistice, constituindu-se într-o doctrină estetică normativă.

Punctul de plecare al acestei doctrine este opoziția dintre ceresc și lume, – cu proclamarea primatului absolut al spiritului asupra pământescului. Pictura și sculptura bizantină nu aspiră să reproducă, să copieze, să imite modele pământești, ci să se apropie de Idee și să pătrundă în lumea divinității: „Obiectul artei bizantine nu este lumea schimbătoare și trecătoare a fenomenelor perceptibile de organele simțurilor, ci Esența și Ideea lumii eterne și imuabile, care se deschid numai privirilor minții" (Al. P. Kazhdan). În timp ce artistul antic crease idealul personalității armonios dezvoltate, artistul bizantin creează un ideal artistic opus, în care domină contradicția dintre corp și spirit – acestuia din urmă revenindu-i rolul dominant. Ca atare, „neglijând armonia, pictura bizantină nu evita să reprezinte diformitățile și nu se temea să violeze legea proporțiilor. Disproporția devine mijloc de expresie artistică" (*Idem*). Într-adevăr: vezi

1 Pregătită încă de Filon Ebreul (cca 13 î.c.n. – cca 54 c.n.) și culminând acum cu Plotin (cca 203 – cca 270).

2 Cu Pseudo-Dionisie, „frumosul fiind conceput ca un absolut, a devenit o perfecțiune și o putere; totul derivă din el, el conține totul, și totul se-ndreaptă spre el ... El este principiul și scopul tuturor lucrurilor, modelul și măsura lor ... Niciodată frumosul nu fusese mai exaltat decât acum" (Wl. Tatarkiewicz).

Biserica S. Apollinare in Classe. Interior.
– Ravenna. Sec. VI.

poziţiile nefireşti, anormale ale figurilor; sau disproporţia dintre cap şi corp (de 1 la 11, în loc de 1 la 8, cât este normal). De asemenea, – reprezentarea personajelor, staticitatea reprezentărilor lor avea un sens teologic şi o nuanţă etică: „Lumea răului este mobilă şi schimbătoare, cea a esenţelor este imuabilă. Când artistul bizantin

reprezenta demoni și oameni păcătoși, nu căuta să-i prezinte în poze statice; dimpotrivă – pacea și liniștea erau accesoriul nelipsit al sfințeniei"[1]. (*Idem*)

În locul frumosului sensibil, întâlnit în viață și în natură, se introduce conceptul de frumos absolut – al divinității; din frumosul divin emană frumosul sensibil – care, prin urmare, capătă acum o semnificație simbolică. Practic – și în evidentă opoziție cu tradițiile clasice greco-romane – arta bizantină va disprețui frumusețea formei. Basorelieful nu va mai reda volumul, corporalitatea modelului, ci va rămâne la imagini plate, fără carnație, fără relief. Desenul nu va mai urma în mod realist liniile modelului, ci va deveni schematic, abstract, cedând locul luminii și strălucirii culorilor – care anunță apropierea de lumea invizibilă a divinității. „Astfel, în artă, natura concretă și vizibilă nu trebuie să-și găsească loc decât în măsura în care ea dă acces la ordinea spirituală. În felul acesta se găseau justificate disprețul observației realiste, eliminarea detaliilor pozitive și intervenția unei ordonări cu totul abstracte" (René Huyghe).

Pe de altă parte, arta bizantină este esențialmente impersonală și tradițională. Operele de artă sunt – cu rarisime excepții – anonime. Artistul bizantin este prin excelență un conservator; nu are pretenția să inoveze, să facă o operă „personală" – căci pentru un bun creștin prima virtute este umilința. Dealtminteri, nici n-ar fi putut să facă altfel, căci totul era codificat în cadrul unor reguli și norme precise; evoluția artei bizantine constă în modificări graduale și nuanțări, nu în salturi sau în derogări. Nici alegerea subiectelor și nici chiar compoziția scenelor nu erau lăsate la libera alegere a artistului.

În reprezentarea figurii umane, ceea ce interesează cel mai mult sunt ochii – „ochii sufletului", redarea privirii „interioare", singura apta să vadă imaginea invizibilului, să intre în contact cu inefabilul, prin contemplație și extaz. În concepția bizantină arta nu mai este considerată un mijloc de a reproduce și de a reprezenta; arta trebuie – cu cuvintele lui Pseudo-Dionisie – „să transcendă total sensibilul

1 În raport cu arta occidentală – continuă Kazhdan – arta bizantină este mai rațională, mai reflexivă. „Arta medievală occidentală este caracterizată de o mare tensiune emotivă; ea tinde spre o percepție sensibilă a divinității; este atrasă de suferințele Patimilor, de crucificare. În schimb, liturghia bizantină își concentrează atenția asupra Învierii lui Hristos /.../ Misticii-vizionari bizantini recreează în fantezia lor nu imaginea senzuală a lui Hristos suferind, ci lumina divină abstractă; ei «vedeau» nu pe Dumnezeu întrupat într-un om, ci energia divină /.../ În Occident predomină dureroasa tensiune spre împărăția cerurilor; în Bizanț – iluzia de a le fi și atins".

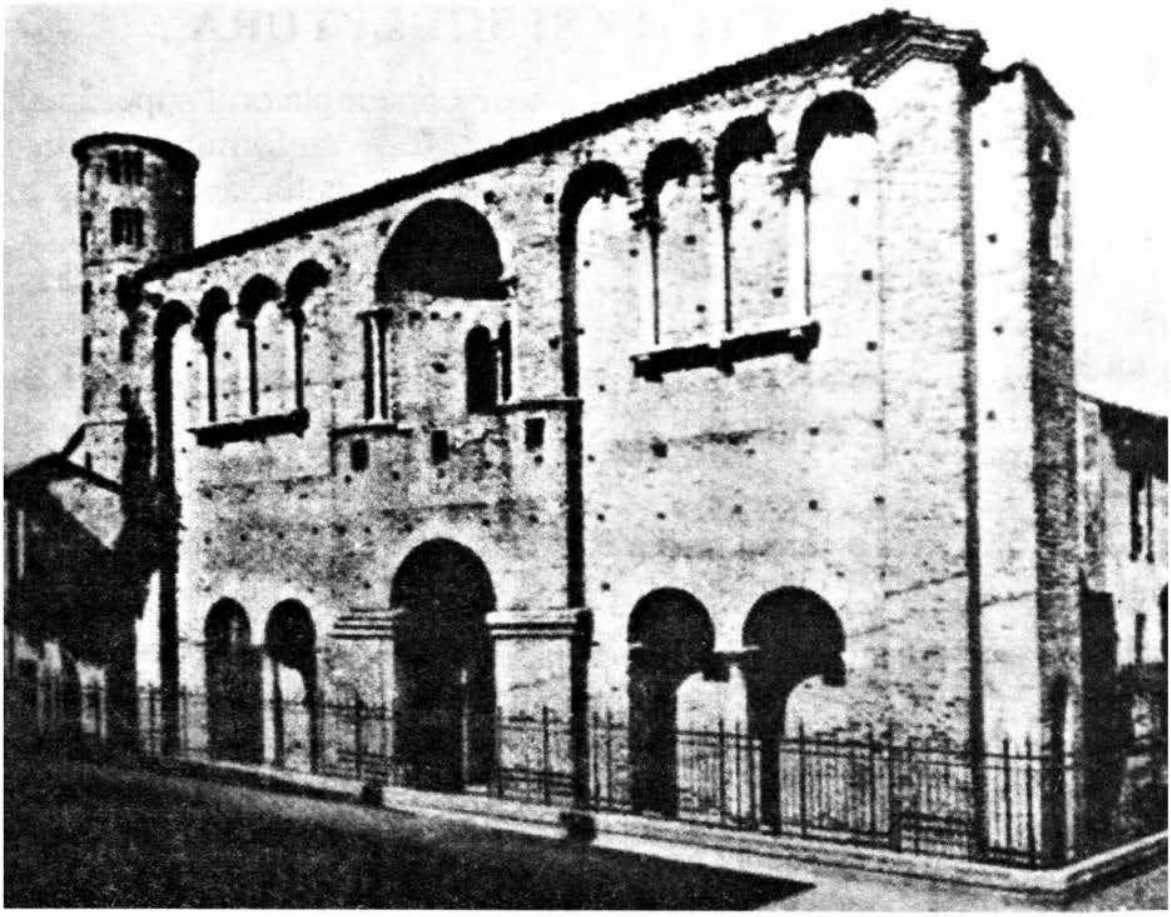

Palatul zis „al lui Theodoric" (în realitate, palatul de reședință al exarhilor bizantini). Sec. VIII sau IX. Ravenna.

și inteligibilul (...), să lase de o parte simțurile și operațiile intelectuale"; deci să emoționeze sufletul, să devină obiect de „contemplație". (Teoria lui Pseudo-Dionisie a contribuit substanțial la promovarea cultului icoanelor).

Arta bizantină este, prin urmare, o artă mistică și simbolică[1]. O artă care nu „reprezintă", nici nu „rațonează", ci care „emoționează", care înalță spiritul spre revelația necunoscutului, apropiindu-l de divin. – Este ceea ce urmăresc marile creații ale Bizanțului: arhitectura religioasă, mozaicul și icoana. „Măreția culturii bizantine – remarcă Chr. Dawson – rezidă în sfera religiei și a artei, mai degrabă decât în eforturile sale politice și sociale".

1 Bizantinul trăia într-o lume de simboluri; „Palatul Sacru", purpura împăratului, titlurile lui, gesturile, formulele pe care le rostea, veșmintele preoților și ale demnitarilor, ceremonialul curții sau riturile liturgice, arhitectura bisericilor sau temele iconografice, – totul avea un sens simbolic. Inclusiv culorile își aveau simbolica lor – și chiar o ierarhie a lor: astfel, împăratul semna decretele cu cerneală purpurie, înalții demnitari semnau cu cerneală albastră, demnitarii de rangul doi cu verde ...

ARHITECTURA ȘI SCULPTURA

Prima prejudecată care îl ispitește pe contemplatorul superficial al artei bizantine este pretinsa ei imobilitate și uniformitate. Dimpotrivă, o cercetare atentă a arhitecturii, a mozaicului, a picturii și a celorlalte genuri de artă va evidenția tocmai evoluția și varietatea lor. E adevărat că operele rămase au, în marea lor majoritate, un sens religios; nu pot fi negate însă anumite particularități stilistice, determinate de tradițiile locale ale unor regiuni, – fapt care a dus și la formarea unor adevărate școli. Iar în ce privește mobilitatea, evoluția artei bizantine, aceasta poate fi percepută, în mod clar, în cele trei mari etape ale istoriei ei: în „epoca sa de aur", din timpul domniei lui Iustinian, în cea care a urmat perioadei iconoclaste și în epoca de după cruciada din 1204, până în 1453.

În secolele IV și V, arhitectura (și în general celelalte arte) rămâne în cadrele stilistice ale antichității târzii. Mai domină încă edificiul religios cu plan longitudinal – tipul de „bazilică", fastuoasă, cu una, trei și adeseori cu cinci nave, folosind arhitrava în locul arcului în plin cintru. Exemplele mai cunoscute sunt bazilicele S. Maria Maggiore și S. Paolo fuori le Mura, din Roma. În dimensiuni și forme mai modeste se prezintă edificiile cu plan central, de obicei pătrat, – ca mausoleul Gallei Placidia din Ravenna. Edificiile cu plan circular erau rezervate mausoleelor martirilor (*martyria*) și baptisterelor. – Forma bazilicală este ilustrată și la Ravenna (S. Apollinare Nuovo, S. Apollinare in Classe) – unde o altă capodoperă de arhitectură bizantină, S. Vitale, adoptă planul octogonal. (Faima acestor monumente se datorează însă mozaicurilor lor).

Din sec. VI datează (refăcută de Iustinian și inaugurată în 537) faimoasa capodoperă a arhitecturii bizantine – rămasă până azi cea mai mare biserică cu cupolă din lume – Sf. Sofia din Constantinopol[1]. „Opera aceasta de arhitectură – scria istoricul longobard

1 Primul edificiu, consacrat de Constantin cel Mare în 360, a fost distrus de incendii în 404 și în timpul răscoalei Nika (532). Biserica a fost reconstruită de Iustinian, pe un plan nou și mai vast (ocupând o suprafață de 10.000 m2), în forma sa de azi. Mii de mineri au fost trimiși să aducă marmură din cele mai renumite cariere, guvernatorii provinciilor au primit ordin să trimită la Constantinopol cele mai frumoase coloane și statui antice – din Olympia, Atena, Efes, Pergam, etc. Zece mii de lucrători au lucrat timp de aproape șase ani la construcția ei – care a costat statul sume imense: „Când zidurile atinseseră abia înălțimea de un metru deasupra solului se cheltuiseră deja 452 chintale de aur" (G. Walter). Esplanada pe care s-a construit edificiul a fost acoperită cu un strat gros de ciment de 20 m. Cupola este din cărămizi ușoare de Rodos (cf. R. Fontaine). Numai monumentalul amvon a consumat întreg tributul Egiptului pe timp de un an!

Biserica S. Vitale. Sec. VI. Ravenna.

Paul Diaconul – întrece atât de mult toate clădirile înălțate până acum, încât în tot cuprinsul lumii nu se poate afla ceva asemănător".

Ca toate edificiile religioase bizantine (în special din acel timp) exteriorul este simplu, sever, chiar monoton, lipsit fiind de campanile și de fațade ornamentale[1]. Intrarea se face printr-o galerie închisă (*nartex*), prin nouă porți (azi, zidite); poarta centrală era rezervată împăratului și suitei. Din această primă galerie, prin cinci porți se intră într-un al doilea *nartex*, lung de 60 m; iar din acesta, prin alte nouă porți, în nava centrală: un imens patrulater, cu laturile de 77 m și, respectiv, de 71,70 m. Deasupra navei mediane, în centrul întregului edificiu și dominându-l maiestuos, se înalță grandioasa cupolă, fără tambur, cu diametrul de 38 m și o înălțime de 56 m de la sol. Cupola este sprijinită,prin patru pandantive, pe

1 Exteriorul unui templu grec sau roman era cel puțin tot atât de important ca interiorul, căci preoții celebrau sacrificiile afară, la altarul din fața templului, înconjurați de mulțimea care trebuia să admire frumusețea lăcașului zeului; în timp ce la creștini, toate ceremoniile se desfășoară în interiorul bisericii, care trebuie să fie cât mai fastuos.

patru arce, susținute la rândul lor de patru stâlpi enormi[1]. „Dar în timp ce două din aceste arce, cele dinspre nord și sud, sunt închise de un zid plin – spre a oferi o mai mare rezistență – prevăzut cu ferestre și susținut de două rânduri de coloane în etaj, arcele mari dinspre est și vest sunt contrabutate de două vaste semicupole, care acoperă la rândul lor două nișe mai mici" (Ch. Diehl). În felul acesta, exteriorul pare a fi fost conceput ca o anvelopă a imensului spațiu interior.

Interiorul este luminat de cele 40 de ferestre de la baza cupolei. (Iluminația era asigurată și de cele o sută de lampadare masive de argint, fiecare cu câte 25 de lumânări). De-a lungul colonadei superioare erau galeriile rezervate femeilor (cărora le era interzis să stea la un loc cu bărbații – la fel ca la evrei și la mahomedani). – Planul bisericii nu era cu totul nou; chiar arhitecții Sf. Sofia, Anthemios și Isidoros, mai construiseră biserici cu cupolă (plasată însă înaintea absidei, nu în centrul navei). Dar în Sf. Sofia – în al cărei interior pereții nu par să aibă o altă funcție decât aceea de a susține cupola, – cu totul unic este efectul spațial de liniște, imensitatea dimensiunilor interioare, impresia copleșitoare de grandoare, de maiestuozitate creată atât de decorația fastuoasă, cât și de sensul simbolic pe care credincioșii îl percepeau imediat: Sf. Sofia era – într-o măsură incomparabil mai mare decât alte biserici cu cupolă – o imagine a cosmosului; cupola simbolizând bolta cerului, iar nava centrală – spațiul terestru.

În același secol al VI-lea se realizează la Constantinopol (precum și în alte părți ale Imperiului) și alte tipuri de arhitectură sacră: biserica ale cărei arce se prelungesc în formă de boltă, anunțând planul de cruce greacă (Sf. Irena); construcția având forma unui octogon înscris într-un pătrat (Sfinții Sergius și Bacchus, S. Vitale din Ravenna); planul de cruce greacă și cu 5 cupole, câte una pe fiecare braț al crucii și una centrală (Sf. Ioan din Efes, sau Sfinții Apostoli din Constantinopol – modelul bisericii S. Marco din Veneția, construită între 1063–1095).

În sec. IX, după perioada iconoclastă, în arhitectura bizantină devine tot mai frecventă – sub influență armeană și georgiană – biserica pe plan de cruce greacă; greutatea cupolei nu se mai sprijină pe stâlpi masivi, ci se descarcă în pereții laterali servindu-se de patru bolți în leagăn. – Concomitent, apare și ornamentația exterioară a

1 Romanii nu știau să construiască decât bolți rotunde pe suprafețe rotunde (ca *Panteonul* din Roma). Primele exemple de cupolă pe pandantive – acoperind deci o suprafață rectangulară – au apărut în Siria.

bisericilor. Începând din sec. X, decorația este mai bogată – prin adoptarea de mici arcade oarbe, prin rânduri în zig-zag de cărămizi pe muche, prin straturi în formă de romburi, prin alternarea în construcție a zidului cu a pietrei, sau prin inserțiune în tencuială a unor plăci policrome de ceramică smălțuită. Din sec. XV, exteriorul este decorat și cu sculpturi și fresce.

Perioada a treia din istoria arhitecturii bizantine începe cu dinastia Comnenilor. Din sec. XII datează biserica „Pantokratorului" – cea mai frumoasă din cele 5 biserici constantinopolitane din acest secol care s-au păstrat; panteon a zece generații de împărați, Comneni și Paleologi; construcție cu cupola și întreaga siluetă mai elevate, și cu abside poligonale decorate cu două rânduri de nișe. Alt monument din această serie este Chora (azi, Kahrié Djami), cea mai elegantă ca linie și mai somptuoasă ca decorație biserică bizantină din cele rămase până azi (în afară de Sf. Sofia) la Constantinopol, decorată în sec. XIV cu mozaicuri celebre[1].

În secolele IV–VI existau la Constantinopol multe statui ale unor împărați și împărătese; celebră era statuia ecvestră a lui Iustinian, plasată pe coloana din piața Augusteon. Ultima dintre statuile imperiale care ne-a parvenit este „Colosul din Berletta" (oraș din Puglia, în sudul Italiei), statuia de bronz, înaltă de 4,50 m, probabil a împăratului Valentinianus I (sec. IV). În curând sculptura în *ronde bosse* va dispărea aproape complet în Bizanț, – condamnată fiind și de Conciliul din Niceea (din 787) pentru motivul că era prea mult legată de Antichitatea „păgână", care glorificase frumusețea fizică a corpului uman, în loc să glorifice frumusețea spirituală a omului. Această sculptură deținea un loc secundar în arta bizantină. „Era prea materială și realistă pentru a-și găsi loc într-o artă concepută să reprezinte numai prototipuri eterne" (Wl. Tatarkiewicz).

O atenție merită doar basorelieful. În cele mai vechi exemple bizantine sunt evidente influențele antice – în subiecte și în modul de redare plastică. La Ravenna, tradiția sarcofagelor cu basoreliefuri durează până la sfârșitul secolului al VI-lea. Dar începând din sec. VI, sub influența Orientului (în primul rând persan), relieful plastic se atenuează, se aplatizează tot mai mult, eliminând impresia de profunzime, tinzând parcă să transpună în plan sculptura în spațiu,

1 Arhitectura civilă a Bizanțului se remarca prin grandoare, abilitatea tehnică a constructorilor și o decorație rezultată din alternarea cărămizii cu piatra sau cu marmora, formând motive geometrice. Dar din această arhitectură nu s-a păstrat aproape nimic. (Despre arhitectura militară, a apeductelor, cisternelor, etc., am vorbit mai sus).

neglijând desenul și senzația de volum, preferând contururile fixe și geometrice, urmărind un joc de contraste de lumini și umbre. Noua concepție, spirituală, despre om și lume, disprețuind materialitatea naturii concrete, vizibile, și frumusețea corpului uman, îl duce pe artist la indiferență față de observația realistă și la eliminarea detaliilor.

În suprafețele decorate în basorelief (sau în mozaic) cu motive vegetale, acestea vor căpăta în Bizanț sensurile unui simbolism creștin (la fel ca motivele animale, dealtminteri), – cum este cazul motivului frunzei de viță; sau cel al „arborelui vieții", motiv transformat acum în formă de cruce. În sculptura capitelurilor – o producție foarte abundentă în Bizanț – elementele decorative, adecvate modelelor din realitate, ale stilului corintic se simplifică tot mai mult, devin tot mai seci, merg spre forme schematice. Alături de figurile simbolice de motive vegetale (și, mai rar, de animale) sculptate, lucrate cu dalta, artistul folosește acum și o altă tehnică, provenită din Orient: aceea a burghiului. Această tehnică – prin care se obțineau motive decorative inspirate din broderiile și țesăturile orientale – va fi folosită de sculptorul bizantin și în decorarea amvoanelor, sau a coloanelor ce susțin un tebernacol ori un altar; sau a balustradelor de marmură care închid spațiul corului într–o biserică. Realizând o dantelărie – în piatră sau marmură – de mare finețe (ca, de pildă, în capitelurile din S. Vitale), tehnica burghiului anunță stilul decorativ al arabescurilor islamice.

PICTURA. MOZAICUL ȘI ICOANA

„În toate epocile istoriei artei bizantine, fresca a fost folosită alături de mozaic în decorația bisericilor, și amândouă aceste tehnici au adoptat aceleași teme iconografice" (Al. Niccoli). Dar frescele bisericilor din Bizanț anterioare secolului al XIV–lea s–au pierdut aproape complet (dintre cele rămase, majoritatea provin din bisericile mici de la periferia Imperiului)[1]; cele mai vechi care s–au păstrat se află în afara granițelor Bizanțului. Între acestea, cele care prezintă un interes excepțional (fiind poate și cele mai vechi, datând din sec. VII sau VIII) sunt faimoasele fresce din Castelseprio, în

1 Cele executate în encaustică (procedeu de diluare a culorilor cu ceară), aflate azi în mănăstirea Sf. Ecaterina de pe Muntele Sinai și în Muzeul de Artă Orientală din Kiev; și cele în tempera (procedeu de „amestecarea culorii cu lianți pe bază de substanțe albuminoide sau gelatinoase" – MDE), mai puțin realizate artistic, actualmente în muzeele din Paris (Louvre), Berlin, Washinton, etc.

Capitel mozaicat, ajurat și sculptat în basorelief.
– San Vitale, Ravenna. Sec. VI.

Lombardia. Realismul tratării episoadelor din viața lui Iisus, ecoul iluzionismului picturii pompoase, naturaleţea detaliilor, lirismul expresiei figurilor, siguranța și dezinvoltura tușei, conferă acestui ciclu pictural caracterul de moment de referință pentru arta bizantină[1].

Temele iconografice bizantine și modalitatea de reprezentare a lor au suferit o influență orientală evidentă[2].

1 Printre exemplele cele mai vechi și mai cunoscute de iradiere a picturii bizantine sunt frescele unor biserici din Bulgaria (Bacikovo, sec. XII, Bojana, sec. XIII, Târnovo, sec. XIV), Rusia Apuseană (o frescă cu subiect profan în biserica Sf. Sofia din Kiev, sec. XI etc.) – unde, în sec. XIV, prezența meșterilor bizantini a creat școala din Novgorod; Iugoslavia (Sf. Sofia sec. XI; Nerez, 1164; Milecevo, Sapotciani – sec. XIII), Țara Românească (biserica domnească de la Curtea de Argeș, sec. XIV). De asemenea, fragmentele rămase în bisericile S. Clemente și S. Maria Antiqua din Roma (probabil sec. VIII).

2 Astfel: cei trei regi magi sunt înfățișați cu scufia sacerdoților persani ai cultului lui Ahura Mazda; în episodul Învierii lui Lazăr corpul mortului este înfășurat asemenea unei mumii egiptene; imaginea lui Iisus cu barbă derivă din Siria și Irak, unde fusese inspirată de aspectul exterior al regilor parți; „în timp ce Hristos figurat ca un tânăr fără barbă ne face să ne gândim la Egipt: prototipul era aici zeul Horus, pe care picturile egiptene îl reprezentau ca pe un tânăr" (H.-W. Haussig).

Dumnezeu-Tatăl nu este niciodată reprezentat. (Îl va reprezenta, pentru prima oară, Michelangelo în Capela Sixtină). Hristos este figurat în ipostaze diverse (legate de etapele istoriei creștinismului). Astfel, în primele secole figura lui este blândă, milostivă, plină de umanitate; în epoca ereziilor și după victoria bisericii Hristos este înfățișat ca un luptător; iar la urmă – după ce conciliul din Niceea a stabilit dogma unității Tatălui și a Fiului într-o unică și atotputernică Ființă divină – figura lui este cea a unui triumfător și autoritar suveran al lumii (*Pantokrator*). Acum, aristocratul, severul și distantul Pantokrator îl amintește – ceea ce convenea mentalității bizantine – pe reprezentantul său pe pământ, pe *basileus*.

A treia ipostază a Trinității, Sf. Duh, oferea posibilități figurative limitate: de fascicol luminos coborând din cer, de „limbi de foc", sau de porumbel. Ca atare, pentru masa credincioșilor a rămas totdeauna o abstracție teologică – „Și figurările îngerilor sunt supuse unor precise norme iconografice, inspirate din cosmogonia neoplatonică. Armați cu spade și îmbrăcați în zale și tunici de brocart (asemenea soldaților din garda imperială a „Palatului Sacru"– n.n. O.D.), ei descind din greaca Niké, din etrusca Lasa și din demonii înaripați ai mitologiei semito-caldeene" (Edyth Arnaldi). – Iar în ce privește Fecioara, după ce Conciliul din Calcedon o reafirmă ca Maica Domnului, ea este reprezentată iconografic cu tot mai multă fervoare – și în diferite ipostaze: pe tron ca împărătească, călăuzitoare a drumeților (*Hodighitria*), ținându-și triumfătoare Fiul pe genunchi, sau în foarte umana poză de mamă alăptându-și copilul. Această din urmă ipostază va fi reluată cel mai des de madonele din pictura occidentală.

Alături de arhitectură și de icoană, contribuția cea mai de seamă a Bizanțului la arta universală este mozaicul.

Mozaicul era genul de artă – în perfectă concordanță cu estetica neoplatoniciană ce fundamenta creația artistului bizantin – prin mijlocirea căruia strălucirea luminii și a culorilor apropia spiritul de perfecțiunea invizibilă. „Prin frumusețea și strălucirea inalterabilă a materialului folosit, mozaicul era cât se poate de potrivit spre a exprima un simbolism supranatural și a traduce în mod figurativ valori spirituale" (Al. Niccoli). Iar în cadrul fastuosului ritual liturgic – conceput după modelul ceremonialului curții imperiale – splendoarea mozaicului vehicula contemplația mistică spre beatitudine și extaz. Avându-și originile în mozaicul roman din epoca târzie, mozaicul bizantin se va îndepărta foarte curând de spiritul realist al

acestuia, folosindu-se de imagini solemne plasate pe un fond de aur pentru a sugera supranaturalul credinței.

Estetica acestui gen de artă este condiționată de natura materialului întrebuințat și de tehnica impusă de acesta. Mozaicul favorizează prin însăși natura sa o linie de contur închisă și rezolvă corpurile în pură suprafață, – în timp ce strălucirea sa luminoasă glorifică conținutul vizionar și imaterial, spiritual, al imaginii. Două sunt abilitățile tehnice ale mozaiciștilor bizantini, prin care aceștia exaltă vivacitatea și vitalitatea luminoasă a imaginilor: folosirea curbaturii în valuri a peretelui plan, și o ușoară înclinare spre sursele de lumină și spre în jos, spre punctul în care este plasat privitorul (cf. Werner Hofmann).

În ce privește redarea figurii umane, caracterul simbolic cel mai intens al său se exprimă prin frontalitate – care, împreună cu privirea fixă a ochilor neobișnuit de mari, constituie un semn evident de grandoare, solemnitate și sacralitate. (Reprezentarea figurii din profil este rezervată personajelor vulgare sau odioase – de ex. Iuda). – La toate acestea se adaugă și o convenție inderogabilă: locul în care temele reprezentate de mozaicuri erau plasate în interiorul bisericii era dictat de norme precise, dogmatice și liturgice. Bustul lui Hristos, ca împărat al lumii binecuvântându-și supușii (*Pantokrator*), este figurat pe bolta cupolei sau a naosului; Fecioara – în abside; cei patru evangheliști – în cele patru pinacluri de la baza cupolei; pe pereții navei sunt reprezentați Părinții Bisericii și sfinții; pe peretele interior de la intrare – Judecata de apoi; iar în pronaos – scene din viața Fecioarei.

Primele capodopere ale acestei arte[1] nu apar în capitala Bizanțului – unde în timpul lui Iustinian mozaicurile din cele mai mari

1 Din prima fază a mozaicului bizantin (secolele VI–VII), operele create în partea orientală a Imperiului s-au pierdut, au fost distruse; în schimb în Occident această perioadă este ilustrată de bisericile din Roma (S. Agnese, S. Paolo fuori le Mura) și îndeosebi din Ravenna (S. Apollinare Nuovo, S. Apollinare in Classe, S. Vitale, cele două baptisterii, etc.). – În perioada iconoclastă, la Constantinopol și în alte centre importante mozaicurile nu mai reprezintă figuri sacre; dar la Roma, artiștii greci protejați de papă execută (în secolele VIII și IX), mozaicurile – de o valoare artistică nu excepțională – din bisericile romane S. Prasede, S. Cecilia, S. Maria in Cosmedin, ș.a. – În secolele X–XII, arta mozaicului ajunge la apogeu, datorită măiestriei compoziției, fineței modelului și frumuseții coloritului (Sf. Sofia din Constantinopol – vestibulul, Sf. Sofia din Salonic, Sf. Sofia din Kiev, Domul din Torcello, S. Marco din Veneția, Catedrala din Cefalù, Capela Palatină și biserica Martorana din Palermo). Chiar și în sec. XIV, când drumul artei bizantine este în declin, și când în decorație domină tehnica frescei, la Constantinopol artiștii bizantini crează ciclul de scene de o desărârșită calitate artistică, din viața lui Iisus și a Mariei (vechea biserică Chora, azi Kahryé Djami).

biserici (Sf. Sofia și Sf. Apostoli) erau motive pur decorative; figurile umane vor apărea aici doar spre sfârșitul sec. VI. Centrul cel mai important al tehnicii mozaicului era în Italia (unde mănăstirile coloniilor de greci devin repede centre de cultură) – la Roma și în special la Ravenna. În acest din urmă oraș, în timpul domniei lui Theoderic (493–526) activa o veche școală de mozaiciști – căreia i se datorează renumitele complexe mozaicale din Baptisteriul Arianilor, Capela arhiepiscopală și îndeosebi din S. Apollinare Nuovo, construită de Theoderic. Lipsite de rafinamentul mozaicurilor constantinopolitane[1], acestea din Ravena au o structură mai simplificată, aproape rudimentară: „modelul /.../ este înlocuit cu linearismul /.../, în colorit predomină tentele greoaie. Mișcările figurilor sunt lipsite de suplețe și de eleganță, dar totdeauna sunt expresive; în redarea chipurilor lipsește subtila diferențiere individuală. Formele au un caracter mai abstract și geometric /.../, predomină cuburile mari, de formă aproape egală, care fac tratarea mai grosolană și linearitatea mai accentuată /.../ La aceste monumente se remarcă un abstractism accentuat și o evidentă orientalizare a formelor, care duc la ruptura definitivă de cultura artistică elenistic-romană". Gama de culori este densă și stridentă. „În pozele rigide ale figurilor se reflectă diferite aspecte ale ceremonialului de curte" (V. Lazarev).

După cucerirea Ravennei de către Belizarie (în 540) și până în 751 când orașul a fost ocupat de longobarzi, mozaiciștii sunt puternic influențați de modelele bizantine[2]. Pe suprafețele curbate ale boltelor, arcelor, trompelor și pandantivelor, mozaicul „își găsește deplina valorificare a esenței sale estetice, pentru că pietrele, dispuse în diferite unghiuri, strălucesc și devin iradiante /.../ Grație iluminării inegale, culorile paletei mozaicale dobândesc o asemenea bogăție și varietate de nuanțe care nu își găsesc asemănare în mozaicurile iluminate de o sursă de lumină, egal distribuită, sau directă și prea vie. Pentru o exactă percepere artistică, mozaicul pretinde o lumină misterioasă și incertă; de fapt, nu întâmplător el se potrivește cu lumânările aprinse. Și mozaicurile de la S. Vitale emană fascinația acelei forme de pictură monumentală preferată în

1 Ale căror reflexe însă sunt perceptibile deja în mozaicurile mausoleului Gallei Placidia, de la sfârșitul sec. V.

2 După Lazarev, înafară de S. Vitale – „toate celelalte monumente din Ravenna rămân în afara zonei de influență a picturii constantinopolitane și sunt rodul unei școli locale"; ceea ce nu înseamnă însă că n-au acționat „puternice influențe bizantine asupra artiștilor ravennați", motiv care justifică pe deplin includerea operelor lor în aria artei bizantine.

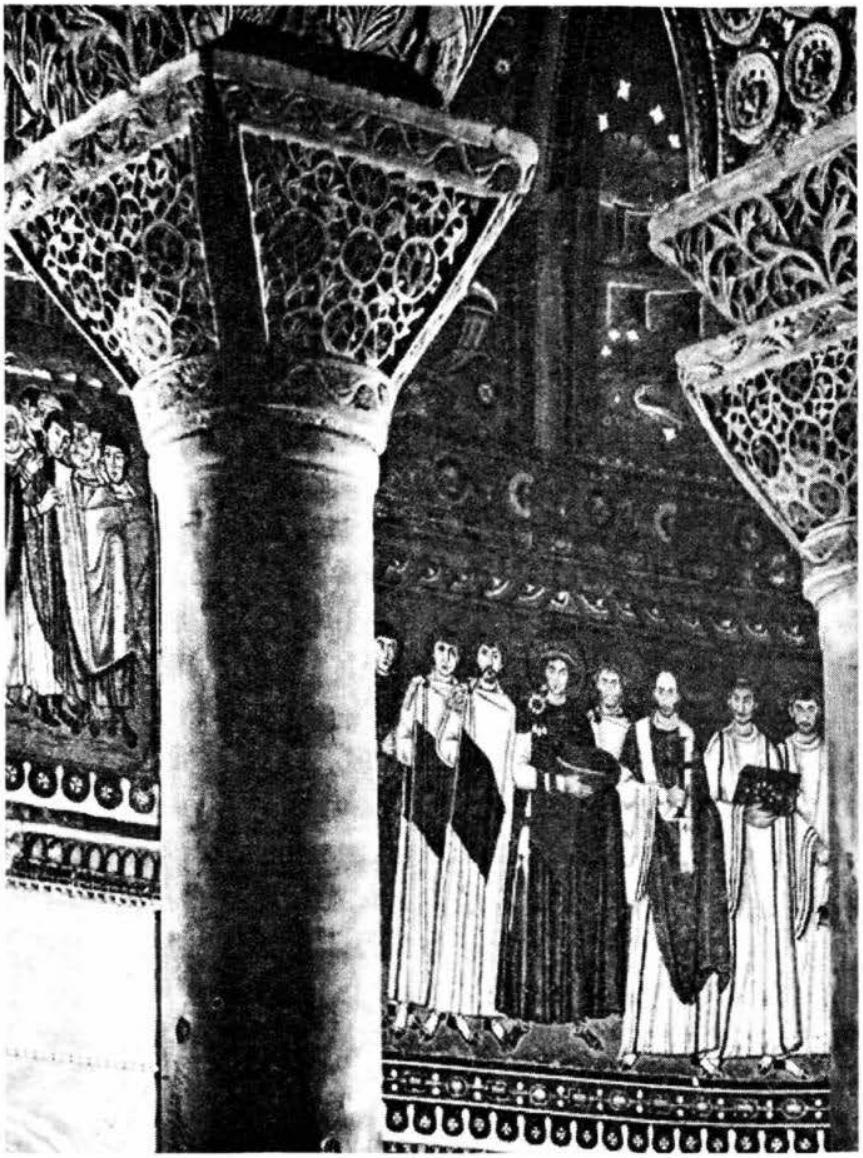

San Vitale. Interior.

bisericile proto–creștine și bizantine". – Un loc important îl ocupă portretele lui Iustinian și al Theodorei, încadrate între personajele din suitele lor. Culorile sunt aici mai rafinate; iar „chipurile lor sunt compuse din cuburi mai mici, ceea ce facilita redarea asemănării fizionomice"– celelalte figuri fiind „stereotipate și puțin expresive" (*Idem*).

În istoria artei bizantine, iconoclasmul – care a dus la distrugerea aproape a tuturor operelor create până la acea dată – a însemnat un interludiu în cea mai mare măsură nefast, fără îndoială; dar nici consecințele sale pozitive nu pot fi negate sau trecute cu vederea.

Iconoclasmul – care s-a manifestat și la alte popoare, la evrei sau la arabi[1] – interzicea reprezentarea sfinților, a lui Hristos, a Fecioarei și în primul rând a lui Dumnezeu sub formă umană. Mozaicurile figurative și icoanele au fost distruse. În locul lor, împărații iconoclaști au promovat arta laică și au introdus-o atât în palate cât și în biserici. Aici, locul subiectelor sacre a fost luat de o artă ornamentală – animale, păsări, copaci, peisaje (singurul motiv religios-simbolic rămânând crucea); iar în palate – de jocuri, scene de curte, de vânătoare, de spectacole teatrale, de glorificare a împăraților. Apare acum un accentuat simț al observației, o preocupare de a reda aspectul exterior al vieții, precum și o tendință de revenire la modele antice. – În felul acesta, iconoclaștii din Bizanț au introdus un tip nou de pictură, lipsit de conținut spiritualist și mistic; au inițiat o artă realistă și au cultivat o artă profană, „care deschidea căi largi de pătrundere a figurii umane și a portretului" (V. Lazarev).

Odată cu sfârșitul acestei perioade s-a produs o puternică reacție spiritualistă care a dus la cea de-a doua fază – faza de apogeu – a mozaicului bizantin, din secolele XI și XII.

În stilul acestor mozaicuri „spiritualismul predomină în mod definitiv; figura devine imaterială, chipurile capătă o expresie severă și ascetică; se simplifică și se schematizează concepția asupra spațiului, picturalul este înlocuit cu linearul, gama cromatică își pierde nuanțele impresioniste devenind compactă și cu culori separate /.../ Acest stil nou, abstract și spiritual, apare ca forma clasică a religiozității bizantine" (*Idem*). „Gustul și sensul culorii se manifestă în toată amploarea lor, în aceste opere strălucitoare care par să capteze lumina. Artistul bizantin caută mai puțin să reproducă tonalitatea exactă a obiectelor sau a elementelor peisajului, cât să creeze armonii de culori"; uneori, „prin combinații îndrăznețe, prin juxtapunere de culori vii, prin contraste violente de lumină și umbră pe figurile personajelor" (Sirarpie Der Nersessian).

Cadrul arhitectural, spațiul restrâns al edificiilor cu plan de cruce greacă impune reducerea numărului mozaicurilor. Dar mai important este faptul că artiștii sunt obligați să-și plaseze compozițiile și să-și dimensioneze figurile conform unor norme ineluctabile de

1 „Iconoclasmul a dat rezultate diferite. La evrei, el a dus la o restrângere a artelor plastice și la dispariția artelor reprezentaționale timp de mai multe veacuri. El nu a stânjenit dezvoltarea artei musulmane, care a devenit însă abstractă și predominant decorativă, plină de arabescuri, pur imaginativă și ruptă de viață. Iconoclasmul bizantin n-a stânjenit producția de artă reprezentațională nici chiar în rîndul iconoclaștilor înșiși, și cu atât mai puțin în rândul adversarilor acestora" (Wl. Tatarkiewicz).

ordin liturgic și dogmatic. Astfel, „Hristos Pantokrator triumfă în centrul cupolei – imaginea cerului, – în timp ce navele sunt rezervate scenelor din viața lui Iisus, dintre care principale sunt Răstignirea și Învierea. Sfinții, călugării, martirii sunt repartizați până în colțurile invizibile, după o ierarhie severă, - în timp ce scenele din viața Fecioarei și a ctitorilor sunt figurate în nartex" (Josèphe Jacquiot).

Compozițiile – simple și clare, cu puține personaje, – sunt acum mai libere, fără o dispoziție rigid de simetrică a figurilor. Acestea sunt însă tratate în dimensiuni diferite, corespunzătoare unei ierarhii precise: dimensiunile cele mai mari sunt rezervate lui Iisus și Fecioarei, apostolii apar mai mici, sfinții și mai mici, ș.a.m.d. Drapajul, cutele veșmintelor sunt schematizate – fapt care accentua rigiditatea atitudinilor, dând personajului o severă demnitate și o convențională solemnitate, derivată și din poziția lor totdeauna imobilă. Întreaga viață a personajului este concentrată în privire. Artiștii calculează acum atent intensitatea luminii în funcție de direcția surselor de iluminație, preferând suprafețele curbe care plasau opera într–o misterioasă penumbră, creându–și astfel o ambianță discretă, de intimitate, de reculegere, ce favoriza contemplația mistică. „Printre cuburile mozaicului, aurul reprezintă materia cea mai luminoasă, deoarece prin scânteierea sa se transformă într–o sursă de lumină; nu lumină reală, ci ca să spunem așa, magică; lumină care ridică figura într–o sferă în afara spațiului și a timpului, făcând astfel mai evidentă detașarea imaginii iconale de pământ. Și tocmai aceasta era una dintre îndatoririle fundamentale ale artistului medieval: să păstreze imaginii un caracter hieratic și solemn" (V. Lazarev).

În funcție de gradul de intensitate a iluminației este calculată și intensitatea culorilor. De obicei, un complex mozaical își are coloritul său dominant. După galbenul aurului (de care însă mozaiciștii nu făceau abuz, rezervându–l mai mult fondului), de un efect extraordinar la lumina lumânărilor, culorile cele mai des întrebuințate erau în primul rând albastrul, apoi violetul.

Începând din sec. XIII mozaicul apare mai rar, locul lui este luat acum de frescă, în ale cărei cicluri reînvie stilul narativ, pitorescul, iluzia vieții și a realității. Sub Paleologi, pictura bizantină capătă amprenta umanismului caracteristic renașterii intelectuale al acestei perioade. Mozaicurile vor căuta să redea frumusețea figurilor, în compoziții libere și variate, aspecte ale vieții cu multe detalii, eleganța și naturalețea atitudinilor (care nu mai au nimic din rigidi-

tatea epocilor anterioare), iar în locul fundalurilor de aur vor apare adevărate peisaje. „În mozaicurile de la Kahryé Djami te surprinde extraordinara frumusețe a culorilor, rafinate și ireale, asemenea unor smalțuri de preț... Gama cromatică este mai limpede, sărbătorească, bogată în nuanțe, alcătuită din combinația unor culori foarte aprinse cu semitonuri delicate... Un efect deosebit au jocurile de culoare de pe draperii, unde sunt folosite amplu tonurile sclipitoare... Alături de această paletă rafinată și strălucitoare, culorile lui Giotto pot părea puțin armonioase și primitive... De aceea este pe deplin justificat interesul pentru arta bizantină al pictorilor venețieni care au considerat–o totdeauna o mare școală a picturii" (*Idem*).

Originea icoanelor trebuie căutată în regiunile Siriei, Egiptului și Palestinei, unde probabil că din sec. III chiar începuseră să fie venerate efigiile unor martiri sihaștri și episcopi; apoi, icoane reprezentându–l pe Hristos, Fecioara și diverși sfinți[1].

În primele secole ale creștinismului cultul icoanelor era interzis de Biserică: din sec. VI însă icoana a devenit un element al cultului. Până în sec. XI icoanele, deși produse într–un număr enorm, sunt – cu foarte puține excepții – de o valoare artistică cu totul mediocră. Venerarea icoanelor era susținută de motivările teologice ale Părinților Bisericii, – care o vor duce până la un pas de idolatrie.

Cele mai vechi icoane cunoscute datează[2] din sec. VI. La fel ca în mozaic, și aici ochii sunt punctul focal al picturii. Poziția personajului este totdeauna frontală. „Figura sfântului era alungită, și astfel dematerializată și ruptă de pământ. Era plasată pe un fundal auriu, care–l scotea din spațiul real, ridicându–l deasupra realității. Această izolare de lume era și mai mult intensificată de coloritul nefiresc al tabloului. Până și fragmentele de natură, munți sau plante, redate uneori în icoane, erau reduse la forme geometrice sau cristaline, și de asemenea dematerializate, dând impresia că țin de o altă lume". În felul acesta, „datorită teoriilor iconodulilor operele de artă au

1 Dealtminteri, în cadrul cultului imperial era venerată și efigia împăratului; iar din sec. VI, și războinicii se serveau de icoane ca de niște protectoare amulete.

2 „Ceea ce este cartea pentru cei care știu să citească este icoana pentru cei care nu știu; ceea ce e cuvântul pentru auz este icoana pentru văz" – spunea Ioan Damaschinul. Dar deasupra acestei funcții instructiv–edificatoare, menirea icoanei era să fie obiect de rugăciune și contemplație; căci contemplând icoana lui Hristos „ne sfințim, ne umplem de credință, ne bucurăm, suntem fericiți /.../, mintea ne poartă, pe cât e cu putință, către înțelegerea divinității sale". Iar Theodor Studitul: „Icoanei lui Hristos i se datorează aceeași închinare ca și lui Hristos, întrucât este asemănătoare lui Hristos".

Regele David cântând la harpă.
Pictură dintr-un manuscris bizantin din sec. XIII.

dobândit o valoare mistică pe care în Occident n-au avut-o" (Wl. Tatarkievicz).

În icoanele din secolele XI și XII predomină un stil pur linear și fonduri de aur, figurile sunt pictate din față, în atitudini statice și având o expresie sever ascetică. Unele erau atârnate pe parapetele de marmură (*témplon*) care separau altarul de navă - și care în bisericile mai sărace erau de lemn (iconostasul de azi din bisericile ortodoxe). În următoarele două secole iau o mare dezvoltare icoanele portative lucrate în mozaic, cu o tehnică de o rară minuțiozitate și finețe. De asemenea, foarte popularele icoane hagiografice: în centru figura unui sfânt, iar de jur-împrejur, scene miniaturale din viața lui. Mulțimea episoadelor - cunoscute de pictor din vasta literatură populară hagiografică - sunt îmbogățite cu nenumărate amănunte din viața cotidiană; în timp ce tratarea este mai liberă, maniera mai firească, figurile reprezentate sunt mai puțin rigide, respectă proporțiile anatomice și au mai multă naturalețe în atitudine și mișcări.

Un capitol interesant al istoriei artei bizantine îl formează manuscrisele miniate.

Toate bibliotecile – laice, bisericești sau mănăstirești – își aveau un *scriptorium* în care lucrau copiștii. Spre deosebire de situația din bibliotecile occidentale ale timpului, unde copiștii erau numai călugări, în Bizanț copiștii care aparțineau tuturor profesiunilor: profesori, medici, funcționari, etc., își dedicau adeseori orele libere copierii de manuscrise. Ocupația aceasta era ținută în mare cinste – și chiar unii împărați (din sec. V până în sec. XIV, de la Theodosius II până la Ioan VI Cantacuzino) se îndeletniceau și cu copierea și ornarea manuscriselor. În mănăstiri se copiau – cum era și firesc – numai texte religioase (în primul rând Psaltirea, apoi Evangheliile, opere ale Părinților Bisericii, ș.a.); în timp ce în celelalte *scriptoria* copiștii salvau de la pieire și difuzau operele lui Homer, Hesiod, Eschil, Sofocle, Euripide, Aristofan, Xenofon, Plutarh, Strabon.

Manuscrisele erau adeseori ilustrate în culori, cu scene, figuri sau motive ornamentale, reproducând de obicei modele vechi, inspirate din Antichitate, dar tratate liber. Episoade ale mitologiei grecești au pătruns și în manuscrisele textelor religioase. Cele din sec. VI aveau un aspect de-a dreptul somptuos (de felul celor păstrate azi în Bibl. Vaticanului sau Bibl. Națională din Paris). O adevărată capodoperă sunt manuscrisele *Omiliilor* călugărului Iacob din Kokkinobaphos (sec. XI), ornamentate cu scene foarte variate, biblice, fantastice, de palat – cortegii solemne, ceremonii, ospețe, vânătoare, etc. – de o mare vivacitate, savoare, fantezie, simț al observației și al pitorescului. – Adeseori ilustrațiile manuscriselor au constituit bogate surse de inspirație pentru pictorii de fresce[1].

Producția bizantină – de-a lungul unui mileniu – de obiecte de artă somptuoasă și decorativă a fost spectaculoasă, – prin marea sa varietate de genuri și calitatea materialelor folosite, prin bogăția surselor de inspirație (în majoritate orientale), prin fantezia și rafinamentul combinației mai multor materiale într-un singur obiect, și prin perfecțiunea execuției. Resursele economice imense de care dispuneau curtea imperială, Biserica, mănăstirile, aristocrația, înalții

1 Cele mai vechi manuscrise miniate bizantine care ne-au rămas sunt: *Papirusul (rotulus) lui Iosua*, din sec. VII, dar după un original din sec. V (Bibl. Vaticana); *Evangheliarul lui Rabula* din 586 (Bibl. Laurenziana, Florența) și – cel mai celebru, din sec. VI, scris cu litere argintii pe pergament purpuriu – *Evangheliarul de la Rossano*, în Calabria. Din grupul de *Psaltiri ale aristocraților*, cele mai frumoase miniaturi (în număr de 14, pe întreaga pagină) le conține manuscrisul „Gr. 139" (Paris, Bibl. Națională), executat în sec. X la Constantinopol, pentru un împărat bizantin.

demnitari, proprietarii funciari şi negustorii, explică şi cantitatea şi strălucirea acestor produse de lux. Adeseori astfel de obiecte de artă somptuoasă – de la orfevrerie până la veşminte de ceremonie – constituiau darurile cele mai apreciate pe care împăraţii bizantini le făceau, în scopuri politice, regilor şi prinţilor altor ţări.

Această producţie, începută în sec. V şi continuată neîntrerupt până la sfârşitul Imperiului, şi-a avut perioada de apogeu în secolele XI şi XII. Seria obiectelor de lux este, practic, inepuizabilă: ceramică smălţuită pentru fabricarea veselei ori a plăcilor decorative pentru pardoseala sau pereţii clădirilor; porţi sculptate de bronz, mult cerute şi de bisericile din Occident; plăci sculptate din acelaşi material, uneori şi sub formă de diptice sau triptice, – adevărate icoane în basorelief: sticlărie de lux şi vitralii – pe sticlă pictată cu email – produse în Bizanţ poate chiar din sec. X (deci înaintea Apusului); piese de mobilier, combinând în decoraţia lor materiale preţioase diverse; elegante vase lucrate din pietre rare (alabastru, onix, jasp, calcedoniu, etc.); veselă de argint decorată cu tehnica *au repoussé*; icoane de argint, aurit sau nu, ale căror ornamente şi figuri sunt lucrate cu aceeaşi tehnică: diferite obiecte emailate şi cu incrustaţii de pietre preţioase (meşterii bizantini incastrau adeseori emailul într-o reţea metalică – aşa-numitul „email cloisonné"): plăci sculptate de fildeş, de la dimensiuni miniaturale până la mari dimensiuni – ca cele care ornează faimosul tron episcopal al lui Maximinian din Ravenna[1]; casete de bronz sculptat, de aur şi argint, sau din plăci de fildeş sculptate: monede cu efigii şi motive artistic lucrate (începând din sec. XII); bijuterii de uz personal şi – pentru costumele ceremoniale – podoabe vestimentare de o mare diversitate de motive, tehnici şi materiale; ţesături de preţ[2], broderii cu fir de aur şi argint, mătăsuri cu desene şi motive de inspiraţie în mare parte orientală: nenumărate feluri de obiecte religioase, de uz liturgic – veşminte sacerdotale, potire, cădelniţe, candele, patene, talere, etc.; relicvare şi cruci – de aur, argint, emailate, încrustate cu pietre preţioase, ş.a.m.d.

1 Tot din prima mare perioadă a fildeşurilor bizantine (sec. IV–VI) fac parte şi „dipticele consulare"; capodopera genului este „dipticul Barberini" (Paris, Louvre); din a doua perioadă (sec. X–XII), celebru este basorelieful reprezentând încoronarea împăraţilor Romanos IV şi Eudocia (Paris, Bibl. Naţională).

2 Renumite sunt (un capitol important al artei somptuare bizantine) ţesăturile de mătase cu scene – din ţesătură – din sec. X: giulgiul din tezaurul catedralei din Sens, şi aşa-numitul „giulgiu al lui Carol cel Mare" din tezaurul catedralei din Aachen (Aix-la-Chapelle).

O mare cantitate de obiecte de genul celor enumerate mai sus, jefuite masiv de cruciații din 1204, se află azi în bisericile și muzeele din Occident. Influența artei decorative bizantine asupra celei apusene, sud-est europene și ruse, începuse demult, dar va mai continua încă trei secole după căderea Bizanțului.

DIFUZIUNEA ȘI INFLUENȚA ARTEI BIZANTINE

Aria de expansiune și de influență a artei bizantine este imensă, întinzându-se – în perioade diverse, prin forme și cu intensități diferite din Orientul Apropiat până în Anglia, din Palermo până la Novgorod și din Palestina până în țările scandinave.

Evident că, mai întâi și mai intens, răspândirea și influența artei bizantine s-a manifestat în țările limitrofe Imperiului și la popoarele cu care bizantinii au avut contacte directe și continui. Astfel, în zona Balcanilor, la bulgari – creștinați de misionari greci din Bizanț – arta religioasă bizantină a fost receptată repede și a rămas dominantă până în sec. XV; dar (fenomen întâlnit și în alte țări de religie ortodoxă) a continuat, mai mult sau mai puțin, până în zilele noastre. Un exemplu concludent pentru arhitectură și pictura de fresce (pe lângă alte exemple citate mai sus) este marea biserică din Boiana. – În Serbia sunt numeroase biserici bizantine construite sau pictate de meșteri aduși din Constantinopol – în timp ce școlile locale (de pildă, cea macedoneană) au introdus și elemente provenind din tradiții autohtone.

În Rusia, unde chiar și bisericile de lemn au adoptat, mai mult sau mai puțin fidel, planul celor bizantine, arhitectura de stil bizantin este ilustrată – încă din sec. XI – de biserica Sf. Sofia din Kiev, de catedrala din Novgorod și, în sec. XIV, de biserica Adormirii Maicii Domnului din Kremlin. La Novgorod s-a constituit o importantă școală de pictură bisericească bizantină, ajunsă la apogeu în sec. XIV și ilustrată de Andrei Rubliov (1370–cca 1430). În același secol, școala din Moscova asimilase și ea stilul picturii epocii Paleologilor. Dacă în arhitectura religioasă rusă planul bisericilor s-a îndepărtat de modelele bizantine (totodată adoptând și caracteristica formă de bulb a turlelor), în schimb în fresce, icoane și miniaturile manuscriselor stilul bizantin s-a menținut permanent[1].

1 Dar, „în comparație cu arta bizantină, arta rusă este mult mai puțin aristocratică; ea este alimentată permanent cu sevă populară, formele sale sunt mai pământești, idealurile pe care le întrupează ea au pierdut austeritatea bizantină; /ea are – n.n. O.D./ o concepție mai emotivă și mai lirică a religiei, care rămâne strâns legată de viață" (V. Lazarev).

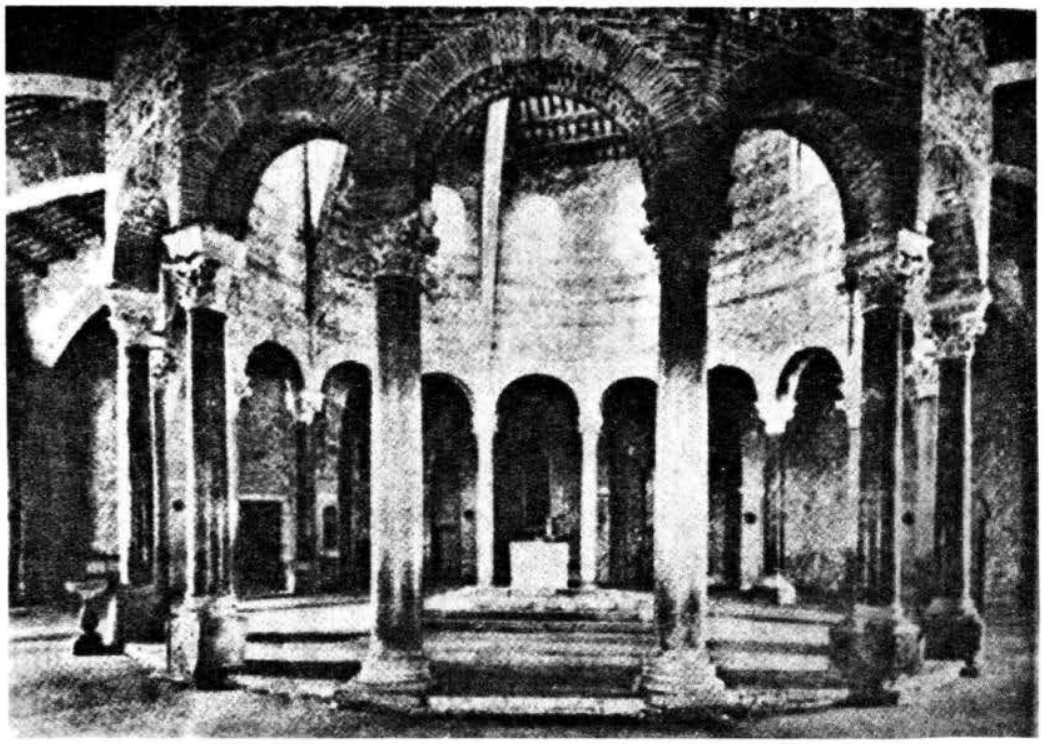

Rotonda bisericii S. Angelo (interior). Sec. IV. Perugia.

Două importante focare de artă bizantină au fost cel din insula Cipru (și cu influențe italiene, însă) și cel din insula Creta – în a cărei importantă școală de icoane s-a format și Domenikos Theotokopoulos (El Greco), în operele căruia „transcendentalismul bizantin capătă pentru ultima dată o expresie splendidă și sublim artistică" (V. Lazarev).

În Țările Românești, influența bizantină a pătruns prin intermediul meșterilor și artiștilor sârbi (de ex. la biserica Mănăstirii Cozia, 1387). După înființarea mitropoliei din Țara Românească (1359) domnitorii români au adus meșteri din Bizanț – a căror contribuție s-a exprimat magistral în arhitectura și frescele Bisericii Domnești din Curtea de Argeș (sec. XIV). În domeniile sculpturii în lemn, al frescei, al icoanelor, al broderiilor, al obiectelor de uz liturgic, al manuscriselor miniate, influența bizantină este evidentă și constantă în Valahia; de asemenea și în Moldova – unde însă arhitectura bisericilor preferă, în locul modelelor bizantine, influențele goticului, care au dus la crearea elegantului „stil moldovenesc".

Și arta arabă la începuturile sale (și până în timpul califilor abbasizi) a beneficiat într-o măsură de influența bizantină[1]. Ele-

1 De ex., în mozaicurile cu motive ornamentale ale moscheei ommayazilor din Damasc, lucrate de artiști bizantini; sau în cele ale moscheei lui Omar din Ierusalim.

mente ale arhitecturii bizantine au fost adoptate și de turci, după 1453. „Moscheile imperiale din Instanbul sunt adevărate descendente ale Sf. Sofia, ale cărei formule le-au perfecționat, asigurând, prin suprimarea coloanelor, o mai bună comunicație între colaterale și spațiul central al edificiului" (Ch. Delvoye).

O mare răspândire a cunoscut stilul bizantin în arta Occidentului, – îndeosebi stilul mai simplu și mai realist al școlilor din provinciile orientale ale Imperiului: în timp ce „arta bizantină din Constantinopol anterioară secolului al XIII-lea, care folosea tehnici de lux și păstra tradiția elenică, cu stilul său savant și delicat, nu putea fi asimilată de meșterii a căror pregătire era sumară, resursele erau mediocre, iar mijloacele tehnice erau rudimentare" (L. Bréhier).

Istoria contactelor cu arta bizantină care au lăsat urme vizibile în arta țărilor occidentale începe chiar din sec. VI – odată cu construcția și decorarea cu mozaicuri a unor mari biserici din Franța (Tours, Clermont, Nantes, Toulouse). În sec. VII călugării creștini anglo-saxoni din Northumbria – a căror Biserică a fost reorganizată de misionari greci din Bizanț – au primit și opere de artă bizantină. Influența acestora a dus la abandonarea labirintului de linii ale artei decorative irlandeze, determinând în schimb apariția unor elemente clar bizantine în sculptură și în miniaturile manuscriselor. – În secolul următor, în Italia, prezența unor modele bizantine este neîndoielnică în multe opere de artă longobardă – ca în cele din capelele palatine din Pavia și Benevento, sau în figurile în basorelief ale celebrului altar din piatră al ducelui Ratchis (Cividale del Friuli).

La nord de Alpi, epoca așa-numitei „renașteri carolingiene" a însemnat o perioadă de intensă influență bizantină. Au contribuit la aceasta și prezența numeroaselor ambasade din Bizanț la curtea regilor franci – care aduceau cu ele și daruri prețioase: obiecte de artă de aur, argint, fildeș, țesături, broderii, mătăsuri, veșminte de purpură, bijuterii, etc. În acest timp – și după moda bizantină – la curtea lui Carol cel mare s-au introdus piese vestimentare de aparat; capela palatină cu planul octogonal de la Aachen este inspirată de modelul bisericii S. Vasile din Ravenna; iar manuscrisele miniate, scrise cu litere unciale de aur pe un fond de purpură (ca cele ale Evangheliilor păstrate azi în bibliotecile din Viena, Bruxelles și Aachen) arată originea lor cert bizantină[1].

1 Cu toate acestea, spre deosebire de stilul hieratic, idealizat bizantin, figurile acestor miniaturi elaborate în *scriptoria* carolingiene sunt tratate mai liber și mai realist.

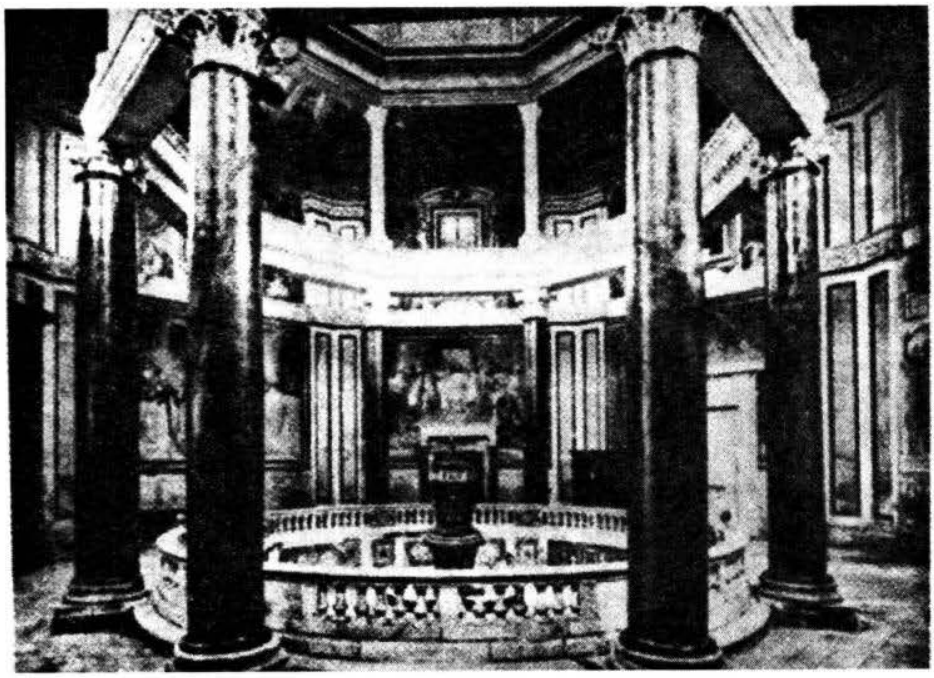

Interiorul baptisterului S. Giovanni in Laterano. Sec. V. Roma.

În secolul al IX-lea, influențele bizantine se resimt puternic în fildeșurile sculptate sau în manuscrisele miniate executate de călugării celebrei mănăstiri St. Gall din Elveția. În secolul următor, în Germania împăraților ottonieni – care țineau atât de mult să imite fastul curții constantinopolitane – artiștii locali imită cu succes fildeșurile și emailurile bizantine. În acest timp, în Boemia și Saxonia se construiesc biserici rotunde sau octogonale de tip bizantin; iar în *scriptoria* din multe mănăstiri germane copiștii execută manuscrise cu miniaturi în care reapar figurile spiritualizate din modelele lor bizantine.

Bizanțul a furnizat modele, teme, tehnici și artei romanice a Occidentului – cum ar fi „motivul iconografic al animalelor stând față-n față, din țesăturile bizantine și orientale"; pe de altă parte, „Occidentul, care avea să dea dovadă de o puternică originalitate în domeniul vitraliilor, se pare că ar fi primit și aici un prim imbold din partea Constantinopolului" (Ch. Delvoye). Bizanțul a păstrat forma antică a picturii pe lemn, transmițând-o prin icoane Occidentului încă din timpul lui Carol cel Mare. Pictorii bizantini posedau „o anumită tehnică de iluzionism, folosind fondul de aur care învăluie figurile într-o lumină ca din altă lume: este un pas spre atitudinea conceptuală a artei medievale" – cum remarca Otto Demus.

Intensele relații ale republicilor marinare italiene (îndeosebi Veneția și Pisa) cu Constantinopolul au făcut să ajungă în Peninsulă modele și meșteri greci, cu care au pătruns și influențe bizantine.

Produse al acestora sunt crucifixele și Madonele cu Pruncul în brațe; iar exponenții cei mai de seamă ai acestor influențe – care însă au umanizat modelele bizantine, dându-le o vibrantă viață interioară – au fost Cimabue și Duccio di Buoninsegna. „Frumusețea senină și demnitatea, exprimate în figurile Madonei și sfinților, au fost poate contribuția cea mai substanțială și mai durabilă pe care arta bizantină a adus-o repertoriului italian de tipuri" – notează O. Demus. Artiștii bizantini le-au sugerat italienilor „peisajul arhitectural, structurile plastice aranjate într-o vagă ambianță tridimensională". Motivele peisajului lui Giotto sunt prefigurate în arta bizantină. Dar – „poate că cea mai importantă contribuție adusă de Bizanț noii arte occidentale privește reprezentarea peisajului, – a peisajului nu numai ca scenariu, ci și ca acompaniament orchestral al melodiei compoziționale figurative"[1].

Strălucirea cromatică proprie mozaicurilor bizantine – atât de prezente în monumentele Veneției, marea mediatoare între Bizanț și Occident – n-a putut să nu influențeze simțul coloristic atât de viu al pictorilor venețieni, de la Paolo Veneziano până la Giovanni Bellini. – Prin intermediul Italiei, în secolele XII și XIII elemente ale artei bizantine (motive iconografice în fresce și miniaturi) ajung și în Franța (la Cluny), sau în sudul Angliei (catedrala din Canterbury); iar din teritoriile Germaniei (sau, poate, din școala Novgorodului) pătrund până în Danemarca și în sudul Suediei. – În schimb arta gotică era prea puternic și organic structurată (potrivit unor tradiții, idei, sensibilități și gusturi fundamental diferite) pentru a mai putea accepta sugestii din partea artei bizantine (în afară doar de câteva elemente iconografice, pur formale)[2].

BIZANȚUL ȘI ȚĂRILE ROMÂNE

Ținuturile meridionale românești au intrat în sfera de influență politică și culturală a Bizanțului îndeosebi după victoria din 975 a

1 Același O. Demus conclude: „Bizanțul a contribuit să facă din arta occidentală un instrument pentru a modela și propaga idei într-o formă monumentală – și să inculce în figurile și acțiunile umane o anumită demnitate și o senzație de viață; a transmis Occidentului medieval o expertă cunoaștere a folosirii culorii și efectelor ei; și i-a dat primul gust de umanism – dar nu umanismul superficial al intelectului, ci unul mai profund: umanismul spiritului". – Despre arta bizantină în România se va trata pe larg în vol. 5 al acestei cărți.

2 După opinia lui Otto Demus, „pe la mijlocul sec. XII, două idei revoluționare – a corpului articulat și a figurii animate – au fost duse de bizantini în nordul Franței, unde au devenit elemente ale stilului gotic".

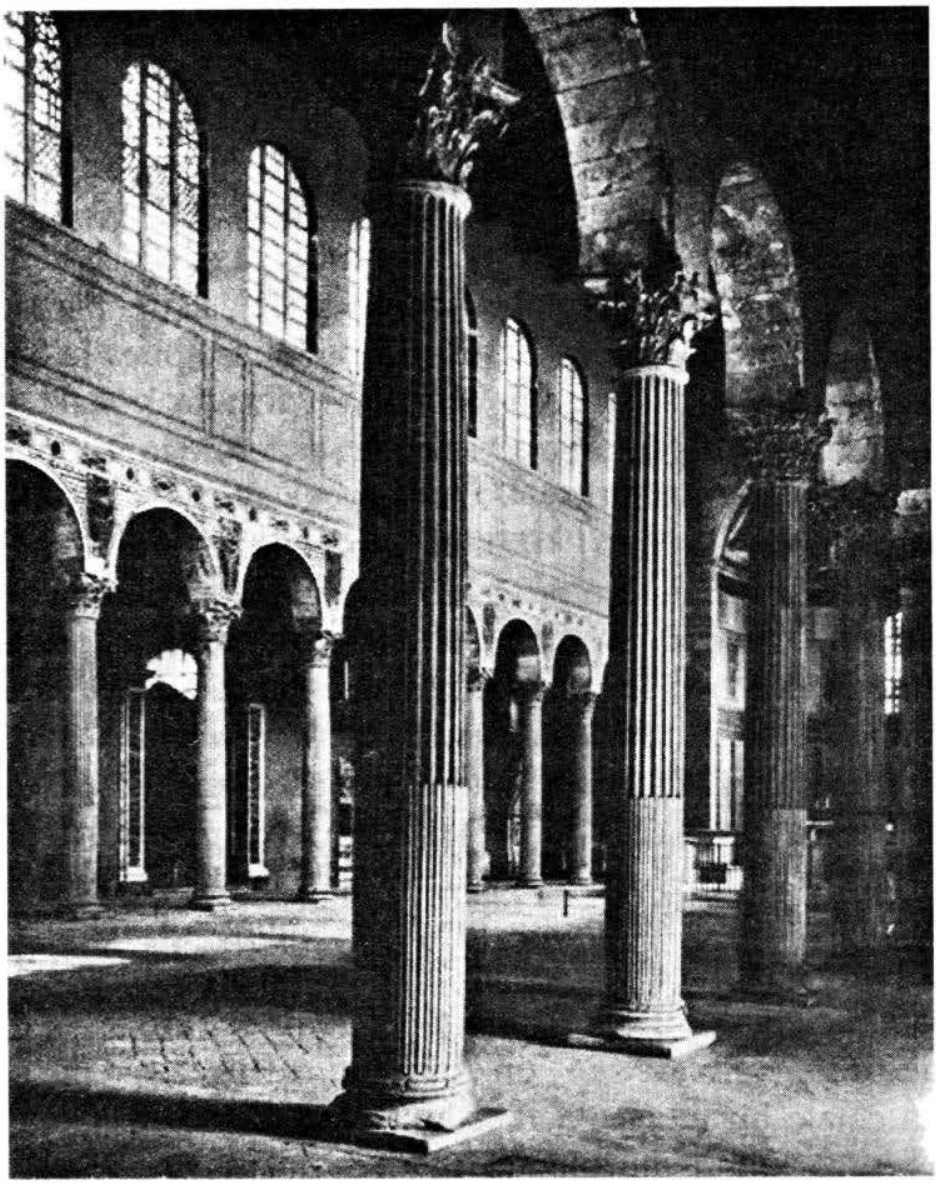

Interiorul bisericii Sf. Sabina. Sec. V. Roma.

împăratului Ioan Tzimiskes asupra bulgarilor. Teritoriile dintre Dunăre și Marea Neagră ajung acum sub autoritatea Bizanțului, – fapt ce determină o afluență de soldați, negustori, preoți și călugări bizantini, de meșteri constructori de fortărețe (Păcuiul lui Soare) și de biserici. În cnezatele românești transilvane din sec. X suzeranitatea împăratului bizantin este recunoscută – de pildă de Menumorut. Mircea cel Bătrân, purtând titlul de „despot al țării lui Dobrotici" (Dobrogea), este reprezentat la Cozia în ținuta de ceremonie a împăraților bizantini – cu coroană de aur, hlamidă roșie și încălțări brodate cu fir.

Structura statului – în Țara Românească și în Moldova – este asemănătoare celei a Bizanțului. Asemenea bazileului, voievodul

român își arogă prerogativa de judecător suprem, deținând totodată și puterea spirituală. Transmiterea succesiunii ereditare, asocierea la domnie, titlul de Autokrator, coroana voievodală, jurământul cu ocazia ungerii lui ca domn, urmează modelele bizantine[1]. Influența bizantină asupra instituțiilor juridice se manifestă (dar „într-un context românesc preponderent")în dreptul civil și procedura civilă, în dreptul familiei, în dreptul canonic și legislația bisericească. Dreptul penal al lui Iustinian și al Bazilicalelor se aplica în Moldova încă din timpul lui Alexandru cel Bun. „Justiția penală oficială adoptată și impusă de domnie se sprijinea puternic la începutul sec. XV pe dreptul penal bizantin" (V. Al. Georgescu).

Relațiile bisericești cu Bizanțul – prin înființarea, în 1359, a mitropoliei Țării Românești pusă sub autoritatea patriarhiei constantinopolitane – capătă și un caracter politic. Raporturile cu mănăstirile de la Muntele Athos încep încă din sec. XIV. Mitropolitul Nifon al Țării Românești fusese în două rânduri patriarh al Constantinopolului. Prezența patriarhului ecumenic la sfințirea bisericii Curtea de Argeș (1517) subliniază importanța relațiilor româno-bizantine. Cu toate acestea, încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea pretențiile patriarhului din Constantinopol vor întâmpina opoziția puterii politice locale: aceasta va hotărî înființarea noilor episcopate, iar episcopii vor fi numiți de Domnul Țării

Arhitectura militară de tip bizantin realizează, în sec. X, puternica cetate bizantină Păcuiul lui Soare (din com. Ostrov, jud. Constanța), cu ziduri din blocuri mari de piatră prinse cu mortar, care la bază au o grosime de aproape 6 m. În domeniul arhitecturii religioase influența artei bizantine este atestată însă din secolele V–VI în regiunea Dobrogei – unde au fost identificate nu mai puțin de 32 de bazilici, dintre care marea bazilică din Constanța (48,10 m pe 23,45 m) avea funcție de catedrală episcopală. (O alta, cu o funcție similară, era la Tropaeum Traiani – cf. Corina Nicolescu). Din secolele X–XII datează bisericile din Dinogetia, Niculițel (cu plan treflat) și Basarabi-Murfatlar; iar din secolele XIV și XV – biserica domnească din Curtea de Argeș, mănăstirea Snagov, vechea

1 Legăturile cu Bizanțul rămân mereu strânse. Dan, nepotul lui Mircea cel Bătrân, își petrece tinerețea la Constantinopol. La curtea imperială își vor găsi adăpost diferiți pretendenți la tron. Maria din Mangop, soția lui Ștefan cel Mare, era o prințesă de sânge imperial, o descendentă a Comnenilor din Trebizonda. Constantin Brâncoveanu va avea consilieri foști patriarhi ai Constantinopolului. Mulți înalți demnitari din Moldova și Țara Românească erau de sânge bizantin (cf. N. Iorga).

mitropolie din Târgovişte, biserica Sf. Dumitru din Craiova, ş.a. În Ţara Românească (nu însă şi în Moldova sau în Transilvania) se vor păstra şi în secolele următoare tehnicile bizantine în sistemele de boltire şi în decorarea faţadelor cu mici discuri policrome de ceramică smălţuită.

În domeniul picturii zugravii vor păstra, timp de secole, tradiţia bizantină. Reprezentativ rămâne ansamblul din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş (sec. XIV), urmat – peste două secole – de frescele exterioarelor faimoaselor biserici din nordul Moldovei, în care tranziţia bizantină a căpătat o interpretare originală. De remarcat este frecvenţa unor teme iconografice privind istoria Bizanţului, începând cu scenele din viaţa lui Constantin cel Mare (de la Arbore, biserica mănăstirii Hurezi, sau admirabila scenă din Pătrăuţi) şi terminând cu asediul Constantinopolului, reprezentat în biserica Sf. Maria Orlea (Haţeg) şi îndeosebi în ansamblurile din sus-amintitele mănăstiri moldoveneşti.

Icoanele de stil bizantin care s-au păstrat datează dintr-o epocă târzie (secolele XVI-XVII). Dar icoana Sf. Ana de la mănăstirea Bistriţa ar fi – potrivit tradiţiei – dăruită în 1401 soţiei lui Alexandru cel Bun de Manuel II Paleologul; iar icoana Maicii Domnului de la Neamţ, de împăratul Ioan VIII. Sunt icoane procesionale de dimensiuni mari, pictate pe ambele feţe, asemenea celor din Bizanţ din secolele XIII şi XIV. – În perioada cuprinsă între secolele X – XIV, atelierele locale (din Voineşti, Cotnari, Tismana, Oţeleni, etc.) produc obiecte de uz liturgic, vase de ceramică, podoabe, de factură bizantină. În Moldova, ţesăturile şi broderiile pieselor ce cult şi ale veşmintelor arhiereşti (din muzeele mănăstirilor din Tismana, Putna, Cozia, Neamţ, Agapia, etc.) sau cele ale costumelor ceremoniale de curte, au linia şi fastuoasa bogăţie a modelelor lor bizantine.

În literatura noastră veche influenţa bizantină a venit prin intermediul traducerilor în slavonă, dar şi direct de la originalele greceşti – ca în cazul cronografelor. Radu Greceanu, Ion Neculce sau Dimitrie Cantemir îşi culeg informaţiile de la cronicarii bizantini.

Literatura bizantină ne-a dat – prin traduceri fie direct din greceşte, fie prin intermediare slavone – foarte răspânditele cărţi populare: *Albinuşa* sau *Floarea Darurilor, Războiul Troadei, Isopia, Fiziologul, Sindipa filosoful, Varlaam şi Ioasaf* – tradus de boierul erudit Udrişte Năsturel, – sau romanul de dragoste *Erotocri-*

tul, difuzat prin două traduceri din grecește și o prelucrare a lui Anton Pann. De îndepărtată inspirație bizantină sunt și *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, ilustrând un gen literar foarte răspândit în Bizanț încă din secolul al VII-lea.

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA BIZANTINĂ ȘI OCCIDENTUL

„Până la cucerirea latinilor Constantinopolul a rămas capitala nediscutată a civilizației europene. Timp de unsprezece secole Constantinopolul a fost centrul lumii luminate" (St. Runciman).

Primul mare imperiu care – spre deosebire de cel al lui Alexandru Macedon și de Imperiul roman – a creat, într-o sinteză originală și de lungă durată, o civilizație și o cultură constituite din elemente europene, greco-latine clasice și elemente împrumutate din tradițiile Orientului Apropiat – începând de la o dată când în Occidentul secolului al V-lea, invaziile barbare au dus la o ruptură totală cu civilizația și cultura romană, Bizanțul a păstrat și cultivat timp de un mileniu tradițiile culturii grecești și dreptul roman (adaptându-l la noile condiții și integrându-i elemente de drept antic grec precum și cutume orientale) și și-a creat structuri politice, administrative, diplomatice și militare eficiente. În Bizanț s-au păstrat timp de o mie de ani „noțiunea de stat și de drept public, orașele și clasele urbane, tehnicile diverselor meșteșuguri, artele și științele, și chiar învățământul de stat. La începutul secolului al X-lea Bizanțul apărea ca singurul stat civilizat al creștinătății, singurul care făcea figură de stat modern" (L. Bréhier).

Bizanțul a avut un rol considerabil în apărarea Occidentului împotriva amenințătorului val de invazii ale arabilor din sec. VIII. În următoarele două secole, Bizanțul a pus capăt pirateriei sarazinilor, musulmanilor din Africa Septentrională, asigurând libertatea navigației în Mediterană, dezvoltarea comerțului maritim – și, prin aceasta, prosperitatea orașelor de pe coastele italiene, catalane și provensale. Rolul civilizator și culturalizator al Bizanțului a fost evident și binefăcător (în forme și proporții diferite) pentru popoarele din vecinătatea granițelor Imperiului – pentru bulgari, sârbi, ruși, caucazieni. Chiar și pentru arabi: primele construcții publice musulmane au fost opera meșterilor bizantini; până în sec. VIII actele oficiale ale curții și administrației califatului erau redac-

„Cei trei regi magi". Mozaic din biserica S. Apollinare Nuovo. Sec. VI. – Ravenna.

tate în limba greacă: școlile constantinopolitane erau ținta intelectualității islamice; califii omayyazi și abbasizi adunau manuscrise grecești și puneau să se traducă în limba arabă operele cele mai renumite de știință, medicină și filosofie elenice. În sec. IX, la Bagdad s-a format, sub influența Bizanțului, o mare și fecundă mișcare intelectuală; iar Mihail Psellos avea printre studenții săi și foarte mulți arabi[1].

În Occidentul Europei prestigiul civilizației și culturii bizantine a fost imens – cum am arătat mai sus. În sec. IX, dogii Veneției își trimiteau fiii să-și completeze educația la Constantinopol. Exarhatul din Ravenna a fost principalul focar de artă bizantină din Italia. În Sicilia, omul de întinsă cultură care a fost împăratul Frederic II a

1 Chiar și turcii și-au modelat în mare parte diplomația, eticheta și ceremonialul de curte, instituțiile de stat și organizarea administrativă după modelul Bizanțului.

adoptat concepții și metode ale administrației Bizanțului. Am văzut cum influența culturii bizantine a ajuns, în Occident, până în Britania – unde mulți călugări irlandezi vorbeau limba greacă încă din sec. VII.

Uneori Bizanțul a devenit un punct de referință pentru alte țări europene și în ordine politică. „Concepția despre puterea imperială, așa cum o cunoscuse Bizanțul și cum o definise *Codul lui Iustinian*, era un model bine făcut pentru a plăcea absolutismului tuturor suveranilor" – observă cu pertinență Ch. Diehl. „Însăși monarhia lui Ludovic al XIV-lea derivă din dreptul lui Iustinian" – care este un punct de plecare al concepției legiștilor despre puterea regală. Chiar în ordine teologică – „superioritatea incontestabilă pe care teologia bizantină a avut-o asupra celei din Occident până în sec. XII, i-a asigurat celei dintâi o certă influență asupra celeilalte, începând cu Scotus Eriugena care în sec. IX îl traducea pe Pseudo-Dionisie și pe Maximos Mărturisitorul, până la Petru Lombardul și Toma din Aquino care se inspirau din Ioan Damaschinul"[1].

Societatea bizantină împrumutase din lumea Orientului Apropiat – pe lângă superstițiile arhaice – și gustul fastului strălucitor, al culorilor vii, al luxului îmbrăcămintei și al podoabelor; dar această societate era europeană prin tradițiile, limba și cultura elenică; comori pe care le-a păstrat și cultivat, și pe care marii eruditi din Constantinopol le-au difuzat în Occident, mai ales după căderea Bizanțului. Cardinalul Bessarion, grec din Trapezunt, își aduce la Roma prețioasa sa bibliotecă, pe care în 1467 o dăruiește Signoriei venețiene: 900 de volume care vor forma primul nucleu al renumitei Biblioteca Marciana. Bessarion îi protejează pe învățații greci refugiați, pe eruditul filolog Ioan Lascaris, pe istoricul Laonicos Chalcondylas, pe Ioan Arghyropoulos, maestrul lui Poliziano și al lui Lorenzo dei Medici, – care răspândesc cultura greacă de la înălțimea catedrelor lor din diferite Universități occidentale. Învățământul profesat deci și valoroasele fonduri de manuscrise vor alimenta începuturile umanismului european. În 1519, limba greacă se predă la Universitățile din Cambridge, Oxford, Louvain, ș.a. Ioan Lascaris își tipărește la Milano *Gramatica greacă* (1476–1480); iar Chalcondylas, prima ediție a Poemelor lui Homer (1488).

1 În urma contactelor cruciaților cu Bizanțul și a activității umaniste a curții normande din Sicilia se traduc în lb. latină numeroase opere ale filosofilor, medicilor și teologilor greci – devenite în felul acesta accesibile Occidentului încă din primii ani ai sec. XII (cf. M. V. Anastos). – Trei secole mai târziu, *Geografia* lui Strabon va fi cunoscută pentru prima oară Occidentului datorită lui Gemistos.

În 1515, papa Leon X, sfătuit de Erasm, fondează la Roma un gimnaziu grec. În Franța, Francisc I – care, în castelul său din Fontainebleau crease o bibliotecă cuprinzând și 546 de manuscrise grecești – îl cheamă la Paris pe Lascaris și împreună plănuiesc înființarea unui institut de învățământ superior, asemănător întrucâtva Universității din Constantinopol - care va deveni mai târziu ilustrul Collège de France. Același Francisc I întemeiază în 1539 „Imprimeria Regală" - în care se vor tipări (sub îngrijirea elenistului Robert Estienne) ediții în limba greacă din operele marilor scriitori ai Antichității eline.

LA FRONTIERELE IMPERIULUI: CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA ARMEANĂ

În imediata apropiere a spațiului bizantin, pe podișul dintre Caucaz și Munții Taurus, Marea Caspică și Marea Neagră, se constituise cu multe secole înainte un stat care urma să devină un „stat-tampon" – regatul Armeniei[1]. Teritoriul său, traversat de mari migrații de popoare, a rămas (menținându-și însă o profundă identitate națională și originalitate culturală) o zonă de influență, succesiv, iranică, elenistică, romană și bizantină: în sec. VI, Iustinian declarase Armenia chiar provincie a Imperiului bizantin. Discordiile n-au întârziat: Armenia sprijinea mișcarea eretică a monofiziților - dar mai mult din motive de rezistență politică. Când, în sec. XI, un principe armean trecu Munții Taurus și fondă în Cilicia un stat numit „Armenia Mică", conflictele cu Bizanțul s-au intensificat; cu

1 Format prin fuziunea tipului local urartic cu elementul arian (proces etnogenetic încheiat la mijlocul mileniului II î.en., după ce în sec. XIX î.e.n. triburile de pe platoul armean care vorbeau armeana se unesc sub conducerea tribului Haia (*hai*, rămânând să însemne „armean"), poporul armean a avut, cu intermitență, cinci perioade – totalizând doar 770 ani – de independență și suveranitate statală. Între acestea a fost epoca domniei lui Tigran cel Mare (95-55 î.e.n.), cuceritorul Siriei și Mesopotamiei, învins apoi de romani. Regatul armean, anexat Imperiului de Traian (114), devine provincie romană. După o nouă perioadă de independență (117-387), Armenia este împărțită între Persia și Bizanț; iar în secolele VII-IX, ajunge sub dominație arabă. Dar în 855 Armenia obține (din partea califatului și a Imperiului bizantin) recunoașterea ca regat. În sec. XI, regele Gaghik II îi învinge momentan pe turcii seldjucizi - care însă își vor menține dominația asupra Armeniei timp de două secole; după care, vor fi înlocuiți de mongoli. În 1375, turcii pun capăt existenței Armeniei Mici – și țara va rămâne sub turci. În 1918, pe teritoriul Armeniei Răsăritene a luat ființă Republica Armeană independentă, devenită peste doi ani R.S.S. Armeană (29,8 mii km^2, cca 3 milioane locuitori; incluzându-i și pe cei care trăiesc în alte țări, numărul armenilor este apreciat la cca 8 milioane).

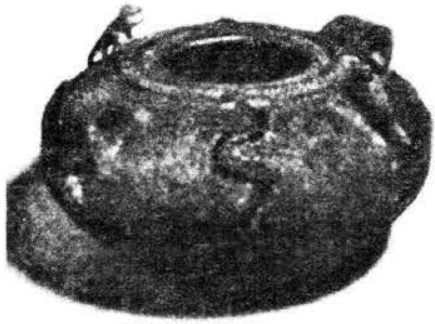

Vas pictat și vas cu modele în relief. Ceramică prearmeană din mileniul II î.c.n. Muzeul de istorie, Erevan.

atât mai mult cu cât armenii erau instigați și de cruciați: în 1199, Leon II este încoronat – cu sprijinul lui Frederic Barbarossa – chiar de Papa ca rege al Armeniei.

Armenia a fost prima țară din lume în care creștinismul a fost recunoscut ca religie de stat, în anul 301. Faptul a avut consecințe fundamentale asupra dezvoltării armene și, în primul rând, asupra arhitecturii religioase. Vechile temple păgâne au fost demolate, pe locul lor construindu-se imediat biserici creștine. Bisericile armene[1], toate construite din piatră, regulat fasonată, prezintă din punct de vedere arhitectonic un interes deosebit.

Inițial, în stilul lor se puteau identifica influențe siriace și elenistice. Dar începând din sec. V (dacă nu chiar înainte) Armenia a adus în arhitectura bisericească inovații importante. Planul de cruce cu brațe egale, boltele cu nervaturi și cupola așezată pe un tambur pătrat susținut de patru coloane, cu diferite variante, au fost – după Strzygowski – folosite pentru prima oară în Armenia. Alte inovații intervenite în arhitectura armeană începând din sec. V au fost: biserica cu turlă centrală (Ecimiațin, Mastara, Hripsime), turla centrală aplicată pe bazilica existentă, variante ale bisericii cu plan în cruce și cupolă centrală, cu abside triunghiulare sau rectangulare. Planul central este inspirat de mausoleele orientale /.../ Trăsăturile generale ale arhitecturii armene sunt masivitatea exterioară și înălțarea unei turle centrale cu cupolă conică sau piramidală" (S. Selian). Adeseori acoperișul era la început din lemn, dar piatra predomina în acoperișurile în boltă și, mai des, în cupolă. Prin marea diversitate de variante arhitectonice

1 Numărul unor asemenea monumente arhitectonice istorice înregistrat pe teritoriul Armeniei Sovietice este de 4 147.

realizate în sec. VII (și chiar VI), precum și prin surprinzătoarea pricepere tehnică a constructorilor (de pildă, în realizarea boltelor cu lunete), arhitectura armeană a anticipat cu câteva secole arhitectura romanică a Occidentului.

O altă caracteristică a bisericilor armene este ornamentarea exteriorului cu sculpturi în baso- și altorelief. Uneori, acestea abundă – ca în cazul celebrei biserici de pe insula Ahtamar (pe lacul Van, edificată între 915-921), al cărei exterior este ornat de numeroase basoreliefuri cu subiecte biblice. Ornamentația este de regulă decorată cu complicate împletituri geometrice, – dar și cu motive vegetale, cu păsări și animale (și, mult mai rar, cu figuri umane). Interiorul era decorat – mai ales începând din secolele VI și VII – cu capiteluri pictate în roșu, cu mozaicuri și fresce, din care însă foarte puține (și fragmentare) s-au păstrat[1].

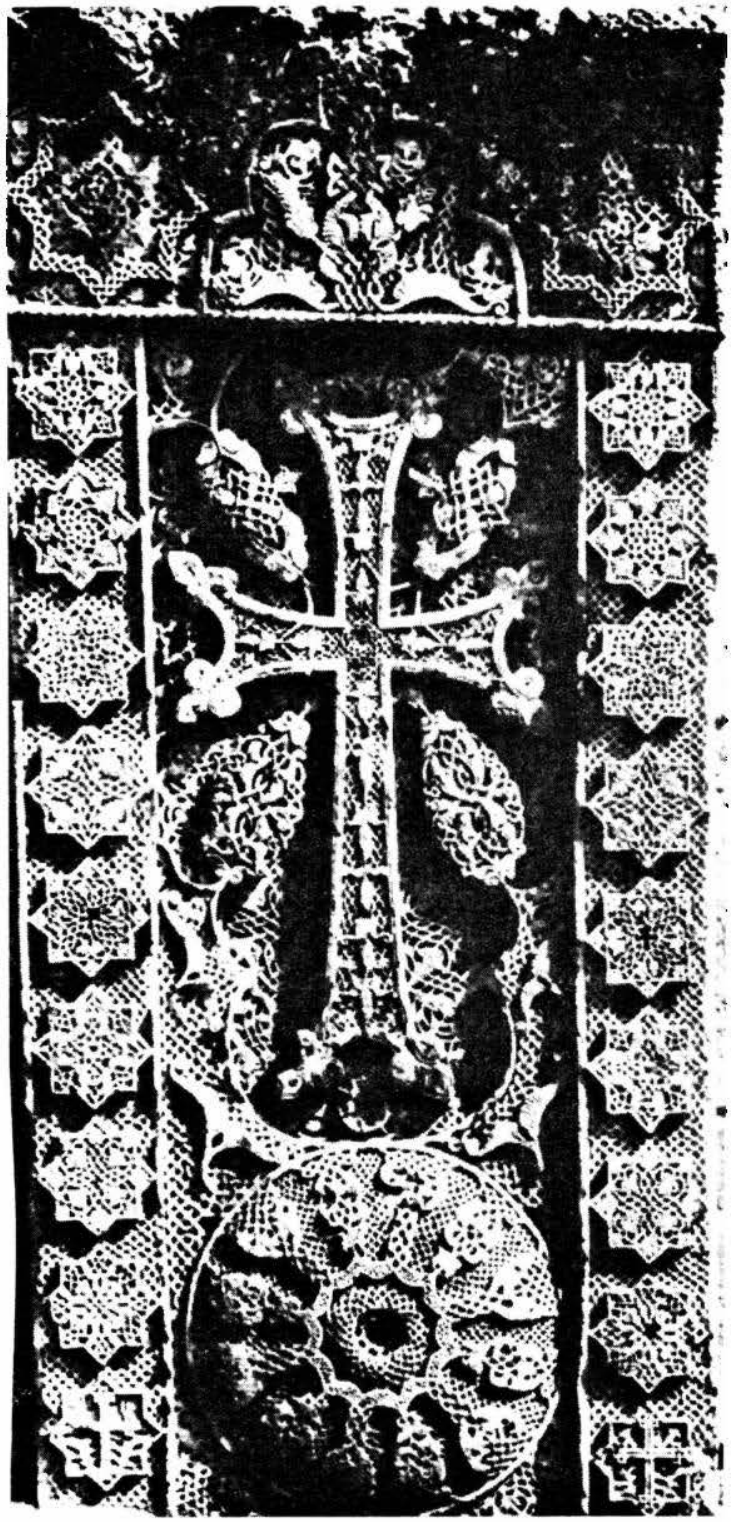

Un *Kacikar* – o capodoperă a genului caracteristic artei armene.

1 Un deosebit interes arhitectonic prezintă – sub raport tehnic și artistic – și construcțiile civile (ale căror ruine sau urme se mai păstrează) din secolele V–VII (palatele seniorilor feudali, sălile de recepție, termele, teatrele, cetățile, podurile cu 4 și chiar mai multe arce); „construcții care aproape că nu sunt inferioare celor religioase sub raportul compoziției, al fațadelor și ornamentației sculpturale" (M.S. Hasratian).

În domeniul arhitecturii minore, genul caracteristic predominant, timp de patru secole (IV–VII), au fost stelele crucifere. Înalte de 2–4 m, montate pe un soclu sculptat de jur-împrejur plasat pe un piedestal cu scări înalt de 2–8 m, stelele – în formă uneori de coloană, alteori prismatice – sculptate, se termină printr-un capitel de asemenea sculptat cu finețe. Acest tip de stelă (derivat din monoliții urartieni din secolele VIII–VII î.e.n., înălțați pe un soclu și purtând inscripții cuneiforme) a constituit prototipul unui gen de artă sculpturală, caracteristic și rezervat exclusiv Armeniei: *khacikar*-ul.

„Chiar dacă poporul armean n-ar fi creat în Evul Mediu decât *khacikar*-urile, acestea ar fi fost deajuns pentru a-l plasa în rândul popoarelor care pot să fie mândre de arta lor" (M.S. Hasratian).

Khacikar-urile – un gen de artă cultivat fără întrerupere timp de opt secole și jumătate (840–1700) – sunt, în ultimă analiză, o variantă a stelei: un bloc de piatră plantat vertical, sculptat, asemenea stelelor întâlnite și la alte popoare. Stilul *khacikar*-urilor însă este cu totul deosebit. Așezate pe un soclu sau direct pe pământ, încastrate în zid sau sculptate pe suprafața plană a unei stânci, plasate câte una singură sau mai multe la un loc, ele au apărut în a doua jumătate a sec. VIII, când cuceritorii străini i-au privat pe armeni de posibilitatea de a construi edificii religioase de proporții mari sau medii[1]. La început, *khacikar*-urile erau utilizate ca pietre de hotar și – foarte multe – ca pietre de mormânt; după care, au servit ca monumente comemorative, consemnând diferite evenimente (o victorie militară, un moment politic important, începerea unei construcții, restaurarea unei biserici, o donație făcută unei mănăstiri, etc.). Adeseori erau încadrate în interiorul unei biserici sau în pereții exteriori, așezate pe fațada clădirii, de obicei alături de portal. Mentalitatea populară le înzestra cu puteri supranaturale: protejau contra secetei, a grindinei, a cutremurelor, ș.a. – Numai pe teritoriul Armeniei actuale, numărul *khacikar*-urilor era de aproximativ 40.000.

Fața dinspre apus a unui *khacikar* este totdeauna sculptată; cea opusă, este lăsată netedă, sau este acoperită de inscripții (care furnizează cercetătorilor importante informații istorice). În mijlocul compoziției feței sculptate se află crucea, înconjurată de motive

1 După M.S. Hasratian, secolele IV–VII au însemnat epoca nașterii ideii de *khacikar*; secolele IX–XI – perioada creației, a formei și structurii lor; iar secolele XII–XIII – epoca structurii definitive și a perfecționării artei lor decorative; după care, nivelul realizării lor artistice va scădea, lent dar continuu. – Cel mai vechi *khacikar* cunoscut datează din anul 879.

Templu grec din Garni
– cel mai important centru de cultură elenistică din Armenia. Sec. III î.e.n.

decorative, complicate şi fin lucrate, geometrice sau vegetale. În partea sa superioară, *khacikar*-ul are de obicei o comişă sculptată cu scene biblice sau cu portretul ctitorului[1]. „Farmecul *khacikar*-urilor rezidă în armonia ce leagă ansamblurile de motivele lor decorative"; motive care, cu finețea de dantelă a execuţiei ce parcă dematerializează piatra, fac să reiasă mai pregnant expresivitatea monumentului (cf. Levon Azarian).

Miniatura de manuscrise este domeniul în care, alături de arhitectura bisericească şi de sculptura *khacikar*-urilor, geniul artistic armean a excelat; un gen de artă înfloritor, în Armenia, timp de 13 secole. Marea majoritate a manuscriselor miniate sunt texte religioase (miniaturile cu subiect profan apar în sec. XV).

1 „În secolele IX–X, în perioada afirmării fiinţei naţionale, *khacikar*-urile purtau imaginea lui Iisus răstignit, ca simbol al ideii de mântuire. În veacurile următoare ornamentele se amplifică, imaginea decorativă e mai complexă"; cu „rădăcini şi frunze de acant, care metamorfozează crucea dintr-un simbol al morţii în arborele vieţii: dedesubt, rozeta este stilizarea roţii vieţii sau a eternităţii /.../. După sec. XI, desenul, foarte complex, geometric, e alcătuit dintr-o linie continuă, simbolizând nemărginirea şi veşnicia" (S. Selian).

Începuturile miniaturii armene se situează în secolele V și VI. Primele miniaturi cunoscute datează din sec. VI (patru miniaturi incluse ulterior în *Evanghelia din Ecimiațin*, copiată în sec. X); dar cel mai vechi manuscris cuprinzând mai multe miniaturi este *Evanghelia Lazarian*, datat 887. În general, motivele ornamentale animale sau vegetale provin din tradiții anterioare creștinării armenilor. După cum s-a remarcat (L.A. Turnovo), „dorința de stilizare propriu-zisă nu apare decât în cazul ornamentelor inspirate din lumea vegetală. Ființele vii, păsările și animalele suferă modificări mai mici". Figurile umane apar nu numai în scene simbolice religioase, ci și în aspecte din viața cotidiană (vânătoare, teatru, circ, ș.a.).

După sec. XI, când n-a mai suferit influențe străine, nici chiar bizantine, miniatura armeană și-a desăvârșit originalitatea perfect definită. Caracteristicile ei esențiale sunt: schema compozițională simplă, gama cromatică redusă dar expresivă, caracterul monumental al compoziției și, în privința modului de tratare al subiectelor, un simț deosebit al decorativului (cf. L.A. Turnovo). Epoca de aur a miniaturii armene este ilustrată de manuscrisele ciliciene din secolele XII și XIII – când apare și renumitul miniaturist Toros Roslin, care a putut fi considerat drept un precursor al Renașterii[1].

În știință, domeniul în care armenii Evului Mediu s-au remarcat în mod deosebit a fost medicina.

Intense au fost însă și preocupările și studiul matematicii, astronomiei, geodeziei și geografiei. Cel care, în sec. VII, a pus bazele științelor exacte în Armenia a fost Anania din Șirac. Manualul său, *Aritmetica*, este considerat cea mai veche lucrare de matematică din lume păstrată integral. Alte lucrări ale sale, reprezentative pentru începuturile științei armene (pe lângă studiile lui Anania de meteorologie și metrologie) sunt: *Cosmologia, Izvorul calendarului*, *Geografia* (în care, pe baza respectivelor lor origini etnice, menționează 40 de țări din cele trei continente cunoscute atunci) și

1 Același cercetător distinge, în ansamblul miniaturii armene, două mari categorii, fiecare ilustrând un alt mediu social. Prima, creată de călugări fără o cultură artistică superioară, aduce compoziții cu puține personaje, o cromatică redusă, o lipsă a fundalurilor cu peisaje sau arhitecturi, o ornamentare simplă, dar o expresivitate maximă a gesturilor și fizionomiilor. A doua, este reprezentată de un grup de manuscrise somptuoase și elegante, cu personaje numeroase, o bogăție vestimentară, o ornamentație bogată, fundaluri cu peisaje, păsări, animale, minuțios executate și cu un colorit viu de albastru și aur.

Monumentul memorial din Odzun. Arhitectură armeană. Sec. VI.

Milometria – o descriere a principalelor drumuri comerciale care, din India, Persia şi Bizanţ, ajungeau în Armenia[1].

Organizarea sanitară a statului armean includea, încă din secolele IV şi V, spitale, leprozerii şi aziluri pentru invalizi. În aceeaşi perioadă legile interziceau avortul, prostituţia şi căsătoria celor suferinzi de anumite boli. În secolele IV–XI, pe teritoriul Armeniei funcţionau mai multe şcoli medicale. Balneoterapia era aplicată în bolile de piele. Disecţia umană se practica începând din sec. XIII. În acelaşi timp se puneau bazele medicinii legale. Mai multe dicţionare de medicină şi farmacologie au fost redactate în următoarele două secole.

1 Într-o operă intitulată *Numerele poligonale*, un astronom armean din sec. XI afirma – cu 150 de ani înaintea lui Roger Bacon: „Fără experienţă, cunoaşterea nu poate fi sigură. Numai experienţa este demnă de încredere". Iar în sec. XIII, un alt om de ştiinţă armean scria (în lucrarea sa *Despre materie şi categorie*) că materia este la temelia naturii, este veşnică, îşi poate schimba însuşirile, se poate preface într-o altă materie, dar nu dispare niciodată.

Literatura medicală medievală armeană este ilustrată de numele lui Grigor Niseți (331–394), autorul tratatului de anatomie și fiziologie umană (scris în limba greacă) intitulat *Asupra originii omului*; de Mekhitar Herați (sec. XII), primul medic cunoscut care s–a ocupat și a scris despre bolile profesionale, autor și al unui tratat *Despre tămăduirea febrelor* (tradus mai târziu în limbile rusă, germană și franceză); sau de Amirdovlat Amasiați (1420–1496), autorul *Studiului medicinei* (elemente de anatomie, patologie, igienă și farmacologie) și al unei enciclopedii medicale cuprinzând descrierea a 200 de boli și aproximativ 4000 de rețete (lucrare ciudat intitulată: *Netrebuincioase nepricepuților*). Bibliotecile din Erevan, Paris și Veneția posedă în manuscris peste o mie de lucrări ale medicilor armeni din Evul Mediu!

Figura clasică în domeniul filosofiei este David, supranumit „Armeanul" (sau și „Invincibilul"); un gânditor, nu de mare anvergură, dar reprezentativ pentru istoria culturii armene. Activitatea sa se situează în primele șase decenii ale sec. VI – dar biografia sa abundă în incertitudini și controverse[1]. Un exeget din secolul trecut îl prezenta în acești termeni: „Nu era doar un traducător, ci și un autor original; el a scris o gramatică și mai multe tratate privind diverse subiecte teologice și filosofice (...). Ca filosof, el căuta, în maniera noilor platonicieni, să–l concilieze pe Platon cu Aristotel" (C.F. Neumann).

Dintre lucrările filosofice ale acestui „neoplatonic târziu" – cum este de obicei definit – opera principală este *Introducerea în filosofie* (titlul variantei armene este *Definițiile filosofiei*). Tratatul, scris în limba greacă, este un inventar al definițiilor date filosofiei – căci, înaintea tuturor altor întrebări pe care și le pune (cu privire la natură, la ființă, la bine, la frumos, etc.), primul scop al filosofiei este, după el, să dea un răspuns clar relativ la propria sa esență. Concluzia lui David este: „Filosofia a fost concepută pentru a pune în ordine sufletele oamenilor: prin latura sa teoretică, ea pune în ordine facultățile cognitive; iar prin latura sa practică, pe cele vitale, făcându–ne să ne stăpânim pasiunile și dorințele, și să nu le dăm frâu liber dincolo de ce se cuvine" (cap. XXIV).

Introducerea în filosofie a rămas, timp de mai bine de un mileniu, un manual obligatoriu în școlile Orientului Mijlociu (urme ale influ-

1 I se contestă, de către unii, chiar naționalitatea armeană și faptul de a fi fost creștin. După unii autori, a trăit și a activat în Bizanț; după alții, ar fi fost „invitat să țină prelegeri de filosofie la Atena, rămânând acolo timp de treizeci de ani" (*apud* G. Liiccanu).

Covor cu motive de dragon. Artă armeană, sec. XV.

enţei lui David se pot identifica şi la Ioan Damaschinul), în zona mediteraniană – şi chiar în Ţările Româneşti: exegezele acestui mare comentator aristotelic, care „fac împrumuturi nedisimulate din opera lui David (...), domină în sec. XVIII învăţământul din cele două Academii de limbă greacă de la Iaşi şi Bucureşti" (Gabriel Liiceanu).

Alături de vechea limbă armeană, indo-europeană, clasică (şi care a rămas, până azi, limba liturgică şi a operelor de erudiţie), în sec. XV s-a format neoarmeana, limba vorbită, a poporului. Scrierea armeană[1], scriere fonetică, a apărut către anul 405, odată cu crearea – în 405 – alfabetului armean (de 36 de litere) de către eruditul episcop Mesrop Maştoţ (361–440).

1 „A existat, în mod cert, o scriere armeană hieroglifică, cunoscută doar de preoţi şi folosită numai în cronici şi în arhivele templelor; după cum se pare că a existat un alfabet, care însă nu s-a păstrat /.../ Se admite că exista o literatură armeană scrisă în caracterele unei limbi străine (greaca, siriaca)" (Sergiu Selian).

În sec. V, Mesrop și Șahak Parter, patriarhul Armeniei, fondează o academie de traducători – care mai întâi erau trimiși să studieze în marile centre de cultură ale timpului (Atena, Constantinopol, Alexandria, Cezarea, Antiohia). Prima operă tradusă în armeană a fost *Biblia* (în 409, colaționată cu versiunea greacă în 430). Au fost traduse acum în armeană texte religioase, științifice, filosofice, opere fundamentale grecești, persane, ebraice, arabe, latine, etc. – unele ale căror versiuni originale s-au pierdut, salvându-se pentru posteritate numai datorită acestor traducători armeni[1].

Dar autorii secolului al V-lea – „epoca de aur" a literaturii armene – au elaborat și numeroase lucrări originale și compilații, de retorică, geografie, medicină, botanică, matematică, filosofie; precum și o serie întreagă de opere de istoriografie, – serie care a continuat și în următoarele opt secole. „Părintele istoriografiei armene", Movses din Khoren (410–493), este autorul *Istoriei armenilor*, în 192 de capitole. El a studiat, cel dintâi, textele și tradițiile privind formarea și evoluția poporului armean, care se mai păstrează în scrierile din temple, în cronici și inscripții, în creațiile folclorice, în *Biblie* chiar,cu o rigoare de adevărat cercetător al trecutului istoric, dând o operă de primordială valoare documentară, istorică, etnografică și literară.

La originile literaturii armene stau cântecele populare din epoca Antichității păgâne (mileniul I î.e.n.). Textul cel mai vechi care s-a păstrat evocă, în imagini grandioase de o mare frumusețe (și folosind procedeul versificatoric specific medio-oriental al „paralelismului membrelor"), *Nașterea lui Vahagn*, zeul soarelui, al furtunii și al vitejiei:

Se muncea cerul, se muncea pământul,
Se muncea și marea purpurie,
Se muncea și trestia roșietică în marea purpurie.
Tulpina trestiei slobozea fum,
Tulpina trestiei slobozea văpaie,
Și din văpaie se ivi un fecior bălai.

1 Biblioteca Matenadaran din Erevan – probabil cea mai mare bibliotecă de manuscrise din lume – păstrează 14.000 de opere armene în manuscris (plus alte 2500 de manuscrise în greacă, latină, persană și arabă). O culegere de texte istorice și filosofice, compusă în 981 și având 720 de pagini, este cel mai vechi manuscris cu un conținut laic, scris pe hârtie. Din 1202 datează – redactat pe 607 file de pergament – manuscrisul-gigant al bibliotecii: dimensiuni 55 cm pe 70 cm, cântărind 28 kg.

El plete de foc avea,
Și o barbă de văpaie avea,
Iar ochii îi erau doi sori.

(Trad. de S. Selian)

În perioada de început a literaturii culte armene predomină elementul religios (ca expresie și a patriotismului poporului, când țara își pierduse independența statală), precum și interesul constant pentru istoriografie. Primul mare poet armean și cel mai important al Evului Mediu armean este Grigorie din Narec (Grigor Narecați, 951–1003), supranumit „Pindar al Armeniei". Puritatea sentimentului și tonul elevat al elegiilor și odelor din opera sa capitală *Cartea plângerii* exprimă un protest împotriva meschinăriei și oprimării omului, și lamentațiile unui suflet chinuit de contradicții:

Și eu sunt dintre cei ce gem fierbinte,
Scăldați în ploaia lacrimii amare,
Și preschimbându-mi geamătu-n cuvinte
Îl strâng în rima stihurilor rare.
Iar versu-mi lin, prin ritmul lui senin,
Sfâșie inimi când deplin răsună,
Și cântu-mi face să străvezi din plin
Tot nevăzutul chin ce-mi stă cunună.

(Trad. Haralambie Grămescu)

Primul poet care introduce în literatură limba vorbită de popor și primul autor de poeme lungi este Nerses Șnorhali (1098–1173), creatorul genului cronicii rimate (*Compunere în stilul epopeii homerice*, de 1600 de versuri) și al elegiei istorice. Opera sa mai importantă, *Plângerea Edessei*, ocazionată de cucerirea de către arabi a acestei cetăți armene, evocă în versuri patetice, de un intens dramatism (utilizând monorima de efect, poetul fiind un maestru al rimei) nenorocirile orașului:

Atunci ne-au potopit urlând
Agarii ca aduși de vânt,
Prădând, arzând și omorând
Copiii noștri toți de-a rând
Cetate-naltă dărâmând,
Dând zidurile la pământ,
Ruine-n urmă-și-așternând,
Și jaf, și scrumuri fumegând.
Și nu-ntr-un an, și nu curând
Ci-n patruzeci de ani la rând.

Din fala cea de oarecând
Lăsară jale și spăimânt.
Tâlharul lacom și flămând
Răpi și bunuri și pământ.
Amaruri cum n-au fost nicicând
Ne-au rupt cerbicea și ne-au frânt.
Bolnave zile-au fost curgând,
Fără de leac și crezământ ...
Și-am stat în pragul de mormânt
La poarta iadului, gemând.

(Trad. H. G.)

Al treilea mare poet armean medieval, cunoscut numai după pseudonim, Fric (1230–1315), este un poet de inspirație exclusiv laică. Poet folosind limba vorbită, exprimarea directă, apelând foarte rar la metaforă, Fric cultivă o poezie erotică, emoționantă prin simplitatea și sinceritatea tonului. Revoltat contra nedreptei divinități care permite asuprirea celor obidiți (în *Plângere*), poetul protestează și contra injustiției destinului, – ca în *Roata sorții*:

Nu, nu ești dreaptă, soartă! strig. Și soarta hohote nebună.
Pe învățați îi prigonești, pe proști îi scalzi în voie bună
/.../ În tine, roată cum aș crede, când tu pe nimeni
nu-ndrăgești?
Nici lege n-ai, nici jurăminte, și toate le vremelnicești!
Azi sui în scaun de domnie, iar mâine-n pulbere zdrobești.
Și praf s-alege din huzururi și din măriri împărătești.

(Trad. H. Grămescu)

O privire, oricât de sumară, asupra culturii medievale armene ar fi incompletă fără a menționa și capitolul teatrului. Viața teatrală avea aici o veche tradiție. „Se știe că, în sec. I î.e.n. /.../ la Tigranachert și Artașat fiinţau teatre în care, în afară de spectacole cu piese jucate în limba greacă, unele scrise chiar de rege, altele luate din dramaturgia elină (de pildă, *Bacantele* de Euripide), se reprezentau piese în limba armeană" (S. Selian).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA ARABĂ

Țara și locuitorii • De la stat la imperiu • Dinastia abbasidă și declinul • Arabii în Spania • Structura socială. Beduinul. Sclavii • Economia rurală. Regimul proprietății funciare • Orașele • Meșteșugurile și comerțul • Organizarea politică, juridică și administrativă • Armata și războiul • Dreptul islamic • Religia • Doctrina *Coranului* • Moscheea. Ritualul • Viața cotidiană • Viața intelectuală • Științele exacte. Științele naturale. Științele umane • Medicina • Filosofia • Artele. Arhitectura • Pictura și sculptura. Estetica arabescului • Muzica • Literatura arabă • Cultura și civilizația islamică în Europa medievală • În România.

ȚARA ȘI LOCUITORII

În sec. VII e.n. un popor aproape necunoscut de nomazi din Peninsula Arabiei își face intrarea pe scena istoriei universale într-un mod spectaculos: în mai puțin de zece ani, impulsionați de noua lor religie, arabii cuceresc Iranul, Mesopotamia, Irakul, Siria, Palestina și Egiptul. Peste alte șase sau șapte decenii ajung să stăpânească Sicilia, Africa Septentrională și Peninsula Iberică aproape în întregime; de aici, trec Pirineii și înaintează până în valea Loarei, amenințând puternicul regat al francilor merovingieni; în timp ce în răsărit ajung până la granițele Indiei și Chinei, iar în sud-vest până la frontierele actuale ale Etiopiei și Sudanului. În mai puțin de un secol, triburile nomade de păstori de odinioară (precum și alte triburi arabe) crează un imperiu mai întins decât fusese marele Imperiu roman în momentul său de apogeu. Mai surprinzător însă era faptul că acești cuceritori se vor dovedi a fi dotați și cu remarcabile calități politice, administrative și culturale. La o dată când Europa mai suferea încă de pe urma dezastruoaselor invazii barbare, arabii au jucat în multe privințe un rol de educatori ai Occidentului; încât, aportul lor s-a constituit într-o componentă a culturii și civilizației medievale europene[1].

Cadrul geografic în care au apărut arabii și în care și-au afirmat mai întâi creativitatea culturală și civilizatorică încă de pe la începutul mileniului I î.e.n. este arida Peninsulă Arabică - cea mai mare peninsulă de pe glob[2], cu o suprafață de peste 3.000.000 km^2. Din zona podișului Sinai peninsula coboară aproximativ 2200 km spre sud, până în Golful Aden, Oceanul Indian și Golful Oman. De-a lungul coastelor vestice și sudice lanțurile de munți au vârfuri ce

1 După cum se va vedea mai departe, ceea ce numim - nu tocmai exact - „civilizația și cultura arabă", este de fapt în cea mai mare parte creația unor popoare ne-arabe (de religie islamică - dar și creștină, iudaică sau zoroastriană), care însă făceau parte din marele imperiu islamic și care - în operele lor filosofice, științifice sau literare - foloseau în general limba arabă. Pentru alte precizări, vd. și *infra*.

2 Cea mai veche mențiune - o lungă enumerare a populațiilor peninsulei - o găsim în *Vechiul Testament* (*Facerea*, X, 21- deci înainte de anul 1000 î.e.n.; fără a se indica însă nici numele peninsulei, nici al arabilor. Pentru prima dată numele lor apare (sub forma *aribi*, *arabu*, *urbi*) în inscripții asiro-babiloniene din sec IX î.e.n.; iar în inscripții persane din sec. VI î.e.n. apare și numele țării - *Arabăya*. Cei care au extins termenii asupra întregii peninsule și a tuturor locuitorilor ei au fost grecii și romanii.

depăşesc 3000 m (în Oman şi regiunile de podiş stâncos dinspre Marea Roşie) şi chiar 3700 m, în Yemen. Mai mult de 99% din suprafaţa peninsulei este ocupată de stepe şi deşerturi, în timp ce terenurile cultivate nu depăşesc 0,4%.

În stepe şi în oaze, slabele ploi sezoniere asigură terenuri de păşunat. În urmă cu milenii, abundenţa ploilor făcea ca întraga peninsulă să fie acoperită cu verdeaţă; azi, doar în sud precipitaţiile abundente favorizează o vegetaţie bogată: grâu, mei, ovăz, arbustul de tămâie şi cel de gumă arabică. Cafeaua a fost adusă aici (în sec. XIV) din Abisinia, iar viţa de vie, din Siria, în sec. IV. În oaze se mai cultivă meri, rodii, caişi, lămâi, portocali, migdali, bananieri, pepene verde şi trestie de zahăr. „Regele" oazelor este însă curmalul (originar din Mesopotamia), cu numeroasele sale varietăţi; curmalul – fructul cel mai comun şi mai preţuit – constituia, alături de laptele cămilei, alimentul de bază al beduinului.

Fauna era reprezentată de pantere, leoparzi, hiene, lei (azi dispăruţi), vulpi, lupi şi măgari sălbatici; iar între animalele domestice – cămila, asinul, câinele (dulăi şi ogari), pisica, oaia şi capra. Catârul fusese adus din Egipt în timpul lui Muhammad. În deşert abundau viperele cu corn – dar şi lăcustele, despre care se spunea că invadează tot la şapte ani şi pe care beduinii le savurau, prăjite şi sărate. Calul, necunoscut de vechii semiţi, fusese introdus din Siria în sec. I î.e.n. Cămila este pentru beduin un adevărat dar al lui Allah (*Coran*, XVI, 5–8) – ca mijloc de transport ideal şi ca sursă alimentară (carne şi lapte); lâna şi pielea servesc la confecţionarea îmbrăcămintei şi a cortului, bălegarul ca îngrăşământ, în timp ce urina şi bila au o valoare terapeutică[1].

Arabii din regiunile centrale şi septentrionale ale Peninsulei sunt în general nomazi, vorbind limba arabă prin excelenţă – limba *Coranului*; arabii din sud, populaţie în marea sa majoritate sedentară, vorbeau o limbă întrucâtva asemănătoare cu dialectele etiopiene. Arabii meridionali – prin a căror regiune treceau drumurile comerciale care legau Egiptul cu Mesopotamia – au creat o civili-

1 Importanţa pe care o deţine cămila în viaţa beduinului este subliniată şi de faptul că limba arabă are, se spune, cam o mie de denumiri pentru cămilă (după rase, vârstă, etc.); un număr de denumiri egalat doar de sinonimele cuvântului „sabie"! – Prima menţiune a acestui animal datează din sec. XI î.e.n. (*Biblia*, *Judecătorii*, VI, 5). Din nord-vestul Arabiei cămila a pătruns în Siria şi Palestina; în Egipt – odată cu cucerirea asiriană (sec. VII î.e.n.); iar în nordul Africii abia în sec. VII e.n.

zație agricolă de un înalt nivel încă din sec. VIII î.e.n.; fapt atestat de o foarte bogată documentație arheologică – inscripții, vase, statuete, palate, temple, morminte, fortificații și opere hidraulice (ca impresionantul dig din Marib, construit în sec. VII î.e.n.). La această dată, sudul Arabiei se afla sub stăpânirea a două puternice regate rivale – minean și sabean.

Cel mai vechi, mai bogat și mai puternic era regatul sabeilor, a cărei celebră „regină din Saba", din sec. X î.e.n., stabilise legături cu înțeleptul rege Solomon[1]. Situat în colțul sud-vestic al Peninsulei, regatul sabeilor – care în perioada secolelor III–I î.e.n. a absorbit celelalte state din jur, dominând întreaga Arabie Meridională – și-a extins supremația, către 500 î.e.n., și asupra Etiopiei. Un mileniu mai târziu, în 525, Etiopia, instigată de Bizanț, ocupă Yemenul sabeilor, până în 575; după care, Arabia Meridională devine o provincie a Imperiului sassanid.

În Arabia Centrală, Septentrională și în deșertul Siriei, situația era total diferită. Aici dominau nomazii, beduinii, – marele rezervor demografic al Arabiei, care se infiltrau în țările din jur devenind semisedentari. Deși mentalitatea nomadului excludea ideea de stat, totuși au existat și în nord formațiuni statale, mai mult sau mai puțin stabile, apărute în jurul unor centre comerciale organizate de-a lungul marilor drumuri caravaniere. Două dintre acestea au avut o importanță internațională: drumul care din Yemen urca până în Siria de-a lungul coastei Mării Roșii, trecând prin ținutul Hedjaz, prin Mecca și Medina; și cel care, pornind din părțile sudice ale Golfului Persic, urma cursul Eufratului până în Siria Centrală. – Cel mai important stat din nordul Arabiei era regatul nabateilor care controla caravaniera Yemen–Siria, cu capitala Petra; regatul, înfloritor în sec. I î.e.n., era în foarte bune raporturi cu romanii – până când, în 106, Traian l-a desființat, transformându-l în provincie romană (*Arabia Petrea*). Pe cealaltă arteră comercială se constituise în sec. I e.n. importantul regat al Palmirei (care la un moment dat cucerise și Egiptul); în 272 împăratul Aurelian a stabilit și în această regiune dominația romană. – După căderea acestor regate, în epoca bizantină s-au format două state-tampon: în Siria, regatul Sassanid (în sfera de influență a Bizanțului), iar în valea de jos a Eufratului regatul Lahmid, vasal al Imperiului sassanid.

1 Cf. *Cartea I a Regilor*, X, 1–13; și *Cartea II a Cronicilor*, IX, 9.

În fine, în interiorul Peninsulei puternicul trib Kinda reuşeşte, în sec. V e.n., să reunească mai multe triburi într–o confederaţie, dar numai pentru un scurt timp. Totodată, în oraşele mai importante se constituie un fel de „republici" oligarhice, dominate de familiile marilor negustori. Între acestea se afla şi Makka (Mecca), – sub autoritatea puternicului trib al quraişiţilor, căruia îi aparţinea şi Muhammad.

DE LA STAT LA IMPERIU

La începutul secolului al VII–lea cele două zone de civilizaţie arabă din sud şi din nord ajunseseră într–o stare de epuizare. Singurul organism politic pe care îl cunoşteau arabii – fie nomazii, fie cei sedentari – era tribul. Unele triburi mai slabe se puneau sub protecţia altora mai puternice, devenind „protejaţi" (*mawāli*); altele se uneau prin alianţe în efemere confederaţii; în fine, altele mai mici erau absorbite de cele mai mari. Premisele creării unui stat arab unitar, şi apoi a unui imperiu, au fost opera lui Muhammad (în arabă: „Preaslăvitul"), fondatorul unei religii universaliste[1], şi în acelaşi timp un abil şi energic om de stat.

Schiţa de portret pe care i–o face un autor recent, F. Arborio Mella, se bazează pe mărturiile contemporanilor lui Muhammad:

„Era un bărbat robust, cu o ţinută demnă, de statură mijlocie, cu ochi mari şi privirea pătrunzătoare, cu o barbă lungă şi cu plete negre căzându–i pe umeri. Fire exuberantă şi nestatornică, era iute la mânie ca şi la izbucnirile de veselie, cordial, simpatic şi generos. Era, după caz, un om calculat la rece, hotărât, răzbunător sau mărinimos, înzestrat cu o abilitate extraordinară în a profita de situaţiile favorabile, sau de a evita lucrurile neprevăzute."

„Paşnic din fire, obişnuia să poarte războaie în numele lui Allah, fără ca totuşi el să ia parte activă la războaie, mărginindu–se să

1 Numărul adepţilor religiei islamice se ridică la circa 515 milioane (dintre care 387 milioane în Asia, 124 milioane în Africa şi 5 milioane în Europa). Dintre aceştia, populaţiile legate prin limba folosită (araba), prin tradiţii şi obiceiuri comune, sunt în număr de aproximativ 122 milioane – deci un sfert din întreaga lume musulmană. Este aşa–numita „lume arabă". Arabii care trăiesc în ţările de limbă arabă şi sunt descendenţii cuceritorilor porniţi din Peninsula Arabia în sec. VII, stabiliţi apoi în ţările cucerite, sunt azi aproximativ 32 milioane (reprezentând 6%din populaţia Egiptului, 8% din a Sudanului, 10% din a Iordaniei, Libanului, Irakului şi Siriei,30% din a Tunisiei, 35% din a Algeriei, 40% din a Marocului, 100% din Peninsula Arabia. – (Date din 1973; cf. Bruno Luppi).

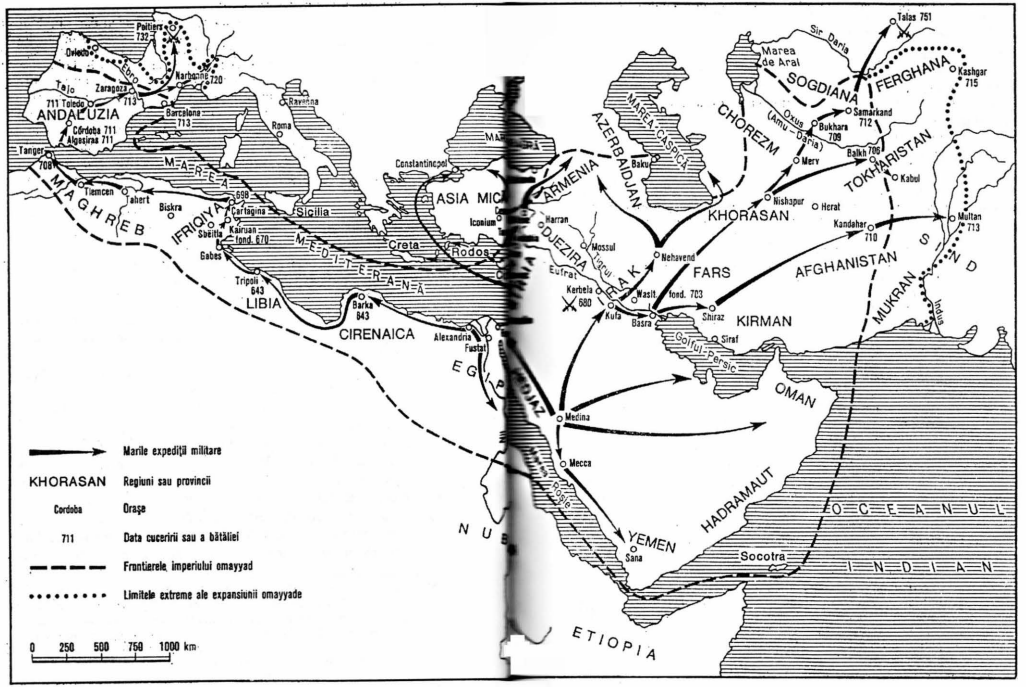

Expansiunea musulmană a omayyazilor între anii 661–750

întocmească planurile de luptă și lăsând pe mâna altora comanda; iar în momentul atacului, se retrăgea într-un loc izolat să se roage pentru ai săi. N-a scos niciodată sabia din teacă și nici n-a ucis vreodată pe cineva."

„În întreaga sa viață n-a voit să fie altceva decât un arab și un quraiș, și nici n-a avut intenția să răstoarne străvechea ordine tribală pentru a o înlocui cu alta diferită: numai reacția propriilor săi concetățeni l-a constrâns să ia hotărârea de a se «desprinde» de tribul său, hotărâre care îi va conduce pe arabi să treacă pragul de lumină al istoriei. Și într-adevăr, calendarul lor nu începe cu data nașterii Profetului, ci cu data Hegirei."

„Dictator la Medina, a dus aici tot timpul o viață de călugăr franciscan. N-avea nici măcar un pat, dormea pe pământul gol, învelit în mantaua sa."

„Deosebit de modesta sa casă era tot timpul deschisă tuturor, credincioși, nevoiași, cerșetori, oameni care îi solicitau ceva sau care cereau să li se facă dreptate."

„Întotdeauna declara în public că el este un om oarecare, asemenea tuturor celorlalți; nu era în stare să săvârșească minuni, nu se lăuda cu victoriile lui, disprețuia gloria și bogățiile. „Îl invidiez pe omul care locuiește într-o casă singuratică", spunea, „și care se dăruiește bucuriei meditației; omul pe care nimeni nu-l cunoaște, nimeni nu-l arată cu degetul, iar când moare, nimeni nu-l plânge".

„La început era o fire îndoielnică, sta și chibzuia, apoi a devenit potrivnic celorlalte religii monoteiste existente, nu a aprofundat niciodată conținutul acestora, datorită și faptului că nu le socotea potrivite pentru poporul său. Predica sa, izvorâtă din experiențe personale, se adresa numai arabilor; și numai acestora voia să le arate calea mântuirii."

„Modestul său mormânt, săpat chiar pe locul în care a murit, este acum încorporat în marea moschee din Medina".

Activitatea socială și politică a lui Muhammad[1] era fondată pe principiile etico-religioase ale „supunerii" (*islam*) la comandamentele care prin revelație i-ar fi fost comunicate de Dumnezeu. Combătând egoismul, cultul bogăției și solidaritatea bazată pe

1 Născut în 571, aparținând clanului hașemit din tribul quraișiților, Muhammad a rămas de copil orfan de ambii părinți, fiind crescut de unchiul său Abu Talib. S-a căsătorit cu o văduvă bogată, Khadija, cu care a vut 7 copii; din aceștia a supraviețuit doar una din fiice, Fatima. Convins fiind că a primit din partea lui Dumnezeu mesaje pe care să le comunice poporului său, din 610 sau 612 a început să predice. A murit la Medina în 8 iunie 632 (al 11-lea an al Hegirei).

Sigiliul lui Omar (634-644) - Sigiliul califului Othman (644.

legăturile gentilice, predica o relație directă, neintermediată între om și Dumnezeu, pe temeiul căreia toți oamenii sunt egali; recomanda generozitate, onestitate, caritate, ajutorarea celor săraci, a orfanilor și văduvelor, etc. Primii săi adepți au fost unii membri ai familiei (soția sa Khadija, unchiul Abu Bakr, vărul său Ali) și câțiva din rândurile tinerilor, săracilor și unor sclavi eliberați. Ostilitatea bogaților negustori meccani - care vedeau în propagarea acestor principii o amenințare adusă instituțiilor ce le asigurau puterea și privilegiile - l-a silit să se expatrieze în orașul Yathrib - localitate care va primi noul nume de Medina[1] - unde la început fu primit și ca arbitru și mediator în conflictele dintre arabi și cele trei triburi ebraice din oraș[2]. Încearcă să aplaneze discordiile - pentru ca în cele din urmă să decidă expulzarea evreilor și sechestrarea tuturor bunurilor lor; dintre membrii celui de-al treilea trib ebraic, 600 de bărbați au fost masacrați iar femeile și copiii au fost vânduți ca sclavi.

Pentru a procura mijloace de subzistență coloniei adepților săi, Muhammad organizează câteva atacuri contra unor caravane ale negustorilor „păgâni" din Mecca, -lovituri soldate cu morți de ambele părți. Mecca nu va întârzia să răspundă (în 625 și 627) -

1 Al-Madinah - „orașul" (subînțeles: „al Profetului"). - *Hegira* - „migrație, expatriere"; după moartea lui Muhammad s-a hotărât ca începutul noii ere - deci a calendarului musulman - să fie fixat în prima zi a anului lunar în care a avut loc *hegira*: 15 iulie 622.

2 De câteva secole se răspândiseră în Arabia triburi de evrei refugiați din Palestina, aducând aici și monoteismul ebraic. Probabil că triburile ebraice din Medina erau formate - măcar în parte - și din arabi iudaizați.

ultima dată cu o forță de 10.000 de meccani și beduini, dar fără să ocupe Medina. În 630 are loc marele eveniment: o armată de musulmani din Medina, în frunte cu Muhammad, ocupă Mecca, fără luptă. Muhammad intră în marele templu Kaaba, distruge statuile idolilor, proclamă cultul lui Allah și abolirea tuturor uzanțelor, privilegiilor și obligațiilor în vigoare atunci (perioada preislamică este numită „a ignoranței și barbariei"– *giahiliya*). În anul următor (631) declară război până la capăt „păgânilor"– toleranța fiind rezervată numai pentru adepții religiilor monoteiste (creștini și evrei), cu condiția de a se supune și de a plăti un impozit special[1].

Cele mai mari piedici în activitatea sa de consolidare a „comunității" i le puneau evreii; adică, tocmai cei de la care se aștepta mai puțin. Pentru că, la început, Muhammad li se adresase – atât lor cât și creștinilor – ca unor frați într-o credință monoteistă: „Cei care au aceeași credință cu noi, evreii și creștinii, cei care cred în Dumnezeu și în Judecata de Apoi și săvârșesc fapte bune, aceia vor fi răsplătiți de Domnul și nu trebuie să se teamă de nimic, și nici să nu aibă de ce să se plângă" (*Coran*, II). – Mai mult decât atât: „Muhammad adoptase multe ritualuri ebraice, precum sâmbăta ca zi de sărbătare, stabilirea unor zile de post, sau rugăciunile cu fața îndreptată spre Ierusalim. Dar evreii l-au dezamăgit repede: când aceștia și-au dat seama de imensa ignoranță a *Vechiului Testament*, pe care Muhammad nu-l citise niciodată și pe care îl interpreta în felul său, dialogul a devenit imposibil și orice apropiere între Islam și *Biblie* cu neputință. Pe scurt: dacă Muhammad afirma că este Profetul lui Dumnezeu, i se răspundea pur și simplu că, nefiind evreu, nu putea nici să fie profet" (A. Mella). Revolta sa își află ecou în cuvintele *Coranului* (V): „Cei mai mari dușmani ai credincioșilor (ai musulmanilor – n. n.) îi vei afla printre evrei și idolatri, iar prietenii îi vei găsi în schimb printre aceia care spun: suntem creștini; și aceasta, pentru că printre ei se află preoți și călugări, și pentru că ei nu sunt trufași". (Față de creștini, cu care întreținea relații amicale, atitudinea lui Muhammad a fost, aproape de-a lungul întregii sale vieți, pozitivă, – deși *Coranul* critica unele puncte ale doctrinei creștine).

Nu mai puțin importantă a fost activitatea lui Muhammad de legislator și organizator al comunității întemeiate de el. În ultimii ani ai vieții, prestigiul său era recunoscut de suveranii țărilor vecine – împăratul Bizanțului, regele Persiei, negusul Etiopiei, guvernatorul

1 Totuși, în „zona sacră" – Mecca și Medina – nu vor fi admiși nici creștinii nici iudeii.

Muhammad, ajutat de îngerul Gabriel, asediază o cetate. Miniatură dintr-o istorie universală arabă din sec. XIV. British Museum, Londra.

Egiptului, – cărora Profetul le trimitea ambasade, invitându-i să se convertească la islamism. Arabia Centrală, Yemenul, mai puţin Arabia Orientală, erau în bună parte câştigate la noua religie şi la o viitoare ordine socială când Muhammad muri, fără a-şi desemna succesorul. Ruda cea mai apropiată era vărul şi totodată ginerele său, Ali; dar la arabi, principiul succesiunii nu era bazat pe legături de rudenie. Fu ales ca şef al noii comunităţi bătrânul Abu Bakr (tatăl Aişei, soţia[1] preferată a Profetului), cu titlul de „calif"– *halifa*, „locţiitor" al Profetului. În felul acesta ia naştere instituţia califatului, caracteristică lumii musulmane.

Cei doi ani ai califatului lui Abu Nakr au fost consacraţi în primul rând restaurării autorităţii şi unităţii statului medinez împotriva tendinţelor anarhice ale triburilor de beduini care refuzau să recunoască noul stat şi să plătească tribut.

Următorii zece ani, ai califatului lui Omar ibn al-Khattab (634-644), au dus - în urma victoriilor contra armatelor bizantine, din 636 - la dominaţia arabă în Siria şi Palestina. A urmat cucerirea Irakului, apoi victoria contra Imperiului persan şi ocuparea Mesopotamiei; în fine, ocuparea în întregime a Egiptului (646), de unde arabii întreprinseră incursiuni şi spre vest, în Ifriqiya (Tunisia). - Omar a fost şi un excelent administrator şi un mare om politic, care a ştiut rezolva problemele puse de rapida extindere a Imperiului. Astfel, pământurile din ţările cucerite prin luptă deveneau proprie-

1 După moartea Khadijei, Muhammad a mai avut 10 sau 12 soţii; unele din aceste căsătorii fuseseră contractate de Profet cu anumite scopuri politice.

tate de stat, dar erau lăsate să fie lucrate de vechii proprietari în schimbul unui tribut; terenurile din ţările care capitulaseră fără luptă erau lăsate – în schimbul tributului – chiar în proprietate vechilor stăpâni. Latifundiile foste proprietăţi ale Imperiului bizantin sau celui persan – sau ale înalţilor lor funcţionari – au devenit domenii ale statului arab. S-a întocmit o listă a celor care aveau dreptul la o pensie de stat (foşti luptători, apoi rudele şi primii adepţi ai Profetului), cărora le era interzis să posede terenuri în teritoriile cucerite. Administrarea provinciilor era lăsată în atribuţia organismelor locale existente înainte – care însă erau controlate de un guvernator. Organizarea, metodele, registrele, limba folosită, moneda, – toate rămâneau aceleaşi. Problemele privind interesele persoanelor sau comunităţilor ne-arabe urmau să fie rezolvate de episcopi (pentru creştini), de rabini (pentru evrei), sau de nobili proprietari persani (pentru zoroastrieni). „Legea divină", prescripţiile *Coranului* erau aplicabile numai comunităţii musulmane (*umma*).

Conform principiului fundamental care călăuzea politica cuceritorilor, lumea era împărţită în musulmani şi ne-musulmani; existau deci două categorii sociale: a învingătorilor şi a supuşilor; între ultimii, privilegiaţi erau „protejaţii" (*dimmi*), practicanţii unei religii monoteiste, care în schimbul protecţiei acordate plăteau un impozit special. Pentru a ţine sub control populaţiile recent supuse, pentru a crea trupelor baze de operaţii şi de aprovizionare, precum şi pentru a le împiedica de a avea contacte prea intense cu localnicii, în punctele strategice au fost înfiinţate tabere care în curând vor deveni adevărate oraşe. Astfel au apărut în Irak, Basora şi Kufa, în Egipt – Fustat (viitorul Cairo), în Ifriqiya – Kairuan, etc. Omar n-a urmărit o politică de convertire la islamism (dar nici n-a neglijat-o); în schimb s-a îngrijit de educaţia religioasă a arabilor stabiliţi în provinciile cucerite.

După Omar, asasinat de un sclav persan, a fost ales calif Othman, unul din socrii lui Muhammad. În timpul califatului său (664-665) ritmul cuceririlor a încetinit; în schimb incursiunile militare au fost frecvente şi în toate direcţiile: Azerbaidjan, Khorasan, Armenia bizantină, Cirenaica, Ifriqyia, Nubia, Afghanistan; iar după constituirea unei flote[1], în Cipru, Rodos şi Sicilia. Ca om politic Othman n-a fost la înălţimea predecesorului său. În acest timp s-au format latifundii, au sporit discordiile şi conflictele de clasă, ne-

1 Arabii devin redutabili şi ca forţă navală după ce, în 655, flota lui Muawiya obţine prima mare victorie contra unei impunătoare flote bizantine.

mulţumirile cauzate de favoritism şi abuzurile guvernatorilor. Othman a fost asasinat de un coreligionar al său.

După alegerea în funcţie de calif a lui Ali ibn Abi Talib nemulţumirile continuară. Muawiya, guvernatorul Siriei, fu proclamat calif de către sirieni (658), consolidându-şi poziţia şi în Egipt, - apoi în Irak, Arabia şi Mesopotamia. Ali fu ucis (661), rămânând stăpân Muawiya, fondatorul dinastiei omayyade - neacceptată de o minoritate (*şiiţii*), rămasă fidelă memoriei şi drepturilor la califat ale membrilor familiei lui Ali (deci a familiei Profetului); neacceptată nici de o altă grupare a kharidgiţilor, adepţii unei doctrine rigoriste şi egalitariste, proclamând dreptul la califat al oricărui musulman apt fizic şi mintal.

Cei 90 de ani de domnie a dinastiei omayyade (661–750) au însemnat - din punct de vedere militar - cucerirea Maghrebului (Africa Septentrională) până la Atlantic, a Khorasanului, înaintarea în Valea Indusului şi incursiuni de pradă în teritoriul Bizanţului, inclusiv două încercări (eşuate) de cucerire a Constantinopolului. Sub raport politic şi organizatoric, Muawiya a creat o monarhie ereditară cu tendinţe absolutiste (devenite dominante sub abbasizi), alegându-şi ca guvernatori ai principalelor provincii oameni foarte capabili şi organizând armata.

Dintre califii omayyazi s-au remarcat îndeosebi Abd al-Malik (685–705) şi al-Walid I (705–715), în timpul cărora imperiul cunoaşte maxima sa extensiune (până în timpul califatului lui Harun al-Raşid) - din Spania până în oazele din Bukhara şi Samarkand; Marwan II (744–750), care restabileşte autoritatea omayyadă în Siria şi Mesopotamia; şi Hisham (724–743), excelent administrator, care întreprinde campanii în Armenia şi sudul Caucazului. Istoria celorlalţi califi omayyazi se reduce în principal la lichidarea unor insurecţii (în Siria şi Irak), la lupte între pretendenţii la califat, şi la o frivolă viaţă de rafinament şi de plăceri. În epoca omayyadă, felul de viaţă al arabilor se asimilează tot mai mult cu cel al celor supuşi. Violentele reprimări ale revoltelor, impozitele abuzive, dar şi spiritul de toleranţă manifestat faţă de creştini, completează tabloul acestei epoci.

DINASTIA ABBASIDĂ - ŞI DECLINUL

Mişcarea anti-omayyadă - apărută în Iran, reclamând tronul califal exclusiv pentru membrii familiei lui Muhammad, pentru descendenţii lui Abbas, unchiul Profetului - a organizat în 747 o

mare răscoală în Khorasan, îndreptată împotriva dominației politice și sociale a funcționarilor trimiși din Siria în aceste regiuni orientale ale Imperiului. Trei ani mai târziu, trupele rebelilor învinge ultima rezistență a armatelor omayyade – și Abu l-Abbas este proclamat calif în marea mochee din Kufa, fondând o nouă dinastie și inaugurând o perioadă profund diferită în istoria Islamului.

Dinastia abbasidă, care în timpul celor cinci secole de domnie (750–1258) a însemnat o perioadă de mare strălucire urmată, începând din sec. XI, de o progresivă decadență – a instaurat un regim politic absolutist de tipul vechilor monarhii orientale. În structura statului, noua dinastie a introdus schimbări radicale. „Principalul motor al revoluției/abbaside – n.n. O.D./ a fost nemulțumirea provocată de inegalitatea în drepturi politice, sociale și economice dintre musulmanii ne-arabi și arabii musulmani" (N. Élisséeff). Clasa conducătoare nu mai este acum pur arabă, ca în perioada omayyadă, ci este recrutată din elemente etnice diferite islamizate – iranieni, turci, kurzi, berberi, hispanici, etc. – care aveau în comun doar religia islamică și limba arabă. Hegemonia politică arabă se transformă într-o hegemonie culturală arabă – care preia, asimilează și vehiculează tradițiile culturale ale popoarelor supuse. Se creează acum un climat general de pace, de egalitate și de contacte intense cu zone geografice îndepărtate, – un climat în care se afirmă și prosperă negustorii, funcționarii, zarafii, proprietarii funciari, oamenii de știință și de litere. Organizarea administrativă se bazează pe „ministere", pe departamente specializate (*diwan*), conduse de un vizir, învestit cu puteri ample, după model persan; model care, dealtminteri, domină aproape întreaga viață publică și privată. Sistemul fiscal devine mai complex, în timp ce rețeaua căilor de comunicație este dezvoltată și îmbunătățită, – fapt care duce la intensificarea activității comerciale; iar în privința organizării militare, apărarea este încredințată trupelor de mercenari, conduse de ofițeri bine instruiți.

Pe de altă parte, cu timpul are loc și un proces de dezagregare, de dislocare a statului în mai multe formații politice, care respectau doar formal – dar uneori, nici măcar formal – suveranitatea califului. Chiar din primii ani ai acestei perioade, un membru al familiei omayyade masacrate de abbasizi scapă și ajunge în Spania, fondând o dinastie independentă care s-a menținut timp de mai bine de două secole; emiratul și apoi califatul său și-au avut capitala la Cordoba. Un alt calif stăpânește Egiptul – și astfel lumea musulmană va avea,

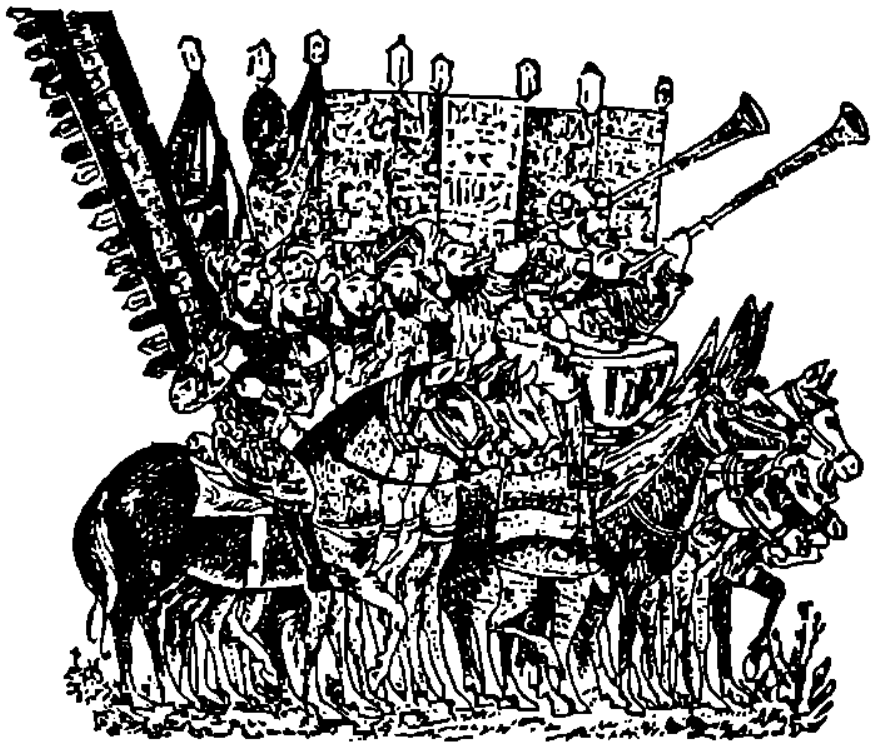

Un detaşament militar de stegari şi trâmbiţaşi.
Miniatură dintr-un manuscris arab din sec. XIII.

concomitent, trei califi. În sec. IX controlul politic efectiv trece în mâna turcilor; în sec. X – a iranienilor Buwaihizi; şi în sec. XI – din nou în mâna turcilor seldjucizi; până când, pe la mijlocul secolului al XIII-lea dinastia abbasidă şi califatul islamic sunt desfiinţate de năvălitorii mongoli (1258).

Dintre cei 37 de califi abbasizi, mai importanţi au fost: al-Mansur (754–775) şi al-Mahdi, care s-au remarcat prin activitatea lor de organizare internă, economică şi administrativă[1]; Harun al-Raşid (786–809), a cărui domnie va fi considerată perioada de mare strălucire a califatului abbasid – în interior pentru pacea instaurată şi bunăstarea economică, iar în exterior pentru marele prestigiu de care s-a bucurat imperiul islamic, din China până la curtea lui Carol cel Mare[2]; al-Mamun (813–833), renumit datorită marelui său interes

1 Al-Mansur a fondat un nou oraş în locul vechii capitale Damasc, pe malul drept al Tigrului, dându-i numele de Dar as-Salām („Lăcaşul Păcii"), dar care şi-a păstrat până azi vechiul nume al satului persan pe locul căruia fusese construit – Bagdad („Dăruit de Dumnezeu").

2 Această perioadă a însemnat şi începutul dislocării Imperiului, prin acordarea unor autonomii locale (Ifriqiya, Maghreb, ş.a.), unde se vor instala dinastii care vor întreprinde acţiuni expansioniste independente de guvernul din Bagdad (de ex., cucerirea Siciliei, în 827; sau a Cretei, în 825).

pentru știință și patronarea unei uriașe activități de traduceri și în general de promovare a culturii; al-Mutașim (833–842), care și-a mutat capitala la Samarra, unde următorii șapte califi vor construi splendide palate și moschei rămase până azi documente unice ale epocii abbaside[1].

Secolul care a urmat – al X-lea – este caracterizat de intrigi, comploturi și lupte interne. La marginile imperiului se constituie noi dinastii autonome (în Egipt, în Siria, în Mesopotamia, în Persia, etc.), acționând în deplină independență, autoritatea califului din Bagdad rămânând pur formală. Unele state nu o vor recunoaște nici măcar de formă – ca, de ex., de la început omayyazii din Spania; apoi (din sec. X) fatimizii[2] din Tunisia (Ifriqiya) și Egipt, care își vor lua chiar titlul de califi. În timp ce Egiptul și Siria se sustrag definitiv controlului califului din Bagdad, în Persia se formează domeniul familiei iranice a Buyizilor sau Buwayhizilor (932–1055), care în curând vor lua acest califat sub tutela lor.

În 936 apare în ierarhia statului abbasid figura comandantului suprem, emirul emirilor (*amir al-umarā*), învestit cu depline puteri civile și militare, care va reduce funcția califului la o sarcină pur onorifică. Astfel, emirii Buwayhizi devin „protectorii" califului. – Când califul din Bagdad rămâne doar o umbră a ceea ce fusese odinioară, califatul fatimid din Egipt ajunge la apogeul puterii sale.

Odată cu decadența califatului din Bagdad și cu afirmarea dinastiilor locale, din sec. XI începe perioada de decadență generală a imperiului arab din Orient. Prin dinastia din Khorasan elementul turc își creează primul stat musulman: statul ghaznavid, care se extinde spre Orient, inițiind islamizarea Indiei. Pe la mijlocul sec. XI, din Asia Centrală un alt val de turci, seldjucizi, intră profund în aria arabismului: din acest moment istoria politică și socială a arabilor din Răsărit va fi dominată de elementul turc islamizat și, din punct de vedere cultural, arabizat. Micile state musulmane vor fi conduse de dinastii turcești, cu o aristocrație militară proprie care își

1 Dar califul al-Mutașim a făcut și greșeala de a angaja ca mercenari un mare număr de turci din Asia Centrală, care în curând vor prelua ei puterea. În felul acesta, istoria dinastiei abbaside trece gradual, în patru din cele cinci secole ale existenței sale, de la planul imperial la cel pur local irakian.

2 Dinastia califilor fatimizi (care pretindeau că descind din Ali și Fatima, fiica Profetului) a domnit mai întâi în Tunisia, apoi în Egipt (între 909–1171). „Favorizând viața intelectuală și îndeosebi studiul filosofiei și al științelor Antichității, ea a inspirat o arhitectură și o artă islamică originală, caracterizată prin gustul pentru reprezentările figurate" (D. Sourdel și J. Sourdel-Thomine).

va institui regimul său feudal militar, – totodată apărând Islamul de ameninţarea mongolă. În sec. XV turcii osmanlâi încorporează în imperiul lor şi ţările din nordul Africii (exclusiv Marocul).

În cele cinci secole cât a durat acest proces se mai poate vorbi încă de o istorie a arabilor – pentru că fondul populaţiei din Egipt şi Irak a rămas arab; arabe au rămas şi limba, şi cultura, şi conştiinţa legăturii istorice dintre arabism şi islamism. (Iar la vest de Egipt influenţa turcă a întârziat: aici, în tot cursul secolului al XV-lea forţa politică dominantă rămâne arabo-berberă).

ARABII ÎN SPANIA

În Occident – în nordul Africii, în Spania şi Sicilia – istoria şi cultura arabă capătă particularităţi distincte. Aici, singur statul

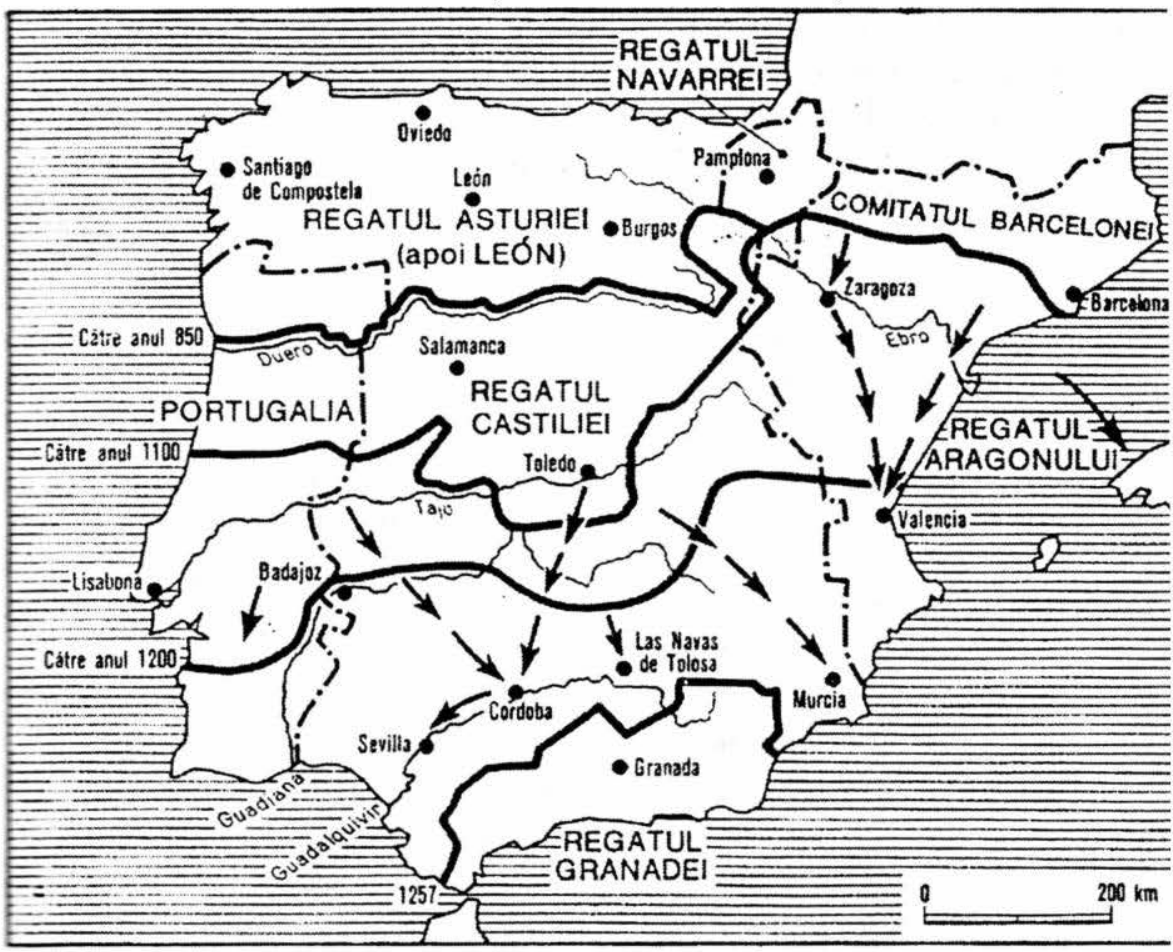

Recucerirea progresivă a Spaniei de sub dominaţia maurilor („*Reconquista*"). Cu majuscule, regatele din sec. IX. Liniile punctate marchează frontierele regatelor din sec. XIII. Liniile continue, diferitele faze ale *Reconquistei*.

Ifriqiya recunoaște suveranitatea califului din Bagdad. În Maghreb (Algeria și Maroc) se formează emirate arabo-berbere independente. În Sicilia, ocupată de arabi timp de mai bine de două secole (827–1061), limba, cultura și civilizația arabă continuă să domine încă un secol, sub stăpânirea normanzilor.

În 711, Tariq ibn Zyad, generalul berber al lui Musa ibn Nusair, guvernatorul omayyad al Ifriqiyei, trece – cu o armată de 7000 de berberi și 700 de arabi – strâmtoarea care îi va purta numele[1], învingându-l pe regele vizigot Roderic; Musa, aducându-și forțe noi, îl întâlnește lângă Toledo – și cuceritorii ajung rapid în Asturia și Galicia. Urmașii lor trec și Pirineii, ajungând până în valea Loarei, unde înaintarea musulmanilor este oprită de Carol Martel (732). În 755 ultimul omayyad Abd ar-Rahman I se refugiază în Spania; în anul următor este recunoscut la Cordoba ca emir independent al Andaluziei, inaugurând – pentru o perioadă de două secole și jumătate – un stat arab unitar, cu o splendidă viață culturală, înfloritoare și în secolele următoare, și cu o viață de curte al cărei fast rivaliza cu cel al Bizanțului

Lunga domnie a lui Abd ar-Rahman III (912–961) – în cursul căreia continuă luptele cu regii creștini din Leòn și Asturia – a însemnat o epocă de aur a civilizației islamice din Spania. În 929 Abd ar-Rahman III ia titlul de calif; în duel cu califul fatimid pentru hegemonia în Mediterana Occidentală își face recunoscută suveranitatea (deși nu e vorba de o adevărată dominație) de către berberii din Maghreb; dă o mare atenție dezvoltării agriculturii, meșteșugurilor și comerțului; iar ca un „Harun al-Rașid al Occidentului", patronează viața intelectuală, știința, literele și artele. Fiul său al-Hakam II (961–976) îi continuă cu strălucire opera culturală, fondând și o faimoasă bibliotecă.

Sub Hișam II (976–1008), stăpânul real timp de 25 de ani al statului devine marele vizir supranumit al-Mansur („Victoriosul") care prin campaniile purtate cu o rară brutalitate extinde teritoriul regatului. După moartea lui (1002), regatul omayyad din Spania se dezmembrează în peste douăzeci de mici state provinciale, conduse de efemerele dinastii arabe și berbere ale așa-numiților „regi de comunități" (*mulūk at-tawaif*; în spaniolă – „reyes de taifas").

Această stare de anarhie favorizează *Reconquista*, acțiunea militară a regilor creștini pentru recucerirea Peninsulei. În fața acestei

1 *Gebel-Tariq* („muntele lui Tariq"), devenit Gibraltar.

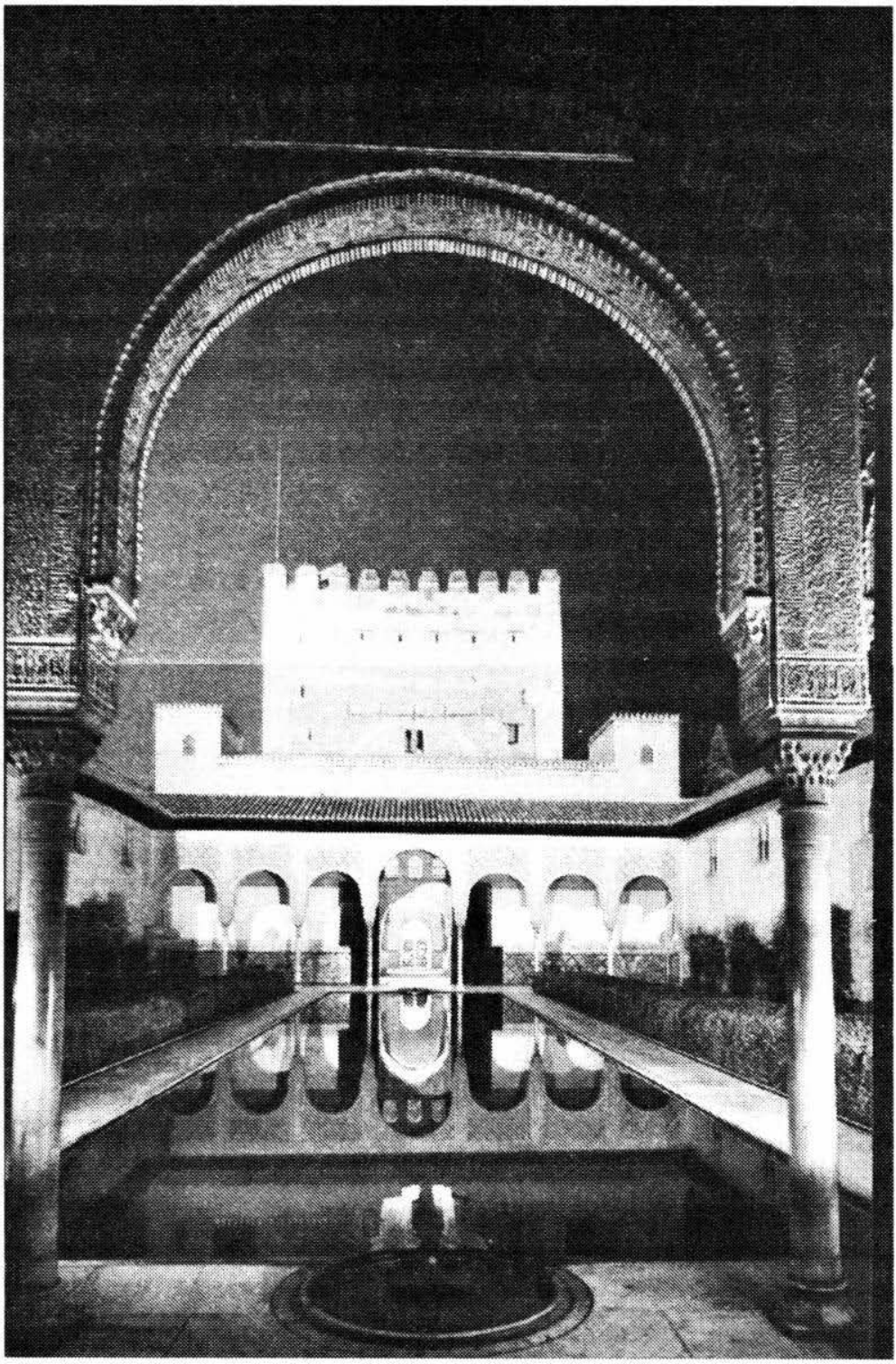

Feericul palat Alhambra, reşedinţa califului.
Una din curţile interioare, cu bazin şi tufe de mirt. „Patio de los Arrayanes".
Construit în sec. XIV. - Granada (Spania).

amenințări regele arab din Sevilla cere ajutor regatului musulman al almoravizilor, al berberilor saharieni din Ifriqiya (înrudiți cu tuaregii de azi) – care reunifică Spania musulmană, devenită o anexă a statului african almoravid (1086–1147). Timp de mai bine de o jumătate de secol dominația fanaticilor almoravizi sufocă orice activitate intelectuală și artistică. Dar în 1147, când în Africa statul almoravid este suprimat și înlocuit de almohazi – berberi din zona marocană a Munților Atlas[1] – aceștia ocupă și Spania, aproape fără rezistență, și în 1150 Abd al-Mumin se proclamă calif almohad, independent de califatul abbasid. Noul imperiu berber a stăpânit în Spania până în 1232 (iar în Africa, până în 1269), protejând și promovând activitatea științifică și literară, filosofică și artistică. Sub asalturile *Reconquistei* dominația musulmană s-a destrămat; în locul ei s-au format mici regate independente – dintre care cel din Granada a mai rezistat până în 1492.

STRUCTURA SOCIALĂ. BEDUINUL. SCLAVII

Nomadismul beduinului, în continuă căutare de locuri de pășunat pentru turme, era singura formă posibilă de viață în condițiile deșertului. Ocupațiile sale erau păstoritul, vânătoarea, schimbul de produse și incursiunea de pradă – *ghazw* – care își avea regulile sale[2]. Agricultura și diferitele meșteșuguri erau ocupații nedemne de el. Triburile mai mici și mai slabe – sau așezările sedentarilor – își cumpărau protecția unui trib mai puternic. Cauzele principale ale conflictelor dintre triburi era apa și locul de pășunat.

Dar aspectul reprobabil al acestor incursiuni – determinat fie de nevoi de subzistență, fie de motivul instituționalizat al vendetei – era compensat de o serie de calități morale. Printre acestea, un loc principal îl ocupa sacrosancta lege a ospitalității, de care se bucura chiar și un străin[3]. Sentimentul solidarității de trib, instinctul

1 Numiți de europeni „mauri" (de la gr. *mauroi* – „negri").

2 Scopul unui *ghazw* era, într-adevăr, prada (vite, mărfurile caravanelor, răpirea de femei și copii – care apoi erau răscumpărați); dar era precedat totdeauna de „provocări" formulate de poeții celor două triburi în conflict, fiecare lăudându-și vitejia propriului trib, și ironizând sau insultându-i pe adversari. Obligator era să se evite – pe cât posibil – vărsarea de sânge. Azi asemenea incursiuni de pradă sunt interzise.

3 Celelalte două virtuți ale beduinului erau: însuflețirea (avântul, clanul – *hamāsāh*) și bărbăția (*murūah*).

puternic de libertate şi individualismul împins până la forme anarhice i-au împiedicat pe beduini să se organizeze în formaţiuni sociale mai ample decât cea a tribului. Baza organizării lor sociale era clanul (*qawm*), format din membrii familiilor unei tabere de corturi. Un număr de clanuri înrudite formau un trib (*qabila*). Membrii clanului se supuneau autorităţii celui mai bătrân dintre ei; se socoteau că descind dintr-un strămoş comun, al cărui nume îl purtau precedat de determinativul *Banu* („fiul lui...").

Şeful clanului sau al tribului, şeicul (*shayikh*), era ales de comunitate (şi rămânea în această funcţie atâta timp cât era sănătos şi în deplină posesiune a facultăţilor mintale) ţinându-se seama de vârsta sa, de curajul, cinstea, generozitatea şi înţelepciunea de care dăduse şi continua să dea dovadă. În problemele clanului sau ale tribului său şeicul nu decidea singur, ci ţinea seama de părerile adunării formate din toţi şefii familiilor. Nu putea lua nici o măsură coercitivă, ci doar veghea asupra ordinei şi bunului mers al vieţii tribului. Tribul mai avea şi un *rais* – care răspundea de operaţiile militare; un *hakam* – judecător sau, mai degrabă, arbitru care în diferendele sau conflictele dintre părţi recomanda respectarea normelor de drept cutumiar; un prezicător (*kahin*) – care în viziunile şi prezicerile sale era inspirat de un spirit (*djin*): şi un poet (*sair*) al tribului la diferite ocazii, influenţându-i opinia prin versurile lui.

Beduinii aveau o mentalitate profund democratică – în sensul că nu admiteau o altă autoritate în afară de consiliul şefilor de familii şi de poziţia morală a şeicului[1]. Spre deosebire de alte popoare nemusulmane şi de ordinea socială din Europa medievală, arabii n-au acceptat un organism intermediar între individ şi comunitatea tuturor credincioşilor, şi nici chiar o ierarhie de clasă (cu excepţia clasei sclavilor) – chiar dacă în realitate existau, desigur, diferenţieri sociale determinate de condiţiile economice ale unora sau altora. Totuşi, în unele triburi se bucurau de un prestigiu deosebit membrii unor anumite familii – descendenţii din familia Profetului, sau urmaşii primilor săi adepţi şi ai camarazilor săi de luptă; dar cu timpul, când numărul acestora a ajuns de ordinul miilor, au dispărut şi aceste diferenţieri „aristocratice",– chiar dacă cele două ramuri ale familiei Profetului (abbasizii şi talibizii) se bucurau în continuare de

1 Titlul de „rege" n-a fost folosit niciodată de arabi (cu singura excepţie a tribului Kinda) decât pentru regii străini, – sau pentru dinastiile lor parţial romanizate sau iranizate.

anumite privilegii[1]. – În schimb, arabul, indiferent de ce condiţie socială sau economică era, avea din naştere un puternic sentiment al personalităţii[2].

Începând din perioada omayyadă, structura socială a arabilor şi a populaţiei (islamizate sau nu) din ţările cucerite este radical diferită de cea din perioada anterioară cuceririlor.

Pe întreg teritoriul Imperiului populaţia se prezenta împărţită în trei categorii (plus cea a sclavilor); dar nu în urma unei distincţii de ordin social, sau de situaţie economică, sau de origine etnică, ci pe baza unor criterii de ordin confesional, – care însă au introdus desigur şi consecinţe de ordin juridic sau economico-social[3].

Astfel, musulmanii cuceritori – în frunte cu califul şi familia lui, cu aristocraţia militară şi curtea suveranului – constituiau categoria dominantă. A doua categorie o formau cei convertiţi (forţat sau de bunăvoie) la islamism, – şi cărora le era interzisă reîntoarcerea la vechea lor credinţă; din rândurile acestora s-au recrutat cei mai intoleranţi şi mai duri persecutori ai ne-islamicilor, – dar şi cei care, cultivând tradiţiile lor naţionale, s-au devotat ştiinţelor şi artelor. A treia categorie, „protejaţii" (*dhimmi*), era formată din membrii cultelor monoteiste – creştini, iudaici, mai târziu şi zoroastrieni, – religii tolerate. Aceştia n-aveau voie să poarte arme, erau obligaţi la plata unui tribut pentru protecţia acordată, îşi practicau în mod liber religia, iar în materie penală şi civilă erau supuşi unei jurisdicţii proprii – când în cauză nu erau implicaţi şi musulmani. Funcţiile militare, politice şi religioase le erau prohibite; în schimb aveau

1 Urmaşii lui Abbas (unchiul lui Muhammad) şi ai lui Abu Talib (tatăl lui Ali) erau scutiţi de contribuţia socială obligatorie (*zakat*) şi erau supuşi unei jurisdicţii autonome, cu un judecător propriu (*naqib*); dar şi pentru ei rămânea valabilă legea comună, ca pentru toţi musulmanii. În plus, în cele două „oraşe sfinte", Mecca şi Medina, ei deţineau o poziţie de prim-plan.

2 „El se consideră întruparea modelului desăvârşit al creaţiunii. Pentru el, naţiunea arabă este cea mai nobilă dintre naţiuni. Omul civilizat este, din punctul de vedere exaltat al beduinului, mai puţin fericit decât el şi mult inferior (...) El are o înclinare excesivă spre genealogiile extraordinare şi adeseori îşi urcă originea până la Adam. Nici un alt popor n-a ridicat vreodată genealogia la rangul şi demnitatea de ştiinţă, în afară de arabi" (Ph. K. Hitti).

3 Arabii erau foarte mândri de „puritatea" sângelui lor – dar fără să ajungă până la un intolerant orgoliu de rasă. Căsătoriile mixte erau frecvente; iar în ţările cucerite au domnit dinastii reprezentate de kurzi, berberi, negri sau turci. Soţia lui Muawiya era creştină; de asemenea, poetul său de curte, medicul personal, precum şi ministrul de finanţe.

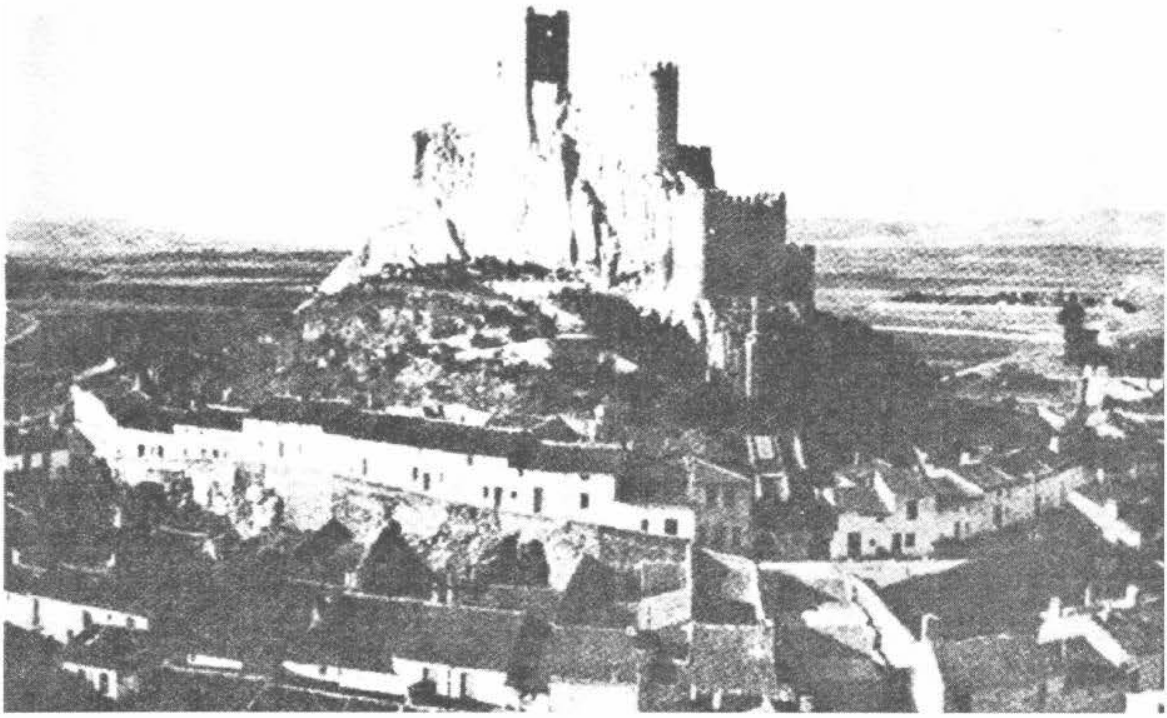

Cetatea califului al-Mansur. Sec. XI. Castilia.

acces larg la funcţii administrative – care în Siria şi Egipt (mai puţin în Irak) erau deţinute aproape numai de creştini şi de evrei. Cu timpul, au avut loc desigur şi manifestări de intoleranţă; dar mai rare şi, în orice caz, mai puţin grave decât cele întâlnite în acest timp în lumea bizantină, împotriva evreilor sau a paulicienilor.

Sclavia – recunoscută legal de popoarele semite, dar menţinută foarte mult şi în lumea creştină[1] – s-a perpetuat timp îndelungat în ţările arabe. Arabii însă au ameliorat considerabil condiţia sclavilor, – incomparabil mai mult decât bizantinii sau decât occidentalii.

Astfel, legea islamică îi oprea pe musulmani să îi aducă pe coreligionarii lor în stare de sclavie, căci islamismul decretase egalitatea absolută a tuturor celor ce aparţin acestei religii. (În schimb, un sclav nu îşi recâştiga libertatea numai prin simplul fapt că ar fi trecut la islamism). Cele trei mari zone din care proveneau sclavii musulmanilor erau Africa neagră, stepele Asiei şi sud-estul Europei. Sclavii proveneau din rândurile prizonierilor de război (între care şi femeile şi copiii – dacă nu erau răscumpăraţi), ale celor capturaţi în incursiunile de pradă, sau prin cumpărare din târgurile de sclavi (sau direct de la părinţii care acceptau să-şi vândă copiii).

1 În Europa până la sfârşitul Evului Mediu; dar în coloniile lor, ţările europene au menţinut-o până în secolul XIX.

Sclavia pentru neplata datoriilor nu exista, era interzisă. Stăpânul avea datoria să își trateze omenește sclavul; în caz că un sclav era maltratat, acesta avea dreptul să fie eliberat.

Bineînțeles că un sclav nu putea deține o funcție politică, religioasă sau juridică. Dar sclavul putea dispune liber de bunurile provenite din economiile pe care le realizase; sau putea să conducă – din însărcinarea stăpânului său – o întreprindere. Se putea căsători legal, copiii săi rămâneau sclavi, dar nu puteau fi vânduți înainte de a fi împlinit vârsta de 7 ani decât împreună cu mama lor. Sclava trebuia să se supună și să devină și concubina stăpânului – dacă acesta dorea; dar dacă din această legătură se năștea un copil, copilul devenea liber, mama copilului nu putea fi vândută, iar după moartea stăpânului ea își recăpăta libertatea[1]. Dar un stăpân nu își putea prostitua sclavele și nici nu putea să întrețină legături cu sclavele altora. – Legea islamică recomanda credincioșilor – ca o faptă bună pentru care vor fi răsplătiți pe lumea cealaltă – să-și elibereze sclavii; ceea ce musulmanii și prevedeau în dispozițiile lor testamentare (mai ales când acești sclavi trecuseră la islamism). Sclavul avea și dreptul de a-și răscumpăra libertatea – dacă avea posibilitatea economică corespunzătoare; dar orice sclav eliberat avea și pe mai departe anumite îndatoriri față de fostul său stăpân, cu care continua să mențină legături. Sclavii nu erau folosiți la muncile agricole (cu excepția unor extrem de rare cazuri de pe unele latifundii). La arabi sclavia avea un caracter esențialmente domestic. Într-un fel, sclavul era integrat familiei stăpânului său – care apoi, eliberându-l, îl transforma, dacă trecuse la islamism, într-un membru al marii comunități musulmane.

Dintre cele trei mari zone amintite de proveniență a sclavilor, sclavii proveniți din regiunea africană erau folosiți îndeosebi la muncile casei (iar negresele, ca doici); sclavii turci din stepele asiatice erau foarte apreciați ca soldați; iar cei aduși din țările slave – dintre care se recrutau mai ales eunucii – erau mult căutați de familiile aristocratice. – Un calif omayyad poseda cel puțin o mie de sclavi; un renumit poet din Mecca, de la începutul secolului al VIII-lea, avea peste 70 de sclavi. Dar adeseori, chiar și musulmanul sărac avea cel puțin un sclav.

1 Cu doar trei excepții (al-Abbas, al-Mahdi și Amin), toți ceilalți califi abbasizi – deci 34 din totalul de 37 – au fost fiii unor sclave (persane, grecoaice, armence, turcoaice, berbere, ș.a.).

ECONOMIA RURALĂ. REGIMUL PROPRIETĂȚII FUNCIARE

În aproape întreaga lume musulmană – ca, dealtminteri, și în Occident – principala sursă de bogăție o constituia pământul. Marea majoritate a populației imperiului o formau agricultorii. În țările cu suprafețe mari de terenuri necultivabile economia agrară era combinată cu cea pastorală. Pe meridiane și la latitudini atât de diverse felul de a lucra pământul varia, totuși, însă prea puțin; doar vitele folosite la muncile agricole erau în fiecare țară altele, – cămile, cai, bivoli, boi sau vaci. În funcție de regiuni și de mijloacele practicate pământurile dădeau una sau două recolte anual, iar grădinile irigate de zarzavaturi, chiar trei. Câmpurile neirigate erau lăsate, tot al doilea an, să se odihnească.

Arabii au contribuit mult la progresul agriculturii, pomiculturii și horticulturii, – traducând sau copiind tratate de agronomie, importând (îndeosebi în Spania) culturi străine, promovând schimburi de tehnici și de culturi de la o țară la alta unde nu erau cunoscute; și în special întreținând digurile și canalele de irigație, în care scop foloseau diferite tipuri de mașinării pentru a aduce apa din râuri sau din puțuri. Irigația se făcea prin canale de suprafață sau prin apeducte subterane, având din loc în loc puncte de aerisire și de curățire. Unele apeducte erau lungi de o sută până la două sute de kilometri (câteva mai sunt și azi în uz, în Iran). Cantitatea de apă folosită era evaluată cu o relativă precizie, și era plătită de proprietarul terenului irigat. Fiecare stat musulman avea un Departament al Irigațiilor, deservit de un personal specializat; fiecare ținut avea un serviciu de întreținere și fiecare canton un „șef al irigației" cu mai mulți slujbași în subordine.

După sec. X, în țările mai evoluate (Persia, Irak, Khorasan, ș.a.) țăranii eliberați din condiția de iobăgie deveniseră proprietari funciari. Așezările și casele țărănești variau de la o regiune la alta. Astfel, în Mesopotamia țăranii locuiau în colibe de stuf, în Turkestan casele erau de lemn, în Iran de piatră; dar peste tot erau grupate în sate și cătune, înconjurate de un zid de piatră. În mijlocul satului era totdeauna o fântână sau o cisternă, precum și cuptorul de pâine care deservea întregul sat. De asemenea, unul sau mai multe ateliere de țesut, în care se adunau să lucreze mai ales femeile. Seara, după ce vitele se întorceau de la păscut se închidea poarta incintei satului. Femeile lucrau cot la cot cu bărbații pe câmp. Partea ce le revenea

din produse depindea de natura terenului; în cazul cel mai bun, țăranului îi revenea o treime din toate produsele, proprietarului o treime, iar a treia parte, fiscului; dar în regiunile foarte sărace i se lăsau până la nouă zecimi din întreaga recoltă.

În ce privește regimul proprietății funciare, acesta a variat în timp (și mai puțin în spațiu). În țările cucerite pământurile erau fie revendicate de stat (ca în cazul latifundiilor foste proprietăți ale statului cucerit), fie lăsate – cu drept de moștenire – vechilor proprietari în schimbul plății unui impozit funciar (*haradj*). Și musulmanii trebuiau să predea statului, ca impozit funciar, a zecea parte din produse – dar pentru ne-mulsumani acest impozit era dublu. Proprietarul, fie el musulman sau nu, avea drepturi depline asupra pământului, de care putea dispune în voie.

Bunurile statului (rurale sau urbane, mobiliare sau imobiliare, inclusiv drumurile, râurile, canalele navigabile sau de irigație) erau de două feluri. Prima categorie o formau (mai ales în Egipt) cele pe care statul le administra și le exploata direct, sau le concesiona în anumite condiții unor beneficiari individuali, sau unor colectivități. Acești beneficiari aveau drept de proprietate asupra respectivelor bunuri – dar cu obligația de a le valorifica, fie singuri, fie folosind mână de lucru salariată. A doua categorie (al cărei regim cunoaște o mare dezvoltare spre sfârșitul Evului Mediu) o formau bunurile donate de stat sau de un alt donator în scopul și sub forma unei acțiuni de binefacere unor beneficiari. Aceștia puteau fi persoane particulare (urmașii donatorului, o anumită categorie de săraci, etc.) – în care caz bunurile erau puse sub tutela unui administrator delegat, în scopul de a se evita înstrăinarea sau fracționarea lor; sau beneficiarii puteau fi anumite instituții publice (moschei, școli, spitale, – sau puncte de interes public ce trebuiau subvenționate și întreținute, ca: poduri: fântâni, diguri, caravanseraiuri, ș.a.), – cu alte cuvinte, ceva asemănător donațiilor pe care le făceau și continuă să le facă creștinii bisericilor sau unor instituții de caritate. Această a doua categorie de donații avea un caracter absolut și pentru totdeauna. Pentru a preveni abuzurile, gestiunea lor era supusă controlului judecătorilor (*cadiilor*) – sau uneori chiar administrației centrale, *diwan*-ului, care pentru acest serviciu de control își rezerva o cotă.

În lumea musulmană nu era posibilă păstrarea integrală a unei proprietăți mari, întrucât la moștenire proprietatea se împărțea între

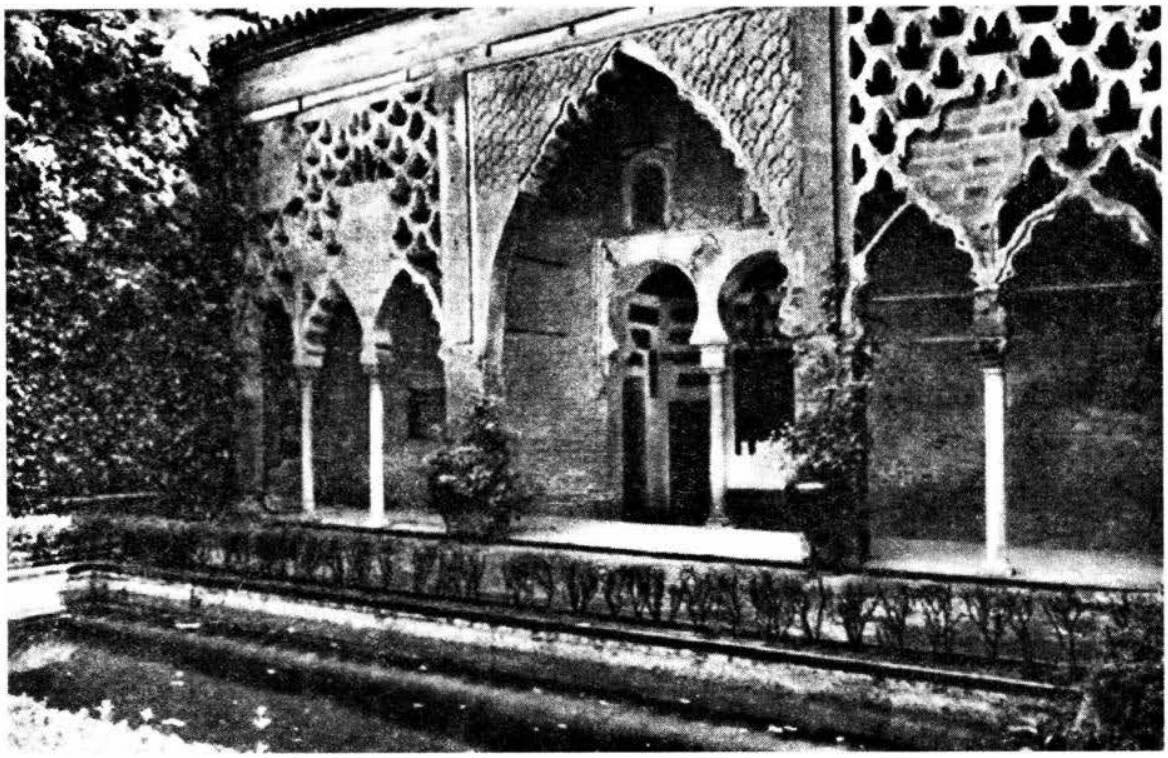

Un colț din grădinile *Alcazar*-ului din Sevilla.

fiii și fiicele decedatului – și chiar rudele mai îndepărtate își aveau dreptul lor la o parte din moștenire. – Pe lângă proprietatea individuală mai există și proprietatea exploatată de o colectivitate, de pildă de către un sat.

Pământul în proprietate individuală putea fi și arendat, sau putea fi lucrat și în dijmă – în forme diverse și în condițiile stabilite prin înțelegere între proprietar și arendaș sau dijmaș. Proprietarii funciari care locuiau la oraș își lucrau pământurile cu muncitori salariați, sau îl arendau. Marile proprietăți erau administrate de un intendent, de un vechil (*wakil*). Între sat și oraș nu exista un adevărat circuit de schimburi; satul trăia într-un sistem de economie închisă, producându-și singur toate (sau aproape toate) bunurile și articolele de care avea nevoie. Dealtminteri, țăranii erau disprețuiți și batjocoriți (orășenii îi numeau *ulūdj* – „măgari sălbatici"). Nemulțumirile și răscoalele țăranilor au fost destul de frecvente în imperiul islamic – și totdeauna reprimate cu cruzime.

Bogățiile subsolului erau exploatate nu atât cu sclavii, cât folosindu-se muncitori plătiți cu ziua. Resursele minerale ale Isla-

mului nu erau prea mari. Zona cea mai bogată – al cărei subsol conţinea aproape toate metalele cunoscute la acea dată – era Iranul (şi câteva regiuni din jur); în schimb Egiptul era lipsit total de minereuri. Zona cea mai bogată din nordul Africii era Ifriqiya (Tunisia) – care avea argint, fier, aramă, cositor, plumb, sare, gemă, precum şi mercurul atât de căutat de alchimişti. Aurul – mai puţin preţuit decât argintul, – le era furnizat arabilor în special de Sudanul occidental. Pietrele preţioase sau semipreţioase diferite se aflau în Iranul oriental şi în regiunea Indusului. Cărbunele era puţin folosit. La fel petrolul din regiunea Mării Caspice: doar pentru uz domestic şi în scopuri militare (pentru confecţionarea proiectilelor incandescente). – Extracţia, exploatarea se făcea şi prin puţuri adânci – dar mai ales prin săparea unor galerii orizontale în coasta munţilor sau a colinelor. Existau şi mine proprietatea statului, care le exploata concesionându-le. Dar minele aparţineau de regulă proprietarilor terenurilor de suprafaţă – care aveau obligaţia de a preda statului a cincea parte din cantitatea de minereuri extrase. – Pe lângă bogăţiile subsolului arabii dispuneau şi de bogatele cariere de marmură din Spania, de renumitele perle pescuite în Golful Persic şi de coralul din apele coastelor Tunisiei, Mării Roşii şi Oceanului Indian.

ORAŞELE

Expansiunea arabă a dus şi la fondarea unor noi oraşe (Bagdad – în epoca abbasidă, Fez, Cairo, ş.a.), precum şi la dezvoltarea deosebită a unor oraşe mici, cum fusese de pildă Cordoba; printre cele aproximativ cincisprezece capitale, unele erau oraşe de importanţă mondială. În acelaşi timp însă regiuni întinse din Iran, Mesopotamia, Egipt sau Maghreb nu aveau deloc oraşe.

Dar la o dată (în jurul anului 1000) când în Europa foarte puţine erau oraşele a căror populaţie trecea de zece mii de locuitori, arabii aveau oraşe în care numărul locuitorilor se apropia sau chiar depăşea cifra de un milion – cum era cazul Cordobei. În sec. X Bagdadul avea 60.000 de băi publice şi private. Din aceste cifre putem deduce numărul mare al locuitorilor acestor oraşe. În secolul următor, populaţia de sex masculin a Bagdadului depăşea cifra de un milion şi jumătate! La aceeaşi dată Cordoba cu cele 21 de cartiere ale sale avea 113.000 de case, 600 de moschei, 50 de spitale şi aziluri, 80 de şcoli şi 900 de băi publice[1].

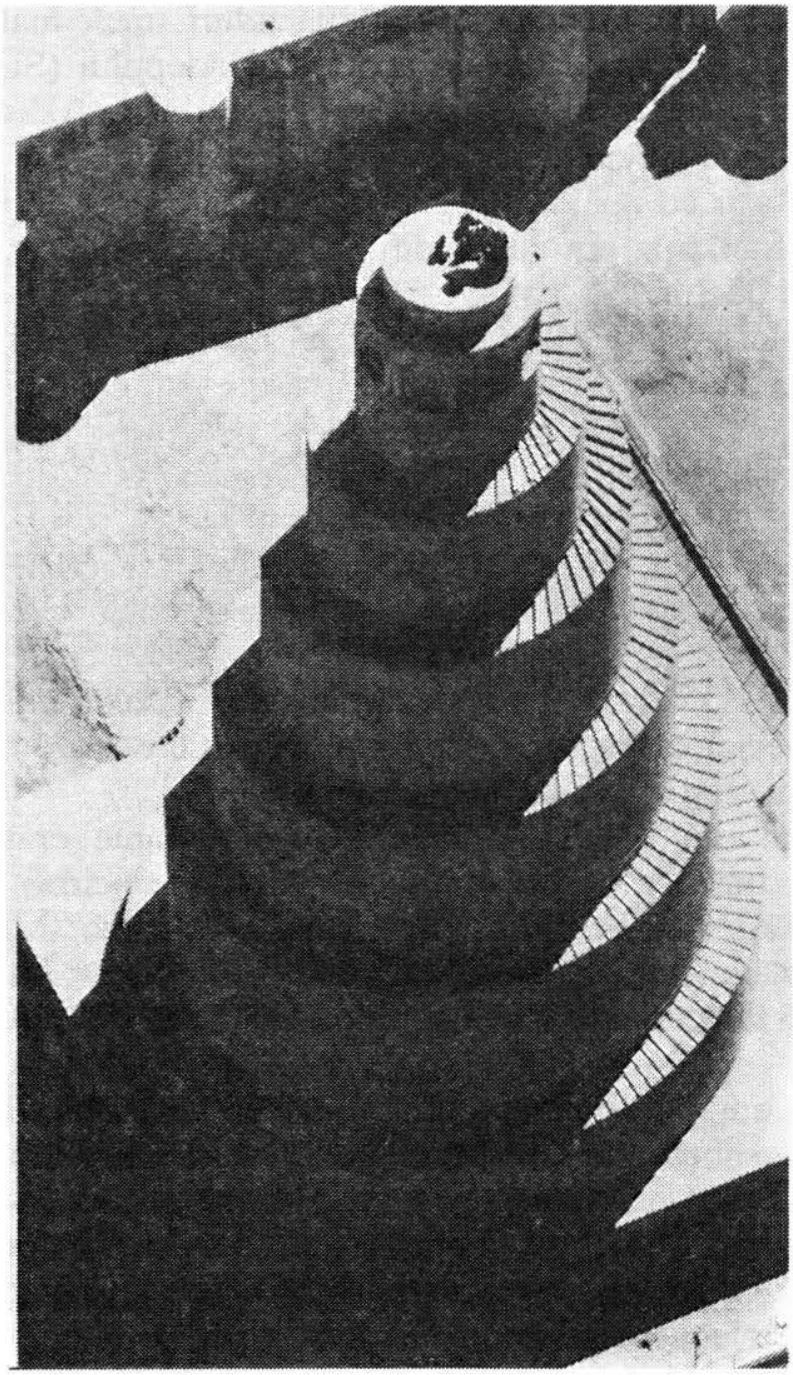

Minaretul helicoidal (o formă derivată din *zigurat*-ul mesopotamian) al marei moschei din Samarra (Irak).

În Arabia Meridională casele erau din piatră şi aveau câteva etaje; în vechiul Cairo, imobilele erau de asemenea din piatră şi aveau în mod curent şapte–opt etaje; unele treceau şi de zece etaje.

4 Se apreciază că populaţia oraşului era de o jumătate de milion, după alţi autori chiar de un milion de locuitori. Dar chiar dacă această cifră ar trebui redusă doar la 100.000 – când nici un oraş din Franţa, Italia sau Germania nu ajungea la un număr de 20.000 de locuitori, – Cordoba rămânea cel mai mare oraş al timpului din Occident.

În Iran, orașele erau înconjurate de două ziduri, unele înalte de 10 m și o grosime de 5 m. Zidul de apărare al Alepului (Siria) avea o înălțime de 13 m. În alte orașe – ca Tripoli, Tir, Akko, ș.a. – se întâlneau în mod curent case cu cinci–șase etaje.

Alimentația cu apă era asigurată în fiecare oraș de un serviciu special. În Iran, apa era adusă din munți prin conducte subterane, uneori lungi de 100 km, cu puțuri de aerisire și de curățire tot la 300 m. În piețile publice existau cisterne imense, uneori subterane boltite, alimentate de aceste canale. Și casele particulare își aveau în subsol cisterna lor, cu o capacitate de 100 metri cubi pentru o familie. În multe orașe sacagiii aduceau apa la domiciliu; în vechiul Cairo, acest serviciu era asigurat cu ajutorul a 50.000 de cămile.

În privința alimentației cu apă era renumit orașul Samarkand, care avea un mare castel de apă și o întreagă rețea de conducte de plumb.

În general, apa se plătea, iar respectiva taxă era fixată de serviciul special al orașului; în anumite cartiere însă, mai sărace, consumatorii erau scutiți de această taxă.

Începând din sec. X străzile mai importante erau luminate noaptea: în Iran și Mesopotamia, de lămpi cu petrol; în Siria și Egipt, de lămpi de ulei. În unele orașe (Damasc, Mossul, ș.a.) existau și latrine publice, fiecare cu 40–50 de cabinete, cu plată, bine întreținute și totdeauna situate în apropierea moscheilor.

Ceea ce admirau de asemenea vizitatorii străini din Evul Mediu în orașele musulmanilor erau numeroasele spitale și băi publice.

Lumea antică nu cunoscuse instituțiile spitalicești propriu–zise; primele spitale și aziluri pentru invalizi fuseseră construite de buddhiștii din Iran, și bine amenajate apoi sub dominația arabă, – spitale rezervate, separat, pentru bărbați și pentru femei. Existau de asemenea aziluri de bătrâni și orfelinate. Spitalul din vechiul Cairo, de exemplu, era administrat de un director; fiecare bolnav dispunea de un pat cu lenjerie curată, era vizitat zilnic de un medic și de mai multe ori pe zi de infirmieri, care îi administrau medicația și îi serveau masa. Într–un alt spital, rezervat femeilor, îngrijirea medicală era asigurată de doctorițe. În azilurile de alienați, tratamentul era administrat de medici specialiști de boli mintale. – „În general, toate orașele, chiar și cele mai puțin importante, au fost dotate cu spitale bine organizate (...) Toate erau absolut gratuite, iar întreținerea lor era asigurată de stat sau de binefăcători care le acordau anual venituri importante“ (Aly Mazaheri).

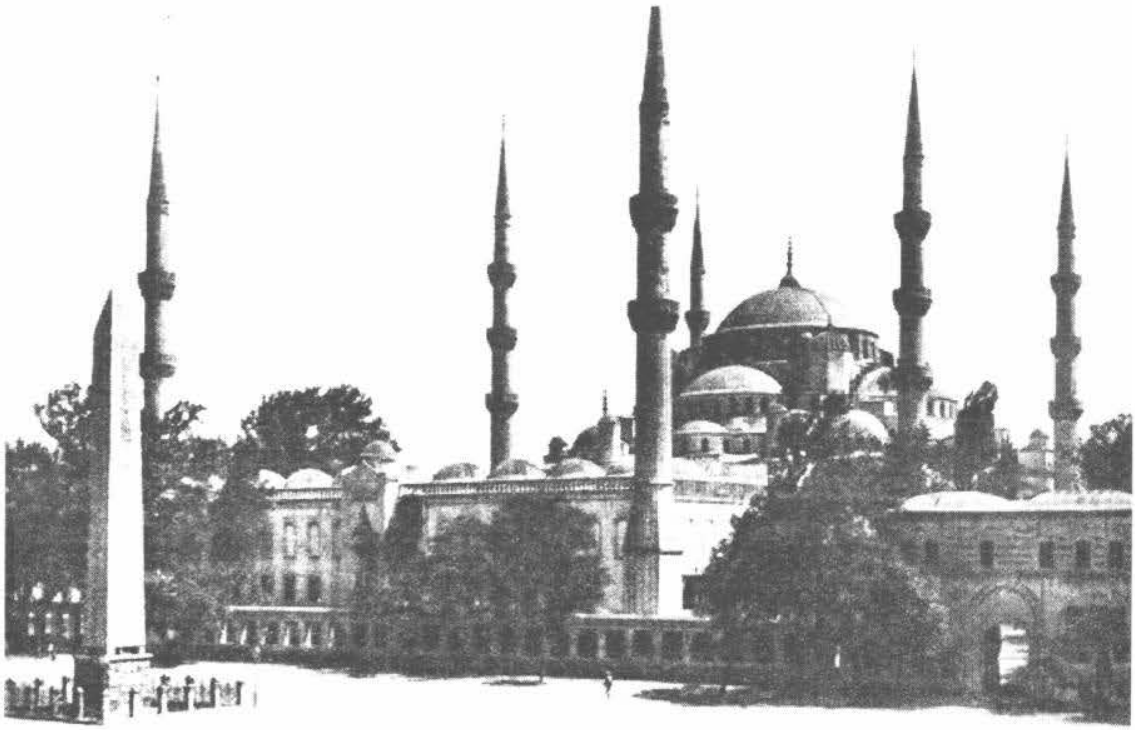

Moscheea sultanului Ahmed I. - Istanbul.

Foarte numeroase erau băile publice; în orașe, în fiecare stradă măcar una - și orice sat avea o asemenea baie (*hammam*), în apropierea moscheei. În sec. XII, Bagdadul avea cam 5000, iar vechiul Cairo, 1170.

Băile publice, construite din piatră sau din cărămidă, erau totdeauna subterane - pentru o mai ușoară alimentare cu apa adusă prin canale; fiecare avea mai multe încăperi (separat pentru bărbați și pentru femei) și bazine cu apa mereu împrospătată și mai mult sau mai puțin încălzită, printr-un sistem subteran de încălzire. Personalul de îngrijire interzicea accesul bolnavilor contagioși (de pildă, al leproșilor). La intrare, un negustor vindea clienților săpun și alifii depilatoare. Înăuntru, maseurii, bărbierii și cei ce aplicau doritorilor ventuze scarificate, își ofereau serviciile.

Orașele asigurau locuitorilor lor și variate posibilități de recreație și de distracție (mai mult în Iran și mai puțin în restul lumii arabo-musulmane). Birturile - mâncări și băuturi, cu spectacole cu dansatoare și cântărețe, în majoritatea țigănci[1]. Foarte gustate erau

1 Țiganii - după Ferdousi - au fost aduși din India în prima jumătate a secolului al V-lea de către regele sassanid Vahram V. Din Iran s-au răspîndit în Europa; în Spania au pătruns în sec. XIII sau XIV.

anecdotele picante, recitate și mimate ceasuri întregi, în ospătării, în piețe, în vecinătatea moscheielor, de comedianți profesioniști; în timp ce, la un colț de stradă, lumea se aduna să asiste la alt fel de spectacole, – la o luptă de cocoși sau de berbeci, la demonstrația unui îmblânzitor de șerpi sau exhibiția unuia care înghițea săbii ...

Marele public asista cu pasiune la cursele de cai, unde se făceau și pariuri; marele hipodrom de lângă Samarra, cu o frumoasă pistă ovală, avea perimetrul de aproape 12 km. De asemenea, la concursurile de tragere cu arcul, – sport căruia fiecare oraș îi rezerva un stadion. Cel mai popular sport însă erau luptele asemănătoare celor greco-romane – în care se organizau întreceri internaționale. Fiecare sat își avea un teren sportiv (*maydan*); în orașe existau și săli de sport, unde atleții se antrenau în ritmul muzicii. Alergările erau organizate pentru participanți profesioniști, din rândurile cărora se recrutau curierii oficiali, purtători de mesaje. Și concursurile de natație – care se desfășurau în apele fluviilor, dar și în piscinile marilor băi publice – erau urmărite cu cel mai viu interes[1]. În fine, vânătoarea era sportul preferat al familiei suveranului, aristocraților și ofițerilor. Se vâna cu arcul, cu arbaleta, cu lasoul, cu ogarii și îndeosebi cu șoimii. Vânatul de mare prestigiu era leul, ursul și – mai rar – măgarul sălbatic cu ajutorul unei pantere dresate și îmblânzite. Mistreții se găseau din abundență în nordul Iranului; iar în Mesopotamia, struți, a căror carne era foarte apreciată.

Parcurile de vânătoare ale regilor sassanizi au devenit, după ocupația islamică, mari grădini zoologice, populate cu exemplare rare. Grădina zoologică din Damasc se întindea pe o lungime de 9 km și o lățime de aproape 2; iar cea de lângă Samarra pe o suprafață de 50 km^2.

MEȘTEȘUGURILE ȘI COMERȚUL

Deosebirea dintre categoria meșteșugurilor și cea a micilor negustori nu era net marcată – în sensul că, de regulă, meșteșugarii își desfăceau singuri marfa. Negustorii angrosiști își aveau magazinele lor – al căror număr era, în orașele mari, de ordinul sutelor, – adevărate caravanseraiuri, cu antrepozite, curți imense, birouri, în

1 „La toate concursurile, cursele și campionatele de orice gen, câștigătorii erau totdeauna recompensați cu premii în natură, și fiecare spectator, când intra în incintă, își plătea locul" (A. Mazaheri).

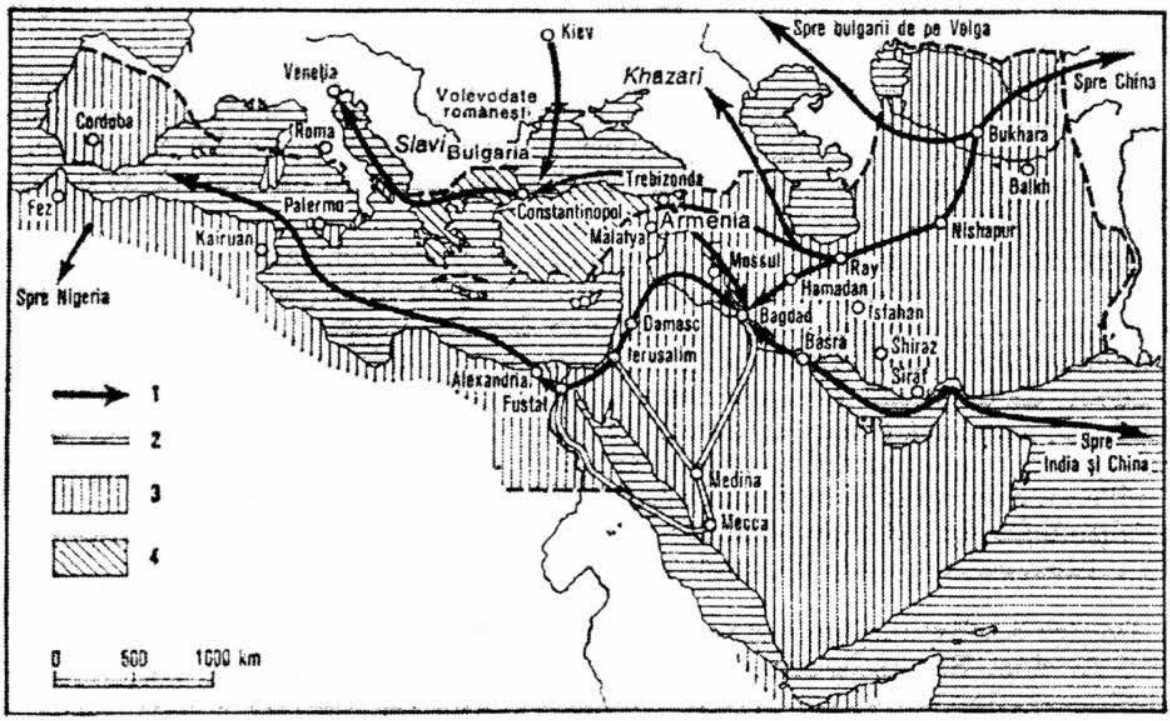

Lumea musulmană în sec. IX.
1. Drumuri comerciale. 2. Itinerarii ale pelerinilor.

care negustorii tratau afacerile, după principiul cererii şi ofertei. (Căci în materie de stabilire a preţurilor, statului i se refuza orice competenţă, – decât în caz de război sau de foamete, pentru articolele de primă necesitate).

Produsele prin care meşteşugarii din ţările stăpânite de musulmani au excelat în mod deosebit erau textilele: ţesăturile de mătase, bumbac şi lână (adeseori cu broderii artistice şi aplicaţii decorative de perle şi pietre preţioase) şi covoarele. Oraşele siriene, Tir, Sidon, ş.a. – în care tradiţiile feniciene se menţinuseră încă vii – erau renumite pentru obiectele de sticlă de mare finețe[1]. În Egipt se lucrau mobile foarte rafinate – mese cu incrustaţii de lemn rar, fildeş şi sidef, sofale, lămpi şi candelabre, – precum şi vase decorative de aramă. Damascul era faimos pentru mozaicurile şi plăcile de faianţă multicolore folosite la ornamentaţia exteriorului şi interiorului palatelor şi moscheilor. Extragerea esenţelor din diferite flori pentru prepararea celor mai rafinate parfumuri avea o veche tradiţie în Persia, tradiţie care s-a menţinut în epoca islamică. Un loc special îl

1 Marea moschee din Damasc avea 74 de vitralii, multicolore şi de formă ogivală. În sec. XII se pare că arabii au fost cei care au introdus vitraliile şi la Palermo. În aceeaşi perioadă, arta prelucrării sticlei s-a introdus şi la Veneţia, – primii meşteri fiind arabi.

ocupa fabricarea hârtiei, introdusă de arabi în sec. VIII la Samarkand și Bagdad.

Meșteșugarii și negustorii își aveau atelierele și prăvăliile concentrate, fiecare breaslă[1], pe o anumită stradă – care în acest caz se numea *bāzār*. Prăvălia, fără vitrine, își avea în spate atelierul respectiv; dar adeseori meșteșugarii lucrau sub ochii clienților. Prăvăliile erau în general bine întreținute; dar în special brutăriile, ospătăriile, măcelăriile, și tot ce ținea de comerțul alimentar era permanent controlat de serviciul veterinar și de igienă al orașului, precum și de poliție, pentru a se evita fraudele.

Țăranii din împrejurimile orașului își desfăceau produsele în piețe, deschise în fiecare zi. Un număr imens de negustori ambulanți străbăteau străzile până noaptea târziu, oferind tot felul de articole, în coșuri încărcate pe spinarea măgarilor și catârilor. Un funcționar superior (numit *muhtasib*), asistat de funcționari subalterni de diferite specialități, supravegheau piața: controla calitatea și puritatea produselor, dacă măsurile și greutățile sunt exacte, dacă monedele au în compoziția lor cantitatea de argint sau de aur corectă, etc.; iar în perioadele de foamete controla dacă articolele alimentare nu au fost dosite, sau dacă nu sunt vândute cu prețuri de speculă; „deși, în general, prețurile erau considerate ca fiind cele voite de Dumnezeu, și prin urmare libere" (Cl. Cahen).

Marele comerț, comerțul en-gros și comerțul exterior – care la început fusese în mâna creștinilor, a evreilor și a perșilor zoroastrieni – a fost în curând practicat pe scară largă și cu mult succes, și de musulmani. Dealtminteri, deosebirile de religie nu constituiau nici un impediment; negustorii arabi călătoreau și efectuau operații comerciale cu negustorii creștini, evrei, zoroastrieni sau buddhiști.

Arabii dispuneau de tipuri variate de corăbii (construite de obicei în porturile Indiei). Pe rutele fluviale sau maritime circulau corăbii ușoare și rapide de pasageri; cele de mărfuri – care puteau transporta până la 1500 de persoane, inclusiv echipajul și corpul de soldați care asigurau protecția contra piraților – erau amenajate cu zeci de cabine, cu magazine, cârciumi, spălătorii, frizerii, etc. Corăbiile aveau totdeauna și porumbei, lansați pentru a semnala apropierea uscatului. Pe Nil și pe Tigru navigau și mici corăbii

1 Între diversele branșe existau desigur forme organizate de solidaritate de breaslă; dar corporații profesionale de tipul celor europene din Evul Mediu târziu, nu existau în lumea musulmană.

Monedă emisă de primii califi - Monedă arabă din nordul Africii - Monedă arabă din sec. XII.

rapide de poştă (transportând eventual şi pasageri), care puteau parcurge şi 180 km într-o zi. - În provinciile occidentale ale Imperiului funcţiona sistemul de comunicaţie prin semnale luminoase: o depeşă transmisă din Maroc ajungea la Alexandria într-o noapte (iar din Tripoli, în 3-4 ore). În toate provinciile - dar mai ales în cele orientale - transmiterea de veşti prin porumbei călători era un procedeu foarte răspândit. Emirii şi marii negustori aveau un serviciu particular de porumbei de poştă.

Pe mare, cel mai important drum comercial pornea din Golful Persic, străbătând Oceanul Indian, trecea prin Ceylon, Peninsula Malacca şi actualul Singapore, iar în China ajungea până la Canton. Alte drumuri comerciale maritime duceau fie spre India, fie spre Africa Orientală. Negustorii yemeniţi ajungeau în actualele teritorii ale Etiopiei, Somaliei, Zanzibarului şi Madagascarului. Repetate ambasade trimise de musulmani în China au perfectat pe cale diplomatică aceste legături comerciale; izvoarele atestă existenţa unor colonii de negustori arabi în China încă din jurul anului 800. Relaţiile comerciale cu Orientul au fost însă îngreunate încă de la mijlocul secolului al VIII-lea de intervenţia Bizanţului, urmărind limitarea beneficiilor obţinute de negustorii musulmani - care în secolul următor ocupaseră Sicilia şi Creta, punctele-cheie ale comerţului mediteranian. În orice caz, încă din sec. VIII arabii stabiliseră legături comerciale cu Marocul şi Spania. În Mediterană însă, comerţul arab n-a cunoscut o dezvoltare preeminentă; iar Marea Neagră se arăta a fi prea neospitalieră - deşi oarecari legături pe această cale cu negustorii de pe Volga se stabiliseră. În schimb,

Marea Caspică a devenit – prin apropierea ei de marile centre economice ca Bukhara și Samarkand – o arie foarte activă de navigație comercială. Exportând în principal curmale, ulei, zahăr, sare, produse de lână sau de bumbac, unelte de oțel sau obiecte de sticlă, și importând în schimb mătase, pietre prețioase, mirodenii (în special piper) și camfor din Asia; sau miere, ceară, blănuri și sclavi din țările nordice; sau fildeș, abanos și sclavi negri din Africa, marii negustori arabi realizau venituri fabuloase.

Relațiile comerciale erau intense și pe căile de uscat. Mai importante erau cele care veneau din Asia Centrală și din China. Un alt drum lega Asia Centrală cu regiunile de pe Volga – unde arabii intrau în contact cu negustorii varegi și, prin sudul Iranului, caravanele se îndreptau spre Constantinopol. Mai puțin importante erau drumurile care, din diverse porturi mediteraniene, ajungeau până în Sudan, peste deșertul Saharei. – În schimb, negustorii arabi erau aproape total absenți în țările Europei Occidentale și Centrale, – al căror comerț era în mâna evreilor sau a negustorilor din aceste țări.

Comerțul cu sclavi era intens. În fiecare oraș mai important se ținea un târg de sclavi. Un inspector supraveghea prețurile și tranzacțiile. Negustorii intermediari erau de obicei creștini din Liban și mai ales evrei, care își aduceau „marfa" procurată din ținuturile slave în târgurile cele mai mari din Europa Centrală (Geneva, Praga, Magdeburg, Veneția, Genova), de unde era dirijată spre Cordoba, Constantinopol, Egipt, etc. Pentru semnarea corespondenței comerciale și a actelor de vânzare–cumpărare, toți negustorii – și mulți particulari de asemenea – aveau pecetea lor (gravată în aramă, argint, aur, agată, jad), de obicei montată într–un inel.

Mărfurile erau transportate pe catâri, asini și în special cămile; pentru caravane se organizaseră hanuri mari de popas – caravanseraiuri[1]. Când mărfurile aduse de caravane erau în cantități mari, pe parcurs se ținea târguri ocazionale. În porturi și în orașele mai importante, negustorii nu își puteau desface mărfurile direct, ci le depozitau în magazine speciale foarte spațioase, unde funcționarii statului le înregistrau și stabileau taxele vamale sau comerciale – care trebuiau plătite imediat după vânzarea mărfurilor. Vânzarea se

1 Caravanseraiurile erau apărate de un zid de incintă; aveau o curte imensă, cu clădiri (uneori cu 2–3 etaje), cu camere mici, complet nemobilate, în care călătorii își aduceau tot de ceea ce aveau nevoie; ceea ce le lipsea, puteau cumpăra de la negustorii din imediata apropiere a hanului. Unele caravanseraiuri erau proprietatea statului, altele erau ținute de particulari; altele, în fine, erau construite în scop de binefacere, în care șederea și hrana călătorilor erau gratuite.

făcea de regulă la licitație, prin intermediul unui samsar oficial (*simsār*), de serviciile căruia negustorii străini, necunoscând nici limba, nici obiceiurile, nici prețurile locale, nu se puteau lipsi. Taxe vamale propriu-zise nu existau, ci taxe pe comerț și pentru diferite servicii; taxe care variau - după natura mărfurilor, dar și în funcție de religia negustorilor respectivi[1] - în total între 10% și 30%. Negustorii exportatori erau și ei supuși unor taxe de export, „în așa fel calculate încât să-i dezavantajeze în cazul când, la întoarcere, nu importau mărfuri suficiente" (Cl.Cahen).

În tranzacțiile lor negustorii arabi foloseau, ca procedeu de credit, scrisoarea de schimb - dar numai între persoane care se cunoșteau. Împrumutul cu dobândă era, în principiu, interzis de islamism; în realitate, *Coranul* interzicea (la fel ca dreptul ebraic) numai împrumutul cu un procent exagerat. (Pe de altă parte, se recurgea și la anumite artificii de formă; de pildă, debitorul recunoștea în scris că primise o sumă superioară celei reale). Operațiile „bancare" erau efectuate de persoane specializate - ca agentul de schimb (*sairafī*); ori marele negustor care primea sume în depozit sau dădea împrumuturi și care își investea capitalurile realizate prin comerț în achiziții de terenuri sau de imobile. Marii negustori au deținut o putere economică remarcabilă până în sec. XI, când poziția dominantă au început să o dețină noii mari proprietari funciari - feudalii militari.

ORGANIZAREA POLITICĂ, JURIDICĂ ȘI ADMINISTRATIVĂ

În al doilea an al Hegirei, în 642, Muhammad a redactat un așa-numit „Regulament". Odată cu acesta se constituia „comunitatea" (*umma*) tuturor cetățenilor din Medina, care îl recunoștea pe Muhammad drept șef politic și religios. Întregul teritoriu al Medinei era declarat sacru; deci era suprimată orice formă de violență între indivizi sau triburi. Nimeni nu era obligat să se convertească la noua credință. „Necredincioșii" erau supuși doar la o taxă specială, nu puteau să se alieze cu dușmanii Islamului, și nici să întreprindă războaie sau incursiuni de pradă pe cont propriu; erau însă obligați să le sprijine în mod leal și solidar pe cele întreprinse de Muham-

1 Pentru străini, această taxă era de 10% din valoarea mărfurilor; pentru negustorii nemusulmani din țările islamice, de 5%; iar pentru arabi, de 2,5%.

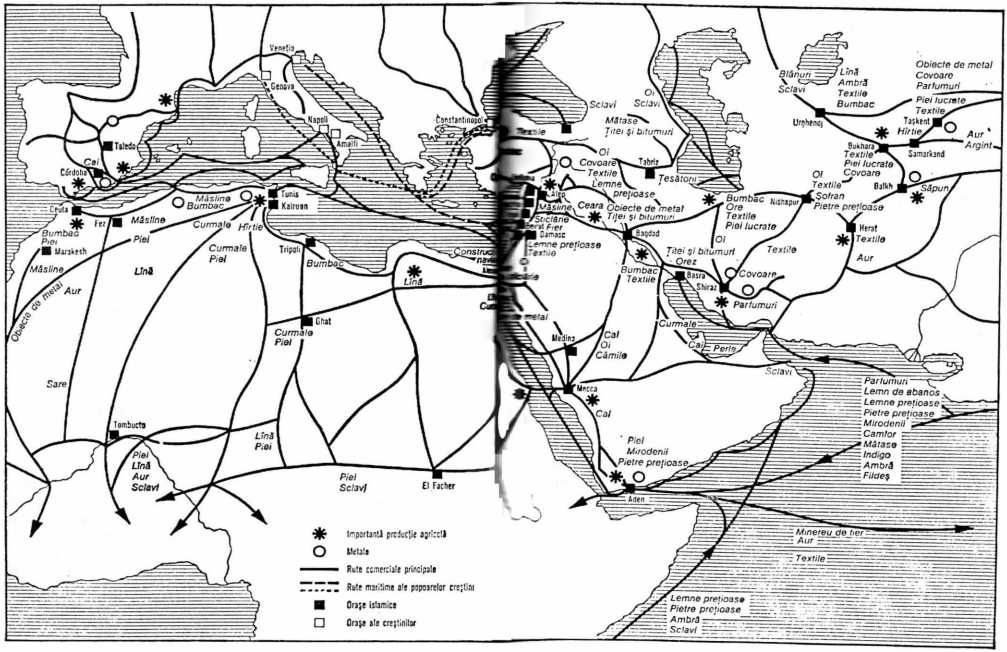

Marile centre comerciale, rutele terestre şi maritime şi producţiile regionale ale lumii arabe din sec. X–XIV.

mad. Legile tribale, decăzute în sânul „comunității", rămâneau în schimb în vigoare împotriva dușmanilor din exterior; în mod deosebit, credincioșii aveau datoria să răzbune sângele vărsat pentru Islam. Muhammad, trimisul lui Allah, este proclamat căpetenia întregii „comunități", al cărei legislator și judecător suprem este.

Cu Abu Bakr - primul „locțiitor al trimisului lui Dumnezeu" (*halīfa Rasūl Allāh*) - și cu următorii trei șefi ai noii comunități politico-religioase, au fost puse defintiv bazele instituției califatului. Califul[1] rămâne sursa unică a puterii politice. El poate delega să exercite efectiv, în numele său, funcția de conducere social-administrativă a statului un prim-ministru, un „vizir" (*wazir*), cea judecătorească, un judecător (*qādi*), iar cea militară un „emir", un general (*amīr*); în toate aceste compartimente însă califul își rezerva autoritatea supremă. Instituția califatului a urmat deci, timp de mai bine de un secol, modelul politic persan (apărut în epoca abbasidă). Începând din sec. IX, califii abbasizi și-au asumat și titlul religios de *imam* - „călăuză", conducător al Rugăciunii rituale de vinerea a comunității islamice.

Califul era executantul Legii stabilite de Profet, pe care el se credea la început autorizat să o completeze, mai întâi cu dispoziții date de el, apoi cedând această prerogativă unor juriști erudiți și totodată teologi - el continuând să rămână apărătorul dogmei. Califul era un reprezentant al comunității; alegerea lui nu era validată decât după ce presta, în fața principalilor demnitari ai statului, jurământul de supunere Legii. Califii abbasizi au reușit, prin diferite manevre, să obțină recunoașterea principiului dinastic în locul celui electiv, indicându-și succesorul dintre membrii familiei: dar hotărârea califului rămânea subordonată consimțământului notabililor și doctorilor Legii (*ulamā*). Condițiile care i se cereau pentru a deveni calif erau: vârsta maturității și aptitudini fizice și mintale. Califul putea abdica (ceea ce și făcea uneori, - din prudență, spre a nu fi asasinat), dar nu putea fi destituit decât când manifesta atitudini de flagrantă injustiție, sau dacă era atins de o grea infirmitate.

În epoca clasică a istoriei arabilor califul deținea prerogativele cele mai importante, devenind aproape un suveran absolut. El

1 Califul trebuia să fie ales - potrivit *șiiților*, partizanii ultimului calif omayyad Ali - dintre descendenții familiei Profetului; condiție contestată de *suniți*, pentru care capacitatea pretendentului rămâne criteriul unic; și de *kharidjiți*, care revendică pentru orice musulman dreptul de a putea fi ales calif. Ulterior, doctrina politică a acestor trei partide - diversificate în numeroase ramuri - s-a complicat cu aspecte religioase, juridice, etc.

Înalți demnitari de la curtea califului.
După o pictură din palatul Alhambra. Sec. XIV.

conducea Rugăciunea credincioșilor în ocaziile cele mai solemne; rostea predica la rugăciunea de vineri, era conducătorul pelerinajului obligator la Mecca, iar vinerea în moschee credincioșii invocau binecuvântarea lui Allah în favoarea lui. Califul era comandantul suprem al armatei; el stabilea și criteriile de repartizare a prăzii de război; numea guvernatorii provinciilor și judecătorii (*cadiii*); controla modul în care erau folosite veniturile statului, precum și buna funcționare a justiției; și orice musulman care se considera victimă a unei nedreptăți putea să apeleze la el. Singurele obligații care îi limitau autoritatea absolută erau: de a aplica Legea cu dreptate, de a nu aplica pedepse după bunul său plac, și, în chestiunile importante de interes general de a-i consulta pe juriștii eminenți din anturajul său, fără avizul cărora nu puteau aplica pedeapsa cu moartea[1].

Conducerea cancelariei și a întregului aparat financiar a fost încredințată, chiar de primii califi abbasizi, unui mare vizir, principalul consilier și ajutor al califului – care a ajuns în curând să-și consolideze poziția și să devină un adevărat prim-ministru (uneori transmițându-și ereditar funcția), un locțiitor și reprezentant al califului, deținând în mod practic întreaga putere. Marele vizir

1 Mai târziu, cei care s-au opus autorității absolute a califului au fost șefii militari; aceștia, profitând de tulburările din provincii, l-au deposedat de prerogativele militare și fiscale. Califul le-a recunoscut autoritatea, acordându-le – începând din sec. X – titlul de „sultan". – Titlul de rege (*malik*), care pentru arabi avea o conotație negativă, întrucât le sugera ideea de autoritate exclusiv laică și chiar de irreligiozitate, era acordat numai suveranilor străini.

prezida consiliul şefilor de departamente ale statului (care, în anumite perioade purtau titlul de viziri), conducea administraţia centrală, numea şi revoca guvernatorii de provincii[1], şefii militari şi înalţii funcţionari ai fiscului (în teorie, cu consimţământul califului); el deţinea sigiliul califatului, trimitea ambasade şi primea pe ambasadorii străini, redacta şi expedia scrisorile oficiale importante; de asemenea, putea comanda trupele în caz de război, putea prezida curţile de justiţie, putea lua orice hotărâri fără să-l consulte pe calif, decât în cazuri cu totul deosebite. Prin urmare, viziratul purta deja germenii decadenţei autorităţii califale.

Când, la începutul sec. X, califul a însărcinat cu comanda trupelor un emir-şef (*amīr al-umarā* – „comandantul comandanţilor"), acesta şi-a instituit controlul şi asupra administraţiei financiare a guvernatorilor de provincii. Din acest moment, rolul marelui vizir şi-a pierdut marea sa importanţă, acesta rămânând consilier superior administrativ; atribuţiile şi prerogativele lui au fost luate de marele emir – şi apoi de sultan. Aşadar, viziratul a rămas o instituţie de drept public islamic, fără să deţină însă o importanţă constantă în toate epocile şi în toate ţările Imperiului.

Ataşat de persoana califului – asupra căruia avea o mare influenţă – era şambelanul (*hadjīb*); o funcţie de origine persană (la fel ca cea a astrologului de curte). Ca şef al protocolului, sarcina sa era să îi introducă în audienţă la suveran pe demnitarii Imperiului şi pe ambasadorii străini. Totodată, el era şi cel care conducea ancheta şi torturarea celor închişi în închisoarea din subteranele palatului.

Administrarea justiţiei – pe care musulmanii au considerat-o totdeauna ca o chestiune religioasă[2] – a fost încredinţată de califii abbasizi sau de vizirii lor unuia din membrii corpului de învăţaţi cunoscători ai dreptului canonic care devenea astfel „judecător" (*qādi*). Primul judecător-şef (*qādi al-qudāt*) a fost[3] investit cu acest

1 Marii viziri obişnuiau să confişte proprietăţile personale ale guvernatorului căzut în dizgraţie, – aşa cum şi acesta confisca bunurile funcţionarilor destituiţi; aşa cum şi califul însuşi obişnuia să aplice aceeaşi măsură unui mare vizir scos din funcţie. În cele din urmă s-a instituit, ca un departament special permanent, un „birou al confiscărilor".

2 Profetul şi primii califi administrau justiţia ei în persoană, – la fel ca generalii şi guvernatorii provinciilor. Primii judecători din provincii erau retribuiţi de guvernatori; dar sub abbasizi, de calif.

3 „Potrivit unui vechi obicei arab, conflictele dintre triburi se puteau rezolva recurgându-se la un arbitru, sau *hakam*, de regulă o persoană dotată cu o autoritate personală (...) În multe din aceste dispute Muhammad a emis cu siguranţă o părere în baza unui obicei arab, căci *Coranul* nu furniza un nou cod de etică socială" (W. Montgomery Watt).

titlu spre sfârşitul sec. VIII. Judecătorul trebuia să aibă o conduită ireproşabilă şi să fie versat în prescripţiile juridice – care dealtminteri erau incluse în dreptul canonic.

Hotărârile pronunţate de cadii nu aveau putere de lege. (Dealtfel, nici normele juridice nu erau uniforme, variind de la o regiune la alta, după obiceiurile locului). „Fiecare judecător se referea aşadar la propriul său bun-simţ, ţinând adesea seamă în cea mai mare măsură de obiceiul local, şi nu exista nici o reglementare juridică în afară de prescripţiile *Coranului*, de diferite spuse atribuite lui Muhammad sau discipolilor săi şi de câteva decizii ale califului" (D. Sourdel şi J. S. Thomine). Cadiii judecau numai cazurile musulmanilor; ne-musulmanii rămâneau, în materie de drept civil, sub jurisdicţia căpeteniilor lor naţionale, civile sau religioase. Judecătorii erau de două categorii – cei care dispuneau de o autoritate absolută, sau cei ale căror prerogative erau limitate. Cei dintâi, aveau datoria să-i protejeze pe orfani, minori şi debili mintali, să administreze fundaţiile filantropice, să pedepsească violarea legilor religioase, să-şi delege substituţi în provincii şi să prezideze – în unele cazuri –

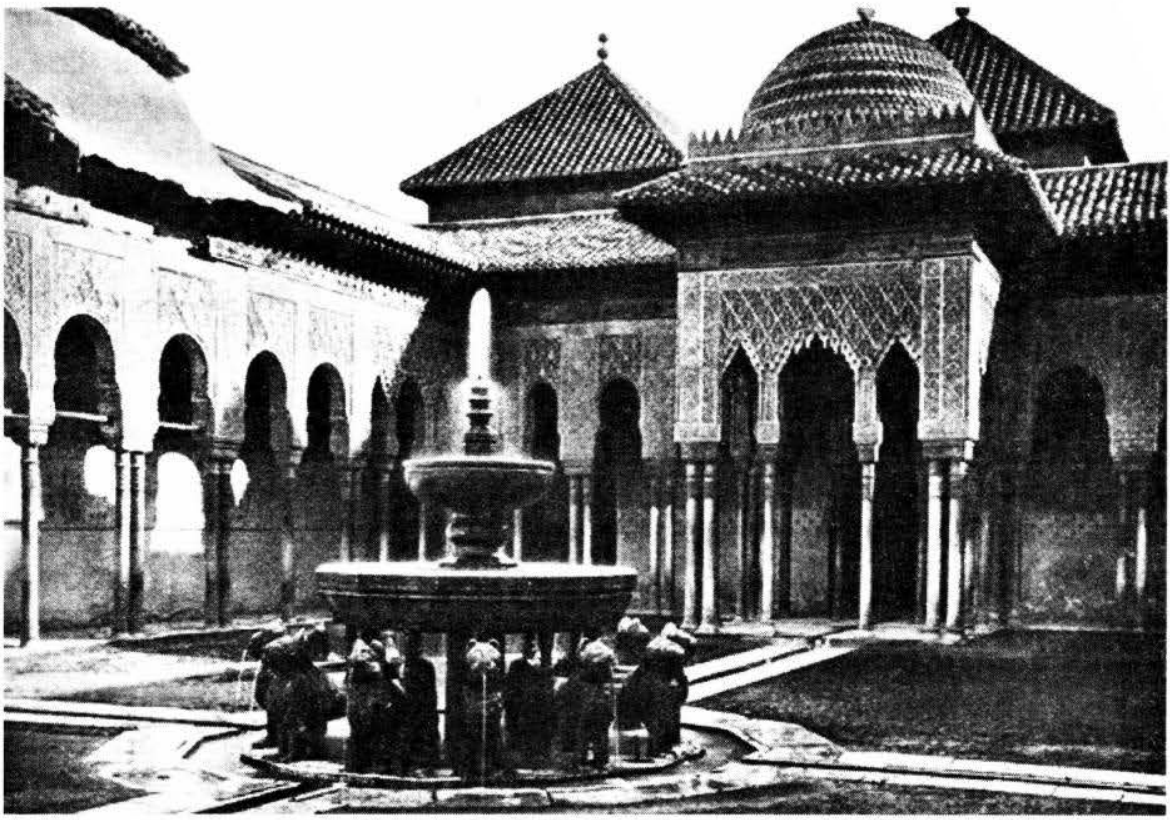

„Curtea Leilor" din palatul Alhambra.
Fântâna arteziană cu cei 12 lei de bronz. Sec. XIV.

Rugăciunea de vineri seara; ceilalți, aveau competența în limitele celor stabilite de calif, de vizir sau de guvernator.

Numărul provinciilor în care, după model bizantin sau persan, a fost împărțit imperiul a variat de-a lungul timpului. Această descentralizare administrativă a fost impusă și de dificultățile de comunicare între regiuni atât de îndepărtate. Adeseori s-a manifestat tendința ca autoritatea guvernatorilor să rămână absolută în toate problemele locale, iar funcția de guvernator să devină ereditară. Numirea și revocarea guvernatorilor era, cum am văzut, de competența marelui vizir, cu aprobarea prealabilă a califului.

Ca și în cazul vizirilor sau al califilor, și guvernatorii provinciilor puteau exercita o guvernare absolută sau limitată. În primul caz, guvernatorul deținea conducerea supremă a afacerilor militare, controlul justiției și numirea judecătorilor, controlul perceperii impozitelor, menținerea ordinei și siguranței publice, păstrarea ortodoxiei religioase contra oricărei deviații de la dogmă și conducerea Rugăciunii de vineri. În cazul celei de-a doua categorii, guvernatorii nu aveau nici o prerogativă în materie juridică sau fiscală. Dar această delimitare rămânea pur teoretică, – în funcție de autoritatea pe care califul și-o impunea sau nu, de abilitatea guvernatorului și de distanța respectivei provincii de capitala Imperiului. – Veniturile provinciei trebuiau să acopere nevoile ei; dacă veniturile erau insuficiente, cheltuielile necesitate de administrarea provinciei erau acoperite din trezoreria califatului. Administrarea justiției era în mâna cadiului, asistat de un număr de reprezentanți din diferitele regiuni ale respectivei provincii.

În timpul dinastiei abbaside aparatul administrativ al Imperiului a devenit din ce în ce mai complicat. Dintre departamente („ministere"), mai important era cel al finanțelor – „al impozitelor" (*diwān al-kharadj*). Impozitul obligator pentru orice musulman era așa-numitul *zakat*, „danie rituală" – impozit pe proprietatea funciară, pe turme sau pe orice alt fel de proprietăți, precum și pe exercitarea meșteșugurilor sau comerțului. Acești bani, percepuți de la credincioși ca o îndatorire religioasă inderogabilă, erau cheltuiți pentru săraci și orfani, pentru finanțarea „războiului sfânt" (*djihād*) și pentru răscumpărarea sclavilor sau a prizonierilor de război musulmani. Celelalte surse de venit ale statului proveneau din tributul popoarelor supuse, din impozitul direct fix pe cap de contribuabil (capitație), din impozitul funciar și dijmă (zeciuială), din taxe pe mărfurile importate de străini în teritoriu musulman, ș.a. Dintre

aceste impozite, cel mai important era impozitul funciar perceput de la ne-musulmani.

Celelalte departamente erau: al bilanţului şi evidenţei contabile, al cancelariei oficiale, al reclamaţiilor (un fel de curte de apel sau de tribunal suprem), al poştei şi al poliţiei.

Fiecare oraş mai mare îşi avea corpul său de poliţie, foarte bine retribuit, condus de un prefect de poliţie (*wāli*), numit de autoritatea centrală; acesta avea la dispoziţie forţe numeroase, căci sarcina sa era să asigure ordinea nu numai în oraş, ci şi în regiunea respectivă. Prefectul poliţiei din Bagdad avea şi funcţia de comandant militar al capitalei; în această calitate, el făcea parte din corpul consilierilor intimi ai califului - pe care uneori, când lipsea, îl înlocuia. Poliţia asigura executarea pedepselor legale pronunţate de cadiu; putea aplica pedepse corporale infractorilor contra ordinei publice; putea aplica şi pedeapsa talionului dacă victima cerea acest lucru; şi, cu încuviinţarea califului, chiar pedeapsa capitală. „Prefectul de poliţie exercita puterea represivă discreţionară, pe care suveranul islamic a păstrat-o totdeauna, în orice împrejurare, în orice loc, şi care ducea în mod frecvent la execuţii sumare" (D. Sourdel, J.S. Thomine).

Asociat într-un fel autorităţii poliţieneşti era *muhtasib*-ul, inspectorul care reprima fraudele fiscale şi veghea asupra bunei întreţineri a oraşului. Dar prerogativele lui mai erau şi de o altă

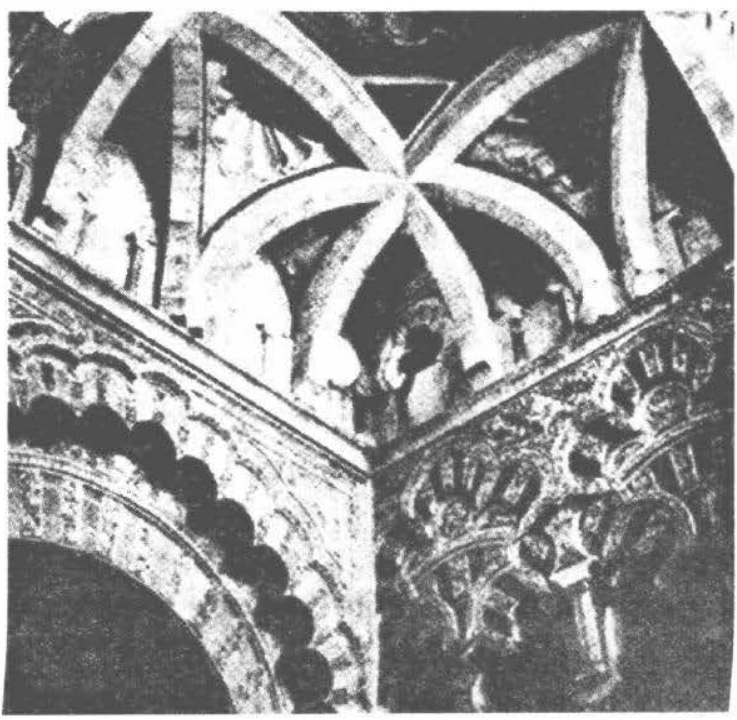

Arce lobulate, din marea moschee din Cordoba.

natură: ca un adevărat păzitor al ordinei morale islamice, el supraveghea respectarea bunelor moravuri, putându-și permite (dacă risca acest lucru!) să adreseze mustrări și să dea sfaturi de bună conduită morală chiar și califului.

Departamentul poștei nu era propriu-zis destinat serviciului poștal public, al transmiterii corespondenței persoanelor particulare; era în principal biroul însărcinat cu informarea autorității centrale asupra celor ce se întâmplau în interiorul sau înafara Imperiului, precum și cu expedierea scrisorilor oficiale. Centrele Imperiului erau legate de capitală prin sute de drumuri; serviciul pentru transmiterea corespondenței și pentru transportul bagajelor armatei și ale guvernatorilor era asigurat prin relee. Puteau uza de serviciile poștei și persoanele particulare, în schimbul unei sume substanțiale. Pentru corespondență se foloseau mult și porumbeii de poștă. În capitală era afișată schița rețelei de drumuri, cu indicarea stațiilor și a distanțelor. Sistemul de străzi, preluat de la Imperiul persan, era foarte frecventat de pelerinii în drum spre Mecca; pentru aceștia și pentru alți călători erau amenajate pe parcurs cisterne, spitale și hanuri.

Șeful departamentului poștei – funcție deosebit de importantă – care supraveghea și controla toate aceste puncte, era în același timp și șeful unui serviciu de spionaj, căruia îi era subordonat întregul serviciu poștal; el informa confidențial guvernul central și asupra conduitei și activității guvernatorilor de provincii și a funcționarilor lor. Adeseori și negustorii făceau oficiul de spioni, – sau alți informatori deghizați în pelerini, medici, etc.

ARMATA ȘI RĂZBOIUL

Califatul arab n-a avut niciodată o mare armată permanentă, o armată adevărată, unitară, disciplinată, bine organizată și sistematic instruită. Aproape singurul corp de armată regulată era garda personală a califului, – nucleul în jurul căruia s-au constituit treptat corpurile de trupe de mercenari și aventurieri. Alături de acestea erau unitățile care încorporau pe membrii triburilor sau trupele guvernatorilor. Dar, bineînțeles că o evoluție a avut loc și în structura militară islamică, chiar din timpul primilor califi omayyazi.

La început, în timpul marilor cuceriri omayyade, armata era compusă exclusiv din voluntari arabi, beduini, țărani și orășeni. „Arma lor principală era entuziasmul, iar singura lor superioritate asupra adversarului era mobilitatea. Două lucruri care nu costau nimic" (Cl. Cahen). Acești voluntari s-au instalat, treptat, fie în

Lăncier arab. Miniatură dintr-un papirus arab din sec. X.

oraşe-tabere, fie în exploatările agricole din teritoriile cucerite. Ei beneficiau de o parte din prada obţinută în timpul luptelor, iar mai târziu, şi de o pensie. Recrutarea a căpătat o bază mai largă odată cu înrolarea celor convertiţi – cum a fost cazul berberilor în timpul primei invadări a Spaniei. Armata califilor omayyazi era organizată în general după modelul celei bizantine; iar ca dotare, armamentul era aproape acelaşi[1]. Dar o adevărată armată, de profesie, apare numai odată cu dinastia abbasidă.

Abbasizii au pus mâna pe putere servindu-se de un corp de soldaţi mercenari, în majoritate iranieni din regiunea Khorasan. Aceştia constituiau garda personală a califului, – dar interveneau la nevoie şi pentru a reprima răscoalele din diferitele provincii ale Imperiului. În acelaşi timp, la graniţe erau staţionate alte corpuri militare, de asemenea de mercenari. Toate aceste trupe regulate erau compuse din pedestraşi – înarmaţi cu suliţe, săbii şi scuturi, – din

1 Şi unităţile marinei militare (care însă va apare mai târziu, sub abbasizi) vor avea o organizare asemănătoare celei bizantine: fiecare corabie avea cel puţin 50 de vâslaşi (în două schimburi), înarmaţi; afară de aceştia, alte zeci de luptători ocupau puntea corăbiei.

arcași și din călăreți. Aceștia din urmă aveau în dotarea lor platoșă, coif, lănci lungi și securi de luptă, servind și pentru aruncare la distanță. Fiecare corp de arcași era însoțit de un detașament de aruncători de lichide incendiare. Armata includea și un corp de genieți, cu respectivele lor mașini de asediu (baliste, berbeci, catapulte, ș.a.). De asemenea, spitale de campanie, ambulanțe și brancarde purtate de cămile.

La începutul sec. IX structura armatei islamice a suferit o nouă modificare. Soldații arabi și cei de origine iraniană au fost înlocuiți încetul cu încetul de unități[1] formate din sclavi de origine turcă; unități comandate de șefi de aceeași origine etnică, – și care în curând vor avea o influență decisivă asupra situației politice a Imperiului[2]. Introducerea progresivă în cadrul armatei islamice de unități militare formate din soldați străini, precum și faptul că solda acestora n–a mai fost plătită din trezoreria statului, ci din fondurile locale ale provinciilor, au accelerat declinul forței militare abbaside.

În cele din urmă, solda ofițerilor și a trupei n–a mai fost plătită în numerar, ci în concesiuni de terenuri agricole. Sistemul militar feudal s–a consolidat și s–a dezvoltat sub regimul turcilor seldjucizi. Generalii și guvernatorii au primit în concesiune orașe și districte întregi, pe care au început să le stăpînească cu o autoritate absolută, limitându–se doar să plătească un tribut anual; iar în timp de război, obligându–se să se prezinte cu un corp de soldați (al căror număr era stipulat dinainte), echipați, întreținuți, instruiți și comandați de ei.

Succesele fulgerătoare ale expedițiilor militare arabe își găsesc o primă explicație în temperamentul arabilor impulsionați de îndemnurile religioase formulate de *Coran*[3] – care justifică acțiunile războinice de expansiune ca fiind dictate de Allah, acordându–le deci un caracter sacru, de „război sfânt" (*djīhād*). Conducerea „războiului sfânt" și modul de organizare a teritoriilor cucerite erau prerogativele prin excelență ale califului.

1 Trupele erau constituite din unități și subunități de câte 10, 50 și 100 de soldați, fiecare unitate fiind comandată de ofițeri proprii. Marea unitate, „corpul de armată" format din 10.000 de oameni era sub comanda unui general (*amir*).

2 Comandanții turci care căutau să–și consolideze propria poziție, se amesteceau în treburile statului, își susțineau sau își impuneau candidații lor în conducerea centrală; fapt care a dus la creșterea indisciplinei în armată, la slăbirea autorității califului și la apariția unor mici dinastii noi, uneori efemere, dar totdeauna independente.

3 *Coranul* recomandă convertirea la islamism a „necredincioșilor" prin „blândețe" (XVI, 26); dar formulează și imperativul de a lupta contra lor (II, 245), și chiar de a–i masacra (XLVII, 4).

Potrivit acestei doctrine, „necredincioșii" trebuie chemați să se convertească la islamism („chemați", nu obligați), în care caz ei sunt integrați în marea comunitate musulmană (*umma*), cu drepturi egale celor ale islamicilor arabi[1]. Dacă refuză și opun rezistență armată, soarta lor urmează să o decidă războiul; dacă însă se supun de la început fără luptă, de bunăvoie – și chiar dacă nu se convertesc – ei vor trebui să plătească un impozit special, o taxă în schimbul protecției pe care le-o acorda cuceritorul, statul musulman. Prada de război se împărțea astfel: patru cincimi luptătorilor musulmani învingători, iar o cincime „lui Allah" – adică Profetului și membrilor familiei lui, precum și ajutorării orfanilor, a nevoiașilor și a călătorilor (*Coran*, VIII, 420). Asupra soartei prinșilor de război – care făceau parte și ei din pradă – hotăra, discreționar, șeful comunității musulmane (*imam*), între libertate, sclavie sau moartea lor.

În cazul populațiilor cucerite care s-au supus fără luptă, Muhammad însuși făcea deosebirea între „păgâni" (sau „idolatri", adepții unor religii politeiste) și „oamenii Cărții sfinte", monoteiști, a căror religie are la bază textul unei cărți sacre (de pildă *Biblia*, pentru creștini și evrei). Celor ce aparțineau acestei a doua categorii (creștini, evrei, mai târziu zoroastrieni)[2], Muhammad le acorda permisiunea de a-și exercita în mod liber cultul, în schimbul plății unui „impozit de toleranță (*djizya*) – prevăzut și de *Coran* (IX, 29) – și care era stabilit de la început prin învoială; ei deveneau astfel „protejați prin învoială" (*dhimmi*). Cei care nu puteau plăti erau pasibili de închisoare (dar nu de pedepse corporale). Erau scutiți de *djizya* bătrânii, femeile, copiii, sclavii și călugării săraci.

În afară de aceasta, „protejații" mai plăteau și un impozit funciar (*kharadj*)[3], precum și un impozit pe bunurile lor imobiliare – pe care și le puteau păstra cu drepturi depline de proprietate. Apoi, mai erau supuși unor taxe pentru întreținerea armatelor musulmane, – având de asemenea și obligația de a purta însemne și veșminte distinctive. Erau supuși unor anumite interdicții: de a călări pe cai, de a purta arme, de a ridica noi biserici, temple, sinagogi, sau de a-și practica

1 Dar dacă reveneau la vechea lor credință, erau pasibili de pedeapsa cu moartea.

2 Apoi a samaritenilor din Palestina și a sectei iudeo-creștine a sabeenilor din nordul Mesopotamiei; iar începând din sec. XIV, și a chinezilor chiar. (Azi, numărul chinezilor musulmani se cifrează la aproximativ 50.000.000).

3 Impozitul funciar și cel de toleranță au constituit, chiar din perioada marilor cuceriri, sursa principală a tezaurului public. De aceea, califii au văzut cu ochi răi convertirile masive la islamism ale „toleraților" – care, dispensându-i pe foștii „tolerați" de plata acestor impozite, privau statul de venituri uriașe.

cultul cu vizibilă ostentație. În fine, nu puteau depune ca martori în fața judecătorilor. În rest, din punct de vedere juridic se bucurau, la fel ca musulmanii, de protecția legii, atât persoana cât și bunurile lor (cf. H. Massé).

DREPTUL ISLAMIC

Conceptul de „drept islamic" (*șarīa*) nu presupune un ansamblu sistematic organizat de legi și de practici juridice; sfera sa este mult mai largă, extinzându-se și în domeniul prescripțiilor etice, de comportare socială, de igienă chiar, și bineînțeles, de ritual religios. *Șarīa* nu este legea reală, ci legea ideală; „ semnificația cuvântului nu se limitează la lege, la drept, ci adeseori este mai amplă, apropiindu-se de sensul de „revelație" (W.M. Watt). Ca atare, acest ansamblu de norme, de prescripții, este stabilit în primul rând în textul *Coranului*; a fost completat pe baza tradițiilor *hadit*[1], iar în perioada secolelor VIII-XIII a fost amplu dezvoltat și enunțat în principiile de jurisprudență ale diferitelor școli de drept. (Azi, aceste școli sunt în număr de patru).

În timpul lui Muhammad, practica juridică, bazată pe cutume, era încredințată arbitrajului unei persoane de recunoscută autoritate morală, socială și intelectuală, care exercita funcția de judecător de pace în conflictele ivite între triburi sau indivizi. O asemenea personalitate de mare prestigiu fiind Muhammad însuși, principiile și sentențele formulate de el (îndeosebi în *suratele* III, IV și V ale *Coranului*), au devenit norme de lege. În acestea, Profetul căutase să contopească vechile uzanțe tradiționale arabe cu noile sale principii islamice. În timpul primilor patru califi activitatea judecătorească constituia o parte a activității generale administrative; singura reglementare juridică existentă era cea bazată pe *Coran* și *hadit*. Sentințele erau pronunțate de califi sau de guvernatorii provinciilor; mai târziu, aceștia au delegat ca judecători (*qādi*) anumiți funcționari, care n-aveau o pregătire juridică specială, dar care trebuiau să interpreteze sau să completeze prescripțiile coranice, fără ca hotărârile lor să aibă putere de lege. În orașele mari ale imperiului

1 În mod exact, *hadit* este relatarea a ceea ce Muhammad „a spus" în legătură cu o problemă de normă sau de practică juridică. Începând din sec. IX s-au compilat mari culegeri de *hadit* (șase, plus alte patru recunoscute canonice). Cea mai amplă și mai de autoritate este cea a lui al-Buhari, cuprinzând circa 7300 de *hadit* pe 2762 de teme diferite, tratate în 3450 de secțiuni.

s-au format grupuri de persoane, cu o bună pregătire în materie religioasă, care se adunau în moschei, criticau unele sentințe date de guvernatori sau de judecători și discutau modul de aplicare – când prescripțiile inițiale se dovedeau a fi insuficiente – a principiilor islamice la noile împrejurări. În felul acesta s-au format, în secolele VIII și IX, „vechile școli juridice"[1], fondate de juriști de mare prestigiu, autori ai unor lucrări fundamentale în materie. Jurisprudențele lor nu aveau un caracter obligator pentru guvernatori sau judecători, dar cu timpul s-au impus (argumentările lor invocând totdeauna versetele *Coranului* sau cuvintele atribuite Profetului). În felul acesta, a fost elaborat progresiv și mereu adaptat noilor circumstanțe sociale, ansamblul dreptului islamic.

Fără a avea la bază o concepție juridică organică, fără o riguroasă sistematizare și fără a fi aplicat în mod uniform în toate țările Imperiului, dreptul islamic avea un caracter empiric: prezenta probleme, enunțuri și prevederi în materie penală, de organizare a vieții de familie, a dreptului de proprietate și a tranzacțiilor comerciale.

Codul penal n-avea la bază o concepție de ansamblu, ci cuprindea fie reglementări bazate pe texte coranice sau pe *hadit*, fie legi noi date de califi, empiric și în funcție de împrejurări. De pildă, rebeliunea și orice act care tulbura ordinea publică puteau fi pedepsite în mod cu totul arbitrar. Pedepsele pentru delictele minore erau lăsate la aprecierea judecătorului, a prefectului poliției sau a *muhtasib*-ului[2]. Omuciderea sau rănirea voluntară dădeau familiei victimei dreptul la răzbunare, conform „legii talionului" (dintotdeauna funcționând în Arabia, și admisă de *Coran*, II, 173); dar – spre deosebire de obiceiul consacrat în societatea arabă preislamică – vendeta putea lovi numai pe cel vinovat, nu și pe orice membru al familiei sau tribului său. Pe de altă parte, actul de răzbunare putea fi

1 În număr de patru – funcționând și azi: hanafită, malikită, șiafiită și hanbalită. Prima, fondată de Abu Hanifa și Abu Yusuf, devenită școala oficială a Imperiului osman, s-a răspândit mai ales în Khorasan și în subcontinentul indian; a doua, legată de numele lui Malik ibn-Anas, de mare autoritate în nord-vestul Africii și în Spania islamică; a treia, predominând în Indonezia, a fost fondată de un alt mare jurist, as-Safi; ultima, școala lui Ahmad ibn-Hanbal, recunoscută azi în Arabia Saudită și în alte câteva regiuni din Peninsula Arabică.

2 „Aceste pedepse arbitrare trebuiau, potrivit juriștilor, să varieze după categoria socială a delincventului: îndulcite pentru teologi sau pentru emiri, ele loveau, dimpotrivă, cu asprime pe oamenii din popor" (D. Sourdel, J.S. Thomine).

executat numai sub controlul cadiului. De obicei, dreptul islamic căuta să înlocuiască vendeta prin plata unui preț de răscumpărare (*diya*) – dar numai pentru primul omor, nu și în caz de recidivă[1]; căci *Coranul* recomanda să faci binele în locul răului (XXIII, 98; XLI, 34), promițând celui ce iartă fericirea raiului (II, 128).

Adulterul (nu însă și concubinajul) era pedepsit – mai puțin aspru decât în legislația ebraică – cu o sută de lovituri de bici, pentru amândoi vinovații (*Coran*, IV, 19). Cu lovituri de bici era pedepsit și cel care consuma vin sau alte băuturi fermentate. Pentru apostazie însă era prevăzută pedeapsa cu moartea.

În dreptul familiei supraviețuiau multe cutume preislamice. *Coranul* autorizează poligamia (dacă bărbatul are suficiente posibilități economice), dar limitând-o la maximum patru soții legitime (*Coran*, IV, 3; V, 7) – fără a stabili și numărul concubinelor sclave[2]. Dacă un musulman nu are destulă avere, poate lua în căsătorie o sclavă (IV, 29). Bărbatul nu se poate căsători cu o rudă a sa (IV, 27) – dar poate lua în căsătorie pe fosta soție, repudiată, a fiului său adoptiv. *Coranul* abolește vechea cutumă a leviratului: bărbatul nu este obligat, ca la evrei, să ia de soție pe văduva fratelui său. Bărbații se pot căsători cu femei creștine sau evreice, dar femeile musulmane numai cu musulmani. Văduvele se pot căsători după patru luni și zece zile de la moartea soțului lor. Legea islamică acordă bărbatului o autoritate necontestată în familie[3], în timp ce femeii îi impune anumite interdicții, – fără a o lipsi însă de anumite drepturi.

Astfel, soțul își putea izgoni, dacă voia, soția, repudiind-o[4], – în care caz însă soția își păstra întreaga zestre pe care i-o adusese soțul la contractarea căsătoriei. În anumite situații și pentru motive grave soția putea cere și ea desfacerea căsătoriei, – fapt pe care îl hotăra

1 Spre deosebire de *Pentateuchul* evreilor, *Coranul* distinge între omorul voluntar și cel din imprudență – care exclude vendeta, înlocuind-o cu plata prețului de răscumpărare (V. 49). Pentru răscumpărarea uciderii involuntare a unui musulman (sau a unui membru al unui popor aliat), pe lângă prețul de răscumpărare vinovatul mai trebuia și să elibereze un sclav. În caz că victima aparținuse unui popor inamic, răscumpărarea datorată era limitată la obligația eliberării unui sclav (*Coran*, IV, 94).

2 S-a formulat și ipoteza (discutabilă, însă) că Muhammad ar fi admis poligamia pentru a veni în sprijinul prea numeroaselor văduve rămase în urma războaielor de cucerire.

3 „Bărbații să fie înaintea muierilor /.../ Acele muieri de care vă temeți că vă vor oțeri prin purtarea lor, proboziți-le, legați-le în cămări și le bateți" (*Coran*, IV, 38).

4 Dar „repudierea poate fi făcută de două ori (...) Dacă un soț își repudiază femeia de trei ori, nu îi este îngăduit să și-o reia decât după ce ea s-a căsătorit cu un altul și acela a repudiat-o" (*Coran*, II, 229-231).

cadiul. O femeie însărcinată nu putea fi repudiată (*Coran*, LXV, 64); iar după naşterea copilului soţul era obligat să o întreţină timp de doi ani (II, 233). Condamnând vechile cutume barbare preislamice, *Coranul* interzice uciderea fetelor nou-născute, practicată până atunci uneori de frica sărăciei părinţilor (XVII, 33); reaminteşte copiilor îndatoririle ce le au faţă de părinţi (XLVI, 14 şi urm.); iar orfanilor le acordă o atenţie cu totul deosebită, recomandând administrarea cea mai corectă a bunurilor ce le-au revenit prin moştenire (IV, 2–6).

Cutie sculptată din fildeş, lucrată la Cordoba şi datată 968. Muzeul Luvru, Paris.

Dreptul de proprietate era recunoscut tuturor (cu excepţia sclavilor), – bărbaţi sau femei, musulmani sau ne-musulmani. O serie de prescripţii însă îi limitau exercitarea efectivă. Astfel erau dispoziţiile formulate extrem de minuţios care reglementau condiţiile moştenirii şi care vizau în mod special protejarea femeilor şi a anumitor categorii de moştenitori[1]. În orice caz, testatorul nu putea dispune liber prin testament decât de cel mult o treime din cuantumul succesiunii; restul era supus, inderogabil, unor foarte precise şi detaliate partajări. Orice testament – şi orice act de proprietate – trebuia să fie încheiat în prezenţa a doi martori[2]. O

1 Câteva exemple de cuantumul ce revenea moştenitorilor: în cazul soţiei cu un fiu – soţiei 1/8, fiului 7/8; când soţia avea un fiu şi o fiică – soţiei văduve 1/8, fiului 7/12, fiicei 7/24; când moştenitori erau doar tatăl şi mama decedatului, lui îi revenea 2/3, iar ei 1/3; din moştenirea de la o soţie decedată fără copii, soţul primea 1/2, iar tatăl ei 1/2; dacă soţia avusese un fiu, soţul primea 1/4, iar fiul 3/4 din moştenire; când moştenitorii decedatului rămâneau tatăl, mama, soţia, doi fii şi două fiice, cotele de moştenire erau, respectiv, de 1/6, 1/6, 1/8, 13/72 (ori 2) şi 13/144 (ori 2), ş.a.m.d.

2 Mărturia mincinoasă era considerată o crimă şi se pedepsea ca atare (*Coran*, II, 277; XXIV, 4). O persoană putea fi dezlegată de un jurământ (LXVI, 2) – dar călcarea jurământului antrena obligaţia pentru sperjur de a hrăni sau îmbrăca zece săraci; sau, de a elibera un sclav (V, 91).

prevedere, probabil de origine persană: furtul se pedepsea cu tăierea mâinii drepte; iar tâlhăria, cu moartea (*Coran*, V, 42). Împrumutul cu dobândă este interzis expres, în repetate rânduri, de prescripţiile coranice (II, 276, ş.a.). – O inovaţie juridică cu totul originală o constituia recomandarea de constituire (printr-un act scris, irevocabil) a unui fond de bunuri imobiliare inalienabile (*waqf*) care să servească drept sursă de întreţinere a unei fundaţii pioase, filantropice, fie cu caracter religios, fie de utilitate publică, administrată de cadiu, – şi ale cărei venituri rămâneau, pentru un timp, unor membri ai familiei fondatorului.

Şi tranzacţiile comerciale erau foarte riguros reglementate, căci prescripţiile religioase islamice impuneau o corectitudine desăvârşită. Astfel, în actul de vânzare-cumpărare trebuiau specificate, clar şi exact, natura şi starea obiectului vândut. Legea islamică nu intervenea direct în viaţa economică, în stabilirea sau în controlul preţurilor, – dar interzicea acapararea mărfurilor în scop de speculă.

În afara acestor prevederi legale – care, cum spuneam, în detaliile lor puteau varia de la o regiune la alta a imperiului, potrivit principiilor în vigoare ale uneia sau alteia din cele patru şcoli juridice – şi alte prescripţii ordonau viaţa societăţii islamice. (Cum însă acestea sunt formulate de *Coran* ca fiind îndatoriri de ordin etico-religios, ele vor fi expuse mai jos). Căci atât în conştiinţa musulmanilor cât şi în formaţia lor intelectuală – ca materie de studiu în învăţământul superior – dreptul şi jurisprudenţa au deţinut întotdeauna în societatea islamică o poziţie centrală.

RELIGIA

„În instituţia religioasă islamică[1] rolul central îi revine dreptului, jurisprudenţei, iar nu teologiei sau liturghiei. În Islam, evoluţia dreptului a fost condusă cu o mare tensiune spiritua'ă, comparabilă celei pe care creştinismul a dedicat-o teologiei". Aceasta – „pentru că de la început Islamul a fost asociat unei comunităţi politice, şi nu numai unei comunităţi pur religioase (...) E adevărat că în Islam erezia era pedepsită; dar era vorba în primul rând de o chestiune

1 *Islam* derivă din rădăcina *salama* („a se spune"), care a dat şi cuvântul *moslem* sau *muslim* („cel care a primit Islamul"). Forma persană a termenului este *musalman*; în limba turcă, *musulman*.

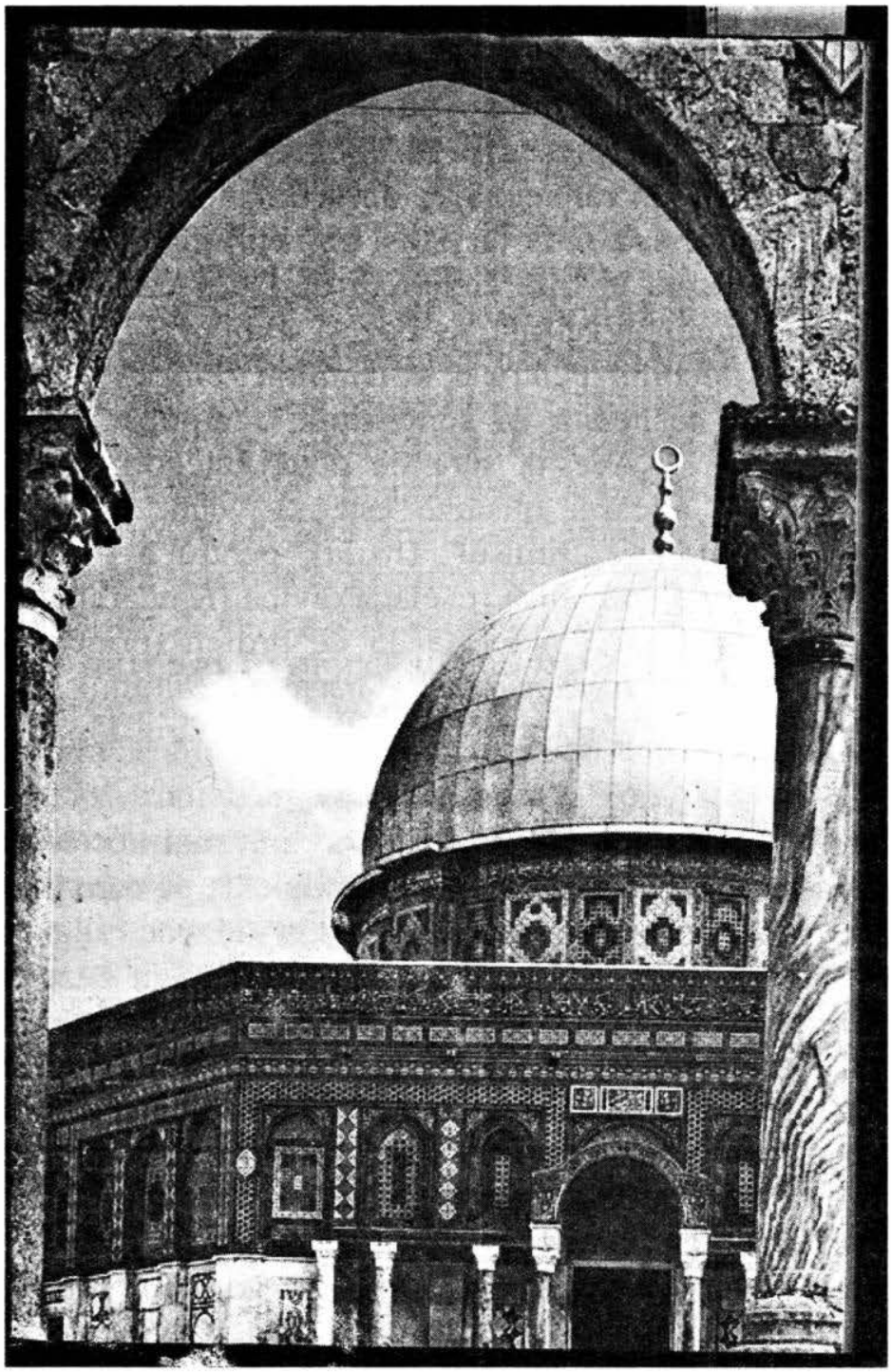

Moscheea „Cupola Stâncii" din Ierusalim. Construită în 691. Cel mai vechi monument existent de artă islamică. Detaliu.

juridică, ce avea adeseori și o referire politică". Instituția religioasă islamică, prin urmare, este în primul rând o instituție juridică. Evident că, în Islam, exista și teologia; dar aceasta n-a fost niciodată „regina științelor", ca în Occident. „Într-un anumit sens, teologia a fost de-a dreptul subordonată jurisprudenței" (W. Montgomery Watt).

Islamismul este o religie universalistă. *Coranul* – care a moderat *forma mentis* și comportamentul tuturor musulmanilor – afirmă unitatea fundamentală a neamului omenesc: toți oamenii au o natură identică, creată de Dumnezeu (VII, 171). O tradiție (*hadit*) spune, explicit: „Toți oamenii sunt egali, ca dinții din pieptenele țesătorului; nici o deosebire nu este între un alb și un negru, între un arab și un nearab, decât măsura în care ei se tem de Dumnezeu". Allah este divinitatea supremă, universală, nu doar a arabilor. Miile de profeți, el i-a trimis oamenilor pentru a le reaminti *religia*, – religia cea adevărată, pură, nealterată de superstițiile acumulate de oameni: adică islamismul. – Aceștia sunt de două categorii: profet propriu-zis (*nabīy*), a cărui misiune este să vegheze la păstrarea adevăratei credințe; și „trimisul" (*rasūl*), pentru a-i converti pe necredincioși și a le comunica revelația divină (Muhammad fiind și *nabīy* și *rasūl*). *Coranul* numește 25 de profeți (principalii fiind socotiți Adam, Noe, Avram, Moise, Iisus și – ultimul și cel mai mare – Muhammad); dar, potrivit tradiției, numărul lor trece de o sută de mii.

„Arabii [deșertului – n.n. O.D.] sunt mult mai necredincioși și fățarnici, și se poate că ei nu cunosc orânduielile pe care le-a trimis Dumnezeu"– stă scris în *Coran* (IX, 98). Într-adevăr, religia chiar în formele sale primitive s-a dezvoltat mai degrabă în oaze decât în deșerturi. Ceea ce însă nu înseamnă deloc că beduinilor le-ar fi lipsit sentimentul religios; dar acesta avea o anumită coloratură preponderent etică. Vechea poezie arabă, preislamică, demonstrează că „religia reală a nomazilor era ceva ce s-ar putea numi 'umanism tribal'. Viața dură în deșert cerea un înalt grad de măreție umană, sau de 'bărbăție'"[1].

Vechile credințe religioase preislamice erau foarte sărace. Sentimentele care le dominau erau în primul rând puternica credință în destin și groaza de spiritele rele. Inscripțiile găsite în Arabia Meridională arată că adorația Lunei (divinitate masculină) întrecea în importanță adorația Soarelui, divinitate feminină. Zeii erau în general divinități locale. Arabii din nord-vestul peninsulei îl adorau

1 W. Montgomery Watt; care explică: „Arabii considerau că această măreție ar fi determinată mult mai mult de descendența unui om, decât de valoarea sa personală. Dacă el îndeplinea o acțiune nobilă, aceasta se datora descendenței sale nobile, care era cea a tribului sau a familiei sale. Consecvent cu aceste idei, individul făcea un efort conștient să acționeze în așa fel încât onoarea tribului să nu fie violată de acțiunile sale".

pe Hubal – divinitate de origine siriană, care își avea statuia păstrată în templul Kaaba din Mecca – și, ca divinitate supremă prin antonomază, pe Allāh (*al-Ilah* – „Zeul"). Fiicele lui erau *al-Lāt* – „Zeița" (forma feminină pentru Allāh), divinitatea Soarelui; al-Uzza („Puternica") și Manat, zeița destinului. Se pare că divinitățile erau legate de ciclul anual al vegetației (îndeosebi cele adorate în regiunile agricole din sud: Aththar, Sin, Nakruh).

În schimb, la arabii nomazi predomina fetișismul, uneori cu urme ale unui cult naturist. Divinitățile erau venerate sub forma unor blocuri de piatră, asemenea menhirilor; sau a unor pietre numite *betyle* (în ebr. *bait-el* – „lăcașul lui Dumnezeu") care de obicei nu erau adăpostite în temple[1]. În apropierea acestor idoli se afla un puț sacru, pentru uz ritual, și o arie sacră, împrejmuită, în care erau ținute animalele destinate sacrificiului. Se sacrificau cămile, oi, capre, – mai rar și nu legat de religie, ființe umane[2], – cu sângele animalului sacrificat se stropea idolul, iar carnea era consumată de adoratori în cadrul ospățului ritual.

Alte rituri erau: înconjurul sanctuarului de șapte ori, cu dansuri, strigăte de invocații și vrăji recitate în ritm, – o procesiune păgână pe care Muhammad o va condamna ca diabolică. Apoi, divinația, în general practicată prin tragerea la țintă cu arcul, – ținta fiind o anumită parte a corpului cămilei încă vie, ce urma să fie apoi sacrificată. În fine, cultul morților (mai ales al străbunilor) implica un alt rit, la fel de crud: după înmormântarea defunctului, beduinul sacrifica o cămilă tăindu-i de vie picioarele și lăsând-o apoi să moară pe mormânt. Să mai adăugăm că și actul vendetei era considerat o obligație religioasă și trebuia îndeplinit cu un anumit ritual[3].

Pe lângă zei mai erau și demonii (prea puțin deosebiți de zei, în fond): spiritele, *djinii*, de care trebuia să te păzești, fără să le faci vreun rău.

În jurul anului 600, orașul Mecca era centrul religios cel mai important, probabil, al Peninsulei Arabice. Situat pe marea arteră

1 Betylele erau fixe sau transportabile, însoținând tribul în deplasările sale; în lupte, erau purtate ca obiecte sacre ocrotitoare, într-un cort montat pe o cămilă, cu un cortegiu de prezicători, tobosari și femei dansând.

2 „Uneori foametea îi împingeau pe acești 'mâncători de șopârle și de lăcuste'la atrocități: își jertfeau fetițele – guri de hrănit care nu aduceau nici un folos familiei – îngropându-le de vii" (H. Massé). Obiceiul deci nu era legat de religie, ci de foame.

3 „Această 'răzbunare a sângelui', a sângelui care conține principiul vital, era îndeplinită nu pentru a satisface un instinct orb, ci pentru a repara jignirea adusă familiei, unitatea socială prin excelență" (H. Massé).

comercială care lega sudul Arabiei cu Siria, orașul cu mulți negustori foarte bogați, cu mari caravanseraiuri și târguri foarte frecventate, orașul era și marele centru de pelerinaj: faimosul său templu Kaaba – un edificiu de formă aproape cubică, cu laturile de 12 și 13 m, iar înălțimea de 15 m, și având încrustată într-un colț al zidului „piatra neagră", *betylul*, pe care credincioșii o sărutau făcând înconjurul ritual al templului – adăpostea statuia zeului Hubal, divinitate populară introdusă la Mecca cu trei secole în urmă. – Dar către anul 600, pentru cei mai mulți arabi divinitatea supremă, aproape în sens monoteist, devenise Allah, – creatorul lumii, atotputernicul și atotștiutorul, protectorul celor aflați în călătorii, cel care poruncește furtunilor și dăruiește oamenilor ploaie (*Coran*, XXIX, 61–65). Exista la această dată, la Mecca și probabil și în alte părți ale Arabiei, o tendință spre monoteism, prin însuși faptul că credința în celelalte divinități, locale, devenea din ce în ce mai lipsită de importanță.

Anumite influențe în acest sens veniseră, desigur, și din partea creștinismului și a iudaismului. După ocuparea Palestinei de romani, mulți evrei se refugiaseră în Arabia, amestecându-se prin căsătorii cu localnicii, dar continuând cu perseverență în credința lor și în felul acesta contribuind la răspândirea unei mentalități monoteiste. Cât privește creștinismul, influența mai puternică în Arabia o exercitau monofiziții și nestorienii. În diverse regiuni din Arabia, unele triburi de nomazi trecuseră (măcar în parte) la creștinism; și în Mecca locuiau familii de creștini. În sfârșit, prin ocuparea Yemenului de persani pătrunseseră în Arabia și ideile religioase monoteiste ale zoroastrienilor.

Muhammad nu se putea să nu fi fost la curent cu aceste idei.

DOCTRINA *CORANULUI*

După ce timp de 15 ani se ocupase de comerț, la vârsta de 40 de ani Muhammad s-a retras în singurătate să mediteze[1]. În 610 a avut prima viziune, însoțită de o revelație auditivă. Dintre viziunile care

1 Ampla biografie a lui Ibn Ishaq (m. 728), bazată pe informațiile celor care l-au cunoscut pe Profet, precum și biografiile următoare, din prima jumătate a sec. IX, îl prezintă pe Muhammad ca pe un om pașnic (care pregătea războaie, e adevărat, dar „în numele lui Allah", și fără a participa personal), exuberant și inconsecvent, cordial și generos, dar iute la mânie și chiar vindicativ; hotărât, calculând totul la rece și abil în a profita de situațiile favorabile. Era modest, nu era mândru de succesele lui, disprețuia gloria și bogăția. S-a stins la 62 de ani, după ce tocmai pregătise planurile unor vaste operații militare în Palestina. Mormântul său se află în marea moschee din Medina.

au urmat, celebră pentru sensul ei de alegorie mistică este cea a unei călătorii la Ierusalim şi a ascensiunii în cer, unde a putut contempla Paradisul şi Infernul[1]. A început să predice, până când ostilitatea marilor negustori l-a determinat să se expatrieze la Yathreb[2], oraş care va primi ulterior numele de Medina. Aici, Muhammad a continuat să-şi relateze „revelaţiile"- care conţin sfaturi, sentinţe, norme de conduită în toate domeniile vieţii, individuale şi sociale, - dar mai ales s-a dedicat unei susţinute activităţi politice, organizatorice şi militare. Aceste norme, memorizate de discipolii săi, n-au fost transcrise decât mai târziu; prima versiune oficială a fost întocmită din însărcinarea califului Othman în anul 650, de către fostul secretar al lui Muhammad, Zaid ibn Thabit, cu un grup de colaboratori.

Aranjamentul materialului n-a fost făcut în ordinea cronologică a „revelaţiilor"; cele 114 capitole (*surate*) se succed - cu excepţia primului, care este de fapt o rugăciune - în ordinea lungimii lor: de la al doilea care are 286 de versete până la cele din urmă, de numai 3 versete. Toate suratele - (*sūra*, pl. *suwār*) conţinând în total 6236 de versete - încep cu o formulă introductivă („În numele lui Dumnezeu celui milostiv, îndurător"); sunt în versuri, inegale ca lungime, terminate în rimă sau asonanţă, uşurând astfel lectura sau recitarea textului (*al-Qurān* înseamnă „lectură, recitare"). Cel ce vorbeşte este totdeauna Dumnezeu, Allah, niciodată Muhammad - care se consideră doar un transmiţător, un profet[3].

1 Pentru că i se reproşa că nu este în stare să săvârşească minuni, prin care să dovedească autenticitatea divină a mesajului său, Muhammad a relatat - pentru a răspunde incredulilor - călătoria sa în cer (*miraj*), pornind din Ierusalim. Această călătorie extatică, ce va juca un rol fundamental în teologia islamică, a făcut ca Ierusalimul să fie considerat de musulmani al treilea oraş sfânt (după Mecca şi Medina).

2 „Pentru bogata oligarhie a quraişiţilor, a renunţa la păgânism echivala cu pierderea privilegiilor lor. Pe lângă aceasta, a recunoaşte în Muhammad pe adevăratul apostol al lui Allah implica de asemenea recunoaşterea supremaţiei sale politice" (Mircea Eliade).

3 „Muhammad nu pretindea să fondeze o religie nouă" - observă R. Garaudy, - ci să reamintească oamenilor credinţa lui Abraham că există un singur Dumnezeu, care trebuie venerat şi căruia i se datorează o supunere absolută: este aici implicat dreptul la contestarea oricărei autorităţi, fundamentul divin al unei egalităţi a tuturor oamenilor, deasupra oricărei ierarhii sociale: „Cel mai nobil dintre voi, în ochii lui Allah este cel mai credincios" (*Coran*, XLIX, 13). Mai mult: nu există altă realitate înafara divinităţii supreme; întreaga creaţie este un „semn" (*ayat*), o manifestare a lui Allah, „Nu există, prin urmare, o separare între sacru şi profan: orice lucru este sacru prin raportul său cu Dumnezeu".

Sursele de inspirație dogmatică ale *Coranului* sunt mai ales ebraice – *Vechiul Testament* și *Talmudul* – și, într-o măsură mult mai mică, creștine (evangheliile apocrife, în primul rând)[1]. Religia islamică nu propune credinciosului idealuri cu neputință de atins; este o învățătură preeminent practică, reflectând spiritul practic al fondatorului său, o religie care se adresează oamenilor simpli: nu face apel la sacramente mistice, nu pretinde asceză și renunțări, și nici nu instaurează o ierarhie clericală. Dogma sa fundamentală este afirmarea monoteismului: Allah este divinitatea supremă; este unic, nu este asociat într-o „Sf. Treime", și nici n-a avut un Fiu[2]. Allah este evocat de 99 de nume-atribute; este atotputernic și milostiv (*al-Rahman*), este stăpânul și creatorul lumii; dar, spre deosebire de dogma iudaică vorbind despre creația lumii în șase zile, *Coranul* afirmă că acțiunea creatoare a lui Allah este continuă: „El este cel ce înviază și omoară, și dacă a hotărât un lucru, îi zice: «Să fii!» – și el este" (XL, 70). – Allah are o curte, formată din îngeri, muritori, înaripați, fără sex, creați din lumină, și care ascultă de Allah – afară de Satan (*Shaitan*), diavolul alungat din Paradis înaintea lui Adam, și care până la Judecata de Apoi va căuta mereu să îi ducă pe oameni în rătăcire (sursa ebraică a mitului este evidentă). Îngerii din religia iudaică se întâlnesc și în islamism. Fiecare om are alături doi îngeri, care țin socoteala de faptele lui bune sau rele. *Shaitan* are în subordinea sa demonii (*djinii*), spiritele rele (în care credeau și arabii preislamici și cărora contemporanii lui Muhammad le mai aduceau încă jertfe), alcătuiți din flăcări și putând lua diferite înfățișări[3]; sălășluiesc pe pământ – sau în cer, unde îngerii aruncă împotriva lor cu pietre: acestea sunt cometele.

1 Afinitățile islamismului cu creștinismul sunt uneori atât de vizibile încât, în Evul Mediu, mulți creștini considerau islamismul mai degrabă o erezie creștină decât o altă religie. Dante, de pildă, îl plasează pe Muhammad în Infern printre schismatici.

2 „Trinitatea" înseamnă pentru Muhammad (care o neagă categoric) divinitatea împărțită între Dumnezeu, Iisus și Maria; Sf. Duh – considerat de Profet un concept prea abstract, ininteligibil pentru omul comun – este identificat de el cu arhanghelul Gabriel. Muhammad vorbește cu respect despre Iisus și Maria, dar nu îi socotește a fi de esență divină (*Coran*, III, 59; V, 16–20). Pe Iisus (*Isa al-Masih* – „Iisus Trimisul") îl consideră doar un profet, superior predecesorilor săi, dar a cărui crucificare și reînviere o neagă – susținând numai că „Dumnezeu l-a ridicat la sine" (*Coran*, IV, 156). De aceea, arabilor, musulmanilor, nu le place să li se spună „mahomedani": pentru că nu se închină lui Muhammad, precum creștinii lui Iisus.

3 Uneori, se încarnează într-o vietate păgubitoare (de pildă, viermii). Contra puterii lor malefice credincioșii poartă amulete, talismane și rostesc descântece. Sunt primejdioși mai ales pentru femei când nasc și pentru nou-născuți.

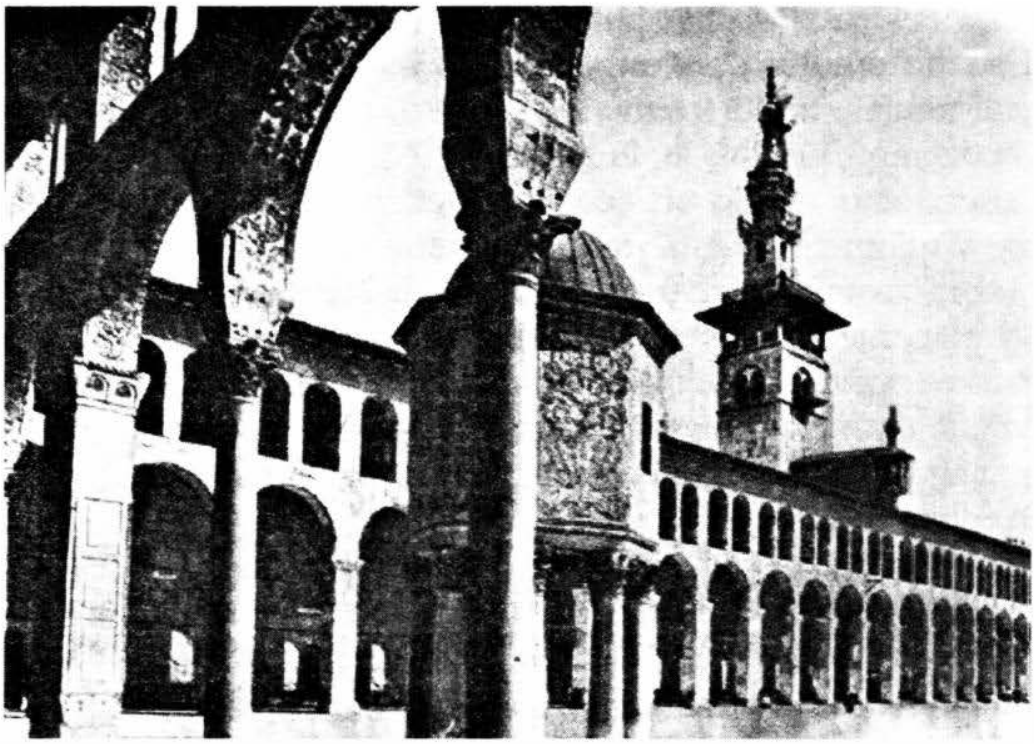

Marea moschee a omayyazilor, din Damasc. Construită în 714-715.

A doua dogmă mai importantă islamică se referă la revelaţie, interpretată ca un ajutor primit de om din partea lui Allah prin trimişii săi – profeţii[1]. Aceştia aduc oamenilor Legea, sau le-o reamintesc, totodată îi avertizează, îi ceartă sau îi ameninţă când nu o respectă. Numărul lor este mare: „Am trimis la toate popoarele câte un sol"– spune Dumnezeu (*Coran*, XVI, 38). Profeţii au şi darul de a face minuni; dar Muhammad îşi atribuia una singură: aceea de a fi revelat oamenilor *Coranul*. În fine, profeţii îi îndeamnă pe oameni la fapte bune[2].

Din surse în special creştine s-a inspirat Muhammad în fundamentala sa doctrină escatologică, – aspectul cel mai impresionant şi mai dramatic tratat, căruia îi este rezervată întreaga *sura* a LXXV-a.

1 Potrivit *Coranului*, profeţii nu pot fi socotiţi sfinţi. Mai târziu însă, în sec. XI, misticii islamici, preluând probabil obiceiul unor popoare supuse, au dezvoltat conceptul de sfinţenie şi au instituit un cult al sfinţilor (*wali*), ale căror morminte deveneau locuri de pelerinaj; cult care s-a răspândit repede, îndeosebi printre berberi, datorită mai ales mişcării mistice şi ascetice a sufismului.

2 „Şi împliniţi rugăciunea, şi daţi milostenie, şi ceea ce faceţi înainte bine pentru sufletele voastre, aceea veţi afla la Dumnezeu, căci Dumnezeu ştie ce faceţi" (*Coran*, II, 104). – Un asemenea profet a fost şi arhanghelul Gabriel, vestind-o pe Fecioara Maria: „Eu sunt un trimis al Domnului tău ca să-ţi dau un fecior curat" (*Coran*, XIX, 19). – Cu un ton de respect desăvârşit vorbeşte Coranul despre familia lui Iisus – *Isa ibn Maryam* (Iisus fiul Mariei), sau *Isa al-Masih* (Trimisul, Mesia). Vd. *Coran*, III, 30-52; XIX, 16-36.

Suratele cele mai vechi abundă în viziuni, preziceri, revelații, privind soarta omului după moarte; căci „după separarea sa de trup, sufletul rămâne multă vreme într-o stare de inconștiență, în somnul sau beția morții, până la Judecata de Apoi" (H. Massé). Sfârșitul lumii este anunțat de creșterea impietății printre oameni, și prin semne terifiante: *Coranul* va fi uitat, templul din Mecca va dispare, etc. Morții vor învia, Dumnezeu îi va judeca, rezervându-le celor drepți plăcerile și voluptățile raiului (*Coran*, XXXVII, 39–47), iar celor care au făcut fapte rele, chinurile veșnice ale iadului[1]. Între rai și iad se află niște ziduri despărțitoare, pe care rămân cei care au făcut în măsură egală fapte bune și rele – și de unde privesc raiul și iadul, fără a putea coborî nici în unul nici în celălalt (*Coran*, VII, 44–49).

O dogmă derivând din concepția Judecății de Apoi și din doctrina potrivit căreia nimic în lume nu se întâmplă înafara voinței lui Allah, este cea a predestinării, enunțată de *Coran* în numeroase rânduri[2]. Pe de altă parte, alte versete vorbesc, dimpotrivă, despre liberul arbitru[3]; ceea ce a dus la îndelungate discuții teologice. Căci în multe probleme de dogmă și de ritual nu există un consens unanim, o uniformitate de vederi, o „ortodoxie" deplină în lumea musulmană.

Coranul este un îndreptar de viață pentru omul obișnuit; etica pe care o predică este bazată pe cumpătare și bun-simț. Disprețul bogăției, umilința, generozitatea, sunt recomandate – dar, totodată, să nu fie exagerate. Nu îndeamnă spre ascetism[4], ci doar spre

1 Supliciile Infernului – despre care *Coranul* vorbește foarte puțin – vor fi amplu descrise de teologii islamici de mai târziu.

2 „Nimeni nu poate muri fără voia lui Dumnezeu, cum e scris în cartea termenelor" (III, 139); „Nicicând nu ne întâmpină altceva decât ceea ce a scris Dumnezeu pentru noi" (IX, 51); el este „cel ce hotărește și ocârmuiește" (LXXXIV, 3), etc. – Fatalismul și resemnarea stoică explică de ce în țările musulmane sinuciderile sunt atât de rare.

3 „Fiecare om lucră (= acționează – n.n. O.D.) în felul său" (XVII, 86); „Adevărul este de la Dumnezeu; și cine vrea, să-l creadă; și cine voiește, să nu creadă" (XVIII, 28); „Nu urma poftei tale, căci ea te abate" (XXXVIII, 25); „Îi voi lăsa /pe oameni – n.n. O.D./ în nătângia lor să rătăcească" (VI, 110).

4 Dar în sec. VIII, în urma contactelor cu călugării buddhiști și cu anahoreții creștini, apare mișcarea ascetică și mistică a *sufismului*, care acordă importanța primordială nu practicilor rituale, ci sentimentului intim de comuniune cu divinitatea supremă; parcurgându-se cele 12 stadii ale acestei „științe a inimii", intelectului i se acordă grația divină. Principiul său fundamental – iubirea ca drumul spre adevăr – a dus la promovarea generozității și toleranței. „De aceea, în general, sufismul a îndeplinit o funcție socială utilă în ținuturile islamice, opunând o rezistență forțelor distrugătoare ale urii și fanatismului" (Najib Ullah).

moderaţie: „Mâncaţi şi beţi, însă nu fiţi îmbuibaţi" (*Coran*, VII, 29). „Islamul acceptă lumea şi viaţa omenească aşa cum sunt, privindu-le ca o operă ce nu poate fi criticată şi ca o manifestare a voinţei inderogabile a lui Allah, deloc denaturată şi coruptă de urmările unui păcat originar de neiertat. De aceea, potrivit gândirii musulmane, ascetismul şi renunţarea la bunurile lumeşti, proprii doctrinei creştine şi care se rezolvă printr-o abţinere de la bucuria dămiciei divine, nu pot fi admise" (A. Malvezzi). În locul ascetismului, *Coranul* recomandă activităţi folositoare oamenilor - ca ajutorarea săracilor, a văduvelor şi a orfanilor.

Coranul – care, alături de *Biblie*, este cartea cea mai larg citită din câte s-au scris vreodată – este şi textul de bază la care s-au făcut cele mai frecvente referiri; căci teologia, jurisprudenţa, educaţia, morala, ştiinţa, sunt considerate de musulmani ca fiind tot atâtea aspecte ale unuia şi aceluiaşi „adevăr"[1].

MOSCHEEA. RITUALUL

La începuturile islamismului, o moschee (*masdjid*) nu era un edificiu de cult în felul unui templu, al unei sinagogi sau al unei biserici, ci un loc de rugăciune care putea să fie chiar sub cerul liber. Profetul spusese: „Acolo unde te afli la ceasul rugăciunii acolo trebuie să te rogi, şi locul acela este un *masdjid*"- un loc de prosternare. Moscheea nu era un sanctuar, în adevăratul sens al cuvântului; nu era nici un lăcaş destinat cultului, ci era totodată şi un loc de adunare publică unde se aduceau la cunoştinţă evenimentele zilei şi se discutau problemele comunităţii. În Evul Mediu moscheea era centrul vieţii religioase, sociale şi intelectuale; incinta moscheei era prin excelenţă loc de rugăciune, dar putea fi şi sediu al tribunalului, al administraţiei, al tezaurului şi, în fine, aici putea funcţiona şi o şcoală. Numai odată cu dominaţia turcă seldjucidă (sec. XI) moscheea a devenit un adevărat şi exclusiv loc de rugăciune.

Până la această dată, o moschee comporta o vastă curte dreptunghiulară mărginită pe trei laturi de portice acoperite, care dădeau acces la mai multe săli de dimensiuni şi destinaţii diferite (de studiu,

1 În afara traducerii oficiale în limba turcă, nu există nici o altă traducere autorizată de musulmani a *Coranului* într-o altă limbă. (Există însă traduceri interliniare, neautorizate, în persană, bengali, urdu, chineză, ş.a.). Prima traducere într-o limbă străină este cea efectuată în 1141, din însărcinarea Venerabilului Pierre, abate de Cluny, în scopul combaterii islamismului. Prima imprimare a textului în original al *Coranului* a fost făcută la Veneţia (1485-1499).

de serbări, de reuniuni publice); în centrul curții era o fântână sau un bazin, pentru abluțiunile rituale. Pe a patra latură, cea orientată spre Mecca, era sala de rugăciune – mai puțin spațioasă în adâncime decât în lățime, – cu acoperișul plat și fără un perete care să o separe de curte (decât în țările cu o climă mai rece). Între curte și sală nu era nici o deosebire funcțională, ambele erau în mod egal accesibile credincioșilor, care se puteau ruga la fel într–una ca în cealaltă[1]. Sala de rugăciune avea câteva șiruri de coloane care susțineau acoperișul și formau mai multe nave (de la 3 până la 15 chiar 17, în moscheea din Kairuan), după modelul bazilicelor creștine din Siria; în peretele din fundul navei centrale era o nișă, goală, numită *mihrab* – căreia îi era rezervată ornamentația cea mai frumoasă, – indicând direcția (*qibla*) orașului sfânt spre care credincioșii se prosternau când se rugau. Deasupra arcadelor laterale, o serie de deschizături țineau loc de ferestre; iar deasupra navei care conducea spre mihrab era cupola, joasă, concavă ca o scoică.

Singura piesă care mobila interiorul unei moschei mai importante era un fel de amvon (numit *minbar*), din care imamul conducea rugăciunea solemnă de vinerea sau citea versete din *Coran*. Unele moschei din orașele–capitale aveau și un spațiu îngrădit – *maqsura* – rezervat califului când asista la Rugăciunea publică de vineri. În rest – câteva covoare de rugăciune, candelabre și pupitre pentru exemplare din *Coran*. Iar în exterior – două construcții anexe: minaretul și *minha* (rezervată latrinelor și băii pentru marea abluțiune).

Îndatoririle inderogabile ale oricărui musulman adult sunt cuprinse în celebra învățătură a „celor cinci stâlpi" (*arkan*), – stâlpii care susțin edificiul islamismului.

Prima regulă a cultului musulman este mărturisirea de credință (*șahada*). Constă în rostirea zilnică – psalmodiată de cinci ori pe zi și de muezin din înălțimea minaretului – a formulei: „Allah este singurul Dumnezeu, iar Muhammad este profetul său". Prin rostirea acestei formule credinciosul devine un om care „se dăruiește lui Dumnezeu" (*muslim*; în lb. turcă *müsülman*), – căci ea implică declarația de supunere (*islam*), de adeziune la cele șase dogme:

1 Prototipul moscheei fusese locuința Profetului din Medina: cu o curte mare rectangulară înconjurată de un zid de cărămidă, în care se aduna comunitatea credincioșilor; spre a–i feri de arșița soarelui. Muhammad construise de–a lungul zidului un loc adăpostit, din trunchiuri de palmier cu un acoperiș de frunze și pământ bătut. Schema arhitectonică a moscheei era astfel creată.

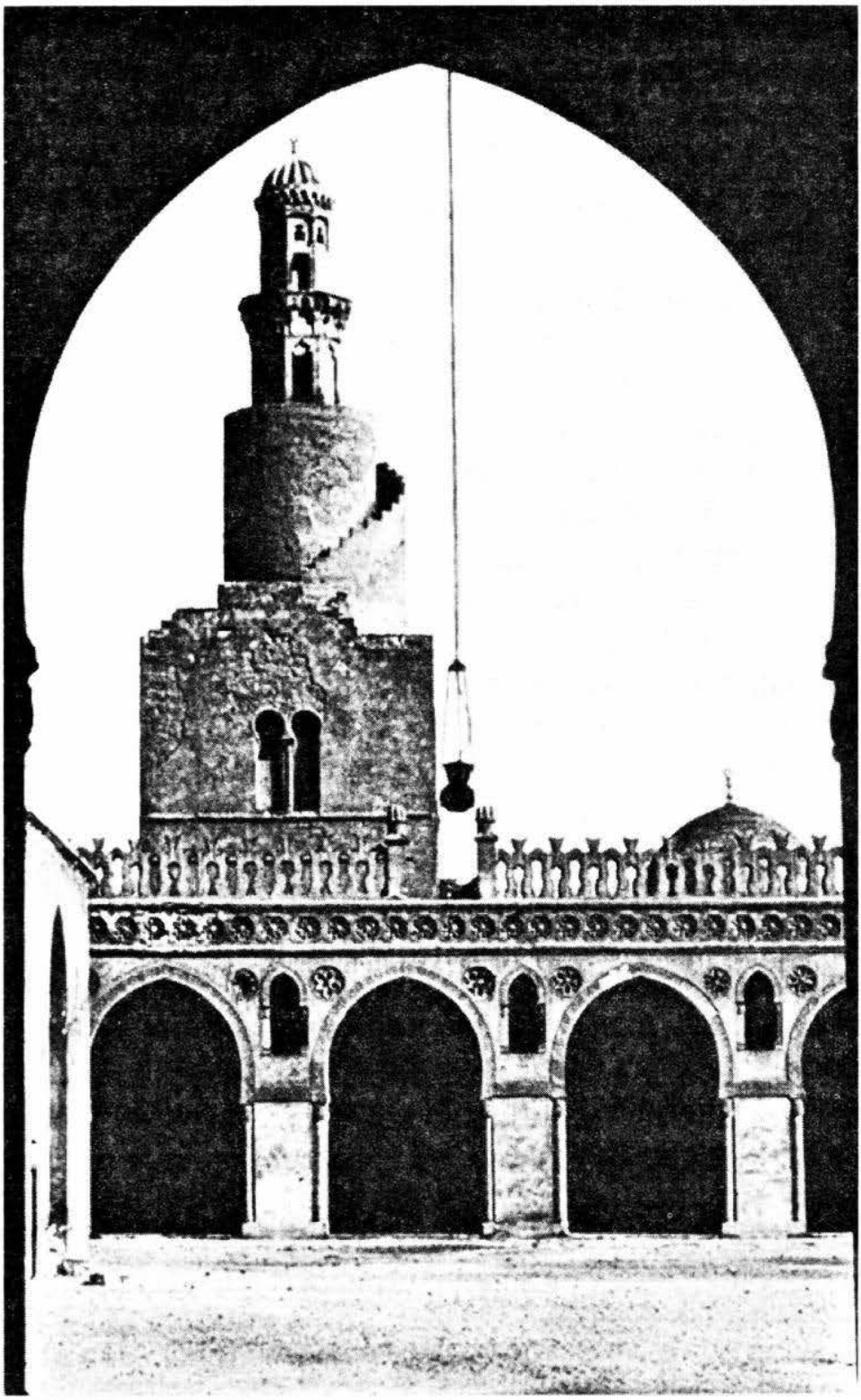

Moscheea lui Ibn Tulun din Cairo.
Detaliu.

credința în Allah, în îngeri, în cărțile sfinte, în Profet, în Judecata de Apoi și în predestinare.

A doua, este rugăciunea canonică (*salāt*) – rostită de cinci ori pe zi, și numai în limba arabă, oricare ar fi limba maternă a credinciosului; este scurta rugăciune cu care se deschide *Coranul*, cu care începe slujba religioasă și care conține elementele fundamentale ale doctrinei islamice. Ea trebuie rostită cu fața îndreptată în direcția (*qibla*) orașului sfânt Mecca, și este pregătită de chemarea (*adān*) celui care, din minaret, îi cheamă pe credincioși la rugăciune, muezinul (*muādzin*). Înainte de rugăciune, musulmanul trebuie să se purifice, să facă o abluțiune rituală: dacă nu îmbăindu-se total (abluțiunea mare, *gusl*), măcar mica abluțiune (*hadāt*) – spălându-și fața, brațele până la coate, picioarele și trecându-și mâinile umede pe creștet. – Elementele unei *salāt* sunt în număr de 13: șase recitări de texte coranice diferite, șase acțiuni sau poziții anumite ale corpului și brațelor, și obligația de a efectua aceste acte rituale riguros în ordinea prescrisă. (Pe lângă rugăciunile cotidiene – 5 obligatorii și 3 facultative, – multe alte rugăciuni ocazionale reglează viața religioasă a musulmanului).

Rugăciunea în comun (*gīūma* – „adunarea") avea loc vinerea la amiază – „ziua adunării"– la moschee. În personalul unei moschei, locul principal îl deținea „conducătorul rugăciunii" (*imam*) – funcție îndeplinită la început de Muhammad însuși, de califii omayyazi și de guvernatori. Urmează predicatorul (*hatib*) – funcție cumulată azi, îndeosebi în moscheile mici, de *imam* – care este ales, la fel ca *imam*-ul, dintre studioșii reputați ai *Coranului*. (În moscheile mari sunt câte doi sau mai mulți *imami* și *hatibi*). Apoi, muezinul și „recitatorul" (*qari*), cel care, cu o dicție elegantă și o voce melodioasă, recita psalmodiind *suratele* coranice, într-un mod ce se apropia de cântul gregorian[1].

Marea rugăciune comună de vinerea[2], obligatorie pentru toți musulmanii liberi adulți, se celebra numai în moscheea principală (sau, în orașele mari, în moscheile principale). Cu o jumătate de oră

1 Uneori recitatorul era urmat de „naratorul de povestiri" (*qass*) – care serveau drept ilustrări sau comentarii la *suratele* recitate de *qari*. – Prin simplitatea, demnitatea și ordinea în care se desfășura această slujbă de rugăciune colectivă, ca a dezvoltat la acești excesiv de individualiști „fii ai deșertului" o anumită disciplină, sentimentul colectivității, simțul egalității și conștiința solidarității sociale (cf. Ph. K. Hitti).

2 Zi care, spre deosebire de sâmbăta evreilor și de duminica creștinilor, nu era zi de odihnă; în ultimul timp însă a devenit – sub influența europeană – ziua oficială de repaos, când birourile și magazinele sunt închise.

înainte, muezinul psalmodia un salut (*salam*) închinat Profetului. După abluţiunea rituală, la intrare credincioşii îşi scoteau încălţămintea, se aşezau la rând în faţa *mihrab*-ului, *qari* cânta o *sură* coranică, cei prezenţi ascultau predica *hatib*-ului. După ce timp de câteva minute fiecare se ruga singur, *hatib*-ul ţinea o a doua predică, în care binecuvânta căpetenia statului şi guvernul său, iar la sfârşit *imamul* psalmodia în faţa *mihrab*-ului o rugăciune. După terminarea slujbei, unii credincioşi mai rămâneau să mediteze sau să se roage.

Al treilea act ritual obligator, element esenţial al credinţei islamice, este opera de binefacere, ajutorarea aproapelui, act de responsabilitate şi de solidaritate socială, asigurând celui ce dăruieşte mântuirea, în timp ce „zgârcitul care caută averi" – previne *Coranul* – „va fi aruncat în focul iadului" (XCII, 5–11).

Acest act filantropic constă fie într-un impozit obligator, dania rituală – *zakāt*[1] – fie într-o contribuţie voluntară (*sadaqa*). De fapt, *zakāt*-ul nu este propriu-zis o „milostenie", un simplu act de caritate, ci are un sens mai profund: „este un fel de justiţie interioară instituţionalizată, obligatorie, care face ca solidaritatea credincioşilor să devină efectivă; a credincioşilor – adică a celor care ştiu să-şi învingă egoismul şi avariţia. *Zakāt* are menirea de a le reaminti permanent că orice bogăţie, orice lucru, îi aparţine lui Dumnezeu, şi că deci individul nu poate dispune de ele după bunul său plac, pentru că fiecare om este un membru al comunităţii" (R. Garaudy). Chiar şi cei săraci erau sfătuiţi să plătească un cât de mic *zakāt* (de asemenea, soldaţii o parte din solda lor) – întrucât era un act esenţialmente de devoţiune (chiar dacă în curând a devenit un adevărat impozit pe proprietate) care le asigura ajutorul lui Allah. – Cât priveşte contribuţia voluntară (care consta în alimente şi se împărţea nevoiaşilor la sfârşitul sărbătorilor Ramadanului), şi aceasta a fost considerată de unele şcoli juridice ca obligatorie pentru cei bogaţi.

1 Din cele opt categorii de beneficiari ai acestei contribuţii pioase stabilite de *Coran*, până la urmă şcolile juridice au reţinut trei: săracii, pelerinii şi cei care au contractat datorii într-un scop de binefacere. Contribuţia obligatorie (*zakāt*) era percepută de funcţionarii statului pe producţia de cereale şi de fructe (10%), pe patrimoniul zootehnic (capital care comporta un calcul foarte complicat), pe metale preţioase şi pe mărfuri (2,50% din valoarea lor). În prealabil, se stabilea minimul impozabil: pentru cereale şi fructe – cantitatea pe care o puteau transporta 5 cămile; pentru animale –minimum 5 cămile, 20 vaci sau boi, 40 oi sau capre, etc.; iar pentru metale preţioase – cel puţin 85 gr de aur şi de şapte ori mai mult argint.

A patra îndatorire, absolut obligatorie, era postul (*siyam*) Ramadanului[1]. Timp de 30 de zile, de la răsăritul până la apusul soarelui, toți adulții, musulmani, bărbați și femei, începând de la vârsta de 14 ani, erau obligați să se abțină de a lua ceva în gură sau de a avea raporturi sexuale[2] (Dacă prin nerespectarea acestor obligații fuseseră siliți să întrerupă postul – chiar la recomandarea medicului, – musulmanii trebuiau să recupereze zilele nepostite imediat după terminarea lunii Ramadanului). Credinciosului i se recomanda ca, în acest timp, să evite certurile, calomniile, bârfelile și conversațiile indecente; să aibă o atitudine conciliantă, să facă acțiuni caritabile și să citească des *Coranul*. Nu erau obligați să țină acest post: muribunzii, soldații în timpul unei campanii militare, bătrânii, femeile gravide sau cele care alăptează; în schimb, toți aceștia vor da pomeni pentru zilele nepostite – sau, o rudă în locul lor va ține post penitențial. De asemenea, bolnavii obligați de medic să bea sau să mănânce; cei care efectuau munci grele și cei care se aflau într-o călătorie de cel puțin două zile; dar toți aceștia trebuiau să recupereze zilele nepostite. – În timpul lunii Ramadanului moscheile erau pline (în marile orașe, unele erau deschise toată noaptea) iar în localurile publice și în familii aveau loc petreceri și ospețe (bineînțeles, după apusul soarelui).

În fine, un pelerinaj (*hadji*) cel puțin o dată în viață la Mecca și locurile sacre din împrejurimi era a cincea datorie pentru musulmanii de ambele sexe, care aveau posibilitatea materială să-l facă și dacă starea sănătății le-o permitea.

Pelerinajul era un obicei practicat și de arabii epocii preislamice; Muhammad însă l-a islamizat, centrându-l pe Kaaba și Arafat. Pelerinii care, porniți din țări îndepărtate, cădeau pe drum, erau considerați martiri. Marele pelerinaj avea loc – în trecut la fel ca azi – în ultima lună a calendarului islamic și consta într-o serie de

1 A 9-a lună a anului islamic. Obligația postului – binecunoscută atât evreilor cât și creștinilor – a fost instituită și stabilită la această dată a anului în amintirea primei revelații pe care o avusese Muhammad și a primei victorii islamice, de la Nadr, împotriva „necredincioșilor" din Mecca. Calendarul lunar, adoptat de musulmani, are 12 luni de câte 29 sau 30 zile; în total 354 zile. Pentru a fi pus de acord cu calendarul solar, se adăuga la fiecare trei ani câte o lună. În felul acesta, Ramadanul putea să cadă în oricare anotimp al anului.

2 Recent, s-a adăugat interdicția de a inhala fumul de tutun și de a se administra injecții. Se recomandă chiar și abținerea de a mirosi vreun parfum (inclusiv o floare).

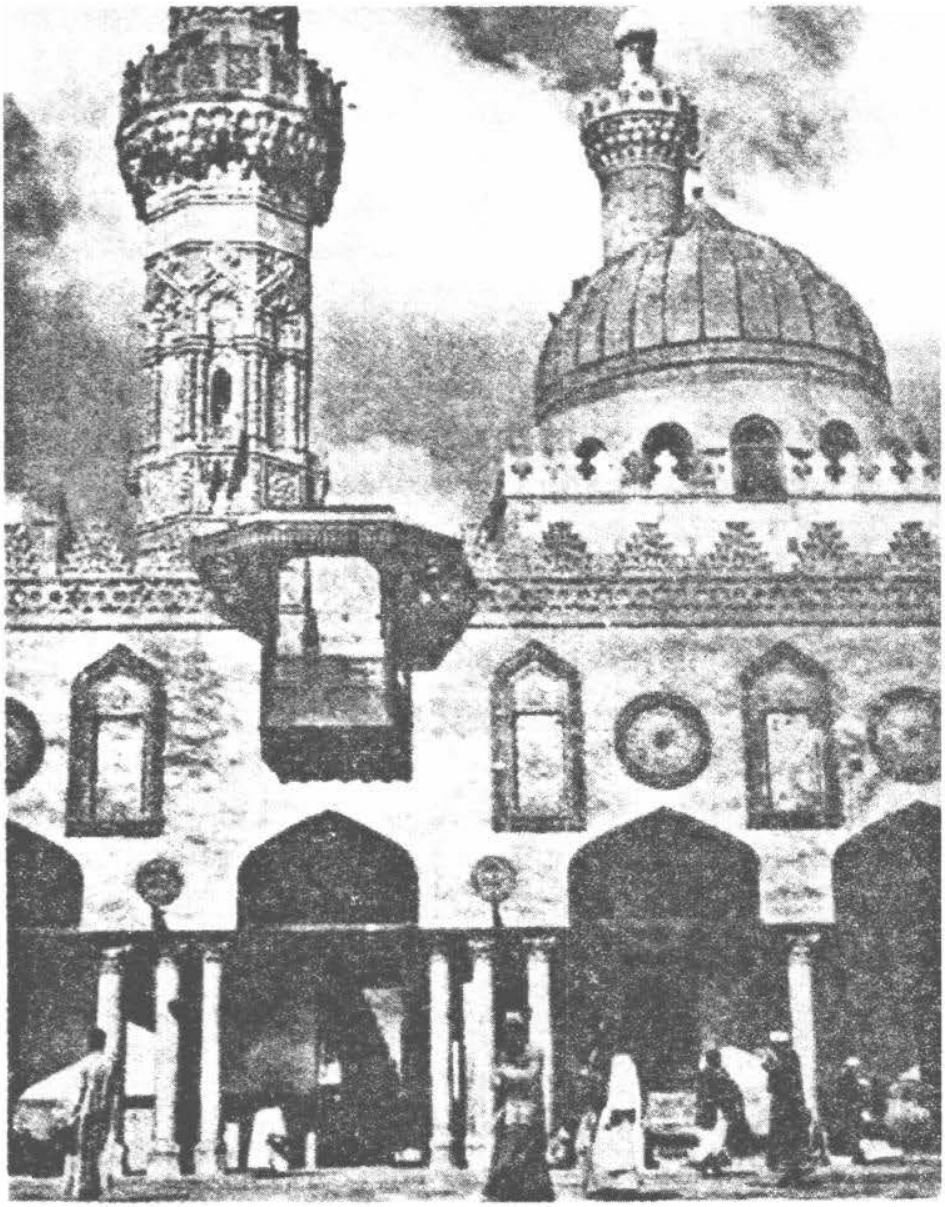

Faţada moscheei Al-Azhar, din Cairo. Încă din sec. X moscheea a fost transformată în *madrasa* (institut superior de studii islamice).

ritualuri care ţineau 7 zile. Centrul pelerinajului era sanctuarul Kaaba. – Oraşul Mecca este înconjurat şi protejat de jur-împrejur – pe o distanţă de cel puţin 5 km, care spre sud-est puteau ajunge până la 30 km, pentru a cuprinde şi „muntele" Arafat (o colină înaltă de 30 m) – de un teritoriu numit *al-haram* („sanctuarul"), în care accesul nemusulmanilor era strict interzis[1]. În centrul oraşului se află „moscheea sacră" – un spaţiu vast de aproximativ 165 m pe 110 m, înconjurat de o colonadă acoperită datând în forma sa originară din sec. VIII (acoperişul de azi constă dintr-un şir de cupole conice,

1 Cu excepţia perioadei „marelui pelerinaj". Azi, ne-musulmanilor li se cere să aibă pe paşaport o viză specială pentru acest eveniment.

din sec. XVI). În această curte interioară se aflau: o fântână pentru abluțiunile rituale; o mică construcție numită „casa lui Abraham", patriarhul biblic considerat strămoșul comun al arabilor și evreilor; iar în mijloc, templul Kaaba („cub", „zar") – o construcție simplă de piatră vulcanică de formă aproape cubică[1].

Riturile „marelui pelerinaj" erau și sunt numeroase și complicate, dar stabilite cu precizie și minuțiozitate până la cele mai mici amănunte. Constau – în linii generale – în următoarele: pelerinii bărbați veneau îmbrăcați în veșmânt alb fără cusătură, compus din două bucăți separate, înfășurate pe corp; iar femeile, complet în alb, pe cap cu o basma și fără văl. Pelerinii făceau înconjurul Kaabei de șapte ori, după prealabila abluțiune rituală; de fiecare dată sărutau piatra sfântă („piatra neagră"), beau din apa sărată și amară a fântânii din incinta moscheei, apoi se rugau la alte două locuri sfinte situate pe două coline din imediata apropiere. În zilele următoare, mergeau într-un sat, Mina, la 8 km de Mecca; seara porneau spre „muntele" Arafat, la 20 km de Mecca, la poalele căruia petreceau noaptea, în corturi sau sub cerul liber, rugându-se. La întoarcere, adunau de aici mai multe pietre – pentru ca, ajunși la Mina, să le arunce în „demonii" întrupați în trei stâlpi de piatră. Apoi, pelerinii se rădeau pe cap (sau doar se tundeau), iar femeile își tăiau, simbolic, o șuviță de păr, și cu toții îmbrăcau veșminte curate sau noi. La urmă, sacrificau animalele pe care le aduseseră cu ei – oi, capre, cămile, – și se ospătau timp de trei zile, petrecând liniștit cu prietenii (ospăț pe care musulmanii turci îl numeau „marele bairam"). În ultima zi, se reîntorceau la Mecca pentru a mai face încă o dată înconjurul Kaabei.

Mulți teologi musulmani (chiar și azi descendenții kharidjiților) consideră drept al șaselea *arkan* „războiul sfânt" – *djīhād*, – care însă n-a fost socotit niciodată printre obligațiile rituale inderogabile. În doctrina clasică, *djīhād* (a cărei aplicare a variat după țări și de la o epocă la alta) consta în acțiunea armată întreprinsă în vederea

1 O construcție înaltă de circa 15 m și cu laturile de 12 m și 10,60 m; într-un colț exterior, la o înălțime de 1,50 m, este încastrată faimoasa „piatră neagră" (un acrolit), spartă de secole în trei bucăți mai mari și câteva fragmente, recompusă și prinsă într-o montură de argint. În interior – nimic altceva decât o scară și câteva lampadare. Încă din timpul lui Muhammad (poate chiar dinainte) Kaaba era acoperită cu o uriașă învelitoare, a cărei culoare varia de la un calif la altul. Azi, învelitoarea este din brocat negru, având brodate cu fir de aur versete din *Coran*; în fiecare an este înlocuită cu alta nouă; cea veche este tăiată în bucăți mici, vândute ca relicve pelerinilor – al căror număr depășește cifra de un milion anual.

securităţii şi expansiunii Islamului. Unii doctori islamici însă l-au conceput în sensul de efort al omului asupra lui însuşi în vederea perfecţionării sale morale şi religioase. *Djihād* trebuia să rămână o chemare permanentă la unitate, să stimuleze conştiinţa religioasă a comunităţii (*umma*) şi străduinţa sa de a face să domnească în lume „drepturile lui Allah şi ale oamenilor", prescrise de *Coran* (cf. S. Elisséeff).

Islamul n-avea un corp sacerdotal propriu-zis; căci *imamul*, *hatib*-ul, *qari*, *qass* sau *muezinul* nu sunt de fapt preoţi, asemenea celor creştini, cu o funcţie exclusivă şi cu o pregătire teologică de specialitate, - cum în epoca preislamică nu era nici *kahin*, „prezicătorul", care, posedat de un *djinn*, prezicea viitorul sau găsea obiectele pierdute. La Mecca, serviciul - foarte bine remunerat - al sanctuarului (serviciu care se transmitea din tată-n fiu) era încredinţat membrilor unei familii locale influente.

Mistica islamică (structural, arabii nu sunt înclinaţi spre misticism) a apărut şi s-a dezvoltat mai întâi în Siria şi Persia, sub influenţa misticismului creştin, a hinduismului şi a filosofiei neoplatonice. Misticii musulmani au apărut chiar în sec. VIII, dându-li-se numele de *sufişti* (de la *suf*, haina de lână aspră pe care o îmbrăcau, ca semn al sărăciei, penitenţei, renunţării şi ascezei). Doctrina sufistă predică scufundarea în non-existenţă sau în realitatea absolută. Ca mijloace pentru a se transpune într-o stare extatică, sufiştii se serveau şi de muzica instrumentală, de dansuri şi de băuturi ameţitoare. Filosoful şi teologul care a sistematizat doctrina sufistă, punând-o de acord cu ortodoxia islamică, a fost al-Ghazali.

Îmbinarea elementului religios cu elemente de ordin politic sau social, precum şi faptul că fiecare popor supus de arabi îşi însuşea doctrina islamică în felul său, au dus la formarea unor orientări religioase, schisme şi câteva secte. De asemenea, la constituirea foarte multor confrerii de tendinţe diferite: contemplative, politice, de caritate sau de propagandă religioasă. Aceste ordine religioase (cf. Ed. Montet) au un caracter esenţialmente laic: membrii lor sunt numai bărbaţi, se căsătoresc, trăiesc în familiile lor, şi numai în mod cu totul excepţional duc o viaţă ascetică.

În 1153, un autor enumera 73 de orientări teologice. Prima, în ordine cronologică, era cea a kharidjiţilor („răzvrătiţii"), apărută îndată după asasinarea califului Othman (656), şi caracterizată printr-un rigorism foarte aspru. Mutaziliţii („neutrii") s-au constituit

în secolul al VIII-lea într-o școală de teologie eterodoxă, bazată pe interpretarea rațională a dogmelor și combătând doctrina predestinării. (Vederile lor liberaliste se extindeau și asupra domeniului guvernării politice). Șiiții („sectanții"), care îl venerau pe Ali ca pe continuatorul spiritual al lui Muhammad, acceptând numai tradițiile provenind de la el și de la continuatorii săi direcți. Credeau (probabil că sub influența mesianismului iudeo-creștin) în venirea ultimului imam Muhammad al-Mahdi - care n-a murit în 878, ci stă ascuns undeva, dar va reveni să restabilească pe pământ pacea și dreptatea.

Șiismul (răspândit azi în Irak și Iran) s-a ramificat în mai multe direcții, dintre care mai importantă este cea a ismailiților (apărută în sec. IX). Această sectă - ai cărei membri inițiați erau ierarhizați în 12 „grade", care a jucat un rol important în epoca Cruciadelor și a căror doctrină avea un fundament filosofic neoplatonic[1] - aplică *Coranului* o interpretare alegorică. Din ismailism s-au ramificat mai multe secte - ca: druzii, kharmații și „asasinii" (denumire derivată din cuvântul „hașiș", folosit ca excitant psihic de neofiții sectei, faimoși pentru cruzimea cu care își executau adversarii).

VIAȚA COTIDIANĂ

Momentele importante, la fel ca și cele obișnuite ale vieții musulmanilor se desfășurau în cadrul unor anumite ritualuri, obiceiuri și superstiții (vd. Aly Mazaheri), care s-au menținut de-a lungul secolelor.

Astfel, obiceiul era ca noului-născut să i se facă baia de purificare cu apă în care fuseseră fierte câteva flori. Alături de leagăn i se aprindea un foc care ardea trei zile și trei nopți ca să alunge spiritele rele; și i se punea zahăr, pâine și un obiect de aur, ca urare de generozitate, viață lungă și îmbelșugată. Mama copilului, timp de 40 de zile de la naștere era considerată impură; ca atare, în acest răstimp n-avea voie să se apropie de foc, nici să atingă vreun obiect de lemn sau de argilă, și nici chiar propriul său copil - care în aceste 40 de zile era alăptat de o doică. Copilului i se dădea un

1 Cf. Nabhani Koribaa: „După ei, Dumnezeu a creat Universul prin intermediul Rațiunii Universale. Aceasta a creat Sufletul Universal, care a dat naștere Materiei Prime, Spațiului și Timpului. Omul desăvârșit trebuie să se reîntoarcă la Izvorul său, căutând uniunea perfectă cu Rațiunea Universală - care s-a încarnat, rând pe rând, în Adam și Seth, Noe și Sem, Abraham și Ismail, Moise și Aaron, Iisus și Petru, Muhammad și Ali".

prenume (care, în primele secole ale erei islamice, era ţinut secret) şi un nume de intimitate, echivalent oarecum diminutivului[1]. Sclavii aveau drept nume un adjectiv derivat din prenumele stăpânului lor. Populaţiile nemusulmane dădeau fiilor lor două prenume: unul musulman, celălalt legat de religia lor – şi cunoscut numai de coreligionarii lor. – Copiii erau obişnuiţi de mici să fie curaţi, cuviincioşi şi să asculte de părinţi. La vârsta de cinci ani tatăl îi învăţa rugăciunile şi abluţiunile rituale. Circumcizia – practică străveche, răspândită la popoarele semite şi la unele popoare de negri – era efectuată (fără a fi o practică inderogabilă) în cadrul unei ceremonii solemne.

Riturile logodnei şi ale căsătoriei (acte care nu aveau un caracter religios) variau de la o regiune la alta a Imperiului. Uneori, părinţii se orientau după horoscopul copiilor lor; iar părinţii fetei se informau asupra firii viitoarei soacre a fiicei lor. În Persia, era obiceiul ca tânărul să trimită fetei un buchet de flori; dacă ea îl primea, însemna că îl accepta ca logodnic. După care, părinţii tânărului îi duceau logodnicei bomboane şi un inel de aur sau de argint. La nuntă – care se putea celebra numai în anumite zile sau perioade ale anului – era invitat tot satul; sau, la oraş, toţi membrii breslei (sau breslelor) celor doi socri. Ceremonia căsătoriei – care n–avea un caracter religios – avea loc în casa tânărului. Cadiul redacta actul de căsătorie – un contract prin care mirele se obliga să ofere tatălui miresei o anumită sumă de răscumpărare (*mahr*). Actul mai putea conţine şi alte clauze, anumite condiţii asupra cărora tinerii căzuseră de acord (de pildă, angajamentul tânărului de a nu îşi mai lua şi alte soţii, – una, două sau trei, câte îi permitea *Coranul*). Apoi cadiul le punea tinerilor de trei ori întrebarea dacă acceptă termenii contractului şi dacă consimt să se căsătorească; mirii, martorii juraţi şi cadiul semnau contractul, se citeau câteva versete din *Coran* – şi ceremonia oficială era terminată. Urma ceremonia nupţială – cu tradiţionalele cântece de nuntă, cu mirele călare pe cal şi înconjurat de prieteni, cu mireasa pe o litieră purtată de patru catâri împodobiţi cu panglici şi clopoţei, cu trusoul ei expus vederii publicului când procesiunea străbătea străzile oraşului; în fine, ospăţul de nuntă în casa mirelui.

1 Numele aproximativ de familie – care s–a generalizat începând doar din sec. X – era dat de numele unei profesiuni, sau localităţi, sau regiuni (totdeauna însoţit de articolul hotărât *al–*), sau, mai des, de prenumele tatălui precedat de substantivul determinativ *Ibn* („fiul lui ...").

Mult mai sobră era ceremonia funerară. Prescripțiile religioase, precum și dispozițiile unor califi – care însă nu prea erau respectate – interziceau bocitul și participarea femeilor la înmormântări. Cortegiul funebru ducea corpul defunctului la moschee (fiecare moschee avea o încăpere rezervată ceremoniei funerare), unde ruda cea mai apropiată recita o rugăciune; apoi, corpului neînsuflețit i se făcea baia rituală de purificare, i se tăiau unghiile, i se rădeau mustățile, i se depilau subțiorile, era îmbrăcat cu un simplu șorț și învelit într-un cearșaf alb; în fine, era depus în groapă, cu capul spre Mecca. Pe piatra de mormânt se grava numele defunctului, calitatea sa și data morții[1]. O dată pe săptămână membrii familiei veneau la cimitir ca să stropească mormântul (dar nu se aduceau flori și nici nu se plantau pe morminte). Înmormântarea era urmată de un ospăț funerar – care se repeta la 7 și la 40 de zile – care era oferit și unui număr cât mai mare de săraci. Culoarea veșmintelor de doliu varia după regiuni: albă în Iranul Oriental, în Spania și Maroc; sau albastru închis și negru în Iranul Occidental.

Locuința varia în funcție de clima diverselor regiuni, de materialele de construcție disponibile și, firește, de posibilitățile economice ale fiecăruia; încât, o descriere a locuinței musulmanilor nu este posibilă decât în linii cu totul generale.

În special în primele secole ale islamismului, o locuință consta de obicei din mai multe construcții dispuse în jurul unei curți mari având în centru o fântână sau un bazin: după acest sistem erau concepute moscheile, caravanseraiurilor și chiar locuințele particular. Casa – cu acoperiș plat și balustradă, formând o terasă – avea adeseori un etaj și un demisol, unde era bucătăria și cisterna cu apă potabilă. Casele celor bogați erau foarte spațioase și cu un mare număr de încăperi (chiar peste treizeci!). În orașele din Iran și Mesopotamia, salonul de vară era răcorit de o fântână arteziană care alimenta un mic bazin de marmură; iar în casele care aveau o fântână în curte, apa era dusă la etaj printr-un sistem de găleți acționat de roți, scripeți și frânghii. Nu lipseau latrinele, comunicând prin tuburi de scurgere cu haznaua.

1 Începând din sec. X s-au construit monumente funerare impunătoare; cele ale califilor, ale membrilor familiei sale, sau ale celor foarte bogați erau dotate cu substanțiale venituri anuale, destinate cheltuielilor de întreținere.

Începând din sec. X, creșterea populației a dus la scăderea numărului de case familiale și la construcția de blocuri de șase, opt și chiar zece etaje; și acestea erau de obicei grupate câte patru, în jurul unei curți sau grădini. În țările cu o climă foarte caldă, încăperea principală era răcorită cu un sistem original, folosit mai întâi în Persia; pe pereți erau atârnate tapete mari de fetru, deasupra cărora trecea un tub orizontal de plumb, cu apă care picura prin găuri minuscule umezind în permanență tapetele și, prin evaporare, menținând o temperatură mai scăzută. Iarna, în țările cu climă rece casele erau încălzite cu cărbuni, arzând în căldări mari de metal.

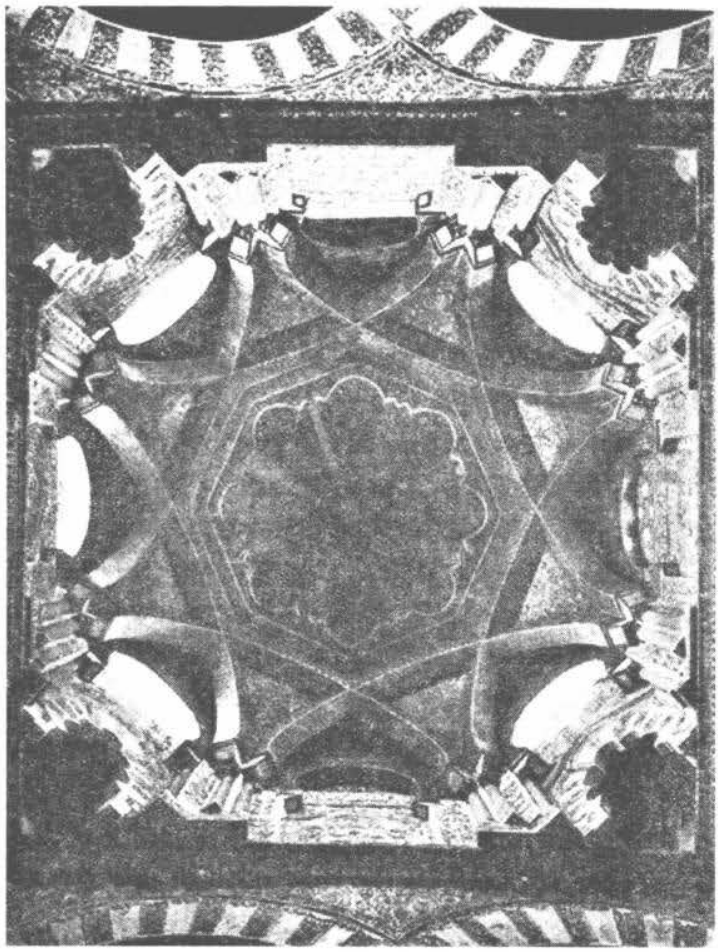

O cupolă din marea Moschee din Cordoba.

Mobilierul era redus: mese mici și joase, taburete, sofale de-a lungul pereților, perne așezate pe jos, cufere pentru haine și lenjerie în loc de dulapuri, covoare pe jos și pe pereți; iar drept pat – o saltea umplută cu bumbac. În plus, în interioarele caselor celor bogați – lustre, oglinzi, recipiente pentru ars substanțe parfumate, vase decorative, măsuțe de aramă și, în pereți, nișe pentru bibelouri.

În plin Ev Mediu, îmbrăcămintea unui orășean musulman consta – după cum arată minaiturile din sec. XII – dintr-o cămașă de pânză albă care se încheia pe umărul drept, prinsă cu un nasture de lemn sau de metal; indispensabili de pânză și pantaloni de stofă colorată; și un fel de jachetă, tot de stofă în culori, lungă până la genunchi, cu două buzunare mari și mânecile foarte largi și lungi, –

strânsă la mijloc cu o cingătoare de mătase, în care se ţineau punga şi batista. Pe stradă, în anotimpul rece se mai purta şi un fel de mantou, o giubea foarte largă, de postav. În picioare - şosete multicolore tricotate, de lână, şi papuci cu tocuri, din piele sau pânză. Mulţimea prefera încălţămintea de culoare roşie; persoanele elegante preferau culoarea galbenă sau neagră. (Dar nimeni nu intra în casă încălţat). În afară de aceasta, îmbrăcămintea musulmanilor prezenta unele variaţii nu numai în funcţie de regiuni sau de poziţia socială, ci şi de profesiuni.

Practicarea riturilor religioase îi obliga pe credincioşii musulmani să fie totdeauna foarte curaţi şi îngrijiţi. Toţi bărbaţii purtau barbă - a cărei lungime, formă şi culoare indicau poziţia socială. Înalţii funcţionari, imamii, judecătorii, medicii sau profesorii - barbă foarte lungă şi vopsită alb; muncitorii şi sclavii - barbă tăiată scurt; negustorii şi meşteşugarii - barbă de lungime potrivită şi vopsită în roşu, galben, verde sau albastru ... Bărbaţii toţi se rădeau pe cap, în afară de prinţi (aceştia purtau cozi lungi, împletite) şi de sclavi, care îşi lăsau părul nevopsit şi potrivit ca lungime. Mustaţa era rasă sub nări; numai extremităţile erau lăsate cât mai lungi. Musulmanii îşi tăiau unghiile în fiecare vineri şi îşi depilau subţiorile tot la 40 de zile; cei mai eleganţi, se parfumau şi îşi fardau ochii.

Femeile îşi petreceau aproape tot timpul în casă; nu ieşeau decât foarte rar - înfăşurate în vălul lor de o anumită culoare - pentru a se duce la moschee, la ceremoniile familiale sau la baia publică. Femeile de condiţie modestă nu purtau niciodată văl[1]. Viaţa femeii se scurgea, monoton, în harem[2], apartamentul rezervat femeii şi copiilor, unde accesul bărbaţilor străini era oprit - cu excepţia medicilor, a negustorilor şi a astrologilor; în care caz, femeile îşi puneau imediat vălul. Serviciile haremului erau asigurate de eunuci,

1 În Orient, nu numai femeile musulmane purtau văl; dar îl purtau numai cele bogate şi elegante. Tocmai din acest motiv *Coranul* recomanda portul vălului; pentru că Muhammad voise să extindă şi asupra femeilor de condiţie socială modestă sau umilă dreptul de a purta vălul - ceea ce, în fond, era un privilegiu de clasă. Începând din sec. IX însă vălul n-a mai fost purtat decât de femeile din categoria socială mai înstărită; zecile de milioane de musulmane, care trebuiau să muncească şi deci le incomoda, nu l-au mai purtat (decât dacă doreau).

2 În arabă: *haram* - „sanctuar, loc sfânt". (De pildă, Kaaba din Mecca era un *haram*). Haremul nu implica - cum greşit se mai crede - prezenţa mai multor femei. Dealtminteri, foarte puţini musulmani îşi puteau permite luxul de a-şi lua şi de a întreţine mai multe femei. Obiceiul de a rezerva soţiei şi copiilor un apartament separat şi exclusiv, un *harem*, era răspândit - la fel ca şi portul vălului - şi în lumea ne-musulmană din Orientul Mijlociu.

totdeauna ne-musulmani (căci islamismul interzicea castrarea musulmanilor), – care se dovedeau a fi servitorii cei mai de încredere și mai devotați stăpânului lor.

Numeroasele cărți de bucate – din sec. IX și următoarele – transcriind sute de rețete de mâncări, arată marea importanță dată de musulmani artei culinare – care era considerată aproape ca o ramură a medicinei.

Această bucătărie folosea foarte mult plantele aromate și mirodeniile – de la cele mai obișnuite (pătrunjel, mărar, mentă, cimbru, levănțică, nalbă, iarbă-grasă, cimbrișor, tarhon, dafin, chimen, mac, capere, ceapă, usturoi) până la cele mai rare – cuișoară, piper, mastic, ghimber, scorțișoară, ș.a. Dintre zarzavaturi, foarte frecventă la masă era fasolea; dar legumа cea mai des întâlnită era vânăta care se consuma mult și conservată în oțet (la fel cum se conservau și castraveții, ceapa, ardeiul sau sparanghelul). În ce privește carnea, prescripțiile religioase interziceau consumul cărnii animalelor sacrificate altfel decât prin sângerare; de asemenea, era în întregime interzisă și carnea animalelor tăiate și sângerate de către un ne-musulman. La fel și carnea de vânat: era permisă numai dacă animalul fusese prins viu și tăiat prin sângerare. Sub influența evreilor – care erau convinși că porcul este un animal impur purtător de lepră – musulmanii interziceau strict în alimentație carnea de porc. În privința animalelor permise, preferințele difereau de la o țară la alta: în Siria, Egipt și Mesopotamia – pentru carnea de oaie și de cămilă; în Persia – pentru carnea de vită și mai ales de oaie; în Turkestan – pentru carnea de cal. În toate țările islamice căpeteniile religioase, imamii, interziceau consumul vietăților „impure" – insecte, reptile, păsări de pradă și, în general, animalele carnivore. Dar un călător persan din sec. XI informează că, în Arabia, măcelarii vindeau în mod curent șerpi, șopârle, arici, câini, pisici și șobolani[1].

Cărțile arabe de bucate transcriu și un mare număr de rețete de dulciuri și de produse de patiserie. Interdicția de a bea vin, formulată (în mod echivoc, însă) de *Coran*, n-a fost totdeauna respectată nici chiar de califi sau de cadii – decât în Arabia și în țările islamice din bazinul Mediteranei. Iar cafeaua a apărut – ca un înlocuitor al băuturilor alcoolice – abia în sec. XIII, odată cu ceaiul, adus de chinezi în Iran. (Cuvântul „cafea", în arabă *qahwa*, apare și mai înainte în texte, dar pentru a indica o varietate de vin roșu).

1 „Însă pielea și capul animalului jupuit trebuiau să fie expuse alături de carnea lui, pentru ca clientul să vadă ce carne cumpără" (Ali Mazaheri).

VIAȚA INTELECTUALĂ

Până în sec. X, în lumea musulmană nu exista un învățământ organizat. Nu existau adevărate școli elementare; copiilor li se făceau lecții de religie și de morală în cadrul moscheei. Un grup foarte restrâns de persoane (aparținând vârfului ierarhiei sociale) studiau pe cont propriu filosofia și științele.

Spre sfârșitul secolului al IX-lea s-a constituit un cerc de învățați, un fel de societate secretă, a „Fraților purității", care, într-un spirit de gândire liberă, independentă și contrară ortodoxiei *Coranului*, au scris și au difuzat larg o serie de tratate (s-au păstrat 51). În ansamblul lor, acestea alcătuiesc o adevărată enciclopedie, tratând teme de religie, de filosofie și de știință, scrise într-un stil simplu și clar, cu scopul de a populariza doctrina neoplatoniciană și cunoștințe din domeniul tuturor științelor. Învățământul public, sprijinit oficial de califi, a fost organizat – în respectul perfect al învățăturii coranice – spre a răspunde și combate spiritul eterodox și activitatea „Fraților purității".

Învățământul primar începea la vârsta de 7 ani și dura 5 ani. Copiii învățau scrisul și cititul, studiul elementar al *Coranului* (versetele erau, pe cât posibil, învățate pe de rost), apoi caligrafia, aritmetica, noțiuni de istorie a Islamului, de poezie și de gramatică. Învățătorii erau aleși cu grijă și numai dintre persoane mai în vârstă. Școlile, situate în apropierea moscheei, erau separate, pentru băieți și pentru fete. Părinții copiilor plăteau o taxă școlară (dar începând din sec. XII existau și școli elementare gratuite, în Spania, Siria și Egipt). Pedepsele corporale erau interzise.

Către sfârșitul sec. X a luat ființă învățământul secundar – care era gratuit. În sec. XII acest tip de școli-colegii (*madrase*) existau în aproape toate orașele. Elevii aveau întreaga întreținere gratuită; profesorii locuiau de obicei în aceeași clădire cu elevii. Unele colegii aveau o programă de învățământ de nivel universitar – cum era colegiul fondat în sec. XI de Nizam al-Mulk, la Bagdad. Aici, se predau studiul *Coranului* și al tradițiilor profetice (*hadit*), dreptul și jurisprudența, dialectica, filologia, limba și literatura arabă, geografia și istoria, matematicile și astronomia, chimia (alchimia), muzica și desenul geometric (cf. Aly Mazaheri).

După modelul acestui colegiu de tip universitar au fost fondate numeroase altele, în principalele orașe islamice. În 1227 a fost fondat la Bagdad un centru interislamic de drept, științe, litere și

arte, dotat cu o mare biblitoecă, cu secţiuni speciale de medicină, farmacie, ştiinţe naturale, etc., precum şi cu patru săli mari de cursuri, fiecare rezervată lecţiilor profesorilor uneia din cele patru şcoli juridice (fiecare din ele dominante în anumite ţări ale imperiului). În acest centru de studii fiecare şcoală juridică îşi avea rezervate câte 62 de locuri – ocupate prin concurs; numărul total al studenţilor era de 308. Dintre absolvenţii acestei instituţii academice se recrutau vizirii, profesorii şi magistraţii. – Cu un sistem de învăţământ astfel organizat şi răspândit s-a ajuns în sec. XIII – constată autorul citat – ca jumătate din locuitorii oraşelor imperiului islamic să ştie scrie şi citi; iar 10% din populaţie, să posede cunoştinţe generale temeinice.

Nivelul intelectual înalt al lumii islamice medievale este atestat şi de numărul şi de marile proporţii ale biblitoecilor. În sec. X, un vizir a fondat la Bagdad o bibliotecă de 12.000 de volume, – opere inedite, traduse recent din limbile greacă, sanscrită şi chineză[1]. În perioada cuprinsă între secolele X–XIII se constituie biblioteci de o bogăţie cu totul neobişnuită. Biblioteca unui orăşel din Irak (Najaf) număra nu mai puţin de 400.000 de volume; una din numeroasele biblioteci existente în Alep poseda 1740 de manuscrise unice; biblioteca personală a unui prinţ kurd avea 70.000 de volume; cea a unui guvernator din sudul Arabiei – care întreţinea în permanenţă la curtea sa zece copişti – 100.000 de volume. Un vizir din Iran, din sec. X, avea o bibliotecă personală de 117.000 de volume; un altul – din acelaşi secol – 206.000 de volume. Unii aveau chiar biblioteci specializate – de medicină, de drept, de litere, etc.

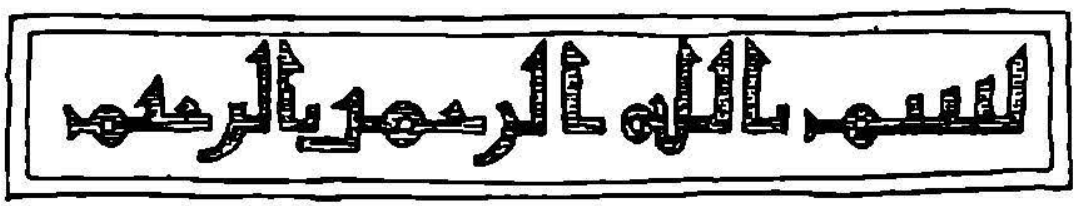

Scriere numită „cufică" (de la oraşul Kufa, unde acest alfabet a fost folosit mai întâi). Scrierea cufică a rămas în uz până în sec. IX, când a fost înlocuită cu scrierea actuală – care derivă tot din scrierea „cufică", dar renunţând la preferinţa pentru unghiurile şi liniile drepte ale acesteia.

1 „În 1233, al-Mustansir a construit la Bagdad o bibliotecă cosmopolită, pentru toate păturile şi popoarele cunoscute din Orient, în care bibliotecarii se numărau cu sutele, iar cărţile cu sutele de mii. Multe din bibliotecile particulare, foarte numeroase atunci, erau comparabile cu cluburile engleze moderne, în sensul că aici se şi putea juca şah şi lua o băutură. Intelectualii erau foarte numeroşi, aproape o treime din populaţie" (Aly Mazaheri). – Totuşi, cifrele de mai sus par a fi exagerate.

Un colț din „Salonul Ambasadorilor" din *Alcazar*-ul din Sevilla.

Orașul Marw din Iran avea zece biblioteci publice – dintre care una, cu peste 12.000 de volume. „Multe din aceste biblioteci împrumutau acasă manuscrise, fără a pretinde alte garanții de la cititor decât numele său și adresa" (Aly Mazaheri). În sec. XI, în Andaluzia arabă existau 70 de biblioteci publice. Nu puține erau cele al căror fond atingea cifra de 100.000 de volume. Biblioteca din orașul iranian Maragha număra 400.000 de volume. Celebră era biblioteca din vechiul Cairo, fondată în sec.X, al cărei fond atingea impresionanta cifră de 1.600.000 de volume, – dintre care 6500 de științe matematice, iar 18.000 de filosofie! Catalogul cărților din marea bibliotecă personală a califului al-Hakam II (sec. X) cuprindea 44 de volume.

În fiecare oraș existau librării, care aveau un personal, angajat permanent (la fel ca și toate bibliotecile, dealtminteri) și o echipă de copiști, plătiți diferit, după frumusețea caligrafiei fiecăruia. Între aceștia erau și multe femei: la Cordoba, 160 de copiste erau renumite pentru frumusețea scrierii cu caractere arabe vechi (*cufice*). În vechiul Cairo, o librărie vindea numai cărți rare bibliofililor, care, pentru un manuscris artistic miniat și legat în piele, plăteau sume enorme.

Cum între secolele X–XIII astrologia și științele oculte erau foarte răspândite în toată lumea islamică (foarte numeroase erau femeile-astrologi), librarii puneau să se compileze și difuzau o cantitate considerabilă de almanahuri (*almanak* – „prezicere", exact: „popas"), ale căror pronosticuri erau ținute în cea mai mare considerație, pentru cele mai variate ocazii. – Printre marii librari se întâlneau și nume de savanți de prestigiu. Pe de altă parte, comerțul de carte avea și un personal specializat – care cutreierea orașele, difuzând cărți sau achiziționând opere rare. – Arta caligrafiei – care nu era rezervată exclusiv copiștilor de profesie – îi pasiona și pe oamenii de știință sau de litere dintre cei mai renumiți (ca, de pildă, pe celebrul istoric al-Tabari, pe fizicianul al-Haytam, sau pe marele Ibn Roșd, care au copiat în viața lor zeci de mii de pagini, pur și simplu de plăcere!)

ȘTIINȚELE EXACTE. ȘTIINȚELE NATURALE. ȘTIINȚELE UMANE

O particularitate – exclusivă și foarte interesantă – a *Coranului* o constituie faptul că îi îndeamnă pe credincioși să cerceteze realitatea

lucrurilor și a fenomenelor, promovând în felul acesta spiritul observației directe. *Coranul* se referă în repetate rânduri la știință, elogiind-o; la „știința religioasă" în primul rând, desigur[1] – dar pe care nu o separă net și într-un mod esențial de știința profană. Marele om de știință Ibn Roșd (Averroes recunoștea că, adeseori, versetele *Coranului* „îndeamnă la observarea rațională a ființelor care există și la căutarea cunoașterii acestor ființe cu ajutorul rațiunii". – Unul din numele-atribute date lui Allah este *al-Alim* – „cel care cunoaște".

Pentru mentalitatea – eminamente practică – a arabilor, „cunoașterea legilor Universului nu constituie un scop teoretic în sine; ea este orientată în întregime spre aplicația utilitară. Esența metafizică a legilor are foarte puțină importanță". Practicând în mod prevalent metode de cunoaștere empirică, „întreaga cultură științifică a arabilor este o înțelepciune practică, concretă, bazată pe necesitățile vieții, căpătată prin observație și experiență. Ea nu are nimic teoretic sau livresc"[2].

Într-adevăr, figura centrală a arabilor în procesul de cercetare și de transmitere a cunoștințelor științifice – ilustrată de mari personalități, ca al-Biruni, al-Farabi, Ibn Sina, etc. – a fost „înțeleptul" (*al-hakim*), savantul familiarizat cu mai multe domenii ale științei, cel care posedă și inventariază cunoștințe enciclopedice, cel care procedează la o clasificare a științelor, asigurând în felul acesta în mintea discipolilor sau studenților săi realizarea unei viziuni de ansamblu unitare și stabilirea unor principii consecvente de abordare a diferitelor științe.

Toate popoarele cu vechi tradiții culturale cucerite de arabi (între care savanții de origine iraniană sunt cei care au avut rolul preponderent) și-au adus contribuția lor – într-o măsură mult mai mare decât arabii înșiși – la dezvoltarea științei; a științei pe care o numim „arabă" numai pentru faptul că oamenii de știință din țările imperiului islamic și-au scris operele în limba arabă. Nu e mai puțin adevărat că, datorită arabilor stăpânitori, cercetarea științifică a fost

1 De ex.: „Citește! Căci Allah e prea bun. El este cel care l-a învățat pe om cu condeiul, el l-a învățat pe om ceea ce nu știa" (*Coran*, XLVII, 3-5). *Coranul* menționează termenul de „știință" și derivatele lui de circa 850 de ori, în legătură cu Allah. – „Pentru Islam, știința posedă un anumit caracter sacru, și nimeni nu poate să se folosească de ea într-un scop incompatibil cu spiritul de justiție, dat fiind că acesta este unul din atributele lui Dumnezeu" (Abd al-Qādir Kāmil).

2 R. Arnaldez, etc. (Vd. *Bibliografia – Istoria generală a științei*, vol. I).

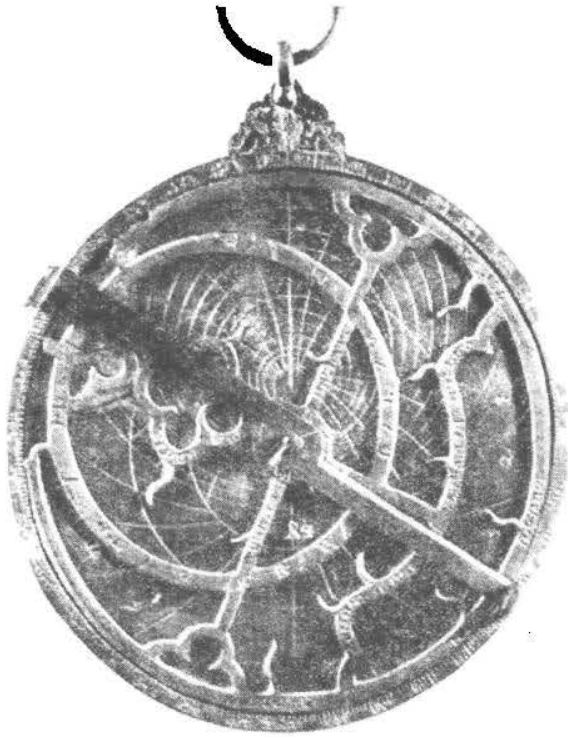

Astrolab. Alamă cu incrustaţii de argint. Construit în 1236.
Muzeul Luvru, Paris.

organizată şi sprijinită de califi[1], de viziri sau de alţi mecenaţi, iar rezultatele ei au fost larg difuzate în interiorul şi înafara imperiului. La constituirea patrimoniului ştiinţei arabe a contribuit fundamental moştenirea ştiinţifică, intens studiată şi preluată de arabi, transmisă de India, de Persia şi – într–o măsură incomparabil mai mare – de Grecia antică (inclusiv de ştiinţa elenistică). Activitatea de traducere a acestor opere vechi în limba arabă a căpătat proporţii imense. Prin intermediul acestor traduceri sau versiuni arabe – care au salvat de la pieire multe opere antice al căror text original s–a pierdut, şi care apoi au fost traduse din arabă în limba latină – arabii au exercitat o influenţă enormă asupra constituirii şi dezvoltării ştiinţei europene din perioada Evului Mediu şi a Renaşterii. – Pe de altă parte, această influenţă atât de fecundă s–a exercitat şi prin însuşi spiritul ştiinţei arabe – pentru care „ştiinţa rămâne legată de filosofie" (prin însuşi

1 În primul rând, de califii al-Khālid, al-Mansūr şi al-Mamūn, – prin procurarea de manuscrise, subvenţionarea traducătorilor, fondarea de biblioteci, observatoare astronomice, centre de cercetare, academii de ştiinţe, şcoli şi instituţii de învăţământ superior. – „De notat că primele traduceri şi primele lucrări ştiinţifice au fost opera unor creştini (...) Şi evreii au participat intens la această activitate (...) În sec. VIII, primii medici cunoscuţi de la curţile califilor, vizirilor şi guvernatorilor, erau exclusiv creştini şi evrei. În secolul următor îşi fac apariţia şi medicii musulmani; iar în secolul al X–lea, ei formează majoritatea" (R. Arnaldez, etc.).

faptul că mulți dintre cei mai mari savanți arabi erau în același timp și filosofi iluștri). E adevărat; numai că, în știința arabă, „spiritul științific subminează din interior concepțiile filosofice"[1], tocmai datorită caracterului său funciarmente practic și obiectiv, concret și empiric, asigurându-i în cele din urmă o relativă independență față de gândirea religioasă.

În cele cinci secole (VIII–XIII) de strălucită afirmare în domeniile științei, cele trei mari centre de cultură – Bagdad, Cordoba și Cairo – s-au bucurat în mod deosebit de un imens prestigiu.

Studiul științelor exacte includea cele patru discipline ale *quadrivium*-ului anticilor (aritmetica, geometria, astronomia, muzica – în sensul studiului raporturilor numerice dintre note), – la care se mai adăuga și optica – domeniu pentru care arabii au dovedit o aplicație deosebită[2]. Printre școlile de matematică ale imperiului, cea din Bagdad a fost activă timp de două secole. Primul mare matematician musulman[3], al-Khwarizmi – sau Muhammad ben Musa Horezmi (780–cca 846), creatorul algebrei la arabi, este și cel care a dat numele acestei discipline, introducând în matematica arabă numerele indiene (motiv pentru care vor fi numite „arabe"). El este autorul „primului manual de aritmetică bazat pe principiul valorii de poziție a simbolurilor numerice, cu ajutorul cărora pot fi exprimate, fără dificultate, numere oricât de mari" (R. Arnaldez, etc.). Sistemul aritmeticii zecimale bazat pe acest principiu a căpătat – de la varianta latinizată a numelui său – denumirea de *algoritm*.

---

1 R. Arnaldez, etc. – Până la întemeierea Bagdadului, principalul centru științific al lumii islamice, cu o prestigioasă activitate desfășurată timp de cinci secole, a fost orașul Jundishapur, din Persia.

2 „Matematica este privită în perspectiva islamismului ca fiind drumul ce duce de la lumea sensibilă la cea inteligibilă, ca scara ce leagă lumea schimbărilor cu cerul arhetipurilor (...) Considerată din punctul de vedere al lumii inteligibile, al „lumii ideilor" lui Platon, ea este o călăuză ce conduce la esențele eterne, care sunt cele însele concrete. Orice multiplicitate vine de la Creator, care este Unul. Numerele și figurile, considerate în sens pitagoreic – cu alte cuvinte, ca aspecte ontologice ale Unității, nu pur și simplu ca o cantitate – devin vehicole pentru exprimarea Unității în Multiplicitate. De aceea mintea musulmanului a fost totdeauna purtată spre matematică" (S.H. Nasr).

3 A scris și prima mare operă arabă de geografie, revizuind multe din opiniile lui Ptolemeu și desenând hărți geografice și cerești. Iar tabelele sale astronomice sunt printre cele mai bune ale științei arabe. Principala sa operă, primul tratat de algebră în limba arabă, a fost tradus de mai multe ori în latină, cu titlul *Liber Algorismi* („Cartea lui al-Khwarizmi").

Al-Khwarizmi a introdus fracţiile zecimale şi a descris procedeul extragerii rădăcinii pătrate (alţi matematicieni arabi vor extrage şi rădăcini cubice). Alături de alţi savanţi musulmani, s-a ocupat de numerele iraţionale, de teoria proporţiilor, de ecuaţiile de gradul II şi de cele cubice, de teoria numerelor, de teoria paralelelor, de calcule şi construcţii geometrice, - contribuind la progresul elaborării trigonometriei şi al metodelor infinitezimale.

În acelaşi domeniu (precum şi în geometrie şi în fizică), persanul Omar Khayyam (Omar ibn Ibrāhim al-Khayyāmi, sec. XI-XII) este autorul *Algebrei* - „opera cea mai valoroasă de acest fel în matematica medievală"; dealtfel, „algebra, care a atins maturitatea în lumea islamică, trebuie privită ca opera cea mai importantă pe care musulmanii au adăugat-o corpusului vechii matematici" (S.H. Nasr).

Excelent matematician, autor de tratate în aproape toate ramurile matematicii, a fost şi primul filosof arab binecunoscut, al-Kindi (cca 801-cca 873). Operele sale principale sunt - în domeniul geometriei: *Despre natura sferei* şi *Despre cele cinci figuri geometrice* (cub, piramidă, octaedru, dodecaedru, icosaedru); iar în domeniul fizicii, lucrări tratând despre cauza secetei, a formării norilor, a zăpezii, a lapoviţei, a tunetului, etc. - Contribuţii interesante a adus şi în domeniul matematicii fizicianul, astronomul şi medicul al-Haithan (965-1039), autor a aproximativ 200 de opere ştiinţifice. De asemenea, şi alţi eruditi (Ibn Sina, al-Farabi, al-Biruni, ş.a.) care s-au ilustrat în mod prevalent în alte domenii[1].

În astronomie, începând din sec. VIII arabii au continuat tradiţia lui Ptolemeu, punând la contribuţie însă şi cunoştinţele perşilor şi ale indienilor.

Cel mai des citat pentru opera sa *Introducere în astrologie* - de mai multe ori tradusă şi tipărită în limba latină - este Abu Mashar (sec. IX). Printre astronomii arabi celebri se numără şi al-Farghani (*Elemente de astronomie*); sau al-Battani (cca 850-929), considerat de unii autori ca fiind cel mai mare astronom musulman, a cărui operă *Despre ştiinţa stelelor* a rămas, până în epoca Renaşterii, una

1 În domeniul muzicii, al-Farabi, în opera sa capitală *Tratat de muzică*, caută să lichideze ceea ce considera drept fanteziile şcolii pitagoreice despre „muzica plantelor" şi „armonia sferelor". El explică fenomenul producerii sunetelor datorită vibraţiilor în aer (a unei coarde, a unei membrane, etc.), vibraţii al căror număr creşte sau scade în raport cu acuitatea sunetelor, mai mică sau mai mare. Observaţiile sale au dus la stabilirea unor reguli aplicabile construcţiei unor instrumente muzicale.

din operele de bază ale astronomiei[1]; sau al-Zarqali (sec. XI), autorul – împreună cu alți eruditi musulmani și evrei – și editorul celebrelor *Tabele Toledane*; sau al-Biruni (973–cca 1051), cel mai proeminent astronom și matematician al timpului său, ale cărui *Elemente de astrologie*, traduse foarte curând în latină, au rămas timp de secole un text de școală fundamental.

Astronomia era considerată în lumea islamică „știința cea mai nobilă, cea mai înaltă și cea mai frumoasă" – pentru că era strâns legată mai întâi de nevoile cultului și ale astrologiei (dar și de ale navigației și agriculturii). De aceea, suveranii arabi au construit mari observatoare astronomice, perfect dotate și deservite de un personal specializat; de aceea s-au alcătuit și foarte numeroase tratate privind construcția de instrumente astronomice (astrolab, cvadrant, etc.). Astronomia a fost domeniul în care arabii, folosindu-se de aplicația lor specifică spre observația perseverentă, au făcut cele mai mari progrese[2].

Principalele probleme de care s-au ocupat astronomii arabi aducând contribuții remarcabile au fost: natura sferelor cerești, mișcarea planetelor (studiată cu o adevărată rigoare științifică de al-Biruni, al cărui *Canon al lui al-Masudi* a rămas cea mai importantă enciclopedie astronomică musulmană) și calculul distanței dintre planete, precum și a dimensiunii lor. În această ultimă problemă, contribuția cea mai cunoscută se datorează astronomului iranian al-Farghani (sec. IX). „Opera sa *Elemente de astronomie* a fost tradusă în limba latină, iar distanțele date de el aici au fost unanim acceptate în Occident până în timpul lui Copernic (...) În determinarea distanțelor dintre planete, al-Farghani urmează teoria potrivit căreia nu există «spațiu gol» în Univers; cu alte cuvinte, că

1 „Al-Battani a determinat cu o mare precizie oblicitatea eclipticii, durata anului tropic și a anotimpurilor, adevărata mișcare a soarelui; el a distrus definitiv dogma ptolemeică a imobilității apogeului solar; a demonstrat, contra lui Ptolemeu, variația diametrului aparent angular al soarelui și posibilitatea eclipselor anulare; a rectificat cunoștințele privind mai multe mișcări ale lunei și planetelor, a emis o teorie nouă și foarte ingenioasă pentru a determina condițiile de vizibilitate ale lunii noi; a rectificat valoarea ptolemaică a precesiunii echinocțiilor. Excelentele sale observații asupra eclipselor lunare și solare i-au servit, în 1749, lui Dunthorne pentru a determina accelerarea seculară a mișcării lunii. În fine, el a dat unor probleme de trigonometrie sferică soluții foarte elegante cu ajutorul proiecției ortografice, soluții care au fost cunoscute și în parte imitate de celebrul Regiomontanus" (C.A. Nallino).

2 Un rol important în dezvoltarea astronomiei arabe l-a avut și traducerea în arabă a tratatului *Siddhanta*, a marelui astronom indian Brahmagupta.

apogeul unei planete este tangentă cu perigeul celei următoare" (S.H. Nasr).

În fizică, contribuţiile arabilor sunt importante în statică, hidrostatică şi optică. În domeniul mecanicii experimentale, al-Khāzini (sec. XII) a studiat condiţiile diferitelor stări de echilibru şi a determinat centrele de greutate, în lucrarea sa de mare popularitate în Evul Mediu, *Cartea despre cumpăna înţelepciunii*. Al-Biruni – după unii autori, cel mai mare om de ştiinţă musulman, – autor a 180 de opere cunoscute, compilator de o erudiţie enciclopedică, într-una din operele sale originale critică fizica aristotelică pornind de la observaţii directe.

Ibn al-Haytham (lat. Alhazen, cca 965–cca 1039), matematician, filosof şi fizician, şi-a câştigat un loc proeminent în istoria ştiinţelor prin *Tratatul de optică*[1]. Această operă – care, până la apariţia *Dioptricii* lui Kepler, „a exercitat o influenţă determinantă asupra dezvoltării acestei ştiinţe până în secolul XVII", analizează perspectiva, vederea binoculară, iluziile optice şi perceperea culorilor. „Ibn al-Haytham consideră, în opoziţie cu Euclid, că razele luminoase se propagă în linie dreaptă de la obiect spre ochi. Descrierea dată de el organului vederii este mai precisă decât cele ale predecesorilor săi, ca dealtfel şi interpretarea sa a mecanismului vederii. Studiind fenomenele de reflecţie şi de refracţie, el încearcă să explice puterea măritoare a lentilelor sferice, experimentează cu oglinzi sferice şi parabolice şi pune în lumină efectul aberaţiei sferice. El constată că unghiul de refracţie nu este proporţional cu unghiul de incidenţă (...) Ibn al-Haytham a fost primul care a folosit camera obscură şi a rezolvat, prin intersectarea unei hiperbole cu un cerc, celebra «problemă a lui Alhazen»: determinarea punctului de contact al unei raze luminoase care trebuie să unească două puncte exterioare unui cerc reflectant şi situate în planul acestuia, după ce s-au reflectat pe circumferinţă" (R. Arnaldez, etc.).

Alchimia arabă – la curent cu scrierile alchimiştilor epocii elenistice, ale celor bizantini, indieni, persani şi chinezi – a apărut în sec. VII şi a continuat de-a lungul secolelor, devenind bine cunos-

1 „Roger Bacon, care şi-a căpătat formaţia ştiinţifică la universităţile musulmane din Spania, în partea a V-a consacrată perspectivei a lucrării sale *Opus majus* n-a ezitat să copieze *Optica* lui al-Haytham; acest fapt l-a făcut pe Bacon pionierul metodei experimentale şi a ştiinţei moderne în Occident" (R. Garaudy).

cută și larg difuzată și în Occident în Evul Mediu[1]. Aportul pozitiv al alchimiștilor arabi (și al alchimiei, în general) constă în experiențele practice pe care le-au efectuat; acestea[2] au constituit un preludiu al chimiei (în arabă: *al-kimyā*) – care, ca adevărată știință a combinării și transformării corpurilor, a apărut abia în sec. XVII.

Primul mare alchimist arab, ale cărui scrieri au devenit una din sursele de mare autoritate ale alchimiei europene, a fost Jābir ibn Hayyān (sec. IX), cunoscut și sub numele latinizat Geber. El împarte mineralele în trei categorii, nu după calitățile lor sesizabile, ci după anumite proprietăți operatorii ale lor[3]. Sub aspect filosofic, gândirea lui păstrează încă multe elemente mistice, gnostice[4]; dar remarcabil este faptul că el afirmă importanța experienței directe, cu un simț practic care „l-a determinat să se ocupe de aplicații utilitare; ca: fabricarea oțelului, purificarea metalelor, prepararea lacurilor, procedeele de vopsire a stofelor și pieilor" (R. Arnaldez).

Medicul și fizicianul al-Rāzi (sec. IX; după numele latinizat, Rhazes) a fost unul din savanții musulmani cei mai independenți de credințele religioase. Ca alchimist (înainte de a deveni medic), el a

---

1 Ca în toate țările și în toate epocile, mentalitatea naivă a alchimistului încearcă să combine domeniul fizic cu cel psihologic, „alchimia spirituală" (al cărei subiect este sufletul și transformările lui) cu „alchimia fizică", cea care se ocupă cu diferite substanțe, mai ales metale; ambele însă folosind simboluri asemănătoare și un limbaj comun. Credința în transmutația metalelor cu ajutorul unui „elixir" era bazat pe o filosofie și chiar o cosmologie mistică, potrivit căreia întreaga lume, inclusiv substanțele minerale, este pătrunsă de forțe spirituale.

2 Procedeele de bronzare, cele de polizare, descoperirea proprietăților unor aliaje, descrierea unor operații chimice, tratarea corpurilor, măcinarea, descompunerea, amestecarea, dizolvarea, topirea, distilarea, sublimarea, calcinarea, prepararea unui amalgam, etc. – „precum și inventarea unei serii întregi de aparate" (R. Arnaldez, etc.).

3 Acestea sunt: „substanțele care se volatilizează complet prin încălzire" (în număr de cinci: sulful, arsenicul, mercurul, amoniacul și camforul); „substanțele fuzibile care pot fi prelucrate cu ciocanul"– metalele (în număr de șapte: plumbul, cositorul, aurul, argintul, cuprul, fierul și *karsini* – un aliaj, probabil bronzul); și „substanțele, fuzibile sau nefuzibile, care nu pot fi prelucrate cu ciocanul și se pulverizează"– substanțe complexe.

4 Proporțiile corecte ale elementelor și calităților metalelor combinate de alchimist se traduc în relații exprimate prin numere. – Esențial pentru simbolismul aritmetic folosit de Jabir în operațiile sale este cunoscutul „pătrat magic" al lui Ming Tang, în care suma celor trei cifre – luate pe orizontală, pe verticală sau pe diagonală – este aceeași:

4 9 2
3 5 7
8 1 6.

fost şi înafara oricăror influenţe mistice, magice sau astrologice, respingând simbolismul numerelor. Al-Rāzi a adoptat concepţia unui fel de atomism întrucâtva similar celui al lui Democrit. Procedând la o clasificare a substanţelor, el împarte mineralele în pietre, sulfaţi, boraţi şi săruri. Cu un spirit critic de adevărat experimentator, negând dimensiunea simbolică a alchimiei, negând profeţia şi posibilitatea unei interpretări esoterice a lucrurilor, el a transformat – s-ar putea spune – alchimia în chimie. Clasificarea sa nu este o operaţie de alchimist, ci una care se apropie de cea de adevărat chimist (deşi rămîne încă credincios teoriei transmutaţiei unui metal într-altul). Cea mai celebră operă a sa, *Taina tainelor* (tradusă în latină: *Liber secretorum bubacaris*) descrie procesele chimice şi experimentele lui al-Rāzi[1], precum şi un mare număr de aparate utilizate de el (unele din acestea se folosesc şi azi în laboratoare).

Să mai adăugăm că alchimiştii arabi au preparat acidul sulfuric, acidul nitric, apa regală, nitratul de argint, sublimatul corosiv, precipitatul roşu de mercur, sarea amoniacală, zahărul şi diferiţi alcaloizi.

În lumea musulmană medievală – ca dealtfel şi în cea creştină – un mare număr de teme din ştiinţele naturale erau integrate în istoria religioasă, în mitologie sau în cosmogonie. Interesul şi cunoştinţele musulmanilor – care stăpâneau un teritoriu ce se întindea din India până în Andaluzia – erau extrem de vaste şi de variate. Contribuţiile lor în domeniul ştiinţelor naturale sunt incluse în lucrări generale de „istorie universală" sau de cosmogonie, precum şi în lucrări speciale dedicate unui anumit domeniu (de zoologie, agricultură, mineralogie) – ca, de pildă, *Cartea cunoaşterii pietrelor preţioase* a lui al-Biruni. Dar aproape toate acestea nu porneau doar din dorinţa autorilor lor de a-şi satisface curiozitatea ştiinţifică, ci aveau şi rolul de a evidenţia şi elogia înţelepciunea Creatorului lumii şi măreţia creaţiei sale; astfel încât lucrările de ştiinţe naturale conţineau numeroase învăţături morale şi religioase. Dar, pe lângă aceasta, ştiinţele naturale erau cultivate şi dintr-un interes practic, utilitar, văzute fiind (zoologia, botanica, mineralogia) ca auxiliare ale medicinei, farmacologiei sau agriculturii.

1 Distilarea, calcinarea, cristalizarea, fixaţia, reacţiile chimice şi metodele de preparare ale unor soluţii, proprietăţile chmice şi medicale ale substanţelor (printre descoperirile ce i se atribuie fiind alcoolul şi diferiţi acizi). – „În timp ce al-Jabir este un alchimist care se ocupă şi de chimie, al-Razi este un chimist care păstrează încă credinţa alchimiştilor în transmutaţia unei substanţe în alta, şi care foloseşte limbajul alchimiştilor pentru a explica procesele chimice" (U.H. Nasr).

Numeroase opere fundamentale (grecești, persane, indiene) referitoare la aceste domenii erau bine cunoscute musulmanilor[1]. Cea mai renumită operă arabă de zoologie este *Cartea animalelor*, a lui al-Jāhiz (sec. IX) în care sunt adunate și elemente folclorice, religioase, morale, literare; fapt care explică imensa ei popularitate și influență asupra scrierilor arabe de acest gen. – În secolele următoare au fost scrise numeroase opere consacrate agriculturii, zoologiei, botanicii sau mineralogiei; ultimele două domenii au fost ilustrate și de contribuțiile lui al-Biruni.

„Geografii arabi au făcut cunoscute europenilor adevăratele dimensiuni ale Mediteranei; au stabilit hărți care figurau mai mult sau mai puțin exact contururile geografice ale Asiei, Europei și ale unei părți a Africii, rectificând unele erori de poziție propagate de greci. Marile călătorii ale geografilor și naturaliștilor musulmani au dus la observații asupra faunei și florii, îmbogățind astfel domeniile zoologiei și ale botanicii" (Dr. Zaki Ali).

Descrierile geografice constituiau lectura predilectă a lumii musulmane. O operă geografică de mare autoritate este *Descrierea regiunilor nelocuite ale pământului*, datorită lui al-Kindi (sec. IX) – primul mare om de știință musulman (autor a circa 170 de lucrări, de logică, fizică, matematică, algebră, geometrie, științe naturale, medicină, muzică, ș.a.). – Al-Biruni este autorul *Cronologiei vechilor popoare*, operă unică în genul său; și mai ales a *Descrierii Indiei*, cea mai valoroasă, obiectivă, științifică prezentare din Evul Mediu a geografiei fizice, precum și a filosofiei, religiei, științei și obiceiurilor acestei țări pe care autorul o cunoștea dintr-un îndelung contact personal. – La curtea normandă din Palermo, geograful cel mai cunoscut al secolului al XII-lea, al-Idrisi (n. 1101), a compus pentru regele Roger II cea mai elaborată descriere a lumii (cunoscute la acea dată) din câte s-au scris în Evul Mediu, intitulată *Cartea lui Roger*.

Relatările obiective ale acestor călătorii („la o dată când în lumea Occidentului asemenea lucrări nu depășeau nivelul unor cronici" – U.H. Nasr) au constituit o sursă prețioasă și pentru studiul diferitelor societăți, popoare, folosită de lucrările arabe de istorie, sociologie și antropologie.

1 O amplă descriere a naturii, a unui autor anonim din sec. IX cu bogate informații luate din lucrările lui Aristotel, a fost tradusă în latină de Roger Bacon (dar și în alte limbi, – în catalană, în flamandă, ș.a.). Același succes l-a cunoscut în Occident și o operă de mineralogie – scrisă în același secol, – compilată de un autor arab din surse persane și siriene.

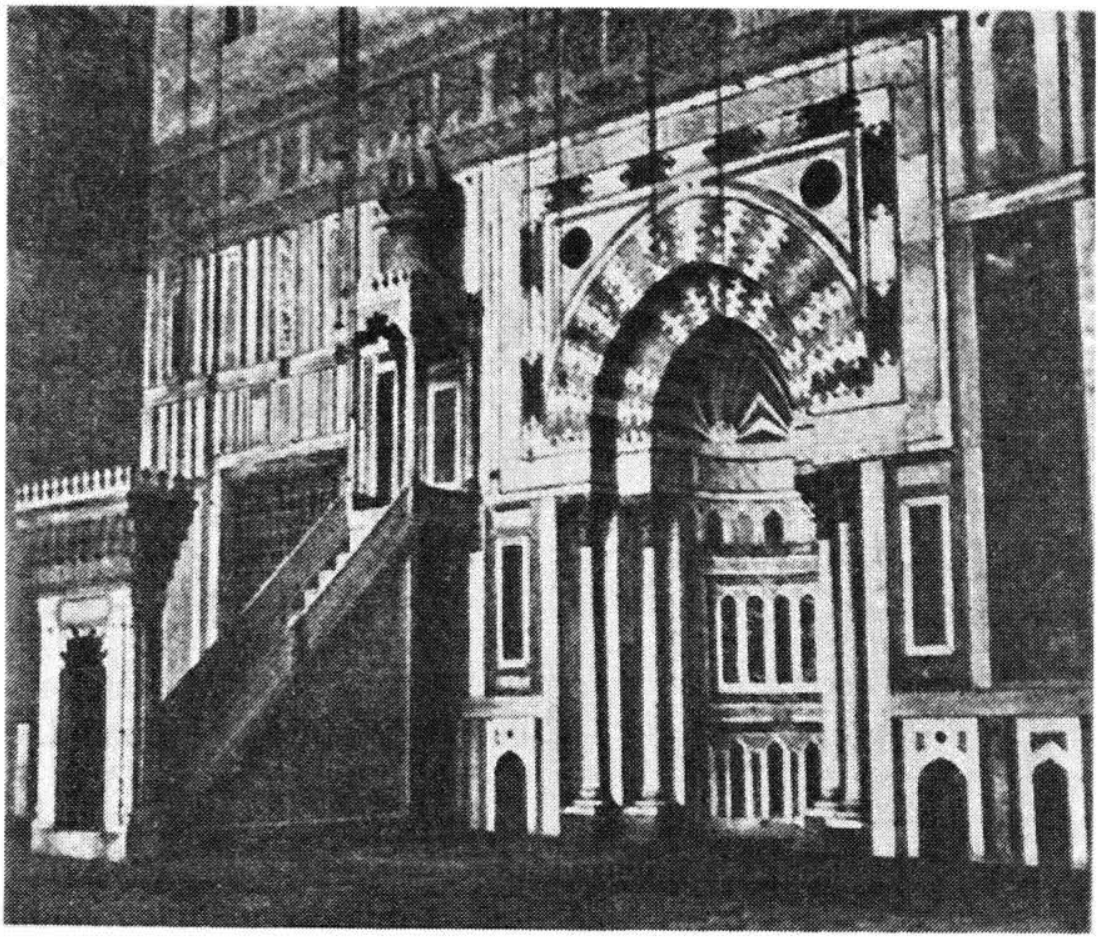

Mihrab și *minbar*, din moscheea sultanului Hassan. Cairo, sec. XIV.

Marele istoric arab, un adevărat filosof al istoriei, supranumit de arabiștii europeni „Montesquieu al Islamului", a fost Ibn Khaldun (1332–1406). Spirit universal, savant, om de stat, jurist, filosof, artist, dotat cu un ascuțit spirit de observație și cu o foarte solidă formație filosofică, autor al unei *Istorii universale* și al unei *Istorii a berberilor* din Africa de Nord, Ibn Khaldun studiază interacțiunea dintre elementele umane nomade și cele sedentare, ascensiunea și declinul popoarelor, bazele puterii politice și sociale, sau originea dinastiilor, – totul în lumina atât a factorilor naturali și economici (climă, condiții geografice, natura solului, tehnici, rasă, fel de viață, structura și funcționarea societății pornind de la diviziunea muncii), cât și a factorilor politici, de ordin religios, etic, cultural, a obiceiurilor și tradițiilor, etc.

O sinteză a cunoștințelor, interpretărilor, concepției și metodei sale de investigație sunt *Prolegomenele* (*Maqaddimmat*), opera sa capitală, care fundamentează – după propria expresie a autorului – „o știință nouă": o istorie a civilizației și o filosofie a istoriei. Ibn Khaldun, în explicarea faptelor istorice respinge elementul miracu-

los sau ideea predestinării, eliminând orice urmă de finalism sau de providenţialism – la care, peste două secole, Bossuet va mai recurge încă. Precursor al sociologiei, spirit uimitor de modern, Ibn Khaldun explica faptele istorice exclusiv în perspectiva dependenţei individului şi societăţii de ansamblul complex al condiţiilor respective de viaţă. Introducând un raţionalism autentic în studiul istoriei, el este primul (în lumea islamică, dar şi occidentală) „care are asupra istoriei o vedere de ansamblu şi care a creat o metodă de examinare a faptelor, precum şi o ştiinţă ce ajută la înţelegerea lor"; încât, „Prolegomenele reprezintă unul din momentele solemne ale gândirii umane, una din etapele capitale ale filosofiei"[1].

MEDICINA

Contribuţia cea mai importantă a arabilor la istoria ştiinţelor se înscrie în domeniul medicinei[2], în care autoritatea şi influenţa lor asupra medicinei europene s-au prelungit până în sec. XVII. Pe lângă originalitatea, rezultatele, valoarea ştiinţifică intrinsecă, prestigiul medicinei arabe, rezultau şi din strânsa ei legătură cu alte ştiinţe şi cu filosofia (mulţi dintre cei mai mari oameni de ştiinţă arabi erau, cum am spus, şi medici), – ceea ce făcea din medic un *hakim*, un „înţelept". Medicul arab era o persoană foarte cultivată – şi totodată un caracter înzestrat cu frumoase calităţi morale.

Pentru medicul arab, elementul esenţial îl constituie individualitatea bolnavului, – pe care medicul îl va asculta cu răbdare şi fără să aplice, dogmatic şi uniform, un tratament stereotip. Individualizând

1 G.-A. Astre (în *L'Islam et l'Occident* – vd. *Bibliografia*); autor după care, Ibn Khaldun „îi prefigurează pe Machiavelli, Montesquieu, Comte, Darwin, Spencer şi Durkheim". Dar şi pe A. Smith şi D. Ricardo în înţelegerea mecanismelor economice.

2 „Caracterele esenţiale /ale medicinei arabe – n.n. O.D./, maniera ei de a aborda problemele, decurg din viziunea arabă despre lume, din grija constantă de unitate; unitatea organismului văzută în interdependenţa părţilor cu ansamblul, unitatea fiinţei vii cu mediul său şi cu ansamblul de fluxuri, unitatea sufletului cu corpul, anunţând psihosomatica. Noţiunile de echilibru şi de armonie, noţiuni centrale în Islamism, trec astfel pe primul plan în teoria şi practica medicală" (R. Garaudy). – Acelaşi autor observă că în Europa, Biserica creştină blocase dezvoltarea medicinei. În 1215, la Consiliul din Lateran, papa Inocenţiu III făcuse să fie luată următoarea hotărâre: „Sub pedeapsa cu excomunicarea, este interzis oricărui medic să îngrijească un bolnav dacă acesta din urmă nu s-a spovedit în prealabil. Căci boala a luat naştere din păcat". În virtutea acestei stări de spirit, acum şase secole Facultatea de medicină din Paris nu poseda decât o singură operă, care dealtfel rezuma toată ştiinţa medicală din lume, din antichitate până în 925, – şi aceasta era opera unui musulman, al-Razi".

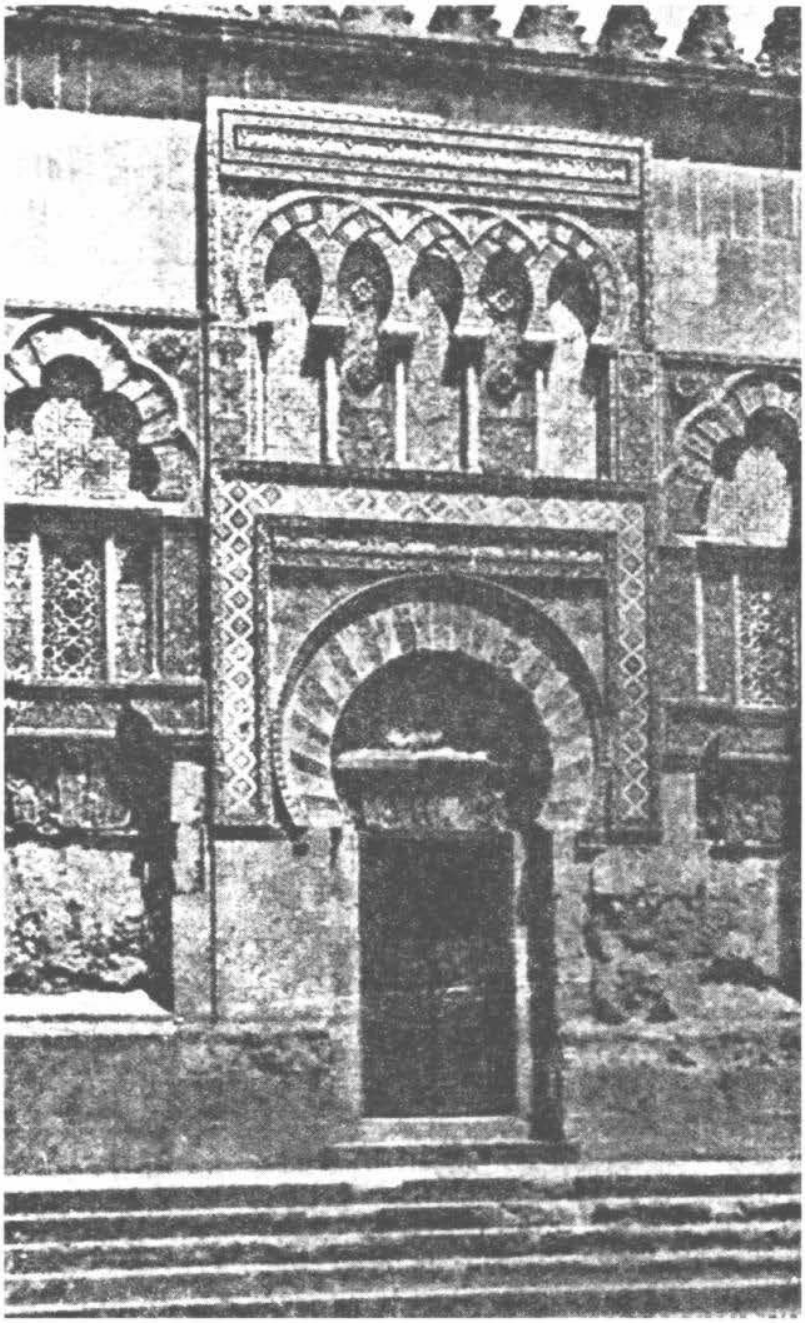

Faţada occidentală a marei moschei din Cordoba. Sec. X.

tratamentul, medicaţia prescrisă trebuie administrată cu măsură; cantitatea medicamentelor şi concentraţia lor trebuie să fie în funcţie de rezistenţa ori debilitatea organului sau organismului în ansamblu al bolnavului[1]. Medicina arabă punea un accent deosebit pe acţiunea

1 „Nu interveni brutal printr-un tratament cu remedii prea puternice, care modifică organismul, atacă corpul sau îl surexcită, alterându-i prin aceasta constituţia (...) Dacă medicamentul este şi nutritiv, cu atât mai bine (...) În tratamentul pe care îl aplică, medicul trebuie să se asemuiască acţiunii naturii" – scrie Ibn Massawayh în *Aforismele* sale (6, 35 şi 64).

de prevenire a bolilor. Rolul primordial într-o cură îl joacă dieta[1] – iată un alt principiu, valabil, al terapeuticii arabilor; care mai comporta și tratamente, întrebuințate și azi, ca: ventuze, hidroterapie, organoterapie și psihoterapie. – Combinând și completând tradițiile hipocratice și galenice cu teoriile și practicile persane și indiene (mai ales în farmacologie), medicina arabă a rămas totodată fidelă și alchimiei; în consecință, ea căuta cauze concrete pentru fenomenele individuale, mai degrabă decât cauze generale (cum procedau grecii)[2]. Ca prim element arab original – text obligator în învățământul medical – era corpul de referințe medicale intitulat *Medicina Profetului*, conținând cele mai generale principii de medicină și de igienă enunțate de diferite versete ale *Coranului*, și care, chiar dacă nu conțineau un sistem clar și explicit de medicină, a avut un rol important în crearea atmosferei generale în care a fost practicată medicina islamică.

Cunoștințele de anatomie și de fiziologie ale medicilor arabi erau reduse și imprecise. Disecția era interzisă (deși unii medici o practicau, pe ascuns). Medicul stabilea diagnosticul după simptomele exterioare și după considerațiile stabilite de Hipocrat privind umorile. Căci, potrivit teoriei medicale islamice, sarcina medicului este să caute să restabilească echilibrul dintre cele patru elemente ale corpului omenesc – sânge, flegmă, bila galbenă și bila neagră, – care corespund celor patru elemente (foc, aer, apă, pământ) indicate de Empedocle (care era și medic).

Asemenea elementelor Universului, și cele patru umori au două naturi: sângele este cald și umed; flegma – rece și umedă; bila galbenă – caldă și uscată; bila neagră – rece și uscată. Combinația dintre ele determină starea sănătății omului, și chiar temperamentul fiecărei persoane; de unde, concluzia că nu fiecare bolnav trebuie

1 Obiceiurile arabe – abluțiunile rituale, curățenia corporală, regimul alimentar echilibrat, postul, abținerea de la băuturi alcoolice, – au inspirat apariția, în Andaluzia musulmană, a primei opere științifice de dietă alimentară: *Cartea dietei*, a lui Ibn Zuhr (sec. XII).

2 Această legătură dintre elementele tradiționale grecești și celelalte mai noi, orientale,a fost reprezentată de școala medicală din Jundishapur, cel mai important centru medical timp de mai multe secole, din vestul Asiei. Acest oraș iranian, fondat în sec. III, a devenit un centru cultural superior Antiohiei. Aici se refugiaseră oamenii de știință și filosofii academici din Atena, după desființarea acesteia (în 529) de către Iustinian. Universitatea din Jundishapur avea mai multe școli de medicină, de concepții diverse (greacă, persană sau indiană), la care și-au făcut studiile primii medici arabi.

tratat la fel, pentru că nu fiecare reacționează în mod identic la stimulii externi. Temperamentul diferit al indivizilor este determinat și de alți factori – rasa, climatul, vârsta, sexul, ș.a. – de care de asemenea trebuie să se țină seama în tratament. Cauza bolii, prin urmare, este ruperea acestui echilibru dintre umori. Corpul omenesc posedă forța sa proprie de a-și restaura acest echilibru; în care scop, rolul medicinei este de a-i veni în ajutor, prin indicații de dietă și administrarea medicației corespunzătoare. -Fiecare individ este un microcosm; iar corespondența dintre umori și elementele naturii arată că există o analogie între corpul omului și ordinea cosmică. Astfel, cele 7 vertebre cervicale corespund celor 7 planete, sau celor 7 zile ale săptămânii; cele 12 vertebre dorsale corespund celor 12 semne zodiacale, sau numărului de luni ale anului; iar numărul discurilor vertebrale (28 - după medicii arabi) corespunde numărului de litere ale alfabetului arab, precum și celor 28 de faze ale lunii. Avicenna, marele maestru al medicinei islamice, preciza că diferitele organe și elemente ale corpului omenesc, precum și sistemele sale (fizic, nervos, vital), sunt unificate de o forță vitală – care se aseamănă, întrucâtva, cu energia metabolismului bazal din medicina modernă[1].

O contribuție originală la studiul anatomiei a înscris Ibn an-Nafis (cca 1210-1288), care a descoperit circulația pulmonară, observând că sângele nu trece din ventricolul drept în cel stâng, întrucât peretele ventricular este compact. Tot pe baza observației directe, el a dat o descriere a vaselor sanguine care duc sau vin de la plămâni; iar descriind vasele coronariene el afirmă că „nutriția inimii se face prin vase cardiace proprii"; de asemenea, că nutriția plămânului nu se face prin artera venă care pleacă din cavitatea stângă: „Această cavitate conține sânge care vine de la plămân, iar nu care pleacă spre plămân. Trecerea sângelui de la inimă la plămân se face prin vena arteră"[2].

Oftalmologia este domeniul în care medicii arabi aveau o vastă experiență (bolile de ochi fiind foarte răspândite în Orient) făcând frecvent operații de deplasare și de extracție a cataractei. Numeroase

1 „În această încercare de a vedea omul ca un întreg, ca o singură entitate, în care corpul și sufletul sunt strâns unite, și în această tendință de a pune în legătură omul cu mediul în care trăiește, medicina islamică a rămas credincioasă spiritului unificator al Islamului" (U. H. Nasr).

2 Tradusă în limba latină și publicată la Veneția în 1547, opera lui Ibn an-Nafis se pare că a fost cunoscută de Miguel Servet, care, șase ani mai târziu, a formulat și ipoteza circulației pulmonare.

opere medicale au fost dedicate tratamentului trahomului și panusului. Vaccinarea antivariolică era practicată de medicii arabi cu aproape un mileniu înaintea lui Edward Jenner. În schimb chirurgia nu prea era prețuită; abia în sec. IX, un medic renumit rezervă o parte amplă din opera sa practicii chirurgicale, „dând lecții de cauterizare a plăgilor, de folosire a substanțelor hemostatice, de ligatură a arterelor, de operații pe os, pe ochi, etc." (R. Arnaldez, etc.). Chirurgii arabi practicau – cu șapte secole înaintea europenilor – anestezia totală (cu suc de hașiș, măzăriche și măselariță).

Medicilor musulmani – „care au acordat o importanță până atunci necunoscută chimioterapiei și mai ales preparatelor antimoniale, mercuriale, feruginoase și saline" (Dr. Zaki Ali) – li se datorează crearea farmacologiei ca știință. Ei au întrebuințat – cei dintâi, se pare, – vata ca mijloc de pensament. Farmacopeea arabă includea peste 200 de plante medicale noi, multe continuând să fie folosite și azi[1]. Cafeaua era folosită ca stimulent cardiac. Numeroase tulburări mintale erau tratate prin cură de somn provocat cu ajutorul opiului" (R. Garaudy). – Să mai adăugăm că în lumea islamică existau spitale în toate orașele mari, cu săli de consultație pentru învățământul clinic și cu laboratoare. Primul azil de alienați cunoscut a fost fondat, în 765, la Bagdad. De asemenea, existau numeroase instituții de asistență socială, – pentru infirmi, handicapați, invalizi, bătrâni neputincioși sau bolnavi incurabili.

Prima operă importantă a medicinii arabe este intitulată *Paradisul științei*, datorată lui Rabban al-Tabari; în cele 360 de capitole ale operei autorul se ocupă de diferite ramuri ale medicinii (ultimele 36 de capitole fiind dedicate medicinii indiene). Opera prezintă un interes special pentru domeniile patologiei, farmacologiei și dieteticii.

Cel mai mare medic și clinician al secolului al X-lea, personalitatea care a exercitat cea mai puternică influență în lumea islamică și în Europa (alături de Ibn Sina și Ibn Roșd – Avicenna și Averroes, în filosofie), a fost al-Rāzi. Autor a 220 de opere consacrate filosofiei și tuturor științelor (cu excepția matematicii), șeful celui mai important spital din Bagdad, al-Rāzi era renumit pentru analiza simptomelor unei boli. Era un excelent cunoscător al anatomiei, –

1 Astfel: siminichia sau sena (purgativă și diuretică), rubarba, mana (lichen comestibil), cânepa, omcagul (Aconitum), cătina roșie, tăciunele de secară (vasoconstrictor și hemostatic), santalul, camforul, Nux vomica, colochinta (castravetele amar, purgativ) și acoolul, obținut prin distilarea feculelor și zaharurilor fermentate (cf. dr. Zaki Ali).

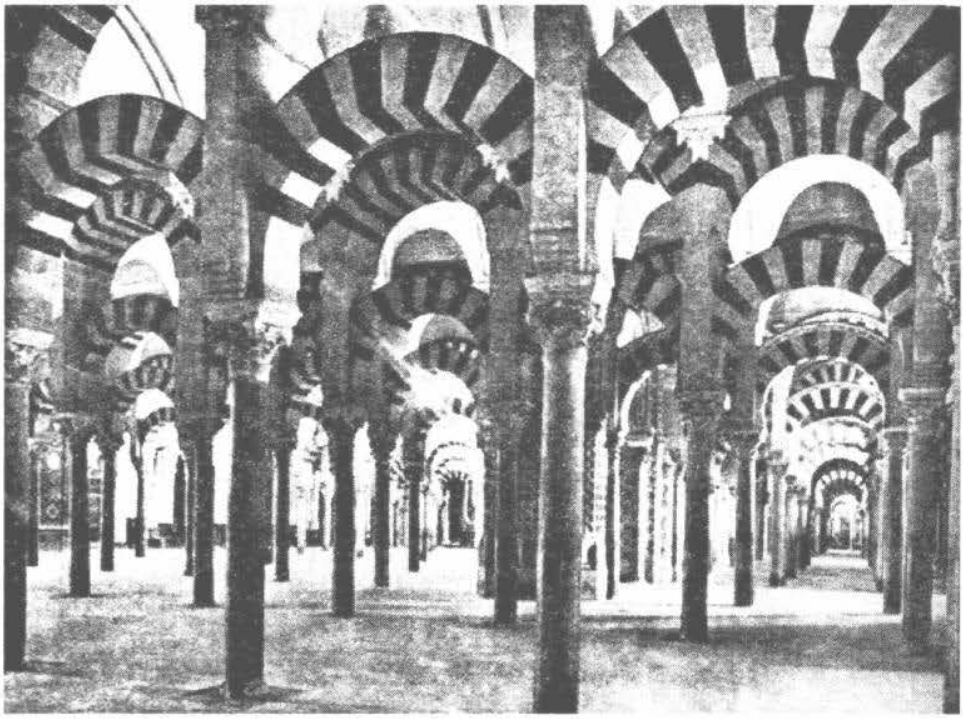

Moscheea din Cordoba. Vedere interioară. Secolele VIII–IX.

după cum o dovedește opera sa intitulată *Cartea lui al-Mansur*. Printre mijloacele sale de tratament folosea și metoda șocului psihologic.

Dintre operele lui al-Rāzi (al-Biruni menționează 56), cea mai cunoscută este cea care tratează despre rugeolă și variolă, publicată în Europa în peste 40 de ediții între 1498–1866; și care – tradusă pentru prima dată în latină în 1279 – a rămas o operă medicală orientativă, în Occident, timp de aproape un mileniu – până la Claude Bernard. La fel de intens studiată în lumea occidentală timp de patru secole (perioadă în care al-Rāzi era mai prețuit decât Hipocrat și Galenos!) este compendiul de medicină intitulat *al-Hawi*, tradus în limba latină sub titlul *Continens*, operă de autoritate în materie până în sec. XVII, cea mai voluminoasă operă științifică scrisă în arabă, o monumentală enciclopedie medicală, indispensabilă pentru cunoașterea aspectelor clinice ale medicinii arabe. Maestru al psihologiei și precursorul cel mai strălucit al medicinii psihosomatice, al-Rāzi trata bolile psihice concomitent cu maladiile fizice, fără a le separa niciodată complet una de alta. Lui i se atribuie izolarea alcoolului și întrebuințarea lui ca antiseptic; de asemenea folosirea mercurului ca purgativ. El este considerat fondatorul terapeuticii clinice. „În istoria medicinii, al-Rāzi trebuie privit ca unul din cei mai mari medici ai tuturor timpurilor" (Karl Sudhoff).

Gloria lui al-Rāzi n-a fost umbrită decât de Abu Ali Ibn Sina (cca 980-1037) - „Prințul medicilor", cunoscut în Occident cu numele latinizat Avicenna. Personalitate înzestrată cu o curiozitate enciclopedică, familiarizată cu toate ramurile științei și filosofiei, a practicat medicina, scriind și numeroase opere în care a sistematizat și sintetizat teoriile și practicile medicale de până atunci.

Opera sa principală, *Canonul medicinii*, - una din lucrările cel mai des traduse în Europa în Epoca Renașterii și care, timp de opt secole, a rămas un manual de bază în învățământul superior medical - este împărțită în cinci cărți, dedicate, respectiv, principiilor generale, medicamentelor simple, afecțiunilor unor organe, bolilor cu tendința de a se generaliza și medicamentelor complexe. Metodele sale de diagnosticare a pleureziei, pneumoniei, abcesului ficatului și peritonitei au rămas clasice până în sec. XIX. Remarcabile sunt, apoi, descrierile bolilor. Meningita, de pildă, este descrisă pentru prima oară corect de Ibn Sina. Lui i se datorește descrierea exactă a *Filaria medinensis*, a ankylostomei, a irisului, a mecanismului acomodării ochiului și a inserției mușchilor orbitei. „Avicenna este cel dintâi medic care a practicat reducția forțată a deplasărilor vertebrale" (dr. Zaki Ali). - Remarcabilă se dovedește și capacitatea sa de tratament psihologic aplicat în cazul unor suferințe fizice (medicină psihosomatică). „Trebuie să avem în vedere - scrie Ibn Sina - că unul din tratamentele cele mai bune, cele mai eficace, constă în a spori forțele mintale și psihice ale pacientului. Să-l încurajăm, să lupte cu boala, să îi creăm în jur o ambianță plăcută, să-l punem să asculte muzică bună, să facem să vină în contact cu persoane care îi sunt agreabile".

Unul din marii medici arabi din Spania, Ibn Zuhr (1094-1160), cunoscut în Occident cu numele latinizat Avenzoar, a fost cel dintâi care a dat o descriere a pericarditei, a abcesului mediastinului și a cancerului de stomac. El a descoperit și parazitul scabiei. - Dintre chirurgii arabi, cel mai ilustru a fost Abul Qasim al-Zahrawi (Abulcais, - m. 1013), cel dintâi care a indicat ligatura arterială - cu șase secole înaintea lui Ambroise Parré, - care a introdus sutura cu catgut și care i-a dotat pe oftalmologi, dentiști și chirurgi cu instrumente operatorii noi. Abulcais practica lithotritia; el studiase tuberculoza vertebrelor cu mai bine de șapte secole înaintea lui Pott[1].

1 „Tratatul său de chirurgie *At-Tasrif* va rămâne în istoria medicinii ca prima expresie a chirurgiei erijată în știință distinctă și fondată pe cunoașterea anatomici. Ceea ce constituie cea mai mare noutate a acestei opere este faptul că ea inaugurează chirurgia ilustrată (descriptivă)" (Émile Farguc).

Deosebit de interesante pentru locul pe care îl ocupă în istoria medicinei sunt și operele lui Rambam, cunoscut sub numele de Maimonide (în arabă Musa ibn Maimun, 1135–1204) privind maladiile respiratorii, toxicologia și igiena. Dintre scrierile lui Maimonide, de un mare succes s-au bucurat comentariile sale la *Aforismele* lui Hipocrat; precum și o culegere de 1500 de aforisme din operele diverșilor medici ai Antichității, la care a adăugtat și 42 de observații personale. Alte 7 sunt opere originale; despre astm, despre hemoroizi, despre raporturile sexuale; apoi, asupra regimului sănătății, asupra explicării simptomelor, asupra denumirii medicamentelor; în fine, *Cartea otrăvurilor și antidoturilor drogurilor mortale* (v. „Archeion", XI, 1929).

În ce privește învățământul medical, – aspectele teoretice ale medicinei erau predate în școli sau colegii (*madrasah*, sing. *madaris*), iar cele practice, în spitale, – multe din care erau dotate cu biblioteci bogate și cu săli de curs. La sfârșitul studiilor, viitorii medici trebuiau să redacteze o lucrare – și numai dacă era acceptată el primea diploma de medic și dreptul de liberă practică (după ce, mai întâi, depunea jurământul hipocratic).

FILOSOFIA

Prin temele pe care le abordează, filosofia arabă are și un marcat caracter religios[1]; cu toate acestea, ea acordă o mare importanță rațiunii. Este o filosofie eclectică; îndeosebi Platon și Aristotel au avut o mare influență asupra multor școli filosofice islamice. Este, apoi, o filosofie strâns legată de știință. În studiile filosofice arabe, știința și rezultatele ei dețin un loc de o pondere considerabil, – în timp ce cercetările științifice abundă în principii și considerații filosofice. Filosofii musulmani erau aproape toți și oameni de știință, uneori chiar foarte valoroși. Ei au căutat să concilieze tradiția religioasă cu raționalismul, – cum au procedat, după ei, și Albertus Magnus, Duns Scot sau Toma din Aquino[2].

1 Cf. Ibrahim Makdur, în *Islamic and arab contribution to european Renaissance* (vd. *Bibliografia*).

2 „Totuși (precizează Oct. Nistor, citându-l pe N. Abbagnano), în unele puncte cele două scolastici, creștină și islamică, s-au dovedit de neîmpăcat. Într-adevăr, scolastica arabă se dezvoltă sub semnul principiului necesității, care domină atât lumea divină cât și pe cea a oamenilor. Dimpotrivă, scolastica latină, primind aristotelismul prin arabi, s-a străduit să-l sustragă principiului necesității, introducând în locul acestuia un principiu de contingență care să-i permită să salveze atât libertatea de creație a divinității cât și liberul arbitru al omului".

Istoria filosofiei arabe începe în sec. IX, odată cu traducerile (efectuate mai întâi de traducători creștini) din operele filosofilor greci, îndeosebi Platon și Aristotel. Primul „filosof al arabilor" (*faylasūf al-Arab*) este considerat Ishaq al-Kindi (m. 872), creatorul terminologiei filosofice în limba arabă, traducător al lui Aristotel și cel dintâi care supune unei examinări raționale textele revelate.

Pentru al-Kindi, filosofia este „cunoașterea realității lucrurilor potrivt cu capacitatea umană"; iar metafizica – „cunoașterea Realității Prime, care este cauza fiecărei realități" (cf. Majid Fakhry). Ținta noastră trebuie să fie să acceptăm adevărul din orice sursă ar veni, căci „nimic nu trebuie să-i fie mai scump cercetătorului decât adevărul însuși". Canalele cunoașterii sunt experiența simțurilor și cunoașterea rațională – care este „mai apropiată de natura lucrurilor". Obiectul acestei cunoașteri este universul – care este imaterial. Rațiunea prezintă oarecare analogie cu senzația, întrucât: 1. abstrage formele – adică genurile și speciile – din obiectele inteligibile; 2. devine identică cu obiectul său în actul gândirii. – Această doctrină despre rațiune a jucat un mare rol în istoria dezbaterilor din Evul Mediu (inclusiv occidental) asupra naturii intelectului.

Filosof cu tendințe neoplatonice, al-Kindi crede în supraviețuirea sufletului, – principiu al vieții care conferă substanței animate adevărata ei esență și definiție: „Sufletul este o simplă entitate – conclude el – a cărei substanță este analoagă substanței înseși a Creatorului, întocmai cum lumina soarelui este analoagă soarelui". Dar nu toate sufletele vor ajunge în lumea inteligibilă a sferelor, – unele urmează să se purifice traversând stadii succesive.

Iranian din regiunea Khorasan, al-Rāzi (865–cca 932) a fost „cel mai mare non-conformist din întreaga istorie a Islamului" (M. Fakhry).

Al-Rāzi a fost și un cunoscut alchimist, fizician și clinician. În operele sale filosofice[1], are curajul să meargă pe linia eterodoxă a unei metafizici de inspirație platonică; iar în scrierile sale de etică, să adopte idei ale lui Socrate. În binecunoscutul său tratat de etică intitulat *Fizica spirituală*, al-Rāzi împărtășește doctrina platonică despre suflet și despre muzică (pe care o numește „fizică spirituală"). Critica pe care o face ideilor lui Aristotel despre vid și mișcare

1 Un comentariu la *Timaios*, *Respingerea lui Proclos*, *Fizica spirituală*, *Calea Filosofiei*, *Despre suflet*, *Metafizica după doctrina lui Platon*, *Metafizica după învățătura lui Socrate*.

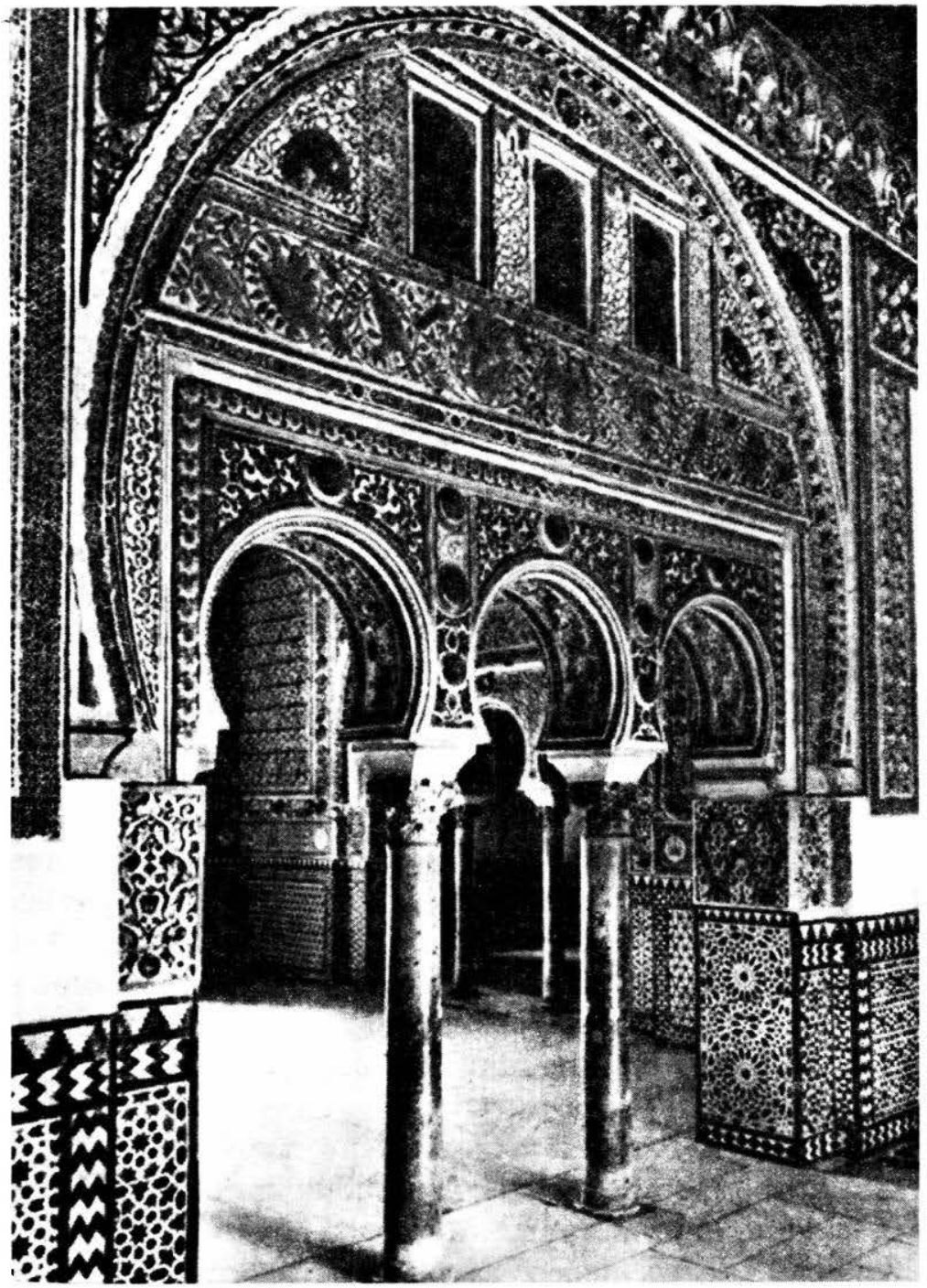

„Arcul Păunilor" din *Alcazar*-ul din Sevilla.

se apropie de doctrina lui Democrit, cu a cărui concepție despre compoziția atomică a corpurilor este de acord. Al-Rāzi profesează și învățătura pitagoreică despre transmigrația sufletului.

Influența lui Platon (din *Timaios*) este evidentă în concepția sa metafizică despre cele cinci principii eterne (materie, spațiu, timp,

suflet și creator–demiurg), pe care caută să și le încorporeze într–un sistem metafizic propriu coerent. (Dar, fără să aducă vreun argument despre eternitatea sufletului și a Creatorului: el crede în mod ferm – în opoziție cu Platon – că lumea a fost creată în timp și că este trecătoare; eternitatea sufletului și a Creatorului o enunță ca o propoziție axiomatică). Ideea eternității sufletului și concepția sa despre filosofie ca singura cale ce duce la purificarea sufletului – în opoziție cu conceptul islamic despre revelație și cu cel conex despre profeție – sunt „în perfectă consonanță cu premisele sale raționaliste: al–Rāzi respinge în întregime conceptul de revelație și despre rolul profeților ca mediatori între om și Dumnezeu. El consideră că profeția este fie superfluă, din moment ce lumina rațiunii dăruită de Dumnezeu omului este suficientă pentru cunoașterea adevărului; fie odioasă, întrucât ea a fost cauza atâtor vărsări de sânge și războaie între un popor (probabil arab) care se credea favorizat de revelația divină și celelalte popoare, mai puțin norocoase" (M. Fakhry). – Acest aspect al doctrinei sale a făcut ca al–Rāzi să fie considerat un schismatic și un necredincios.

Tendințele neoplatonice, implicite în filosofia lui al–Kindi și în cea a lui al–Rāzi, apar în deplină evidență în operele lui al–Farabi și Ibn Sina, primii filosofi musulmani care au elaborat cu atenție un sistem metafizic de o mare complexitate" (*Idem*). În gândirea mai eclectică a lui al–Kindi predomină elementele aristotelice; la al–Rāzi, mai insistente sunt elementele platonice. Prima expunere sistematică în limba arabă a filosofiilor lui Platon, Aristotel și a neoplatonismului este opera celui dintâi mare logician și metafizician al Islamului, originar din Turkestan, Abu Nasr al–Farabi (Abunaser, 872–950)[1].

Ca logician, al–Farabi a scris un mare număr de comentarii și parafraze la operele aristotelice. A elaborat un sistem propriu, în care s–a străduit, în primul rând, să împace poziția lui Platon cu cea a lui Aristotel; de asemenea, să pună de acord aristotelismul și neoplatonismul cu dogmele islamismului: schema filosofiei sale este un sistem de scolastică orientală. Enumerarea științelor trece în revistă toate științele cunoscute (clasificate de el în opt categorii), locul central în discutarea lor fiind ocupat de fizică și metafizică.

1 A scris peste o sută de opere, din care s–au păstrat circa 40 de tratate (unele, încă inedite), de filosofie, matematică, astronomie, medicină, alchimie, etc. *Marea carte a muzicii* conține teoria sa despre muzică, în care adoptă idei din Aristotel, Aristoxenos și Ptolemeu. Magistrale sunt expunerile despre *Filosofia lui Platon* și despre *Filosofia lui Aristotel*.

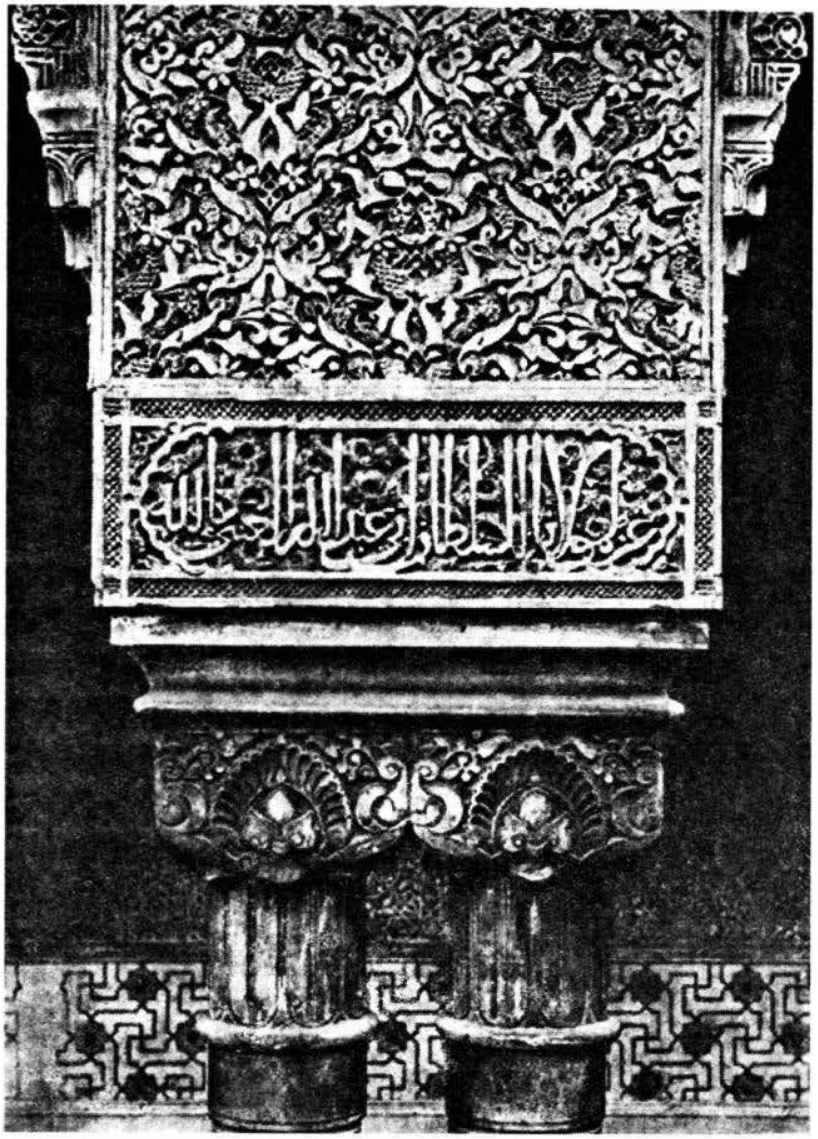

Capitel din „Curtea leilor".
Palatul Alhambra.

Gândirea sa politică este ilustrată de *Cetatea virtuții*, operă al cărei model este *Republica* lui Platon.

În centrul metafizicii lui al-Farabi se află Prima Ființă, Unul absolut, proclamat de doctrina islamică drept identic cu Dumnezeu, – „din care emană toate lucrurile care există, într-o ordine ierarhică". (La fel și în stat: de la calif emană toate puterile pe care el le delegă funcționarilor săi). „În această concepție, politica și etica sunt înțelese ca o extindere sau o dezvoltare a metafizicii în manifestarea sa cea mai înaltă, teologia, adică știința despre Dumnezeu" (W. Montgomery Watt). Statul, societatea fericită, este cea în care proliferează virtuțile. În formele sale corupre, statul se prezintă în viziunea pesimistă a lui al-Farabi ca o societate care aleargă după plăceri false: egoism, bogăție, putere, tiranie, nedreptate, anarhie. O

viziune care o anticipează pe cea a lui Hobbes! Adevărata fericire a omului – conclude al-Farabi – constă în a se împărtăși din natura imaterială a Rațiunii active.

Dacă al-Farabi este inițiatorul neoplatonismului în filosofia islamică și principalul exponent al acestei filosofii în lumea Orientului, în schimb filosoful căruia Occidentul îi datorează (lui, în primul rând; apoi, lui Averroes) interesul mereu sporit pentru aristotelism a fost Abu Ali ibn Sina (Avicenna, cca 980–1037), tadjic persan originar din nordul Persiei, de lângă Bukhara[1].

La vârsta de 10 ani – scrie Ibn Sina în autobiografia sa – „îmi completasem studiul *Coranului* și al unei mari părți din scrierile arabe". Studiază singur medicina și, la vârsta de 17 ani, tratează cu succes un vizir, care îi pune la dispoziție vasta sa bibliotecă din Bukhara. La 18 ani, stăpânea logica, fizica și matematicile. După care, începe să studieze *Metafizica* lui Aristotel, citind-o de 40 de ori, fără să o înțeleagă – până când găsește respectivul comentariu al lui al-Farabi. – Opera sa principală, *Cartea Însănătoșirii*, este un vast compendiu, o enciclopedie a științei și filosofiei grecești[2]. Dar, fundamentală pentru cunoașterea filosofiei lui Ibn Sina este *Cartea Salvării*, în trei părți, tratând despre logică, „filosofia naturală" (despre substanță și accident, despre natura sufletului) și teologie (parte incluzând și cosmologia).

La vârsta de 10 ani – scrie Ibn Sina în autobiografia sa – „îmi completasem studiul *Coranului* și a unei mari părți din scrierile arabe". Studiază singur medicina și, la vârsta de 17 ani, tratează cu succes un vizir, care îi pune la dispoziție vasta sa bibliotecă din Bukhara. La 18 ani, stăpânea logica, fizica și matematicile. După care, începe să studieze *Metafizica* lui Aristotel, citind-o de 40 de ori, fără să o înțeleagă – până când găsește respectivul comentariu al lui al-Farabi. – Opera sa principală, *Cartea Însănătoșirii*, este un vast compendiu, o enciclopedie a științei și filosofiei grecești[3]. Dar,

1 „Așa cum mecanică nu se face fără legea inerției, reconstituirea filosofiei medievale nu e posibilă fără luarea în seamă a momentului oriental, și îndeosebi fără Avicenna și Averroes, altitudini dominante. Mai întâi, pentru că mențin în actualitate și dezvoltă tradiția platoniciană și îndeosebi pe cea aristoteliciană, și apoi prin ceea ce aduc nou și înnoitor. Ei nu au fost doar comentatori, ci și întregitori" (Gh. Vlăduțescu).

2 Alte opere: *Cartea observațiilor și îndrumărilor, Clasificarea științelor teoretice, Despre iubire, Despre rugăciune, Despre destin*, ș.a.

3 Alte opere: *Cartea observațiilor și îndrumărilor, Clasificarea științelor teoretice, Despre iubire, Despre rugăciune, Despre destin*, ș.a.

fundamentală pentru cunoaşterea filosofiei lui Ibn Sina este *Cartea Salvării*, în trei părţi, tratând despre logică, „filosofia naturală" (despre substanţă şi accident, despre natura sufletului) şi teologie (parte incluzând şi cosmologia).

Pentru Ibn Sina, Dumnezeu e Unul, existând cu necesitate; lumea este o emanaţie (nu o creaţie) a lui, existând dintotdeauna, la fel ca Dumnezeu[1]. Nimic nu există la întâmplare şi înafara necesităţii; există doar anumite norme, principii, legi, după care se petrece totul. Asupra lumii fizice acţionează trei categorii de forţe: neînsufleţite (cele care menţin corpurile în starea lor naturală de mişcare, formă de necesitate permanentă); însufleţite (cele care menţin corpurile prin mijlocirea unor anumite organe vitale, cum este sufletul, definit de filosof ca „perfecţiunea primă a unui corp organic"); şi forţele cereşti, cele care determină mişcările voluntare ale planetelor, potrivit unui tipar nealterabil. – Ultimele chestiuni tratate privesc relaţiile filosofiei sale cu religia şi misticismul.

Într-adevăr, filosofia lui Ibn Sina este un ansamblu de idei aristotelice şi teorii mistic-islamiste, ajungând până la o formă de panteism. În ce priveşte aristotelismul său, acesta este „impregnat de neoplatonism şi interpretat în lumina unei perspective religioase. Din conceptul de Dumnezeu ca fiinţă necesară şi inteligenţă perfectă, el derivă doctrina necesităţii şi eternităţii lumii, căci cauza lumii existând dintotdeauna, ea trebuie să opereze etern". În ierarhia de inteligenţe emanate din Dumnezeu, ultima este intelectul activ, „care conduce lumea noastră terestră, dă naştere sufletelor omeneşti şi forme substanţiale materiei, concepută aristotelic ca un principiu etern de multiplicitate". Există deci o legătură indisolubilă între materie şi mişcare, precum şi între materie şi formă (cele două componente ale obiectelor, – care sunt determinate spaţial). „Sufletele omeneşti, prin acţiunea intelectului activ, îşi realizează potenţialitatea lor intelectivă şi devin substanţe nemuritoare, fără a-şi

1 „Nu încape îndoială, divinitatea are în avicennism un rost esenţial. Dar Avicenna este prea ezitant, pentru a putea fi captat de teologie. Pare indecis, chinuit de nesiguranţă, şi se mişcă mai degrabă pe linia care desparte cele două zone de spiritualitate, cu cele două moduri de a înţelege absolutul, filosofia şi religia, – Avicenna identifică absolutul cu divinitatea, dar afirmă şi coeternitatea lumii (...). Dumnezeu este însăşi necesitatea. Dar aşa fiind, el nu poate să fie decât aşa – condiţie restrictivă, – nu poate să acţioneze decât aşa. Arbitrariul este exclus şi Dumnezeu pare să devină sclavul propriei sale însuşiri esenţiale. – Fiind necesitatea pură, Dumnezeu creează în mod necesar această lume, cu această structură şi aşezare (...) Dacă el este etern, eternă trebuie să fie şi natura" (Gh. Vlăduţescu).

pierde individualitatea"[1]. Lucrările naturale, întrucât există, sunt necesare, pentru că derivă cu necesitate din Dumnezeu – care este ființă necesară. De aceea, creația nu este un act liber, ci un proces care își are originea primă în Dumnezeu și care se desfășoară în mod necesar. Gândirea lui Ibn Sina „este o doctrină intelectuală ajungând la triumful și iluminarea superioară a inteligenței superioare și a rațiunii" (Carra de Vaux).

Reacția contra neoplatonismului arab este reprezentată de iranianul Muhammad al-Ghazali (lat. Algazel, 1058–1111), jurist, teolog și filosof, pe care o criză morală l-a îndreptat spre misticismul sufist și o viață ascetică. (Sufismul său moderat a exercitat o mare influență asupra religiozității musulmane).

O sinteză a aristotelismului arab – pe care el îl combate – este opera sa intitulată *Intențiile filosofilor* (tradusă în latină, în sec. XII); *Inconsecvența filosofilor*[2] este o critică a concepțiilor neoplatonice ale lui al-Farabi și Ibn Sina; în timp ce Renașterea științelor religioase – o expunere generală a doctrinei sunnite – are ca subiect depășirea rațiunii speculative și a formalismului ritualurilor prin experiența mistică.

După al-Ghazali, învățăturile teologiei trebuie completate printr-un elan mistic care duce la cunoașterea intuitivă a unui Dumnezeu unic. Riturile nu trebuie îndeplinite numai dintr-un spirit de supunere față de divinitate, ci pentru a obține iertarea lui Dumnezeu și apropierea de el, repetând la infinit rugăciunile și formulele care trebuie să-l însoțească pe om în toate actele vieții sale cotidiene. Omul nu se poate încrede nici în experiența simțurilor, nici în rațiune. Al-Ghazali respinge teza eternității lumii – care a fost creată în timp. De asemenea, combate sistematic toate tezele neoplatonicienilor, incapabili să dovedească existența lui Dumnezeu și atributele sale divine.

În Spania musulmană, interesul pentru științe și pentru speculațiile filosofice se manifestă începând din sec. IX. În secolul următor acest interes – alimentat de achiziționarea unei cantități considerabile de opere aduse din toate țările islamice, precum și de

1 *Dizionario di filosofia* (vd. infra).

2 Titlul original: *Tahāfut al-falāsifa*, tradus în limbile moderne europene de circulație în diverse feluri, a fost redat în prima traducere latină prin *Destructio Philosophorum*. Cuvântul *tahafut* este polisemic, – însemnând „răsturnare, distrugere, clătinare, șubrezenie, năruire".

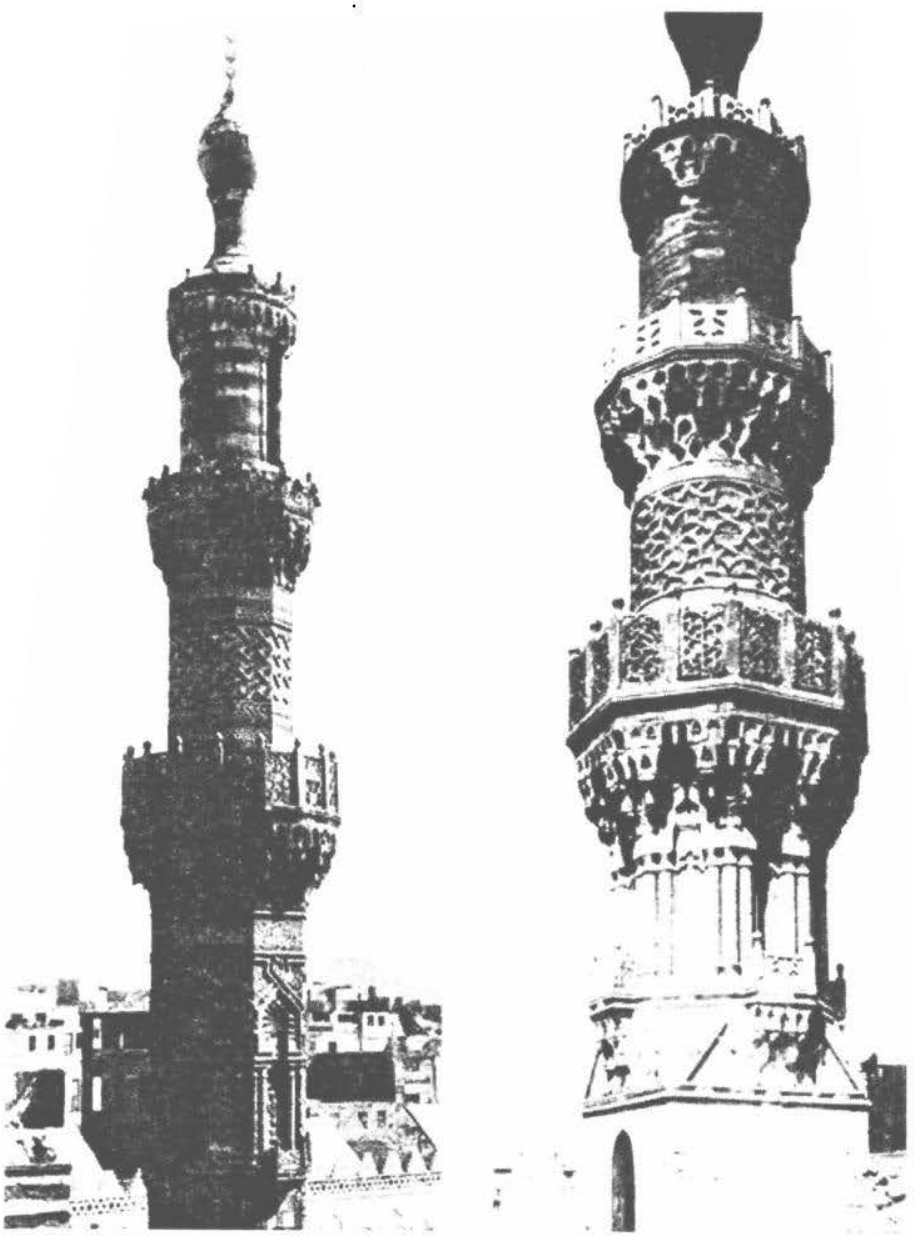

Minarete ale moscheei sultanului Kait Bai (stânga) şi moscheei al-Azhar din Cairo.

cele elaborate local – a devenit atât de intens, încât Cordoba, cu imensa ei bibliotecă şi cu faimoasele sale şcoli superioare, (ca să nu mai vorbim de operele sale de artă), putea concura cu Bagdadul pentru titlul de cel mai mare centru de cultură al lumii musulmane.

În Spania, prima personalitate a filosofiei şi ştiinţei, comentator al multor opere ale lui Aristotel, a fost Ibn Badgia (lat. Avempace, m. 1138), care în *Legătura intelectului cu omul* descrie itinerarul înălţării omului de la cunoaşterea lumii şi a lui însuşi la unirea lui cu intelectul activ. – Discipolul său ilustru a fost Abu Bakr ibn Tufail (lat. Abubacer, cca 1100–1185), medicul şi secretarul sultanului almohad din Granada, filosof şi autor a numeroase lucrări de

astronomie. Singura sa operă filosofică ce s-a păstrat este romanul alegorico-filosofic *Hayy ibn Yaqzan*, tradus în latină cu titlul *Philosophus autodidacticus* (tradus apoi în alte țări din Occident).

Subiectul[1] acestei alegorii filosofice îl constituie ilustrarea și dezbaterea temelor generale ale neoplatonismului (așa cum le dezvoltaseră al-Farabi și Ibn Sina). Problema centrală este poziția filosofului în viața statului; Hayy reprezintă filosofia pură, Asal - filosofia teologică, iar Salaman, poporul simplu. Interesantă aici este abandonarea aserțiunii vechilor filosofi (ca al-Farabi) că filosofia ar fi necesară bunei rânduieli a statului. Pentru Ibn Tufail, antinoocrat, filosofia este incapabilă de a dirija viața locuitorilor unui stat. Ea poate duce doar un mic număr de aleși la adevărata fericire; dar pentru aceasta ei trebuie să se retragă din viața activă.

În mediul musulman din Spania s-a afirmat și gândirea filosofică și teologică iudaică a lui Avicebron și Maimonide, a căror prezență s-a resimțit și în filosofia Evului Mediu occidental

Salomon ibn Gabirol (lat. Avicebron, 1021-1070) afirmă - în cartea *Izvorul Vieții*, opera sa principală, că întreaga existență, sensibilă și inteligibilă, se compune din materie și formă. O singură materie este răspândită în întregul Univers - dar care este cu atât mai luminoasă cu cât e mai apropiată de sursa ei primă: Dumnezeu, din care emană toate ființele finite și al cărui verb activ creează forma. În Univerul temporal și spațial, forțele divinității se diferențiază și se dezvoltă sub aspectul materiei și al formei (cf. L.-G. Lévy)[2].

1 Hayy, un copil născut prin generație spontanee într-o insulă pustie, își crecază aici, exclusiv cu ajutorul propriei rațiuni, o religie filosofică încoronată cu experiența extazului. Într-o zi, debarcă dintr-o insulă învecinată tânărul Asal, crescut într-o religie tradițională, dar cu înclinații spre interpretarea ei metaforică și căutarea unor sensuri spirituale. Asal, care venise să se retragă în singurătate și meditație, îi vorbește lui Hayy despre insula de unde venise și unde domnește prietenul său Salaman, care urmărește doar sensul literal al religiei, evitând interpretarea ei metaforică. Cei doi merg împreună în insula lui Asal, unde Hayy încearcă să îi instruiască pe oamenii simpli în religia sa filosofică, dar își dă seama că inteligența lor nu e în stare să-l înțeleagă; și tinerii se reîntorc în insula lui Hayy, unde își petrec zilele în rugăciune. (Condillac, în *Traité des Sensations*, se inspiră și din această operă a lui Ibn Tufail).

2 „Spre deosebire de concepțiile neoplatonice, din care totuși se inspiră, Universul în concepția lui Ibn Gabirol nu derivă printr-o dezvoltare dialectică dintr-o gândire supremă, ci dintr-un principiu de voință - și aceasta este caracteristica iudaică a concepției sale - care este *Verbul activ* (*Verbum agens*), voința creatoare divină (...) Elementul cel mai important din punct de vedere istoric al filosofiei sale este afirmarea materiei universale. Această afirmare va fi combătută de Toma din Aquino, dar va fi reluată în Renaștere de Giordano Bruno și pusă la temelia panteismului acestuia„ (Oct. Nistor - cf. N. Abbagnano).

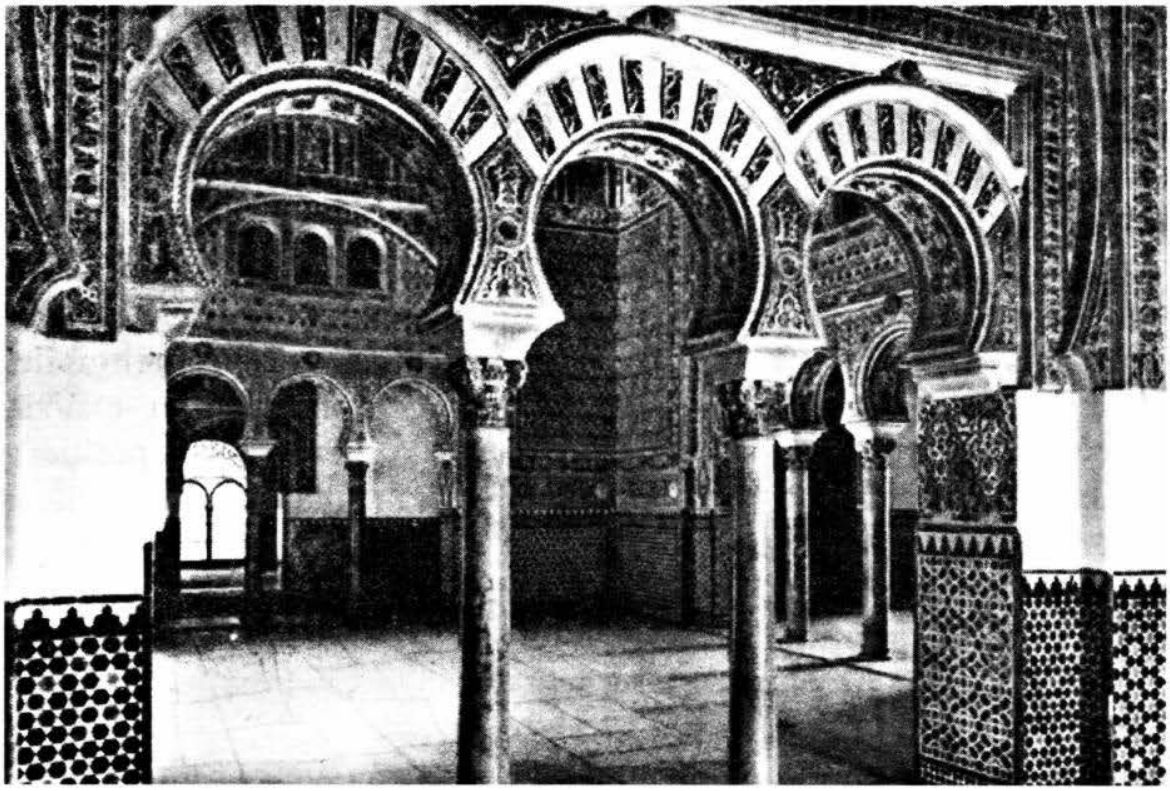

O feerie de mozaicuri din *Alcazar*-ul din Sevilla.

Pentru celălalt filosof, medic și teolog evreu Moșe ben Maimon (Rambam), Musa ibn Maimun (în lat. Maimonide) (1125–1204), problema fundamentală rămâne depășirea contrastului dintre adevărul revelat și adevărul rațional. În opera sa principală, *Călăuza șovăielnicilor*, tradusă parțial de Leibniz sub titlul *Doctor perplexorum*, el încearcă să demonstreze că nici o teză contrară adevărului credinței (de ex., eternitatea lumii) nu poate fi dovedită în mod rațional, – în timp ce multe adevăruri revelate (de ex., existența lui Dumnezeu) concordă cu concluziile rațiunii. Teologia nu este altceva decât justificarea rațională a unei doctrine religioase; *Biblia* și *Talmudul* expun, sub formă alegorică, adevăruri metafizice, idei aristotelice; aceste scrieri sunt, la fel ca rațiunea, de origine divină. Funcția filosofiei constă în a confirma, prin mijloacele speculației raționale, adevărurile revelate. Căci „rațiunea este legătura dintre noi

și Dumnezeu" (*Călăuza* ... , III, 452)[1]. Influența lui Maimonide s-a resimțit asupra principalilor creatori ai scolasticii creștine (cf. L.-G. Lévy).

Maimonide este un spirit prevalent științific și critic; nu crede în demoni și acțiunea lor asupra omului; combate energic astrologia, magia și vrăjitoria; respinge hotărât extravaganțele mistice, proclamă primatul rațiunii și al experienței științifice, totodată afirmând că omul este o ființă liberă și responsabilă. Profund cunoscător al aristotelismului, critică teoria eternității lumii, părându-i-se mai verosimilă doctrina ebraică asupra creației *ex nihilo*. Morala și practicile cultice nu trebuie să constituie un scop în sine; ele nu sunt decât mijloace de a ne ridica la cunoașterea lumii inteligibile. Cunoașterea are trei surse: rațiunea cu demonstrația sa exactă, simțurile și imaginația (care revelează adevărurile tradiției). Cunoașterea se câștigă pe calea celor două facultăți, imaginativă și rațională; dar numai ultima analizează și distinge forma de materie, cauzele eficiente de cele finale, esențialul de accidental, generalul de individual. – „Maimonide vede totul ca metafizician. Doctrina sa poate fi definită ca un sistem teocentric, având ca scop ultim încredințat omului un *Amor Dei intellectualis* ... Nici o disciplină, dacă vrea să fie profundă și integrală, nu se poate constitui fără o concepție metafizică" (L.-G. Lévy).

„Maimonide susține libertatea omului atât în domeniul ncunoașterii, cât și în domeniul etic (...) Consideră că libertatea omului – pe care o afirmă fără restricție – și predestinația divină sunt perfect conciliabile, căci predestinația ține seamă de libertate, de rațiune și de meritele omului. În consecință, după Maimonide, omul este cu desăvârșire liber în domeniul acțiunii și deplin răspunzător pentru faptele sale, și este bun sau rău din proprie voință. De aceea, în etică, Maimonide dă importanță mai ales voinței și, asemenea lui Aristotel, prețuiește mai mult virtuțile dianoetice / intelectuale – n.n. O.D./, decât pe cele etice" (Oct. Nistor).

---

1 Temele tratate sunt: atributele lui Dumnezeu, descrierea originii, soartei și schimbărilor lumii, poziția omului în lume și în fața lui Dumnezeu, caracterele profetului și ale profeților, natura și explicația Legii. Scopul declarat al operei sale este și acela „de a explica alegoriile foarte obscure care se găsesc în cărțile profeților, și pe care cel neștiutor le ia în înțelesul lor exterior, fără a vedea și înțelesul lor esoteric". Concepând religia ca suprema exigență morală, „Maimonide a știut să se țină departe atât de excesele raționalismului, cât și de cele ale misticismului" (R. Morghen).

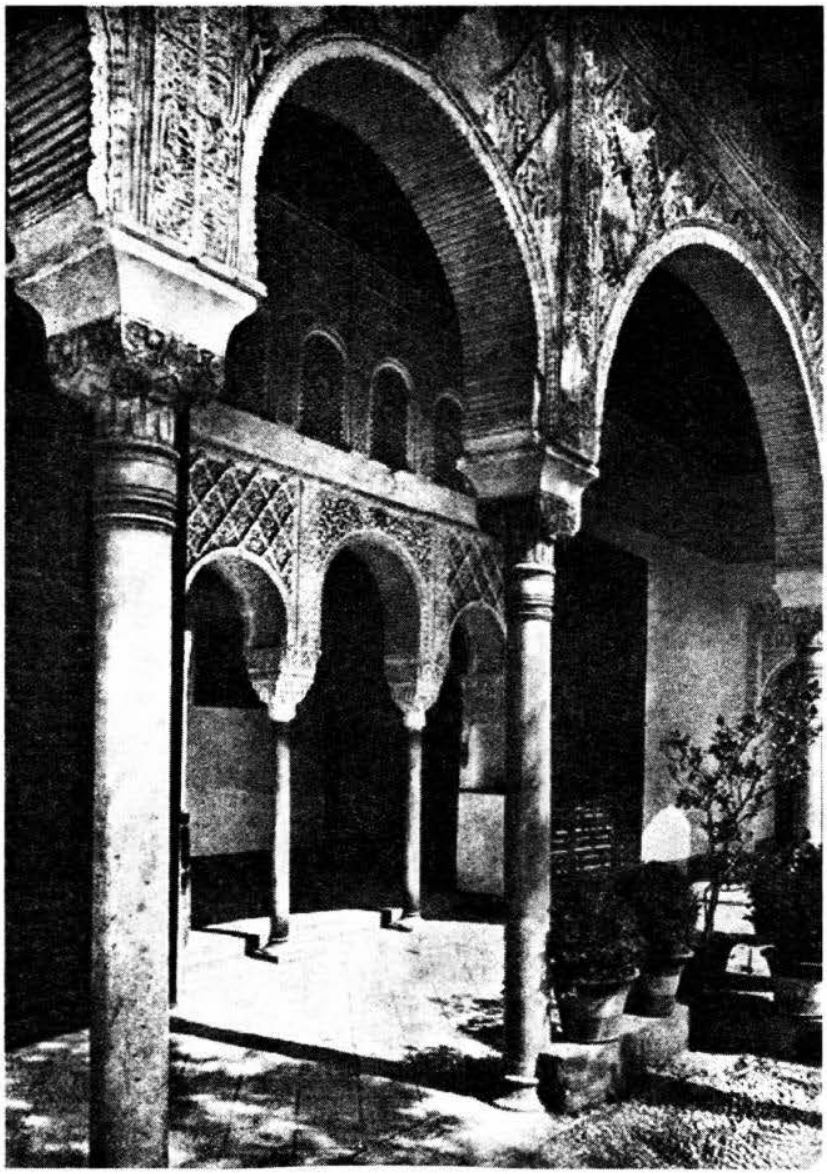

Un aspect din curtea micului palat de odihnă Generalife, din Granada.

Timp de aproape cinci secole filosofia arabă a arătat un interes deosebit pentru Aristotel – „care însă, fiind interpretat în cele mai diferite moduri, a rămas, în mod practic, necunoscut; până când, în jumătatea a doua a secolului al XII-lea, şi-a făcut apariţia pe scena filosofică primul şi ultimul mare aristotelician al Islamului" (W. M. Watt): Muhammad ibn Roşd (lat. Averroes, 1126–1198)[1]. „Este o stea de mărimea întâi nu numai între arabi, şi nici doar în Evul

1 Medic, jurist şi filosof, născut la Cordoba, numit *qādi* la Sevilla; chemat de al-Mansur, califul almohad din Marakesh, ca medic de curte, a reformat aici administraţia justiţiei. Reîntors la Cordoba, a fost acuzat de eterodoxie, închis, trimis în exil, cărţile i-au fost arse, – apoi reabilitat în funcţia de *qādi*; dar după câteva luni moare, lăsând o operă vastă şi variată. A fost singurul filosof arab mai important care a deţinut funcţia de judecător canonic, scriind şi câteva tratate de jurisprudenţă.

Mediu (...) Averroes intră în istorie ca un dărâmător de idoli și ca o stea de bună speranță ... Filosofia sa a fost, ca toate marile filosofii, o idee-forță" (Gh. Vlăduțescu).

Ibn Roșd a scris comentarii la operele lui Aristotel (precum și ale altor filosofi greci), fiind „cel mai mare filosof medieval, până la Toma din Aquino, care a exploatat metoda comentariului în modul cel mai intens și mai complet" (W.M. Watt); totodată - fără a rămâne doar un exeget al Stagiritului - demonstrând armonia esențială dintre filosofie și textul *Coranului*: idee dezvoltată într-una din principalele sale opere, *Armonia dintre religie și filosofie*, care indică și modul de a înlătura contradicțiile aparente dintre ele. În *Inconsecvența inconsecvenței* (titlu tradus în lb. latină *Destructio destructionis* - care face aluzie la opera citată mai sus, a lui al-Ghazali), el cercetează relația dintre religie și filosofie. Ibn Roșd nu este de părere că filosoful trebuie să se retragă din viața activă, sau să se abțină de la religia populară; el trebuie să o accepte și să o explice, rațional, - întrucât religia deține un loc important în politică și viața societății.

Marele comentator al lui Aristotel a dezvoltat tendințele materialiste ale acestuia. „Averroes știa perfect că sensul aristotelismului este *principial înnoitor*, și că, prin urmare, între acesta și spiritul teologic nici o altă relație, în afara celei de excluziune, nu poate exista" (Gh.Vlăduțescu). Ibn Roșd respinge ideea de miracol, ideea primordialității formei asupra materiei, ideea nemuririi sufletului, precum și teoria creației lumii *ex nihilo*, afirmând că natura există din eternitate. El insistă asupra ordinei necesare și raționale a lumii, concepându-l pe Dumnezeu ca principiul care garantează această ordine, ca Act Pur, ca principiu etern al mișcării; în concluzie, lumea este eternă, eternă este și materia, înțeleasă ca pură indeterminare care conține în germene toate formele[1].

„Averroes admitea un singur adevăr, și considera că filosofia, nu teologia, este posesoarea adevărului întreg (...) Ajungând la ideea

1 „Tot ceea ce este în stare potențială trece în act; nimic nu este inert; seria generațiilor este necesară și infinită. Dacă validitatea științei se fondează pe ordinea rațională și necesară a lumii, pe de altă parte stabilitatea și continuitatea sa este garantată de unicitatea intelectului. Într-adevăr, Averroes, comentând *Despre suflet* a lui Aristotel, afirmă că nu numai intelectul activ este o substanță separată identică pentru toți oamenii, ci și intelectul în stare potențială, pe care el îl numește „intelect material", unic și incoruptibil; el este deci inteligența speciei umane, este nemuritor și etern, în timp ce indivizii și sufletele individuale sunt muritoare" (*Dizionario di filosofia*, Rizzoli, Milano, 1977).

Interiorul moscheei Omayyazilor din Damasc.

superiorității filosofiei față de teologie, comentatorul speră să-i dea și teologiei o ușoară satisfacție, autonomizând-o. Deși întemeiată pe raționamentul probabil, mult mai slab decât cel demonstrativ, teologia își poate fi sieși suficientă și, de aceea, nu este forțată să apeleze la filosofie (...) Averroes cere respectarea autonomiei fiecărui adevăr în parte, fiindcă o intervenție a teologiei în filosofie, sau invers, nu s-ar deosebi prea mult de încercarea legislatorului de a vindeca trupul / comparația îi aparține. - n.n. O.D. / și de cea a medicului de a tămădui sufletul" (Gh. Vlăduțescu).

Pentru a depăși unele contradicții dintre ideile sale și principiile religiei islamice, Ibn Roșd afirma că religia prezintă adevărul filosofic prin simboluri; și că, prin urmare, trebuie să se facă o distincție între interpretarea literală a *Coranului*, de către oamenii simpli, și interpretarea sa alegorică. Potrivit acestei teorii a

„adevărului dublu", adevărurile științei și cele ale religiei sunt diferite – religia filosofului se identifică cu cercetarea rațională, în timp ce a vulgului este constituită numai din credințe practice imediate. În realitate, pentru Ibn Roșd adevărul este unul singur, manifestându-se însă pe două căi diferite[1]. – În fond, Ibn Roșd urmărește să afirme autonomia cercetării filosofice față de credință.

Ibn Roșd îi critică sever în repetate rânduri pe al-Farabi și pe Ibn Sina pentru că au minimalizat marile deosebiri dintre filosofia lui Platon și cea a lui Aristotel, prezentându-le în mod eronat. Dar este, în esență, de acord cu doctrina lui Ibn Sina relativă la destinul final al omului; destin care constă în eliberarea omului din închisoarea existenței sale corporale și intrarea lui într-o stare de euforie intelectuală, obținută prin „conjuncția" intelectului material sau „posibil" cu intelectul „activ", supraindividual, – „conjuncție" în care constă adevărata și eterna fericire a omului. În ce privește supraviețuirea sufletului, el crede că, din punct de vedere strict filosofic, singura formă posibilă de supraviețuire este cea intelectuală, adică cea a intelectului material sau „posibil", odată reunit cu intelectul „activ". Aceasta însă rămâne un privilegiu al celor puțini; marile mulțimi pot realiza doar o parte din perfecțiunea morală, prin practicarea virtuților definite de textele religioase. Sau, cu cuvintele lui Ibn Roșd: „Această conjuncție (*ittisal*) este un fel de perfecțiune divină a omului", este „unul din darurile făcute de Dumnezeu omului"[2].

ARTELE. ARHITECTURA

Subordonarea manifestărilor artistice unor norme cu caracter religios va conferi artei islamice o marcată notă de originalitate. De asemenea, o notă evidentă de unitate; deși, în imensitatea unui

1 Mai târziu, averroiștii din sec. XV recurgeau la expedientul oportunist al „adevărului dublu" pentru a evita rigorile Bisericii: filosoful se apăra profesându-și în mod public credința religioasă, în opoziție cu cea ce demonstrase înainte în scrierile sale.

2 Primele traduceri în lb. latină ale comentariilor aristotelice ale lui Ibn Roșd au fost efectuate către 1230, la Napoli și în Sicilia. Doctrina sa a fost condamnată ca eretică de episcopul Parisului (în 1270, 1277, etc.) – întrucât prezentarea corectă și integrală a filosofiei lui Aristotel contrazicea interpretările ce căutau să concilieze aristotelismul cu creștinismul (Albertus Magnus, Toma din Aquino). Averroismul – care a operat și în domeniul politic, susținând separarea netă dintre puterea politică și cea a Bisericii – și-a avut ca centre mai importante, timp de patru secole (XIII–XVI), universitățile din Padova și Bologna.

asemenea spaţiu geografic, va apare şi o varietate de stiluri, datorată atât momentelor istorico-dinastice locale, cât şi tradiţiilor popoarelor integrate în marea familie islamică. Caracterele generale – comune tuturor epocilor, regiunilor şi genurilor de artă – vor fi: lipsa unei distincţii nete între sacru şi profan, preeminenţa arhitecturii religioase, absenţa sculpturii statuare în *ronde-bosse*, anonimatul aproape absolut al operelor, interdicţia (dar nu riguros respectată, mai ales în pictură şi în ţesături) de a reprezenta figuri umane şi animale, şi enorma producţie de artizanat artistic.

Arta islamică, structural unitară dar nu uniformă, este departe de a fi rămas imuabilă. În cele treisprezece secole de evoluţie se disting patru perioade. Prima – de la mijlocul sec. VII până la sfârşitul sec. IX – corespunde epocii omayyade de expansiune politico-militară şi celei de glorioasă domnie a califilor abbasizi. Avându-şi impulsul central în Damasc şi apoi în noua capitală Bagdad, „arta musulmană se va naşte în Siria şi se va constitui definitiv în Iran" (G. Marçais). La începutul acestei perioade, sub califii omayyazi, arabii – care nu aveau tradiţii artistice proprii – preiau şi integrează în creaţiile lor elemente siriene şi elenistico-bizantine. Sub dinastia abbasidă, în arta islamică – al cărei centru vital se mută din Siria în Irak şi Persia – va prevala în mod absolut tradiţia mesopotamico-iraniană (la care, spre sfârşit, se vor adăuga concepţii şi tehnici centro-asiatice, aduse de turci). În civilizaţia şi cultura islamică, Persia va deţine de acum încolo – din sec. X – supremaţia intelectuală şi artistică[1].

În cea de-a doua perioadă (sec. X– sfârşitul sec. XII), odată cu dislocarea imensului imperiu şi cu coexistenţa celor trei califate rivale (din Bagdad, Cordoba şi Cairo, la care se adaugă apoi califatul almohad din Maghreb) se creează trei mari centre cultural-artistice[2]. Arta islamică se degajă de influenţele anterioare, căpătând clare caractere proprii. Este abandonat vechiul tip de moschee, bazat pe predominanţa dată cupolei (Persia va sugera invenţia cupolelor pe nervuri), care va deveni element esenţial al arhitecturii funerare. Se fixează acum şi silueta caracteristică a minaretului – care, începând dun sec. XI, devine foarte înalt (de tip iranian), pe un plan circular,

1 Monumentele celebre ale acestei perioade sunt: moscheea „Cupola Stâncii" (din Ierusalim, 691), marea moschee din Damasc şi cele două din Samarra, moscheea lui Ibn Tulun din al-Fustat (Cairo, 879) şi marea moschee din Kairuan (Tunisia, 836).

2 Monumentele arhitectonice mai importante ale acestei perioade sunt: moscheea al-Azhar din Cairo (972), celebra moschee din Cordoba (785-987), cea din Tlemcen (Tunisia, 1136), palatele Medinat al-Zahra şi Alcazarul din Sevilla (nucleul); apoi „Turnul de Aur" şi Minaretul „Giralda" din Sevilla etc.

subțiindu-se spre vârf și având, la înălțimea de 3/4, balconul muezinului. Ca decorație, basoreliefurile de stuc acoperă pereții, plafonul este în lemn sculptat și pictat, se folosesc foarte frecvent mozaicurile și intarsiile de marmură policromă sau de ceramică emailată; capitelurile coloanelor au o ornamentație florală traforată cu burghiul, iar în sec. XII apar și stalactitele de ipsos. Modalitățile artistice se diversifică după regiuni și particularități cultivate de diferite școli locale.

Această diferențiere se accentuează și mai mult în a treia perioadă (secolele XIII–XV), când autoritatea califilor devine pur nominală. În 1220, hoardele mongole ale lui Gengis Khan cuceresc Iranul; mongolii introducând în artă elemente și o concepție estetică extrem–orientală (în special de origine chineză), – care vor fi evidente în pictură, în ornamentație, mai ales în ceramică, fără să altereze însă deloc arhitectura. Prezența mongolilor va aduce o mai mare libertate de creație artiștilor, eliberându–i de multe constrângeri tradiționale. (De notat că acum apar și nume de artiști, care exprimă o viziune personală).

În fine, după cucerirea de către turcii otomani a Constantinopolului, regiunii Balcanilor, Asiei Occidentale, Arabiei, Egiptului, Tunisiei și Alegeriei, noii cuceritori islamizați au construit moschei (preocupați fiind îndeosebi de elementul arhitectonic al cupolei), îmbrăcându–le într–o superbă decorație de ceramică emailată, de preferință de culoare verde. Când Persia își va recâștiga independența, sub dinastia safavidă, arta islamică va impresiona prin grandoarea construcțiilor de orice tip (moschei, madrase, bazare acoperite, poduri, caravanseraiuri, etc.), sau printr–o enormă producție de covoare; în timp ce școala din Tabriz va deveni (în sec. XVI) centrul principal de iradiere a picturii murale și a miniaturii.

Cel mai vechi monument de arhitectură arabă care s–a păstrat, derivat în mod evident din arhitectura creștină siriană, este așa–numita „Cupolă a Stâncii" din Ierusalim[1]. Clădită pe un plan octogonal, având în interior opt pilaștri cu capiteluri care susțin o splendidă cupolă de tradiție siriană, inițial acoperită cu plăci de aramă aurită, construcția are o somptuoasă ornamentație exterioară, din mozaic pe un fond de aur și intarsii de marmură policromă.

1 Construit pe locul marelui Templu al lui Solomon, „Cupola Stâncii" nu este propriu–zis o moschee, ci un relicvariu, întrucât edificiul a fost ridicat în 691 pentru a proteja stânca sacră din interior (pe care tradiția spune că Abraham a vrut să–și sacrifice fiul Isaac, și din care loc Muhammad a pornit în călătoria sa mistică în Cer).

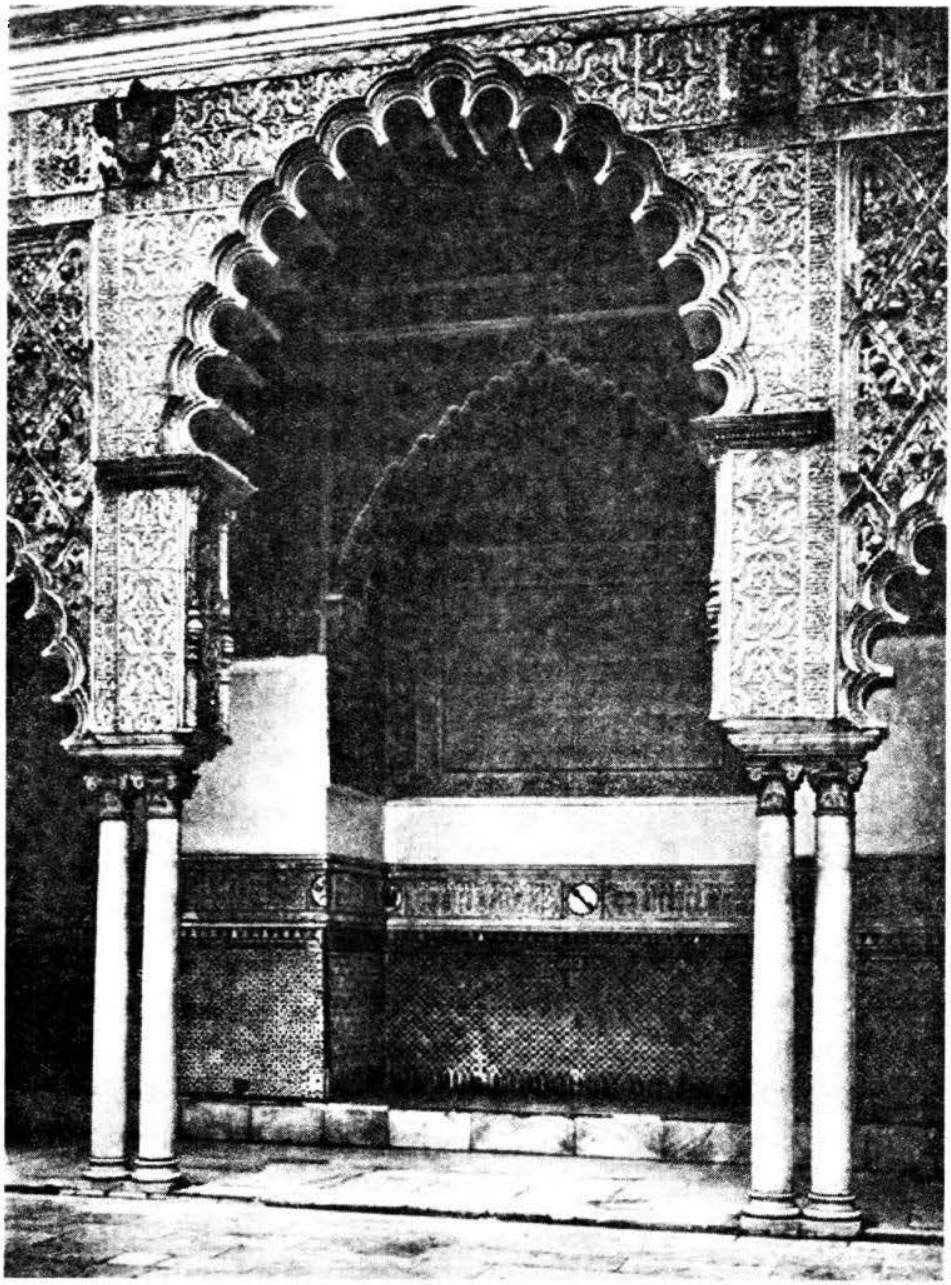

Arcade din „Curtea Fecioarelor". Palatul *Alcazar* din Sevilla.

Dar creaţia cea mai remarcabilă a epocii omayyade este marea moschee din Damasc (datând din 706, apoi reconstruită în sec. XI), pentru construirea căreia împăratul Bizanţului i-a trimis califului al-Walid materialele şi meşterii. Constă din două incinte concentrice[1]; pe trei laturi cu arcade susţinute de coloane; a patra latură este ocupată de sala de rugăciune, rectangulară, cu trei nave, separate de coloane şi traversată perpendicular de o altă navă, iar deasupra încrucişării navelor, înălţându-se cupola: o structură analogă bazilicei siriene şi derivatei sale armene.

1 Prima, cu laturile de 360 m pe 310 m; a doua, de 160 m pe 100 m.

Dintre marile monumente religioase ale epocii abbaside care au rămas[1], cel mai impresionant este faimoasa moschee din Cordoba, a cărei construcție a fost începută în 785. Având în prima sa formă 11 nave transversale și tot atâtea longitudinale (tatalizând un număr de 120 de coloane de marmură de culoare închisă), a fost mărită în 848 cu încă opt nave, – pentru ca în 961 și 987 să i se adauge altele[2], numărul coloanelor ajungând la 1.029. (Prin construirea, în sec. XVI, a unei biserici creștine în corpul moscheei, numărul lor a rămas azi de aproximativ 800). Fațadele exterioare ale incintei au porțile de intrare „cu arcuri de descărcare în formă de potcoavă; arcade oarbe, încrucișate sau lobulate, grile traforate, arabescuri și o mulțime de alte motive decorative arabe încadrează majoritatea porților" (A. Soria). În sala de rugăciune, lumina pătrunde prin patru lanterne, acoperite în exterior cu mici cupole formate prin încrucișări de arce paralele, două câte două, lăsând centrul liber. În colonadele adăugate în 961, apar - pentru prima oară în Europa – somptuoasele arce lobulate, uneori surmontate de un alt registru de coloane, de același gen. Capitelurile sunt de trei stiluri diferite, – corintice, romane și vizigote.

Din epoca omayyadă s-au păstrat (unele foarte deteriorate, altele mai puțin) și numeroase construcții civile; palate fortificate, edificate la marginea deșertului, ca reședințe de odihnă sau simple castele de vânătoare. Schema lor arhitectonică este foarte simplă: o spațioasă curte centrală, de jur-împrejur cu portice din care se intra într-o serie de încăperi, sprijinite pe zidul de incintă, întărit cu turnuri de apărare. Asemenea palate se aflau și în marile orașe, sau în apropierea lor. (Fiecare calif și-l construia pe al său, nu-l prelua pe cel al predecesorului său). Astfel era imensul palat de la Medinat al-Zahra (la 8 km de Cordoba), de un fast uluitor și de o neobișnuită bogăție a ornamentației. Sau – tot dintre cele din Spania – Alcazarul

1 Moscheea lui Abu Dolaf din Samarra (la 100 km nord de Bgdad), datând din sec. IX, din care se păstrează doar ruinele incintei și, în exteriorul ei, interesantul minaret, înalt de 50 m (al cărui model a fost *zigurat*-ul mesopotamian), de formă tronconică și cu rampă exterioară helicoidală; moscheea lui Ibn Tulun, unul din monumentele cele mai frumoase ale vechiului Cairo, chiar în starea actuală de avansată ruină, construită în 879; marea moschee din Kairuan (Tunisia, 836), a cărei sală de rugăciune are 17 nave; moscheea al-Azhar din Cairo (972), remarcabilă prin ornamentația sa cu arabescuri; moscheea – aproape intact păstrată – din Tlemcen; iar din perioada otomană, „Moscheea Albastră" din Tabriz (Iran, 1468). ș.a.

2 În 961 s-au adăugat 145 de coloane de marmură roșie și albastră. În 987, a apărut aici un element arhitectonic nou: arcul ascuțit în formă de potcoavă.

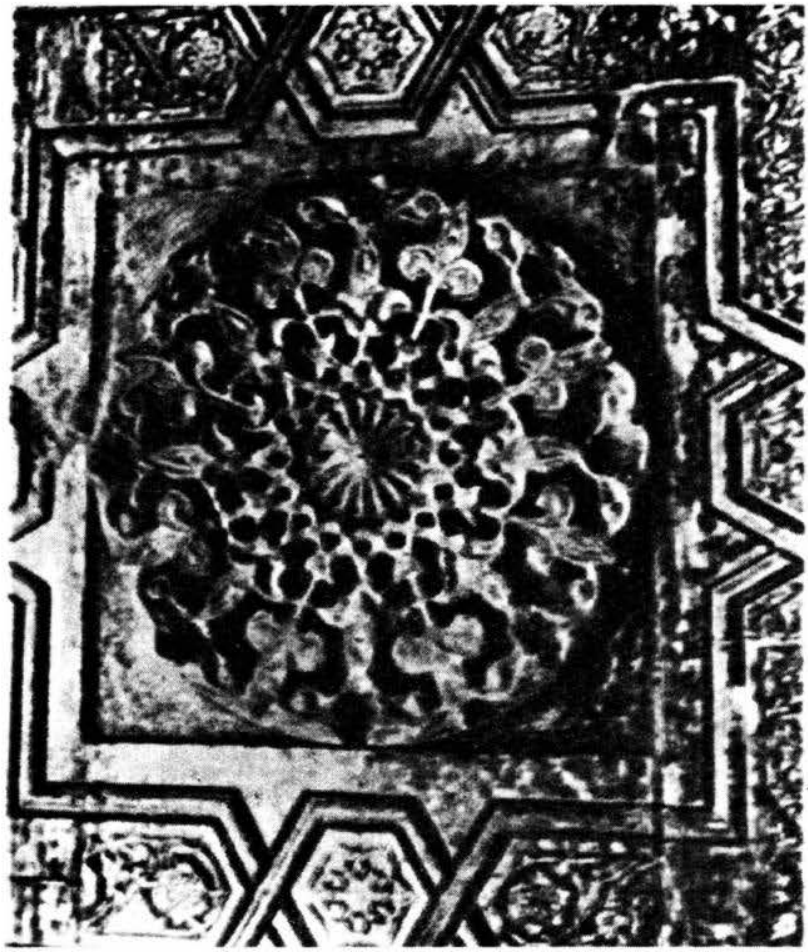

Element decorativ în stuc. Palatul Alhambra.

din Sevilla (în arabă: *al-qasr* – „palat"), sau cele din Toledo, Cordoba, Segovia şi Zaragoza. Din Alcazarul din Sevilla (reconstruit aproape în întregime între 1350–1360) se mai păstrează nucleul originar: două mari curţi interioare (*de las doncellas* şi *de las muñecas*), din care se intra în somptuoasele săli, fabulos decorate.

Imaginea cea mai clară a acestui gen de arhitectură o dă faimosul palat din Granada – „Alhambra" („*al-hamrā* –„roşietică": de la culoarea roşietică a materialului de construcţie). „Este constituit din suprapunerea şi juxtapunerea de diferite elemente constructive, care nu se supun normei unui plan de ansamblu, ci exigenţelor denivelării solului şi necesităţilor momentului. „Alhambra" nu era numai un palat, ci şi o fortăreaţă, şi chiar un mic oraş regal, cu un contur neregulat, cu cinci porţi monumentale şi o serie de construcţii având diferite destinaţii" (A. Soria). – Acest palat – unicul care a rămas nealterat de la arabi, din epoca medievală, – se compune din

trei corpuri de clădiri, fiecare dispus în jurul unei curți. Ca toate palatele arabe, nici „Alhambra" nu acordă atenție frumuseții exteriorului, care nu prezintă nimic deosebit; în schimb, interiorul este de un fast și o bogăție a ornamentației indescriptibile.

Primul corp cuprinde așa-numitul *mexuar*, sala de ședințe a *divanului*, a consiliului de stat (instituție aristocratică prin excelență) care exercita funcțiile supreme în momentele politice grave. Alături de *mexuar* – o capelă mică, cu un portic de unde se putea admira panorama orașului. Al doilea corp, palatul „de Comares", este organizat arhitectonic în jurul unei curți rectangulare cu două portice pe laturile scurte, ocupată aproape în întregime de un bazin, pe margini cu tufe de mirt („*patio de los arrayanes*", în spaniolă). În centrul palatului este sala tronului, totodată și sală de recepție a ambasadorilor, – cu o cupolă intarsiată cu lemn de cedru și cu pereții acoperiți în întregime de o ornamentație de arabescuri, neîntrecută ca finețe în întreaga lume islamică. În fine, al treilea corp (cuprinzând apartamentele private) este clădit în jurul faimoasei „*curți a leilor*" și reprezintă culmea creației arhitecturale a Islamului medieval. Fântâna arteziană din centru este înconjurată de statuile stilizate a 12 lei, – singurele statui în *ronde-bosse* rămase de la arabi.

Dinspre laturile mici ale acestei curți dreptunghiulare înaintează câte un mic pavilion (pe bază pătrată), cu coloane înalte și foarte subțiri, cu frize și trompe din stalactite de ispos; prin aceste pavilioane – cu acoperișul în formă de piramidă, din olane smălțuite – se intră în sala de judecată și în apartamentele private. Dinspre laturile lungi ale curții, mărginite de portice cu arce[1] susținute de coloane zvelte (câte una, sau grupate câte 2–3), prin două arce mari se intră în „sala Abencerajilor" și, respectiv, în „Sala celor două surori", ambele cu pereții somptuos ornamentați cu marmură intarsiată policromă și mozaic sau plăci de faianță, și cu magnifice cupole octogonale din care coboară sute de stalactite de ipsos. Din ultima sală se intră printr-o mare arcadă într-o sală (*Mirador de Daraxa*) fascinantă prin fantezia și finețea decorației care acoperă complet pereții și plafonul cu intarsii policrome de lemn de cedru

1 Arce denticulate, sau cu stalactite, susținute de coloane atât de subțiri și de grațioase încât nu par a avea o destinație funcțională, de elemente purtătoare ale acoperișului. Pe de altă parte, elementele decorative ale pereților – arcade oarbe, suprafețe traforate, dantelăria structurilor, policromia mozaicurilor, a intarsiilor de marmură, a faianței emailate, – toate acestea conferă peretelui o pură picturalitate, creând impresia că este lipsit de o solidă materialitate funcțională.

Lampă de sticlă cu decorații în email. Artă islamică din Siria.
Museum für Völkerkunde, Viena.

sau de marmură, și prin balconul închis cu două arcade prin care se deschide o vedere spre grădinile „Alhambrei". În aceste grădini sunt plasate mici palate sau pavilioane, locuințe pentru familia și curtenii suveranului. – Arabii au fost neîntrecuți în arta de a asocia arhitectura cu grădini, fire de apă curgătoare, havuzuri și bazine, în apa cărora se oglindea splendoarea edificiilor, creând un efect de vrajă.

PICTURA ȘI SCULPTURA. ESTETICA ARABESCULUI

Sculptura în *ronde-bosse* nu era practicată de arabi (decât cu foarte rare și neînsemnate excepții); iar basorelieful, – numai cu motive decorative. De teama reîntoarcerii la idolatrie, prescripțiile religioase interziceau reprezentarea figurii umane sau animale. În textul *Coranului* nu există o interdicție explicită în acest sens; dar teologii – atât sunniți cât și șiiți – i-au atribuit lui Muhammad

cuvintele prin care sunt sortiți chinurile iadului cei ce vor să „imite sau să egaleze, reprezentând oameni sau animale, actul creator al lui Allah". – Cu toate acestea, castelele califilor omayyazi, precum și băile publice, erau decorate cu picturi murale sau cu mozaicuri pavimentale reprezentând figuri de muzicanți, scene de vânătoare, și chiar scene cu dansatoare seminude sau nude. – E adevărat că în moschei nu apar niciodată reprezentări umane sau animaliere; căci, spre deosebire de bisericile și catedralele Evului Mediu, „pereții moscheilor nu erau destinați să ilustreze concepții metafizice, nici să furnizeze un comentariu prin imagini a unei dogme"; ceea ce, dealtminteri, ar fi fost și de prisos; căci „dogma islamică este clară și simplă, preceptele sunt formulate cu precizie, fapt care le face să fie ușor de înțeles" (Gaston Wiet).

Există o deosebire netă, în lumea islamică, între decorația edificiilor dedicate cultului și cea destinată înfrumusețării ambianței cotidiene. În toate epocile istoriei arabilor și în aproape toate țările islamice, abundă reprezentările de figuri umane și de animale. (Însăși figura Profetului este des prezentă, în miniaturi). Se întâlnesc în toată lumea musulmană: în picturile murale ale palatelor, în țesăturile și broderiile egiptene (începând din sec. IX), pe farfuriile de faianță iraniene, monedele cu efigia suveranului, și în special în scenele foarte bogatei producții de miniaturi ale Persiei musulmane, sau în India islamică. Apar chiar și în basoreliefurile de pe cutiile de fildeș sau de metal, de pe plăcile de fildeș ale lădițelor din Egiptul dinastiei fatimide, pe panouri de lemn, sau pe obiectele de metal din diferite regiuni ale Iranului, etc.[1].

Această interdicție – deși formulată numai de anumite direcții teologice rigoriste – a avut ca urmare îndepărtarea artistului de la observația directă a omului și a celorlalte viețuitoare.

Chiar când are în față un model viu, artistul musulman îi recompune elementele cu o extremă libertate și fantezie, exagerându-i aspectele geometrice. Un animal real devine, în viziunea lui, o ființă fantastică. Este aproape imposibil ca modelul unei

1 În lumea islamică, Persia – unde tradițiile istorice și culturale erau mai vii – și-a afirmat permanent superioritatea netă, atât în domeniile științei, filosofiei sau literaturii, cât și în artă (îndeosebi în miniaturi). „Artiștii, pictorii mai ales, au știut să se inspire din istoria propriei lor patrii, și chiar din evenimentele perioadei anteislamice. Această păstrare a vechilor formule este unul din aspectele cele mai emoționante ale unui viu sentiment de independență" (G. Wiet). – De origine persană sunt și scenele de ospăț cu muzicanți și dansatoare, scenele de vânătoare, de turnire, de călătorie, frecvente în arta islamică a Egiptului epocii fatimide. (Cf. H. Massé).

Grifon. Bronz, din epoca fatimidă. – Muzeul Domului, Pisa.

flori reprezentate de el să fie identificat în lumea naturii: realismul devine stilizare, creaţia artistului se transformă într-un exerciţiu pur intelectual. Arta sa este permanent condusă de o inteligenţă lucidă. „Artistul nu copiază o plantă; el copiază interpretarea pe care au dat-o plantei sculptorii şi mozaiciştii care l-au precedat; el stilizează stilizările; el împrumută, deformând la rândul său; şi în această deformare în acest sens fals, mai mult sau mai puţin voluntar, se afirmă geniul propriu, sentimentul său personal de frumos" (H. Massé). – În felul acesta a luat naştere acel original stil decorativ, propriu artei islamice, – arabescul.

Arabescul n-a fost inventat de arabi; dar artiştii musulmani l-au complicat şi i-au dat o extindere neobişnuită – de la ornamentarea moscheilor şi a palatelor princiare până la cea a obiectelor banale de uz curent, – dovedind o fantezie inepuizabilă, o noblețe a concepţiei şi un uimitor rafinament al execuţiei. Arabescul reflectă şi viziunea filosofică a unui tip uman aplecat spre retragerea în sine, spre activitatea calmă a meditaţiei, spre organizarea ordonată a geometrismului liniilor şi a simetriei motivelor, – şi spre bucuria de

a găsi mereu noi combinaţii cât mai complicate, de meandre, de triunghiuri, pătrate, trapeze, poligoane, şi de stilizările cele mai capricioase. Elementele pur geometrice se îmbină cu frunze de acant sau de ferigă, cu vlăstare de plante sau de viţă de vie, încrucişându-se în toate direcţiile, nelăsând spaţii goale – dar nici supraîncărcate; combinaţii în care policromia (predominând auriul, albastrul şi roşul) completează efectul magic produs asupra privitorului.

Ceea ce ar putea părea, la prima vedere, un joc lăsat la voia întâmplării, a improvizaţiei necontrolate, este în realitate o compoziţie de un echilibru perfect şi de o surprinzătoare precizie. Arabescul este „o compoziţie decorativă în care se amestecă toate motivele ornamentale, –dar toate mişcându-se în jurul unei axe mediane, şi în care una din laturile compoziţiei o repetă pe cealaltă" (M. Gauthier). Iar oroarea de spaţiul gol, caracteristică artistului musulman, îl face pe creatorul de arabesc să acopere, complet şi uniform ca densitate, suprafaţa de decorat, cu o ingeniozitate neegalată de nimeni, – fără a „încărca" deloc, fără a da naştere confuziei şi fără a crea zone disparate care să dezechilibreze armonia ansamblului. – „La fel ca în arta barbară (notează René Huyghe), suprafaţa devine o întindere vibrantă, în care lumina este modulată fie prin cromatism – ale cărei străluciri le trezeşte, – fie printr-un traseu decupat în material. Desenul nu serveşte deci pentru a degaja forme, ci pentru a nu lăsa moartă nici o porţiune din fondul care urmează a fi decorat. Artistul dispune de un repertoriu mai degrabă vegetal decât animal; căci această artă, la origine o artă a nomazilor, s-a stabilit în regiuni cultivate de secole (...) Arabescul musulman, constituit către sfârşitul secolului al IX-lea, mai ales în regiunile fatimide, a dezvoltat caracteristica sa rigoare geometrică. Sub aparenta sa confuzie, descoperi repede o ordine raţională: traseul nu mai divaghează în sinuozităţi şi noduri, ca la scandinavi / sau la celţi – n.n. O.D. /, el se închide din nou în dispozitive regulate şi contururi unghiulare, care se îmbină între ele în combinaţii complexe, dar perfect analizabile în logica lor evidentă"[1].

1 Şi acelaşi autor continuă: „Arta islamică este tot atât de abstractă ca arta nordică şi germanică; dar nu este, ca aceasta, dinamică, proiectată în aventuri imprevizibile; ea este o epură intelectuală calculată, şi – prin disciplina sa gândită, care preferă torsiunii încrucişarea rigidă – ea se opune vertijului baroc al scandinavilor (şi celţilor – n.n. O.D.). Acest caracter intelectual este încă şi mai evident în utilizarea decorului epigrafic, care urcă până în sec. IX. În acest caz, scrierea însăşi furnizează traseul director. Această artă, care se adresează inteligenţei, în acelaşi timp şi prin geometria sa şi prin sentenţele sale, îşi va căpăta principala desfăşurare începând din secolele XI şi XII".

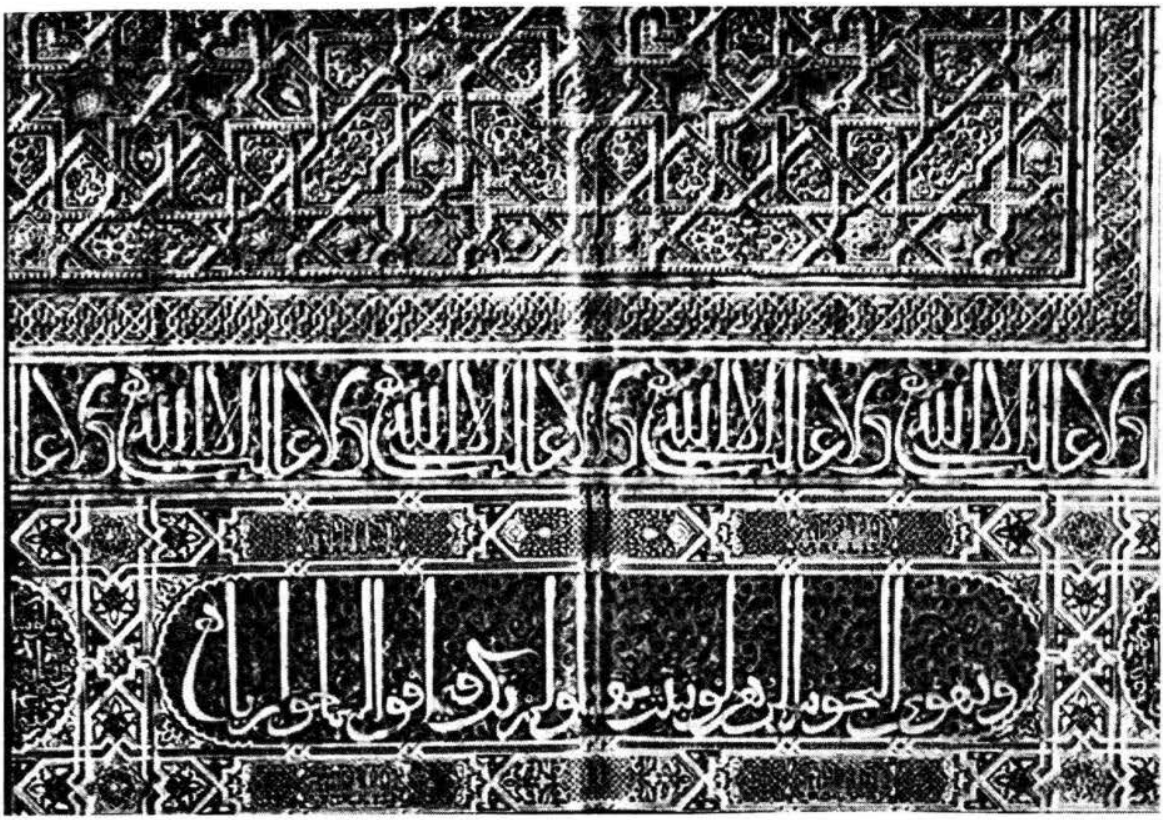

Versuri închinate lui Allah, sculptate pe pereții „Sălii celor Două Surori", din palatul *Alhambra*.

Este o artă abstractă, o artă de exuberantă fantezie, dar de o fantezie permanent dirijată de intelect. „A compune un tot, în același timp complicat și logic, stufos și coerent, în care ochiului îi place să se piardă și să se regăsească: aceasta este prima grijă a creatorului de arabesc. Muncă de desenator; sau, mai bine zis, de caligraf, – care cere ingeniozitate, o imaginație care știe încotro se îndreaptă, un delicat sentiment al eleganței, și – cu unele excepții – fără nici o înclinație spre observația lumii exterioare" (H.Massé). – Din motive de ordin religios, creatorul de arabesc atribuie în creația sa un loc foarte important unor fraze luate din *Coran*, sau altor sentențe pioase. Din considerente intim legate de virtuțile ornamentale ale arabescului, textele vor fi redate adeseori în vechea caligrafie „cufică" – rigidă, unghiulară, pretându-se perfect la stilizare liniară și, prin aceasta, de mare efect decorativ.

În felul acesta, arabescul devine un sugestiv element definitoriu al artei musulmane. O artă care „nu are nimic instinctiv"; ci care – după cum arată și decorativismul arabescului – „este esențialmente rafinată și aristocratică. Nu găsim aici nici acea severitate semnificativă, nici acea intensitate de viață, care creează meritul artelor clasice. Compozițiile Islamului – fie că aveau a face cu fresce sau cu structuri, cu miniaturi,

cu plăci de ceramică smălțuită sau cu sculpturi în lemn - sunt adeseori austere și abstracte; uneori delicate și grațioase, dar întotdeauna de o frumoasă și distinsă eleganță. În arta musulmană nu găsim nimic emoționant sau patetic; dar din acel sens de mister care se degajă din ea și din infinita virtuozitate care se desfășoară aici, putem admira fără rezerve bogăția și armonia" (Gaston Wiet)[1].

MUZICA

Muzica arabă - influențată de practica muzicală a perșilor și bizantinilor - a cunoscut, sub toate raporturile, o dezvoltare și o difuzare excepționale, deși doctrina islamică pură o interzicea (mai ales muzica instrumentală). Poezia și muzica arabilor se îmbinau organic, unele specii lirice, ca *ghazalul*, se cântau. Efectele spirituale și psihice ale muzicii erau recunoscute (cf. H.G.Farmer). Sufiștii o considerau un mijloc excelent al revelației pe calea extazului. „Extazul este starea derivând din ascultarea muzicii" - spunea al-Ghazali. Iar în *O mie și una de nopți*: „Pentru unii muzica este o adevărată hrană, pentru alții un medicament". De fapt, mulți medici arabi acceptau metoda unei terapii medicale prin muzică.

Bazele teoriei muzicale arabe - derivând din cea persană - au fost puse încă din prima jumătate a sec. VIII; atunci au fost formulate și cele opt moduri principale, precum și cele șase moduri ritmice mai răspândite. În secolele VIII-X au fost traduse în arabă numeroase tratate grecești de teoria muzicii și știința sunetului ale autorilor de cea mai reputată autoritate; influențe ale unora din aceștia se recunosc în cele 7 tratate de teoria muzicii pe care le-a scris al-Kindi (sec. IX). Marele teoretician (și totodată un virtuoz instrumentist) a fost al-Farabi, care în operele sale (*Marea carte despre muzică, Stilurile în muzică, Despre clasificarea ritmurilor*) discută probleme de estetică și teorie muzicală, de instrumentație, etc. Contribuțiile cele mai importante de teorie muzicală le-a adus Ibn Sina (*Introducere în arta muzicii*). Al-Isfahani (897-967) a adunat texte poetice însoțindu-le de indicații melodice în *Cartea cântecelor*, o carte de poezie și totodată o adevărată istorie a muzicii

1 Pătrunzând în spațiul european, „arta musulmană n-a provocat o transformare radicală a formelor sau a ideilor"; iar privită în perspectiva istoriei universale a artei, ea „n-a introdus un element creator sau revoluționar în stare de a-i modifica profund evoluția (...) Arta musulmană a concentrat, pentru a-i da apoi o viață nouă, toată tradiția Orientului Mijlociu, de la Mesopotamia antică până la Persia - acest pol antioccidental din care arta musulmană și-a tras seva cea mai prețioasă" (René Huyghe).

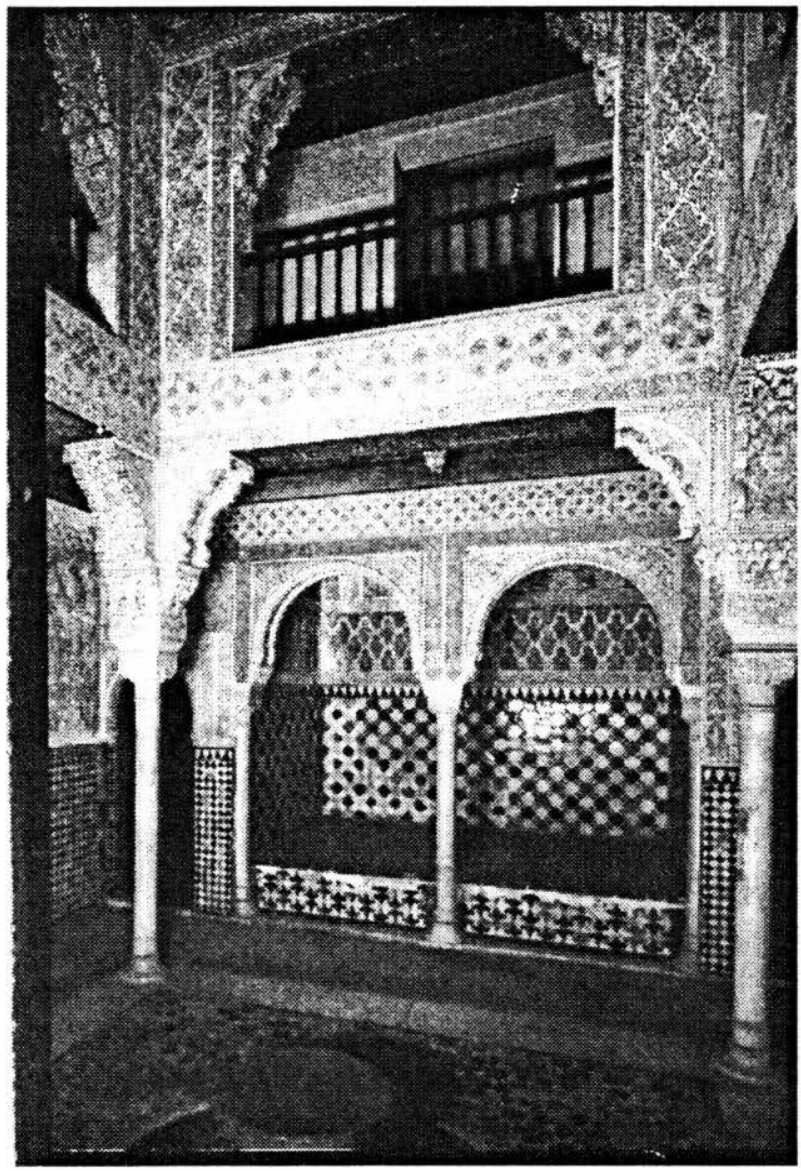

Sala de odihnă a băilor din palatul Alhambra.

arabe, în 20 de volume; iar în sec. IX, Safi al-Din „a fost primul compozitor arab care a lăsat *notări muzicale*" (R.I. Gruber).

Muzica pur instrumentală era mult mai dezvoltată la arabi decât în Antichitate, - datorită desigur şi marii varietăţi de instrumente: de suflat, cu coarde, de percuţie (grupul cel mai bogat reprezentat) şi de instrumente cu arcuş - unele derivând din India - între care mai caracteristic era *rebabul*, cu două coarde[1]. Dar mai apreciată era muzica vocală. Cântăreţul cânta - la fel ca instrumentistul - la unison sau la octavă. (Foarte populari erau cântăreţii evirați, - fie dintr-o pedeapsă, fie pentru a-şi păstra astfel o voce de copil).

1 Foarte popular era - şi a rămăas până azi, în forma sa clasică - *lud*-ul, lăuta, instrument policord cu plectru, care stă la originea lăutelor europene (şi - se pare - a violinei).

Principiul monodiei predomina chiar și în cazul când melodia vocală era acompaniată de instrumente. Armonia era necunoscută; locul ei era suplinit de ornamentele melismatice, procedeu care consta în a cânta notele unei melodii simultan cu cvartele, cvintele sau octavele lor. Aceste capricioase variațiuni ornamental-melismatice, uneori improvizate, sunt un echivalent al arabescului din artele plastice - observă G.H. Farmer (care presupune că în acest procedeu specific muzicii arabe și-ar fi aflat muzica europeană întâia sugestie și primul său imbold de a crea arta armoniei).

LITERATURA ARABĂ

La beduini, poetul (*șair*), considerat ca fiind înzestrat de *djini* cu însușiri intelectuale supranaturale, se bucura de un mare prestigiu în cadrul tribului; sfaturile lui erau ascultate, iar laudele aduse tribului său și invectivele la adresa adversarilor cu ocazia unui război erau socotite ca având o putere magică.

Producțiile *șair*-ilor din perioada preislamică, memorizate și difuzate pe cale orală de un declamator profesionist (*rāwi*), au fost adunate mai târziu în antologii colective. Dintre cele care s-au păstrat, una conține 126 de poeme a 68 de poeți din sec. VIII; alta, din sec. IX, 914 poeme. Cea mai celebră este *Cartea cântecelor*, compilată de poetul persan de origine Faradi al-Isfahani (897-967), cuprinzând 20 de volume (ultima ediție, Cairo, 1926) și incluzând și biografiile poeților antologați. Este cea mai bogată și mai prețioasă sursă de informații asupra poeziei preislamice și islamice până la acea dată. - Prima culegere de poezie preislamică datând de pe la mijlocul sec. VIII și intitulată *Al-Muallaqāt* („poeme înșirate", „perle alese"-n.n. O.D.) cuprinde șapte lungi poeme (*qaside*), capodoperele primilor șapte mari poeți preislamici.

Poezia preislamică, apărută și dezvoltată în deșert, este o imagine perfectă a vieții, temperamentului și caracterului beduinilor. Este o poezie nu lipsită de o anumită uniformitate în tematică, dar de o desăvârșită naturalețe, vigoare, prospețime a senzațiilor, de o surprinzătoare vivacitate și precizie a imaginilor; o poezie senzuală, cu un foarte ascuțit spirit de observație a naturii, nealterat sau atenuat de convenții literare; o poezie strict subiectivă, lipsită de insistente atitudini reflexive, de idealism, sau de acel sentimentalism atât de frecvent în lirica persană (cf. Carlo Bernheimer).

Până în perioada abbasidă, literatura arabă era o creație exclusiv

a arabilor, reflectând mentalitatea, tradiţiile, realităţile, concepţiile de viaţă ale arabilor. Perioada preislamică[1] ne-a transmis o producţie poetică extrem de interesantă, nu numai prin valoarea sa documentară asupra vieţii beduinilor, ci şi prin bogăţia producţiei poetice, prin varietatea temelor, motivelor şi modalităţilor expresive diferenţiate ale fiecărui poet în parte.

Poezia preislamică – compusă într-o metrică riguroasă, bazată pe accente cantitative şi pe versuri duble monorime – este remarcabilă în primul rând prin varietatea tematicii. Natura, iubirea, moartea, omul şi locul său în Univers, afectele familiale, legăturile de sânge dintre membrii tribului, sunt cele mai frecvente. La fel de frecvente sunt şi o serie de motive: lauda de sine, preamărirea tribului, elogiul unui binefăcător, satira, imprecaţia, sentenţe morale şi voluptăţile bachice. Temele nu sunt tratate separat şi exclusiv (cu excepţia elegiei – *muāllaqa*, – specie care are o schemă autonomă), ci sunt încorporate în unităţi compozite, – gen numit *qasida*, – care încep cu versuri tratând motive multiple, până când se opresc asupra temei propriu-zise a poemului[2].

Primul – şi cel mai mare – din seria celor şapte poeţi preislamici cunoscuţi[3] ale căror capodopere sunt cuprinse în *al-Muallaqāt*, este Imru l'Qais (cca 500–cca 541). Creator al speciilor *qasida* şi *ghazal*[4], Imru l'Qais este un temperament pasional, un voluptuos al

1 Cel mai vechi document de limbă arabă cunoscut este un epigraf funerar din sec. IV e.n.; inscripţiile următoare datează din sec. VI şi sunt contemporane bogatei producţii poetice preislamice.

2 Poezia arabă (la fel ca cea persană şi turcă) este bazată pe reguli stricte de prozodie care, apărute în epoca preislamică, au fost dezvoltate într-o foarte detaliată şi precisă convenţie a versificaţiei numită *arud* („ştiinţa versificaţiei"), codificată spre sfârşitul sec. VIII şi riguros urmată de poeţii islamici consideraţi clasici. *Arud* stabileşte 16 tipuri de metri, în care unitatea de bază este emistihul (*misra*). Au fost stabilite şi rigide modele de rimă. În catrene rimează versurile 1, 2 şi 4; speciile lirice care tratează o temă mistică sau etică sunt rimate în cuplete (aa, bb, cc); speciile *qasida* şi *ghazal* sunt rimate astfel: r, r, a, r, b, r, c, r, d (r reprezentând sunetul de la sfârşitul primei *misra* din primul vers). În forma strofică din 5 versuri schema rimelor este: r, r, r, r/a, a, a, a, r./b, b, b, b, r, – etc.; iar cele de 6 versuri: r, r, r, r, r, r/a, a, a, a, a, r/b, b, b, b, b, r, – ş.a.m.d. (cf. Najib Ullah).

3 „Cei şapte *fuhūl*" (=armăsarii cămilelor), cum îi numesc arabii pe aceşti mari poeţi preislamici. – Din proza epocii preislamice nu s-au păstrat decât fragmente din *Zilele arabilor* – o adevărată „saga" despre luptele tribale. Vor fi existat desigur şi forme rudimentare de proză (răspunsuri date într-o formă cadenţată ale prezicătorilor şi ghicitorilor, omiletică sacră păgână, proverbe şi ghicitori, etc.).

4 *Ghazalul* nu este încă o specie de-sine-stătătoare în epoca preislamică; deocamdată figura într-o *qasida* ca preludiu erotic convenţional (*nasīb*).

comparațiilor și metaforelor în descrierile naturii și animalelor deșertului – dar și al plăcerilor pe care i le oferă prezența iubitei:

Cu ochii de gazelă, la gât o vână-i bate,
și părul despletit îi joacă-ntins pe spate;
obrazul e un licăr de sabie tăioasă,
de-un meșter șlefuit pân'la orbire, poate.
E palma-mpodobită cu degete de ciucuri
alene răsuciți, mătăsuri parfumate;
curbura-ncheieturii atâta de perfectă
că nu-i chip să te saturi, oricât privești; agat e.
Spre cel din patul ei se-apleacă precum duna,
cu șolduri de nisipuri alene înclinate (...)

(trad. Grete Tartler)

Dar întristat de fragilitatea condiției umane, poetul se resemnează în fața puterii inexorabile a destinului:

Grăbim către sfârșitul fără sorocul scris,
supuși de băutură și hrană, ca în vis,
mai slabi ca niște păsări, sau muștele, sau viermii,
dar mai avani ca lupii spre răul interzis!

(Trad. G. T.)

Alți poeți ai acestei serii cântă plăcerile vieții, amenințate însă de iminenta moarte (*Tarafa*); descriu cu entuziasm și în imagini splendide scene de bătălie (Antar); cultivă genul sentenței, cu accentele melancolice ale bătrâneții (Zuhair); scriu satire și panegirice, exaltând vitejia beduinului (Ibn Kulthum); narează în tonuri energice momente din viața dură a tribului lor (al-Harith); sau – ca Labid – deplângând moartea unui frate ucis de trăsnet, cu accente elegiace mereu reluate în poezia arabă de mai târziu[1].

Pe lângă acești poeți ai vieții beduinilor mai erau și poeții profesioniști de curte (ca Adi ibn Zaid) care, în versuri elegante celebrează frumusețea femeii, muzica și vinul, sau contemplă melancolici vestigiile trecutului, meditând asupra caducității vieții și a gloriei apuse. – Din grupul de poete ale erei preislamice se detașează al-Khansa (cca 575–cca 664), supranumită „regina elegiei arabe" – gen pe care îl ilustrează poemele în care își plânge moartea fratelui:

1 Vd. *Cele șapte muallaqate*, în versiunea Gretei Tartler („primele traduceri integrate în formă poetică ce s-au făcut într-o limbă europeană" – precizează traducătoarea). De asemenea, *Antologie de poezie arabă* (vd. *Bibliografia*).

Veghez într–amintirea de seara cum se lasă
şi până–n zori lovită–s de a durerii coasă
ce l–a tăiat pe Sakhr. Şi ce băiat fusese! (...)
Obrazu–i mi–aminteşte a soarelui ivire
de n–aş vedea în juru–mi atâţia căinându–şi
pierduţii fraţi, suflarea aş vrea din trup să–mi iasă (...)

(Trad. Nicolae Dobrişan)

Iar din grupul decavaţilor poeţi „disperaţi" (*saalik*), mândri de viaţa lor de decăzuţi, bandiţi şi ucigaşi, cultivând o poezie violentă, aridă şi lugubră, cel mai notoriu este Sanfara (sec. V–începp. sec. VI), – poetul tâlhar „ai cărui adevăraţi prieteni sunt şacalul, pantera, hiena, spada şi arcul": un „bastard delincvent, care îşi face materia cântecului său din sânge, dezolare şi abjecţia morală a vieţii lui" (Fr. Gabrieli). Iată „Testamentul", scris în capitivitate:

Nu mă–ngropaţi! De chinul meu, hiena cea bolnavă
Să–şi bată joc crăpând de zor din hoitul meu, hulpavă.
Va fi înfiptă tigva mea în par, la cea răscruce
Şi leşul tot la corbi pe câmp cu mare–alai l–or duce.
Nădejde – ioc! M–or blestema neveste, taţi şi mumă –
Răsplată la fărădelegi şi viaţa mea nebună!

(Trad. Ilie Bădicuţ).

Proza literară arabă începe cu *Coranul*; proză ritmată, cu versete fără o structură ritmică uniformă, de lungimi inegale (de la 3–4 cuvinte până la altele de 30–40), cu rime finale, sau, de cele mai multe ori, asonanţe[1].

Deşi în intenţia sa, *Coranul* este conceput ca un corpus de doctrină religioasă comunicată prin „revelaţii", conţinând totodată şi norme juridice, etice, sociale, de gândire şi acţiune, totuşi numeroase pasaje de autentică valoare literară (uneori admirabile) se regăsesc de–a lungul operei; şi, în special, în „*suratele meccane*" – aproximativ 80 din totalul de 114 – datând de la începutul activităţii Profetului (dar care, aşezate într–o ordine inversată, ocupă ultimele trei sferturi din spaţiul operei).

Legendele religioase arabe sau (cele mai multe) biblice – despre Noe, Abraham, Moise, Iisus, ş.a.[2] – sunt povestite cu o artă narativă

1 Dar *suratele* din perioada târzie, „nu mai păstrează din schema ritmică iniţială decât rima finală, adeseori redusă la o istovită asonanţă" (Fr. Gabrieli).

2 Pasaje dintre cele mai realizate din punct de vedere literar sunt de căutat în *suratele* III, VI, XIX, ş.a.; şi îndeosebi în structura dramatică şi patetică a viziunii Judecăţii de Apoi (*sura* XXXVII).

ce captivează tocmai prin simplitatea și ingenuitatea ei (fără ca arabii să fi avut, totuși, geniu epic). Sub acest raport, exemplară este istoria lui Iosif – „cea mai frumoasă dintre povestiri", cum este de obicei numită (*sura* XII). Nu lipsesc descrierile în linii precise, imagini grandioase, impresionante viziuni escatologice, – alături de notația unor elemente personale (*suratele* XXXIII, LXXX, CXI, ș.a.). Intenția apologetică sau edificatoare a textului este adeseori susținută de frumusețea imaginilor, sau de tonul retoric solemn, ca în *sura* intitulată „a Soarelui" (XCI). De un cert efect asupra cititorului sunt înșeși titlurile *suratelor*, în același timp poetice și nelămurite, enigmatice; sau, ambiguitatea multor expresii și obscuritatea (intenționată?) a unor cuvinte ori fraze întregi[1]. Remarcabil, prin elevația susținută a tonului și coloritul imaginilor, este acel lung fragment, adevărat „Imn al Creațiunii" (*sura* XVI, 3–17).

Ceea ce trebuie avut în vedere la lectura *Coranului*, este, în fine, și faptul că „arta recitativă a *Coranului* a știut scoate din recitare cele mai sugestive efecte acustice"; căci *Coranul* „nu este făcut să fie citit doar din ochi, ci psalmodiat și ascultat, gustat muzical, într–o alternare de sunete și de pauze, într–o gamă de tonuri, în care pentru un oriental rezidă – dincolo de pura semnificație logică a cuvintelor – o mare parte din farmecul său" (Fr. Gabrieli).

Literatura epocii omayyade, în care predomină net poezia, nu continuă tradiția poeziei preislamice; spre deosebire de literatura epocii abbaside, încă mai este o literatură creată exclusiv de arabi. Dar personalitatea Profetului, sau învățăturile lui, nu își găsesc în această literatură o reflectare deosebită: rare sunt versurile apologetice ocazionale pe care să i le fi închinat poeții[2].

Marii poeți ai epocii omayyade sunt al–Akhtal (640–cca 710) – care schițează momente din viața de curte și scene de vânătoare, cântă plăcerile ospețelor, face elogiul califilor sau adresează satire femeilor și asceților:

În Ramadan de bunăvoie nu țin post,
jertfite vite să mănânc nu–s prost,
și nu mă scol chemând la ruga de cu noapte;

1 „Defectul capital al narativei coranice este obscuritatea și caracterul său fragmentar" (Fr. Gabrieli). – Apreciere care, chiar acceptabilă eventual, în optica unui european, nu poate nega valorile literare de ansamblu ale *Coranului*.

2 Dealtminteri, nici lui Muhammad nu–i plăceau poeții; dimpotrivă, era înclinat să–i asimileze cu prezicătorii și cu ghicitorii păgâni!

să strig precum asinul n–are rost!
În răcorosul vânt de nord voi bea de zor
şi–aim să îngenunchez doar la iviri de zori!

(Trad. N. D.)

– şi Ibn Abi Rabia (644–711), – un fel de „Ovidius al Arabiei", care a lăsat o culegere de graţioase şi spirituale poezii erotice, imagine a vieţii galante citadine:

Stârneau litierele inimi:
un stol ce pe culmea Hadjun e
mânat; şi în ele–s ascunse
gazele cu ochi de tăciune (...)
Cea crudă mergea legănându–şi
răsfăţul în inimi nebune –
căci dragostea mea îi dăduse
în inimi puteri de–a răpune (...)

(Trad. N. D.)

(De menţionat că istoria literaturii arabe clasice înregistrează şi producţiile poetice ale unor califi – ca Yazid I, al–Walid II. ş.a., – precum şi ale multor poetese).

Proza literară a epocii omayyade începe cu transcrierea tradiţiilor (*hadit*) referitoare la învăţătura Profetului; şi cu seria iniţiată de Ibn Ishaq (m. 867) – de biografii ale lui Muhammad.

Lunga perioadă, de cinci secole, a dinastiei abbaside a însemnat o epocă de reînnoire a poeziei; care, eliberată acum de vechile scheme, abundă în descrieri de palate şi grădini, glorificând dragostea, frumuseţea cântăreţelor sclave, savoarea vinului, pasiunea vânătorii, – dar uneori mai lasă să se strecoare şi îndoieli în materie de religie.

Mulţi poeţi sunt iranieni arabizaţi. Cel mai renumit, Abu Nuwās (747–813) – acest „Anacreon arabo–persan", cum a fost numit – excelează în poezia de decentă (dar nu totdeauna) galanterie şi în tratarea motivului bachic. Iată poemul „Baie":

Cămaşa–i curge să se toarne apă,
Obrajii, neprihana–n roş'i–adapă.
I–a–mbrăţişat văzduhul trupul, goală,
Mai blânda–i gingăşie–n el s–o–ncapă.
Ca apa, tihna de la ea adie
Spre apa, mângâierea–i stând s–o–nceapă.

Dorința împlinindu-și, se înalță,
În pripă vrea să se-nfășoare-n capă;
Ci vede-un ochi privighetor în preajmă:
Perdeaua beznei pe lumină scapă,
Iar dimineața lunecă sub noapte
Și apă cade-n picuri peste apă.

(Trad. I. B.)

Alții, cultivă o poezie erotică a cărei concepție despre iubire o anticipează cu 3–4 secole pe cea a poeților provensali; alții, sunt spirite frământate de întrebări și îndoieli filosofice-religioase, obsedate de gândul morții – ca Abu al-Atahiya (748–cca 826), primul poet-filosof arab, un liber-cugetător și un îndurerat pesimist:

O, tu ce-n față crezi norocul
și care-n spate ai sorocul!
Doar munca și credința-l scapă
pe cel ce vremile sufocu-l.
Nu-i șiretlic s-alunge boala
de moarte și să-i schimbe locul.
Întreabă despre regi! Uitarea
și peste ei și-a pus obrocul.

(Trad. N. D.)

În schimb, Ibn al-Rumi (825–897) – în ale cărui poeme și-au găsit ecou evenimentele dramatice ale timpului, viața celor de la curte dar și a celor oropsiți – contemplă cu ochi melancolici natura, lăsându-se pătruns de nostalgii și manifestând o deosebită predispoziție spre confesiunea autobiografică:

(...) Mi-ajunge ca răsplată că ne întoarcem iarăși
în adăpostul veșnic – și eu, și alba-mi pleată;
căci pot să jur! nu-i viața acelui ce pierdut-a
junia, decât chin și pedeapsă necurmată!
(...) Mi-aduc de tinerețe aminte albe grindini
a dinților iubitei, și roua lor ce-mbată;
mi-aduc de tinerețe aminte ochii ei –
săgeți nimeritoare pentru făptura toată!
(...) Ea a plecat: nu-i pasă; eu plec, și mă cuprinde
o jale precum steaua ce cade-nflăcărată (...)

(Trad. G. T.)

Dar poetul care a avut o influență profundă asupra poeziei arabe de mai târziu a fost al-Mutanabbi (915–965), onorat de curțile princiare din Siria, Egipt, Bagdad și Persia, pentru accentele retorice

şi imaginile strălucitoare, baroce ale poeziei sale, – fie că închină o laudă iubitei:

Paznicii ştiau că noaptea ai să-mi vii, ca o văpaie,
fiindcă unde-ţi calcă pasul întunericul se-ogoaie;
tulburarea ţi-e, Maliha, un parfum de mosc – şi-arată
nărilor pe unde trece drumul tău de stea bălaie (...)

(Trad. N. D.)

Fie că exaltă idealul războinic al arabismului cuceritor:

(...) Cum de s-au gândit să darme bizantini şi ruşi zidirea
când i-s stâlpii de străpungeri ale lăncii, ne-nfricate?
(...) Pe Allah! Pojaru-acesta a topit ce n-are vlagă
şi cruţate-au fost doar săbii şi viteji ce pot răzbate;
s-au zdrobit de zale spade, lănci prea slabe sau uşoare,
au fugit aceia care sunt viteji pe jumătate (...)

(Trad. N. D.)

Epoca de aur a poeziei islamismului oriental[1] se încheie cu dramatica figură a lui al-Maarri (973–1058) – „cel mai mare liber-cugetător al literaturii islamice,şi unul din cei mai de seamă filosofi pesimişti din lume" (Najib Ullah). Orb din copilărie, dedicându-se cu toate acestea unei febrile activităţi de studiu, de erudiţie filologică şi lexicologică, al-Maarri a fost în primul rând un poet-filosof, un spirit muncit de îndoieli şi de contradicţii ireconciliabile: un precursor arab al persanului Omar Khayyam. „În compoziţii scurte, chiar de numai două sau trei versuri, el toarnă esenţa unor meditaţii personale asupra vieţii, destinului, revelaţiei şi lumii de dincolo, – asupra lui Dumnezeu, a omului şi a societăţii umane" (Fr. Gabrieli).

– Iată două asemenea poeme:

Deodată mă aflu în trei închisori
şi cugetul nu mă-ntreba ce-ndură:
vederea pierdut-am, în casă-s închis,
şi sufletu-i strâns în stricata-mi făptură.

*

Dă de pomană păsării care vine-n zori
din apă-un strop (mai demnă-i ca orice muritor).

1 O menţiune specială merită poezia mistică, legată de direcţia religioasă a sufismului; o poezie care a înflorit începând din sec. IX, şi ai cărei exponenţi mai cunoscuţi sunt al-Hallad (858–922), Ibn Arabi (1165–1240) şi Omar ibn al-Farid (1181–1235).

Ci păsările nu ți-au făcut vreo nedreptate,
dar oamenii te fac de rău să te-nfiori.
Destinul veșnic, iată, ne-mparte spre trăire,
dar spre țărână-asemeni suntem de călători.
Și zilele, pe rând, ne amintesc de fapte:
le-mbrățișăm o vreme, apoi dispar în nori.

(Trad. G.T.)

Pentru al-Maarri, unica certitudine este neîncrederea, unica realitate durerea, răutatea și prostia oamenilor. Allah al musulmanilor nu este total absent, dar de cele mai multe ori el se dizolvă sub critica corosivă adusă de poet tuturor religiilor revelate". Singura consolare este caritatea, – pe care poetul o dorește extinsă în beneficiul tuturor viețuitoarelor. – Stilul lui al-Maarri este adeseori contorsionat și obscur:

O formă e de alta deosebită-n viață:
dar dacă mor, prin ce le mai vezi deosebite?
(...) Află-n cuvânt minciună; prietenii: dușmani;
neîndemânarea, vezi că pe meșteri îi înghite;
minciună-i bucuria; averea: sărăcie;
cartea: e neștiință; mintea: nenorociri cumplite.

(Trad. G. T.)

Încât, nu prin valorile formale, pur estetice, ci prin neliniștile sale filosofice a impresionat epoca în care a trăit „acest eterodox, pe care azi Siria îl consideră gloria sa națională" (Fr. Gabrieli).

În Occident, poezia arabă a cunoscut o strălucire deosebită în Spania musulmană, unde, la sfârșitul secolului al IX-lea, și-a creat și o formă strofică nouă, numită *zejel*[1].

Ceea ce caracterizează poezia arabo-iberică este prețiozitatea, conceptismul și virtuozitatea tehnică; la care se adaugă o notă de nostalgie a arabismului oriental atât de îndepărtat. Apoi – preeminența tematicii erotice, a iubirii curtene, galante, cu cazuistica, dialectica și întregul arsenal de motive și de procedee ce anunță poezia trubadurilor (pe care o va influența).

Această poezie a fost cultivată și de marele erudit, teolog, jurist

1 Sau *zagial*. Este o formă fixă în care strofele de câte 4 versuri alternează cu refrene compuse din 2 versuri. Rima urmează schema: a, a, a, b,/ b, b,/ c, c, c,/ b, b,/d, d, d, b,/b, b,/ – etc. „Această formă strofică este propriu unui cântec, nu monodic, ci coral și popular"; strofele erau „cântate de un solist, căruia publicul i se asocia în formă de cor, repetând refrenul după fiecare strofă" (R. Menendez Pidal).

și istoric Ibn Hazm (994–1064), autorul unui mic manual de dragoste, în versuri. Dar cel mai mare poet al Spaniei islamice a fost Ibn Zaidun (1003–1070). Iubirea pasională, frumusețile naturii și nostalgia Cordobei sale natale sunt temele principale ale poeziei lui Ibn Zaidun: o poezie de o deosebită spontaneitate și muzicalitate, de eleganță și grație specific arabo-andaluză:

(...) Tu ești pentru privirea-mi ce strânge prin grădini
o rază veșnic fragedă, – o floare de nisrin[1]
tu ești însăși văpaia ce vieții mele toarnă
nădejdi și bucurie, dulcețile din plin;
sau raiul unde mândru vestmântul fericirii
purtat-am într-o vreme cu trene de lumini (...)

(Trad. N. D.)

Poezia strofică creată în Andaluzia (*zejel*), care folosește limba arabă populară locală, s-a bucurat de un succes imens și în lumea musulmană din Orient datorită celor aproape 180 de poeme ale cordobanului Ibn Quzmān (m. 1160). Marea popularitate i-a fost asigurată de accentele senzuale îndrăznețe ale poeziei sale erotice, – în care se strecoară des și imagini din viața de toate zilele, cu tipuri transpuse din realitatea străzii, a pieței, a cartierelor Cordobei, cu felul lor familiar de a vorbi: o poezie impregnată de un spirit realist, la antipodul celei elegante, rafinate, a poeților de curte.

Caracterul cosmopolit al societății musulmane culte din epoca abbasidă a stimulat gustul pentru cunoașterea vechilor culturi și civilizații, cu abordarea unor teme cât mai variate. Ca urmare, proza literară arabă medievală și-a găsit acum expresia tipică în adab: o producție care tratează un subiect sau o materie din cele mai variate domenii – de la știință până la teologie, filosofie sau etică, până la anecdotică, istorie sau la descrierea unor obiceiuri din țări exotice, – cu singura condiție de a nu le trata tehnic, ci doar de a le face accesibile unui public larg. Fără aceste colecții de *adab*, cunoștințele noastre despre civilizație și cultura arabă ar fi rămas cu multe lacune[2].

Proza populară de imaginație, elaborată aproape exclusiv pe

1 Specie de trandafir alb.

2 Una din aceste culegeri, datorată scriitorului Abu l'Faradj al-Isfahani (m. 967), intitulată *Cartea cântecelor* (*Kitab al-aghani*), ocupă nu mai puțin de 20 de volume masive. – Primul mare succes l-a înregistrat genul *adab* prin culegerea lui Ibn al-Muqaffa (m. cca 757) – persan de origine – de scurte povestiri cu animale care se încheie cu concluzii moralizatoare referitoare la condiția umană, intitulată *Kalila și Dimna*, o prelucrare după versiunea din sec. VI în pahlavi a fabulelor indiene din *Panciatantra*, conținând și două cărți din *Mahabharata*.

teritoriul Egiptului musulman, – o literatură disprețuită de mediul cult al epocii și, într-adevăr, prezentând mai mult un interes de ordin folcloric, cultural-documentar, decât propriu-zis artistic – este reprezentată în primul rând de romanul popular eroic și de aventură. Prototipul acestei categorii, binecunoscut și în Occident prin numeroase traduceri, (una, datorată chiar lui Lamartine), este *Romanul lui Antar*, – viața romanțată a celebrului poet și războinic arab din epoca preislamică, un „roman cavaleresc" în proză ritmată cu intercalări de versuri, scris în sec. XII de un scriitor anonim, pe baza vechilor legende despre poporul erou[1].

Cea mai cunoscută (în Europa) operă a literaturii arabe, *O mie și una de nopți* (*Alf laila ua laila*), este arabă doar prin ambianța islamică în care se desfășoară acțiunea (din Irak, Siria și mai ales Egipt) și prin limbă: o limbă arabă populară, limba vorbirii cotidiene, (mai exact: un reflex literaturizat al limbii vorbite), fără calitățile artistice ale arabei clasice. Ca origine însă (cel mai vechi manuscris arab cunoscut – un scurt fragment – datează din sec. IX), povestirile provin dintr-un fond principal narativ indian, ajuns în Persia abbasidă, apoi tradus în arabă; această materie epică a căpătat o dezvoltare în Irak și o amplificare considerabilă în Egipt. Primul nucleu, reprezentat de povestirea-cadru și de alte câteva narațiuni, este de origine indo-iraniană; al doilea nucleu, arabo-irakian, este constituit din povestiri care au în centrul narațiunii figura sultanului[2] Harun al-Rașid. Al treilea strat epic – și cel mai bogat, adăugat în procesul de elaborare a operei pe teritoriul Egiptului – reflectă masiv ambianța, tipurile, obiceiurile, credințele acestui mediu arabo-egiptean.

Toate aceste straturi suprapunându-se, au dat un ansamblu neunitar, destul de capricios, de dezordonat, – de basme, fabule, anecdote, istorii diverse, ș.a. (Redactarea în forma actuală datează din jurul anului 1400). Occidentul a gustat în această operă poveștile feerice, sau cele de aventuri, sau cele care narează călătorii extraordinare, sau fastuosul cadru oriental, sau pitorescul local din cadrul

1 Fiul unui emir arab și a unei sclave creștine etiopiene, Antar se remarcă de timpuriu prin vitejia sa în lupte, devine căpetenia tribului și se căsătorește cu vara sa (căreia îi sunt dedicate versurile incluse în roman). După mai multe peripeții și războaie victorioase ajunge în Abisinia, unde află că mama sa, luată pe timpuri prizonieră de război, fusese din familie regală. După mai multe alte fapte vitejești, eroul moare ucis prin trădare.

2 La început, sultan însemna „puternic"; titlul era inferior celui de „calif", chiar dacă acel calif rămăsese doar o marionetă. Titlul de sultan apare în 1055, când califul abbasid îl conferă, printr-o diplomă, lui Mahmud din Ghazna, întemeietorul dinastiei seldjucide.

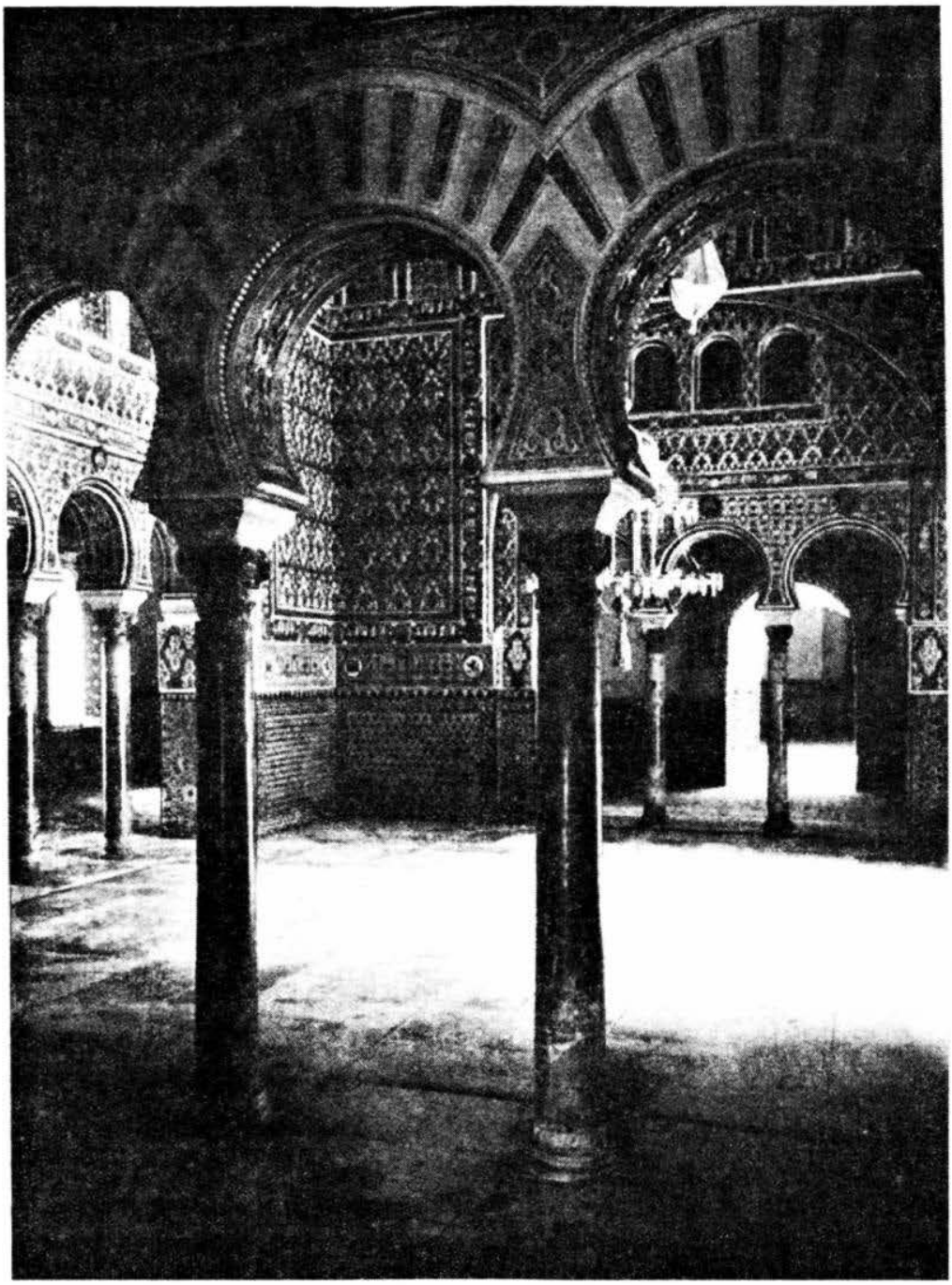

„Salonul Ambasadorilor", din *Alcázar*-ul din Sevilla.

vieţii poporului ori a curţii; şi, bineînţeles, numeroasele povestiri erotice, fie cele de un sentimentalism fad, fie cele picante (şi uneori chiar obscene). – Cât despre valoarea literară, artistică, a operei, aceasta este modestă (În literatura arabă, *O mie şi una de nopţi* nu este considerată o operă „clasică"). Adevărate bijuterii literare sunt povestirile care schiţează figuri locale şi descriu mediul popular din Egiptul islamic; sau cele care ilustrează, ironic, savuros, dar şi cu un realism aspru, falsitatea, viclenia şi răutatea oamenilor. Azi, în

lumea Orientului Apropiat, tocmai aceste valori literare autentice din *O mie și una de nopți* sunt apreciate[1].

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA ISLAMICĂ ÎN LUMEA MEDIEVALĂ

Norman Daniel notează că „Evul Mediu în Europa (potrivit periodizării convenționale) este o perioadă istorică ce coincide *grosso modo* cu perioada măreției arabe"; și că, împotriva prejudecății relative la o pretinsă opoziție ireductibilă între cele două lumi (creștină și islamică, europeană și arabă), „în realitate poate că n-avem dreptate să credem că aria ce se întindea din Europa până în Asia Occidentală și Centrală ar fi fost separată în două părți". Aceasta, nici chiar sub raportul religiei[2]; cu atât mai puțin în domeniul vieții culturale, în care măcar trei fenomene sunt comune Europei medievale și Islamului: preluarea tradițiilor culturale antice (ale culturii latine în Europa și, respectiv, ale celei grecești – inclusiv elenistice – în lumea islamică); folosirea unei singure limbi de cultură (latina, respectiv araba); și interesul comun pentru cele patru mari sectoare ale științei sau teologiei (gramatica, prozodia, dreptul canonic și doctrina predestinării), – cărora arabii le-au adăugat alte cinci, cultivându-le cu un interes deosebit: matematica, astronomia, științele naturale, geografia, și – mai ales – medicina.

Expansiunea atât de rapidă a arabilor pe o arie care se întindea de la granițele Chinei până la țărmurile Atlanticului și de la Samarkand sau Cordoba până la Tombuctu, se explică, desigur, și prin elanul războinic susținut de un suport religios. Dar, în primul rând, se explică prin reformele economice și sociale pe care le aduceau în țările cucerite; prin menținerea vechilor structuri administrative și a vechilor funcționari locali; prin toleranța religioasă a

1 În Europa, opera a fost cunoscută mai întâi prin adaptarea lui Antoine Galland (1704); dintre cele mai bune traduceri (complete) într-o limbă europeană este considerată (fapt discutabil) cea franceză a dr-ului Mardrus (1904, în 18 vol.). La noi, prima versiune, apărută în prima jumătate a secolului trecut, este cea a lui I. Barac (în 8 vol.). Ultima traducere, integrală și de valoare literară cu totul remarcabilă, aparține lui Petre Hossu.

2 În care multe puncte comune privind cultul îi apropiau pe musulmani de creștini: rugăciunea zilnică repetată (la creștini – de către călugări) la ore fixe; abluțiunile rituale; datoria morală de a-i ajuta pe cei săraci și nevoiași; pelerinajele la locurile sfinte (la creștini – Ierusalim, Roma, Santiago de Compostella, etc.); combaterea superstițiilor considerate ca reminiscențe păgâne, venerarea sfinților și a relicvelor; practicarea ascetismului (dar de către musulmani, mai rar) și formularea unor doctrine ascetice sau mistice, etc.

arabilor; prin deschiderea pe care o arătau spre cultura de veche tradiţie a celor supuşi; şi prin noul tip de comunitate socială pe care îl propuneau, în care toţi cei ce acceptau islamismul erau consideraţi egali cuceritorilor, deasupra oricărei ierarhii sociale. De aceea, arabii erau primiţi ca eliberatori de sub opresiunea politică şi socială, sau a persecuţiilor religioase. Iar sub raport cultural, aportul arabilor a fost considerabil. Încât, la cele două culturi şi civilizaţii receptate de Europa în curs de formare – cea greco-romană şi cea adusă de creştinism – s-a adăugat şi componenta arabo-islamică.

„Atitudinea creştinilor faţă de Islam a fost mult mai bigotă şi mai intolerantă decât atitudinea musulmanilor faţă de creştini" (B.Lewis). Europenii din Evul Mediu au văzut în Muhammad un eretic, un schismatic, un apostat al creştinismului; iar doctrina Islamului deşi nu o cunoşteau – o contrafacere sacrilegă a celei creştine[1]; deşi „de la început, reacţia creştinilor faţă de Islam a fost determinată mai mult din motive politice decât propriu-zis confesionale şi ideologice" (A. Malvezzi). În sec. XII a fost elaborată o viziune intelectuală asupra islamismului, care, lărgindu-se şi precizându-se în următoarele două secole, s-a prelungit până în sec. XVIII. Astfel, dându-şi seama de importanţa culturii arabe, papa Clement V emite, în 1311, o bulă prin care ordonă înfiinţarea unor şcoli pentru învăţământul limbilor ebraică, arabă şi chaldaică, – la Roma şi în universităţile din Bologna, Paris, Oxford şi Salamanca[2].

„Musulmanii au fost vecini cu europenii, cu care au împărţit bazinul Mediteranei. O serie de ţări devenite islamice făcuseră parte mult timp din Imperiul roman; şi, asemenea Europei, aceste ţări au cunoscut din îndepărtată vechime moştenirea culturală greco-romană şi iudeo-creştină. Din punct de vedere cultural, rasial, religios chiar, musulmanii aveau mult mai multe lucruri în comun cu creştinismul europenilor decât cu civilizaţiile, mult mai îndepărtate în spaţiu, din Asia şi Africa" (B. Lewis).

Aportul arabilor la civilizaţia şi cultura Europei medievale s-a efectuat prin canalul Spaniei şi al Siciliei. Pentru locuitorii Peninsulei Iberice, victoria invadatorilor musulmani a fost departe de a însemna un dezastru (cf. H.A.R. Cobb). – În primul rând, ocupaţia

1 De aceea, şi Dante îl plasează pe Muhammad în Infern (XXVIII, 22-63), considerându-l un eretic creştin – care nu făcuse altceva decât să urzească „schisme şi zâzanii" (*loc. cit.*, versul 35).

2 Dispoziţia papei n-a fost însă respectată. În schimb, în 1587, Henric III, regele Franţei, decide crearea unei catedre de limba arabă la Colegiul Regal, pentru a facilita prin aceasta progresul medicinei.

arabă a ușurat mult situația țăranilor: foștii servi din timpul domniei vizigote au devenit țărani liberi, taxele și impozitele au fost reduse de la o treime din produse la o zecime; iar prin introducerea sistemului de irigație – perfecționat aici ca în nici o țară din lume la acea dată – agricultura a prosperat considerabil. Arabii au introdus în Spania și în Sicilia (de unde se vor răspândi în restul Europei) metode noi și specii necunoscute în agricultură, pomicultură și horticultură[1]. Manufactura mătasei, a bumbacului, a lânei, a hârtiei, a asigurat ocupația a mii de muncitori și o puternică dezvoltare a comerțului. Cele mai mari și mai înfloritoare orașe din Europa erau orașele Spaniei musulmane – *al-Andalus*, cum o numeau arabii.

Viața intelectuală și culturală din aceste două țări aflate sub ocupația islamică (Spania și Sicilia) era infinit superioară celei din restul Europei. Califul al-Hakam II (961–976), de exemplu, fondează 27 de școli publice în capitala sa Cordoba; își atașează la curte numeroși eruditi, filosofi și scriitori; trimite agenți să îi achiziționeze manuscrise până în îndepărtata Bukhara, – pentru biblioteca sa de peste 100.000 de opere, pe care un personal specializat le cercetase și le catalogase. La Universitatea din Cordoba – oraș care în sec. X ajunsese cel mai strălucit centru al vieții intelectuale din întreaga lume cunoscută a timpului – predau profesori și studiau tineri veniți și din Siria, Iran, Egipt; precum și din Occident, din Italia până în Anglia.

Cucerită și ocupată timp de aproape două secole de arabi (între 902–1091), Sicilia a continuat să rămână și sub dominația normandă o punte de legătură între cultura și civilizația Islamului și cea a Europei. Comerțul a fost lăsat mai departe în mâna musulmanilor. Contele normand Roger I al Siciliei păstrează administrația musulmană, menținându-i pe funcționari în posturi înalte; iar la curtea sa din Palermo – care avea un caracter mai mult oriental – contele se înconjura de eruditi, de medici și de poeți musulmani. Regele Roger II a fost și el un mare admirator al culturii islamice; și-a atras la curte și el învățați musulmani, a construit diferite edificii în stil arab, – printre care, bisericile S. Giovanni degli Eremiti (1132) și Martorana (1143), din Palermo; iar maiestuoasa Capelă Palatină a ornamentat-o cu inscripții arabe!

Împăratul Germaniei și rege al Siciliei Frederic II de Hohenstaufen, bun cunoscător al limbii, religiei și științei arabe, a întreținut legături strânse cu Siria și Egipt; a invitat la curtea sa eruditi, poeți și

1 Astfel: orezul, cânepa, bumbacul, dudul alb, bananierul, curmalul, gutuiul, portocalul, lămâiul, caisul, piersicul, rodiul, moșmonul, pepenele galben, strugurii-ursului, susanul, trestia de zahăr, șofranul, fasolea, anghinara și sparanghelul.

filosofi musulmani din Orientul Apropiat, adoptând cultura și obiceiurile arabe[1]. Regimul atât de tolerant al regilor normanzi și suevi – și în special, al lui Frederic II – a stimulat și promovat activitatea de traduceri în latină a operelor științifice sau filosofice arabe; care, din Sicilia, au fost difuzate în Europa occidentală medievală. – „Acest spirit aproape modern de investigație, de experimentare și de cercetare ce caracterizează curtea lui Frederic II marchează începutul Renașterii italiene. Poezia, literele și muzica încep să prospere sub influența provensală și arabă" (Ph. K. Hitti).

Contribuția științei arabe – activitate de o amploare și de o importanță „fără egal în istoria lumii" (G. Sarton) – la dezvoltarea științei europene a fost enormă. Personalități dintre cele mai ilustre ale culturii occidentale veneau să se instruiască și să se perfecționeze în centrele de cultură arabă din Spania[2]. Arabii au fost marii transmițători (în multe cazuri, chiar salvatori) ai științei Antichității, pe care au dezvoltat-o timp de cinci secole, – precum și creatori, originali. Tehnologia cea mai eficientă, europenii au învățat-o din Extremul Orient, prin intermediul arabilor, care au perfecționat-o, adaptând-o la noile condiții. De exemplu, – busola a fost folosită în navigație mai întâi de arabi; praful de pușcă (invenție de asemenea chineză) a fost utilizată de arabi pentru propulsarea proiectilelor balistice[3]; fabricarea hârtiei de arabi în Spania în sec. XII, a fost difuzată de aici în restul Europei (în Italia, în 1276); iar prima moară de vânt cunoscută în istorie a fost construită către anul 610 din ordinul califului Omar.

În Spania, de unde ultimii arabi au fost expulzați abia la începutul sec. XVII, a avut loc un amestec etnic complex, pe baza limbii și culturii arabe mai mult decât a religiei. În 1085 orașul Toledo este cucerit, dar cultura arabă continuă să înflorească aici și

1 Un călător arab din 1185 în Sicilia afirma că regele vorbește și scrie în limba arabă, că miniștrii săi musulmani țineau Ramadanul; și că „femeile creștine din Palermo vorbeau araba întocmai ca musulmancle, și își acopereau capul, ca acelea, cu un văl" (*Apud* Al. Bausani).

2 Astfel: Gerbert d'Aurillac (930–1003), viitorul papă Silvestru II; Adelard din Bath, Leonardo da Pisa, Albertus Magnus (cca. 1193–1280), Roger Bacon (1214–1280), Michael Scot (cca 1210–1291), Gherardo da Cremona, regele Alfonso X el Sabio, Toma din Aquino (1227–1274), Duns Scot, (cca 1265–1308), William Occam (cca 1280–1349), Arnaldus de Villanova (1240–1311), Nicolas Oresme, preceptorul lui Carol Quintul, ș.a.

3 Primul tun cunoscut, care arunca ghiulele sferice de piatră, apare în Egiptul islamic în sec. XII; perfecționându-l, otomanii au utilizat tunul la cucerirea Constantinopolului.

în secolul următor: sub patronajul însuși al arhiepiscopului Raimundo (1130–1150) grupul de „traducători toledani" revelează Occidentului scrierile lui Euclid, Ptolemeu, Galenos, Hipocrat, al-Kindi, al-Farabi, Avicenna, al-Battani, al-Ghazali, etc. Grupul era format din erudiți ca italianul Gherardo da Cremona, spaniolii Domingo Gundisalvi, Marcos de Toledo, Juan de Sevilla; ca englezii Robert din Chester, Adelard din Bath; ca germanul Hermann din Reichenau, sau ca slavul Hermannus Dalmata. Un alt asemenea centru de colaborare culturală se formează la curtea regelui Castiliei, Alfonso X el Sabio (1251–1284), impulsului căruia i se datorește popularizarea unor opere ca *Varlaam și Ioasaf, Sindbad, Kalila și Dimna*, ș.a.; sau opera escatologică intitulată *Cartea Scării*, precedent arab al viziunii *Divinei Comedii*. – „Istoria și cultura arabă din Spania, la care au colaborat arabi puri și berberi, descendenți din iberici și vizigoți, precum și evrei, nu este deci un capitol dintre cele mai strălucite ale diasporei arabe, ci un fundament esențial al însăși culturii europene" (Fr. Gabrieli).

În opera de difuzare a științei și filosofiei arabe sau grecești (din traducerile efectuate în limba arabă), rolul principal l-au avut centrele de traducători din Toledo și Palermo. Primul traducător și unul din renumiții medici ai școlii din Salerno, a fost savantul cartaginez de origine arabă Constantin Africanul (sec. XI), traducător din limba arabă al operelor lui Hipocrat, Galenos și a numeroase alte opere medicale. Sau, Adelard din Bath (activ între anii 1116–1142), în ale cărui lucrări medicale originale influența arabă este sensibilă. Dar cel mai prolific traducător din arabă a fost Gherardo da Cremona (1114–1187), căruia i se datorează versiunile în limba latină a peste 87 de tratate de medicină și astronomie, fizică și mecanică, astrologie și alchimie, matematică și filosofie[1].

În Europa Evului Mediu timpuriu, operele științifice ale Antichității în limba greacă, chiar dacă mai existau în bibliotecile unor mănăstiri, zăceau acolo necunoscute și nefolosite, – în primul rând din cauza necunoașterii, în Occident, a limbii grecești. Primele influențe ale științei arabe – în general debitoare celei grecești – apar în Europa în sec. X, în cadrul școlii medicale din Salerno. În Sicilia,

1 Printre acestea, *Almagestele* lui Ptolemeu, *Algebra* lui al-Khwarizimi, *Canonul medicinii* lui Ibn Sina, *Astronomia* lui al-Farabi, comentariile lui al-Nairizi la *Elementele* lui Euclid, operele lui al-Haithan – în primul rând *Opticae Thesaurus*, care i-a influențat și pe Leonardo da Vinci și pe Kepler, ș.a.m.d.

se traduc din arabă opere fundamentale, ca *Optica* lui Ptolemeu, sau enciclopedia medicală – cu titlul latin *Continens* – a lui al-Rāzi; în timp ce al-Idrisi, la Palermo, scrie *Geografia* sa, dedicată regelui normand. – Dar mai intens şi mai îndelungat a fost acest proces prin Peninsula Iberică; „aici s-a desăvârşit evoluţia decisivă pe care urma să se grefeze reînnoirea ştiinţei europene" (Aldo Mieli). Spre deosebire de Sicilia, aici lipsea un factor constitutiv: cultura greacă; aici fuziunea dintre creştini şi arabi se efectua pe o scară mai mare; în fine, aici exista şi un al treilea element operant de bază: evreii. Toleranţa califilor şi „regilor de Taifas" se extindea, apoi, şi asupra savanţilor creştini veniţi din ţări îndepărtate. Şi regii creştini din perioada *Reconquistei* se înconjurau de savanţi musulmani şi evrei[1]. Prin acţiunea conjugată a acestor trei factori, la marele număr de traduceri din arabă în latină se adaugă şi cele din arabă în ebraică, din ebraică în arabă sau în latină, ori din arabă şi ebraică în castiliană.

Ştiinţa nouă a Occidentului este indisolubil legată de contribuţia arabilor. Leonardo Pisano (Fibonacci, cca 1170–1240), marele renovator al matematicii în Occident, este format la această şcoală; operele sale originale (*Liber abbaci, Practica geometriae, Liber quadratorum*, ş.a.) sunt alimentate din surse arabe. Impresionanta operă originală (de teologie, medicină, psihologie, astrologie, alchimie) a celebrului medic Arnaldus Villanovanus (cca 1235–1311) – traducător din arabă a operelor lui Galenos, al-Kindi, Ibn Sina, etc. – trădează o profundă influenţă a ştiinţei arabe, pe care Arnaldus a propagat-o larg în Occident. Profund impregnat de cultura arabă este Raimundus Lullus (cca 1235–1315), unul din marile spirite enciclopedice ale Evului Mediu, autor al unui mare număr de opere de teologie, medicină, filosofie, matematică, fizică, alchimie, precum şi al unor poeme în catalană; fondator al unui colegiu pentru studiul limbii arabe, Lullus şi-a scris câteva opere mai întâi în această limbă (*Libre del gentil, Libre de contemplacio*).

Dar difuzarea ştiinţei şi filosofiei arabe, precum şi rolul pe care l-au jucat în formarea şi dezvoltarea culturii europene, au avut o pondere – cum am menţionat şi la locurile respective – care nu poate fi îndeajuns apreciată. Filosofia scolastică medievală, de pildă, este, în mare parte, de neconceput fără a ţine seama de aportul şi influenţa filosofilor arabi.

1 La Toledo (recucerit de Alfonso VI în 1085), episcopul şi marele cancelar al regatului Castiliei, Raimondo, între 1126–1151 cheamă numeroşi savanţi cărora le comandă traduceri de importante opere ştiinţifice arabe (Juan din Sevilla, Domingo Gundisalvo, Robert din Chester, Hermannus Dalmata, ş.a).

Influența filosofiei arabe asupra celei europene occidentale începe în sec. XII, devine masivă în sec. XIII și continuă în următoarele două secole (cf. Ibrahim Makdur) – când ea a dat gândirii filosofice a Renașterii un impuls pentru studiul Universului, i-a îndreptat atenția spre fenomenele naturale, i-a stimulat interesul pentru cercetarea științifică și a pus bazele metodei experimentale. Siger de Brabant este un partizan al lui Averroes, Roger Bacon îl preferă pe Avicenna, iar Toma din Aquino combină elemente împrumutate din filosofia amândurora. Fondatorul școlii franciscane și unul din primii scolastici, Alexander din Hales (cca 1170–1245), acceptă și propagă doctrina lui Avicenna, – la fel ca reprezentantul acestei direcții, Duns Scot; în timp ce școala dominicană, în frunte cu Toma din Aquino, se declară mai apropiată de Averroes.

Prestigiul și acțiunea filosofiei islamice privesc atât metoda de studiu cât și temele abordate. Arabii au atras atenția (deși erau mai atașați de Platon și de neoplatonism) asupra lui Aristotel, pe care occidentalii l-au receptat în lumina interpretărilor date de Avicenna și Averroes. În sec. XIII, activitatea filosofică din cadrul universităților Occidentului era concentrată aproape exclusiv asupra studierii filosofiei Stagiritului și a acestor doi mari exegeți ai săi. – În privința temelor tratate de preferință, acestea au fost, în principal: categoriile aristotelice, eternitatea Universului, bazele metafizicii și esența sufletului. Contactele filosofice strânse dintre lumea Occidentului și cea islamică sunt ilustrate de cazul lui Frederic II al Siciliei, care obișnuia să adreseze spre dezbatere diferite întrebări filosofilor musulmani din Siria, Egipt și Andaluzia. Sau de cazul lui Dante, care îi plasează pe Avicenna și Averroes, cu multă admirație, alături de Ptolemeu, Hipocrat și Galenos (*Inf.*, IV, 142–144).

Legăturile artistice ale europenilor cu lumea arabo-islamică încep încă din sec. VIII, odată cu schimburile comerciale care includeau și obiecte de artă (de fildeș, metal, ceramică, sticlă, covoare, ș.a.). Cu ocazia cruciadelor, occidentalii au cunoscut mai de aproape arta arabă. În Peninsula Iberică, creștinii refugiați din zonele ocupate de musulmani (*mozarabii*) au difuzat – la fel ca musulmanii rămași în regiunile recucerite de creștini (*mudejares*) – stilul arhitecturii și tehnicile artistice în toată Spania. (Dar influențe arabe se regăsesc până și în arhitectura unor biserici din nordul Franței sau în Anglia).

Arhitectura Evului Mediu occidental a fost sensibil influențată – mai ales în Sicilia și Spania – de tradițiile arhitecturii arabo-musulmane (ferestre duble, arce de diferite genuri, creneluri, cupole, arcade sau bolte poligonale și segmentare, suprafețe traforate, decorație policromă cu ceramică emailată). Arcul în formă de potcoavă (apărut mai întâi în 709, în moscheea omayyazilor din Damasc) a fost mult folosit de arabi, atât pentru posibilitățile sale structurale cât și decorative; de la ei, a trecut în Sicilia, sudul Italiei, Spania și Franța. Arcul trilobat (binecunoscut în arhitectura indiană, „dar care la arabi apare dintr-un desen pur geometric bazat pe diviziunea aritmetică" – Ahmad Fakhry) a fost preluat în arhitectura gotică. De asemenea, arcul dantelat (polilobulat) și arcul ascuțit (originar din Irak).

Arcul orb – frecvent întrebuințat în arhitectura arabo-musulmană și în stilul *mudejar* – s-a transmis până și arhitecturii engleze (în catedralele din Durham, 1093, și Norwich, 1119). Un alt element provenind din arhitectura arabă, tipul de arc obtuz, a devenit cunoscut în Anglia (unde folosirea lui este prevalentă în sec. XVI) sub numele de „arc Tudor". Uneori, în arhitectura unor monumente religioase din Franța apar chiar inscripții ornamentale cu caractere cufice (catedralele din Bordeaux, Le Puy, ș.a.). – Să mai amintim, în sfârșit, influențele arabo-musulmane în obiectele de artizanat artistic (textile, ceramică, obiecte de sticlă, legături de cărți în piele, etc.).

„Arabii sunt cei care au dat exemplul unei valorificări și al unei analize critice a moștenirii culturale antice (...) Poate însă că trebuie să vorbim de o adevărată influență directă a arabilor asupra europenilor atunci când luăm în considerare lirica și nuvelistica" (Norman Daniel).

Într-adevăr, în domeniul literaturii arabii au fost mediatorii acestui proces de transmisiune în lumea europeană a unui vast material de legende, povestiri și fabule, originare din India și Persia. Dante însuși s-a servit în schema (și chiar în unele detalii) *Divinei Comedii* de izvoare arabe[1]. Verosimilă este și influența arabo-islamică asupra trubadurilor, – atât sub raportul tematicii, cât și în

1 Primul, *Cartea urcării la cer* (*Kitab al-Miraj*), operă populară din sec. IX, descrie experiența mistică a lui Muhammad și viziunile sale asupra Paradisului și Infernului. Legenda arabă – care era cunoscută în Europa, în timpul lui Dante, într-o versiune latină și o alta, în franceza veche – revelează nenumărate coincidențe și amănunte, prezente în *Divina Comedie*.

crearea celor dintâi forme strofice și rimate ale poeziei romanice, mai ales provensale (și, prin reflex, italiene: de ex., în *Laudele* lui Jacopone da Todi)[1].

Poezia provensală – a cărei noutate „nu constă în tema însești a iubirii, ci în modul convențional de tratare a temei" – promovează un cult al femeii a cărui tradiție literară poate fi găsit în poezia arabă din Spania; „cea mai importantă trăsătură a acestei noi poezii lirice este apariția unei anumite scheme literare a iubirii platonice combinate cu o teorie socială și etică despre iubire, teorie care a constituit contribuția distinctivă a arabilor" (H.A.R.Gibb). – A doua arie de transmisie a influenței arabe a constituit-o regatul normand din Sicilia. „Școala siciliană" de la curtea lui Frederic II cultiva poezia în limba „vulgară", în italiană, inspirându-se și din poeți arabi (care însă foloseau numai limba arabă clasică). *Romancero*-ul spaniol păstrează vie amintirea prezenței musulmanilor în Spania: ciclul „romanțelor maure" au probabil la bază un original arab. *Kalila și Dimna* a devenit cunoscută Occidentului, prin textul arab, datorită versiunii în limba latină a lui Giovanni din Capua (*Directorium humanae vitae*). Subiectele povestirilor picarești prezintă analogii evidente cu cele ale genului *maqamat*. Juan Manuel s-a inspirat, în *Contele Lucanor*, din opera arabă tradusă sub titlul *Liber philosophorum moralium*. – Și exemplele ar mai putea continua.

În sfârșit, semnificativ pentru aria vastă și pentru varietatea domeniilor în care s-a exercitat influența arabă în Europa, este și reflectarea acestor influențe în fondul lexical al diferitelor științe[2], sau în vocabularul vieții cotidiene[3].

---

1 Structura tipică este cea a strofei *zejel*-ului, după sistemul rimei: a, a/b, b, b, a/c, c, c, a, – etc. Schema aceasta se va regăsi în versurile lui Alfonso el Sabio, în cântecele de dans provensale, în *villancicos* castiliene, și deja la primul trubadur, Guillaume IX de Aquitania. Există însă și urme de lirică veche spaniolă în unele poeme arabe scrise în Spania – ca formele numite *jarchas*.

2 Zenit, nadir, azimut, Aldebaran, algebră, algoritm, cifră, zero; alchimie, alcaloizi, alcool, borax, elixir, talc, etc.

3 Alcov, almanah, amiral, anilină, arsenal, asasin, aval, azur, baldachin, bazar, cablu, cafea, cală, calibru, a călăfătui, camfor, caporal, carafă, caravană, catran, caviar, chintal, coton, damasc, fanfară, fes, hazard, iasomie, intarsia, lapislazuli, lămâie, lăută, mască, magazin, materasă, meschin, mosc, muselină, papagal, persiane, razie, sarazin, sirop, sofa, șah, șal, șerbet, tafta, talisman, tambur, tarif, turban, turcoază, zahăr, ș.a.

ÎN ROMÂNIA

În țara noastră, primele date despre cultura și civilizația arabă apar la sfârșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII, datorită operelor lui D.Cantemir (*Istoria imperiului otoman, Sistemul religiei mahomedane*, etc.). Dar „cea mai veche școală cranică pe teritoriul României a fost înființată la Babadag în anul 1484. Din porunca sultanului Bayazid al II-lea" (Gh. Grigore). Se pare că limba arabă o cunoștea și mitropolitul Antim Ivireanul – care, în primii ani ai sec. XVIII, tipărise la București cărți de cult în această limbă pentru arabii creștini din Siria, cu caractere gravate de el însuși. Este foarte probabil ca și marele erudit Nicolae Milescu să fi cunoscut araba, – limbă care se crede că ar fi fost predată și la Academia Domnească din Iași[1]. Samuel Micu și Ienăchiță Văcărescu fac ample incursiuni în operele lor (rămase în manuscris) și în perioada începuturilor islamismului, – primul în *Hronologhiia împăraților turcești*, al doilea în *Istoria atotputernicilor împărați otomani*. În 1829, *Curierul românesc* publică o serie de articole intitulată *Literatura arabă*. Informații despre lumea arabă apar acum în aproape toate revistele timpului.

Primul specialist român în limba și literatura arabă, autor al unor studii asupra poeziei arabe, a fost Timotei Cipariu, care a colecționat și numeroase opere ale unor scriitori arabi. Cipariu studiază *Coranul* cu atenție, făcând și multe adnotări pe exemplarele pe care le poseda. Un alt arabist român din prima jumătate a sec. XIX a fost căpitanul C. Oltelniceanu, posesor și al unei interesante biblioteci de orientalistică. Vasile Alecsandri, care cu ocazia călătoriei sale în Maroc își întocmise un mic vocabular român-arab de vreo 200 de cuvinte, a tradus în românește două poeme arabe. Mihail Kogălniceanu, membru al ilustrei *Société Orientale* de France, în notele sale de călătorie în Spania (1864) arăta a fi informat asupra istoriei, civilizației, științei, filosofiei și literaturii arabe. Mihai Eminescu îl evocă pe Harun al-Rașid într-un poem neterminat, păstrat în manuscris. C. Negruzzi (în 1844) și B.P. Hasdeu (în 1865) au tradus fragmente din jurnalul de călătorie în Țările Românești al patriarhului Macarie din Anatolia[2]; dar prima traducere direct din originalul

1 Pentru aceste date și următoarele, cf. în principal Mircea Anghelescu (*Romano-Arabica*, I-II, – vd. *Bibliografia*).

2 Stimulați de interesul lui B.P. Hasdeu pentru orientalistică, o serie de intelectuali (Th. Aguletti, C. Șăineanu, I. Popescu, Gh. Popescu-Ciocănel, ș.a.) au făcut serioase studii de arabistică, la Paris și Berlin.

arab al acestui jurnal, publicat în 1908, aparţine orientalistului Gh. Popescu-Ciocănel, – care în anul următor îşi publică şi conferinţa despre *Muhammad şi opera sa*. O ediţie critică a textului arab al jurnalului, însoţită de o traducere în limba franceză, este publicată la Paris (1927) de Vasile Radu, profesor la Universitatea din Chişinău. Cu câţiva ani mai înainte (1912) apăruse la Cernăuţi traducerea integrală, din limba arabă, – o traducere cu totul remarcabilă, valabilă şi azi, – a *Coranului*, precedată de un amplu şi bine informat studiu introductiv, datorată profesorului universitar Silvestru Octavian Isopescul.

Cărţi populare dintre cele mai larg difuzate, provenind – prin filieră bizantină – din versiuni arabe, „împrumută ceva din atmosfera, din tradiţiile istorice şi culturale ale acestui popor" /arab – n.n. O.D./ (M. Anghelescu). Acesta este cazul *Sindipei* – cunoscută şi sub titlul *Istoria celor şapte viziri* – tradusă în sec. XVII (cel mai vechi manuscris păstrat, o copie a altuia mai vechi, datează din 1703). În fine, *O mie şi una de nopţi* a cunoscut o foarte largă circulaţie şi la noi[1]. – Monografii, traduceri, studii şi articole privind istoria, filosofia, limba şi literatura arabă au fost publicate în special după al doilea război mondial, de istorici şi filologi[2].

1 Prima versiune românească consemnată a unor povestiri din *O mie şi una de nopţi* (traduse după un intermediar grecesc) datează din 1782 (*Aravicesc Mitologicon*... ms., 254 foi). A doua traducere, în 3 volume şi după acelaşi intermediar, terminată în 1783 la mănăstirea Hurez, conţine 67 de povestiri. A treia, intitulată *Istorii arăpeşti*..., rămasă de asemenea în manuscris, aparţine lui Scarlat Barbul Tempeanu (1808). Pe lângă alte fragmentare versiuni manuscrise, povestiri din această operă au fost tipărite în sec. XIX în 15 ediţii, iar în sec. XX în 17 (până, în 1960). Prima traducere – publicată la Sibiu în 1835–1838 – are 4 volume. O nouă traducere, a lui Ioan Barac, în 8 volume, apare la Braşov (1836–1840). Dintre ediţiile publicate în secolul nostru menţionăm traducerea lui Liviu Rebreanu, în 2 volume (din 1922, 41 de povestiri) şi adaptarea lui Eusebiu Camilar, în 4 volume, apărute între 1956–1963. În fine, o traducere integrală (după Mardrus), în 14 vol., de P. Hossu, D. Murărașu şi H. Grămescu (*Cartea celor o mie şi una de nopţi*, 1966–1976). Numeroase sunt motivele narative din această operă intrate în folclorul nostru (cf. Const. Eretescu).

2 Aurel Decei, Yves Goldenberg, Virgil Cândea, M. Guboglu, Nadia Anghelescu, Mircea Anghelescu, Ilie Bădicuţ, Nic. Dobrişan, Grete Tartler, ş.a.

BIBLIOGRAFIE

LUCRĂRI CONSULTATE

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA CELȚILOR

1. AMMIANUS Marcellinus, *Istorie romană*. Studiu introd. și note de David Popescu. – Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
2. H.D'ARBOIS DE JUBAINVILLE, *Les premiers habitants de l'Europe*. T. II. – E. Thorin, Paris, 18942.
3. H. D'ARBOIS DE JUBAINVILLE, *Le cycle mythologique irlandais et la mythologie celtique*. – E. Thorin, Paris, 1884.
4. H. D'ARBOIS DE JUBAINVILLE, *Les Druides et les dieux celtiques à forme d'animaux*. – H. Champion, Paris, 1906.
5. H. D'ARBOIS DE JUBAINVILLE, *La famille celtique. Étude de droit comparé*. – Ém. Bouillon, Paris, 1905.
6. Dumitru BERCIU, *Lumea celților*. – Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1970.
7. Caius Iulius CAESAR, *Războiul gallic*. Trad. și note de J. Vilan-Unguru. – Ed. Științifică, București, 1964.
8. Virginia CARTIANU, *Urme celtice în spiritualitatea și cultura românească*. – Ed. Univers, București, 1972.
9. Virginia CARTIANU, *Miniatura irlandeză*. – Ed. Meridiane București, 1976.
10. Roger CHAUVIRÉ, *La Geste de la Branche Rouge, oú l'Iliade irlandaise*. V. F. Sant'Andrea Éd., Paris, 1926.
11. I.H. CRIȘAN, *Contribuții la problema celților din Transilvania*. (Extras). – Ed. Academiei R.S. România, București, 1971.
12. I.H. CRIȘAN și Z. MILEA, *Descoperiri celtice la Papiu-Ilarian (jud. Mureș)*. (Extras). – Muzeul de Istorie, Cluj, 1970.
13. Barry CUNLIFFE, *The celtic world*. – The Bodley Head, London, 1979.
13a P.I. DAVID, *Coincidențe și relații generale (indirecte) între tracodaci – celtobritoni și Anglia–Dacoromania* (Sec? – XIII). Ed. Inst. Biblic, București, 1975.
14. Joseph DÉCHELETTE, *Manuel d'archéologie préhistorique et gallo–romaine*. T. III. – Aug. Picard, Paris, 19272.
15. Myles DILLON, Nora CHADWICK, *I regni dei Celti* (trad. ital.). – Il Saggiatore, Mondadori, Milano, 1968.
16. DIODOR din SICILIA, *Bliblioteca istorică*. – Ed. Sport–Turism, București, 1981.
17. G. DOTTIN, *Manuel pour servir à l'étude de l'antiquité celtique*. – Éd. Champion, Paris, 1915.
18. G. DOTTIN, *L'Épopée irlandaise*. Introd., trad. et notes par –. La Renaissance du Livre, Paris, 1923.

19. Paul-Marie DUVAL, *La vie quotidienne en Gaule pendant la paix romaine* (I–III s. après J.C.). – Hachette, Paris, 1955.
20. Paul-Marie DUVAL, *Les Celtes*. – Gallimard, Paris, 1977.
21. Paul-Marie DUVAL, *Les Dieux de la Gaule*. Nouvelle édition. – Payot, Paris, 1976.
23. H. JURGEN EGGERS, E. WILL, R. JOFFROY, W. HOLMQVIST, *Les Celtes et les Germains à l'époque païenne*. – A. Michel, Paris, 1965.
23a. Mircea ELIADE, *Histoire des croyances et des idées religieuses*. T. II. – Payot, Paris, 1978.
24. Jan FILIP, *Celtic civilization and its heritage*. Academia, Praga, 19762.
25. FITZ Jenö, *The Celts in Central Europe. Papers of the IInd Panonia Conference*. Editor –. Székesfehérvár, 1975.
26. Charles-M. GARNIER, *Eiré. Histoire d'Irlande*. – Aubier, Paris, 1939.
27. Albert GRENIER, *Les Gaulois*. – Payot, Paris, 1923.
28. Jacques HARMAND, *Les Celtes au second Age du Fer*. – F. Nathan, Paris, 1970.
29. J.-J. HATT, *Les Celtes et les Gallo-Romains*. – Nagel, Genève-Paris-Münnich, 1970.
30. C.F.C. HAWKES, *The Celts in british prehistory*. – În: „I Celti e la loro cultura". – Accad. Nazionale dei Lincei, Roma, 1978.
31. Henri HUBERT, *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de La Tène*. – A. Michel, Paris, 1974 (trad. rom. 1983).
32. Henri HUBERT, *Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique*. – A. Michel, Paris, 1974 (trad. rom. 1983).
33. P. JACOBSTHAL, *Early celtic art*. Vol.I–II. – Clarendon Press, Oxford, 1969.
34. Venceslas KRUTA, *Les Celtes* (trad. franc.). – Presses Univ. de France, Paris, 1976.
35. Pierre LAMBRECHTS, *Contribution à l'étude des divinités celtiques*. – De Tempel, Brugge, 1942.
36. Raymond LANTIER, *Die Kelten* (trad. franc.). – Franke Verlag, Bern – Lehnin Verlag, München (f.a.).
37. Olivier LAUNAY, *La civilisation des Celtes*. – Ed. Farnot, Genève, 1975.
38. Françoise LE ROUX, *La religion des Celtes*. În: „Histoire des religions" (Encyclopédie de la Pléiade"). – Gallimard, Paris, 1970.
39. Proinsias MAC CANA, *Celtic mythology*. – Hamlyn, London–New York, 1970.
40. Guido A. MANSUELLI, *Expansiunea continentală. Celții*. – În: „Civilizațiile Europei vechi", vol. I (trad. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1978.
41. J. MARKALE, *La femme celte. Mythe et sociologie*. – Payot, Paris, 1973.
42. J. MARKALE, *Les Celtes et la civilisation celtique*. –Payot, Paris, 1973.
43. J. MARKALE, *Vercingetorix*. – Hachette, Paris, 1982.
44. Jean MARX, *Les littératures celtiques*. – Presses Univ. de France, Paris, 19672.
45. Jacques MOREAU, *Die Welt der Kelten*. – J.G. Cotta'sche Buchhandlung, Stuttgart, 19654.
46. J.V.S. MEGAW. *Art of the european Iron Age. A study of the elusive image*. – Adams and Dort, Bath, 1970.
47. C.S. NICOLAESCU-PLOPȘOR, *Antiquités celtiques en Olténie*. – În: „Dacia", XI–XII (1945–1947).
48. Vasile PÂRVAN, *La Dacie à l'époque celtique*. (Extras). – Aug. Picard, Paris, 1926.
49. Dorin POPESCU, *Celții în Transilvania*. – Dacia Traiană, Sibiu, 1944.
50. T.G.E. POWELL, *The Celts*. – Thames and Hudson, London, 1967.
51. Joseph RAFTERY, *The Celts*. Edited by –. The Mercier Press, Cork, 19672.
52. A. RIVOALLAN, *Présence des Celtes*. – Nouv. Librairie Celtique, Paris, f.a. (960).

53. E.-L. SJOELSTEDT, *Dieux et Héros des Celtes*. – Presses Univ. de France, Paris, 1940.
54. STRABON, *Geografia*. Vol. I–III. Studiu introd., note şi indice de Felicia Vanţ–Ştef. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1972–1983.
55. E. STUART PIGGOTT, *Early celtic art*. Introduction by – Edinburgh Univ. Press, Edinburgh, 1970.
56. Miklós SZABÓ, *Sur les traces des Celtes en Hongrie*. – Éd. Corvina, Budapest, 1971.
57. Émile THEVENOT, *Les Gallo–Romains*. – Presses Univ. de France, Paris, 1948.
58. Joseph VENDRYÉS, *La religion des Celtes*. În: „Mana. Introduction à l'histoire des religions", T. III – Presses Univ. de France, 1948.
59. L. de VESLY, *Les Fana, ou petits temples dans la Gaule antique*. – Paris, 1932.
60. Jan de VRIES, *I Celti. Etnia, religiosità, visione del mondo*. (trad. ital.). – Jaca Book, Milano, 1982.
61. Vlad ZIRRA, *Aspects of the relations between Dacians and Celts in Transylvania* (th – 2th centuries B.C.). Extras. – Ed. Academiei R.S. România, Bucureşti, 1975.
62. Vlad ZIRRA, *Influence des Géto–Daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie*. (Extras). – Suékesfehérvar, 1975.
63. Vlad ZIRRRA, *A propos de la présence des éléments laténiens sur la rive occidentale de la Mer Noire*. (Extras). – Nice, 1976.
64. Vlad ZIRRA, *The Eastern Celts of Romania*. – În: „Indo–European Studies", vol, 1976, nr. 1.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA POPOARELOR GERMANICE

1. AMMIANUS Marcellinus, *Istorie romană*. Studiu introd., trad. şi note de David Popescu. – Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1982.
2. F.G. BERGMANN, *Poèmes islandais, tirés de l'Edda de Saemund*. Avec une introd., des notes et un glossaire, par –. ' Imprimérie Royale, Paris, 1838.
3. P.H. BLAIR, *An introduction to Anglo–Saxon England*. – Cambridge Univ. Press, Cambridge, 19772.
4. Régis BOYER, *Les Vikings et leur civilisation. Problèmes actuels*. Rapports scientifiques publiés sous la dir. de –. Mouton, Paris–La Hayer, 1976.
5. Marcel BRION, *Théodoric, roi des Ostrogoths*. – Payot, Paris, 1935.
6. Caius Iulius CAESAR, *Războiul gallic*. Trad. şi note de J. Vilan–Unguru. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1964.
7. Gianna CHIESA ISNARDI, *Edda di Snorri*. Trad., pref. e note di –. Rizzoli, Milano, 19812.
8. Ioan COMŞA, *Njala. Saga despre Njal*. Trad., pref. şi note de –. Vol. I–II. – Ed. Minerva, Bucureşti, 1980.
9. Pierre COURCELLE, *Histoire littéraire des grandes invasions germaniques*. – Hachette, Paris, 1948.
10. Christian COURTOIS, *Les Vandales et l'Afrique*. – Gouvernement Général de l'Algerie. Service des Antiquités, 1955.
11. Nansen DEFENDI, *Romania e Gothia*. A cura di –. Casa Ed. G. D'Anna, Messina– Firenze, 1972.
11a. Nansen DEFENDI, *Il tramonto della potenza gotica e la restaurazione bizantina nell'Italia del VI secolo*. A cura di –. Casa Ed. G. D'Anna, Messina–Firenze, 1972.

12. Emillenne DEMOGEOT, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*. Vol. I–II. – Aubier, Paris, 1979.
13. Paolo DIACONO, *Storia dei Longobardi*. Trad. di Fed. Roncoroni. Introd. di Enzo Fabiar –. Rusconi Ed., Milano, 19714.
14. Philip DIXON, *Barbarian Europe*. – Phaidon, Oxford, 1976.
15. David C. DOUGLAS, *The norman achievement, 1050–1100*. – Eyre and Spottiswood, London, 1969.
16. Georges DUMÉZIL, *Mythes et dieux des Germains. Essai d'interprétation comparative*. – E.Leroux, paris, 1939.
17. Frédéric DURAND, *Les Vikings*. – Presses Univ. de France, Paris, 19692.
18. E.R. EDDISON, *Egil's saga*. Translation, introduction and notes by –. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1930.
18a. Mircea ELIADE, *Histoire des croyances et des idées religieuses*. T. II. – Payot, Paris, 1978.
19. Christine FELL, *Les mondes nordiques*. – În: *Histoire et héritage de l'Europe barbare* (V^e^–XIIe siècles). Sous la dir: de David M. Wilson (tr. fr.). – Libr. J. Tallandier, Paris, 1980.
20. Émile Félix GAUTIER, *Genseric, roi des Vandales*. – Payot, Paris, 1935.
21. Roger GRAND, *Recherches sur l'origine des Francs*. – A. et J. Picard, Paris, 1965.
22. W. HOLMQVIST, *Germanic art during the first milenium* A.D. – Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Stockholm, 1955.
23. Rolf HACHMANN, *Les Germains* (trad. fr.). – Nagel, Genève–Paris–Münich, 1971.
24. Henri HUBERT, *Les Germains*. – A. Michel, Paris, 1952.
25. Gwyn JONES, *I Vichingi. Aventure di una civiltà* (tr. it.). Newton Compton er., Roma, 1977.
26. H. JÜRGEN EGGERS, etc., *Les Celtes et les Germains à l'époque païenne*. – A. Michel, Paris, 1965.
27. T.E. KARSTEN, *Les anciens Germains. Introduction à l'étude des langues et des civilisations germaniques*. –Payot, Paris, 1931.
28. P.D. KING, *Law and society in the visigothic kingdom*. – Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1972.
29. Gustav KOSSINA, *Germanische Kultur im I Jahrhundert*. – Curt Kabitzsch Verlag, Leipzig, 19392.
30. Bruno KRÜGER, *Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa*. Band I. Von den Anfängen bis zum 2 Jahrhundert u. Z. Unter Leitung von –. Akademie Verlag, Berlin, 1976.
31. R. LATOUCHE, *Les grandes invasions et la crise de l'Occident au Ve s.* – Aubier, Paris, 1946.
32. Jack LINDSAY, *I Normanni* (trad. it.). – Rizzoli, Milano, 1984.
33. Florica LORINȚ, *Oamenii Nordului*. – Ed. Științifică, București, 1965.
34. Ferdinand LOT, *Les invasions germaniques*. – Payot, Paris, 1935.
35. Patrick LOUTH, *La civilisation des Germains et des Vikings* (tr. fr.). – Éd. Famot, Genève, 1976.
36. Mihail MACREA, *Cultele germanice în Dacia*. –Tip. „Cartea Românească", Cluj, 1947.
37. Enrico MAFFEZZONI, *La dominazione longobarda in Italia*. A cura di – Ed. G. D' Anna, Messina–Firenze, 1972.
38. Raoul MANSELLI, *L'Europa medievale*. Tomo primo. Parte prima. (L'Europa e il mondo germanico). – U.T.E.T., Torino, 1979.
39. Carlo Alberto MASTRELLI, *L'Edda. Carmi norreni*. Introd., trad. e commento di –. Sansoni, Firenze, 1951.

40. Lucien MUSSET, *Les invasions: les vagues germaniques.* – Presses Univ. de France, Paris, 1969.
41. Lucien MUSSET, *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne* (VIIe–XIe siècles). – Presses Univ. de France, Paris, 1965.
42. Lucien MUSSET, *Les peuples scandinaves au Moyen Age.* – Presses Univ. de France, Paris, 1951.
43. Lucien MUSSET, *Introduction à la runologie.* En partie d'après les notes de F. Mossé. Aubier–Montaigne, Paris, 1965.
44. Emil NACK, *Germania* (trad. it.). – Ed. La Scuola, Brescia, 1972.
45. Gustav NECKEL, *Kultur der alten Germanen.* – Akad. Verlagsgesellschaft Athenaion, Potsdam, 1934.
46. Eduard NORDEN, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania.* – B.G. Teubner, Stuttgart, 1971.
47. Gabriele PEPE, *Il Medioevo barbarico in Europa.* – A. Mondadori, Milano, 1967.
48. Harrold PICTON, *Early german art and its origins. From the beginnings to about 1050.* – Batsford, London, 1939.
49. Rudolf PÖRTNER, *La Saga des Vikings* (trad. fr.). – Favard, Paris, 1974.
50. PROCOPIUS DIN CESAREA, *Războiul cu goţii.* – Ed. Academiei R.P. Române, Bucureşti, 1963.
51. Paul RICHÉ, *Les invasions barbares.* – Presses Univ. de France, Paris, 1964.
52. Paul RICHÉ, *Éducation et culture dans l'Occident barbare* (VIe–VIIe s.). – Éd. du Seuil, Paris, 19623.
53. Rosario ROMEO e Giuseppe TALAMO, *Documenti storici.* A cura di –. Vol. I. Il Medioevo Nuova edizione. – Loscher. Torino, 1979.
54. Mario RUFFINI, *Le origini letterarie in Spagna. L'Epoca visigotica.* Ed. L'Aquila, Torino, (f.a.).
55. Pier Giuseppe SCARDIGLI, *Lingua e storia dei Goti.* –Sansoni, Firenze, 1964.
56. Ludwig SCHMIDT, *Geschichte der Wandalen.* – Verlag C.H. Beck, München, 1942.
57. Hermann SCHREIBER, *I Goti* (trad. it.). – Garzanti, Milano, 1981.
58. Hermann SCHREIBER, *I Vandali* (trad. it.). – Rizzoli, Milano, 1984.
59. Sir Frank M. STENTON, *Anglo–Saxon England.* – Clarendon Press, Oxford, 1971.
60. Publius Cornelius TACITUS, *Despre originea şi ţara germanilor.* Trad. Teodor A. Naum – În: Opere, I. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1958.
61. Publius Cornelius TACITUS, *Anale.* – În: *Opere*, III. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1964.
62. E.A. THOMPSON, *The Visigots in the time of Ulfila.* – Clarendon Press, Oxford, 1966.
63. E.A. THOMPSON, *Una cultura barbarica!. I Germani* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1976.
64. Jan de VRIES, *Altgermanische Religionsgeschichte.* B.I.–II. – Walter de Gruyter, Berlin und Leipzig, 1935.
65. David. M. WILSON, *Les mondes nordiques. Histoire et héritage de l'Europe barbare.* V – XII siècle. Sous la direction de –. Libr. Jules Tallandier, Paris, 1980.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA BIZANTINĂ

1. *** *Congrès international des études byzantines* (Actes), t. I–IV. Ed. Academiei R.S. România, Bucureşti, 1971.

2. *** *Études byzantines et post-byzantines* I. – Publiées par les soins de E. Stănescu et N.-Ş. Tanaşoca. – Ed. Academiei R.S. România, Bucureşti, 1979.
3. *** *Lumea Bizanţului* /culegere de studii/. – Col. „Bibl. de istorie", Bucureşti, 1972.
4. *** *Dighenis Akritas*. Trad. de N.I. Pintilie şi Nikos Gaidagis. Pref. şi note de N.Ş. Tanaşoca. Ed. Univers, Bucureşti, 1974.
5. Umberto ALBINI, Enrico V. MALTESE, *Bisanzio nella sua letteratura*. A cura di –. Garzanti, Milano, 1984.
6. Milton V. ANASTOS, *Studies in byzantine intellectual history*. – Variorum Reprints, London, 1979.
7. Edyth ARNALDI, *Il fenomeno Bisanzio*. – Pan Editrice, Milano, 1970.
8. Norman H. BAYNES and H. St. L.B. MOSS, *Byzantium. An introduction to East Roman Civilization*, Edited by –. At the Clarendon Press, London, 1953.
9. L. de BEYLE, *L'habitation byzantine*. – Leroux, Paris, 1902.
10. Antoine BON, *Bisanzio* (tr. ital.). Coll. „Archaeologia Mundi". – Nagel, Roma, 1975.
11. Georges BRĂTIANU, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin*. – P. Geuthner, Paris, 1936.
12. Georges BRĂTIANU, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*. – P. Geuthner, Paris, 1938.
13. Louis BRÉHIER, *Vie et mort de Byzance*. – A. Michel, Paris, 1969.
14. Louis BRÉHIER, *Les institutions de l'empire byzantin*. – A. Michel, Paris, 1970.
16. Stelian BREZEANU, *O istorie a imperiului bizantin*. – Ed. Albatros, Bucureşti, 1981.
17. Francesco COGNASSO, Bisanzio. Storia di una civiltà. – Sansoni, Firenze, 1974.
18. Ana COMNENA, *Alexiada*, vol. I–II. Trad. de Marina Marinescu. Pref. şi note de N.Ş. Tanaşoca. – Ed. Minerva, Bucureşti, 1977.
19. Robert de CLARI, *La conquête de Constantinopole*. Trad. par P. Charlot. – E. de Boccard, Paris, 1939.
19a. Jules COMBARIEU, *Histoire de la musique*. Tome I. – A. Colin, Paris, 1924.
20. Charles DELVOYE, *Arta bizantină*. Vol. I–II (trad. rom). – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1976.
21. Otto DEMUS, *Byzantine art and the West*. – N.Y. University Press, New York, 1970.
22. Charles DIEHL, *Histoire de l'Empire byzantin*. – A. Picard, Paris, 1924.
23. Charles DIEHL, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*. – E. Leroux, Paris.
24. Charles DIEHL, *Les grandes problèmes de l'histoire byzantine*. – A. Coli, Paris, 1948.
25. Charles DIEHL, *Byzance. Grandeur et décadence*. – Flammarion, Paris, 1926.
26. Charles DIEHL, *Constantinopole*. – H. Laurens, Paris, 1924.
27. Charles DIEHL, *Études byzantines*. – A. Picard, Paris, 1905.
28. Charles DIEHL, *Choses et gens de Byzance*. – E. de Boccard, Paris, 1926.
29. Charles DIEHL, *La société byzantine à l'époque des Comnènes*. – J. Gamber, Paris, 1929.
30. Charles DIEHL, *Manuel d'art byzantin*. T. I–II. – Aug. Picard, Paris, 1925, 1926.
31. Charles DIEHL, *Figuri bizantine* (trad. rom.), vol. I–II. – Ed. pt. Literatură, Bucureşti, 1969.
32. Alain DUCELLIER, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne*. – Hachette, Paris, 1976.
33. Jadran FERLUGA, *Bisanzio. Società e stato*. – Sansoni, Firenze, 1974.
34. Valentin Al. GEORGESCU, *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea*. – Ed. Academiei R.S.România, Bucureşti, 1980.

35. Paul GOUBERT, *Byzance avant l'Islam*. T. I–II. – Éd. J. Picard, Paris, 1951, 1956.
36. André GRABAR, *L'art byzantin. Les Éditions d'art et d'histoire*, Paris, 1938.
37. André GRABAR, *La peinture byzantine. Étude historique et critique*. – Skira, Genève, 1953.
38. André GRABAR, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*. – Collège de France, Paris, 1957.
39. André GRABAR, *L'Âge d'or de Justinien. De la mort de Théodose à l'Islam*. – Gallimard, Paris, 1966.
39a. R.I. GRUBER, *Istoria muzicii universale*. Vol. I (tr. rom.). – Ed. Muzicală, Bucureşti, 1963.
40. René GUERDAN, *Vie, grandeurs et misères de Byzance*. – Club du Livre d'Histoire, Plon, Paris, 1956.
41. André GUILLOU, Filippo BURGARELLA, *La civiltà bizantina*. (În: „Nuova storia univ. dei popoli e delle civiltà", vol. VI, p. I). – U.T.E.T., Torino, 1981.
42. Anne HADJINICOLAOU-MARAVA, *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*. – Coll. de l'Inst. Français d'Athènes, Athènes, 1950.
43. Hans-Wilhelm HAUSSIG, *Storia e cultura di Bisanzio* (trad. ital.). – Il Saggiatore, Milano, 1964.
44. D.C. HESSELING, *Essai sur la civilisation byzantine* (trad. fr.). – A. Picard, Paris,1907.
45. Nicolae IORGA, *Istoria vieţii bizantine. Imperiul şi civilizaţia după izvoare* (trad. rom.). – Ed. Enciclopedică Română, Bucureţşti, 1974.
46. Nicolae IORGA, *Byzance après Byzance*. – Assoc. Interant. d'Études du Sud-Est Européen, Bucarest, 1971.
47. Nicolae IORGA, *Sinteza bizantină*. Texte alese, şi pref. de Dan Zamfirescu. – Ed. Minerva, Bucureşti, 1972.
48. Nicolae IORGA, *Études byzantines*. T. I–II. – Institut d'Études Byzantines, Bucarest, 1939–1940.
49. Alexander P. KAZHDAN, *Bisanzio e la sua civiltà* (trad. ital.). – Editori Laterza, Bari,1983.
50. Börje KNÖS, *Histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*. – Almqvist et Wiksell, Stockholm-Göteborg-Uppsala, 1962.
51.Paul LEMERLE, *Histoire de Byzance*. – Presses Univ. de France, Paris, 19696.
52. Paul LEMERLE, *Le style byzantin*. – Larousse, Paris, 1943.
53. Franz Georg MAIER, *L'Impero bizantino*. A cura di –. (Trad. ital.). – Feltrinelli, Milano, 1974.
54. Diogène MAILLART, *L'Art byzantin. Son origine, son caractère et son influence sur la formation de l'art moderne*. – Libr. Garnier, Paris (f.a.).
55. Cyril MANGO, *Architettura bizantina* (trad. ital.). – Electa Editrice, Venezia, 1974.
55a Cyril MANGO, *Byzantium: the Empire of New Rome*. Ch. Scribner's Sons, New York, 1980.
56. Cyril MANGO, *The Art of the Byzantine Empire*. 312–453. Sources and documents. – Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, New York, 1972.
57. Gervase MATHEW, *Byzantine Aestetics*. – John Murray, London (f.a.).
57a. Corina NICOLESCU, *Moştenirea artei bizantine în România*. – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1971.
58. D. OBOLENSKY, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*. – Weidenfeld and Nicholson, London, 1971.

59. Georges OSTROGORSKY, *Histoire de l'État byzantin* (trad. fr.). – Payot, Paris, 1969.
60. Georges OSTROGORSKY, *Pour l'histoire de la féodalité byzantione* (trad. fr.). – Ed. de l'Inst. de Philot. et d'Hist. Orientales et Slaves, Bruxelles, 1954.
61. Hayfort PEIRCE et Roxall TYLLER, *L'Art byzantin*. T. I–II. – Libr. de France, Paris, 1932, 1934.
62. Steven RUNCIMAN, *La civilisation byzantine*. (330–1453). (Trad. fr.). – Payot, Paris, 1952.
63. Steven RUNCIMAN, *The last byzantine Renaissance*. – Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1970.
64. Henri STERN, *L'Art byzantin*. – Presses Univ. de France, Paris, 1966.
65. David TALBOT RICE, *Art byzantin*. – Elsevier, Paris–Bruxelles, 1959.
66. Tamara TALBOT RICE, *Bisanzio* (trad. ital.). – Zanichelli, Bologna, 1972.
67. Nicolae-Şerban TANAŞOCA, *Literatura Bizanţului*. Studii. Antologie, traduceri şi prezentare de –. Ed. Univers, Bucureşti, 1971.
68. Basile TATAKIS, *La philosophie byzantine*. În: Émile BRÉHIER, *Histoire de la philosophie*. Deuxième fascicule supplémentaire. – Presses Univ. de France, Paris, 1959.
69. Răzvan THEODORESCU, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti* (secolele X–XIV). – Ed. Acad. R.S. România, Bucureşti, 1974.
70. A.A. VASILIEV, *Histoire de l'Empire byzantin*. T. I–II (trad. fr.). – Éd. A. Picard, Paris, 1932.
71. G. de VILLEHARDOUIN, *La conquète de Constantinople*. Éditée et traduite par Edm. Farral. T. I–II. – „Les Belles Lettres", Paris, 1939.
72. Gérard WALTER, *La vie quotidienne à Byzance au siècle des Comnènes* (1081–1180). – Hachette, paris, 1966.
73. Georges YOUNG, *Constantinople. Depuis les origines jusqu'à nos jours*. – Payot, Paris, 1934.

CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA ARABĂ

1. *Coranul*. – Trad. după originalul arabic însoţită de o introd., de Dr. Silvestru Octavian Isopescul. – Ed. Autorului, Cernăuţi, 1912.
2. *** *Islamic and arab contribution to the european Renaissance*. – General Egyptian Book Organization. Cairo, 1977.
3. *** *L'Islam et l'Occident*. – „Les Cahiers du Sud", Paris, 1947.
4. *** *L'Islam*. – În „Ulisse", anno XXXI, vol. 14, fasc. 83. – Roma, 1977.
5. *** *Romano–Arabica*. – Edited by M. Anghelescu. Vol. I–II. – Romanian Association for Oriental Studies, Bucharest, 1974, 1976.
6. *** *Antologie de poezie arabă*. Perioada clasică. Vol. I–II. Trad., antologie şi note de Grete Tartler şi Nic. Dobrişan. – Ed. Minerva, Bucureşti, 1982.
7. *** *Cele şapte mu'allaqate*. Trad., cuvânt înainte şi note de Grete Tartler. – Ed. Univers, Bucureşti, 1978.
8. AGA KHAN, Dr. ZAKI Ali, *L'Europe et l'Islam*. – Éd. du Mont-Blanc, Genève, 1945.
9. A.J. ARBERRY, *Aspects of islamic civilization*. – The Univ. of Michigan Press. G. Allen and Unwin, 1967.
10. Federico A. ARBORIO MELLA, *Gli Arabi e l'Islam. Storia, civiltà, cultura*. – Mursia, Milano, 1981.
11. Mohammed ARKOUN, *Essais sur la pensée islamique*. V A. Maisonneuve et Larose, Paris, 1973.

12. Mohammed ARKOUN, *La pensée arabe*. – Presses Univ. de France, Paris, 1975.
13. R. ARNALDEZ, L. MASSIGNON, A.P. IUŞKEVICI, *Ştiinţa arabă*. – În „Istoria generală a ştiinţei", vol. I. Sub cond. lui René Taton. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1970.
14. Sir Thomas ARNOLD and Alfred GUILLAUME, *The legacy of Islam*. Edited by –. At Clarendon Press, Oxford, 1931.
15. Michele AMARI, *Storia dei musulmani di Sicilia*. Con note a cura di Carlo Alfonso Nallino. Vol. I–II. – R. Prampolini Editore, Catania, 1933–19352.
16. AVERROES, *Tahafut al–tahafut (The incoherence of the incoherence)*. Transl. from the arabic, with introd. and notes, by Van Den Bergh. T. I–II. – Luzac, London, 1954.
17. AVICENNE, *Le livre de science*. Trad. par. M. Achena et H. Massé. T. I–II – „Les Belles Lettres", Paris, 1955–1958.
18. AVICENNE, *Livre des directives et remarques*. Trad. avec introd. et notes, par A.– M. Goichon. – J. Vrin, Paris, 1951.
19. AVICENNE, *Poème de la médicine*. Texte arabe, trad. franc., trad. latine du XIII s., avec introd. – „Les Belles Lettres", Paris, 1955.
20. Ali BACHIR, *L'amour, le mariage, la justice, selon le Koran*. – Éd. Nilsson, Paris (f.a.).
21. Alessandro BAUSSANI, *La civiltà musulmana. Da Maometto alla fine del califato abbaside* (1258). – În „Storia univ. dei popoli e delle civiltà", vol. VI. – UTET, Torino, 1981.
22. Maulavic Mohammed BEREKETULLAH, *Le khalifat*. – Paris, 1924.
23. Carlo BERNHEIMER, *L'Arabia antica e la sua poesia*. – Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1960.
24. Régis BLACHÈRE, *Introduction au Coran*. – Éd. Besson et Chantemerle, Paris, 19592.
25. Titus BURCKHARDT, *La civilización hispano–arabe*. – Alianza Universidad, Madrid, 19792.
26. Claude CAHEN, *L'Islamismo. I. Dalle origini all'inizio dell'Impero Ottomano* (trad. ital.). – Feltrinelli, Milano, 19833.
27. Marius CANARD, *L'expansion arabo–islamique et ses répercussions* – Variorum Reprints, London, 1974.
28. Bernard GARRA DE VAUX, *Les penseurs de l'Islam*. T. I–V (I – Les Souverains. L'histoire et la philosophie politique, II – Les géographes. Les sciences mathématiques et naturelles. III – L'Exégèse. La Tradition et la jurisprudence. IV – La Scolastique. La Théologie et la mystique. La Musique. V – Les Sectes. Le libéralisme moderne). – P. Geuthner, Paris, 1921–1926.
29. Stanwood COBB, *Islamic contributions to civilization*. – Avalon Press, Washington, 1963.
30. Henri CORBIN, *Histoire de la philisophie islamique. T. I. Des origines jusqu'à la mort d'Averroès*. – Gallimard, Paris, 1964.
31. N.J. COULSON, *A history of islamic law*. – Edinburgh Univ. Press, Edinburgh, 1964.
32. Norman DANIEL, *Gli Arabi e l'Europa nel Medio Evo* (trad. ital.). – Il Mulino, Bologna, 1981.
33. Hichen DJAÏT, *L'Europe et l'Islam*. – Éd. du Seuil, Paris, 1978.
34. Mohamet Abdallah DRAZ, *Initiation au Koran*. – Presses Univ. de France, Paris, 1951.
34a. Mircea ELIADE, *Histoire des croyances et des idées religieuses*, T. III. – Payot, Paris, 1984.
35. Nikita ÉLISSÉEFF, *L'Orient musulman au Moyen Âge* (622–1260). – A. Colin, Paris, 1977.

36. Mansour FAKMY, *La condition de la femme dans la tradition et l'évolution de l'Islamisme*. – F. Alcan, Paris, 1913.
37. Majid FAKHRY, *A history of islamic philosophy*. – Columbia Univ. Press, New York and London, 1970.
38. Francesco GABRIELI, *Maometto e le grandi conquiste arabe*. Il Saggiatore, Milano, 1967.
39. Francesco GABRIELI, *La letteratura araba*. Nuova ediz. aggiornata – Sansoni. Accademia, Firenze–Milano, 19674.
40. Francesco GABRIELI, *Gli Arabi*. – Sansoni, Firenze, 19752.
41. Roger GARAUDY, *Promesses de l'Islam*. – Éd. du Seuil, Paris, 1981.
42. Carlo GASBARRI, *La via di Allah*. – Ulrico Hoepli, Milano, 1942.
43. Maurice GAUDEFROY–DEMOMBYNES, *Mahomed*. – A. Michel, 1957.
44. Maurice GAUDEFROY–DEMOMBYNES, *Les institutions musulmanes*. – Flammarion, Paris, 1953.
44a. Maurice GAUDEFROY–DEMOMBYNES, *Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades*. – E. de Boccage, Paris, 1931.
45. H.A.R. GIBB, *Arabic literature. An introduction*. – Oxford Univ. Press, London–Oxford–New York, 1974[2].
46. H.A.R. GIBB and J.H. KRAMER, *Shorter Encyclopedia of Islam*. Edited by –. E.J. Brill, Leiden, 1953.
47. Heinrich GLÜCK und Ernst DIEZ, *Die Kunst des Islam*. Dritte Anflage. – Propyläen–Verlag, Berlin (f.a.).
48. A.–G.–MOICHON, *La philosophie d'Avicenne et son influence en Europe médiévale*. – A. Maisonneuve, Paris, 1951[2].
49. I. GOLDZIHER, *Le dogme et la loi de l'Islam*. Hist. du développement dogmatique et juridique de la religion musulmane (trad. franc.). – P. Geuthner, Paris, 1958.
50. Gustave E. von GRUNEBAUM, *L'Islam médiéval. Histoire et civilisation* (trad. franc.). – Payot, Paris, 1962.
51. Gustave E. von GRUNEBAUM, *L'identité culturelle de l'Islam* (trad. franc.). – Gallimard, Paris, 1973.
52. Gustave E. von GRUNEBAUM, *Islam. Experience of the holy and concept of man*. – Univ. of California, Los Angeles (f.a.).
53. Sania HAMADI, *Temperament and character of the Arabs*. – Twayne Publ. New York, 1960.
54. Philip K. HITTI, *History of the Arabs. From the earlist times to the present*. – Macmillan and Co., London, 19586.
55. P.M. HOLT, Ann K.S. LAMBTON, B. LEWIS, *The Cambridge history of Islam*. Vol. I–II. Edited by –. At the Univ. Press, Cambridge, 1970.
56. Marshall T.S. HODGSON, *The venture of Islam. Conscience and history in a world civilization*. Vol. I–III. – The Univ. of Chicago Press, Chicago and London, 1974.
57. Clément HUART, *Histoire des Arabes*. T. I–II. – P. Geuthner, Paris, 1913.
58. Clément HUART, *Littérature arabe*. – A. Colin, Paris, 19234.
59. Jacques JOMIER, *Les grands thèmes du Coran*. – Le Centurion, Paris, 1978.
60. Abd al–Rahman Ibn KHALDUN, *The Muqaddimah. An introduction to history*. Transl.from the arabic by Franz Rosenthal. Vol. I. – Pantheon Books, New York, 1958.
61. Nabhani KORIBAA, *Les philosophes de l'Islam*. – SNED, Alger, 1980.
62. E. LÉVI–PROVENÇAL, *La civilización árabe en Espana*. – Espasa–Calpe, Madrid, 19635.
63. Louis–Germain LÉVY, *Maïmonide*. – F. Alcan, Paris, 1932.
64. Bernard LEWIS, *The Arabs in history*. – Hutchison Univ. Library, London, 1950.

65. Bernard LEWIS, *Islam in history. Ideas, men and events in the Middle East.* – Alcove Press, London, 1973.
66. Bernard LEWIS, *The muslim discovery of Europe.* – W.W. Norton and Comp., New York–London, 1982.
67. Bernard LEWIS, Ch. PELLAT, J. SCHACHT, *Encyclopédie de l'Islam.* Nouv. édition. Établie par –. T. I–II. – E.J. Brill, Leiden, J.P. Maisonneuve, Paris, 1958–1960.
68. Maurice LOMBARD, *The golden age of Islam* (trad. franc.). – North Holland Publ. Comp., Amsterdam–Oxford, 1975.
69. Bruno LUPI, *Gli Arabi prima di Maometto.* A cura di –. Casa Ed. D'Anna, Messina–Firenze, 1974.
70. MAÏMONIDE, *Le Guide des Egarés.* Trad. de l'arabe par S. Munk. – Les Éditions Rieder, Paris, 1930.
71. Aldobrandino MALVEZZI, *L'Islamismo e la cultura europea.* – Sansoni, Firenze, 1956.
72. Robert MANTRAN, *L'expansion musulmane* (VII–X s.). – Presses Univ. de France, Paris, 1969.
73. Georges MARÇAIS, *L'art de l'Islam.* – Larousse, Paris, 1946.
74. Henri MASSÉ, *L'Islam.* – A. Colin, Paris, 1930.
75. D. MASSON, *Le Coran et la révélation judéo–chrétienne.* T. I–II. – A. Maisonneuve, Paris, 1958.
76. Ali MAZAHÉRI, *La vie quotidienne des musulmans au Moyen Âge* (X^e^ au XIIIe siècle). – Hachette, Paris, 195116.
77. Iacub MÉHMET, *Prezenţe musulmane în România.* – Ed. Albatros, Bucureşti, 1976.
78. Ramón MENENDEZ PIDAL, *Poesia árabe y poesia europea.* – Espasa–Calpe, Madrid, 19635.
79. Max MEYERHOF, *Le monde islamique.* – F. Rieder, Paris, 1926.
80. Max MEYERHOF, *L'oeuvre médicale de Maïmonide.* –În „Archeion", XI (924).
81. Aldo MIELI, *La science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale.* – E.J. Brill, Leiden, 1938.
82. André MIQUEL, *L'Islam et sa civilisation* (VII–XX s.). – A. Colin, Paris, 19772.
83. Édouard MONTET, *L'Islam.* – Payot, Paris, 1923.
84. Sabatino MOSCATI, *Civilizaţia Arabiei.* – În „Vechile civilizaţii semite" (trad. rom.). – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1975.
85. Carlo Alfonso, NALLINO, *La littérature arabe. Des origines a l'époque de la dynastie Umayyade.* – G.M. Maisonneuve, Paris, 1950.
86. Nassif NASSAR, *La pensée réaliste d'Ibn Khaldun.* – Presses Univ. de France, Paris, 1967.
87. Seyyed Hossein NASR, *Science and civilization in Islam.* – Harvard Univ. Press, Cambridge (Mass), 1968.
88. Reynold Alleyne NICHOLSON, *Los misticos del Islam* – Ediciones Orion, Mexico, 1945.
89. Octavian NISTOR, *Gândirea Evului Mediu*, vol. I, Trad., selecţia textelor, prezentări, note de. – Ed. Albatros, Bucureşti, 1984.
90. Abd al–QADIR KAMIL, *Islam and the race question.* – UNESCO, Paris, 1970.
91. G. QUADRI, *La philosophie arabe dans l'Europe médiévale. Des origines à Averroès* (trad. franc.). – Payot, Paris, 1960.
92. Maxime RODINSON, Mahomet. – Éd. du Seuil, Paris, 19682.
93. Silvia RONCAGLIOLO, *L'espansione dell'Islam.* A cura di – Casa Ed. G. D'Anna, Messina–Firenze, 1972.
94. Gustave ROUGER, *Le roman d'Antar. D'après les anciens textes arabes.* – H. Piazza, Paris, 1926.

95. Georges SALLES, *Les arts musulmans*. În: N. Élisséeff, etc., „Arts musulmans. Extrême Orient". – A. Colin, Paris, 1939.
96. R.M. SAVORY, *Introduction to islamic civilization*. – Cambridge Univ. Press, Cambridge- London, 1976.
97. Herman SCHREIBER, *Gli, Arabi, in Spagna* (trad. ital.). – Garzanti, Milano, 1984.
98. V. SMIRNOVA-RAKITINA, *Avicenna* (trad. rom.). – Ed. Tineretului, București, 1961.
98a. Antonio SORIA, *Artele în Spania*. Vol. I – București, 1942.
99. André SOUBIRAN, *Avicenne, prince des médecins. Sa vie et sa doctrine*, Paris, 1935.
100. Dominique SOURDEL, *L'Islam*. – Presses Univ. de France, Paris, 1949.
101. Dominique SOURDEL, *Histoire des Arabes*. – Presses Univ. de France, Paris, 1976.
102. Dominique SOURDEL, Janine SOURDEL-THOMINE, *Civilizația Islamului clasic*. Vol. I–III (trad. rom.). – Ed. Meridiane, București, 1975.
103. Bertram THOMAS, *Les Arabes* (trad. franc.). – Payot, Paris, 1946.
104. Najib ULLAH, *Islamic literature. An introductory history with selections*. – Washington Square Press Inc., New York, 1963.
105. Laura VECCIA VAGLIERI, *Gli Arabi*. – În „Le civiltà dell'Oriente", vol. I Storia. – Square Press Inc., New York, 1963.
105a. Laura VECCIA VAGLIERI, *Gli Arabi*. – În „Le civiltà dell'Oriente", vol. I. Storia. – Ed. Cassini, Firenze–Roma, 1965.
106. Gheorghe VLĂDUȚESCU, *Introducere în istoria filosofiei medievale*. – Ed. Enciclopedică Română, București, 1973.
107. W. Montgomery WATT, *Mahomed à la Mecque* (trad. franc.). – Payot, Paris, 1958.
108. W. Montgomery WATT, *Mahomed à la Médine* (trad. franc.). – Payot, Paris, 1959.
109. W. Montgomery WATT, *Mahomed, prophète et homme*. (trad. franc). – Payot, Paris, 1962.
110. W. Montgomery WATT, *The influence of Islam on Mediaeval Europe*. – Edinburgh Univ. Press, Edinburgh, 1970.
111. W. Montgomery WATT, Alford T. WELCH, *L'Islam. Maometto e il Corano* (trad. ital.). – Jaca Book, Milano, 1981.
112. Edward WESTERMARCK, *Survivances païennes dans la civilisation mahométane* (trad. franc.). – Payot, Paris, 1935.

INDICI

Aaron, 448
Abbas (v. Abu l'Abbas), 389, 390, 398
Abd al-Malik, 389
Abd al-Mumin, 386
Abd al-Qādir Kāmil, 458
Abd al-Walid, 389
Abd ar-Rahman I, 393
Abd ar-Rahman III, 393
Abraham, 432, 446, 448, 492, 508
Abu al-Atahyia, 510
Abu Ali Ibn Sina (v. Avicenna), 474, 480, 481
Abu Bakr ibn Tufail, 385, 387, 416, 483, 484
Abu Dolaf, 494
Abu Hanifa, 427
Abulcais, 474, 475
Abu l'Abbas, 389, 390, 400
Abu l'Faragi al-Isfahani (v. al-Isfahani), 513
Abul Qasim, 474
Abu Mashar, 461
Abunaser, (v. al-Farabi), 458, 461, 478
Abu Nasr (v. al-Farabi), 387, 478
Abu Nuwas, 509
Abu l'Qasim al-Zahrawi, 474
Abu Talib, 384, 389, 398
Abu Yusuf, 427
Adalbert, 160
Adam, 398, 432, 436, 448
Adelard din Bath, 519, 520
Adrian I, 106
Aegidius, 109
Aetios din Armida, 306
Agilulf, 103, 105
Aguletti, 526
Ahmad ibn Hanbal, 427
Ahriman, 333
Ahura Mazda, 343
Aişa, 387
Al-Abbas (v. Abu l'Abbas), 400
Al-Akhtal, 508
Al-Alim, 458
Al-Battani, 461, 462, 520
Al-Biruni, 458, 461, 462, 463, 465, 466, 472
Al-Buhari, 426
Al-Farabi, 458, 461, 478, 479, 480, 481, 482, 484, 485, 490, 520
Al-Farghani, 461, 462
Algazel (v. al-Ghazali), 447
Al-Ghazali, 447, 482, 488, 502, 520
Al-Hakam II, 394, 457, 518
Al-Hallad, 512
Al-Harith, 506
Al-Haytham, 457, 461, 463, 520
Al-Idrisi, 466, 521
Al-Illah, 433
Al-Isfahani, 502, 504, 513
Al-Jabir, 465
Al-Jahiz, 466
Al-Khalid, 459
Al-Khansa, 506
Al-Khayyami (Omar), 461, 511

Al-Khazimi, 463
Al-Khwarizmi, 460, 461, 520
Al-Kindi, 461, 466, 476, 478, 520, 521
Al-Lat, 433
Al-Maarri, 511, 512
Al-Mahdi, 391, 400
Al-Mamun, 391, 459
Al- Mansur, 391, 394, 399, 459, 473, 487
Al-Mustansir, 455
Al-Mutanabbi, 510
Al-Mutasim, 392
Al-Nairisi, 520
Al-Razi, 464, 465, 468, 472, 473, 474, 477, 478, 521
Al-Tabari, 457
Al-Uzza, 433
Al-Walid I, 389, 493
Al-Walid II, 509
Al-Yahman, 436
Al-Zarqali, 462
Alaric I, 95, 96, 143, 144
Alaric II, 109, 144
Albertus Magnus, 476, 490, 519
Alboin, 103
Alcis, 164
Alcuin, 184, 197
Aldhelm, 183, 184, 197
Alecsandri V., 525
Alexander din Hales, 522
Alexandros din Trales, 306
Alexandru cel Bun, 360, 361
Alexandru Macedon, 26, 315, 362
Alexios I Comnen, 218, 229, 246, 249, 271, 284, 300, 321
Alfonso X, 519, 520
Alfonso VI, 521
Alfred cel Mare, 184, 198
Alhazen (v. Al-Haytham), 457, 461, 463, 521,
Ali, 385, 387, 389, 392, 448
Ali ibn Abu Talib (v. Abu Talib), 389
Alisanos, 61
Allah, 379, 381, 386, 416, 425, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438
Amalafrida, 192
Amalasunta, 99
Amin, 400
Amirdovlat Amasiaţi, 372
Ammianus Marcellinus, 32, 52, 121, 125, 158, 216
Ana Comnena, 220, 223, 306, 308, 318, 320
Ana-Dana, 62
Anania, 370
Anastasios I, 109
Andrei Cretanul, 328
Anghelescu (Nadia), 10, 16, 22
Amndronic II, 313
Aneurin, 70, 78
Antar, 506, 514
Antes, 256
Anthemios din Tralles, 304, 306
Antim Ivireanul, 525
Antonie, 282
Apollinaris (v. Sidonius Apollinaris), 85
Apollo, 60, 68, 265
Apollonios, 303
Arcadius, 213, 259
Arduina, 58
Argyropoulos, 301, 364
Argyros Isaac, 304
Arhimede, 303, 304
Arie, 94, 285, 286, 331
Aristofan, 296
Aristotel, 25, 32, 189, 267, 297, 300, 303, 304, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 372, 466, 475, 476, 478, 479, 480, 481, 483, 487, 488, 490, 522, 583

Aristoxenos, 479
Ari Thorgilsson, 200
Arminius, 93, 173, 195
Arnaldus de Villanova, 519, 521
Artia, 58
Artú, 81
Asa, 160, 199
Asal, 485
Asii, 163
Askr, 167
As-Safi, 427
Astolf, 106
Ataulf, 94, 96
Athanaric, 94, 95, 128, 136
Attila, 98
Augustin de Canterbury, 174
Augustin (Aurelius Augustinus), 188
Augustus, 64, 68, 93
Aurelian, 221, 380
Aurillac (v. Gerbert d'Aurillac), 520
Aurispa, 302
Ausonius, 85
Authari, 103
Auxentius din Durostor, 185
Avempace (v. Ibn Badgia), 485
Avenzoar (v. Ibn Zuhr), 474
Avianus, 25
Averroes, 457, 458, 472, 480, 487, 488, 489, 522
Avicebron (v. Ibn Gabirol), 484
Avicenna, 485, 472, 474, 480, 481, 520, 522
Avram, (v. şi Abraham), 432

Bacon (Roger), 371, 463, 466, 519, 522
Baduhenna, 165
Badwila, 100
Balder (v. Baldr), 164, 168
Baldr, 164, 168, 205, 206, 207
Baldur, (v. Baldr), 164, 168, 205, 206, 207
Barac (Ion), 516, 526
Barbarossa (v. Frederic I Barbarossa), 366
Barberini, 353
Bardas, 300
Barlaam, 289
Bartholinus (Erasmus), 129, 193, 365
Baudoin de Flandra, 219, 220
Bădicuţ (Ilie), 10, 16, 22
Beckett (Samuel), 88
Beda Venerabilul, 184, 185, 190, 197
Belenos, 60, 61, 87
Belisama, 60
Belizarie, 99, 102, 214, 236, 266, 318, 346
Beli, 61
Bellini (Giovanni), 358
Benedict din Norcia, 283
Beowulf, 198, 210
Bernard (Claude), 473
Bessarion, 221, 312, 314, 364
Bezuhov (Piotr), 247
Bjōrni, 119
Blosius Aemilianus, 192
Boccaccio, 289, 318
Boethius, 99, 185, 187, 189, 190
Bogumil, 288
Bohemond de Taranto, 242, 322
Bormanus, 60
Borvo, 60
Bossuet, 468
Brahmagupta, 462
Brâncoveanu (Constantin), 360
Bragi (zeu), 165
Bragi Bodason, 202
Braulio, 197
Brendan, 84
Brigante, 61
Brigantia, 61
Brigitte, 52, 61

Brunhilde, 160
Bruno (Giordano), 484
Brynhildre, 199
Budha, 322
Buhari, 426
Buffon, 304
Bur, 204
Burebista, 89
Burns (Robert), 88
Buwayihizi (v. Buyizi), 391, 392
Buyizi, 392
Byzas, 256

Caedmon, 198
Caesar, 25, 32, 36, 40, 41, 44, 48, 49, 52, 53, 60, 61, 64, 68, 92, 119, 120, 132, 134, 135, 141, 145, 153, 154, 158, 159, 161, 256
Callisto, 178
Calvin, 6, 12, 18
Camilar (Eusebiu), 526
Cantacuzino (Ioan), 294
Cantacuzino VI (Ioan), 319, 352
Cantemir (Dimitrie), 361, 525
Caracalla, 86
Carloman, 110
Carol cel Mare, 106, 111, 138, 145, 150, 179, 184, 190, 221, 241, 353, 357, 391
Carol cel Pleşuv, 86, 108
Carol cel Simplu, 134
Carol Martel, 110, 393
Carol Quintul, 519
Cartimandua, 52
Cassiodor, 98, 99, 186, 187, 188, 189
Celsus, 305
Cernunnos, 58, 60, 90
Chalcondylas (Laonikos), 320, 364
Chateaubriand, 7, 13, 19
Chaucer, 185
Childeric, 109, 110
Childeric III, 110
Chlodowech (v. Clovis), 109
Chlodwig (v. Clovis), 109, 110
Chrétien de Troyes, 87
Chrysostomul (Ioan), 215, 279
Cicero, 5, 11, 17, 187
Cimabue, 358
Cipariu (Timotei), 525
Ciprian din Antiohia, 322
Claudius, 64, 68
Clement V, 517
Clement din Alexandria, 329
Clovis, 109, 145, 242
Coleridge, 88
Comneni, 218, 220
Comte, Aug., 468
Conchobar, 83
Condatis, 61
Condillac, 484
Constantin cel Mare, 94, 190, 212, 215, 216, 221, 222, 224, 227, 238, 244, 254, 256, 257, 266, 286, 298, 320, 338, 361
Constantin II, 106
Constantin V, 218, 223, 239, 293, 300
Constantin VI, 239
Constantin VII Porphyrogenetul, 115, 218, 223, 262, 316, 320
Constantin VIII, 223, 239
Constantin Africanul, 520
Constantin IX Monomahul, 300
Constantius II, 108, 286
Copernic, 462
Cosimo dei Medici, 314
Cristasiros, 89
Cristofor, 291
Cristofor Columb, 128
Critobulos din Imbros, 319
Cronin (A.J.), 88

Ctesibios, 330
Cúchulain, 36, 83
Culana (v. Cúchulain), 36, 83
Cymbeline, 87
Cynddylan, 78, 79
Cynewulf, 198

Dagda, 61
Dagobert, 147
Dan, 360
Dante, 84, 315, 436, 517, 523
Darwin, 468
David Armeanul, 372, 373
Deiotaros, 58
Democrit, 465, 478
Desideriu, 106, 190
Diaucccht, 61
Dighenis, 325, 326, 327
Dio Cassius, 64
Diocleţian, 86, 221, 275
Diodor din Sicilia, 31, 32, 33
Diofant, 303
Diogenes (v. Romanos IV Diogenes), 353
Dionisie Areopagitul (v. Pseudo Dionisie), 309
Dis Pater, 61
Dobrotici, 359
Donar (v. Thor), 164
Donn, 61
Dracontius, 102
Duccio, 358
Dukas, 320, 325, 326
Dunatis, 61
Duns Scot, 520, 523
Dunthorne, 462
Durkheim (Émile), 468
Duşan (Ştefan), 220

Edrisi, 275
Eduard I, 28
Egill Skallagrimsson, 201, 202
Elena, 222, 257
El Greco, 355
Eliade (Mircea), 58, 164, 167, 435
Elian (Alexandru), 10, 16, 22
Embla, 167
Eminescu, 525
Empedocle, 470
Enea Silvio Piccolomini (v. Pius II), 302
Epona, 57, 58
Erasm din Rotterdam, 129, 193, 365
Erec, 87
Eriugena (V. Scotus Eriugena), 86
Ermanaric, 94
Eschil, 296, 352
Estienne (Robert), 365
Esus, 60
Euclid, 190, 303, 463, 520
Eudes de Deuil, 262
Eudokia, 326, 353
Eudoxia, 322
Eugenio (episcop de Toledo), 197
Euric, 144
Euripide, 296, 319, 331, 352, 376
Eusebiu din Cezarea, 216
Eustatiu din Thesalonic, 316
Eustratios, 312

Fatima, 384, 392
Fenrir, 166, 206
Ferdousi, 408
Fibonacci, 521, 523
Filip, 291
Filon din Alexandria (Ebreul), 285, 334
Finn, 84
Finn Mac Cool, 84
Fossati (Gasparo), 262
Francisc I, 365
Frederic I Barbarossa, 366
Frederic II (de Austria), 522, 524
Frederic II de Hohenstaufen, 519, 520

Freyja, 165
Freyr, 165
Fric, 376
Frost (Robert), 88
Fulla, 166

Gabriel (Arh.), 387, 436, 437
Gaghik II, 365
Galenos, 305, 306, 473, 520, 521, 522
Galerius, 221
Galilei (Galileo), 304
Galla Placidia, 96, 215, 338, 346
Galland (Antoine), 516
Garmr, 166, 206
Geber, 464
Geiseric, 101, 102
Gelasius, 110
Gelimer, 102
Gemistos (v. Plethon), 364
Gengis Khan, 492
Gennobaudes, 108
Genseric (v. Geiseric), 101
Georgius Florentinus Gregorius, 192
Gerbert d'Aurillac, 519
Gérin din Lorena, 87
Gereint, 81
Gerlint, 87
Gherardo din Cremona, 519, 520
Giallar, 206
Gibbon (Edward), 6, 12, 18
Gimlir, 207
Giotto, 350, 358
Giorgios Cipriotul, 316
Georgios Pachymeres, 304
Giovanni da Capua, 524
Giraldus Cambrensis, 77
Glendover, 87
Goldsmith (Oliver), 88
Göllner (Carol), 10, 16, 22
Golovliov, 247
Greceanu (Radu), 361
Grégoire de Blois, 102
Grégoire de Tours, 192
Gregoras (Nikephoros), 304, 313
Grigor Narecați, 375
Grigorie I cel Mare, 103, 174, 185, 187, 188, 190, 293
Grigorie II, 293
Grigorie III, 293
Grigorie din Narec, 375
Grigorie din Nazianz, 215, 279, 282, 296
Grigorie din Nyssa, 215
Grobniu, 61
Gudrun, 199
Guido d'Arezzo, 190
Guillaume IX d'Aquitaine, 524
Guizot (Fr.), 7, 13, 19
Gullweig (v. Heidur), 205
Gundisalvo (Domenico), 520, 521
Gunnar, 199
Guntharnund, 102, 192
Gunther, 160, 199

Haakon IV, 118,
Hadrian, 132, 300
Hagen, 199
Hannibal, 95
Hariasa, 165
Harimella, 165
Harun al-Rașid, 389, 391, 394, 514, 525
Hasdeu (B.P.), 525
Hayy 485,
Hecateu din Milet, 24
Hefaistos, 61
Heidur, 205
Heimdalr, 165, 206
Helled, 78
Heliodor, 317, 322
Henric III, 517

Henric VIII, 29
Heraclit, 285
Heraklios, 214, 216, 218, 232, 318
Hercule, 61, 164
Herder (Gottfried), 6, 12, 18
Hermannus Dalmata, 520, 521
Hermann din Reichenau, 520
Herodot, 25, 318, 320
Hesiod, 296, 352
Hildirich, 102
Hinerich, 192
Hipocrate, 305, 470, 473, 475, 520, 523
Hisham, 389
Hişman I, 389
Hişman II, 394
Hlodyn, 166
Hobbes, 480
Hödur, 207
Hoenir, 165
Hogni, 199
Homer, 296, 297, 352, 364
Honorius (împărat), 95, 96
Horus, 343
Hrym, 206
Hubal, 433, 434
Hugin, 164
Hundrich, 102

Iacob (apostol), 291
Iacob Kokkinobaphos, 352
Ialonus, 61
Ibn Abi Rabia, 509
Ibn al-Muqaffa, 513
Ibn al-Rumi, 510
Ibn Arabi, 511
Ibn Badgia, 483
Ibn Gabirol, 484, 486
Ibn Hazm, 513
Ibn Ishaq, 434
Ibn Khaldun, 467, 468
Ibn Kulthum, 506
Ibn Massawayh, 469
Ibn an-Nafis, 471
Ibn Quzman, 513
Ibn Roşd (v. Averroes), 457, 458, 472, 487, 488, 489, 490
Ibn Rustan, 115
Ibn Sina (v. Avicenna), 458, 461, 472, 478, 480, 481, 482, 484, 485, 490, 502, 520, 521
Ibn Tulun, 494
Ibn Yaqzan, 485
Ibn Zaid, 506
Ibn Zaidun, 513
Ibn Zuhr, 470, 474
Ibsen (Henric), 140
Idunn, 166
Ieremia Bogomil, 286
Igor, 115
Imru l'Qais, 505
Ine din Wessex, 144
Inocenţiu III, 468
Ioan Botezătorul, 291
Ioan Chrysostom, 215, 279
Ioan II Comnen, 307
Ioan Damaschinul, 218, 275, 292, 293, 310, 311, 328, 350, 373
Ioan Klimax, 310
Ioan IV Lascaris, 239, 364
Ioan VIII Paleologul, 314, 361
Ioan Scărarul (v. Ioan Klimax), 310
Ioan Tzimiskes, 359
Ioannes Argyropoulos (v. Argyro- poulos), 301
Ioannes Damaskenos (v. Ioan Damaschinul), 218, 275, 292, 293, 310, 311, 328, 350, 373
Ioannes Italos, 220, 312
Ioannes Malalas, 318
Ioannes Philoponos, 303, 309

Iosif, 509
Irena, 224, 229, 239, 340
Irina, 320
Isa al-Masih (Iisus), 436
Isaac, 492
Isaac Argyros (v. Argyros), 304
Isbășescu (Mihai), 10, 16, 22
Ishak al-Kindi, 476
Isidor din Sevilla, 187, 188, 190, 197
Isidoros, 304
Ismail, 448
Isolda, 81, 87, 200
Isopescul (O.S.), 526
Iuda, 338
Iulian, 125
Iupiter, 60
Iustin I, 222
Iustin II, 275
Iustina, 322
Iustinian, 93, 102, 190, 213, 216, 229, 232, 237, 238, 246, 259, 261, 266, 267, 275, 278, 280, 299, 306, 318, 329, 331, 345, 347, 360, 364, 470

Jabir ibn Hayyan, 464
Jacopone da Todi, 524
Jenner, 472
Joffroy, 77
Johannes, 186, 197
Jordanes, 185, 186, 189
Joyce (James), 88
Juan Manuel, 524
Juan din Sevilla, 520, 521

Kallinicos, 308
Karamazov, 247
Karlsefni Thorfinn, 119
Keats, 88
Kenneth McAlpin, 28
Kepler, 463, 520
Kerularios (Mihail), 275
Khadija, 384, 385, 387
Khayyam (Omar), 461, 512
Klimax (v. Ioan Klimax), 310
Knud, 124
Kogălniceanu (M), 525
Kollsman, 129
Kosmas Indikopleustes, 304
Krimhilde, 199

Labid, 507
Lascaris (Ioan, – filolog), 364, 365
Lascaris IV Ioan, 364, 365
Lazăr, 343
Lear, 87
Leibniz, 486
Leif Eiriksson, 119
Lemovices, 60
Leon I, 260, 276
Leon II, 223, 293, 366
Leon III Isauricul, 218, 222, 292
Leon III (papă), 238, 292, 293
Leon V, 222
Leon VI, 218, 232, 238, 272, 300, 316
Leon X, 365
Leonardo Pisano (v. Fibonacci), 519, 521
Leonardo da Vinci, 520
Leontios din Bizanț, 310
Leovigild, 96, 144
Leuzetios, 59
Licinius, 22, 256
Liloheren Gerin, 87
Liutprand, 105, 148
Liutprand din Cremona, 114
Llywarch Hen, 70, 78
Lohengrin, 87
Loki, 164, 166
Longos, 322
Lorenzo dei Medici (Magnificul), 364

Lothar, 134
Lucanus, 60
Lucian din Samosata, 317, 318
Ludovic cel Pios (fiul lui Carol cel Mare), 114
Ludovic cel Blând, 134
Ludovic IX cel Sfânt, 142
Ludovic XIV, 360
Ludwig, 160
Lug (v. Lugus), 58, 61
Lugus, 58, 61
Luther, 6, 12, 18
Lysip, 264, 265

Mab, 87
Macarie din Anatolia, 525
Mac Cecht, 59
Mac Cuill, 59
Mac Dara, 59
Mac Tail, 59
Macbeth, 87
Macha, 62
Machiavelli, 9, 15, 21, 468
Macpherson, 88
Mahmud, 514
Mahomed II, 220, 238, 320
Maimonide, 475, 484, 485, 486, 487
Malalas, 318
Maliha, 511
Malik ibn Anas, 427
Manat, 433
Mannus, 195
Manuel I Comnenul, 240, 246
Manuel II Paleologul, 294, 301, 316, 361
Manuel Philes, 304
Marcos de Toledo, 520
Mardrus, 516, 526
Marea Regină (v. Morigana), 62
Margareta, 291
Maria din Mangop, 360
Mars, 60
Marsilio Ficino, 314
Martel (v. Carol Martel), 110, 393
Martin din Bragara, 186, 197
Marx (Karl), 7, 13, 19
Matei, 197, 291
Mauriciu, 275
Marwan II, 389
Maximian (împărat), 87, 299
Maximian (episcop), 353
Maximos Mărturisitorul, 218, 275, 304, 310, 364
Medb (regină legendară), 44
Medbh (zeiţă), 62
Mekhîtar Heraţi, 372
Menendez Pidal, 513
Menumorut, 359
Mercur, 60
Meredith (G.), 88
Merovech, 108
Mesrop Maştoţ, 373, 374
Metochites, 313, 316
Michelangelo, 344
Michelet (Jules), 7, 13, 19
Micu (Samuil), 525
Mihail I, 231
Mihail II, 222
Mihail III, 300
Mihal V, 319
Mihail VI, 319
Mihail VII Paleologul, 312
Mihail VIII Paleologul, 220, 237, 239
Milescu (N.), 525
Mimir, 206
Minerva, 60
Ming Tang, 464
Mircea cel Bătrân, 359
Moccus, 58
Moise, 432, 448, 507

Montesquieu, 148, 468
Montesquieu („al Islamului" – v. Ibn Khaldun), 467
Morgan (Ch.), 88
Morigana, 62
Morosini, 219
Moşe ibn Maimun (v. Maimonide), 486
Movses din Khoren, 374
Muawiya, 388, 389, 398
Mugint, 86
Muhammad, 379, 381, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 398, 413, 416, 418, 419, 425, 426, 428, 432, 434, 435, 436, 437, 440, 442, 444, 446, 448, 492, 498, 509, 510, 517, 518
Muhammad ben Musa Horezmi, 460
Müller (Johann von), 6, 12, 18
Munin, 164
Musa ibn Maimun (v. Maimonide), 475
Musa ibn Nusair, 393

Napoleon, 51, 179
Narses, 214, 230, 266
Năsturel (Udrişte), 361
Neculce (Ion), 361
Negruzzi (C.), 525
Nehalennia, 164
Nemain, 62
Nerses Şnorhali, 375
Nertus, 164, 165, 169
Nestorius, 286
Nicodim, 289
Nicolae, 291
Nifon, 359
Nikefor I, 313
Niketas, 231
Niseţi Grigor, 372
Nizam al-Mulk, 454
Njal, 199
Njördr, 165, 166
Noe, 291, 432, 448, 507
Nome, 166
Novalis, 6, 13, 19

O'Casey (Sean), 89
Occam William, 519
Oddhin, 163, 165, 167, 199, 202, 204
Oddi Helgasson, 129
Odin (v. Oddhin), 163, 165, 167, 199, 202, 204
Odoacru, 98, 146, 242
Ogma, 61
Ogmios, 61
Olaf Haraldsson, 160
Olav Tryggvasson, 124
Oleg, 115
Oltelniceanu (C.), 525
Omar, 355, 385, 388, 519
Omar ibn al-Farid, 511
Omar ibn al-Khattab, 387
Omar ibn Ibrahim al-Khayyami (v. al-Khayyami), 461, 511
O'Neill (E.), 88
Ordovices, 59
Oresme (N.), 519
Oribasos din Pergam, 305
Ormuzd, 333
Orosius, 102, 185
Ossian, 88
Ossin, 84
Othman, 385, 388, 389, 435, 447
Ovidius („al Arabici" – v. Ibn Abi Rabia), 509
Owein, 81, 87

Pachymeres (Georgios), 304
Pahomie, 282
Palamas (Gregorios), 289, 313
Palcologi, 221
Pan, 330

Pann (Anton), 362
Pantherios, 325
Paolo Veneziano, 358
Papacostea (Şerban), 10, 16, 22
Parré (Ambroise), 474
Parzival, 87, 200
Paul Diaconul, 106, 190, 339
Paul din Egina, 306
Paul din Theba, 282
Pausanias, 35
Pavel (apostol), 185, 245, 287, 291
Pârvan (V), 89
Pepin de Heristal, 110, 111, 138
Pepin cel Scurt, 106, 110, 111, 138, 330
Perceval (Parzival), 87, 200
Peredur, 81, 87
Petrarca, 289
Petru (apostol), 448
Petru Lombardul, 364
Philes Manuel, 303
Philoponos, 303
Phocas, 214, 222
Photios, 218, 294, 295, 302, 311, 316
Pierre de Cluny, 439
Piltrude, 177
Pindar („al Armeniei"), 296
Pisides (Georgios), 218, 318, 319
Pitagora, 68, 187
Pius II, 302
Planudes (Maximos), 304
Platon, 25, 189, 261, 294, 303, 309, 311, 312, 313, 314, 372, 475, 476, 478, 479, 480, 492, 522
Plethon (Gemistos), 221, 314, 320, 364
Plinius, 53, 100, 187, 190
Plotin, 285, 311, 334
Plutarh, 297, 352
Polizano (Angelo), 364
Popescu-Ciocănel, 525, 526
Porphyrogenetul (v. Constantin VII), 115, 218, 223, 262, 316, 320
Posidonios, 92
Pott, 475
Proclos, 216, 309, 310, 311, 478
Procopius din Cezarea, 92, 102, 169, 192, 216, 318
Psellos (Mihail), 218, 296, 300, 305, 306, 311, 312, 316, 318, 319, 363
Pseudo-Dionisie (Areopagitul), 309, 310, 329, 334, 336, 337, 364
Ptolemeu, 187, 303, 460, 461, 462, 479, 520, 521
Puck, 87
Pytheas, 28

Quintilian, 187

Rabban al-Tabari, 472
Radu (Vasile), 526
Raimundo (episcop de Toledo), 521
Raimundus Lullus, 521
Rambam (v. Maimonide), 475, 485
Ratchis, 163, 178, 190, 356
Rebreanu (Liviu), 526
Recared I, 95, 96, 144
Recesvintus (v. Recesvint), 144, 176
Recesvint, 144, 176
Regina din Saba, 365
Regiomontanus, 461
Reichenau (v. Hermann din Reichenau), 521
Remigius, 109
Remus, 265
Rhazes (v. al-Rāzi), 464
Ricardo, D., 468
Robert din Chester, 520, 521
Robert de Clari, 262, 263, 290
Robert Estienne (v. Estienne), 365
Roderic, 97
Roger I, 518
Roger II, 210, 466, 518

Roman II Lecapenos, 325
Roman III, 319
Romanos I, 231
Romanos IV Diogenes, 353
Romanos Melodul, 216, 324, 328
Romulus, 265
Rosmerta, 62
Rothari, 146, 148, 190
Rubliov, 354
Rufus, 305
Rurik, 114, 115
Rutebeuf, 323

Saemundr (v. Saemund Sigfusson), 198, 201
Saemund Sigfusson, 198, 201
Safi al-Din, 503
Saint-Simon, 7, 13, 19
Sakhr, 507
Salaman, 485
Saltîkov-Scedrin, 247
Sanfra, 507
Satan, 436
Saxo Grammaticus, 193
Schiller (Fr.), 102
Schlegel (frații), 6, 13, 19
Scott (Michael), 519, 522
Scott (Walter), 88
Scotus Eriugena, 86
Sedulius Scottus, 86
Segestes, 161
Segomus, 58
Selian (Sergiu), 10, 16, 22
Sem, 448
Seneca, 187
Septimiu Sever, 256, 263
Servet (Miguel), 471
Seth, 448
Shaitan (v. Satan), 436
Shakespeare, 87
Shaw (Bernard), 88
Shelley, 88
Sheridan, 88
Sidonius Apollinaris, 85
Sif, 166
Siger de Brabant, 522
Sigfried, 199
Sigismund, 161
Sigualdo, 178
Siguard (v. Sigfried), 199
Sigyn, 165
Silvanus, 108
Silvestru II (v. Gerbert d'Aurillac), 519
Simion, 289
Sisebut, 144
Skadi, 166
Skallafrimsson (v. Egil Skallagrimsson), 201, 202
Skuld, 167
Smith, A., 468
Snorri Sturluson, 118, 124, 198, 200, 201
Socrate, 478
Sofocle, 296, 331, 352
Solimara, 60
Solomon, 291, 380, 492
Spencer (Herbert), 468
Spenser (Edmund), 88
Stăel (Madame de), 7, 13, 19
Stagiritul (v. Aristotel), 488, 523
Strabon, 32, 34, 48, 64, 68, 89, 352, 364
Sucellus, 60
Suetonius, 256
Suintilanus, 208
Sulis, 60
Sulivien, 60
Surtar, 206
Swift, 88
Synagrius, 109
Synge, 88, 166
Syntipas, 318, 323

Şahak Parter, 374
Şăineanu (C.), 526
Ştefan (martir), 291
Ştefan II (papă), 111
Ştefan (v. Duşan), 220
Ştefan cel Mare, 360

Tacitus, 68, 92, 100, 119, 120, 121, 132, 133, 134, 135, 137, 142, 149, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 162, 164, 165, 169, 170, 171, 173, 195
Taliesin, 70, 78
Tanaros, 60
Tanaşoca (N. Şerban), 10, 16, 22, 324, 326
Tarafa, 506
Taranucus, 60
Taranis, 46, 59, 60
Tariq ibn Zyad, 393
Tarros Trigarannos, 58
Tanfana, 165
Tempeanu (S.B.), 526
Teodolinda, 178, 179, 189
Theodoric (v. Theoderic), 337
Teodulf, 209
Teofil, 218
Teudis, 144
Teutates, 60
Thalia, 286
Theocrit, 296
Theoderic (cel Mare), 98, 99, 109, 128, 145, 146, 177, 182, 186, 187, 188, 200, 213, 224, 346
Theodor Studitul, 350
Theodor Prodromos, 269, 316, 317, 323
Theodora, 224, 287, 318, 347
Theodoros, 282
Theodoros Metochites, 304, 313, 316
Theodosios II Lascaris, 214, 256, 257, 298, 316
Theodosius I cel Mare, 95, 212, 221, 222, 265, 286, 352
Theodosius II, 213, 258, 259, 322
Theofilos, 300
Theotokopulos, Domenikos (v. El Greco), 355
Thierry (Augustin), 7, 13
Thor, 164, 166, 195, 199
Thorfinn Karlsefni, 119
Thorgilsson (v. Ari Thorgilsson), 200
Thorwald, 119
Thrasamund, 102, 192
Tiberius, 68, 103
Tieck (Ludwig), 6, 13, 19
Tigran cel Mare, 364
Timotei, 291
Titus, 102
Tiwas, 164
Toma (apostol), 291
Toma din Aquino, 311, 364, 476, 486, 488, 490, 519, 522
Torquatus Severinus, 185
Toros Roslin, 370
Totila, 100
Traian, 260, 365
Trebonian, 238
Tristan, 81, 82, 87, 200
Tucidide, 318, 320
Tudor, 524
Tuisto, 195
Tuthmes III, 265
Twein, 87
Tyr (zeu), 164

Uar, 206
Udrişte (v. Năsturel), 361
Ullr, 165
Urd, 167

Vahram V, 408
Valens, 121

Valentinian I, 341
Valentinian III, 102, 217
Valentinus, 94
Varus, 93, 169
Vasile cel Marc, 215, 282, 283, 320
Vasile I, 222, 238, 244, 272, 302, 320
Vasile II, 218, 239
Văcărescu (Ienăchiță), 525
Veleda, 160
Velleius Paterculus, 103
Venerabilul Pierre, 439
Villehardouin, 219, 260
Villon, 323
Viriatus, 26
Vitruvius, 330
Voltaire, 6, 12, 13, 18

Wacho, 103
Waldemar I, 160, 193
Walkirii, 166
Wamba, 96
Wanii, 163, 165, 174, 205
Warnefrid (v. Paul Diaconul), 106, 190
We, 167
Werdandi, 167
Wilde (Oscar), 88
Wilhelm Cuceritorul, 182
Wili, 112
Wodan, 163, 164, 168, 196
Wodhan (v. Wodan), 163, 164, 168, 196
Wolfram von Eschenbach, 87
Wulfila, 94, 122, 185, 197, 209, 286

Xenofan, 25
Xenofon, 297, 352

Yazid I, 292, 509
Yeats (W.B.), 88
Yggdrasill, 166, 167, 206
Ymir, 166, 167, 204
Yvain, 87

Zaid ibn Thabit, 435
Zeus, 314
Zirra (Vlad), 10, 16, 22
Zoe, 223
Zosimos, 216
Zuhair, 506

CUPRINS

Problematica Evului Mediu (5). – Le problème du Moyen Âge (11). – The problems of the Middle Ages (17).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA CELȚILOR

Expansiunea celtică (24). – Caracterul războinicilor celți (31). – Viața economică. Meșteșugurile. Comerțul (36). – Organizarea socială (40). – Dreptul și justiția (46). – Familia. Situația femeii celte (48). – Cadrul vieții cotidiene (53). – Credințele religioase. Panteonul celților (57). – Cultul (64). – Druizii. Filizii și barzii (66). – Arta celților (70). – Literatura (77). – Celții și Evul Mediu european (85). – Celții în Dacia (89).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA POPOARELOR GERMANICE

Popoarele germanice (92). – Goții (93). – Vandalii (100). – Longobarzii (104). – Francii (106). – Normanzii (111). – Economia. Agricultura și meșteșugurile (119). – Comerțul, transporturile și comunicațiile (124). – Societatea și organizarea statului (130). – Dreptul și justiția (141). – Organizarea militară (149). – Alimentația, locuințele și îmbrăcămintea (152). – Viața familiei (158). – Credințele religioase (161). – Cultul (168). – Arta (172). – Viața intelectuală (183). – Scrierea runică (193). – Literatura (195). – *Völuspa* (204). – Evul Mediu și componenta germanică (208).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA BIZANTINĂ

Etapele istorice (212). – Organizarea politică. Împăratul. Senatul (221). – Organizarea administrativă (229). – Armata (233). – Dreptul și justiția (237). – Diplomația (240). – Societatea bizantină (243). – Economia agrară. Țăranii (247). –

Meșteșugurile și comerțul (251). – Constantinopolul (255). – Locuința. Alimentația. Îmbrăcămintea. (267). – Viața familială (271). – Spectacole. Divertismente (273). – Viața religioasă. Organizarea Bisericii (275). – Monahismul. Erezii și superstiții (281) – Iconoclasmul și consecințele lui (291). – Viața intelectuală. Învățământul (294). – Științele și tehnica (302). – Filosofia (308). – Literatura (315). – Genurile și speciile cultivate (318). – Muzica și teatrul (327). – Estetica artei bizantine (332). Arhitectura și sculptura (338). – Pictura. Mozaicul și icoana (342). – Difuziunea și influența artei bizantine (354). – Bizanțul și Țările Române (358). – Cultura și civilizația bizantină și Occidentul (362). – La frontierele imperiului: cultura și civilizația armeană (365).

CULTURA ȘI CIVILIZAȚIA ARABĂ

Țara și locuitorii (378). – De la stat la imperiu (381). – Dinastia abbasidă – și declinul (389). – Arabii în Spania (393). – Structura socială. Beduinul. Sclavii (396). – Economia rurală. Regimul proprietății funciare (401). – Orașele (404). – Meșteșugurile și comerțul (408). – Organizarea politică, juridică și administrativă (413). – Armata și războiul (422). – Dreptul islamic (426). – Religia (430). – Doctrina *Coranului* (434). – Moscheea. Ritualul (439). – Viața cotidiană (448). – Viața intelectuală (454). – Științele exacte. Științele naturale. Științele umane (457). – Medicina (468). – Filosofia (475). – Artele. Arhitectura (490). – Pictura și sculptura. Estetica arabescului (497). – Muzica (502). – Literatura arabă (504). – Cultura și civilizația islamică în Europa medievală (516). – În România (525).

Bibliografie (527).

Indici (538).

TABLE DES MATIÈRES

Le problème du Moyen Âge (11)

CULTURE ET CIVILISATION DES CELTES

L'expansion celte (24). – Le caractère des guerriers celtes (31). – Vie économique. Métiers. Commerce (36). – Organisation sociale (40). – Droit et justice (46). – La Famille. Situation de la femme celte (48). – Cadre de la vie quotidienne (53). – Croyances religieuses. Le panthéon des Celtes (57). – Le culte (64). – Druides. Filides et bardes (66). – L'art des Celtes (70). – La littérature (77). – Les Celtes et le Moyen Âge européen (85). – Les Celtes en Dacie (89).

CULTURE ET CIVILISATION DES PEUPLES GERMANIQUES

Les peuples germaniques (92). – Goths (93). – Vandales (100). – Longobards (104). – Francs (106). – Normands (111). – L'économie. Agriculture et métiers (119). – Commerce, transports et communications (124). – La société et l'organisation de l'État (130). – Le droit et la justice (141). – Organisation militaire (149). – Alimentation, habitation, habillement (152). – La vie familiale (158). - Croyances religieuses (161). – Le culte (168). – L'art (172). – La vie intellectuelle (183). – L'écriture runique (193). – La littérature (195). – *Völuspa* (204). – La composante germanique et le Moyen Âge européen (208).

CULTURE ET CIVILISATION BYZANTINE

Esquisse historique (212). – Organisation politique. L'Empereur. Le Sénat (221). – Organisation administrative (229). – L'armée (233). – Le droit et la justice (237). – La diplomatie (240). V La société byzantine (243). – Économie agraire.

Les paysans (247). – Métiers et commerce (251). – Constantinople (255). – Habitation. Alimentation. Habillement (267). – La vie familiale (271). – Spectacles. Divertissements (273). – Vie religieuse. Organisation de l'Eglise (275). – Le monachisme. Hérésies et superstitions (281). – L'iconoclasme et ses conséquences (291). – La vie intellectuelle. L'enseignement (294). – Sciences et technique (302). – La philosophie (308). – La littérature (315). – Genres et espèces cultivées (318). – Musique et théâtre (327). – L'esthétique de l'art byzantin (332). – Architecture et sculpture (338). – Peinture. Le mosaïque et l'icône (342). – Diffusion et influence de l'art byzantin (354). – Byzance et les Principautés Roumaines (358). – Civilisation et culture byzantine et l'Occident (362). – À la frontière de l'Empire: la civilisation et la culture arméniennes (365).

CULTURE ET CIVILISATION ARABE

Le pays et ses habitants (378). – De l'État à l'Empire (381). – La dynastie abbasyde – et le déclin (389). – Les Arabes en Espagne (393). – Structure sociale. Le Bédouin. Les esclaves (396). – Économie rurale. Le régime de la propriété foncière (401). – Les villes (404). – Métiers et commerce (408). – Organisation politique, juridique et administrative (413). – L'armée et la guerre (422). – Le droit islamique (426). – La religion (430). – La doctrine du *Coran* (434). – La mosquée. Le rituel (439). – La vie quotidienne (448). – La vie intellectuelle (454). – Sciences exactes. Sciences naturelles. Sciences humaines (457). – Médecine (468). – La philosophie (475). – Les arts. Architecture (490). – Peinture et sculpture. L'esthétique de l'arabesque (497). – La musique (502). – La littérature (504). – La civilisation et la culture islamiques, et l'Europe du Moyen Âge (516). – En Roumanie (525).

Bibliographie (527).

Index (538).

CONTENTS

The Problems of the Middle Ages (17)

CULTURE AND CIVILIZATION OF THE CELTES

The expansion of the Celts (24). – The character of the Celtic varriors (31). – Economic life. Handicrafts. Trade (36). – Social organization (40). – Law and justice (46). – The family. The situation of the Celtic woman (48). – The framework of everyday life (53). – Religious creeds. The pantheon of the Celts (57). – Their cult (64). – Druids. Filids and Bards (66). – Celtic art (70). – Their literature (77). – The Celts and the European Middle Ages (85). – The Celts in Dacia (89).

CULTURE ANl CIVILIZATION OF THE GERMANIC PEOPLES

The Germanic peoples (92). – The Goths (93). – The Wandals (100). – The Lombards (104). – The Franks (106). – The Normands (111). – Economy. Agriculture and handicrafts (119). – Commerce, means of transportation and communications (124). – Society and state organization (130). – Law and justice (141). – Military organization (149). – Food, dwellings and clothing (152). – Family life (158). – Religious creeds (161). – Cult (168). – Art (172). – Intellectual life (183). – Runic writing (193). – Literature (195). – *Völuspa* (204). – The European Middle Ages and the Germanic constituent (208).

BYZANTINE CULTURE AND CIVILIZATION

The historical stages (212). – Political organization. The Emperor. The Senate (221). – Administrative organization (229). – The army (233). – Law and justice (237). – Diplomacy (240). – Byzantine society (243). – Agrarian economy.

Peasantry (247). – Handicrafts and trade (251). – Constantinople (255). – Housing conditions. Food. Clothing (267). – Family, life (271). – Performances. Amusements (273). – Religious life. The organization of the Church (275). – Monasticism. Heresy and supersitions (281). – Iconoclasm and its consequences (291). – Intelectual life. Education (294). – Science and technique (302). – Philosophy (308). – Literature (315). – Genres and species (318). – Music and the theatre (327). – The aestheticism of Byzantine art (332). – Architecture and sculpture (338). – The painting. Mosaics and icons (342). – The spreading and influence of Byzantine art (354). – The Byzantine Empire and the Romanian Principalities (358). – Byzantine culture and civilization and Western Europe (362). – At the frontiers of the Empire: Armenian civilization and culture (365).

ARAB CULTURE AND CIVILIZATION

The country and its inhabitants (378). – From a state to an empire (381). – The Abbaside dynasty – and the decline (389). – The Arabs in Spain (393). – Social structure. The Bedouin. Slaves (396). – Rural economy. The status of land properly (401). – Towns (404). – Handicrafts and commerce (408). – Political, juridical and administrative organization (413). – The : rmy and war (422). – Islamic law (426). – Religion (430). – The doctrine of the *Koran* (434). – The mosque. The ritual (439). – Everyday life (448). – Intellectual life (454). – The exact sciences. The natural sciences. The humanities (457). – Medicine (468). – Philosophy (475). – The arts. Architecture (490). – Painting and sculpture. The aesthetics of the arabesque (497). – Music (502). – Literature (504). – Islamic culture and civilization in mediaeval Europe (516). – In Romania (525).

Bibliography (527).

Index (538).

Lucrările prof. **Ovidiu Drimba**
publicate la editurile SAECULUM I.O. și VESTALA

- **Dicționar de literatură universală,**
  București, 1996, 240p.;
- **Istoria culturii și civilizației,**
  vol. I–III, București, 1996, 464+384+416p.;
- **Istoria culturii și civilizației,**
  vol. IV–V, București, 1998, 560+464p.;
- **Istoria culturii și civilizației,**
  vol. VI–VIII, București 1998, 400+368+352p. ;
- **Istoria culturii și civilizației,**
  vol. IX–X, București, 1998, 416+416p.;
- **Istoria culturii și civilizației,**
  vol. XI. București, 2003, 464p.;
- **Istoria literaturii universale,**
  vol. I–II, București, 1997, 352+448p.;
- **Istoria teatrului universal,**
  București, 2000, 352 p.;
- **Leonardo da Vinci. Titan al Renasterii,**
  București, 2000, 224p.;
- **Ovidiu. Marele exilat de la Tomis,**
  București, 2001, 224p.;
- **Scriitori, cărți, personaje. Dicționar de literatură universală,** București, 2002, 240p.;
- **Rabelais și Renaștertea europeană,**
  București, 2003, 224p.

În pregătire:

- **Istoria culturii și civilizației,** vol. XII.